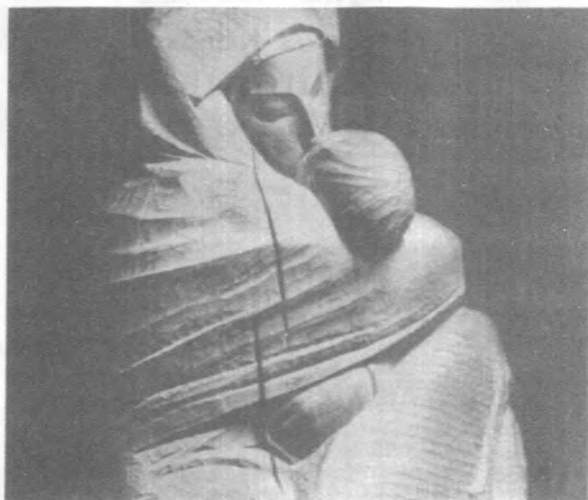
PASAULINĖS LITERATŪROS BIBLIOTEKA

XX a. literatūra

*

*

Dailininkas

ARVYDAS KAŽDAILIS

PASAULINĖS LITERATŪROS BIBLIOTEKA

Ivas Andričius
DRINOS TILTAS

Miroslavas Krleža
ANT PROTO RIBOS

Romanai

Iš serbų-chorvatų kalbos vertė
STASYS SABONIS

VILNIUS
1988

BBK 84.4Jug-44
An38

A $\frac{47030101-006}{M852(08)-88}$ 192—88

ISBN 5-415-00167-0

IVAS ANDRIČIUS

Drinos tiltas

Иво Андрић НА ДРИНИ ЋУПРИЈА
Београд, Просвета. Нолит, 1983

I

Drina daugiausia skverbiasi aukštais stačių uolėtų kalnų tarpekliais, giliomis, skardingomis siaurukalnėmis. Tik keliose vietose jos krantai prasiplečia, ir čia vienoje, čia abiejose upės pusėse atsiveria saulėti slėniai, vienur banguoti, kitur lygūs, tinkami žemės darbui ir žmogui gyventi. Toks slėnis susidaro ir čia, prie Višegrado, kur Drina, staiga pasisukusi, išsiveržia iš gilaus ir siauro Butkovo ir Uzavnicos kalnų tarpeklio. Tas Drinos posūkis toks staigus, o kalnai iš abiejų pusių tokie statūs ir taip arti vienas kito, jog atrodo kaip ištisas uolų masyvas, iš kurio tarsi iš tamsios sienos trykšta upė. Tačiau čia kalnai iškart prasiskiria, sudarydami netaisyklingą amfiteatrą, kuris plačiausioje vietoje, jeigu oru nuvestume tiesiąją, turi ne daugiau kaip penkiolika kilometrų.

Čia, kur žali ir putoti Drinos vandenys visu smarkumu išsiveržia tarsi iš vientisos juodų ir stačių kalnų virtinės, stovi didelis, dailiai suręstas akmeninis tiltas su vienuolika plačių arkų. Nuo šio tilto tartum vėduoklė plačiai nusidriekia nelygus slėnis su Višegrado miesteliu ir jo apylinkėmis, su kaimeliais daubose tarp kalvų, su laukais, ganyklomis ir slyvų sodais, išraižytas ežių ir tvorų, nutaškuotas miškeliais ir lapuočių guotais. Jeigu iš tolo žiūri į slėnį, atrodo, kad iš balto tilto plačių arkų teka ir išsilieja ne tik žalia Drina, bet ir visas tas saulėtas, žaliuojantis kraštas su viskuo, kas tenai yra, su pietų dangaus skliautu.

Dešiniajame upės krante, tuojau pat už tilto, dalis slėnyje, o dalis — kalnų šlaituose, yra miestelio centras su turgaviete ir krautuvėlėmis. Kitapus tilto, kairiajame krante, palei kelią į Sarajevą, išsimėtęs priemiestis — Maluchino laukas. Tokiu būdu tiltas, vienydamas abu Sarajevo kelio galus, jungia miestą su priemiesčiu.

Iš tiesų kai sakoma jungia, tai yra tokia pat tiesa, kaip kad saulė

pateka rytais, kad mes galėtume viską matyti ir dirbti kasdieninius darbus, o nusileidžia vakarais, kad galėtume išsimiegoti ir pailsėti po dienos triūso. Mat iš tikrųjų šis didelis akmeninis tiltas yra nepaprastai vertingas ir gražus statinys,— tokio neturi daug turtingesni ir prabangesni miestai („tik du tokie yra imperijoje",— sakydavo žmonės senais laikais) — vienintelis visame Drinos vidupyje ir aukštupyje, kuriuo gali bet kada ir saugiai persikelti į kitą pusę, ir jis yra pagrindinė kelio grandis, jungianti Bosniją su Serbija, o paskui per Serbiją su tolimomis Turkijos imperijos sritimis, net ligi Stambulo. O pats miestelis ir jo priemiestis niekuo neišsiskiria iš kitų, kokių visais laikais išauga prie pagrindinių susisiekimo punktų, abipus didelių ir svarbių tiltų.

Taip ir čia, laikui bėgant, abipus tilto dygo namai, augo kaimeliai. Tiltas maitino miestą, teikė gyvybės syvų tarsi gaji šaknis.

(Norint geriau suprasti miestelio gyvenimą ir jo santykius su tiltu, reikia žinoti, kad jame yra dar vienas tiltas ir dar viena upė. Tai Rzavas ir per jį nutiestas medinis tiltas. Miestelio pakraštyje Rzavas įteka į Driną, tokiu būdu smėlėtame ruože tarp abiejų upių — didelės ir mažos — įsikūrė pagrindinė Višegrado dalis, o jo priemiesčiai išsidėstė kitapus tiltų, kairiajame Drinos ir dešiniajame Rzavo krante. Miestą supa vanduo. Nors yra dar viena upė ir dar vienas tiltas, bet jeigu kas sako: „ant tilto", niekada nereikia suprasti, kad turimas galvoje Rzavo tiltas — medinis, negražus, be savo istorijos, niekuo nepasižymintis, skirtas pereiti vien miestelio gyventojams ir jų galvijams,— o tiktai akmeninis Drinos tiltas.)

Drinos tiltas turi apie du šimtus penkiasdešimt žingsnių ilgio ir apie dešimt pločio, o viduryje, kur iš abiejų pusių yra dvi visiškai vienodos terasos, jis dvigubai platesnis. Šitoji tilto dalis vadinama kapija[1]. Kaip tik čia ant viduriniosios, viršuje platėjančios tilto atramos, kairėje ir dešinėje nuo važiuojamosios tilto dalies iš tiesiosios linijos drąsiai ir gražiai išsilenkia du iškyšuliai, terasos, pakibusios ties žaliu šniokščiančiu vandeniu. Tos terasos — atviros ir nedengtos — turi apie penkis žingsnius ilgio ir tiek pat pločio; jas, kaip ir visą tiltą, juosia akmeniniai turėklai. Jeigu eisi iš miesto, tai dešinėje bus terasa, vadinama kanapa. Ji dviem laipteliais pakilusi aukščiau ir turi akmeninius suolus, kurių atkaltės — turėklai. Ir laipteliai, ir suolai, ir turėklai atrodo lyg iš vieno šviesaus akmens luito. Kairioji terasa priešais kanapą yra lygiai tokia pati, tik be vietų atsisėsti. Ties turėklų viduriu yra aukštesnė už žmogų siena; jos viršuje įmūryta balto mar-

muro plokštė, kurioje iškaltas puošnus trylikos eilučių turkiškas įrašas — tarichas, skelbiąs, kas ir kada pastatė šį tiltą. Apatinėje sienos dalyje iš akmeninio slibino nasrų trykšta plona vandens srovelė. Šioje terasoje įsitaisė kavos pardavėjas su visais savo rakandais: kavinukais, puodeliais, nuolat kūrenama žarijų krosnele ir berniuku, kuris, bėgiodamas iš vienos terasos į kitą, nešioja kavą sėdintiems kanapoje lankytojams. Tokia yra kapija.

Kaip vėliau pamatysime, visas miesto gyvenimas prabėga ant tilto, jo kapijos ir prie jo arba yra su juo susijęs. Kiekviename pašnekesyje apie asmeninius, šeimyninius ar viešus reikalus galima išgirsti žodžius „ant tilto". Ir tikrai, Drinos tiltas — tai vieta, kur vaikai žengia pirmuosius žingsnius ir kur žaidžia pirmuosius žaidimus. Krikščionių vaikai nuo kairiojo Drinos kranto per tiltą keliauja pirmąjį sekmadienį po gimimo — kada juos neša į cerkvę krikštyti. Beje, ir visi kiti vaikai, ir tie, kurie gimsta dešiniajame krante, ir musulmonų, kurie visai nekrikštijami, beveik visą vaikystę praleidžia prie tilto, kaip kadaise ir jų tėvai, ir seneliai. Jie meškerioja netoli jo arba po arkų skliautais gaudo balandžius. Nuo mažų dienų vaikų akys pripranta matyti šį didžiulį iš baltų, taisyklingai nutašytų akytų akmenų išmūrytą statinį, darnias jo linijas. Jie žino kiekvieną meistriškai apdailintą iškyšulį ar įdubimą taip kaip ir visus pasakojimus bei legendas, susijusias su tilto statyba, kuriuose nuostabiai susipynę tikri dalykai ir fantazija, tikrovė ir sapnai. Jie žino juos nuo amžių, nesąmoningai, tarsi atsineša juos ateidami į pasaulį, moka kaip poterius, neprisimindami, nei iš ko ir kada juos išmoko, nei kur pirmą kartą juos girdėjo.

Vaikai žino, kad tiltą pastatė didysis viziris Mechmedas-paša[2], kurio gimtasis Sokolovičių kaimas yra už kalnų, supančių miestelį ir tiltą. Tik viziris galėjo duoti visa, kas reikalinga tokiam stebuklui iš akmens sukurti. (Vaikams viziris — tai kažkas prašmatnu, galinga, baisu, paslaptinga.) Mūrijo jį Radė Statytojas, kuris, matyt, gyveno šimtus metų, nes pastatė Serbijoje visa, kas gražu ir tvirta; iš tikrųjų legendinis bevardis meistras, kokius vaizduotėje susikuria ir nori turėti kiekviena tauta, kad nereikėtų apsunkinti atminties vardais ir būti kažkam dėkingai nors atsiminimuose. Vaikai taip pat žino, kad tiltą mūryti trukdė (nuo senų senovės visada ir visur kažkas trukdo bet kokią statybą) undinė, kuri naktį sugriaudavo, kas išmūryta dieną. Tai tęsėsi, kol „kažkas" iš vandens prabilo į Radę Statytoją ir patarė surasti du mažus dvynukus, broliuką ir sesutę, vardu Stojas

ir Ostoja, ir užmūryti juos vidurinėje tilto atramoje. Tuojau pat visoje Bosnijoje pradėta ieškoti tokių vaikų. Buvo pažadėtas atlyginimas tam, kas juos ras ir pristatys.

Pagaliau viename nuošaliame kaimelyje seimenai[3] surado dar krūtimi maitinamus dvynukus ir vizirio įsakymu paėmė juos; bet motina nenorėjo skirtis su kūdikiais ir, nepaisydama keiksmų ir mušimų, raudodama ir aimanuodama, nukiūtino paskui juos į Višegradą. Čia jai pavyko prisibrauti prie Radės Statytojo.

Kadangi kitos išeities nebuvo, vaikai buvo užmūryti, bet, kaip pasakojama, meistras pasigailėjęs nelaimingos motinos ir palikęs atramoje spragas, pro kurias ji galėjo žindyti paaukotus kūdikius. Tai yra tie dailūs apvalūs langeliai, aklini, siauri tarsi šaudymo angos, kur dabar suka lizdus laukiniai balandžiai. Tarsi to įvykio atminimui, jau šimtai metų teka iš mūro motinos pienas. Tai baltos plonos srovelės, kurios tam tikru metų laiku ima srūti iš lygiai išmūrytų tilto atramų, palikdamos akmenyje neišdildomus pėdsakus. (Moters pienas primena vaikams kažką labai pažįstama ir šleikštaus ir drauge yra kažkas nesuprantama ir paslaptinga, kaip viziriai ir architektai, baugina ir atstumia.) Tuos pieno patakus žmonės nugramdo ir pardavinėja kaip gydomuosius miltelius moterims, kurios po gimdymo neturi pieno.

Vidurinėje tilto atramoje po kapija yra viena didesnė anga, siaura ir gili, be durų, tarsi milžiniška šaudymo anga. Pasak padavimo, toji anga veda į erdvų niūrų kambarį, kuriame gyvena juodasis Arabas. Tai žino visi vaikai. Jų fantazijoje ir pramanuose jis vaidina svarbų vaidmenį. Kam jis pasirodys — tas mirs. Bet ligi šiol nė vienas vaikas jo dar nėra matęs, nes nė vienas nemirė. Bet vieną naktį jį pamatė Hamidas, dusulingas, nuolat girtas arba kauštelėjęs, paraudusiomis akimis nešikas, ir tą pačią naktį numirė prie sienos. Tiesa, jis tada buvo visiškai girtas ir užmigo ant tilto po atviru dangumi, esant penkiolikai laipsnių šalčio. Į šią tamsią angą vaikai dažnai žiūri nuo kranto kaip į prarają, kuri ir gąsdina, ir vilioja. Jie susitaria, kad visi žiūrės neatitraukdami akių ir, kas pirmas ką nors pamatys, sušuks. Šitaip spokso jie, įbedę akis į platų, tamsų plyšį, virpėdami iš smalsumo ir baimės, kol kuriam nors geibesniam berniukui pasivaidena, jog anga tarsi juoda uždanga pradeda judėti, arba kol koks nors pašaipūnas ar akiplėša (o tokių visada netrūksta) sušunka „Arabas!" ir tyčia pasileidžia bėgti. Tai sugadina žaidimą, apvilia ir supykdo tuos, kurie linkę fantazuoti, nemėgsta pašaipos ir tiki, kad, įdėmiai žiūrint, iš tiesų galima ką nors pamatyti, gauti naujų įspūdžių. O naktį daugelis jų blaškosi

miegodami, galynėjasi su tuo Arabu nuo tilto, kol motina pažadina ir išvaduoja iš slogaus sapno. Ji duoda atsigerti šalto vandens („kad pranyktų baimė"), liepia ištarti dievo vardą, ir berniukas, nusikamavęs po dienos žaidimų, vėl užmiega kietu vaikišku miegu, kurio neįveikia jokia baimė.

Aukščiau tilto ant abiejų stačių pilkos klinties krantų matyti vienodai išsidėsčiusios apvalių įdubimų poros, tarsi įspaustos akmenyje milžiniško arklio kanopų; jos eina iš viršaus nuo Senosios pilies, leidžiasi stačia uola ligi upės ir vėl pasirodo kitoje pusėje, kur dingsta juodoje žemėje ir augmenijoje.

Vaikai, kurie vasarą ištisas dienas prie šių akmeningų krantų gaudo žuveles, žino, jog tai senovės karių pėdsakai. Tada pasaulyje gyvenę nepaprastai dideli karžygiai, akmuo dar buvęs nesustingęs, minkštas kaip molis, o arkliai, kaip ir tie karžygiai, milžiniško ūgio. Serbų vaikai mano, kad tai karalaičio Marko[4] bėrio pėdsakai, išlikę nuo tų laikų, kada karalaitis kalėjo Senosios pilies kalėjime ir, bėgdamas iš jo, nusileido nuo kalnų ir peršoko Driną, per kurią dar nebuvę tilto. O turkų vaikai žino, kad tai nebuvo ir negalėjo būti karalaitis Markas (iš kur netikėlis ir dar mergos vaikas galėjo turėti tiek stiprybės ir tokį žirgą!), o Džerzelezas Alija[5] su savo sparnuotu arabų veislės ristūnu, kuris, kaip žinoma, nepripažindavo keltų ir keltininkų ir peršokdavo upes tarsi upokšnius. Vaikai net nesiginčija — taip įsitikinę ir vieni, ir kiti savo teisumu. Ir nebuvo atsitikimo, kad kam nors būtų pavykę perkalbėti kitą, kad kas nors būtų ėmęs manyti kitaip.

Tuose dideliuose, apvaliuose ir giliuose kaip dubenys įdubimuose tarsi akmeninėse taurėse po lietaus ilgai telkšo vanduo. Vaikai tas šilto lietaus vandens pripildytas duobes vadina šuliniais ir tiek vieni, tiek kiti, nesvarbu kokio tikėjimo, laiko juose sumeškeriotas žuveles — gružlius ir mekšrus.

Kairiajame krante virš vieškelio, šalikelėje, stūkso kalvelė, jos žemė pilka ir suakmenėjusi. Joje niekas neauga ir nežydi, tik reta žolytė, dygi kaip plieninė viela. Toji kalvelė yra riba, kur baigiasi vaikų žaidimai prie tilto. Ši vieta nuo seno vadinama Radisavo pilkapiu. Sakoma, kad tai buvo kažkoks serbų vadas, galingas žmogus. Kai viziris Mechmedas-paša nusprendė statyti Drinos tiltą ir atsiuntė savo žmones, visi pakluso jo valiai, ėjo į darbą, vien tik Radisavas pasipriešino, sukurstė žmones ir liepė pasakyti viziriui, kad šis atsisakytų savo sumanymo: ne juokas pastatyti tokį tiltą. Daug vargo turėjo

viziris, kol įveikė Radisavą, nes tai buvo nepaprastas vyras, nei kulka, nei kardas jo neėmė, nebuvo tokios virvės nei grandinės, kuria būtų buvę galima jį surišti; viską sutraukydavo kaip siūlus. Kažkokį talismaną jis turėjo. Kas žino, kaip būtų atsitikę ir ar būtų viziris pastatęs tiltą, jeigu nebūtų atsiradęs tarp jo žmonių toks gudruolis, kuris papirko Radisavo tarną ir sužinojo paslaptį. Tada Radisavą užklupo miegantį ir pasmaugė šilkine virvute, nes tiktai šilkui amuletas neturėjo jokios galios. Mūsų moterys tiki, jog kasmet yra viena naktis, kai ant šios kalvos tiesiai iš dangaus krinta šviesa: paprastai rudeniop, maždaug tarp Dangun ėmimo šventės ir Marijos gimimo. Tačiau vaikams, kurie tikėdami ir netikėdami žiūrėdavo pro langus į Radisavo kapą, niekada nepavykdavo pamatyti dangiškos šviesos, nes dar prieš vidurnaktį juos priveikdavo miegas. Užtat naktį grįžtą į miestą keleiviai matydavo virš kalvelės netoli tilto kažkokią šviesą, nors jiems ji nerūpėdavo.

Višegrado turkai pasakoja, kad šitoje vietoje didvyrio mirtimi žuvo dervišas, šeichas Turhanija[6], garsus karžygys, kuris gynė nuo netikėlių kariaunos Drinos tiltą. Šioje vietoje nėra jokio ženklo nei paminklo, nes tokia buvo jo paties valia — dervišas norėjęs, kad jo kapas niekam nebūtų žinomas. Mat kai netikėliai vėl įsiverš, jis atsikels iš kapo, pastos jiems kelią ir kaip kadaise neleis pereiti Drinos tilto. Dėl to jo kapą dangus kartais apšviečia savo šviesa.

Šitaip leidžia laiką miestelio vaikai — po tiltu arba prie tilto — nerūpestingai žaisdami, vaikiškai svajodami. O vos pradėję bręsti, persikelia ant tilto, į kapiją, kur jaunatviškos svajonės randa kitokio peno, kur atsiveria nauji akiračiai, bet ir prasideda gyvenimo rūpesčiai, kova ir darbai.

Kapija — pirmųjų meilės svajonių, pirmųjų trumpų pasimatymų, užkalbinimų ir susitarimų vieta. Čia daromi sandėriai ir prekiaujama, vaidijamasi ir susitaikoma, susitinkama ir laukiama. Ant akmeninių tilto turėklų prekininkai išdėlioja pardavimui pirmąsias trešnes ir arbūzus, o rytais salepą[7] ir karštas bandeles. Čia renkasi elgetos, luošiai ir raupsuotieji, o taip pat jauni ir sveiki, kurie patys nori pasirodyti ar kitus pamatyti, pagaliau visi, kas turi ką ypatinga pasiūlyti iš vaisių, drabužių ar ginklų. Čia dažnai sėdinėja senyvi orūs vyrai ir kalbasi apie visuomeninius reikalus, bendrus rūpesčius, bet dar dažniau susieina jaunimas, kuriam galvoje tik dainos ir pokštai. Didelių įvykių ir istorinių permainų dienomis čia lipdomi skelbimai ir atsišaukimai (ant anos iškilusios sienos, po marmurine plokšte su tur-

kišku įrašu, virš fontano), pagaliau čia ligi 1878 metų[*] buvo kabinamos ir maunamos ant baslių galvos tų, kurie dėl kurios nors priežasties buvo pasmerkiami mirti, o mirties bausmė šiame pasienio mieste, ypač neramiais laikais, buvo dažnas dalykas, kartais, kaip vėliau pamatysime, net kasdieninis.

Nebuvo nei vienų vestuvių, nei vienų laidotuvių, kurių procesija eidama per tiltą nesustotų kapijoje. Čia vestuvininkai apsitvarko, susirikiuoja, o jau paskui traukia į centrą. Jeigu ramūs laikai, vaišinasi rakija, dainuoja, šoka ratelį ir užtrunka ilgiau, negu buvo ketinę. O kai eina laidotuvininkai, nešėjai pastato karstą ir leidžia velioniui valandėlę atsikvėpti kapijoje, kur jis praleido didelę gyvenimo dalį.

Kapija — svarbiausia tilto vieta, panašiai kaip tiltas — svarbiausia miesto vieta. Vienas keliautojas turkas, svetingai sutiktas Višegrade, taip užrašė savo dienoraštyje: „Jų kapija yra tilto širdis, o tiltas yra širdis miesto, kuris kiekvienam įstringa giliai širdyje". Kapija liudija, kad senovės architektai, pasak padavimų, turėję, kovodami su undinėmis ir visokiomis piktomis galiomis, užmūryti gyvus kūdikius, mokėję ne tik gražiai ir tvirtai statyti, bet taip pat rūpinęsi, kad jų statiniai būtų naudingi bei patogūs netgi tolimiausios ateities kartoms. Ir kada žmogus susipažįsta su čionykščiu gyvenimu ir gerai pagalvoja, negali nepasakyti, jog iš tiesų nedaugelis Bosnijoje naudojasi tokiais patogumais ir malonumais, kaip Višegrado gyventojai kapijoje.

Žinoma, visai kas kita žiemą, kada per tiltą eina tik tas, kam būtinai reikia, ir, be to, skuba palenkęs galvą, čaižomas žvarbaus vėjo, kuris nuolat pučia virš upės. Tada, suprantama, niekas nestoviniuoja atvirose kapijos terasose. Užtat visais kitais metų laikais kapija tikra palaima ir mažiems, ir dideliems. Tada kiekvienas miestelėnas bet kuriuo dienos ar nakties metu gali nueiti į kapiją ir pasėdėti kanapoje arba, sustojęs netoli jos, aptarti reikalus, pasišnekučiuoti. Išlinkusi, pakibusi penkiolika metrų virš šniokščiančios žalios upės, ši akmeninė kanapa tarsi sklando ore, iš trijų pusių supama trijų tamsiai žalių kalnagūbrių; viršuje dangus, debesys arba žvaigždės, o pažvelgus pasroviui, atsiveria lyg siauras amfiteatras, tolumoje uždarytas mėlynų kalnų grandinės.

Kiek yra pasaulyje vizirių ir turtuolių, kurie galėtų laisvu laiku ateiti į šią vietą pasidžiaugti, paliūdėti ar pasilinksminti? Nedaug, labai nedaug. O kiek čia mūsų žmonių per šimtus metų iš kartos į kartą pasitiko aušrą, praleido vakarą ar naktį, kada virš galvos ne-

pastebimai virpa visas žvaigždėtas skliautas! Daugelis, daugelis iš mūsų sėdėjo čia atsirėmę į lygų tašytą akmenį, stebėdami nuolatinį šviesos žaismą kalnų viršūnėse ir debesyse, stengdamiesi išnarplioti amžinai tą patį ir vis kitaip susipynusį mūsų miesto gyventojų likimą. Seniai kažkas pasakė (tiesa, tai buvo svetimšalis ir kalbėjo juokais), kad kapija nulėmė miesto likimą ir gyventojų būdą. Tuo nuolatiniu sėdėjimu kapijoje, tvirtino jis, galima paaiškinti daugelio vietinių gyventojų polinkį į susimąstymą ir svajingumą, o taip pat jų melancholišką nerūpestingumą.

Šiaip ar taip, negalima neigti, kad višegradiečiai, lyginant su kitų miestų gyventojais, nuo seno buvo laikomi lengvabūdžiais, išlaidžiais, pramogas mėgstančiais žmonėmis. Miestas įsikūręs patogioje vietoje, turtingi aplinkiniai kaimai, derlingi laukai, ir, tiesą sakant, pinigai sraunia srove plaukia į Višegradą, bet ilgai jame neužsilaiko. O jeigu ir atsiranda koks taupus šeimininkas, namisėda, nemėgstąs linksmintis, tai paprastai koks nors ateivis; tikriausiai Višegrado toks vanduo ir oras, kad vaikai čia gimsta tikrai ne į save riestais pirštais ir, užsikrėtę išlaidumo ir nerūpestingumo liga, gyvena pagal patarlę: „Davė dievas dantis, duos ir duonos“.

Sakoma, kad senis Novakas[9], kai sunegalavo ir turėjo mesti plėšikavimą Romanijoje, šitaip mokė savo įpėdinį Grujicą:

— Kai tykosi grobio, gerai žiūrėk, koks artėja keleivis. Pamatysi išdidžiai jojantį raitelį su raudona liemene sidabrinėmis sagtimis ir baltomis kojinėmis, žinok — iš Fočos. Pulk nieko nelaukęs, jo kišenėse ir krepšiuose rasi daug pinigų. Jeigu raitelis skurdžiai apsirengęs, nuleidęs galvą, sėdi ant arklio lyg išmaldos prašydamas, drąsiai pulk — jis iš Rogaticos. Ten visi tokie: šykštuoliai, dedasi vargšais, o pinigų turi kaip šieno. Bet jeigu jos keistuolis, susikryžiavęs kojas ant balno, burzgins tanbūru ir plyšos visa gerkle, palik ramybėje, nesitepk rankų, tegu sau joja, tai višegradietis, plikas kaip tilvikas.

Visa tai tartum patvirtina ano ateivio nuomonę. O vis dėlto sunku tikrai pasakyti, kiek ji yra teisinga. Kaip dažnai būna, čia sunku nustatyti, kur priežastis, o kur pasekmė. Ar kapija padarė gyventojus tokius, kokie jie yra, ar atvirkščiai — jie sumanė ją pagal savo būdą ir supratimą, pasistatė pagal savo poreikius ir papročius? Nereikalingas ir tuščias klausimas. Nebūna pastatų šiaip sau, atitrūkusių nuo juos sukūrusios visuomenės, neatitinkančių jos reikalavimų, norų ir skonio, taip pat kaip architektūroje nėra atsitiktinių linijų ir betikslių formų. O kiekvieno gražaus ir naudingo pastato atsiradimas ir gy-

venimas, jo santykiai su tais, tarp kurių jis egzistuoja, dažnai apipinti sudėtingų ir paslaptingų dramų bei istorijų. Kaip ten bebuvę, tačiau vienas dalykas tikras: tiltą ir miestelio gyventojus sieja artimi ir amžini ryšiai. Višegradiečių ir tilto likimai taip susipynę, jog atskirai neįmanoma jų nei įsivaizduoti, nei apsakyti. Štai kodėl pasakojimas apie tilto pastatymą ir jo likimą yra kartu pasakojimas apie miestelio ir jo gyventojų ištisų kartų gyvenimą, o visuose padavimuose apie miestą figūruoja akmeninis tiltas su savo vienuolika arkų ir su kapija viduryje tarsi karūna.

II

Dabar mums reikia grįžti į tuos laikus, kada šioje vietoje niekas nė nemanė statyti tilto, juo labiau tokio, koks yra šiuo metu.

Galbūt ir anais senais laikais koks nors keleivis, pavargęs ir sulytas, svajojo, kad per šią plačią ir audringą upę kokiu nors stebuklu atsirastų tiltas ir jis greičiau ir lengviau pasiektų tikslą. Nėra abejonės, kad žmonės, keliaudami ir įveikdami kelio kliūtis, nuo seno galvojo, kaip įsirengti perkėlas, nes keliautojai nuo amžių svajoja apie gerą kelią, ištikimus draugus ir šiltą nakvynę. Tik ne visi žmogaus norai išsipildo ir ne visada užtenka valios ir jėgų sumanymams įgyvendinti.

Pirmasis tilto vaizdas, kuriam buvo lemta įgauti realų pavidalą, suprantama, dar neaiškus ir miglotas, šmėstelėjo dešimtmečio Sokolovičių kaimo berniuko vaizduotėje, kada 1516 m. ankstų rytą jį vežė iš gimtojo kaimo į tolimą, nuostabų ir baisų Stambulą.

Tada toji pati Drina, žalia ir įnoringa kalnų upė, kurios „vandenys dažnai susidrumsčia", irgi veržėsi tarp plikų ir tuščių, čia uolėtų, čia vėl smėlėtų krantų. Jau tada buvo miestelis, tik kitokios išvaizdos ir kitokio dydžio. Dešiniajame upės krante, stačios kalvos viršūnėje, kur ir dabar riogso griuvėsiai, stovėjo gerai išsilaikiusi Senoji pilis, didžiulė Bosnijos karalystės klestėjimo laikų tvirtovė su bokštais, kazematais ir storomis sienomis, statyta galingo didiko Pavlovičiaus. Šios pilies šlaituose ir papėdėje, jos priedangoje buvo nedideli krikščionių kaimai Meidanas ir Bikavacas, taip pat neseniai suturkintas Duščės kaimelis. Apačioje, slėnyje tarp Drinos ir Rzavo, kur vėliau išaugo tikras miestas, buvo miestiečių laukai, o per juos ėjo vieškelis,

prie kurio stovėjo senoviniai mediniai užeigos namai, keletas lūšnų ir malūnų.

Ten, kur Drina kerta vieškelį, plaukiojo garsusis „Višegrado keltas“. Senas, pajuodęs keltas, o jame piktas nerangus keltininkas, vardu Jamakas, kurį prisišaukti, nors jis ir budėdavo, buvo sunkiau, negu ką nors prikelti iš kieto miego. Jis buvo milžiniško ūgio ir nepaprastos jėgos vyras, pagarsėjęs ir smarkiai nukentėjęs daugelyje karų. Jis turėjo tik vieną akį, vieną ausį ir vieną koją (kita buvo medinė). Niekad nesišypsodamas, su niekuo nesisveikindamas, jis perkėlinėjo žmones ir prekes įnoringai ir savavališkai, lėtai ir nerangiai, bet taip rūpestingai ir sąžiningai, jog jo sąžiningumas ir teisingumas, kaip ir nerangumas bei savavališkumas, virto priežodžiu. Su žmonėmis, kuriuos perkėlinėjo, jis nenorėdavo nei kalbėtis, nei turėti kokių reikalų. Variokus už perkėlimą žmonės mesdavo ant juodo kelto dugno, kur jie visą dieną gulėdavo smėlyje ir vandenyje, ir tik vakare keltininkas atsainiai sužerdavo juos mediniu kaušu, kuriuo semdavo vandenį iš savo laivo, ir nusinešdavo į lūšną ant kranto.

Keltas plaukiodavo tik tada, kai upė būdavo nepakilusi arba tik truputį pakilusi; bet kai tik upė susidrumsdavo ir patvindavo virš tam tikros ribos, Jamakas nuplukdydavo savo gremėzdišką keltą į užutekį, tvirtai pririšdavo, ir tada Drina pasidarydavo neperplaukiama kaip didžiausia jūra. Jamakas tada apkursdavo ir sveikąja ausimi arba tiesiog eidavo už miestelio į savo laukus. Tada kitame krante visą dieną galėdavai matyti iš Bosnijos atvykstančius keleivius, kurie sužvarbę, permirkę, nusiminę stoviniuodavo ant akmenuoto kranto, veltui dairydamiesi kelto ir keltininko, ir kartkartėm pratisai šūkčiodavo per drumstą, audringą upę:

— Ohoooo, Jamakaaai!

Tačiau niekas neatsiliepia ir niekas nesirodo, kol nenuslūgsta vanduo; o kada galima vėl kelti žmones, nusprendžia Jamakas pats vienas, niūriai, be kalbų ir aiškinimų.

Miestas, teisingiau sakant, nedidelis ir susikimšęs kaimelis, tada stovėjo dešiniajame Drinos krante, aukštai ant stačios kalvos šlaitų, prie pat Senosios pilies griuvėsių; tada jis atrodė visiškai kitaip negu paskui, kai buvo pastatytas tiltas ir kai išaugo susisiekimas bei prekyba.

Vieną lapkričio dieną kairiajame upės krante pasirodė ilga apkrautų arklių vilkstinė ir sustojo čia nakvoti. Tai grįžo į Cargradą[10] janyčarų vadas su ginkluota palyda, Rytų Bosnijos kaimuose surinkęs „kraujo duoklę“ — krikščionių berniukus.

Nuo paskutinės „kraujo duoklės" jau buvo praėję šešeri metai, todėl šį kartą ji buvo surinkta nesunkiai ir gausi; be didelio vargo turkai pririnko tiek kiek reikia sveikų, nuovokių ir dailių dešimties—penkiolikos metų berniukų, nors daugumas tėvų slėpdavo vaikus miškuose, mokydavo juos apsimesti silpnapročiais arba luošiais, apvilkdavo skarmalais, laikydavo apskretusius, kad tik nekristų į akį janyčarams. Kai kas savo vaikus net žalodavo nukirsdami jiems rankos pirštą.

Surinktus vaikus turkai gabeno ilga vilkstine ant mažų Bosnijos arklių. Ant kiekvieno arklio buvo permesta po dvi pintines, kokiose laikomi vaisiai, o kiekvienoje pintinėje sėdėjo berniukas su nedideliu ryšulėliu ir pyrago gabalu — tiek tepasiėmė iš tėvų namų. Iš ritmingai linguojančių ir girgždančių pintinių žvelgė skaistūs išsigandę pagrobtų berniukų veidai. Vieni ramiai žiūrėjo per arklių nugaras į gimtojo krašto tolius, kiti pasikūkčiodami valgė, o kai kurie miegojo atrėmę galvas į balnus.

Kiek atokiau nuo paskutinių šios nepaprastos vilkstinės arklių pakrikai kiūtino nusiplūkę tėvai ir giminės visam laikui išvežamų vaikų, kurie gyvenimą praleis svetur — apipjaustyti, suturkinti, užmiršę savo tikėjimą, tėvynę ir kilmę, tarnaus janyčarų pulkuose ar gaus net aukštus imperijos postus. Daugiausia ėjo moterys — atimtų vaikų motinos, senelės ir seserys. Kai jos prieidavo pernelyg arti, raiteliai puldavo ant jų su arkliais ir garsiai keikdamiesi išvaikydavo jas rimbais. Moterys išbėgiodavo, pasislėpdavo pakelės miške, bet netrukus vėl susirinkdavo ir imdavo sekti paskui vilkstinę, stengdamosi ašarotomis akimis dar kartą pažvelgti į atimto vaiko galvą, kyšančią iš pintinės. Ypač atkaklios ir ištvermingos buvo motinos. Jos bėgo be kvapo, nežiūrėdamos po kojomis, suplėšytais marškiniais, išsidraikiusiais plaukais; viską užmiršusios verkė, raudojo tarsi numirėlio, kitos lyg pamišusios aimanavo, šaukė, sakytum gimdymo skausmų suremtos, ir, apakusios nuo ašarų, patekdavo tiesiai po rimbų smūgiais ir nuo kiekvieno rimbo kirčio jos lyg apdujusios kartojo: „Kur jį vežate? Kur vežate?" Kai kurios šaukė sūnums, stengėsi ką nors pasakyti, kiek galima pasakyti keliais žodžiais, paskutinį kartą patarti, įspėti.

— Rade, sūneli, nepamiršk motinos...

— Ilija! Ilija! Ilija! — šaukė kita moteris, beviltiškai ieškodama akimis pažįstamos brangios galvutės, be paliovos kartojo vis tuos pačius žodžius, tarsi norėdama, kad sūnui įstrigtų atmintin vardas, kuris po kelių dienų bus atimtas iš jo visam laikui.

Tačiau kelias tolimas, žemė kieta, kūnas silpnas, o turkai galingi ir negailestingi. Pamažu moterys pradėdavo atsilikti ir, iškamuotos ilgo kelio, rimbo smūgių, viena po kitos atsisakydavo beviltiškų savo pastangų. Čia, prie Višegrado kelto, turėjo sustoti ir pačios atkakliausios, nes jų į keltą neleisdavo, o perbristi upę buvo neįmanoma. Joms teliko tyliai sėdėti ant kranto ir verkti — iš čia jų niekas nebevarė. Tarsi sustingusios, jos sėdėjo nejausdamos nei alkio, nei karščio, nei šalčio, kol kitame krante dar kartą išvydo ilgą, į Dobruną sukančią raitelių ir arklių vilkstinę, kol dar kartą ten šmėkštelėjo ir dingo iš akių jų vaikai.

Tą lapkričio dieną vienoje iš daugybės pintinių tyliai sėdėjo juodaplaukis dešimties metų berniukas iš kalnų kaimo Sokolovičių ir sausomis akimis dairėsi aplinkui. Sužvarbusioje, nuo šalčio paraudusioje rankutėje jis laikė kreivą lenktinį peiliuką ir, vis žvalgydamasis, atsainiai pjaustinėjo pintinės kraštus. Jis įsidėmėjo akmeningą krantą, apaugusį retais nuskurusiais belapiais žilvičiais, luošą keltininką, apgriuvusį, visiems vėjams atvirą, voratinklių pilną malūną, kur jie turėjo nakvoti, persikėlę per susidrumsčiusią Driną, virš kurios kranksėdamos sukiojosi varnos. Ši vieta, kur nutrūksta kelias, kur juodas vargas tiesiog akyse išauga ir užgula uolėtus krantus, kur taip sunku ir pavojinga persikelti — ši vieta įstrigo berniukui lyg aštrus dieglys, kuris kartais taip draskė krūtinę, jog, atrodo, plyšta širdis. Tarsi negyjančia opia žaizda tapo jam šis skurdus ir kalnuotas kraštas, kur taip akivaizdžiai matyti negandos, kur žmogus yra galingos stichijos nelaisvėje ir, gėdydamasis savo bejėgiškumo, dar aiškiau mato ir suvokia savo ir kitų nedalią.

Visa tai susiliejo į fizinį skausmą, kuris tą lapkričio dieną užgulė berniukui širdį ir niekada nepaliovė kamavęs, nors jis ir pakeitė gyvenimą ir tikėjimą, vardą ir tėvynę.

Kas nutiko vėliau šiam pintinėje išvežtam berniukui, visomis kalbomis pasakoja visos istorijos knygos, ir apie tai geriau žinoma plačiame pasaulyje negu pas mus. Jaunystės metais jis buvo drąsus silachdaras — ginklų saugotojas sultono rūmuose, paskui — kapudanas-paša — laivyno vadas, sultono žentas, pasaulinio garso karvedys ir valstybės veikėjas, garsusis Mechmedas-paša Sokolis, kuris pergalingai kariavo trijuose žemynuose, išplėtė Turkijos imperiją, sutvirtino jos sienas ir, išmintingai valdydamas, sustiprino ją iš vidaus. Per šešiasdešimt su viršum metų jam teko tarnauti trim sultonams, patirti ir gera, ir bloga, kas tenka tik nedaugeliui išrinktųjų, pavyko užkopti į mums neįsivaizduojamas valdžios ir galios viršūnes, kurias mažai kas tepasiekia, o pasiekęs

retai išsilaiko. Tasai naujas žmogus, antrąkart gimęs svetimame krašte, kur net mintimis negalime pasekti jo kelio, turėjo užmiršti viską, ką prieš daugelį metų paliko tėvų žemėje. Be abejo, pamiršo jis ir perkėlą prie Višegrado, ir tuščią krantą, kur keleiviai dreba nuo šalčio ir nežinios, ir gremėzdišką, kirvarpų sugraužtą keltą, ir baisų keltininką, ir alkanas varnas virš drumzlinos upės. Tačiau skausmas, kuris tada įstrigo krūtinėje, niekada nepraėjo. Priešingai, slenkant metams ir artėjant senatvei, jis atsiliepdavo vis dažniau: krūtinę perverdavo tas pats iš vaikystės pažįstamas dieglys, visai nepanašus į visas kitas kančias ir skausmus, kuriuos į gyvenimo pabaigą teko kentėti. Tada viziris užsimerkęs laukdavo, kol nustos draskyti krūtinę ir skausmas praeis. Vieną tokią valandėlę jam dingtelėjo mintis, kad galėtų išsivaduoti nuo šio skausmo, jeigu nebeliktų kelto per tolimąją Driną, kur be paliovos auga ir didėja skurdas ir visokios negandos. Reikia tik nutiesti tiltą per niūrią upę, šniokščiančią tarp stačių krantų, susieti upės perkirstus kelio galus ir tokiu būdu tvirtai ir visiems laikams sujungti Bosniją su Rytais, savo gimtinę su ta vieta, kur prabėgo jo gyvenimas. Taigi jis buvo pirmasis, kuris pro užmerktus vokus vienai akimirkai šioje vietoje išvydo būsimo tvirto ir dailaus akmeninio tilto siluetą.

Dar tais pačiais metais vizirio įsakymu ir jo lėšomis buvo pradėtas statyti didžiulis tiltas per Driną. Statyba truko penkerius metus. Tai turėjo būti labai gyvas ir svarbus miestelio ir visos apylinkės gyvenimo laikotarpis, pilnas permainų, didelių ir mažų įvykių. Tačiau, keistas dalykas, miestelyje, kur žmonės šimtmečiais atsimindavo ir iš lūpų į lūpas perduodavo pasakojimus apie nereikšmingus įvykius ir vienaip ar kitaip su tiltu susijusius atsitikimus, apie patį darbą teišliko vos žiupsnelis smulkmenų.

Liaudis atsimena ir perduoda kitoms kartoms tik tai, ką suvokia ir ką gali paversti legendomis. Visa kita praeina pro šalį, nepalieka ryškesnio pėdsako, kaip kad praeina kasdieniniai gamtos reiškiniai, nepaliesdami žmogaus vaizduotės ir neįstrigdami atmintyje. Ilgai užtrukusi ir sunki tilto statyba liaudžiai buvo tik svetimas darbas už svetimus pinigus. Ir tik po to, kai per tokį atkaklų darbą iškilo didžiulis tiltas, žmonės pradėjo prisiminti šio dailaus ir tvirto tilto pastatymo smulkmenas, gražinti jas fantastiškomis legendomis, kurias jie irgi mokėjo meistriškai kurti ir ilgai laikyti atmintyje.

III

Tų metų pavasarį, kada viziris nusprendė statyti tiltą, į miestelį atvyko jo žmonės su apsauga paruošti statybos darbų. Jų buvo daug, raitų ir važiuotų, su visokiais įrankiais, palapinėmis. Baimė ir sąmyšis kilo nedideliame miestelyje ir aplinkiniuose kaimuose, ypač ėmė būgštauti krikščionys.

Būriui vadovavo Abidas-aga, vyriausias vizirio patikėtinis tilto statybai ir architektas Tosunas-efendi. (Abidas-aga dar nebuvo atvykęs, o žmonės jau šnekėjo, kad nepaprastai griežtas, žiaurus ir savavališkas žmogus.) Kai tik atvykėliai pasistatė palapines prie Meidano, Abidas-aga sušaukė valdžios atstovus ir visus kilminguosius turkus pasitarti. Tačiau tarėsi neilgai, nes kalbėjo tik vienas žmogus — Abidas-aga. Susirinkusieji pamatė didelį vyrą nepaprastai raudonu veidu ir žaliomis akimis, trumpai pakirpta ruda barzda, vengrų papročiu įmantriai užraitytais ūsais, apsirengusį puošniais cargradiškais drabužiais. Kalba, kuria kreipėsi į susirinkusius šis galingas vyras, visus dar labiau nustebino negu jo išvaizda.

— Matyt, gandai apie mane jus pasiekė greičiau, negu aš atvykau, ir žinau, kad jie negali būti nei geri, nei malonūs. Tikriausiai girdėjote, jog iš visų reikalauju, kad dirbtų ir būtų paklusnūs, kad galiu sumušti ir užmušti kiekvieną, kas kaip reikiant nedirba arba nenori vykdyti įsakymų, jog nepripažįstu žodžio „negalima", „nėra", jog už menką nieką galiu nukirsti galvą, žodžiu — esu piktas žmogus, kraugerys. Turiu jums pasakyti, jog šitie gandai nepramanyti ir nė kiek neperdėti. Po mano liepa iš tikrųjų nėra pavėsio. Tokią šlovę pelniau ilgus metus tarnaudamas didžiajam viziriui. Tikiuosi ir dabar, dievui padedant, įvykdyti tai, dėl ko esu atsiųstas, o kai, pabaigęs darbus, išvažiuosiu, neabejoju, kad pirma manęs pasklis gandai, dar piktesni ir baisesni už tuos, kurie pasiekė jus dabar.

Po šios neįprastos įžangos, kurią visi išklausė tylėdami ir nudelbę akis, Abidas-aga paaiškino, kad bus statomas nepaprastai svarbus tiltas, kokio neturi net turtingesni kraštai, jog darbai truks penkerius, o gal šešerius metus, bet vizirio valia bus įvykdyta šventai ir laiku. Po to jis išskaičiavo, ko pirmiausia reikės, kokie bus parengiamieji darbai, ko tikisi iš vietinių turkų ir ko reikalauja iš krikščionių.

Šalia jo sėdėjo Tosunas-efendi: smulkutis, išblyškęs, pageltęs suturkėjęs graikas iš salyno, architektas, kuris Cargrade Mechmedui-paša buvo pastatęs daug namų. Jis sėdėjo ramus ir abejingas, tarsi būtų ne-

girdėjęs ir nesupratęs, ką šneka Abidas-aga. Žiūrėjo į savo rankas ir tik retkarčiais pažvelgdavo aukštyn. Tada išvysdavai jo dideles juodas, lyg aksomas blizgančias akis, gražias akis trumparegio žmogaus, kuris be savo darbo nieko daugiau nemato, nejaučia ir nesupranta.

Žmonės išėjo iš ankštos ir tvankios palapinės sutrikę ir prislėgti. Jie jautė, kaip po naujais šventiškais drabužiais srovena prakaitas ir kaip visus apima neįveikiama baimė ir nerimas.

Tai, kas dabar užgriuvo miestelį ir visą kraštą, buvo didžiulė ir nesuvokiama nelaimė, ir negalėjai numatyti, kada ji baigsis. Pirmiausia pradėta kirsti miškus ir vežti rąstus. Tiek buvo priversta medžių ant abiejų Drinos krantų, jog žmonės ilgai manė, kad tiltas bus medinis. Paskui prasidėjo žemės darbai, uolėtų krantų kasimas, gręžimas. Beveik visi tie darbai buvo priverstiniai. Taip truko ligi vėlyvo rudens, kada baigėsi pirmasis etapas ir darbai laikinai buvo nutraukti.

Viską prižiūrėjo Abidas-aga su ilga žalia lazda, kuri net dainoje minima. Jeigu šita lazda jis parodydavo į kokį žmogų, pastebėjęs, kad jis tingi ar daro ką ne taip, tą iškart čiupdavo prižiūrėtojai, čia pat nuplakdavo, o paskui kruviną ir be sąmonės apipildavo vandeniu ir vėl varydavo prie darbo. Vėlai rudenį, prieš išvykdamas, Abidas-aga vėl sušaukė vyresnybę ir žymiuosius miestelio žmones ir pareiškė, jog žiemai persikeliąs kitur, bet jo akis čia budės. Visi turės atsakyti už viską. Jeigu paaiškės, kad kas nors sugadinta, ar dings bent viena sija, visam miestui bus uždėta bauda. Į kažkieno žodžius, kad nuostolių gali pridaryti potvynis, jis šaltai ir griežtai atsakė, jog tai jų kraštas, jų upė, todėl ir nuostolius, kurių ji pridarys, turės atlyginti jie.

Visą žiemą miestelio gyventojai kaip savo akį saugojo paruoštą statybinę medžiagą ir visa, kas buvo padaryta. O pavasarį vėl pasirodė Abidas-aga su Tosunu-efendi, su jais atvažiavo ir Dalmatijos akmentašiai, kuriuos žmonės vadino „Romos meistrais“. Iš pradžių jų buvo apie trisdešimt. Jiems vadovavo kažkoks meistras Antonijė, krikščionis iš Ulcinijos. Tai buvo aukštas gražus vyras, didelių akių, drąsaus žvilgsnio, ereliška nosim, ant pečių krentančiais kaštoniniais plaukais, o apsirengęs miestiškai, pagal kitų kraštų madą. Jo padėjėjas buvo negras, tikras negras, linksmas jaunuolis, kurį visas miestas ir visi darbininkai vadino Arabu.

Pereitais metais gyventojai, matydami daugybę rąstų, manė, kad bus statomas medinis tiltas, o dabar visiems atrodė, jog Abidas-aga nori prie Drinos pastatyti naują Stambulą. Pradėta vežti akmenis iš skaldyklų kalnuose prie Banios, kuri yra apie valanda kelio nuo miesto.

Tais metais prie Višegrado kelto išaušo neįprastas pavasaris. Be visa to, kas auga ir žydi tuo laiku kiekvienais metais, čia dygte išdygo visas kaimas; atsirado naujų kelių ir naujų brastų; nutįso jaučiais pakinkytų vežimų ir nešulinių arklių virtinės. Meidano ir Okolištos gyventojai stebėjo, kaip žemai prie upės kasdien vis gausėja žmonių ir gyvulių, didėja statybinių medžiagų krūvos: šitaip pavasarį javų laukas kasdien vis smarkiau vilnija, darosi vis tankesnis.

Ties pakriūte dirba akmentašiai. Visa aplinkui nuklota gelsvomis akmens dulkėmis. Truputį toliau smėlėtoje lygumoje dega kalkes vietiniai darbininkai; apdriskę, balti nuo kalkių, jie sukinėjasi baltuose dūmuose, kurie kyla aukštai virš kalkduobių. Keliai išdaužyti perkrautų vežimų. Keltas dirba ištisą dieną, vežioja statybines medžiagas, prižiūrėtojus ir darbininkus. Įbridę ligi juosmens į drumstą pavasario vandenį, specialūs darbininkai kala polius ir baslius, stato molio prikrėstus pinučius, kurie turės pakreipti upės tėkmę.

Visa tai stebi žmonės, kurie lig tol ramiai sau gyveno miestelyje, išsibarsčiusiame kalnų šlaituose ir prie kelto. Būtų pusė bėdos, jeigu užtektų tik stebėti: bet statyba taip paspartėjo ir išsiplėtė, jog į savo sūkurį įtraukė visa, kas gyva ir negyva ne tik miestelyje, bet ir toli už jo. Jau kitais metais darbininkų buvo tiek, kiek visame miestelyje vyrų. Visi vežimai, visi arkliai ir jaučiai dirba tik tiltui. Visa, kas gyva, ką galima pakinkyti, imama į darbą — ką už atlyginimą, kas prievarta atidirba už duoklę. Pinigų yra daugiau negu ankstesniais metais, bet brangumas ir skurdas auga greičiau, negu jie ateina: gauni į rankas, o pusė jau pravalgyta. Tačiau dar labiau negu brangumas ir skurdas gyventojus kamuoja sambrūzdis, netvarka ir netikrumas, kurie užgriuvo miestelį dėl tokios daugybės darbininkų, suplaukusių iš viso pasaulio. Nepaisant Abido-aga griežtumo, dažnai kyla muštynės, pasitaiko vagysčių daržuose ir kiemuose. Musulmonės moterys turi užsidengti veidą net eidamos į kiemą, nes visur jas gali pamatyti daugybė svetimų ir vietinių darbininkų; o miestelio turkai todėl taip stropiai laikosi islamo įsakymų, kad suturkėję neseniai ir nėra nė vieno, kurio tėvas ar senelis nebūtų buvęs krikščionis arba ką tik iškeptas turkas. Todėl seni musulmonai atvirai piktinasi, nusigręžia nuo tos galybės darbininkų, gyvulių, rąstų, žemės ir akmenų, kurių vis gausėja ir tvenkiasi prie kelto abiejose upės pusėse ir kurie jau kėsinasi užplūsti jų gatveles, kiemus ir daržus.

Iš pradžių jie visi puikavosi didžiąja statyba, kurią pradėjo iš jų krašto kilęs viziris. Tada jie dar nežinojo, kad šitaip bus: kad didžioji

statyba sukels tokį sambrūzdį, pareikalaus tiek darbo ir lėšų. Gera, samprotavo jie, priklausyti tikrajam tikėjimui, gera turėti Stambule vizirį iš savo krašto ir dar geriau vaizduotis tvirtą, prašmatnų tiltą per upę, bet tai, kas dabar darosi — nei šis nei tas. Miestas pavirto tikru pragaru, aplinkui kažkokia velniška grūstis, nesuprantamų darbų, dūmų, dulkių ir riksmo sūkurys. Eina metai, darbų vis daugėja, o jų galo ir prasmės nematyti. Čia gali būti kas tik nori — tiktai ne tiltas.

Taip galvoja turkai ir suturkėję gyventojai ir prie keturių akių prisipažįsta, jog jiems pro pakaušį išlindo ir prabanga, ir pasididžiavimas, ir būsima šlovė: jie mielai atsikratytų ir tilto, ir vizirio ir meldžia dievą, kad išgelbėtų juos nuo tos nelaimės, grąžintų jų namams ramybę, tylų ir kuklų gyvenimą prie senojo kelto.

Įkyrėjo tilto statyba turkams, o dar labiau įkyrėjo viso Višegrado krašto krikščionims, tik niekas jų nieko neklausia, ir jie nedrįsta rodyti nepasitenkinimo. Jau treti metai prievarta varomi į darbą žmonės su arkliais ir jaučiais. Ir ne tik vietiniai, bet ir trijų aplinkinių apskričių krikščionių varguomenė. Visur laksto raiti Abido-aga seimenai, gaudo kaimo ir miesto krikščionis ir varo į tilto statybą. Paprastai juos surankioja miegančius kaip viščiukus. Visoje Bosnijoje keleivis perspėja keleivį, kad neitų pro Driną, nes ten sulaikomas kiekvienas praeivis, neklausiama, nei kas jis, nei kur keliauja, ir verčiamas dirbti mažiausiai kelias dienas. Miestelio krikščionys atsiperka kyšiais. Kaimo jaunuoliai mėgina bėgti į mišką, bet seimenai vietoj bėglių tuoj pat ima iš tų namų įkaitus, neretai net moteris.

Štai jau trečias ruduo, kai pluša žmonės prie tilto, bet visai neatrodo, kad darbo mažėtų ir baigtųsi jų vergovė. Jau vėlyvas ruduo; nukrito lapai, pabjuro nuo lietaus keliai, pakilo drumsti Drinos vandenys, o virš plikų ražienų sukasi nutukusių varnų pulkai. Bet Abidas-aga nenutraukia darbų. Šviečiant blausiai lapkričio saulei, kaimiečiai velka rąstus ir akmenis, šlepsi basomis kojomis arba vyžomis pažliugusiu keliu, dirba prakaituoja drebėdami nuo žvarbaus vėjo ir tik stipriau susiveržia juodas kelnes, kuriose švyti naujos skylės ir seni lopai, raišioja apdriskusius kraštus savo vienintelių storos drobės marškinių, įjuodusių nuo lietaus, purvo ir dūmų, bet skalbti jų nedrįsta — vandenyje jie visai suskistų. Virš visų pakibus žalia Abido-aga lazda — jis po kelis kartus per dieną apeina ir akmenų skaldyklą Banioje, ir visus darbus prie tilto. Abidas-aga įširdęs ant viso pasaulio, kad dienos trumpėja, o darbai nebeina taip sparčiai, kaip jis norėtų. Apsirengęs sunkiais rusiškais kailiniais, apsiavęs auliniais batais, išraudęs nuo įniršio, jis laipioja

per kyšančių iš vandens tilto atramų pastolius, užsuka į kalvę, sandėlius, darbininkų palapines ir iš eilės koneveikia visus — prižiūrėtojus ir rangovus.

— Tai trumpos dienos! Ir vis trumpėja! Ak jūs šunsnukiai, dykaduoniai!

Jis taip šaukia, tarsi jie būtų kalti, jog vėlai švinta ir anksti temsta. O artėjant sutemoms, negailestingoms ir tamsioms kaip neviltis Višegrado sutemoms, kada statūs kalnai iš visų pusių sugniaužia miestelį ir staiga nusileidžia naktis, slogi ir gūdi, lyg būtų paskutinė gyvenime, Abido-aga siutas pasiekia viršūnę: nebeturėdamas ant ko išlieti pykčio, jis kremtasi ir negali sumerkti akių, pagalvojęs, kad tiek daug nepadaryta ir kad tokia daugybė žmonių veltui gaišta laiką. Jis griežia dantimis, šaukia prižiūrėtojus ir planuoja, kaip geriau išnaudoti rytojaus dieną ir daugiau išspausti iš darbininkų.

O žmonės miega palapinėse ir trobose, ilsisi, kaupia jėgas. Tačiau miega ne visi: yra tokių, kurie nori išnaudoti nakties metą savo tikslams.

Vieno erdvaus ir sauso kluono viduryje kūrenasi ugnis, tiesą sakant, baigia kūrentis, nes prietemoje tik rusena žarijos. Oras troškus nuo dūmų, rūgštaus šlapių drabužių bei apavo tvaiko ir trisdešimties žmonių kūno prakaito. Tai į darbą suvaryti aplinkiniai valstiečiai, kaimo varguomenė, krikščionys. Visi purvini, permirkę, išvargę ir susirūpinę. Juos kamuoja šis neapmokamas ir be prošvaistės darbas, tuo tarpu jų laukai kalnų kaimuose veltui laukia rudeninio arimo. Daugumas dar nemiega. Vieni prieš ugnį džiovinasi autus, kiti taisosi apavą, treti šiaip žiopso į žarijas. Su jais yra kažkoks juodkalnietis: jį sučiupo seimenai vieškelyje, ir žmogus štai jau kelios dienos kaip vargsta, nors be paliovos visiems kalba ir įtikinėja, kad jam sunku ir gėda, kad garbė neleidžianti eiti tokios baudžiavos.

Apie jį susibūrė beveik visi, kas nemiega, ypač jaunesni. Iš gilios savo pilkos sermėgos kišenės jis išsitraukia mažutes lyg delnas gusles ir trumpą strykelį. Vienas iš sodiečių išėjo iš kluono ir saugo, kad neužeitų koks turkas. Visi sužiuro į juodkalnietį, tarsi pirmą kartą jį matydami, ir į gusles, kurios prapuola didžiulėse jo rankose. Jis pasilenkia, gusles įremia į kelius, grifą prispaudžia smakru, ištrina stygas derva, papučia stryką: viskas sudrėkę, sumirkę. Kol jis ramiai, susikaupęs tvarko instrumentą, tarsi būtų čia vienui vienas, visi žiūri į jį nemirksėdami. Pagaliau suskamba pirmas garsas, šaižus ir virpantis. Nekantrumas auga. O juodkalnietis pradeda niūniuoti pritardamas guslėmis. Viskas darnu, ir galima laukti nuostabaus pasakojimo. Ir štai juodkal-

nietis, galų gale pritaikęs balsą prie guslių, staiga atmetė galvą taip išdidžiai ir smarkiai, net liesame kakle iššoko Adomo obuolys ir degančių žarijų fone išryškėjo kampuotas profilis,— ir prislopintu, tęsiamu balsu uždainavo: — Aaaa, aaaa! Tuomet užtraukė aiškiai ir iškilmingai:

Vyną geria Serbijos karalius,
Prizrene puikiajame puotauja.
Seniai patriarchai šalia sėdi,
Ketvertas senųjų patriarchų.
Prie jų šono vyskupai devyni,
Su bunčiukais dvidešimt vizirių.
Ten pat sėdi Serbijos didikai,
Vyną pilsto taurininks Mijaila,
Ir sesuo Kandosija kaip saulė,
Žėri brangenybės jai ant kaklo...

Klausytojai vis labiau spaudžiasi prie muzikanto, klausosi užgniaužę kvapą, mirksi apstulbę ir susižavėję. Šiurpas eina per nugaras, atsitiesia pečiai, išsipučia krūtinės, spindi akys, susigniaužia ir atsigniaužia kumščiai, dantys sukąsti. Juodkalnietis audžia savo pasakojimą vis greičiau ir greičiau, vis gražiau ir drąsiau, o permirkę ir iš miegų pakirdę sodiečiai, susižavėję ir viską užmiršę, klausosi dainos, lyg ji pasakotų apie geresnę ir šviesesnę dalią.

Tarp suvarytų į darbą valstiečių buvo Radisavas iš Uništos — nedidelio kaimo tuoj pat už miestelio. Jis buvo mažas, niūraus veido ir judrių akių, smarkiai pakumpęs, vaikščiodavo greitai mėsčiodamas kojas, linguodamas galvą ir trūkčiodamas pečiais kairėn dešinėn, kairėn dešinėn, lyg sijodamas miltus. Jis nebuvo nei toks vargšas, kaip atrodė, nei toks žioplas, kokiu dėjosi. Buvo kilęs iš Herakų, kurie turėjo geros žemės. Jų šeimoj buvo daug vyrų, bet per pastaruosius keturiasdešimt metų visas jų kaimas suturkėjo, todėl jie buvo prispausti ir vieniši. Mažas, pakumpęs ir mitrus Radisavas tomis rudens naktimis „sijodavo“ nuo vienos lūšnos prie kitos ir, prisiplakęs prie valstiečių, kiekvienam kažką šnibždėdavo. Jo kalbos būdavo tokios:

— Brolyčiai, gana kentėti, reikia gintis. Patys matote, kad toji statyba mus užkamuos ir praris. Ir mūsų vaikai čia vargs, kai mūsų nebebus. Savo pražūčiai dirbame, niekam daugiau. Krikščionims ir vargšams tilto nereikia, tik turkams; kariuomenės neturim, prekiauti neprekiaujame, gana mums ir kelto. Va mes susitarėme keliese nueiti vėlai naktį ir kiek pajėgsim sugadinti, sulaužyti, kas padaryta, ir

paleisti gandą, kad undinė griauna, neleidžia statyti Drinos tilto. Pažiūrėsime, ar kas išeis. Kito kelio mes neturime, o daryti ką nors reikia.

Atsirado, kaip paprastai, silpnadvasių ir netikėlių, kurie sakė, kad tai tuščia išmonė, kad stiprūs ir klastingi turkai neatsisakys savo sumanymo, todėl reikia toliau vargą vargti atsidavus dievo valiai, kad neužsitraukus dar didesnės bėdos. Tačiau buvo ir tokių, kurie būtų ryžęsi bet kam, kad tik nereikėtų tokį jungą vilkti, šitaip dirbti ir laukti, kol žmogui suplyš paskutinės drapanos ir išseks paskutinės jėgos nuo prastos Abido-aga duonos; reikia eiti paskui tą, kas bent kokį kelią rodo. Daugiausia taip samprotavo jaunuoliai, bet buvo ir vyresnių, vedusių vyrų, šeimos galvų, kurie prisidėjo prie jų be užsidegimo, be įkarščio ir susirūpinę kalbėjo:

— Eikime ir griaukime, geriau tegu jį nelabasis praryja negu jis mus. Bet jeigu ir tai nepadės...

Ir numodavo ranka — žūti ar būti.

Šitaip pirmosiomis rudens dienomis pasklido gandas, pirmiausia tarp darbininkų, o paskui ir miestelyje, kad į tilto statybą įsikišusi undinė, naktį gadinanti ir griaunanti, kas dieną padaryta, ir kad iš tilto nieko neišeisią. Ir tikrai tuo metu buvo pastebėta, kad naktimis nežinia kieno vis pridaroma eibių užtvankose ir pačioje tilto statyboje. Pradėjo dingti įrankiai, kuriuos ligi tol meistrai palikdavo nakčiai ant pradėtų paskutiniųjų atramų; ėmė irti ir griūti sankasos.

Toli paėjo gandas, kad tiltas negali būti pastatytas; jį skleidė tiek turkai, tiek krikščionys, vis labiau imdami jį už gryną pinigą. Krikščionių varguomenė džiūgavo, tiesa, patylomis, slapta ir piktai, bet iš visos širdies. Vietiniai turkai, kurie anksčiau su pasididžiavimu žiūrėjo į vizirio statybą, dabar tik su panieka susimerkdavo ir numodavo ranka. Daugelis nutautusių serbų, kurie, priėmę kitą tikėjimą, negavo to, ko vylėsi, ir ligi šiol sėsdavo prie kuklios vakarienės stalo ir vaikščiodavo švytėdami kiauromis alkūnėmis, mielai klausėsi gandų, kartojo naujienas apie didelį turkų nepasisekimą ir su kažkokiu apmaudžiu pasitenkinimu tikino, kad ir viziriai ne visada gali įvykdyti tai, ką sumano. Ir štai jau žmonės ėmė kalbėti, kad svetimšaliai meistrai ketina išvykti, kad nebus tilto, kur jo niekada nebuvo ir kur jo nereikėjo pradėti. Visos tos paskalos susipynė ir greitai paplito.

Žmonės lengvai kuria istorijas ir greitai jas skleidžia, o tikrovė nuostabiai pinasi ir susilieja su legendomis. Valstiečiai, kurie naktį klausėsi muzikanto, pasakojo, kad tiltą griaunanti undinė įspėjusi

Abidą-aga, jog nesiliausianti tol, kol nebus pamatuose užmūryti dvynukai, brolis ir sesuo, vardu Stojas ir Ostoja. Daugelis dievagojosi, jog matę seimenus, ieškančius kaimuose poros tokių vaikų. (Seimenai iš tikrųjų lankėsi kaimuose, bet jie ne vaikų ieškojo, o kamantinėjo žmones, klausinėjo, kas tie nežinomieji, kurie ardo tiltą.)

Tuo metu kaime netoli Višegrado viena ne visai sveiko proto ir nebylė našlaitė samdinė laukėsi kūdikio; ji nenorėjo sakyti, o gal ir pati nenumanė, kas ją suvedžiojo. Tai buvo retas, beveik negirdėtas dalykas, kad mergina, ir dar šitokia, būtų pastojusi, o tėvas likęs nežinomas. Toji žinia aplėkė plačią apylinkę. Kaip tik tomis dienomis kažkokiame kluone toji mergina pagimdė dvynukus, bet abu negyvus. Kaimo moterys jai padėjo, nes gimdymas buvo nepaprastai sunkus, ir tuoj pat palaidojo naujagimius slyvų sode. O nelaimingoji motina trečią dieną pakilo ir ėmė po kaimą ieškoti savo vaikų. Veltui jai žmonės aiškino, kad kūdikiai gimė negyvi ir jau palaidoti. Norėdami išvengti jos klausinėjimų, pasakė, arba teisingiau, gestais parodė, kad vaikai paimti į miestelį, kur turkai stato tiltą. Nusilpusi, apimta neviltіes, ji nuslinko į miestą ir ėmė vaikščioti apie keltą ir pastolius, bailiai žvilgčiodama žmonėms į akis, kažką murmėdama, klausinėdama, kur jos vaikai. Žmonės žiūrėjo į ją nustebę arba varė šalin, kad netrukdytų dirbti. Matydama, kad niekas jos nesupranta, ji atsisegdavo šiurkščius kaimietiškus marškinius ir parodydavo išbrinkusias ir žaizdotas krūtis sutrūkusiais ir kraujuojančiais nuo tvinkstančio pieno speneliais. Niekas nežinojo, kaip jai padėti ir išaiškinti, jog jos vaikai neužmūryti tilto pamatuose: visaip šnekinama geruoju, įtikinėjama, plūstama ir bauginama, ji tik gailiai murmėdavo, skvarbiu ir įtariu žvilgsniu naršydama visus kampus. Pagaliau žmonės liovėsi vargšę uiti, leido jai slankioti apie statybą ir žvelgdavo į ją su užuojauta. Virėjai, kurie virdavo darbininkams kukurūzų košę, pagramdydavo jai iš katilo dugno sviltų. Jie praminė ją kvaišele Ilinka, šitaip ją pradėjo vadinti ir visas miestelis. Pats Abidas-aga, būdavo, praeina pro ją besibardamas, prietaringai nusigręžia ir liepia nebylę pavalgydinti. Šitaip ir gyveno ji prie statybos, kaip nieko pikta nedaranti kvailelė. Tada ir atsirado legenda apie turkų užmūrytus tilte vaikus. Vieni ja tikėjo, kiti ne, bet visi ją pasakojo kitiems, skleidė toliau.

O tiltą kažkas vis gadino, kartais daugiau, kartais mažiau, ir gandai, jog undinė neleidžianti statyti tilto per Driną, plito vis labiau.

Abidas-aga nesitvėrė savo kailyje. Jis šėlo, kad atsirado žmogus, kuris, nepabūgęs jo pagarsėjusio žiaurumo,— o jis taip didžiavosi

juo,— drįso stoti prieš jo valią ir ketinimus. Jis nekentė šių žmonių, tiek musulmonų, tiek krikščionių, kurie lėtai dirba ir nieko neišmano, bet sugeba taikliai išjuokti, pasišaipyti ir niekais paversti visa, ko patys nesupranta ar nemoka padaryti. Abidas-aga pastatė abipus upės sargybą. Tada sankasų niekas nebeardė, bet pačioje upėje tilto gadinimas nesiliovė. Tik mėnesienos naktimis būdavo ramu. Abidas-aga, kuris apskritai netikėjo undinėmis, nusprendė, jog šioji „undinė" nėra nematoma būtybė ir nenukrenta iš dangaus. Jis ilgai nenorėjo, tiesiog negalėjo patikėti, kai jam sakė, kad tai valstiečių klasta, bet dabar vis labiau buvo linkęs manyti, kad vis dėlto taip yra. Tai dar labiau jį siutino. Tačiau jis gerai žinojo, kad turi būti ramus ir slėpti pyktį, jeigu nori sučiupti kenkėją ir kuo greičiau užkirsti kelią pavojingiems gandams apie undines ir tilto statybos nutraukimą. Jis pasišaukė išblyškusį ir ligotą seimenų viršininką, kuris buvo kilęs iš Plevlės, o išaugęs Cargrade.

Abu šie žmonės instinktyviai nekentė vienas kito, ir tuo pačiu metu kažkokia jėga juos nuolat traukdavo. Tarp jų visą laiką tvyrojo neaiški neapykanta, pasišlykštėjimas, baimė ir įtarumas. Abidas-aga, kuris niekam nebuvo nei švelnus, nei malonus, neslėpė pasibjaurėjimo šiuo blyškiu žmogeliu, priėmusiu turkų tikėjimą. Visa, ką jis darė ar kalbėjo, erzino Abidą-aga, ir šis jį plūdo ir žemino. Ir kuo labiau plevlietis stengėsi būti nuolankesnis, paslaugesnis ir stropesnis, tuo labiau Abidas-aga juo bodėjosi. Seimenų viršininkas nuo pat pirmos dienos prietaringai, siaubingai bijojo Abido-aga. Kur tik ėjo, ką darė, dažnai net ir miegodamas vis galvojo: ką pasakys Abidas-aga? Veltui jis stengėsi uolumu įsiteikti Abidui-aga. Viskuo, kur tik būdavo prikišta viršininko ranka, Abidas-aga būdavo nepatenkintas. Toji nesuprantama neapykanta varžė ir trikdė plevlietį, darė jį dar nevikresnį ir netikesnį. Jis jautė, kad vieną dieną dėl Abido-aga jis neteks ne tik darbo ir padėties, bet ir galvos. Todėl vaikščiojo nuolat suirzęs, čia puldavo į visišką apatiją, čia karštligiškai rodydavo nepaprastą uolumą. Dabar jis išblyškęs ir sustingęs stovėjo prieš Abidą-aga, o šis, dusdamas iš pykčio, kalbėjo:

— Klausyk, bukagalvi, tu gi pažįsti tuos nepraustaburnius, supranti jų kalbą, žinai visas jų išmones — ir negali sučiupti to šunsnukio, kuris griauna vizirio sumanytą darbą. O taip yra dėl to, kad esi toks pat nenaudėlis kaip ir jie, tik atsirado dar didesnis nenaudėlis, kuris pastatė tave viršininku, ir ligi šiol dar niekas tau neatseikėjo kiek nusipelnei. Ką gi, jei nėra kam, pasistengsiu

aš. Žinok, užkasiu tave į žemę taip giliai, jog saulėtą dieną tavo šešėlis bus trumpesnis nei mažiausios žolytės. Jei po trijų dienų tiltas tebebus gadinamas ir griaunamas, jei tu nesugausi žmogaus, kuris tai daro, ir neužkiši burnų tiems, kurie skleidžia kvailus gandus apie undines ir apie darbų nutraukimą, tave gyvą pamausiu ant baslio ir iškelsiu ant aukščiausio pastolio, kad visi, žiūrėdami į tave, bijotų ir atsimintų. Prisiekiu savo galva ir tikėjimu, o tais dalykais niekas lengvai neprisiekia. Šiandien ketvirtadienis, duodu tau laiko ligi sekmadienio. O dabar tegu tave rauna velniai, kurie tave čia atnešė. Drožk! Lauk!

Ir be priesaikos plevlietis būtų patikėjęs Abido-aga grasinimu — jis net miegodamas drebėjo nuo jo balso ir žvilgsnio. Dabar jis išėjo, kaip visada pagautas paniškos baimės, ir iškart uoliai ėmėsi darbo. Sušaukęs visus savo žmones ir staiga atsitokėjęs iš mirtino sustingimo, jis ėmė piktai plūstis:

— Apakėliai! Dykaduoniai! — žiūrėdamas kiekvienam į akis, šaukė jis, tarsi jau dabar būtų buvęs gyvas maunamas ant baslio.— Argi šitaip reikia saugoti valdovo turtą? Prie katilo tai strimgalviais lekiate, o kai į tarnybą eiti — kojų nepavelkate ir tingite galvą pasukti! O aš turiu raudonuoti dėl jūsų. Bet daugiau jūs man nedykinėsite! Aš jums iš šitų rąstų kartuves pastatysiu, taip ir žinokite! Nė vienas neliksit gyvas, jei per dvi dienas nesiliaus tie gadinimai ir jei nepristatysit man tų galvažudžių gyvų ar mirusių. Dvi dienos liko jums gyventi, prisiekiu tikėjimu ir Koranu!

Taip jis šaukė ilgai. Pagaliau, nežinodamas, ką dar galėtų pasakyti ir kuo pagrasyti, ėmė spjaudyti kiekvienam į veidą. O kai išsirėkavo ir tuo būdu atsikratė slegiančios baimės, tuoj pat su pašėlusia energija ėmėsi darbo. Kiaurą naktį su savo žmonėmis saugojo krantą. Vienu metu jiems pasirodė, kad kažkas kala toje vietoje, kur statomas tiltas labiausiai išsišovęs į upę, ir nuskubėjo tenai. Jie girdėjo, kaip plėšiamos lentos, kaip griūva ir krinta į vandenį akmenys, o atskubėję į vietą iš tikrųjų pamatė nuverstus pastolius ir išgriautą mūrinį, bet nusikaltėlio nebuvo nė kvapo. Nyki tuštuma baugino sargybinius, jie drebėjo nuo prietaringos baimės ir nakties drėgmės. Jie šaukė, žiūrėjo išsproginę akis į tamsą, mosikavo deglais, bet viskas veltui. Vėl kažkas pridarė eibių, bet piktadarys nebuvo nei sugautas, nei užmuštas, tarsi iš tiesų jis būtų buvęs nematoma būtybė.

Kitą naktį plevlietis įtaisė geresnę pasalą. Keletą žmonių jis pasiuntė į kitą krantą, o kai sutemo, slapta pristatė seimenų tarp visų

statybos pastolių, pats su dviem vyrais sėdo į valtį, kurią temstant niekieno nepastebėti buvo nuplukdę į kairįjį krantą. Iš čia jie keliais yriais galėjo priplaukti prie vienos iš dviejų pradėtų tilto atramų. Tokiu būdu piktadarys būtų suremtas iš abiejų pusių ir nebepaspruktų, jeigu tik jis ne sparnuota ar povandeninė būtybė.

Visą ilgą šaltą naktį pragulėjo plevlietis laivelyje apsiklojęs kailiniais, kamuojamas juodžiausių minčių: ar Abidas-aga iš tikrųjų įvykdys savo grasinimą ir jam teks atsisveikinti su gyvenimu, kuris, beje, šalia tokio viršininko ir šiaip ne gyvenimas, o vien tik baimė ir kančia. Tačiau visoje statyboje nebuvo girdėti nė menkiausio šnaresio, tik vienodai gurgėjo ir čiurleno nematomas vanduo. Taip ir išaušo. Plevlietis jautėsi lyg sudaužytas ir matė, kaip artėja galas.

Trečią, paskutinę naktį taip pat budėjo sargyba, taip pat buvo išstatyti žmonės, taip pat baimingai klausėsi jie nakties tylos. Jau buvo po vidurnakčio. Plevlietį apėmė visiškas abejingumas. Staiga kažkas lengvai supliuškėjo, o paskui, jau garsiau, nuaidėjo duslus smūgis į ąžuolinius polius, kurie buvo sukalti į upės dugną ir laikė pastolius. Nuskardėjo švilpimas. Tačiau plevliečio valtis jau plaukė pirmyn. Stovėdamas valtyje, išpūtęs akis žiūrėjo į tamsą, mosikavo rankomis ir kimiu balsu šaukė:

— Irkit, irkit! Greičiau!

Prižadinti žmonės irklavo sparčiai, bet juos pagavo stipri srovė. Užuot artėję prie pastolių, jie plaukė pavandeniui, negalėdami atsispirti srovei, ir vanduo būtų nunešęs valtį toli, jeigu jų nebūtų kažkas netikėtai sulaikęs.

Vidury upės, kur nebuvo nei polių, nei pastolių, valtis atsitrenkė į kažkokį sunkų medinį daiktą. Čia jie sustojo. Tik dabar jie išgirdo, kad ant pastolių seimenai su kažkuo grumiasi. Seimenai, visi kilę iš vietinių apturkėjusių gyventojų, kažką visi kartu šaukė; tamsoje aidėjo padriki jų šūksniai:

— Laikyk, nepaleisk!

— Kachrimanai, čionai!

— Aš čia!

Pro triukšmą pasigirdo, kaip pliumptelėjo į vandenį kažkoks sunkus daiktas ar žmogaus kūnas.

Plevlietis valandėlę visai negalėjo susivokti, kur jis yra ir kas čia darosi, bet šiek tiek atsitokėjęs užkabino kobiniu už sijos, į kurią jie buvo atsitrenkę, ir ėmė stumti valtį arčiau pastolių. Pasiekęs ąžuolinius polius, jis įsidrąsino ir užriko visa gerkle:

— Deglą dekite, deglą! Paduokit man lyną!

Iš pradžių jam niekas neatsakė. Pagaliau po ilgo šūkavimo, kada niekas nieko negalėjo nei išgirsti, nei suprasti, viršuje nedrąsiai įsižiebė balanėlė. Jos pirmas spindulys apakino, o žmones, daiktus, jų šešėlius ir raudonus atspindžius vandenyje pavertė neramiu sūkuriu. Kažkieno rankoje suliepsnojo dar vienas deglas. Dabar šviesa nebekrūpčiojo, ir žmonės ėmė atsitokėti, atpažinti vienas kitą. Netrukus viskas paaiškėjo.

Tarp plevliečio valties ir tilto atramos jie rado nedidelį, iš trijų rąstų sukaltą plaustą; jo priekyje buvo irklas, paprastas plausto irklas, tik trumpesnis ir plonesnis. Plaustas lazdynų vytimis buvo pririštas prie ąžuolinių sijų po pastoliais ir gerai laikėsi ant vandens, nors srovė liejosi per jį ir tempė žemyn. Seimenai padėjo savo viršininkui pereiti per plaustą ir užlipti ant pastolių. Visi stovėjo uždusę ir susijaudinę. Ant lentų gulėjo surištas krikščionis sodietis. Jis tankiai ir sunkiai alsavo, baisiai išvertęs akių baltymus.

Vyriausias iš keturių seimenų karštai papasakojo plevliečiui, kaip jie, pasislėpę tarp pastolių, tykojo piktadario. Kai tamsoje išgirdo irkluojant, pamanė, kad tai viršininko valtis, bet buvo gudrūs, neišsidavė, laukė, kol priplauks arčiau. Paskui jie pamatė, kaip du valstiečiai priplaukė prie sijų ir ilgai rišo prie jų plaustą. Leido jiems užlipti ant pastolių, o paskui puolė su alebardomis, partrenkė ir pradėjo rišti. Tą, kuris nuo smūgio į galvą neteko sąmonės, jie surišo lengvai, bet kitas, kuris apsimetė negyvas, išsprūdo kaip žuvis ir dingo tarp lentų vandenyje.

Seimenas išsigandęs nutilo, o plevlietis ėmė šaukti:

— Kas jį paleido, sakykit, kas jį paleido, nes čia pat visus negyvai užkaposiu!

Visi tylėjo ir mirksėjo nuo virpančių rausvos šviesos atšvaitų, o plevlietis sukinėjosi aplinkui, tarsi ieškodamas bėglio tamsoje, ir keikėsi, kaip niekada nebuvo keikęsis. Paskui, kiek atsitokėjęs, pasilenkė prie surišto sodiečio tarsi prie kokio neįkainojamo lobio ir drebėdamas verksmingu plonu balsu suinkštė:

— Saugokite jį, gerai saugokite! Ak šunsnukiai, jeigu jis paspruks, lėks jūsų galvos!

Seimenai subruzdo apie suimtąjį; nuo kranto pastoliais skubėjo dar du. Plevlietis įsakinėjo, liepė tvirčiau surišti ir stipriai laikyti. Atsargiai tarsi numirėlį seimenai nunešė jį ant kranto. Plevlietis ėjo paskui, nežiūrėdamas kur žengia ir nenuleisdamas akių nuo belaisvio.

Ir kas žingsnis jam atrodė, kad įgauna naujų jėgų, kad tik dabar pradeda gyventi.

Ant kranto suliepsnojo daugiau deglų. Suimtąjį seimenai nunešė į darbininkų lūšną, užkūrė ugnį, o jį virvėmis ir grandinėmis, ant kurių kabindavo katilą, pririšo prie sijos.

Tai buvo Radisavas iš Uništos.

Plevlietis truputį aprimo, nebešaukė ir nebesiplūdo, bet niekur negalėjo rasti vietos. Siuntinėjo savo vyrus prie kranto ieškoti to, kuris nušoko į vandenį, nors buvo aišku, kad tokią tamsią naktį, jeigu jis nenuskendo, niekas jo nei pavys, nei sugaus. Davinėjo ir kitus nurodymus, ėjo lauk, vėl grįžo visiškai apkvaitęs nuo susijaudinimo. Pradėjo tardyti surištąjį valstietį, bet paskui liovėsi. Viską darė tik tam, kad nuslėptų savo nerimą — nes tegalvojo viena: kada ateis Abidas-aga. Laukti teko neilgai.

Abidas-aga savo papratimu pabudo po vidurnakčio ir, negalėdamas užmigti, atsistojo prie lango ir ėmė žiūrėti į tamsą. Dieną iš čia, iš jo namo Bykavace balkono, matydavosi upės slėnis ir visa statyba su lūšnomis, klojimais, malūnais, visa išrausta, užversta teritorija. Dabar tamsoje jis visa tai įsivaizdavo ir su kartėliu galvojo, kaip lėtai ir sunkiai eina darbai ir kad vieną dieną tai pasieks vizirio ausis. Tuo kas nors pasirūpins. Jeigu ne kas kitas, tai tasai tylus, ramus ir gudrus Tosunas-efendi. Tuomet Abidas-aga pateks į vizirio nemalonę. Štai kodėl jis nemiega, o užmigęs ima drebėti tarsi drugio krečiamas. Valgis neina į burną, žmonės pasidarė bjaurūs, gyventi nebemiela vien apie tai pagalvojus. Patekti į nemalonę — vadinasi, būti vizirio atstumtam, priešų išjuoktam (ne, tik ne tai), virsti nieku, elgeta, valkata ne tik kitų, bet ir savo paties akyse. Vadinasi, netekti sunkiai sukaupto turto, o jeigu ir pavyktų jį išlaikyti, tektų juo naudotis slapčia toli nuo Stambulo, kažkur tremtyje, provincijos užkampyje, visų užmirštam, nereikalingam, juokingam, apgailėtinam. Ne, tik ne tai! Geriau nematyti saulės ir nekvėpuoti oru! Šimtą kartų būtų buvę geriau nieko neturėti ir būti nieku! Tokios mintys neduoda jam ramybės, nuolat grįžta, nuo jų po keletą kartų per dieną kraujas skausmingai muša į galvą ir tvinksi smilkiniuose; tiesą sakant, jos niekada visiškai nepalieka jo ir kaip juodos drumzlės guli širdyje. Štai kas būtų, jeigu jis patektų į vizirio nemalonę, o tai gali įvykti kas dieną, kas valandą, nes viskas eina prie to; jis vienas priešinasi ir ginasi, jis vienas prieš visus ir viską. Ir taip jau penkiolika metų: nuo to laiko, kai jis tapo įtakingas ir viziris paveda jam didžius

ir reikšmingus darbus. Kas galėtų tai ištverti? Kas galėtų ramiai miegoti?

Nors buvo šalta ir drėgna rudens naktis, Abidas-aga atidarė langą ir ėmė žiūrėti į tamsą — uždaram kambary jam pasidarė tvanku. Staiga jis pamatė, kaip ant pastolių ir pakrantėje užsidegė ir sumirgėjo žiburiai. Kadangi šviesų vis daugėjo, jis nusprendė, kad atsitiko kažkas nepaprasta, apsirengė ir pažadino tarną. Abidas-aga įėjo į apšviestą lūšną kaip tik tuo metu, kai seimenų viršininkas jau nebežinojo, ką plūsti, ką įsakinėti ir apskritai ką daryti, kad greičiau eitų laikas.

Netikėtas Abido-aga pasirodymas jį galutinai išmušė iš vėžių. Plevlietis laukė šios valandėlės, o dabar, kai ji atėjo, nesugebėjo ja pasinaudoti taip, kaip buvo ketinęs. Jis ėmė mikčioti iš susijaudinimo, visai užmiršęs surištąjį sodietį. Abidas-aga tik niekinamai pasižiūrėjo per jo galvą ir tiesiai žengė prie suimtojo.

Lūšnoje smarkiai degė ugnis, ir net tolimiausi kampai buvo apšviesti, o seimenai dar vis dėjo malkų.

Abidas-aga ramus ir susimąstęs stovėjo prieš suimtąjį vyrą, už kurį buvo daug aukštesnis. Visi laukė, ką jis pasakys, o jis galvojo: „Štai su kuo man tenka kovoti ir grumtis, štai nuo ko priklauso mano padėtis ir likimas — nuo menkystos ir puspročio plevliečio ir nuo šitų driskių krikščionių aklos, atkaklios neapykantos, jų užsispyrimo". O paskui atsitokėjo, pradėjo duoti nurodymus ir kvosti belaisvį.

Į lūšną priėjo seimenų, kieme buvo girdėti susijaudinusių prižiūrėtojų ir darbininkų balsai. Abidas-aga ėmė klausinėti suimtąjį per plevlietį.

Radisavas iš pradžių tvirtino, kad jis su vienu jaunuoliu nusprendė bėgti, todėl susikalė nedidelį plaustą ir leidosi upe. Kai jam įrodė, kad šitokios kalbos yra beprasmiškos, nes juk neįmanoma tamsoje plaukti audringa upe, kur pilna sūkurių, slenksčių ir seklumų, ir kad tie, kurie nori pabėgti, nelipa ant pastolių ir nieko negadina, jis nutilo ir piktai atrėžė:

— Jūsų valia, ką norite, tą darykite.

— Tuoj pamatysi, ko norime,— gyvai atsakė Abidas-aga.

Seimenai atrišo grandinę ir nurengė belaisvį ligi juosmens. Grandinę įmetė į ugnį ir ėmė laukti, kol įkais. Grandinė buvo suodina, todėl jie išsitepė rankas, o ant nuogo Radisavo kūno ir jų drabužių liko juodi ruožai. Kai grandinė įkaito, priėjo čigonas Merdžanas ir ilgomis

replėmis paėmė ją už vieno galo, o kitą galą tokiomis pat replėmis laikė vienas seimenas.

Plevlietis vertė Abido-aga žodžius:

— O dabar sakyk visą teisybę.

— Ką aš jums pasakysiu — jūs viską galite ir viską žinote.

Tada plačią plaukuotą valstiečio krūtinę apjuosė įkaitusia grandine. Sučirškė svylą plaukai. Valstiečiui mėšlungis sutraukė lūpas, kaklo gyslos išsipūtė, šonkauliai išsišovė, pilvo raumenys trūkčiojo lyg nuo konvulsijų. Radisavas dejavo iš skausmo, bandė sutraukyti virves, kuriomis buvo surištas, ir veltui stengėsi išvengti karštos geležies prisilietimo. Akys tankiai mirkčiojo ir ašarojo. Pagaliau grandinę nuėmė.

— Tiek pradžiai. Argi ne geriau būtų prisipažinti?

Sodietis tik sunkiai sušnopštė, bet tylėjo.

— Sakyk, kas buvo su tavim?

— Jis vardu Jovanas, aš nežinau, nei iš kurio jis kaimo, nei iš kieno namų.

Vėl seimenai atnešė grandinę, sučirškė svylą plaukai ir oda. Springdamas nuo dūmų, raitydamasis iš skausmo, valstietis ėmė padrikai kalbėti.

Jie tik dviese susitarę ardyti statomą tiltą. Jiems atrodę, kad taip reikia, todėl taip ir darė. Niekas daugiau nežinojo ir nedalyvavo. Iš pradžių prieidavo nuo kranto, ir neblogai sekėsi, bet kai pamatė ant pastolių ir pakrantėje seimenus, sugalvojo sukalti iš trijų rąstų plaustą ir nepastebimai priplaukti prie tilto. Tai buvo prieš tris dienas. Pirmą naktį jie vos neįkliuvo. Vos paspruko. Todėl kitą visai nėjo. O kai šiąnakt vėl pabandė plaukti plaustu, įvyko tai, kas įvyko.

— Štai ir viskas. Taip ir buvo, kaip aš pasakiau, o dabar darykite savo darbą.

— O ne, tu pasakyk, kas jus prikalbino! Žinok, kad tos kančios niekai, palyginti su tomis, kurios tavęs laukia.

— Ką gi, darykite ką norite.

Tada vėl priėjo kalvis Merdžanas su replėmis. Jis atsiklaupė prie surištojo ir ėmė plėšti kojų pirštų nagus. Radisavas sukandęs dantis tylėjo, bet ligi juosmens apnuogintas kūnas baisiai krūpčiojo, ir iš to buvo matyti, kokį didelį ir siaubingą skausmą jis kenčia. Vienu metu sodietis kažką neaiškiai sušvokštė. Plevlietis, kuris sekė jo lūpas ir laukė bent kokio prisipažinimo, ranka parodė čigonui, kad liautųsi, ir pats prišoko prie Radisavo:

— Ką? Ką tu sakai?

— Nieko. Sakau: dėl dievo meilės, kam mane be reikalo kankinate ir gaištate laiką.

— Sakyk, kas tave sukurstė?

— Kas mane sukurstė? Šėtonas!

— Šėtonas?

— Šėtonas, tas pats šėtonas, kuris ir jus sukurstė ateiti čia statyti tilto.

Valstietis kalbėjo tyliai, bet tvirtai ir ryžtingai.

Šėtonas! Neįprastas žodis, sakomas taip piktai žmogaus, patekusio į tokią būklę. Šėtonas! Iš tikrųjų šėtonas, galvojo plevlietis, stovėdamas panarinta galva, tarsi belaisvis jį būtų tardęs, o ne atvirkščiai. Tas vienas žodis pataikė jam į opią vietą ir staiga vėl pažadino visą nerimą ir baimę, lyg jie nė nebūtų išnykę suėmus piktadarį. Gal iš tiesų visa tai — ir Abidas-aga, ir tilto statyba, ir tas kvaišas sodietis — velnio darbas. Šėtonas! Gal tai vienintelis dalykas, kurio reikia bijoti? Plevlietis krūptelėjęs atsikvošėjo. Tiesą sakant, jį grąžino į tikrovę garsus ir piktas Abido-aga balsas.

— Ką tu, šunsnuki, užmigai? — šaukė Abidas-aga, pliaukšėdamas trumpu odiniu rimbu sau per aulą.

Čigonas klūpėjo su replėmis rankose ir juodomis blizgančiomis akimis išsigandęs nuolankiai žiūrėjo į Abidą-aga. Seimenai kurstė ugnį, kuri ir taip smarkiai liepsnojo. Visoje patalpoje buvo šviesu, šilta ir iškilminga. Lūšna, kuri tamsoje atrodė skurdi ir apleista, staiga tarsi išaugo, išsiplėtė, pasikeitė. Viduje ir lauke viešpatavo šventinis pakilimas ir ypatinga tyla, kuri paprastai stoja tose vietose, iš kur varoma teisybė, kur kankinamas gyvas žmogus ar vyksta kokie nors lemtingi dalykai. Abidas-aga, plevlietis ir surištasis sodietis tarsi vaidino savo vaidmenį, o visi kiti vaikščiojo ant pirštų galų nudelbę akis, prašnekdavo tik esant būtinam reikalui ir tik pašnibždomis. Kiekvienas mielai būtų išėjęs iš čia ir nedalyvavęs šiame darbe, bet kadangi tai buvo neįmanoma, visi stengėsi bent kalbėti tyliau ir kuo mažiau vaikščioti, tuo pačiu lyg nutolti nuo viso to.

Matydamas, kad tardymas eina lėtai ir nežada nieko gera, Abidas-aga, įnirtingai plūsdamasis, išėjo laukan. Paskui jį išėjo plevlietis ir jo vyrai.

Švito. Saulė dar netekėjo, bet aplinkui buvo šviesu. Toli virš kalnų driekėsi ilgos tamsiai mėlynos debesų sruogos, o tarp jų buvo matyti giedras, beveik žalias dangus. Virš drėgnos žemės ritosi pad-

riki tiršto rūko kamuoliai, iš kurių kyšojo vaismedžių vainikai su visiškai praretėjusiais, pageltusiais lapais. Pliaukšėdamas rimbu per aulą, Abidas-aga įsakė, ką daryti toliau: kvosti piktadarį, labiausiai išklausinėti apie bendrininkus, bet kankinti ne per daug smarkiai, kad ištvertų; viską paruošti, kad vidurdienį jį būtų galima gyvą pamauti ant baslio ir pastatyti ant kraštinio pastolio, aukščiausioje vietoje, kur jį matytų visas miestelis ir visi abiejų krantų darbininkai; Merdžanas turi viską padaryti, o šauklys visiems paskelbti, jog vidudienį žmonės pamatys, koks likimas laukia tų, kurie kenkia statybai, ir jog ant vieno ar kito kranto turi susirinkti visi vyrai — turkai ir krikščionys, seni ir jauni.

Buvo sekmadienis. Sekmadieniais reikėdavo dirbti kaip ir šiokiomis dienomis, bet šiandien patys prižiūrėtojai buvo išsiblaškę. Vos prašvitus, visi sužinojo, kad sugautas piktadarys, kad jis kankinamas ir kad vidudienį bus baudžiamas mirtimi. Toji slogi ir nepaprasta nuotaika iš lūšnos persimetė į visą teritoriją aplinkui statomą tiltą. Žmonės triūsė tylomis, vengė žiūrėti vienas kitam į akis, dėjosi, jog dirba savo darbą ir nieko daugiau nenori žinoti.

Ligi vidurdienio dar buvo valanda, o nedidelėje aikštelėje prie tilto jau prisirinko miestelio gyventojų, daugiausia turkų. Vaikai užsiropštė ant netašytų akmenų, kurių čia buvo sukrautos aukštos krūvos. Darbininkai būriavosi apie ilgus ir siaurus iš lentų sukaltus stalus, kur jiems būdavo dalijamas menkas davinys, nuo kurio žmogus tik kad nemirdavai badu. Valgydami jie tyliai ir neramiai žvalgėsi aplinkui. Netrukus pasirodė Abidas-aga, lydimas Tosuno-efendi, meistro Antonijės ir kelių kilmingų turkų. Visi sustojo ant aukštumos tarp tilto ir lūšnos, kur buvo pasmerktasis. Abidas-aga dar kartą nuėjo į lūšną, kur jam pasakė, kad viskas paruošta: čia gulėjo plonas gal kokių keturių aršinų ąžuolinis baslys, kaip reikiant nusmailintas, geležimi apkaustytu galu ir smarkiai išteptas taukais; ant pastolių buvo pritvirtintos sijos, tarp kurių turėjo būti įstatytas baslys, gulėjo medinis kūjis, virvės ir visa kita.

Plevlietis nerimavo, jo veidas buvo pilkas, akys paraudusios. Net ir dabar jis negalėjo atlaikyti liepsningo Abido-aga žvilgsnio.

— Klausyk, tu, jeigu nebus viskas padaryta kaip reikiant ir užtrauksi man gėdą prieš žmones, tai nesirodyk man akyse nei tu, nei šitas čigonų išpera! Nuskandinsiu Drinoje kaip aklus šunyčius.

O paskui, atsisukęs į drebantį iš baimės čigoną, pridūrė švelnesniu balsu:

— Duosiu tau šešis grašius už darbą ir dar šešis pridėsiu, jeigu liks gyvas, kol sutems. Na, o dabar žiūrėk.

Iš didžiosios mečetės miesto centre pasigirdo šaižus, skardus hodžos balsas. Susirinkusi minia subruzdo, ir netrukus atsidarė lūšnos durys. Sustojo dešimt seimenų — po penkis iš abiejų šonų. Tarp jų Radisavas, basas, plika galva; eina žvalus ir pakumpęs kaip visada, bet jau ne „sijoja“, o žengia smulkiai ir keistai, kone šokčiodamas sužalotomis, išplėštais nagais kojomis; ant pečių jis nešasi baltą nusmailintą baslį. Paskui jį eina Merdžanas dar su dviem čigonais, kurie padės vykdyti bausmę. Staiga raitas ant savo sarčio iš kažkur pasirodė plevlietis ir ėmė joti šios procesijos priešaky, nors ligi pastolių tebuvo vos šimtas žingsnių.

Visi tiesė kaklus ir stiepėsi norėdami pamatyti vyrą, kuris ruošė sąmokslą ir drįso pasipriešinti, griauti statomą tiltą. Visi nustebo, pamatę nuskurusį menką žmogelį — jie įsivaizdavo jį visiškai kitokį. Greičiausiai niekas nežinojo, kodėl Radisavas taip juokingai šokčioja ir stypčioja nuo vienos kojos ant kitos; taip pat niekas gerai nematė nudegimų, kurie lyg platūs diržai juosė krūtinę, nes jis buvo apvilktas marškiniais ir rudine. Todėl visiems jis atrodė visiškai menkas ir netinkamas tam darbui, už kurį dabar buvo vedamas į bausmės vietą. Tik ilgas baltas baslys teikė viskam rūstaus didingumo ir traukė minios žvilgsnius.

Kai visi pasiekė vietą, kur krantas buvo iškastas, plevlietis nušoko nuo arklio, kažkaip iškilmingai, nenatūraliai padavė pavadžius tarnui, o pats pažliugusiu keliu kartu su kitais nusileido į paupį ir dingo iš akių. Po valandėlės visi pamatė, kaip visa procesija ta pačia tvarka pasirodė ant tilto atramos ir pradėjo iš lėto ir atsargiai kopti pastoliais. Siauruose perėjimuose tarp sijų ir lentų seimenai iš visų pusių suspaudė Radisavą, kad nenušoktų į upę. Taip jie slinko ir slinko, kol pasiekė kraštą. Čia virš vandens buvo įtaisyta vidutinio kambario dydžio lentinė pakyla. Joje tarsi scenoje atsistojo Radisavas, plevlietis ir trys čigonai, o kiti seimenai buvo išskirstyti aplinkui ant pastolių.

Minia ant kranto juda bruzda. Šimtas žingsnių skiria ją nuo tos lentų pakylos, ji mato visus žmones, kiekvieną judesį, bet negirdi balsų ir neįžiūri smulkmenų. Miestiečiai ir darbininkai kairiajame krante yra tris kartus toliau nuo bausmės vietos, todėl jie stengiasi įsitaisyti kuo aukščiau, kad daugiau pamatytų ir išgirstų. Tačiau nieko negirdėti, o reginys iš pradžių atrodo nuobodus ir neįdomus, tik į pa-

baigą pasidaro taip baisu, jog daugelis nusisuka ir skubiai traukia namo, gailėdamiesi, kad čia atėjo.

Kai Radisavui liepė atsigulti, jis akimirką delsė, o paskui, nežiūrėdamas nei į čigonus, nei į seimenus, tarsi jų visai nė būti nebūtų buvę, žengė prie plevliečio ir patikliai, lyg kokiam artimam žmogui, tyliai ir dusliai tarė:

— Klausyk, vardan šio ir ano pasaulio padaryk man gera, nudurk iš karto, kad nereiktų kankintis kaip šuniui.

Plevlietis atšoko ir užriko ant jo, tartum gindamasis nuo pernelyg laisvo kreipimosi.

— Šalin, netikėli! Sultono turtą gadinti buvai narsus, o dabar inkšti kaip boba. Bus kaip įsakyta ir kaip esi nusipelnęs.

Radisavas dar žemiau nuleido galvą, o priėjęs čigonas nutraukė jam rudinę ir marškinius. Pasirodė sutrūkinėjusios ir paraudusios žaizdos ant krūtinės. Netaręs daugiau nė žodžio, Radisavas atsigulė kniūpsčias, kaip jam buvo įsakyta. Čigonai užlaužė jam už nugaros rankas, prie kojų aukščiau riešų pririšo po virvę. Traukdami už virvės, budeliai plačiai išskėtė jam kojas. Tuo tarpu Merdžanas paguldė baslį ant dviejų kulbelių taip, kad smaigalys būtų Radisavui tarp kojų. Paskui išsitraukė iš už diržo trumpą platų peilį, atsiklaupė ir pasilenkė prie pasliko pasmerktojo prapjauti jam kelnių tarpukojy ir praplėsti angą, pro kurią baslys turėjo įsmigti į kūną. Laimė, kad baisiausios šio kruvino darbo dalies žiūrovai nematė. Jie tik pastebėjo, kaip nuo staigaus ir taiklaus dūrio suspurdo surištas kūnas, kaip išsilenkė, tarsi būtų norėjęs atsistoti, ir krito dusliai atsitrenkdamas į lentas. Čigonas pašoko, čiupo nuo žemės medinį kūjį ir ėmė tolygiai kalti bukąjį baslio galą. Kas keli smūgiai Merdžanas stabteldavo pasižiūrėti į kūną, kur varė baslį, ir priminti čigonams, kad jie temptų virves iš lėto ir vienodai. Išskėtoto Radisavo kūnas mėšlungiškai traukėsi; nuo kiekvieno kūjo smūgio jo nugara išsiriesdavo, bet virvės vėl ištempdavo ir ištiesindavo. Abiejuose krantuose buvo taip tylu, jog aiškiai girdėjai budelio smūgius ir jų aidą, atsimušantį nuo pakrantės uolų. Arčiausiai stovintieji girdėjo, kaip žmogus daužo į lentas kaktą, ir dar kažkokius garsus; tai nebuvo nei dejonė, nei šauksmas, nei koks kitas žmogaus balsas — tik ištemptas, iškankintas kūnas girgždėjo traškėjo tartum laužoma tvora ar griūvantis medis. Čigonas protarpiais sustodavo, pasilenkdavo prie ištempto kūno, patikrindavo, ar teisingai eina baslys, ir įsitikinęs, kad nesužalotas nė vienas svarbus vidaus organas, vėl imdavosi darbo.

Nuo kranto buvo mažai matyti ir dar mažiau girdėti, bet žmonėms drebėjo kojos, blyško veidai, stingo rankų pirštai.

Vienu metu smūgiai nutilo. Merdžanas pamatė, kad prie dešinės menties išsitempia raumenys ir keliasi oda. Jis skubiai priėjo ir kryžmai perpjovė pritvinkusią vietą. Pradėjo tekėti skaisčiai raudonas kraujas, iš pradžių nesmarkiai, paskui vis labiau. Po dviejų trijų lengvų ir atsargių smūgių prapjautoje vietoje pasirodė geležim apkaustytas baslio smaigalys. Dar keli smūgiai, ir baslys pasiekė dešinę ausį. Žmogus buvo pamautas ant baslio kaip avinėlis ant iešmo, tik smaigalys išlindo ne pro burną, bet per petį, ir nesužalojo nei skrandžio, nei širdies, nei plaučių. Tada Merdžanas, numetęs į šalį kūjį, priėjo prie pasmerktojo. Jis apžiūrėjo nejudantį kūną, aplenkdamas klanus kraujo, kuris tekėjo iš tų vietų, kur įėjo ir išėjo baslys, ir sklido ant lentų. Du čigonai apvertė kūną aukštielninką ir pririšo prie baslio kojas. Tuo tarpu Merdžanas, norėdamas įsitikinti, ar Radisavas gyvas, įsistebėjo į veidą, kuris staiga išbrinko, išsipūtė ir padidėjo. Po sustingusiais vokais bėgiojo išplėstos akys, o tarp mėšlungio iškreiptų lūpų baltavo sukąsti dantys. Veido raumenų žmogus nebevaldė, todėl jis atrodė kaip kaukė. Tačiau širdis dusliai plakė, tankiai ir nelygiai dirbo plaučiai. Du čigonai ėmė kelti pasmerktąjį kaip meitėlį ant iešmo. Merdžanas šūkavo, kad nesukrėstų kūno, ir pats padėjo. Apatinę, storąją baslio dalį didelėmis vinimis prikalė prie dviejų sijų, o iš užpakalio tokiame pat aukštyje parėmė trumpa lenta, kurią irgi prikalė ir prie baslio, ir prie pastolių sijos.

Kai viskas buvo padaryta, čigonai pasitraukė ir atsistojo prie seimenų, o ištuštėjusioje pakyloje liko tik pakeltas per ištisus du aršinus, ištemptas, ligi juosmens apnuogintas žmogus ant baslio. Iš tolo galėjai tik spėti, kad jis pervertas baslio, prie kurio pririštos kojos, o rankos užlaužtos už nugaros. Žmonėms jis atrodė kaip statula, pakibusi aukštai ties upe ant paties kraštinio pastolio.

Abiejuose krantuose per minią nubangavo gaudesys ir sujudimas. Vieni stovėjo nudelbę akis, kiti kuo greičiau, nesidairydami į šalis, nuskubėjo namo. Daugumas tylėdami žiūrėjo į nenatūraliai išsitempusią ir tiesią žmogaus figūrą, iškilusią erdvėje. Iš baimės jiems stingo kraujas gyslose, pakirto kojas, bet jie nepajėgė nei pajudėti, nei atitraukti akių nuo šio reginio. Tarp nustėrusių žmonių sukinėjosi kvaišelė Ilinka; ji žvelgė kiekvienam į akis, stengdamasi iš jų atspėti, kur paaukoti ir palaidoti jos vaikai.

Tada plevlietis, Merdžanas ir du seimenai vėl priėjo prie pasmerk-

tojo ir ėmė žiūrėti į jį iš arti. Basliu tekėjo plona kraujo srovelė. Žmogus dar buvo gyvas ir turėjo sąmonę. Jo krūtinė kilnojosi, kakle tvinkčiojo gyslos, lėtai, tačiau be atvangos klaidžiojo žvilgsnis. Pro sukąstus dantis jis vos suprantamai iškošė žodžius:

— Turkai... Turkai...— gokčiojo žmogus ant baslio.— Turkai... kaip šunys gausit galą ant tilto... nudvėsit kaip šunys!..

Čigonai susirinko įrankius ir drauge su plevliečiu ir seimenais nulipo nuo pastolių į krantą. Žmonės pasitraukė nuo jų ir pradėjo skirstytis. Tik vaikai, užsikorę aukštai ant akmenų krūvų ir plikų medžių šakų, dar vis kažko tikėjosi ir nesuvokdami, ar viskas pasibaigė, laukė, kas bus tam keistam žmogui, kuris stirkso virš vandens tarsi pašokęs ir sustingęs ore.

Plevlietis priėjo prie Abido-aga ir pareiškė, jog viskas padaryta tiksliai ir gerai, jog nusikaltėlis gyvas ir, atrodo, dar ilgai tvers, nes jo viduriai nesužaloti. Abidas-aga nieko neatsakė, į jį net nepažvelgė, mostelėjo ranka, kad paduotų arklį, ir ėmė atsisveikinti su Tosunu-efendi ir meistru Antonije. Visi skirstėsi. Buvo girdėti, kaip turgaus aikštėje šauklys skelbia, kad įvykdyta bausmė ir kad tokios pačios ir dar baisesnės susilauks visi, kurie išdrįs šitaip daryti.

Plevlietis suglumęs vis dar stovėjo staiga ištuštėjusiame krante. Tarnas laikė arklį, seimenai laukė nurodymų. Jis jautė, kad reikia ką nors pasakyti, bet negalėjo: jį apėmė toks smarkus susijaudinimas, jog atrodė, kad ims ir pakils į orą. Tik dabar jis suvokė tai, ko negalėjo apgalvoti anksčiau, kol vykdė bausmę. Tik dabar jis prisiminė Abido-aga grasinimus, jog jį gyvą pamaus ant baslio, jeigu neįstengs sučiupti nusikaltėlio. Tik paskutinę akimirką jis per plauką išvengė šio siaubo. Juk anas, kur dabar ant tilto pastolių, dirbo jo pražūčiai. Bet įvyko atvirkščiai. Vien pasižiūrėjus į žmogų, kuris dar kvėpavo, iškeltas ant baslio virš upės, plevlietį ėmė siaubas ir liguistas džiaugsmas, kad ne jį ištiko tokia dalia ir kad ne jo kūnas užmautas, kad jis laisvas, gali vaikščioti. Pagalvojus apie tai, lyg karštos adatos ėmė jam smilkčioti krūtinę, kojas, rankas, jis juokėsi ir kalbėjo norėdamas įsitikinti, jog yra sveikas, gali laisvai judėti, šnekėti ir balsu juoktis, panorėjęs dainuoti, o ne murmėti ant baslio bejėgiškus prakeiksmus ir laukti mirties kaip vienintelės laimės. Rankos pačios maskatavo, kojos pačios šoko, lūpos pačios atsivėrė ir persikreipė nuo mėšlungiško juoko, savaime plaukė žodžių srautas:

— Cha cha cha! Radisavai, kalnų undine, ko gi toks išsitempęs?

Kodėl negriauni tilto? Ko gi dabar grieži dantimis ir steni? Uždainuok, undine! Pašok, undine!

Nustebę ir suglumę seimenai žiūrėjo, kaip jų vadas šoka išskėtęs rankas, kaip dainuodamas ir maivydamasis springsta nuo juoko, keistų žodžių ir baltų putų, kurios vis gausiau teka iš lūpų kampučių. O jo sartis baikščiai šnairavo į savo šeimininką.

IV

Visi, kurie viename ar kitame krante matė egzekuciją, išnešiojo baisią žinią po miestelį ir apylinkę. Gyventojus ir darbininkus apėmė neapsakoma baimė. Lėtai, palengva žmonės ėmė suvokti tai, kas įvyko netoli jų tą trumpą lapkričio dieną. Visi kalbėjo apie žmogų, kuris ten, virš pastolių, dar buvo gyvas ant baslio. Kiekvienas širdyje pasižadėjo, jog nekalbės apie jį, bet ką darysi, jeigu mintys nuolat grįžta prie jo ir akys krypsta į tą pusę.

Valstiečiai, kurie jaučiais vežė akmenis iš Banios, nudelbę akis tyliai ragino gyvulius. Darbininkai, dirbdami krante ir ant pastolių, šaukė vienas kitą prislopintais balsais ir tik esant būtinam reikalui. Net patys prižiūrėtojai su lazdynų lazdomis rankose buvo tykesni ir santūresni. Dalmatijos akmenskaldžiai dirbo atgręžę nugaras į tiltą; išblyškę, sukandę dantis, jie piktai kalė savo kaltais, ir tasai kalimas visuotinėje tyloje atrodė panašus į genių stuksenimą miške.

Greitai pradėjo temti ir darbininkai nuskubėjo nakvoti, norėdami greičiau pasitraukti nuo tilto. Prieš visiškai sutemstant, Merdžanas su patikimu Abido-aga žmogumi vėl užlipo prie Radisavo ir neabejotinai nustatė, kad pasmerktasis ir dabar, praėjus keturioms valandoms, dar gyvas ir turi sąmonę. Krečiamas karštligės, jis lėtai ir sunkiai vartaliojo akis, o kai prie savo kojų pamatė čigoną, ėmė garsiai aimanuoti. Pro aimanas, su kuriomis jis leido dvasią, galima buvo suprasti atskirus žodžius:

— Turkai... Turkai... tiltas!

Patenkinti jie grįžo atgal, į Abido-aga namus Bikavace, pasakodami visiems sutiktiesiems, kad pasmerktasis dar gyvas, griežia dantimis, aiškiai taria žodžius ir kad galima tikėtis, jog išgyvens ligi rytojaus pietų. Patenkintas buvo ir Abidas-aga ir įsakė išmokėti Merdžanui žadėtą atlyginimą.

Tą naktį visi, kurie gyveno prie tilto ir miestelyje, miegoti nuėjo su baime. Tiesą sakant, miegojo tik tie, kas galėjo, o daugumas nė akių nesudėjo.

Išaušo saulėtas lapkričio pirmadienis. Nei prie statybos, nei visame miestelyje nebuvo žmogaus, kuris nebūtų pakėlęs akių į tą neaiškų lentų ir sijų rezginį virš upės, kur ant pakylos krašto, tarsi laivo pirmagalyje, styrojo vienišas ir ištemptas žmogus ant baslio. Ne vienas, busdamas iš miego, pamanė, kad tai, kas vakar visų akivaizdoje įvyko ant tilto, buvo tik sapnas, o dabar stovėjo ir, neatitraukdami akių, žiūrėjo į tą slogų sapną, kuris nesibaigia ir išaušus dienai, šviečiant saulei. Tilto statytojai, kaip ir vakar, slogiai, pagiežingai tylėjo. Miestelyje tie patys šnibždesiai ir nerimas. Merdžanas su tuo pačiu Abido-aga žmogumi vėl užsikorė ant pastolių, pavaikščiojo aplink pasmerktąjį, kažką pasikalbėjo užvertę galvas, pažiūrėjo Radisavui į veidą; Merdžanas timptelėjo jam už kelnių. Iš jų laikysenos, iš to, kaip jie nulipo atgal į krantą ir kaip ėjo tylėdami tarp triūsiančių darbininkų, visi suprato, kad Radisavas mirė. Visi serbai lengviau atsikvėpė, tarsi laimėję nematomą pergalę.

Dabar visi ėmė drąsiau žvelgti aukštyn į pastolius ir į nukankintąjį. Visi jautė, kad nuolatinėje kovoje ir galėtynėse su turkais persvara yra jų pusėje. Mirtis — brangiausias jos laidas. Ligi šiol baimės surakintos lūpos pačios vėrėsi. Purvini, sumirkę, apžėlę ir nusiplūkę žmonės, pušinėmis dalbomis risdami didžiulius Banios akmenis, valandėlę atsitiesdavo, pasispjaudydavo delnus ir prislopintais balsais sakydavo vienas kitam:

— Viešpatie, atleisk jam ir pasigailėk!

— Oi, kankinys! Oi, varge tu mano!

— Argi nematai, jog jis šventuoju tapo! Šventas kankinys!

Ir kiekvienas vogčiomis žvilgčiojo į numirėlį, kuris stovėjo tiesus, tarsi būtų vedęs kariuomenės būrį. Nuo savo aukštumos jis dabar nebeatrodė nei baisus, nei apgailėtinas. Priešingai, dabar visiems buvo aišku, kad jis ne toks kaip kiti ir iškilo virš visų. Jis nestovi ant žemės, nesilaiko rankomis, neplaukia ir neskrenda; svorio centras jame pačiame; išvaduotas nuo žemiškų rūpesčių ir vargų, jis nebesikankina, niekas nieko negali jam padaryti: nei kulka, nei kardas, nei pikta mintis, nei žmonių žodis, nei turkų teismas. Apnuogintas ligi juosmens, surištomis rankomis ir kojomis, tiesus, atmesta galva, jis buvo panašus ne tiek į žmogų, kurio kūnas suirsta ir dūlėja, kiek į aukštai iškeltą, tvirtą ir nepasiekiamą statulą, kuri čia stovės amžinai.

Darbininkai nusigręždavo ir slapta žegnodavosi.

Meidane moterys bėgiojo per kiemus vienos pas kitas valandėlę pasišnibždėti ir paverkti drauge ir tuoj pat lėkdavo atgal, kad pietūs neprisviltų. Viena uždegė aliejinę lempelę prie švento paveikslo. Ir netrukus jos degė jau visose trobose, apšviesdamos tamsias kertes. Šventiškai nusiteikę vaikai išpūtę akis žiūrėjo į tas ugneles ir, klausydamiesi nesuprantamų posakių, kuriuos padrikai kalbėjo vyresnieji („Apsaugok, viešpatie, ir pasigailėk!", „Ak, vargšas kankinys jau danguje, tartum būtų didžiausią cerkvę pastatęs!", „Padėk mums, dieve vienatini, sutriuškink priešą ir neleisk jam ilgai viešpatauti!"), be paliovos teiravosi, kas yra kankinys, kas ir kur stato cerkves. Ypač buvo smalsūs berniukai. O motinos juos ramino:

— Tylėk, vaikuti! Tylėk ir klausyk mamos, ir kol gyvas esi, saugokis prakeikto turko!

Antros dienos vakare Abidas-aga dar kartą apėjo statybą ir, patenkintas baisios pamokos poveikiu, įsakė nuimti numirėlį nuo pastolių.

— Išmeskite šunį šunims!

Tą drėgną ir šiltą lyg pavasario naktį, kuri staiga sutemo, darbininkai buvo nesuprantamai sujudę ir subruzdę. Netgi tie, kurie anksčiau nė girdėti nenorėjo apie statomo tilto gadinimą, dabar buvo pasiryžę viskam. Žmogus ant baslio tapo visų rūpesčiu, šventenybe. Keli šimtai iškamuotų žmonių, paklusdami įgimtam instinktui ir seniems papročiams, nesąmoningai įsiaudrino ir susitelkė trokšdami paimti kankinio kūną, apsaugoti jį nuo išniekinimo ir krikščioniškai palaidoti. Atsargiai pasišnibždėję pirkiose ir palapinėse, darbininkai surinko net septynis grašius Merdžanui papirkti. Tam darbui jie išrinko tris apsukriausius vyrus, kurie užmezgė ryšius su budeliu. Ir štai permirkę, nusiplūkę nuo darbo, šie trys sodiečiai iš tolo, gudriai, atsargiai pradėjo derybas. Raukydamasis, kasydamasis pakaušį ir tyčia mikčiodamas, vyriausias iš jų sako čigonui:

—Tai va ir galas. Matyt, taip buvo lemta. Tik va, taip sakant, pats žinai, jis irgi žmogus, dievo tvarinys, nedera, taip sakant, kad jį žvėrys suėstų ar šunys ištampytų.

Merdžanas, kuris iškart suvokė, jog bus neblogas sandėris, atsikalbinėja, bet greičiau apgailestaudamas negu piktai.

— Oi ne! Nė nekalbėkit. Jūs mane tiesiai į ugnį stumiate. Nežinote, koks žvėris Abidas-aga.

Valstietis skausmingai raukosi ir galvoja sau: „Čigonas — nekrik-

štytas padaras, neturi sielos, jis tau nei svainis, nei brolis, nieko jis nebijo, nei dievo, nei velnio“, o pats dešine stipriau gniaužia septynis grašius negilioje rudinės kišenėje.

— Mes juk žinom, koks jis. Žinom, taip sakant, kad ir tau nelengva. Nenorime tavęs skriausti. Va surinkome keturis grašius, tebūnie tau į sveikatą, sakom, gal užteks.

— Ne ne, gyvybė man brangesnė už viso pasaulio turtus. O iš Abido-aga gyvas neištrūksi, jis net miegodamas viską mato. Šiurpas krečia vien pagalvojus!

— Keturi, o gal ir penkis sukrapštytume. Galima ir penkis,— atkakliai šneka valstietis, nepaisydamas čigono aimanavimo.

— Negaliu, bijau!

— Gerai, tau įsakyta... kūną, taip sakant, numesti... šunims, tu ir numesk, o kas bus toliau, tau nerūpi, ir niekas tavęs neklaus. Matai, taip sakant, mes paimtume tą... kūną ir palaidotume savo papročiu, slapta, taip sakant, kad nė lapė nesulotų. O tu, taip sakant, rytojaus dieną praneši, kad šunys, taip sakant, sudraskė. Niekam nieko nebūtų, o tu savo gautum.

Valstietis kalba įtaikiai ir apgalvotai, tik keistai užsikirsdamas prieš žodį „kūnas“.

— Už penkis grašius galvos netekti! Ne ne nee!

— Už šešis! — ramiai prideda valstietis.

Tada čigonas atsitiesia, išskečia rankas ir nutaisęs rimtą, neapsakomai nuoširdžią miną, kuri būdinga žmonėms, neskiriantiems teisybės nuo melo, atsistoja prieš valstietį, tarsi pats būtų pasmerktasis, o valstietis — budelis.

— Tegu krinta bausmė ant mano galvos, jeigu taip lemta, ir tegu lieka mano čigonė našlė, o vaikai našlaičiai! Duokit septynis grašius ir imkit sau numirėlį, tik žiūrėkit, kad niekas nepamatytų ir nesužinotų.

Valstietis pakraipė galvą, nuoširdžiai gailėdamas, kad reikia atiduoti ligi paskutinio skatiko. Tartum čigonas būtų pamatęs saujoj sugniaužtus pinigus!

Paskui jie ėmė smulkiai ir tiksliai tartis, kaip Merdžanas perneš numirėlį nuo pastolių į kairįjį krantą ir temstant numes pakelėj ant uolų taip, kad matytų Abido-aga žmonės ir praeiviai. Truputėlį toliau, krūmuose, jie trise lauks. O kai tik sutems, paims lavoną ir palaidos slaptoje vietoje, nepalikdami jokių pėdsakų, taigi atrodys, kad šunys

naktį ištąsė jį ir suėdė. Tris grašius jie duoda iš anksto, o likusius keturis rytoj, kai bus viskas padaryta.

Tą pat naktį viskas įvyko taip, kaip buvo sutarta.

Sutemus Merdžanas atvilko lavoną ir numetė ant kranto pakelėje. (Kūnas jau nebuvo panašus į tą, kurį žmonės dvi dienas matė ištemptą ant baslio; tai buvo tas pats Radisavas, smulkutis, susirietęs, tik be kraujo lašo ir be gyvybės.) Čigonas tuoj pat su savo padėjėjais keltu grįžo į kitą krantą, į miestelį. Valstiečiai laukė brūzgynuose. Keliu dar praeidavo koks susivėlinęs darbininkas arba grįždavo namo turkas. Pagaliau viską apgaubė tyla ir tamsa. Iš kažkur atbėgo didžiuliai nusišėrę šunys, alkani ir baikštūs, neturintys nei namų, nei šeimininkų. Pasislėpę krūmuose vyrai blaškė juos akmenimis ir vaikė, o šunys, paspraudę uodegas, nubėgdavo keliasdešimt žingsnių ir laukdavo, kas bus toliau. Tamsoje jų akys degė kaip žarijos. Kai visiškai sutemo ir nebeatrodė, kad kas pamatys, vyrai išlindo iš savo slėptuvės, nešini kirtikliu, kastuvu ir dviem lentom. Lentas sudėjo vieną ant kitos, paguldė numirėlį ir nunešė. Ten, vienoje lomoje, kurią išgraužė pavasario ir rudenio vandenys, bėgantys nuo kalnų į Driną, jie nukasė rupaus žvyro sluoksnį, gūrantį tartum sausas neišsenkamas srautas, paskui greitai, tyliai, be kalbų ir triukšmo, iškasė gilų kapą. Į jį nuleido sustingusį, šaltą ir susirietusį kūną. Vyriausias iš valstiečių įšoko į duobę, paėmė titnagą, atsargiai įskėlė ugnį ir įpūtęs kempinę uždegė ploną vaško žvakutę, pridengęs ją delnais; paskui įsmeigė ją velionio galvūgalyje ir tris kartus greitai balsu persižegnojo. Persižegnojo ir kiti du, kurie stovėjo viršuje. Po to valstietis du kartus mostelėjo ties numirėliu ranka, tartum apšlakstydamas jį nematomu vynu, ir du kartus tyliai ir graudžiai sukalbėjo:

— Amžiną atilsį duok, viešpatie, sielai tarno tavo.

Paskui jis dar sušnibždėjo kažkokius nesuprantamus maldos žodžius, iškilmingus ir rūsčius, nuo kurių stovintieji viršuje visą laiką žegnojosi. O kai jis nutilo, draugai padavė jam tas dvi lentas, kurias jis surėmė briaunomis ir padarė tarsi karsto dangtį. Dar kartą persižegnojęs, valstietis užpūtė žvakutę ir išlipo iš duobės. Paskui visi trys kartu ėmė atsargiai pilti žemes, gerai jas suplūkdami, kad neliktų kapo žymės. Pabaigę darbą, jie vėl užpylė žvyru sujudintą žemę, dar sykį persižegnojo ir patraukė atgal užuolanka, kad galėtų išeiti į vieškelį kuo toliau nuo tos vietos.

Tą naktį smagiai nulijo šiltas ramus lietutis, o rytas išaušo ūkanotas, ir visas upės slėnis buvo pilnas balto lyg pienas rūko ir sunkios

šiltos drėgmės. Dangus čia šviesėjo, čia vėl temo, ir iš to galėjai spręsti, kad saulė kažkur grumiasi su rūku ir negali prasiveržti. Viskas aplinkui buvo pritilę, atrodė kažkaip netikra ir keista. Žmonės staiga išnirdavo iš rūko ir taip pat staiga jame dingdavo. Per tokį rūką anksti rytą turgaus aikšte nudardėjo paprastas vežimas su dviem seimenais, kurie prilaikė surištą plevlietį, buvusį savo viršininką.

Nuo to laiko, kai užvakar, pagautas neapsakomo džiaugsmo, kad liko gyvas, o ne pamautas ant baslio, pradėjo šokti visų akivaizdoje, plevlietis jau negalėjo nusiraminti. Visas drebėdamas, nerasdamas sau vietos, jis be paliovos stengėsi įtikinti save ir pasirodyti kitiems, jog yra gyvas ir sveikas. Protarpiais prisimindavo Abidą-aga (tai buvo vienintelė dėmė, temdžiusi jo džiaugsmą!) ir iškart nugrimzdavo į gilų susimąstymą. Tačiau vėl susikaupusios naujos jėgos varyte varė jį, ir jis šokinėjo, lakstė kaip pašėlęs. Pasileisdavo šokti išskėtęs rankas, pliaukšėdamas pirštais, kraipydamas liemenį kaip šokėja ir tarsi stengdamasis vis kitoniškomis, vis painesnėmis figūromis įrodyti, jog nepamautas ant baslio, sunkiai ūkčiojo į taktą:

— Va taip... Va ir taip galiu, va ir taip!..

Jis nieko nevalgė, o pradėjęs ką nors sakyti, tuoj pat užsikirsdavo ir imdavo šokti, sulig kiekvienu judesiu vaikiškai girdamasis:

— Va šitaip, matai, va taip... ir taip!

Kai pagaliau vakar vakare buvo pranešta Abidui-aga, kas ištiko plevlietį, jis šaltai ir trumpai atrėžė:

— Vežkite išprotėjusį į Plevlę, tegu surištą laiko troboje, kad nekvailiotų. Ne jam buvo šitas darbas.

Taip ir buvo padaryta. Bet plevlietis negalėjo nusėdėti vežime, todėl seimenai jį surišo. Jis verkė ir keikėsi ir, kol galėjo pajudinti bent pirštą, stengėsi ištrūkti šaukdamas: „Va taip, va taip!" Pagaliau jam surišo rankas ir kojas, ir dabar jis sėdėjo kaip rugių maišas, apraizgytas virvėmis. Tačiau pajutęs, kad negali pajudėti, įsivaizdavo, jog jį mauna ant baslio, ir pradėjo blaškytis klaikiai šaukdamas:

— Ne mane, ne mane! Undinę čiupkite! Abidai-aga, ne!

Iš paskutinių namų miestelio pakrašty puldavo šauksmų išgąsdinti žmonės, bet vežimas su seimenais ir pamišėliu greitai riedėjo Dobrunos vieškeliu ir kaipmat dingo tirštame rūke, pro kurį skverbėsi saulė.

Toks netikėtas ir liūdnas plevliečio išvežimas dar labiau įbaugino žmones. Jie šnibždėjosi, kad nuteistas mirti valstietis buvo nekaltas ir kad plevlietį dabar sąžinė kamuoja. Meidane serbės pasakojo, kad undinės prie Butkovo uolų palaidojo nelaimingojo Radisavo kūną ir

kad naktimis ant jo kapo krinta ryški šviesa: miriadai degančių žvakių tarsi ilga švytinti juosta leidžiasi nuo dangaus į žemę, liepsnodama ir virpėdama tamsoje. Jos mačiusios jas pro ašaras.

Visaip žmonės šnekėjo, visaip tikėjo, tačiau baimė nustelbė viską. Tilto statyba ėjo greitai ir sklandžiai, be jokių kliūčių ir trukdymų. Darbai būtų nenutrūkę dievai žino kiek, bet gruodžio pradžioje paspaudė smarkūs šalčiai, prieš kuriuos net Abidas-aga buvo bejėgis.

Tokių stiprių šalčių ir pūgų pirmoje gruodžio pusėje niekas neatsiminė. Akmenys šalo prie žemės, skilinėjo medžiai. Smulkus kristalinis sniegas užpustydavo viską — įrankius, net pirkias, o kitą dieną aikštingas vėjas pernešdavo jį kitur. Darbai savaime sustojo, o Abido-aga baimė priblėso ir net visai pranyko. Abidas-aga keletą dienų spyriojosi, galop nusileido: paleido darbininkus ir sustabdė darbus. Siaučiant smarkiausiai pūgai, ir jis su savo žmonėmis išvažiavo. Tą pačią dieną kaimiškomis rogėmis išvažiavo ir Tosunas-efendi, apsikamšęs šiaudais ir kailiniais, o meistras Antonijė išvyko priešinga kryptim. Visa darbininkų stovykla iškriko po kaimus ir gilius slėnius, dingo tyliai ir nepastebimai, tarsi vanduo susigėrė į žemę. Statomas tiltas liko pamestas kaip nusibodęs žaisliukas.

Prieš išvykdamas Abidas-aga vėl sušaukė kilminguosius turkus. Jis buvo prislėgtas savo bejėgiškumo ir, kaip ir pereitais metais, pasakė viską paliekąs jų priežiūrai ir atsakomybei.

— Aš išvykstu, bet mano akis lieka. Žiūrėkit man: geriau tegu lekia dvidešimt nepaklusnių galvų, negu pradingsta bent viena sultono vinis. Kai tik ateis pavasaris, aš vėl būsiu čia ir pareikalausiu iš jūsų atsiskaityti.

Kilmingi žmonės, kaip ir pereitais metais, išsiskirstė susirūpinę, įsisiautę į kailinius, durtinius ir šalikus, širdyje dėkodami dievui, kad pasiuntė tokius šalčius ir pūgas ir savo galybe sutramdė stipriųjų galią.

O kai išaušo pavasaris, Abidas-aga nebepasirodė; su Tosunu-efendi atvyko naujas vizirio patikėtinis Arifas-begas. Abidui-aga atsitiko tai, ko jis taip bijojo. Kažkas, kuris gerai viską žinojo, smulkiai ir išsamiai pranešė viziriui apie Abido-aga darbelius prie Višegrado tilto. Viziriui buvo tiksliai pasakyta, kad per dvejus metus statyboje kasdien dirbo du trys šimtai darbininkų, kuriems Abidas-aga nė skatiko nesumokėjo; jie netgi dažnai patys turėjo maistu pasirūpinti, o vizirio pinigus pasisavino Abidas-aga. (Buvo tiksliai apskaičiuota pasisavintoji suma.) Savo nesąžiningumą, kaip dažnai esti gyvenime, jis stengėsi pridengti dideliu uolumu ir tokiu perdėtu griežtumu, jog viso krašto

žmonės, ne tik krikščionys, bet ir turkai, užuot džiaugęsi puikia statyba, prakeikė ir tą valandą, kada ji prasidėjo, ir tuos, kurie ją sugalvojo. Mechmedas-paša, kuris visą amžių kovojo su valdininkų vagystėmis ir neištikimybe, įsakė nesąžiningam patikėtiniui grąžinti visą sumą, o su likusiu turtu ir haremu tuoj pat išsikraustyti į nedidelį miestelį Anatolijoje, ir kad jo nė garso nebūtų, jeigu nenori užsitraukti didesnės bėdos.

Po dviejų dienų atvyko iš Dalmatijos ir meistras Antonijė su pirmaisiais darbininkais. Tosunas-efendi pristatė jį naujam patikėtiniui. Giedrą ir šiltą balandžio dieną jie apėjo statybą ir nutarė, ką pirmiausia dirbti. Kai Arifas-begas pasitraukė ir juodu liko dviese, meistras Antonijė įdėmiai pasižiūrėjo į Tosuną-efendi, kuris buvo apsirengęs plačiu juodu apsiaustu, nors diena buvo saulėta ir šilta.

— Čia visai kitoks žmogus. Garbė dievui! Tik stebiuosi, kas turėjo tiek sumanumo ir drąsos pranešti didžiajam viziriui ir pašalinti tą galviją.

Tosunas-efendi nudelbęs akis ramiai atsakė:

— Be abejo, šis geresnis.

— Tasai drąsuolis, matyt, gerai žinojo Abido-aga darbelius, lankydavosi pas vizirį ir viziris juo pasitikėjo.

— Žinoma, žinoma, šis geresnis,— atsakė Tosunas-efendi nepakeldamas akių ir dar labiau susisupo į apsiaustą.

Taip pradėjo darbą naujasis patikėtinis Arifas-begas.

Iš tikrųjų tai buvo visiškai kitoks žmogus. Nepaprastai ilgų kojų, pakumpęs, be barzdos ir be ūsų, išsišovusiais skruostikauliais, juodomis įstrižomis, nuolat besijuokiančiomis akimis. Žmonės iškart praminė jį Plikburniu. Įsakymus ir patvarkymus jis duodavo su šypsenėle, be šauksmų, be lazdos, be ilgų kalbų ir prievartos, tarsi atsainiai ir iš aukšto, bet nieko nepamiršdavo ir nepraleisdavo. Jis irgi stengėsi griežtai ir uoliai vykdyti vizirio valią, bet buvo ramus, stiprus ir sąžiningas žmogus, kuris neturėjo ko bijoti ir slėpti, todėl jam nereikėjo gąsdinti ir persekioti kitų. Darbai ėjo tokiu pat sparčiu tempu (to reikalavo viziris), už prasižengimus buvo baudžiama taip pat griežtai, bet nemokamas darbas buvo panaikintas nuo pirmos dienos. Visi darbininkai gaudavo užmokestį, taip pat miltų ir druskos. Viskas ėjo greičiau ir geriau negu Abido-aga laikais. Nebeliko ir kvaišelės Ilinkos — žiemą pražuvo kažkur aplinkiniuose kaimuose.

Statyba augo ir plėtėsi.

Dabar paaiškėjo, kad viziris pastatydinsiąs ne tik tiltą, bet ir

užeigos namus, kuriuose iš toli vykstą keleiviai, kada juos prie tilto užklups naktis, galės rasti prieglaudą sau, savo arkliams ir prekėms. Užeigos namų statyba buvo pradėta Arifo-bego nurodymu. Prie įvažiavimo į miesto centrą, už kokių dviejų šimtų metrų nuo tilto, kur kelias staiga kyla į Meidaną, yra lygi vieta, kurioje trečiadieniais būna galvijų turgus. Šitoje vietoje ir buvo pradėta naujoji statyba. Ji vyko lėtai, bet jau iš pat pradžių galėjai matyti, kad čia bus tvirtas, gražus ir prabangus pastatas. Gyventojai nė nematė, kaip nepastebimai, bet atkakliai auga didžiuliai namai iš akmens, nes jų dėmesį traukė tilto statyba.

Tai, kas dabar dėjosi prie Drinos, buvo taip neaišku, visi darbai tokie sudėtingi ir, atrodo, neturį nieko bendra su tiltu, jog dykesni miestelėnai, stebėdami nuo kranto statybą kaip kokį įprastą gamtos reiškinį, jau nebegalėjo nieko suvokti. Įvairiomis kryptimis buvo pilamos vis naujos užtvankos ir pylimai, upė dalijama į atšakas, jos vandenys pasukami tai viena vaga, tai kita. Meistras Antonijė atsivežė iš Dalmatijos prityrusių lynininkų ir supirko visas kanapes net aplinkinėse vietovėse. Tie meistrai, įsitaisę specialiose pašiūrėse, vijo nepaprasto storumo ir stiprumo virves. Graikai dailidės Tosuno-efendi nurodymu meistravo didžiulius medinius keltuvus su skridiniais, statė juos ant plaustų ir kėlė lynais sunkiausius akmens luitus tilto atramoms, kurios viena po kitos kilo iš upės. Tokiam luitui pakelti nuo kranto ir padėti į vietą reikėdavo keturių dienų.

Žiūrėdami į visa tai diena po dienos, metai po metų, mūsų žmonės pradėjo nebetekti laiko nuovokos ir nebesuprasti tikrųjų statybos tikslų. Jiems atrodė, kad statyba ne tik nejuda į priekį, bet vis labiau komplikuojasi, skęsta visokiuose pagalbiniuose ir antraeiliuose darbuose ir kuo toliau, tuo mažiau primena pradinį sumanymą. Žmonės, kurie patys nedirba ir nieko gyvenime nenuveikia, labai greitai netenka kantrybės ir klysta, kai tenka spręsti apie kitų darbus. Višegrado turkai, kalbėdami apie tiltą, vėl pradėjo gūžčioti pečiais ir mosuoti rankomis. Krikščionys tylėjo, bet žiūrėjo į statybą piktai džiūgaudami ir mintyse linkėjo jai nesėkmės, kaip ir kiekvienam turkų sumanytam darbui. Tais laikais Banios vienuolyno prie Pribojaus viršininkas paskutiniame tuščiame kronikos puslapyje parašė: „Tebūnie žinoma, kad Mechmedas-paša tiltą statė prie Višegrado. Nepakeliamą jungą ir sunkius darbus užkrovė krikščionims turkai. Iš anapus marių meistrus atvežė. Trejus metus statė ir didelius pinigus eikvojo. Vandenį į dvi dalis ir į tris padalijo, bet tilto pastatyti nevaliojo“.

Slinko metai, po vasaros užeidavo ruduo, po žiemos pavasaris, išvykdavo ir vėl sugrįždavo darbininkai ir meistrai. Dabar Drinos krantai buvo sujungti, bet ne tiltu, o mediniais pastoliais, panašiais į beprasmišką pušinių rąstų ir lentų raizginį. Vienoje ir kitoje upės pusėje lingavo aukšti mediniai keltuvai, pastatyti ant tvirtai surištų plaustų. Abiejuose krantuose rūko laužai, kuriuose darbininkai tirpdė alavą — jį pylė į plyšius tarp luitų, kad suliptų akmenys.

Trečių metų pabaigoje įvyko nelaimė, be kurių didelės statybos retai apsieina. Buvo baigiama vidurinioji atrama, platesnė ir aukštesnė už kitas, nes ant jos turėjo tilpti kapija. Bekeliant didžiulį akmenį, kažkas užkliuvo. Darbininkai sukinėjosi po milžinišku keturkampiu luitu, kuris, apraizgytas storomis virvėmis, pakibo jiems virš galvų. Keltuvas negalėjo tiksliai padėti jo į vietą. Pritrūkęs kantrybės, atbėgo meistro Antonijės padėjėjas Arabas ir ėmė garsiai, piktai šaukti (ta keista maišyta kalba, kuria ėmė kalbėti žmonės, suplaukę iš įvairių kraštų) apačion tiems, kurie valdė keltuvą. Tuo metu nežinia kodėl virvės atsileido, ir luitas, iš pradžių vienu kraštu, o paskui visu svoriu, krito ant įpykusio Arabo, kuris nežiūrėjo į viršų, bet žemyn į upę. Kaip tyčia akmuo pataikė ten, kur reikėjo, bet užkabino Arabą ir prislėgė jį iki pusės. Prasidėjo lakstymas, bruzdėjimas, šauksmai. Tuoj pat atbėgo ir meistras Antonijė. Jaunasis negras atgavo sąmonę, dejavo sukandęs dantis ir gailiai, neramiai žiūrėjo į meistrą Antoniję. O šis susirūpinęs, išblyškęs įsakė pašaukti darbininkus su įrankiais ir kilstelėti akmenį. Bet viskas veltui. Jaunuolis plūdo kraujais, vis sunkiau kvėpavo, akys apsiblausė. Po pusvalandžio jis mirė mėšlungiškai spausdamas meistrui ranką.

Iškilmingas Arabo laidotuves žmonės ilgai atsiminė. Visi vyrai musulmonai lydėjo jį, pakaitomis nešė po kelis žingsnius karstą, kuriame gulėjo tik viršutinė jauno kūno dalis, o kojos ir liemuo iki juosmens taip ir liko po akmeniu. Meistras Antonijė ant kapo pastatė gražų paminklą iš to pat akmens kaip ir tiltas. Jį sukrėtė jaunuolio mirtis. Antonijė jį dar mažą našlaitį buvo priglobęs Ulcinijoje, kur gyveno keletas atklydusių negrų šeimų. Tačiau darbai nesustojo nė valandėlei.

Tais ir kitais metais žiema buvo šilta, ir darbai vyko ligi gruodžio vidurio. Prasidėjo penkti statybos metai. Dabar tasai platus, išraustas, rąstais, akmenimis ir kitkuo užverstas ratas pradėjo mažėti.

Aikštėje prie kelio į Meidaną jau be pastolių stovėjo nauji užeigos namai. Tai buvo didelis dviaukštis namas iš to pat akmens kaip ir tiltas. Vidus ir išorė dar nebuvo baigti, bet jau dabar, labiausiai iš tolo,

galėjai matyti, kad jis išsiskiria didumu, architektūra ir stiprumu iš visų pastatų, kuriuos kada nors miestiečiai statėsi ar įsivaizdavo. Šis šviesiai geltono akmens pastatas, dengtas tamsiai raudonomis čerpėmis, su puikaus darbo langų eile, miestelio gyventojams išrodąs kaip prabangus, šventiškas ir neįtikėtinas daiktas, dabar turėjo tapti jų kasdieninio gyvenimo dalimi. Vizirio pastatydinti, šie užeigos namai atrodė skirti gyventi tik viziriams. Savo spindesiu, dailumu ir prabanga jie stulbino miestelio gyventojus.

Tuo pačiu metu pradėjo retėti ir toji sukryžiuotų sijų bei lentų raizgalynė virš upės ir vis aiškiau švietė puikaus Banios akmens tiltas. Nors pavieniai darbininkai ir ištisos grupės tebedirbo kažkokius darbus, kurie žmonėms atrodė beprasmiški, neturintys tiesioginio ryšio su statomu tiltu, tačiau net nepatikliausiam miestiečiui buvo aišku, kad tiltas statomas pagal vieną projektą ir tikslius apskaičiavimus, kuriuose buvo numatyti ir tie pavieniai darbai. Pirmiausia pasirodė žemiausios ir siauriausios, arčiausiai krantų esančios arkos, po to pamažu buvo atidengtos ir kitos, pagaliau nusimetė pastolius paskutinioji, ir išniro visas tiltas su vienuolika tvirtų arkų — puikus ir nuostabus savo grožiu, naujas, miestiečiams neregėtas statinys.

Greiti peikti ir girti, višegradiečiai gėdijosi ankstesnių abejonių ir netikėjimo. Dabar niekas nė nebandė slėpti nuostabos ir negalėjo nesižavėti. Vaikščioti per tiltą dar nebuvo leidžiama, bet žmonės rinkosi abiejuose krantuose, ypač dešiniajame, kur yra turgavietė ir didesnioji miesto dalis, ir žiūrėjo, kaip tiltu vaikšto darbininkai, kaip šlifuoja akmeninius turėklus ir aukštus kapijos suolus. Višegrado turkai žiūrėjo į kitų padarytą darbą, kuris jiems nekainavo nė lašelio prakaito ir nė vieno skatiko, kurį jie ištisus penkerius metus visaip koneveikė ir pranašavo liūdną galą.

— Ar aš nesakiau,— sako nesitverdamas džiaugsmu kažkoks hodža iš Duščės,— kad sultono ranka viską gali, kad šitie mokyti žmonės galų gale baigs ką sumanę; o jūs visi sakydavot: nepadarys, nieko nebus. Dabar matot, kokį patogų ir gražų tiltą pastatė.

Visi jam pritaria, nors niekas neatsimena, kad jis būtų šitaip kalbėjęs, anaiptol, visi žino, jog jis kartu su visais peikė ir statybą, ir statytojus. Ir visi nuoširdžiai džiaugiasi, be paliovos stebisi:

— Ai žmonės, žmonės, mat kas dedasi mūsų miestelyje!

— Matai, ką daro vizirio galia ir protas: vos kur užmeta akį, jau ten prabanga ir laimė.

— Čia dar ne viskas,— priduria anas linksmas ir gyvas hodža,—

jis bus dar gražesnis. Matote, kaip jį valo ir šveičia tarytum arklį į mugę!

Taip varžosi jie rodydami savo susižavėjimą, ieškodami vis naujesnių, gražesnių pagyrimo žodžių. Tik Achmedas-aga Šeta, turtingas javų pirklys, paniurėlis ir šykštuolis, vis dar niekinamai žiūri į naująjį tiltą ir į tuos, kurie jį giria. Aukštas, pageltęs ir išdžiūvęs, skvarbiomis juodomis akimis, siaurais tarsi prilipdytais ūsais, jis merkiasi nuo saulės gražią rugsėjo dieną ir vienintelis galvoja senoviškai. (Juk yra žmonių, kuriems kitų darbai ir sumanymai be jokios priežasties kelia pagiežą ir pavydą.) Tiems, kurie susižavėję liaupsina tilto dydį ir tvirtumą, sakydami, jog jis stipresnis už bet kokią tvirtovę, jis su panieka atkerta:

— Tegu tik užeina potvynis, tikras Višegrado potvynis! Pamatysite tada, kas iš jo liks!

Visi pasipiktinę jam prieštarauja, kelia į padanges tilto statytojus, ypač Arifą-begą, kuris su atlaidžia šypsenėle, tarsi juokaudamas surentė tokį statinį. Tačiau Šeta tvirtai nusprendęs nepripažinti niekieno nuopelnų.

— Taigi jei nebūtų Abido-aga ir jo žalios lazdos, jo griežtos drausmės ir prievartos, argi būtų sugebėjęs užbaigti tiltą Plikburnis, kuris tik šypsosi ir vaikšto susidėjęs už nugaros rankas?

Pasipiktinęs kitų susižavėjimu, tarsi pats būtų įžeistas, Šeta įtūžęs nueina į savo sandėlį, atsisėda į įprastą vietą, iš kur nemato nei saulės, nei tilto, negirdi subruzdusių žmonių kalbų.

Tačiau Šeta buvo vienintelė išimtis. Miestiečių entuziazmas ir susižavėjimas augo ir persidavė aplinkiniams kaimams. Pirmosiomis spalio dienomis Arifas-begas tilto baigimo proga surengė didelę šventę. Tai buvo aristokratiškų manierų, saikingai griežtas ir reto sąžiningumo žmogus; jis leido visus pinigus tam, kam jie buvo skirti, nepasisavindamas nė skatiko, ir žmonės jį laikė svarbiausiu asmeniu šiame darbe. Apie jį kalbėjo daugiau negu apie patį vizirį. Todėl ir jo surengta šventė buvo turtinga ir prašmatni.

Prižiūrėtojai ir darbininkai dovanų gavo pinigų ir drabužių, o vaišės, kuriose galėjo dalyvauti visi kas tik norėjo, truko dvi dienas. Į vizirio sveikatą žmonės valgė, gėrė, grojo, šoko ir dainavo; vyko arklių lenktynės ir bėgimo varžybos; vargšams buvo dalijama mėsa ir saldumynai. Turgaus aikštėje pastatytuose katiluose buvo verdama chalva ir dar karšta dalijama žmonėms. Tada prisivalgė saldumynų net tie, kas ir bairamo[11] dienomis jų nematydavo. Chalva žmonės

prisivaišino net aplinkiniuose kaimuose, ir kiekvienas, jos paragavęs, linkėjo viziriui sveikatos, o jo statiniams ilgo amžiaus. Buvo tokių apsukrių vaikėzų, kurie po keliolika kartų ėjo prie katilų, kol virėjai, juos pažinę, pradėjo vaikyti mušdami samčiais. Vienas čigoniukas mirė apsivalgęs karštos chalvos.

Tuos dalykus žmonės ilgai atsiminė ir perdavinėjo iš kartos į kartą drauge su pasakojimais apie tilto statybą, juo labiau kad dosnūs viziriai ir sąžiningi jų patikėtiniai vėlesniais šimtmečiais, atrodo, išmirė, ir tokių švenčių retai pasitaikydavo, o paskui jos ir visai išnyko; galų gale šitie pasakojimai virto tokiomis pat legendomis kaip ir mitai apie undines, apie Stoją ir Ostoją ir kiti panašūs stebuklai.

Kol vyko iškilmės, o taip pat pirmomis dienomis po tilto atidarymo, žmonės vaikščiojo iš vieno kranto į kitą be galo daug kartų. Vaikai bėgte perbėgdavo, o vyresnieji žingsniuodavo iš lėto, šnekučiuodamiesi arba nuolat sustodami pasižiūrėti naujų reginių, atsiveriančių nuo tilto. Silpnus, raišus, luošus atnešdavo neštuvais, nes niekas nenorėjo atsilikti nuo kitų ir nepamatyti tokio stebuklo. Kiekvienas, net ir pats nežymiausias miestietis, jautė, kad jo jėgos ir sugebėjimai staiga išaugo; tarsi ir jis būtų dalyvavęs tame nepaprastame, antžmogiškame žygdarbyje, kuris dabar tapo kasdieninio jo gyvenimo dalimi; tarsi prie pažįstamų gamtos elementų — žemės, vandens ir dangaus — būtų prisidėjęs dar vienas; tarsi kažkieno pastangomis būtų staiga išsipildęs visų žmonių slapčiausias noras, seniausia jų svajonė: vaikščioti virš vandens, nugalėti erdvę.

Jauni turkai šoko ratelį aplink katilus su chalva, šokdami leidosi per tiltą, čia jiems atrodė, kad skriste skrenda nesiekdami žemės, o paskui šokinėjo, trypė kapijoje, tartum bandydami tilto stiprumą. Aplink tą pašėlusiu ritmu trypiančių jaunuolių ratą strakaliojo vaikai, landžiojo tarp šokėjų kojų tarsi pro judančią tvorą, stoviniavo vidury rato — jie pirmą kartą gyvenime buvo ant tilto, apie kurį tiek metų kalbama, ir netgi kapijoje, kur, sako, palaidotas nelaimingasis Arabas, pasirodantis naktimis. Linksmindamiesi jaunimo ratelyje, vaikai sykiu stėro iš baimės — juk ir gyvas būdamas Arabas, kai dirbo ant tilto, įvarydavo jiems siaubo. Ant šio aukšto, naujo, nepaprasto tilto vaikams atrodė, kad jie seniai paliko mamas ir gimtuosius namus ir paklydo juodų žmonių, stebuklingų pilių ir neregėtų šokių šalyje. Vaikai drebėjo iš baimės, bet negalėjo nei atsikratyti minčių apie Arabą, nei pasitraukti iš ratelio, šokančio nuostabioje, naujintėlėje kapijoje. Tik kokie nors nauji stebuklai galėjo atitraukti jų dėmesį.

Kažkoks Muratas, pravardžiuojamas Mikčium, ne visai sveiko proto vaikis iš Turkovičių šeimos nuo Nezuko,— jam ir mieste dažnai iškrėsdavo pokštų,— staiga užsiropštė ant akmeninių tilto turėklų. Vaikai sukliko, apstulbę ir išsigandę žmonės ėmė šaukti, o pusprotis, tarytum užkerėtas, išskėtęs rankas ir užvertęs galvą, žingsnis po žingsnio ėjo siaurais turėklais, tarsi ne balansuodamas ties bedugne, o šokdamas smagų šokį. Šalia bėgo vaikų ir dykaduonių pulkas ir drąsino jį. O kitame tilto gale Murato laukė brolis Ali-aga ir kaip mažam vaikui išpėrė kailį.

Daugelis ėjo tolyn paupiu, į Kalatą ar Mezaliną, kur buvo apie pusvalandis kelio, ir iš ten žiūrėjo į tiltą; baltas ir lengvas, su vienuolika nevienodo didumo arkų, žalio vandens ir tamsių kalnų fone jis atrodė tartum nuostabi arabeska.

Tomis dienomis buvo atgabenta didelė balta plokštė su užrašu ir įmūryta kapijoje, toje raudono akmens sienoje, kuri per tris aršinus iškilusi virš tilto turėklų. Žmonės ilgai stoviniuodavo prie užrašo ir žiūrėdavo į jį, kol pasitaikydavo koks raštingas musulmonas, kuris už puodelį kavos, už arbūzo riekę arba tik už ačiū geriau ar prasčiau, kaip sugebėdamas ir mokėdamas, perskaitydavo užrašą.

Šimtus kartų buvo skaitomos to užrašo eilės, sukurtos kažkokio cargradiškio poeto Badi, kur buvo nurodyta tilto statytojo pavardė, kilmė, titulas ir tie laimingi 979 hidžros[12] metai, tai yra 1571 metai nuo Kristaus gimimo, kai tiltas buvo baigtas. Tasai Badi už gerą atlyginimą rašydavo lengvas ir skambias eiles ir apsukriai jas įsiūlydavo didžiūnams, statantiems arba atnaujinantiems didelius statinius. Kas jį pažinojo (ir truputį pavydėjo), šaipėsi, kad dangaus skliautas yra vienintelė vieta, kur nėra eiliuoto užrašo, priklausančio Badi plunksnai. O jis, nors ir nemažai uždirbdamas, nuolat badavo, amžinai grūmėsi su skurdu, kuris kaip prakeiksmas dažnai lydi poetus ir nuo kurio negali apsaugoti jokios dovanos ir atlyginimai.

Mažaraščiai, atkaklūs ir lakios vaizduotės, visi miestelio išminčiai savaip skaitydavo ir aiškindavo akmens plokštėje iškaltas Badi eiles — kaip ir kiekvieną tekstą, kuris parašytas amžiname akmenyje visiems amžiams ir kurį mato ir aiškinasi įvairūs žmonės — protingi ir kvaili, pikti ir geraširdžiai. Kiekvienas klausytojas įsimindavo tik tas eilutes, kurios jam labiausiai patikdavo. Tokiu būdu žodžiai, kurie buvo iškalti kietame akmenyje, kad visi matytų, ėjo iš lūpų į lūpas įvairiais variantais, dažnai net beprasmiškai iškraipomi ir pakeičiami.

Akmenyje buvo iškalta:

Antai Mechmedas-paša, išmintingiausias iš didžių savo meto žmonių,
Įvykdė švenčiausią troškimą savo širdies,
Tiltą pastatė per Drinos upę.
Ant šios upės, gilios ir sraunios,
Jo pirmtakai pastatyti neįstengė nieko,
Tikiuosi, kad dievo malone šis tiltas bus tvirtas,
O jis pats laimingai gyvens
Niekada nepažindamas jokių negandų,
Nes šiam darbui sudėjo jis visą sidabrą ir auksą;
Ir nieks negali sakyti, kad vėjais paleistas šis turtas,
Tokiam didžiam tikslui paskirtas.
Badi, kuris matė šį užbaigtą darbą, parašė lentoj:
„Telaimina dievas šią didžią statybą, įstabų ir gražų šį tiltą!"

Pagaliau žmonės prisivalgė, prisistebėjo, prisivaikščiojo ir prisiklausė užrašo eilių. Tiltas, kuris pirmomis dienomis atrodė kaip stebuklas, tapo kasdienybe, ir jie ėmė vaikščioti per jį skubėdami, abejingi, susirūpinę, išsiblaškę kaip ir apačioje ūžiantis vanduo, tarsi tas tiltas būtų buvęs tik vienas iš daugelio kelių, kurį trypė jie patys ir jų kaimenės. O akmuo su užrašu tylėjo kaip ir kiti akmenys.

Kairiojo kranto vieškelis dabar tiesiai jungėsi su keliu, kuris buvo lygumoje kitapus upės. Nebeliko nei juodo kirmgraužų išvarpyto kelto, nei keistuolio keltininko. Apačioje po kraštinėmis tilto arkomis liko statūs smėlėti krantai, kuriais vienodai sunku būdavo nusileisti ir užkopti į viršų ir prie kurių taip ilgai ir bergždžiai reikėdavo laukti ir šauktis keltininko. Visa tai kartu su aikštinga upe buvo įveikta lyg pamojus stebuklinga lazdele. Dabar žmonės vaikščiojo virš upės, tarsi skriste skrido nuo vieno aukšto kranto į kitą plačiu ir ilgu tiltu, kuris tvirtas kaip uola ir skamba nuo kanopų, tartum būtų iškaltas iš vienos plonos akmens plokštės.

Nebeliko ir tų vandens malūnų bei lūšnų, kur prireikus apsinakvodavo keleiviai. Vietoj jų stovi tvirti ir ištaigingi užeigos namai ir svetingai priima keleivius, kurių kasdien vis daugiau atvyksta. Į užeigos namus jie įeina pro plačius, arkos pavidalo vartus. Abipus vartų du dideli langai su pinučiais, bet ne geležiniais, o iškaltais iš vientiso klintinio akmens luito. Erdviame stačiakampio formos kieme užtenka vietos prekėms ir kroviniams, o aplinkui durys į trisdešimt šešis kambarius. Toliau, kalno papėdėje, arklidė; visų nuostabai, ji irgi iš ak-

mens, tartum skirta sultono žirgams stovėti. Tokių užeigos namų nėra nuo pat Sarajevo lig Adrijos jūros. Čia bet koks keleivis gali nemokamai apsistoti vienai parai, gauti ugnies, vandens ir vietos tarnams ir arkliams.

Visa tai, kaip ir tiltą, padovanojo didysis viziris Mechmedas-paša, kuris prieš šešiasdešimt metų gimė už šitų kalnų Sokolovičių kaime ir kartu su kitais serbų berniukais vaikystėje buvo išvežtas į Stambulą kaip „kraujo duoklė". Išlaidos užeigos namų išlaikymui buvo apmokamos iš fundacijų, kurias sudarė dideli Mechmedo-paša dvarai neseniai užimtose Vengrijos srityse.

Tokiu būdu, pastačius tiltą ir užeigos namus, išnyko daug vargo ir negandų. Gal būtų išnykęs ir tasai neįprastas skausmas, kuris vizirį kamavo nuo pat vaikystės, kada janyčarai vežė jį per srauniąją Driną,— aštrus, baisus skausmas, tarpais draskąs krūtinę. Tačiau Mechmedui-paša nebuvo lemta gyventi be šito skausmo ir ilgai džiaugtis Višegrado statiniais. Kai buvo užbaigti paskutinieji darbai, užeigos namai atiduoti naudojimuisi, o tiltas plačiai pagarsėjo aplinkui, Mechmedas-paša netrukus dar sykį pajuto „aštrų skausmą" krūtinėje. Ir jau paskutinį kartą.

Vieną penktadienį, kai viziris su palyda žengė į mečetę, prie jo priėjo pusprotis apiplyšęs dervišas ir atkišo kairę ranką, prašydamas išmaldos. Viziris atsigręžė į dvariškį, kad šis duotų išmaldą, o dervišas išsitraukė iš dešinės rankovės sunkų ilgą peilį ir smogė viziriui į šoną. Palydovai užkapojo dervišą. Viziris ir jo žudikas numirė tuo pačiu metu. Kurį laiką jie gulėjo greta vienas kito priešais mečetę ant pilkų akmens plokščių. Žudikas, augalotas stiprus vyras, tysojo išskėtęs rankas ir kojas, tartum tebebūtų piktai užsimojęs beprotiškam smūgiui. O šalia jo didysis viziris, atsilapojusiais ant krūtinės drabužiais ir be turbano, kuris gulėjo toli nublokštas. Paskutiniais gyvenimo metais jis sulyso ir pakumpo, veidas kažkaip pajuodo, pabrinko. Dabar atsilapojęs ir plika galva, kruvinas, susigūžęs ir tarsi paskendęs mintyse, jis buvo labiau panašus į senyvą nugaluotą valstietį iš Sokolovičių negu į nužudytą didžiūną, kuris prieš valandėlę valdė turkų imperiją.

Praėjo daug mėnesių, kol miestelį pasiekė žinia apie vizirio mirtį, tačiau ne kaip aiškus ir tikras dalykas, bet kaip gandas, kuriuo gali tikėti, gali netikėti. Turkų imperijoje negalima buvo skleisti blogų žinių ir pasakoti apie nelaimingus atsitikimus netgi tada, kai jie įvykdavo kaimyninėje šalyje, nekalbant apie savo kraštą. Pagaliau niekas ir nesiruošė daug kalbėti apie didžiojo vizirio mirtį. Jo prie-

šininkai, kuriems pagaliau pavyko jį nugalėti, pasistengė, kad per iškilmingas laidotuves būtų palaidotas ir bet koks gyvas jo atminimas. O Mechmedo-paša giminaičiai, artimieji ir šalininkai Stambule irgi nenorėjo daug kalbėti apie buvusį didįjį vizirį, nes norėjo įsiteikti naujiems valdovams.

Tačiau du puikūs statiniai: Drinos tiltas ir prie jo pastatyti užeigos namai ėmė veikti prekybą ir susisiekimą, miestelio gyvenimą ir visą apylinkę; jų įtaka nesiliovė ir toliau, nepriklausė nuo gyvų ir mirusių, nuo to, ar kas kyla ar krinta. Miestas greitai pradėjo leistis nuo kalnų prie upės, plėstis ir augti, vis labiau spiesdamasis apie užeigos namus, kuriuos žmonės praminė „Akmeniniu chanu“.

Šitaip buvo pastatytas tiltas su kapija ir šitaip išaugo prie jo miestas. Paskui daugiau kaip tris šimtmečius jo reikšmė miesto augimui ir miestiečių gyvenimui buvo tokia, kaip jau trumpai prieš tai aprašėme. O tilto gyvenimo prasmė ir esmė buvo jo pastovumas. Jo šviesūs kontūrai miestelio panoramoje nesikeitė, kaip nesikeitė dangaus fone aplinkinių kalnų siluetas. Išsiskleisdamos ir greit peržydėdamos, keitėsi žmonių kartos, o tiltas stovėjo vis toks pat, kaip ir tas vanduo, kuris teka po juo. Žinoma, seno ir jis, bet laiko skalėje, didesnėje ne tik už vieno žmogaus gyvenimą, bet už ištisų kartų gyvenimą, to senėjimo negalėjai pastebėti. Jo amžius, nors kartą ir turėjo baigtis, buvo panašus į amžinybę, nes galo jam nebuvo matyti.

V

Praėjo pirmasis šimtmetis — jis buvo ilgas ir nuvarė į kapus nemažai žmonių, sugriovė daugelį jų darbų, bet dideliuose, gerai sukonstruotuose ir tvirtuose statiniuose nepaliko jokių žymių; tiltas su kapija ir užeigos namai stovėjo ir tarnavo žmonėms kaip ir pirmąją dieną. Taip būtų praėjęs ir antrasis šimtmetis, vėl būtų keitęsi metų laikai ir žmonių kartos, o pastatai stovėję ir toliau. Tačiau ko negalėjo padaryti laikas, padarė nenumatytos aplinkybės, susiklosčiusios toli nuo šitų vietų.

Tais laikais, XVII amžiaus pabaigoje, Bosnijoje daug dainų dainuota, garsiai ir patylomis kalbėta apie Vengriją, iš kur po šimto metų okupacijos ėmė trauktis turkų kariuomenė. Ne vienas Bosnijos dvarininkas tada padėjo galvą, gindamas savo dvarą vengrų žemėje. Ir šitie dar, galima sakyti, buvo laimingi, nes daugelis dvarininkų

grįžo į savo senąsias vietas Bosnijoje pliki kaip tilvikai — po prabangos ir nežaboto viešpatavimo didžiuliuose vengrų dvaruose čia jų laukė prasta žemė, menkas ir kuklus gyvenimas. Tolimas, neaiškus šių įvykių atgarsis pasiekė ir Višegradą, tačiau niekam neatėjo į galvą, kad Vengrija, toji dainose apdainuota šalis, galėtų būti kuo nors susijusi su realiu kasdieniniu miestelio gyvenimu. Ir vis dėlto šitaip buvo. Tarp daugelio dvarų, kurie, pasitraukus turkams, liko už Turkijos valstybės sienų, kaip tik pateko ir tas, kuris išlaikė Višegrado užeigos namus.

Nei miesto gyventojai, nei keleiviai, įpratę per šimtą metų naudotis „Akmeniniu chanu", niekad nepagalvojo, kas juos išlaiko, iš kur imamos lėšos, kur jų šaltinis. Visus jie aptarnavo, visi jais naudojosi kaip šalia kelio augančiu palaimingu vaismedžiu, kuris yra niekieno ir visų; keleiviai iš įpratimo kartodavo „tegu ilsis ramybėje vizirio siela", bet visai negalvodavo, kad viziris jau šimtas metų, kai miręs, ir nekvaršindavo sau galvos, kas saugo ir gina sultono žemes ir dvarus. Kas galėjo pagalvoti, kad pasaulyje viskas taip priklauso viena nuo kita ir net tokie tolimi dalykai taip susiję? Todėl mieste ne iškart buvo pastebėta, kad pajamų šaltinis išseko. Tarnai dirbo, ir užeigos namai priiminėjo keleivius kaip ir anksčiau. Manyta, kad pinigai namų išlaikymui tiesiog vėluoja, kaip ne kartą pasitaikydavo ir anksčiau. Bet ėjo mėnesiai ir metai, o pinigų niekas nesiuntė. Užeigos namų tarnai metė darbą. Tuometinis valdytojas Dautas-hodža Muteveličius[13] (taip jį žmonės praminė, ir ilgainiui ši pravardė virto pavarde) kreipėsi visur, bet nieko neišsiaiškino. Keleiviai patys apsitarnaudavo ir tvarkydavo užeigos namus, kiek reikėdavo jiems patiems ir gyvuliams, bet išvykdamas kiekvienas šiukšles palikdavo kuopti kitiems. Tačiau kiekvienas naujas gyventojas purvo ir nešvarumų palikdavo daugiau, negu rasdavo.

Dautas-hodža visaip stengėsi užeigos namus išgelbėti ir kuo ilgiau išlaikyti. Iš pradžių leido savo pinigus, paskui pradėjo skolintis iš giminių. Taip jis metai po metų remontavo ir tvarkė brangųjį statinį. Tiems, kurie prikaišiojo, jog jis save žudo stengdamasis išsaugoti tai, ko išsaugoti neįmanoma, hodža atsakydavo gerai darąs, kad skolinąs savo pinigus dievui, ir kad jis, kaip valdytojas, turįs paskutinis apleisti vizirio palikimą, kurį, atrodo, apleido visi.

To protingo ir dievobaimingo, atkaklaus ir tvirto žmogaus, kurio miestelis ilgai neužmiršo, niekas negalėjo atkalbėti nuo bergždžių pastangų. Jis buvo visiškai atsidavęs savo darbui ir seniai susitaikęs

su mintimi, jog žmogaus paskirtis žemėje — kovoti su niokojimais, mirtimi ir smukimu, ir kad žmogus turįs ištverti šioje kovoje net tada, kada ji visiškai beviltiška. Sėdėdamas prie akyse nykstančių namų, Dautas-hodža atsakydavo tiems, kurie patardavo mesti užeigą arba jo gailėdavo:

— Nereikia manęs gailėti. Juk visi mes mirštame vieną kartą, o didieji žmonės du: pirmą kartą, kai patys atsisveikina su šiuo pasauliu, o antrą, kai žūsta jų darbai.

Kai jau nebegalėjo mokėti darbininkams, nepaisydamas senyvo amžiaus, pats ravėjo piktžoles, augančias prie užeigos namų, kiek galėjo, remontavo juos. Čia jį ir ištiko mirtis, kai sykį, užlipęs ant stogo, taisė čerpes. Višegrado hodža, suprantama, nebegalėjo išlaikyti didžiojo vizirio palikimo, kurį istorija pasmerkė pražūčiai.

Po Dauto-hodža mirties užeigos namai ėmė staiga griūti. Visur ėmė rodytis irimo žymės. Nutekamieji kanalai užako ir pradėjo dvokti, pro stogą ėmė varvėti vanduo, pro duris ir langus pūsti vėjai, o nevalomos arklidės apaugo piktžolėm. Iš lauko šis puikus mūrinis pastatas vis dar atrodė nesugriaunamas ir toks pat gražus. Ramiai žvelgė į pasaulį didžiuliai arkų pavidalo pirmo aukšto langai su lengvais ažūriniais pinučiais, iškaltais iš klintinio akmens. Tačiau viršutiniai, stačiakampiai langai jau rodė griuvimo ir netvarkos požymius. Pamažu žmonės pradėjo nebenakvoti užeigos namuose, noriau pasirinkdavo mokamą Ustamujičiaus viešbutį. Keleiviai vis rečiau beapsistodavo užeigos namuose, nors čia vietoj mokesčio reikėdavo tik palinkėti viziriui amžino atilsio. Pagaliau, kai galutinai išaiškėjo, kad pinigų laukti nebėra iš kur ir kad niekas nesiima globoti vizirio palikimo, visi, taip pat ir naujasis valdytojas, paliovė rūpinęsi pastatu, ir užeigos namai, nebylūs ir apleisti, pradėjo nykti ir griūti, kaip kiekvienas negyvenamas ir neprižiūrimas trobesys. Aplinkui augo dygios piktžolės. Ant stogo ėmė sukti lizdus ir pulkuotis rėksnės varnos ir kuosos.

Taip be laiko ir netikėtai (visi tokie dalykai iš pirmo žvilgsnio atrodo netikėti!) pradėjo irti ir virsti griuvėsiais vizirio „Akmeninis chanas".

Užeigos namai dėl neįprastų aplinkybių be laiko neteko savo paskirties ir pradėjo griūti, o tiltas, kuris nereikalavo nei priežiūros, nei lėšų, liko nepaliestas, tebejungė abu krantus ir pernešinėjo gyvus ir negyvus krovinius, kaip ir pirmąją savo gyvavimo dieną.

Jo mūruose paukščiai suko lizdus, o iš nepastebimų plyšių, kuriais laikas išraižė akmenis, augo žolės kuokšteliai. Gelsvas akytas tilto ak-

muo nuo nuolatinės drėgmės ir šilumos pasidarė kietas ir tvirtas; amžinai čaižomas vėjų, įvairiomis kryptimis siaučiančių upės slėnyje, plaunamas lietų ir džiovinamas kaitrių saulės spindulių, ilgainiui jis įgavo balsvą pergamento spalvą ir švytėdavo tamsoje, tartum apšviestas iš vidaus. Dideli ir dažni potvyniai — nuolatinė ir sunki miestelio nelaimė — nieko jam negalėjo padaryti. Jie būdavo kasmet, pavasarį ir rudenį, bet ne visada vienodai pavojingi ir lemtingi miestelio gyventojams prie tilto. Bent vieną ar du kartus per metus Drina patvindavo, susidrumsdavo ir su baisiu triukšmu nešdavo pro tilto skliautus nuo laukų nugriautas tvoras, su šaknimis išrautus medžius, lapų ir šakų krūvas iš pakrantės miškų. Mieste potvynis nusiaubdavo artimiausius kiemus, sodus ir trobas. Tuo viskas ir baigdavosi. Tačiau kas dvidešimt ar trisdešimt metų būdavo dideli potvyniai, kuriuos vėliau žmonės ilgai atsimindavo, kaip atsimenama sukilimus ar karus; tokie įvykiai tapdavo datomis, nuo jų būdavo skaičiuojamas laikas, pagal juos nustatomas pastatų senumas ir žmogaus amžius („Penkeri šešeri metai prieš didįjį potvynį“, „Didžiojo potvynio metais“).

Pagrindinėje miesto dalyje, stovinčioje smėlingame rage tarp Drinos ir Rzavo, po didžiųjų potvynių mažai kas belikdavo iš kilnojamojo turto. Toks potvynis keleriems metams pasukdavo atgal visą miesto gyvenimą. Nukentėjusieji visą gyvenimą negalėdavo atsigauti nuo „didžiojo potvynio“ pridarytų nuostolių. Jie ligi pat mirties prisimindavo ir kalbėdamiesi vis minėdavo tą baisią rudens naktį, kada, pliaupiant šaltam lietui ir čaižant vėjui, retų žibintų šviesoje vilko iš savo krautuvių prekes ir nešė aukštyn į Meidaną, į svetimas trobas ir sandėlius. O išaušus ūkanotam rytui, jie žiūrėdavo į miestą, kurį mylėjo nesąmoningai ir karštai kaip savo artimuosius, į drumstą, putotą vandenį, plūstantį gatvėmis sulig namų stogais ir plėšiantį nuo jų lentą po lentos,— žiūrėdavo ir spėliodavo, kieno namai dar stovi nepaliesti.

Šeimos švenčių dienomis, per Kalėdas ar ramazano vakarais, žilaplaukiai, rūpesčių prislėgti šeimininkai, būdavo, pagyvėja ir darosi šnekūs, kai kalba pakrypsta apie didžiausią ir sunkiausią jų gyvenimo įvykį — potvynį. Praėjus penkiolikai—dvidešimt metų, jie vėl prasigyveno, atkūrė ūkį, ir potvynis dabar jiems atrodė kažkoks baisus ir didingas, brangus ir artimas; tie prisiminimai tvirtai sieja nedaugelį tos kartos likusių atstovų, nes niekas taip nesuartina žmonių, kaip drauge laimingai pergyventa nelaimė. Jie jaučiasi esą vieno likimo draugai ir todėl myli tuos praeities paveikslus, mėgsta kalbėti apie sunkiausią smūgį, ištikusį juos, ir randa pasitenkinimą prisimini-

muose, kurių nesupranta jaunimas. Neišsenkami tie senų žmonių prisiminimai, ir jie nenuilsdami juos kartoja, papildo naujomis smulkmenomis; pasižiūri vienas kitam į senas su sklerotiškais gelsvais baltymais akis ir mato tai, ko jaunimas nė įsivaizduoti negali; žavėdamiesi savo pačių žodžiais, seniai užmiršta kasdieninius rūpesčius, jiems viskas atrodo nereikšminga, lyginant su dideliais, laimingai praėjusiais įvykiais.

Sėdėdami šiltuose savo namuose, kadaise nukentėjusiuose nuo potvynio, jie su ypatingu pasimėgavimu šimtus kartų pasakoja jaudinančius ar tragiškus epizodus. Kuo sunkesni ir skaudesni buvo smūgiai, tuo maloniau juos prisiminti. Tabako dūmų debesyse, prie silpnos rakijos taurelės tuos prisiminimus laikas ir fantazija pakeičia, jie perdedami ir gražinami, bet niekas iš pasakotojų to nepastebi, kiekvienas gali prisiekti, kad kaip tik šitaip ir buvo, nes visi nejučiomis dalyvauja tame praeities gražinime.

Paprastai visada gyvendavo keletas senių, atsimenančių paskutinį „didįjį potvynį", apie kurį jie galėdavo be galo kalbėtis ir nuolat kartoti jaunesniems, jog nebėra dabar senų nelaimių ir senų gerų laikų.

Ypač ilgai žmonės atsiminė ir kalbėjo apie vieną potvynį, kuris buvo paskutiniaisiais aštuonioliktojo amžiaus metais.

Iš tos kartos, kaip vėliau pasakojo seniai, nebuvo nė vieno žmogaus, kuris būtų gerai atsiminęs paskutinį didįjį potvynį. Vis dėlto tomis lietingomis rudens dienomis visi buvo pasiruošę, žinodami, kad „vanduo yra priešas". Ištuštino sandėlius arčiau upės, vaikštinėjo naktį su žibintais pakrantėje ir klausėsi upės ūžimo, nes seni žmonės tvirtino, jog pagal ypatingą ūžesį galima pažinti, ar būsiąs įprastas potvynis, kasmet ištinkąs miestą ir padarąs nežymių nuostolių, ar vienas iš tų, kurie, laimė, retai pasitaiko, bet užlieja ir tiltą, ir miestą, nuneša visa, kas netvirtai pastatyta ar silpnai laikosi ant pamatų. Tos lemtingos dienos išvakarėse visiems pasirodė, kad Drina nekyla, ir visas miestas kietai sumigo, nes žmonės buvo išvargę po pereitos budėjimo nakties. Tačiau upė juos apgavo. Tą naktį netikėtai patvino Rzavas, ir jo raudoni nuo dumblo vandenys užtvenkė Driną prie jos žiočių. Tokiu būdu abi upės susijungė ir užliejo miestą.

Sulis-aga Osmanagičius, vienas iš turtingiausių miesto turkų, turėjo grynakraujį arabų veislės bėrą žirgą — labai gražų ir brangų. Kai tik patvinusi Drina ėmė semti gatves, tasai bėris pradėjo žvengti ir nenutilo, kol prižadino tarnus ir šeimininką ir kol jį išvedė iš arklidės, stovėjusios prie pat upės. Netrukus pabudo visas miestas. Tamsią ir šaltą spa-

lio naktį, pliaupiant lietui ir siaučiant vėjui, žmonės pradėjo lakstyti ir gelbėti, ką buvo galima išgelbėti. Jie pusnuogiai ligi kelių braidė vandenyje, nešdami ant pečių išbudintus ir verkiančius vaikus. Baubė išsigandę galvijai. Visą laiką buvo girdėti, kaip dusliai dunda akmeninės tilto atramos, daužomos rąstų, kuriuos Drina nešė iš apsemtų miškų.

Aukštai, Meidane, kur vanduo niekada nepasiekdavo, visi langai švietė, o nakties tamsoje be paliovos švysčiojo silpni žibintai. Visų namų durys buvo atviros nukentėjusiems, peršlapusiems ir išsigandusiems pabėgėliams su vaikais ant rankų ar su būtiniausiais daiktais. Pašiūrėse prie užkurtų židinių džiovinosi tie, kuriems neužteko vietos namuose.

Miesto centre gyvenantys kilmingi žmonės, išgabenę savo šeimynas (turkai pas turkus, krikščionys ir žydai pas krikščionis), susirinko didžiajame chadži Ristano namų kambaryje. Čia sėdėjo visų kvartalų seniūnai — jie pavargo ir permirko, kol pažadino ir išgelbėjo savo piliečius. Kambaryje buvo visi drauge: turkai, krikščionys ir žydai. Įsisiautėjusi stichija ir bendra nelaimė suartino šiuos žmones ir bent šiam vakarui nušlavė kliūtis, kurios skiria vieną tikėjimą nuo kito, ypač krikščionis nuo musulmonų. Sulis-aga Osmanagičius, turtuolis Petaras Bogdanovičius, Morda Papa, apkūnus, tylus, bet aštrialiežuvis popas Michaila, Višegrado hodža — nutukęs ir orus mula Ismetas — ir žydų rabinas Elijas Levis, vadinamas chadži Liaču, toli už miesto pagarsėjęs kaip blaivaus proto ir atviraširdis žmogus. Buvo čia dar apie dešimt miesto turtuolių, visų trijų tikėjimų atstovų. Visi jie, permirkę, išblyškę, sukandę dantis, bet iš pažiūros ramūs, sėdėjo, rūkė ir šnekėjosi, kas jau padaryta žmonėms gelbėti ir ką dar reikia padaryti. Kas valandėlę pro duris ėjo jauni vyrai, nuo kurių čiurkšlėmis žliaugė vanduo. Jie pranešinėjo, kad visi gyventojai perkelti į Meidaną arba už Pilies ir išskirstyti po turkų ir krikščionių namus, o vanduo vis kyla ir užlieja vieną gatvę po kitos.

Slenkant nakčiai,— o slinko ji labai negreit ir atrodė tokia pat be galo ir vis didėjanti, kaip ir tas vanduo slėnyje,— turtuoliai ir kilmingieji miesto gyventojai pradėjo šildytis kava ir rakija. Susispietė jaukus ir siauras ratas, lyg ir nauja, reali būtis, bet iš tiesų nereali, nes nepanaši nei į vakar dieną, nei į rytdieną, tai buvo tarsi salelė laiko vandenyne. Kalba po truputį ėmė gyvėti ir, tarytum tyliai susitarus, pakrypo į kitus dalykus. Visi vengė net užsiminti apie kadaise buvusius potvynius, žinomus iš pasakojimų, kalbėjo tik apie tuos daiktus, kurie neturėjo nieko bendra su upe ir šios nakties nelaime.

Nevilties pagauti žmonės beviltiškai stengėsi atrodyti ramūs ir abe-

jingi, beveik nerūpestingi. Tartum be žodžių susitarę, prietaringai laikydamiesi nerašytų, bet šventų padorumo taisyklių, nuo seno įprastų kilmingųjų ir turtingųjų namuose, visi jautė pareigą šią valandą slėpti savo susirūpinimą ir baimę, prieš kurią jie buvo bejėgiai, ir juokaudami kalbėjo apie pašalinius dalykus.

Kai tik jie kalbėdamiesi šiek tiek atsigavo, užsimiršo, pasilsėjo ir įgavo jėgų, kurios bus taip reikalingos rytoj, į kambarį kažkas atvedė Kostą Baranacą. Šis dar jaunas pirklys buvo kiaurai permirkęs, išsipurvinęs ligi kelių ir be diržo. Patekęs į ryškiai apšviestą kambarį, kur tiek daug žmonių, jis sutriko, žiūrėjo priešais save tartum apsimiegojęs, delnu braukdamas nuo veido vandenį. Šeimininkas jį pasodino, padavė rakijos, bet jis neįstengė pakelti prie lūpų stiklinės. Visas drebėjo. Susirinkusieji šnibždėjosi, kad jis vos nešokęs į drumzliną srautą, užliejusį smėlingą ragą, kur kaip tik būta jo sandėlių.

Kosta Baranacas buvo jaunas vyras, nevietinis. Prieš dvidešimt metų jis atkeliavo į Višegradą mokytis amato, paskui nuėjo užkuriom į pasiturinčius namus ir greitai pralobo. Šis valstiečio sūnus, per kelerius drąsių ir rizikingų sandėrių metus staiga praturtėjęs ir pralenkęs daugelį pirklių, nebuvo pratęs turėti nuostolių, nemokėjo pakelti nelaimės. Tą rudenį jis buvo užpirkęs slyvų ir riešutų žymiai daugiau, negu leido ištekliai, tikėdamasis žiemą parduoti brangiau ir, gavęs pelno, išmokėti skolas, kaip kad buvo padaręs pereitais metais. Dabar potvynis jį visiškai sužlugdė.

Vėl turėjo praeiti gerokai laiko, kol išblėso įspūdis, sukeltas šio nelaimingo žmogaus. Visi susirinkusieji, vieni daugiau, kiti mažiau, buvo nukentėję nuo potvynio, ir tik įgimtas padorumas vertė tvardytis labiau negu šis prasisiekėlis.

Vyriausi ir garbingiausi žmonės vėl ėmė kalbėti apie nereikšmingus dalykus. Jie rezgė ilgus pasakojimus apie senovės laikus, ir niekas neminėjo nelaimės, kuri supo juos iš visų pusių.

Susirinkusieji gurkšnojo karštą rakiją, gaivino atmintyje keistas senų laikų istorijas, juokėsi iš vietinių keistuolių ir visokių nepaprastų juokingų įvykių. Visus viršijo popas Michaila ir chadži Liačas. O jeigu nejučiomis išeidavo kalba apie ankstesnius potvynius, žmonės minėdavo tik linksmus ir juokingus dalykus ar bent tokius, kurie po tiek metų atrodė juokingi,— tarsi norėdami pasišaipyti iš dabartinio potvynio. Pasakojo apie kadaise čia buvusį popą Jovaną, kuris, anot parapijiečių, buvęs geras žmogus, tik neturėjęs laimingos rankos, todėl jo maldų dievas neišklausydavęs.

Užėjus vasaros sausroms, kurios dažnai sunaikindavo visą derlių, popas Jovanas veltui vesdavo procesijas ir melsdavo lietaus: paprastai po to užeidavo dar didesnė sausra ir kaitra. O kai po tokios sausos vasaros vieną rudenį pradėjo kilti Drina ir grėsė potvynis, popas Jovanas, surinkęs žmones, išėjo ant kranto ir ėmė melstis, kad liautųsi lietus ir nuslūgtų upė. Tada toks Jokičius, girtuoklis ir dykūnas, žinodamas, kad paprastai būna atvirkščiai, negu prašo popas Jovanas, garsiai sušuko:

— Ne tą maldą skaitai, dvasiškas tėve! Skaityk kur nuo sausros, gal ji sulaikys lietų.

Storas, nusipenėjęs Ismetas-efendi papasakojo apie savo pirmtakus ir jų kovą su potvyniu. Per vieną tokį potvynį senais laikais du Višegrado hodžos išėjo pasimelsti, kad dievas nukreiptų nelaimę. Vienas iš jų turėjo namus žemutinėje miesto dalyje, kuriai grėsė potvynis, o kitas — ant kalno, kur vanduo niekada nepasiekdavo. Pirmiausia sukalbėjo maldą hodža, gyvenąs ant kalno, bet vanduo nė kiek neatslūgo. Tada vienas žilas čigonas, kurio namus jau sėmė vanduo, šūktelėjo:

— Ei, žmonės, duokite hodžą iš apačios, kurio namai apsemti kaip ir mūsų! Argi nematote, kad šis meldžiasi ne iš visos širdies?

Chadži Liačas, įraudęs ir besišypsąs, tankiais žilais plaukais, styrančiais iš po nepaprastai mažos kepuraitės, juokėsi iš tų pasakojimų ir šaukė popui ir hodžai:

— Neminėkite maldų nuo potvynio, nes mūsų žmonėms, ko gero, šaus į galvą išvaryti mus tris į tokią liūtį melstis, kad nuslūgtų vanduo.

Šitokios buvo rezgamos kalbos — nereikšmingos, o kitiems ir visai nesuprantamos, turinčios tam tikrą prasmę tik patiems kalbėtojams ir jų kartos žmonėms; tai buvo paprasti, bet jiems žinomi ir artimi prisiminimai iš vienodo, gražaus ir sunkaus jų miesto gyvenimo, jų pačių gyvenimo; ta praeitis, laiko pakeista ir nublukinta, buvo artimai susijusi su jais ir vis dėlto labai tolima tai dramai, kuri suvedė juos į šį keistą sambūrį.

Taip leido „didžiojo potvynio" naktį garbingi žmonės, nuo vaikystės įpratę prie bet kokių nesėkmių; suradę savyje jėgų juokauti artėjančios bėdos akivaizdoje, jie tarsi mėgino apgauti nelaimę, kurios negalėjo išvengti.

Tačiau širdies gilumoje jie buvo labai susirūpinę, jų pokštai ir juokai tarsi kaukė slėpė neramias mintis, ir kiekvienas be paliovos klausėsi, kaip dunda vanduo ir kaukia vėtra mieste, kur liko visas jų turtas. O rytojaus dieną, po šitaip praleistos nakties, nuo Meidano jie žvelgė į savo

namus — vieni buvo apsemti iki pusės, o kiti — ligi pat stogų. Ir tada jie pirmą ir paskutinį kartą gyvenime matė savo miestą be tilto. Ištisus dešimt metrų pakilusi upė apsėmė plačias ir aukštas tilto arkas, ir vanduo bėgo per pasinėrusį tiltą. Tik aukščiausia tilto dalis su kapija kyšojo virš lygaus drumsto vandens paviršiaus; bangos ritosi per ją lyg per slenkstį.

O po dviejų dienų vanduo nuslūgo, dangus išsigiedrijo, suspindo šilta ir dosni saulė, kokia šiame saulėtame krašte spalio mėnesį šviečia tik kai kada. Miestas tokią gražią dieną atrodė baisus ir apgailėtinas. Čigonų ir kitų neturtingų gyventojų trobos pakrantėje buvo srovės perkreiptos, daugumas be stogų; vanduo nuplovė nuo sienų kalkes ir molį, ir dabar juodi, iš karklo virbų pinti jų karkasai stirksojo kaip skeletai. Vanduo nugriovė visas tvoras, namai žvelgė į gatvę išdaužytais langais; ant sienų raudonavo dumblo linija, rodanti, kiek siekė vanduo. Daugelis klojimų buvo nunešta, sandėliai išversti. Žemose parduotuvėse ligi kelių stovėjo dumblas, o tame dumble skendo prekės, kurių laiku nespėta išnešti. Gatvėse tysojo upės iš kažkur atplukdyti medžiai ir kur ne kur — išpampę gyvulių lavonai.

Tačiau tai buvo jų miestas, į kurį reikėjo grįžti ir toliau gyventi. O tarp užtvindytų krantų, virš drumstos ir vis dar audringos upės stovėjo saulės nušviestas baltas ir nepasikeitęs tiltas. Vanduo dabar siekė iki pusės atramų, ir atrodė, kad jis pastatytas virš kažkokios kitos, gilesnės upės negu ta, kuri paprastai teka po juo. Ant turėklų buvo prinešta dumblo, jis dabar džiūvo saulėje ir skeldėjo, o kapijoje gulėjo krūvos šakų ir visokio šlamšto, bet visa tai nė kiek nekeitė tilto išvaizdos — jam vieninteliam potvynis nepadarė jokios žalos.

Mieste visi tuoj pat ėmėsi darbo, taisė, kas sugadinta, nebuvo kada galvoti apie pergalingo tilto esmę ir prasmę, bet vis dėlto, triūsdami šiame nelaimingame mieste, kur vanduo viską sužalojo ar bent išjudino iš vietos, visi žinojo, kad jų gyvenime yra tvirtovė, kuri įveikia bet kokią stichiją ir nesuprantamomis formų proporcijomis, nematoma ir išmintinga pamatų jėga sėkmingai pakelia visus išbandymus.

Po potvynio žiema buvo labai sunki. Vanduo nuplukdė viską, kas buvo sukrauta kiemuose, klojimuose: malkas, grūdus, šieną; reikėjo taisyti namus, ūkinius trobesius ir tvoras, imti skolon naujų prekių vietoj sunaikintų sandėliuose ir parduotuvėse. Kosta Baranacas, ypač smarkiai nukentėjęs dėl savo pernelyg drąsios spekuliacijos slyvomis, nepergyveno tos žiemos: pasimirė žmogus iš susikrimtimo ir gėdos. Liko našlaičiai maži vaikai ir nedidelės, bet daugelyje kaimų išmėtytos

skolos. Liko taip pat atminimas apie jį, kaip apie žmogų, kuris užsikrovė per didelę naštą.

Tačiau jau kitais metais didįjį potvynį minėjo tik seni žmonės, kurių atmintyje jis dar ilgai turėjo likti gyvas, o jaunieji leido dienas dainuodami ir juokaudami baltoje nugludintoje kapijoje virš tekančio vandens, tyliai pritariančio jų dainoms. Užsimiršimas viską gydo, o daina geriausiai padeda užsimiršti, nes dainuodamas žmogus prisimena tik tai, ką myli.

Taip kapijoje, tarp dangaus, upės ir kalnų, viena karta po kitos mokėsi per daug negailėti to, ką nusineša drumstas vanduo. Čia nesąmoningai brendo miesto gyventojų filosofija: gyvenimas — tai nesuprantamas stebuklas, nes viskas nuolat trupa ir byra, bet vis dėlto išlieka ir laikosi tvirtai „kaip Drinos tiltas".

VI

Be potvynių, tiltą ir jo kapiją užgriūdavo ir kitos negandos, kurias sukeldavo istorinių įvykių raida ir žmonių susidūrimai; tačiau jie dar mažiau negu vandens stichija galėdavo jam pakenkti ar ką nors jame pakeisti.

Pereito amžiaus pradžioje Serbijoje suliepsnojo sukilimas. Višegradas, stovėdamas ant pat Bosnijos ir Serbijos sienos, buvo tiesiogiai susijęs su visu tuo, kas dėjosi Serbijoje, suaugęs „kaip nagas su pirštu". Kas atsitiktų Višegrade ir jo apylinkėse: nederlius, epidemija, persekiojimai ar sukilimas — nelikdavo abejingi ir Užicės krašto gyventojai, ir atvirkščiai. Tik iš pradžių šis įvykis atrodė tolimas ir nereikšmingas; tolimas todėl, kad jis vyko kitame Belgrado provincijos krašte, o nereikšmingas — kad žinios apie sukilimą visai ne naujiena. Turkų imperijoje maištai niekad nesibaigdavo, nes nėra valdžios be maištų ir sąmokslų, kaip nėra dvarų be išlaidų ir rūpesčių. Tačiau bruzdėjimai Serbijoje vis labiau atsiliepdavo visai Bosnijos provincijai, ypač miestui, esančiam vos valanda kelio nuo sienos.

Sukilimui Serbijoje plečiantis, iš Bosnijos turkų imta vis daugiau reikalauti kariuomenei žmonių, maisto ir aprangos. Į Serbiją siunčiama kariuomenė ir gurguolės traukė per Višegradą. Tai pridarydavo nepatogumų, nuostolių ir pavojų turkams, dar labiau serbams, kurie tais metais buvo įtarinėjami, ujami ir apkraunami mokesčiais

labiau negu pirma. Pagaliau vieną vasarą sukilimo liepsna apėmė ir šiuos kraštus. Aplenkę Užicę, sukilėliai atsidūrė tik per dvi valandas kelio nuo miesto. Veletove jie iš patrankų sugriovė Lutvio-bego tvirtovę, o Crnčičuose sudegino turkų namus.

Mieste buvo ir turkų, ir serbų, kurie tvirtino savo ausimis girdėję „Karadžiordžės[14] patrankos" griausmą. (Vieni to bijojo, kiti laukė.) Kaži ar mieste tikrai buvo girdėti sukilėlių patrankos aidas, nes žmonės dažnai įsivaizduoja girdį tai, ko bijo arba ko tikisi, bet visiškai nėra abejonių, kad visi matė laužus, kuriuos sukilėliai degino naktimis Panose — ant plikos stataus kalno viršūnės tarp Veletovo ir Gostilio, kur plika akimi iš miestelio galima įžiūrėti vienišas aukštas pušis. Laužus gerai matė ir įdėmiai į juos žiūrėjo ir turkai, ir serbai, nors ir vieni, ir kiti dėjosi jų nepastebį. Pro užtemdytus langus ar iš ūksmingų sodų visi sekė, kaip jie užkuriami ir gesinami. (Mūsų moterys žegnojosi tamsoje ir verkė iš nesuprantamo graudulio, o jų ašarose atsispindėjo sukilėlių laužų ugnys, kaip kadaise toji nežinoma šviesa, kuri krito ant Radisavo kapo, ir į kurią jų prosenelės žvelgė taip pat pro ašaras nuo to paties Meidano beveik prieš tris šimtus metų.)

Tvyksčioją visokio didumo laužai, išsibarstę juodame vasaros nakties fone, kur dangus susilieja su kalnais, serbams atrodė tarsi naujas žvaigždynas, iš kurio jie godžiai skaitė drąsias pranašystes ir virpančia širdimi spėjo savo likimą bei artėjančius įvykius. Turkams tai buvo pirmosios bangos ugnies jūros, kuri buvo apėmusi visą Serbiją ir jau siekė kalnų viršūnes aplink miestą. Tomis vasaros naktimis vienų noruose, o kitų maldose buvo minimi tie patys laužai, tik vis kitoniškai. Serbai meldė dievą, kad išganingoji liepsna, kurios dalelę jie visada nešiojosi giliai širdyje, persimestų ir čia, į jų kalnus, o turkai meldėsi, kad dievas sulaikytų, nuslopintų ir užgesintų tą liepsną, kad niekais paverstų maištingus netikėlių ketinimus, kad vėl įsigalėtų sena tvarka ir viešpatautų tikrasis tikėjimas. Tos naktys buvo pilnos atsargaus aistringo šnibždesio, ir juo tarsi nematomomis bangomis sklido drąsiausi troškimai ir svajonės, neįtikimiausi sumanymai ir planai, kurie pynėsi, kilo ir dužo mėlynoje tamsoje virš miesto. O išaušus rytui ir turkai, ir serbai eidavo dirbti savo darbų, susitikdavo vieni su kitais ir abejingais veidais sveikindavosi bei kalbėdavosi vartodami tą šimtą mandagumo žodžių, kurie visada mieste ėjo iš lūpų į lūpas tarsi netikra moneta iš rankų į rankas ir vis dėlto padėdavo bendrauti.

Kai po šv. Iljos laužai Panose išnyko, o sukilimas nubangavo toliau iš Užicės krašto, ir vieni, ir kiti vėl ėmė slėpti savo jausmus. Pagaliau

sunku būtų pasakyti, ką iš tiesų jautė viena ir kita pusė. Turkai buvo patenkinti, kad sukilimas nutolo, ir tikėjosi, jog visiškai bus numalšintas, kaip turi būti numalšinti visi bedieviški ir atžagareiviški kėslai. Tačiau pasitenkinimą temdė neseniai grėsęs pavojus, kurį sunku buvo užmiršti. Daugelis po to dar ilgai sapnavo tolimus sukilėlių laužus nelyginant kibirkščių spiečius miestą supančiuose kalnuose arba girdėjo Karadžiordžės patranką, tik jau ne tolimą ir duslų jos aidą, o kurtinančią, viską griaunančią kanonadą. Serbai, suprantama, užgesus Panose sukilėlių laužams, nuliūdo ir nusivylė, bet pačioje širdies gilumoje, kuri niekam niekada neatveriama, prisiminė tuos įvykius ir tikėjosi, jog jie dar pasikartos; liko viltis, beprotiška viltis — didžiulis engiamųjų pranašumas. Tie, kurie viešpatauja ir engia, kad galėtų viešpatauti, turi elgtis protingai; priešingu atveju, jeigu, per daug įsismaginę ar aplinkybių verčiami, peržengia proto ribas — stoja į slidų pražūties kelią. Tuo tarpu pavergtieji ir išnaudojamieji lengvai naudojasi ir protu, ir beprotybe, nes ir viena, ir kita yra tik dvi skirtingos ginklo rūšys nuolatinėje, kartais slaptoje, kartais atviroje kovoje su engėjais.

Tais laikais tilto reikšmė smarkiai padidėjo — jis buvo vienintelis patikimas ryšys, jungęs Bosnijos provinciją su Serbija. Mieste nuolat stovėjo kareivių būrys, kuris net ramiu laiku saugojo Drinos tiltą. O kad būtų geriau ir lengviau eiti tarnybą, kareiviai vidury tilto pastatė medinį sargybos bokštą — tikrą baisenybę, bet kaip suręstą iš prastos medžiagos. (Bet juk viso pasaulio armijos ypatingiems savo tikslams ir laikiniems reikalams stato tokius pastatus, kurie vėliau taikaus gyvenimo požiūriu atrodo absurdiški ir beprasmiški.) Tai buvo tikras dviejų aukštų namas, gremėzdiškas, sukaltas iš rąstų ir netašytų lentų, su perėjimu apačioje tarsi tuneliu. Sargybos bokštas stovėjo lyg apžergęs tiltą, sijomis remdamasis į kairiąją ir dešiniąją kapijos terasą. Po juo laisvai galėjo važiuoti vežimai, eiti pėstieji, o nuo viršaus, kur įsitaisė sargyba ir kur vedė atviri pušiniai laiptai, galima buvo matyti kiekvieną praeivį, tikrinti dokumentus bei bagažą ir kiekvienu momentu, esant reikalui, uždaryti perėjimą.

Sargybos bokštas visiškai pakeitė tilto išvaizdą. Grakšti kapija dingo po šiuo mediniu pastatu, karksančiu ant jos kaip bjaurus didžiulis paukštis.

Kai tik bokštas buvo baigtas ir dar aštriai kvepėjo pušų sakais, sargyba iškart apsistojo jame. Vos išaušo rytas, bokštas tarsi spąstai pačiupo pirmąsias aukas.

Anksti rytą, kai tik patekėjo saulė, prie bokšto susirinko kareiviai ir ginkluoti civiliai turkai, kurie naktį padėjo kariuomenei saugoti miestą. Šio būrio vidury ant vienos sijos sėdėjo sargybos vadas, o priešais jį stovėjo kažkoks senukas, keliaujantis maldininkas: lyg vienuolis, lyg elgeta, bet kuklus, tvarkingas, net patrauklus savo neturtu, besišypsąs ir žvalus, nors plaukai buvo pražilę, o veidas raukšlėtas. Tai buvo maldininkas Jelisejus iš Čainičo. Visada guvus, šventiškai nusiteikęs, besišypsąs, jis eidavo per cerkves ir vienuolynus, turgus ir atlaidus, melsdavosi ir pasninkaudavo. Anksčiau turkų valdžia nekreipdavo į jį dėmesio ir, kaip silpnapročiui maldininkui, leisdavo eiti, kur jam patinka, ir kalbėti, kas ateina į galvą. Tačiau dabar, po serbų sukilimo, prasidėjo kiti laikai ir buvo įvesta griežta tvarka. Į miestą iš Serbijos atsikėlė keletas turkų šeimų, kurioms sukilėliai viską sudegino; jie buvo kupini neapykantos ir keršto. Visur buvo išstatyta sargyba, sustiprinta apsauga, o vietiniai turkai — nepatenkinti, pikti ir paniurę — į visus žiūrėjo įtariai ir priešiškai.

Senukas atėjo keliu iš Rogaticos, ir taip jau nelemtai atsitiko, kad buvo pirmas keleivis tą dieną, kada kareiviai baigė bokštą ir jame apsistojo pirmoji sargybinių pamaina. Iš tiesų jis ėjo ne laiku, nes ne visiškai buvo išaušę, ir dar nešėsi iškėlęs, tartum uždegtą žvakę, storą lazdą, išrašytą keistais žodžiais ir ženklais. Sargybos bokštas pačiupo jį kaip voras musę. Sargyba tuoj pat ėmė kvosti. Klausinėjo, kas jis esąs, ką veikiąs, iš kur einąs, ir reikalavo išaiškinti tuos ženklus ir raštus lazdoje; jis kalbėjo ir tai, ko sargyba neklausė, kalbėjo laisvai ir atvirai, tartum stovėdamas ne prieš piktus turkus, o Paskutiniame teisme. Sakė, kad jis esąs niekas, pakeleivis žemėje, praeivis šiame nepastoviame pasaulyje, šešėlis, o trumpas savo gyvenimo dienas leidžiąs melsdamasis ir vaikščiodamas iš vienuolyno į vienuolyną, kol aplankysiąs visas šventas vietas, Serbijos karalių kapus ir paminklus. O ženklai ir žodžiai, išpjaustyti lazdoje, reiškia įvairius Serbijos nepriklausomybės ir didybės laikus, praėjusius ir būsimus. „Nesgi,— kalbėjo senukas droviai šypsodamasis,— artėja prisikėlimo valanda, ir iš to, kas parašyta knygose, ir iš visokių ženklų žemėje ir danguje matyti, kad ji jau visiškai nebetoli. Prisikels karalystė, atpirkta kančiomis ir paremta teisingumu“.

— Žinau, kad jums nepatinka, ponai, ką aš kalbu, aš neturėčiau kalbėti tokių dalykų, bet jūs sulaikėte mane ir reikalaujate tiesos, taigi nieko nepadarysi. Tiesa yra dievas, o jis yra vienas. Dabar prašau paleisti mane, nes turiu būti Banioje, Šventos Trejybės vienuolyne.

Vertėjas Šefka, menkai mokėdamas turkų kalbą, bergždžiai stengėsi išversti abstrakčias sąvokas. Sargybos viršininkas, ligotas anatolietis, mieguistas klausosi padrikos vertėjo kalbos, tarpais žvilgteli į senį, kuris be baimės, nieko neįtardamas, žiūri į jį ir žvilgsniu pritaria vertėjui, nors turkiškai nemoka nė žodžio. Vadui savaime aišku, kad čia kažkoks kvaištelėjęs netikėlių dervišas, keistas ir nepavojingas pusprotis. Nepaprastoje senio lazdoje, kurią kareiviai tučtuojau perlaužė keliose vietose, pamanę, kad joje paslėpti laiškai, nieko nerasta. Tačiau Šefkos išversti senio žodžiai viršininkui atrodo įtartini, dvelkia politika ir pavojingais kėslais. Vadas, jeigu tik nuo jo viskas priklausytų, paleistų šį vargšą silpnaprotį senuką eiti savais keliais, bet čia stovi daugiau kareivių bei miesto sargybinių ir klausosi kvotos. Kartu su kitais ir jo adjutantas Tahiras, gudrus piktas žmogus paraudusiomis akimis, jau ne kartą apskundęs jį, kad nepakankamai atsargus ir griežtas. O ir tasai Šefka, kuris verčia žodžius, aiškiai juos iškraipydamas senio nenaudai, mėgsta kaišioti liežuvį netgi tada, kai neturi iš to jokios naudos, ir gali patvirtinti tai, ko visai nebuvo. Čia pat ir vietiniai turkai savanoriai, kurie paniurę ir orūs slampinėja po miestą, gaudo įtartinus keleivius ir be reikalo kišasi į sargybos darbą. Viskas čia susipynę. Visi jie tomis dienomis tarsi girti nuo neapykantos bei troškimo keršyti ir žudyti, kas pakliūva po ranka, jeigu negalima pasiekti tų, kuriuos norėtų pačiupti. Sargybos viršininkas jų norų nesupranta ir jiems nepritaria, bet mato, jog visi tik ir laukia, kad sargyba pirmą rytą čiuptų savo auką, ir bijo, kad pats gali nukentėti nuo tos girtos neapykantos, jeigu tik pasipriešins. Mintis, kad per šį kvailą senį gali nukentėti, jam atrodo nepakeliama. O senis su savo kvailomis kalbomis apie serbų karalystę vis tiek toli nenueis šiame krašte, kur turkai puola kaip širšės. Geriau tegu jį nuneša drumstas srautas, jeigu jau įkliuvo.

Vos tik senį surišo ir vadas buvo beišeinąs į miestą, nenorėdamas matyti, kaip bus vykdoma mirties bausmė, netikėtai sargybiniai ir kažkokie turkai atvedė prastai apsirengusį jauną serbą. Jo drabužiai buvo suplėšyti, o rankos ir veidas apdraskyti. Tai buvo toksai Milė, vienišas varguolis iš Lijeskos, dirbęs vandens malūne Osoinicoje. Jis turėjo ne daugiau kaip devyniolika metų, buvo augalotas ir stiprus vaikinas.

Rytą, dar prieš patekant saulei, Milė pripylė girnas miežių ir išėjo į alksnyną prie malūno pasikirsti malkų. Smagiai mosuodamas kirviu, tarsi šiaudus kirto minkštus alksnius. Vaikinas gėrėjosi tyru rytmečio oru ir griūvančiais pakirstais medžiais. Jam buvo tiesiog malonu

dirbti. Tačiau kirvis aštrus, o medžiai per daug ploni jo jėgoms. Kažkas kaupėsi jame ir vertė šūkčioti po kiekvieno kirčio. Tie šūkčiojimai vis dažnėjo ir ėmė virsti daina. Milė, nors neturėjo klausos ir, kaip ir visi lijeskiečiai, nemokėjo dainuoti, pradėjo visa gerkle rėkauti tankiame alksnyne. Nieko negalvodamas, jis dainavo, kaip buvo girdėjęs iš kitų.

Kai Serbija „pakilo", žmonės senovinę dainą

Kada Ali-bego galybė žydėjo,
Mergelė į žygį jį visad lydėjo

pakeitė šitaip:

Kada Karadžiordžės galybė žydėjo,
Mergelė į žygį jį visad lydėjo.

Kai Bosnijoje vyko toji nepaprasta, ištisus amžius trukusi kova tarp dviejų tikėjimų, o iš tikrųjų — dėl žemės, valdžios ir savos tvarkos, priešininkai grobdavo vieni iš kitų ne tik moteris, arklius ir ginklus, bet ir dainas. Ir daugelis dainų ėjo iš rankų į rankas kaip brangus karo laimikis.

Čia kaip tik ir buvo daina, kurią pastaruoju metu serbai dainuodavo per šeimynines šventes, bet apdairiai, užsirakinę nuo turkų duris, arba toli kalnuose, kur neįžengia turko koja ir kur žmogus, vienišas ir neturtingas, gyvena kaip nori ir dainuoja, kas jam patinka. Ir štai šią dainą užtraukė malūno darbininkas Milė — prie pat kelio, kuriuo turkai važinėjo į turgų iš Olujaco ir Orachovaco.

Aušra apšviečia tik kalnų viršūnes, o žemai, kur dirba Milė, dar prieblanda. Nors jis visas permerktas rasos, bet gerai išsimiegojęs, užvalgęs šiltos duonos, nuo darbo įkaitęs. Užsimoja ir kerta jauną epušaitę prie pat šaknų, o ši suvirpa ir palinksta kaip jaunoji prie pabrolio rankos, apiberia jį šalta rasa tartum smulkiu lietučiu ir lieka šitaip stovėti, nes tankumynas aplinkui neleidžia pargriūti. Tada jis viena ranka tarsi žaisdamas ima genėti žalias šakas. Ir dainuoja visa gerkle, aiškiai tardamas žodžius. „Karadžiordžė" — tai kažkas neaišku, bet didinga ir drąsu. „Mergelė" ir „žygis" — irgi nepažįstami daiktai, bet labiausiai atitinką karščiausius jo troškimus: turėti merginą ir traukti į žygį. Šiaip ar taip, jam malonu tarti šiuos žodžius. Jaunos jėgos verčia šaukti ir šaukti, o nuo šių žodžių atsiranda dar daugiau jėgų ir norisi dainuoti dar garsiau.

Šitaip dainavo anksti rytą Milė, kol prisikirto karčių, o paskui nulipo šlapiu šlaitu žemyn, vilkdamas surištus medelius. Prie malūno stovėjo turkai. Pririšę arklius, jie kažko laukė. Jų buvo apie dešimt. Milė

iškart pasidarė vėl toks, koks buvo prieš eidamas į mišką,— nerangus, apiplyšęs, sutrikęs, užmiršęs ir Karadžiordžę, ir mergelę, ir žygį. Turkai palaukė, kol jis padėjo kirvį, paskui puolė iš visų pusių; kiek pasigrūmę, jie pavadžiais surišo vaikinui rankas ir nusivarė į miestą. Kelyje mušė jį lazda per nugarą, spardė į užpakalį, klausdami, kur dabar Karadžiordžė, visaip koneveikdami „mergelę" ir „žygį".

Nors dar tik aušo, prie sargybos bokšto kapijoje, kur sargybiniai ką tik surišo keistuolį senuką, susirinko kareivių ir nemažas būrys žioplių iš miesto. Tarp jų galėjai matyti ir turkų padegėlių, pabėgusių iš Serbijos. Visi jie buvo ginkluoti ir laikėsi oriai, tarytum pasiruošę nepaprastam įvykiui ar lemiamam mūšiui. Tekant saulei, jų suirzimas vis didėjo. O saulė, apsisiautusi šviesiu rausvu rūku, greit kilo ties Golešu. Apstulbusį jaunuolį turkai saugojo tarsi sukilėlių vadą, nors jis buvo apiplyšęs, nuskuręs ir atvestas iš kairiojo Drinos kranto, kur niekas nemėgino sukilti.

Orachovaco ir Olujaco turkai, pasipiktinę, kaip jiems atrodė, sąmoningu Milės įžūlumu, paliudijo, kad vaikis tyčia prie pat kelio dainavo dainą apie Karadžiordžę ir netikėlių karius. Iš tiesų jaunuolis visai nebuvo panašus į narsų didvyrį ar grėsmingą vadą. Išsigandęs, pablyškęs, šlapiais skarmalais, sumuštas ir apdraskytas, nuo susijaudinimo išpūtęs akis, žiūrėjo jis į sargybos vadą, tartum laukdamas iš jo pagalbos. Milė retai būdavo mieste ir visai nežinojo, kad ant tilto pastatytas sargybos bokštas; todėl jam viskas atrodė dar labiau keista ir nesuprantama, tartum jis būtų sapne pakliuvęs į nežinomą miestą tarp piktų žmonių. Mikčiodamas ir įbedęs akis į žemę, jis tikino, kad nieko nedainavęs ir niekada nesityčiojęs iš turkų, kad jis neturtingas malūno darbininkas, kad kirtęs medžius ir nežinąs, kam jį čia atvedė. Jis drebėjo iš baimės ir niekaip negalėjo suvokti, kaip atsitiko, kad po tokio smagaus ryto ūksmingame alksnyne jis sumuštas, surištomis rankomis atsidūrė kapijoje tarp šitiek žmonių, kuriems dabar reikia aiškintis. Jis net neatsiminė, kad kada nors būtų dainavęs nekalčiausią dainelę.

Tačiau turkai laikėsi savo: netikėlis dainavo maištingą dainą kaip tik tuo metu, kai jie jojo pro šalį, ir priešinosi, kai norėjo jį surišti. Visi jie tai patvirtino duodami priesaiką vadui, kuris klausinėjo:

— Prisiekiate alachu?

— Prisiekiame alachu!

— Prisiekiate alachu?

— Prisiekiame alachu!

Ir taip tris kartus. Tada jaunuolį pastatė šalia Jelisejaus ir nuėjo žadinti budelio, kuris, matyt, kietai miegojo. Senukas pasižiūrėjo į jaunuolį, o šis tankiai mirkčiojo sutrikęs ir gėdydamasis dieną stovėti vienas vidury tilto, kai aplinkui šitiek žmonių.

— Kuo tu vardu? — paklausė senukas.

— Milė,— nuolankiai atsakė jaunuolis kaip ir į turkų klausimus.

— Mile, sūnau, pasibučiuokime.— Ir senukas atrėmė į vaikino petį žilą galvą.— Pasibučiuokime ir persižegnokime. Vardan dievo tėvo ir sūnaus, ir dvasios šventos. Vardan dievo tėvo ir sūnaus, ir dvasios šventos. Amen.

Kadangi rankos buvo surištos, senukas žegnojosi vien tik žodžiais ir skubiai žegnojo vaikiną, nes budelis jau ėjo prie jų.

Budelis, kurio pareigas ėjo vienas kareivis, vikriai atliko savo darbą, ir pirmieji praeiviai, eidami į turgų, jau matė prie sargybos bokšto dvi galvas, pasmeigtas ant naujų šakotų baslių, ir smėliu pabarstytą vietą, kur jos buvo nukirstos.

Taip pradėjo savo „darbą“ sargybos bokštas.

Nuo tos dienos į kapiją vedė visus, kurie buvo sulaikomi čia pat ant tilto ar prie sienos, kaip asmenys, įtariami palaiką ryšius su sukilėliais. Tie, kurie surištomis rankomis patekdavo po bokštu, retai iš ten išeidavo gyvi. Čia tos karštos ar tiesiog nelaimingos galvos būdavo nukertamos ir užmaunamos ant baslių aplink bokštą, o kūnai numetami nuo tilto į Driną, jeigu neatsirasdavo kas juos išperka ir palaidoja.

Sukilimas, tarpais aprimdamas, tarpais smarkiau suliepsnodamas, tęsėsi kelerius metus, ir upe buvo paleista labai daug žmonių, kurie nuplaukė „ieškoti geresnės, protingesnės galvos“. Atsitiktinumo dėka, atsitiktinumo, kuris šluoja nuo žemės paviršiaus silpnuosius ir neapdairiuosius, šios nelaimingųjų eilės priešakyje atsidūrė anie du paprasti žmonės — neturtingi, nemokyti ir nekalti, nes paprastai tokie pirmiausia netenka nuovokos didžiųjų įvykių sūkuryje ir tas sūkurys juos pagauna ir pražudo. Tokiu būdu jaunuolis Milė ir senukas Jelisejus, artimi kaip broliai, žuvę tuo pačiu metu ir toje pačioje vietoje, pirmieji savo galvomis papuošė kapijoje sargybos bokštą, kuris, kol pasibaigė sukilimas, beveik niekad nestovėjo be tokių puošmenų. Taigi tie du žmonės, kurių anksčiau niekas nepažinojo ir negirdėjo, miesto gyventojų atmintyje išliko ilgiau negu daugybė įžymesnių aukų.

Šitaip po kruvinu ir grėsmingu bokštu dingo kapija, o su ja ir susitikimai, kalbos, dainos ir išdaigos. Net turkai nenoriai eidavo per

tiltą, o serbai — tik esant būtinam reikalui ir skubėdavo panarinę galvas.

Medinis sargybos bokštas, kurio lentos laikui bėgant papilko ir pajuodo, netrukus ėmė atrodyti taip kaip visi pastatai, kur pastoviai gyvena kareiviai. Ant sijų džiūvo baltiniai, pro langus buvo metamos į upę šiukšlės, pilamos pamazgos ir kitokios kareiviško gyvenimo atliekos. Todėl ant baltos vidurinės tilto atramos iš tolo buvo matyti ilgi purvini ruožai.

Budelio pareigas ilgus metus ėjo tas pats kareivis: storas ir nešnekus anatolietis, geltonų apsiblaususių akių, atvėpusiomis lūpomis ir pabrinkusiu pilku veidu, visada besišypsantis, kaip ir visi sotūs ir geraširdžiai žmonės. Jis buvo vardu Hairudinas ir garsėjo ne tik visame mieste, bet ir toli už jo. Savo darbą dirbo su pasitenkinimu, išdidžiai, nepaprastai meistriškai ir greitai. Miestiečiai kalbėjo, kad jis turi lengvesnę ranką negu miesto kirpėjas Mušanas. Seni ir jauni žinojo jo vardą, ir tasai vardas kėlė tiek siaubą, tiek smalsumą. Saulėtomis dienomis jis paprastai visą laiką sėdėdavo arba gulėdavo ant tilto medinio sargybos bokšto pavėsyje. Retkarčiais apžiūrėdavo ant baslių pamautas galvas kaip daržininkas arbūzus, o paskui vėl išsitiesdavo pavėsyje, žiovaudamas ir rąžydamasis, nutukęs, traiškanotomis akimis ir ramus lyg iškaršęs vilkinis šuo. Tilto gale, bailiai žvilgčiodami iš už mūro, pulkuodavosi smalsūs vaikai.

Tačiau savo pareigas Hairudinas atlikinėjo vikriai ir nepaprastai stropiai. Jam nepatikdavo, jeigu kas kišdavosi į jo darbą. O sukilimui plečiantis, tai atsitikdavo vis dažniau. Kai sukilėliai sudegino kelis kaimus netoli miestelio, turkų neapykanta peržengė visas ribas. Jie ne tik gaudė sukilėlius, šnipus bei tuos, kuriuos laikė šnipais, vedė juos pas vadą ant tilto, bet ir, degdami kerštu, patys norėjo bausti juos mirtimi.

Vieną dieną čia atsidūrė ir Višegrado šventiko galva, to paties popo Michailos, kuris „didžiojo potvynio“ metu sugebėjo juokauti su hodža ir rabinu. Jis tapo nekalta turkų neapykantos visiems serbams auka; čigoniukai įkišo tarp negyvų jo lūpų nuorūką.

Tokius dalykus Hairudinas griežtai smerkė ir stengėsi sukliudyti kiek galėjo.

O kai storulis anatolietis nuo juodųjų raupų staiga mirė, jo darbą perėmė naujas budelis, tiesa, ne toks apsukrus, ir kelerius metus, kol Serbijoje užgeso sukilimas, kapijoj stirksojo po dvi tris galvas. Žmonės, kurie tokiais atvejais greitai atbunka ir surambėja, taip priprato prie šio

reginio, jog praeidavo abejingi, nekreipdami dėmesio, ir ne iškart pastebėjo, kada liovėsi galvas kabinti.

O kai Serbijoje ir pasienyje viskas nurimo, sargybos bokštas neteko savo prasmės ir tikslo. Tačiau jame ir toliau gyveno sargyba, nors tiltu seniai buvo galima laisvai vaikščioti. Bet kokioje kariuomenėje pakeitimai daromi negreit, o turkų — dar lėčiau. Sargybos bokštas būtų dievai žino kiek dar stovėjęs, jeigu vieną naktį nuo pamirštos žvakės nebūtų kilęs gaisras. Bokštas, sukaltas iš pušinių lentų, kurios per dieną buvo saulės įkaitintos, net karštos, sudegė ligi pat pamatų, tai yra ligi akmeninių tilto plokščių.

Žmonės susijaudinę žiūrėjo į didžiulę liepsną, kuri ryškiai apšvietė ne tik baltą tiltą, bet ir aplinkinius kalnus ir neramiomis raudonomis atšvaistėmis atsispindėjo upės paviršiuje. O kai išaušo rytas, tiltas pasirodė savo senu pavidalu, atsikratęs sunkaus medinio gremėzdo, kuris daug metų dengė kapiją. Baltos plokštės buvo aprūkusios ir suodinos, bet lietus ir sniegas netrukus jas nuplovė. Tokiu būdu iš sargybos bokšto ir su juo susijusių kruvinų įvykių liko tik sunkūs prisiminimai, kurie vis labiau blėso ir nyko drauge su tų laikų karta, ir viena ąžuolinė sija, kuri buvo įsprausta tarp akmeninių plokščių ir nesudegė.

Ir vėl kapija tapo miestui tuo, kuo buvo anksčiau. Kairiojoje terasoje kavos pardavėjas vėl pasistatė krosnelę ir visus kavos rakandus. Buvo sugadintas tik fontanas, nes kažkas sudaužė slibino galvą, iš kurios tekėjo vanduo. Žmonės vėl sustodavo ant tilto pasikalbėti, sutvarkyti reikalų arba nusnausti kanapoje. Vasaros naktimis būreliais susirinkdavo jaunimas padainuoti, sėdėdavo vaikinai, kamuojami meilės ilgesio arba neaiškaus troškimo keliauti kažkur toli, ieškoti žygdarbių, nepaprastų nuotykių, apie kuriuos dažnai svajoja provincijos jaunuoliai. O po dvidešimties metų čia dainavo ir juokavo nauja karta, nieko nežinanti nei apie gremėzdišką medinį sargybos bokštą, nei apie kimiai šūkaujančius sargybinius, kurie naktį sulaikydavo praeivius, nei apie Hairudiną, nei apie galvas, kurias jis taip vikriai nukirsdavo. Tik senės, vaikydamos soduose persikų vagilius, garsiai ir piktai šaukdavo:

— Kad tau Hairudinas sprandą nusuktų! Kad tavo galvą motina kapijoje pamatytų!

Tačiau vaikai, šokdami per tvorą, nebesuprasdavo tikrosios šių žodžių prasmės. Jie žinojo tik tiek, kad šis linkėjimas nėra nei geras, nei malonus.

Šitaip keitėsi kartos prie tilto, o jis tarsi dulkes nusipurtydavo visus pėdsakus, kuriuos palikdavo jame laikinos žmonių aistros ir reikmės, ir vėl stovėdavo toks pat.

VII

Virš miesto ir tilto ėjo metai, dešimtmečiai. Atėjo devynioliktojo amžiaus vidurys — turkų imperija lėtai geso. Amžininko akimis, tie metai atrodė palyginti ramūs ir laimingi, nors ir tada buvo nemaža dingsčių nerimui ir baimei — pasitaikė sausrų ir potvynių, pavojingų epidemijų ir kitų sukrečiančių nelaimių. Tik visa tai vyko ne iš karto, o protarpiais, kartojosi lyg trumpi sukrėtimai tarp ilgų ramybės periodų.

Riba, kuri skyrė Bosnijos ir Belgrado provincijas ir ėjo per patį Višegradą, tais laikais pradėjo vis labiau ryškėti ir įgauti valstybinės sienos reikšmę. O tai keitė miesto ir viso krašto gyvenimo sąlygas, veikė prekybą, kelius, gyventojų nuotaikas, turkų ir serbų tarpusavio santykius.

Seni turkai raukydavosi, nustebę mirkčiodavo, tarsi norėdami nuvyti nemalonią šmėklą, pykdavo, grasindavo, tardavosi, o paskui ištisiems mėnesiams viską užmiršdavo, kol negailestinga tikrovė vėl išmušdavo iš pusiausvyros.

Vieną pavasario dieną kažkoks Veletovo turkas iš pasienio sėdėjo kapijoje ir susijaudinęs pasakojo susirinkusiems garbingiesiems miesto turkams, kas tomis dienomis įvyko Veletove.

— Šią žiemą,— pasakojo veletovietis,— netoli mūsų kaimo, ginkluotų vyrų lydimas, pasirodė savo piktais darbais pagarsėjęs Jovanas Mičičius, Rujanos serdaras[15] iš tolimosios Arilijos, ir pradėjo apžiūrinėti ir matuoti sieną. Paklaustas, ko čia atėjęs ir ką darąs, jis įžūliai atsakė, kad niekam neprivaląs aiškintis, juo labiau suturkėjusiems bosniečiams, bet jeigu jiems taip rūpi sužinoti, tai pasakysiąs, kad jį čia pasiuntė hodža Milošas apžiūrėti, kur turinti eiti Serbijos siena.

— Manėme,— kalbėjo toliau veletovietis,— kad girtas netikėlis nežino ką kalba. Išvijome tą garsų plėšiką ir užmiršome. Tačiau, nepraėjus nė dviem mėnesiams, jis vėl pasirodė su visu Milošo[16] ginkluotų sargybinių būriu ir sultono patikėtiniu, senu išblyškusiu stambuliečiu. Savo akimis netikėjome. Bet patikėtinis viską patvirtino. Nudelbęs iš gėdos akis, patvirtino. „Taip,— pareiškė jis,— sultonas įsakė,

kad Milošas jo vardu valdytų Serbiją ir nustatytų savo valdų sienas". Kai tik patikėtinio žmonės pradėjo kalti baslius ir statyti kitus ženklus prie Tetrebicos, priėjo Mičičius ir ėmė traukyti ir griauti, ką jie pastatė. Pasiutęs netikėlis (kad jį kur šunys sudraskytų!) šoko patikėtiniui į akis, aprėkė jį kaip vaikėzą, prigrasino. „Ne čia,— sako,— siena. Sieną nustatė sultonas ir Rusijos caras duodamas firmaną[17] „kunigaikščiui" Milošui; dabar ji eina Limu tiesiai lig Višegrado tilto, o toliau Drina; taigi aplink — Serbija. Bet ir tai,— kalbėjo jis,— tik laikinai, paskui teks patraukti sieną dar toliau". Patikėtinis jį perkalbėjo, ir prie Veletovo sieną jie nustatė. Taip kol kas ir liko. Dabar gyvename ir bijome, nežinome, ką daryti, kur dėtis. Tarėmės su užiciečiais, bet jie patys nežino, kas bus, kuo visa tai baigsis. O senasis chadži Zuka, kuris du kartus Mekoje buvo ir kuriam dabar daugiau kaip devyniasdešimt metų, sako, kad nespės išmirti nė viena karta, o turkų siena jau atsitrauks lig pat Juodosios jūros, per penkias paras kelio nuo čia.

Klausosi Višegrado garbingi turkai veletoviečio. Iš pažiūros atrodo ramūs, bet širdyje sukrėsti ir susijaudinę. Nuo jo kalbų jie ima slinktis toliau, įsikimba į akmeninius suolus, tartum būtų užlėkęs galingas nematomas srautas ir pradėjęs iš po kojų plėšti tiltą. Susitvardę turkai ieško žodžių, kaip sumenkinti šį įvykį.

Ant tilto jie nemėgsta klausytis nemalonių žinių ir galvoti sunkių minčių, vengia rimtų ir nerimą keliančių kalbų, tačiau dabar patys mato, kad nieko gero nebus; jie negali veletoviečiui prieštarauti ir nežino, kaip jį nuraminti ir paguosti. Todėl jie tik laukia, kad valstietis su nemaloniomis žiniomis greičiau grįžtų į savo Veletovą padebesiuose. Žinoma, rūpesčių nuo to nesumažės, bet kuriam laikui jie atitols. O kai žmogus iš tikrųjų išvyko, jie džiaugėsi, kad gali senu įpročiu vėl ramiai sėdėti kapijoje, nesileisdami į tokias kalbas, nuo kurių gyvenimas darosi nebemielas, o ateitis baisi, palikę laikui sušvelninti ir palengvinti tuos sunkius iš anapus kalnų artėjančius įvykius.

Ir laikas darė savo. Gyvenimas, atrodo, plaukė vienodai. Praėjo daugiau kaip trisdešimt metų nuo to pašnekesio ant tilto. Basliai, kuriuos ant sienos įkalė sultono patikėtinis ir Rujanos apskrities viršininkas, išleido šaknis, prigijo ir atnešė vaisių — tik turkams jie buvo kartūs: turkai turėjo palikti paskutinius Serbijos miestus. Ir vieną vasaros dieną prie Višegrado tilto susirinko skurdus pabėgėlių iš Užicės būrys.

Dienos buvo šiltos, o vakarai ilgi, malonūs, ir miesto turkai tada

apsėsdavo abi kapijos terasas. Tokiomis dienomis čia priveždavo arbūzų, melionų. Prinokę vaisiai, būdavo, guli per dieną pavėsyje, o vakare pardavinėjami besiilsintiems kapijoje. Paprastai kas nors susilažina, koks bus arbūzo minkštimas — raudonas ar baltas. Paskui jį perpjauna, pralaimėjęs sumoka, ir visi valgo šnekučiuodamiesi, juokaudami.

Akmeninis tiltas dar alsuoja dienos karščiu, o nuo vandens drauge su tamsa kyla vakaro vėsuma. Upės vidurys spindi, o prie krantų, po gluosniais ir žilvičiais, jau gula tamsiai žali ruožai. Aplinkiniai kalnai nurausvinti besileidžiančios saulės, tik vieni ryškiai lyg ugnis, o kiti vos pastebimai. Virš jų, ties pietvakarine, priešais kapiją atsiveriančia amfiteatro dalimi, be paliovos keičia spalvą lengvi debesėliai. Tie debesėliai yra vienas gražiausių reginių, kuriais vasarą gali gėrėtis nuo tilto. Vos tik įdienoja ir saulė pakyla, iš anapus kalnų atplaukia tiršti balti, sidabriniai ir pilki kamuoliai, fantastiški peizažai, puošnių pastatų asimetriški skliautai. Paskui jie išauga ir šitaip kabo visą dieną virš kalnų aplink saulės kepinamą miestą — nejudą ir sunkūs. Turkams, kurie mėgsta vakarais sėdėti kapijoje, tie debesys atrodo tartum sultono palapinės iš balto šilko, ir jų vaizduotėje kyla neaiškūs žygių, kovų, neapsakomos prabangos ir galybės paveikslai. O kai naktis nublukina ir išvaiko aplink miestą susispietusius vasaros debesėlius, danguje atsiveria pasakiškas žvaigždėtos mėnesienos reginys.

Nepaprasto ir puikaus kapijos grožio niekada nepajusi geriau, kaip šiais vasaros vakarais. Žmogus čia jaučiasi lyg stebuklingose sūpynėse: ir žeme vaikšto, ir vandeniu plaukia, ir oru skrenda, ir drauge yra neatskiriamas nuo miesto, nuo savo baltų namų su daržu ir slyvų sodu. Gurkšnodami kavą ir rūkydami pypkes, daugelis kuklių miestiečių, kurie neturi nieko daugiau, tik namuką ir krautuvėlę, tuo metu jaučiasi valdą visus pasaulio turtus ir neišsenkamas dievo dovanas. Visa tai gali duoti žmogui ir amžiais duoda gražus ir tvirtas statinys, geru laiku sumanytas, tinkamoje vietoje pastatytas ir sėkmingai užbaigtas.

Ir štai vienas toks pavakarys: skamba kalbos, juokas, pokštaujančių ir praeivius užkabinėjančių miestiečių klegesys.

Garsiausiai ir gyviausiai šaipomasi iš vieno nedidelio, kresno keistokos išvaizdos jaunuolio. Tai Salka Vienakis.

Salka yra čigonės sūnus. Jo tėvas — anatolietis kareivis ar karininkas, kadaise tarnavo miestelyje ir išvyko, kai dar nebuvo gimęs nepageidaujamas sūnus. Netrukus mirė motina, taigi vaikas augo tarp svetimų. Maitino jį visas miestas; jis buvo visų ir niekieno. Patarnauda-

vo krautuvėse ir namuose, dirbdavo darbą, kurio niekas kitas nesiimdavo: valydavo nutekamuosius kanalus ir griovius, užkasdavo dvėseną ir viską, ką išmesdavo upė. Niekada jis neturėjo savo pastogės, tikros pavardės ir pastovaus darbo. Valgydavo kur pakliūva, stovėdamas ar eidamas, miegodavo palėpėse, vilkėdavo visokiais skarmalais, kuriuos jam žmonės atiduodavo. Dar vaikystėje neteko kairės akies. Keistuolis, geraširdis, linksmas ir girtuoklis, jis buvo miestiečių pokštų bei juokų objektas ir darbo jėga.

Aplink Salką susirinko keletas pirklių sūnelių ir šiurkščiai iš jo šaiposi.

Oras kvepia prinokusiais arbūzais ir spraginta kava. Nuo didžiulių akmens plokščių, dar šiltų nuo dienos kaitros, apšlakstytų vandeniu ir stropiai pašluotų, kyla ypatingas, malonus kapijos kvapas, nuteikiąs žmogų nieko neveikti ir nerūpestingai svajoti.

Valandėlė tarp dienos ir nakties. Saulė jau nusileidus, bet vakarinė žvaigždė dar nežiba ties Molevniko kalnu. Tokiu metu, kada įprastiniai daiktai atrodo didingi, baisūs ir nepaprastai reikšmingi, ant tilto pasirodo pirmieji Užicės pabėgėliai.

Vyrai daugiausia eina pėsti, sudulkėję ir paniurę, o ant mažų arkliukų linguoja apsimuturiavusios moterys ir sunykę vaikai, pasodinti tarp ryšulių ar ant dėžių. Geresniu arkliu joja vienas kitas kilmingesnis žmogus, bet nusiminęs, panarinęs galvą, iškart matyti, kad šiuos žmones ištiko nelaimė. Kai kurie vedasi ožkas, kiti neša ant rankų avinėlius. Visi tyli, net vaikai neverkia. Girdėti tik kanopų tauškėjimas, žmonių žingsniai, žvanga ant arklių sukrauti mediniai ir variniai rakandai.

Pasirodžius šiems išvargusiems benamiams žmonėms, linksmybė ant tilto išgaravo. Seniai liko sėdėti ant akmeninių suolų. Jaunieji pašoko ir sustojo abipus kapijos kaip gyva siena; pabėgėliai vorele ėjo tarp jų. Vieni miestiečiai tylėjo su užuojauta žvelgdami į juos, kiti sveikinosi, bandė sustabdyti ir kuo nors pavaišinti. Bet į vaišes niekas nekreipė dėmesio ir retas atsakydavo į pasveikinimus. Pabėgėliai skubėjo dar su šviesa pasiekti Okolištą ir ten apsinakvoti.

Jų buvo apie šimtą dvidešimt šeimų. Daugiau kaip šimtas šeimų vyko į Sarajevą, tikėdamosi ten apsigyventi, o penkiolika ketino pasilikti mieste: daugiausia tie, kurie turėjo čia giminių ir pažįstamų.

Tiktai vienas iš šių nusikamavusių žmonių, matyt, koks vienišas varguolis, sustojo valandėlę kapijoje, atsigėrė vandens ir paėmė pasiūlytą papirosą. Jis buvo visas baltas nuo kelio dulkių, akys karštligiškai blizgėjo ir neramiai šaudė į šalis. Godžiai traukdamas dūmą, žmogelis

dairėsi aplinkui spindinčiu nemaloniu žvilgsniu ir nieko neatsakinėjo į nedrąsius ir užjaučiančius susirinkusiųjų klausimus. Paskui nusišluostė ilgus ūsus, trumpai padėkojo ir, permetęs visus nematančiu žvilgsniu, burbtelėjo su kartėliu, kuris žmogui atsiranda iš nuovargio ir nevilties:

— Jūs čia sėdite linksmi ir nežinote, kas darosi už Staniševaco. Mes bėgame į turkų žemę, bet kur bėgsite jūs, kai ateis eilė? Niekas nežino ir niekas apie tai negalvoja.

Pabėgėlis staiga nutilo. Nerūpestingai sėdintiems žmonėms to, ką jis pasakė, buvo net per daug, bet šitie žodžiai neišreiškė nuoskaudos, dėl kurios jis negalėjo nei tylėti, nei aiškiai visko papasakoti. Jis pats nutraukė nejaukią tylą — atsisveikino, dar kartą padėkojo ir nusivijo kitus. Visi jam palinkėjo laimingo kelio.

Visą vakarą kapijoje buvo slogi nuotaika. Visi paniurę tylėjo. Net Salka Vienakis sėdėjo nebylus ant akmeninių laiptelių. Aplink jį mėtėsi arbūzo žievės, kurį jis suvalgė laimėjęs lažybas. Parėmęs rankomis galvą, jis liūdnas ir susimąstęs žiūrėjo žemyn, tartum būtų matęs prieš save ne akmenį, o beribius tolius. Žmonės anksčiau negu paprastai išsiskirstė namo.

Tačiau rytojaus dieną viskas buvo kaip seniau, nes miesto gyventojai nemėgo prisiminti blogų dalykų ir rūpintis, kas bus ateityje; jie buvo tvirtai įsitikinę, kad tikras gyvenimas susideda iš ramių valandėlių ir kad būtų neprotinga ir beprasmiška drumsti tas ramias akimirkas ir ieškoti kažkokios pastovesnės ir tikresnės būties, kurios nėra.

Per tuos dvidešimt penkerius metus devynioliktojo amžiaus viduryje Sarajeve du kartus siautė maras ir vieną kartą cholera. Šių epidemijų metu miesto gyventojai laikėsi taisyklių, nustatytų, kaip manoma, dar Mahometo, kuris yra prisakęs savo pasekėjams, kaip elgtis užėjus epidemijai: „Jeigu kur nors siautėja liga, neik tenai, nes gali užsikrėsti, o jeigu atsidūrei tokioje vietoje, neik iš tenai, nes gali užkrėsti kitus". Kadangi žmonės nesilaiko pačių išganingiausių nurodymų, nors juos skelbia ir dievo pasiuntinys, nebent jei „valdžia priverčia" — tai valdžia ir turėdavo apriboti arba ir visai uždaryti kelius ir paštą. Tada gyvenimas ant tilto visai pasikeisdavo. Dingdavo miestiečiai, rinkdavęsi tvarkyti reikalų ar šiaip pasišnekėti, padainuoti, o tuščioje kanapoje vėl, kaip ir per karus ar sukilimus, sėdėdavo sargybiniai. Garsiai šūkaudami ir mojuodami šautuvais, jie stabdydavo keleivius iš Sarajevo ir grąžindavo atgal. Paštą priimdavo iš raito pasiuntinio, laikydamiesi didžiausio atsargumo. Kapijoje tada degdavo nedidelis „kvepiančio me-

džio" laužas, rūkstantis baltais dūmais. Sargybiniai imdavo žnyplėmis kiekvieną laišką, aprūkydavo tais dūmais ir tik taip išdezinfekuotą siųsdavo toliau. Prekių visai nepraleisdavo. Tačiau daugiausia vargo būdavo ne su laiškais, o su žmonėmis. Kasdien prie tilto prisirinkdavo keleivių, pirklių, pasiuntinių, valkatų. Prie pat įėjimo į tiltą, būdavo, juos pasitinka sargybinis, jau iš tolo modamas sustoti. Keleivis sustoja ir pradeda aiškinti savo reikalus. Ir kiekvienas sako, kad jam būtinai reikia į miestą, kiekvienas tvirtina, kad yra sveikas kaip ridikas ir neturi nieko bendra su cholera, kuri, „ačiū dievui", siaučia kažkur Sarajeve. Šitaip aiškindamiesi, keleiviai po truputį prieina ligi tilto vidurio ir priartėja prie kapijos. Čia įsikiša kiti sargybiniai, o kad jie stovi tolokai vieni nuo kitų, tai visi šaukia ir mosikuoja rankomis. O dar šaukia todėl, kad sargybiniai per dienų dienas čia, ant tilto, gurkšnoja rakiją, užsikąsdami česnaku; jiems tai leidžiama, nes manoma, kad šios abi priemonės padeda apsisaugoti nuo epidemijos; ir jie šia teise išsijuosę naudojasi.

Daugumas keleivių, nuvargę maldaudami, grįžta nieko nepešę vieškeliu į Okolištą. Tačiau atsiranda ir atkaklesnių bei ryžtingesnių žmonių, kurie ištisas valandas stovi kapijoje, tikėdamiesi sargybinių nebudrumo ar kokio nors laimingo atsitiktinumo dėka patekti į miestą. Bet jeigu ant tilto budi miesto sargybos vyresnysis Salka Heda, keleiviui nėra jokios vilties ką nors laimėti. Heda — tikras valdžios atstovas, jis net nemato ir negirdi, su kuo kalbasi, ir domisi žmogumi tik tiek, kad galėtų pagal taisykles ir instrukcijas nurodyti jam jo vietą. Tokiais momentais jis yra aklas ir kurčias, o kai baigia aiškintis — ir nebylys. Bergždžiai keleivis keikia ar maldauja.

— Salichai-aga, aš juk sveikas...

— Na ir drožk iš kur atėjai su savo sveikata. Marš iš čia!

Su Heda trumpa kalba. Bet kai lieka jaunesnieji sargybiniai, galima šio to tikėtis. Ir kuo ilgiau keleivis, stovėdamas ant tilto, ginčijasi su sargybiniu, įkalbinėja, pasakoja savo vargus, aplinkybes, privertusias jį leistis kelionėn, ir kitas savo gyvenimo negandas, tuo jis darosi artimesnis ir suprantamesnis ir vis mažiau panašus į žmogų, galintį apkrėsti cholera. Pagaliau kas nors iš sargybinių apsiima sutvarkyti mieste keleivio reikalus. Tai pirmas žingsnis į susitarimą. Keleivis žino, kad sargybiniai, amžinai įkaušę nuo „gydymosi" rakija, jokių reikalų nesutvarkys. Todėl jis vis kalbina, prašo, siūlo kyšius, šaukiasi dievo ir prisiekinėja, kol nužiūrėtasis sargybinis, iš pažiūros sukalbamiausias, lieka kapijoje vienas. Tada viskas savaime susitvarko. Gerasis sargybinis nusisuka į sieną, apsimeta skaitąs senovinį įrašą, o dešinę ranką

atkiša už nugaros. Kantrusis keleivis įbruka sargybiniui į delną sutartą sumą, apsidairo į šalis ir, vikriai perbėgęs likusią tilto dalį, dingsta mieste. O sargybinis vėl grįžta į savo vietą, kremta česnaką, girkšnoja rakiją. Tai suteikia jam nerūpestingo, linksmo ryžto ir jėgų budėti bei saugoti miestą nuo choleros.

Tačiau negandos netrunka amžinai (tai gera jų savybė), jos praeina ar bent pasikeičia ir dingsta užmarštin. O gyvenimas kapijoje nuolat atsinaujina, tik tiltas nieko nepaiso, nepakeičia jo nei metai, nei šimtmečiai, nei didžiausios žmonių santykių permainos. Viskas praplaukia per jį kaip neramus vanduo pro glotnias taisyklingas jo arkas.

VIII

Ne tik karai, epidemijos ir žmonių kilnojimasis trikdė tais metais gyvenimą kapijoje. Pasitaikė ir kitų nepaprastaų įvykių, nuo kurių tie metai ir gavo pavadinimą ir kurie ilgai išliko žmonių atmintyje.

Iš kairės ir iš dešinės kapijos turėklai nuo seno nugludinti ir tamsesni negu visa kita jų dalis. Šimtus metų valstiečiai, norėdami atsikvėpti, deda ant jų savo naštą, žmonės zulina nugaromis ir alkūnėmis šnekučiuodamiesi, laukdami draugų arba ir vieni žiūrėdami į apačioje putojantį vandenį, amžinai kitokį ir amžinai tą patį.

Tačiau tų metų paskutinėmis rugpjūčio dienomis žmonės čia rinkosi kaip niekad ir, persisvėrę per turėklus, labai įdėmiai žiūrėjo į vandenį, tartum norėdami įspėti kažkokią paslaptį. Vanduo buvo drumstas nuo lietaus, nors dar tik baigėsi vasara. Po tilto arkomis sūkuriavo baltos putos, plaukė skiedros, medžių šakelės ir visokios šiukšlės. Tačiau į turėklus atsirėmusiems žmonėms, tiesą sakant, nerūpėjo pati upė, kurią nuo seno pažinojo ir kuri negalėjo pasakyti jiems nieko nauja; vandens paviršiuje, kaip ir savo svarstymuose, žmonės ieškojo paaiškinimo ir šiomis dienomis juos sukrėtusio nesuprantamo slogaus įvykio regimų pėdsakų.

Čia, kapijoje, tomis dienomis atsitiko negirdėtas dalykas, kažkas nebūta nuo tų laikų, kai stovi Višegradas ir Drinos tiltas. Jis sukrėtė miestą, o garsas apie jį paplito toli, kaip plinta pasaulyje legendos.

Kalbama apie du Višegrado kaimelius — Didįjį Lugą ir Nezuką,— įsikūrusius priešinguose kraštuose žalių kalvų ir tamsių kalnų amfiteatro, kuris juosia miestą.

Arčiausiai miesto, slėnio šiaurės rytinėje dalyje, yra didelis Stražištės kaimas. Jo namai, laukai ir sodai išmėtyti kalvose ir daubose. Vienoje tokioje dauboje stovi apie penkiolika namų; jie skendi slyvų soduose ir iš visų pusių apsupti laukų. Tai Didysis Lugas, tykus, gražus ir turtingas turkų sodžius. Jis priklauso Stražištės bendruomenei, bet yra arčiau miesto, nuo kur iki turgavietės vos pusvalandis kelio. Todėl Didžiojo Lugo gyventojai turi ten savo sandėlius ir parduotuves, kaip ir kiti miestiečiai. Tarp jų ir tikrų miesto gyventojų nėra skirtumo, nebent tik tas, kad jie gyvena geriau ir tvirčiau, nes jų žemės derlingos, jų nepasiekia potvyniai, o jie patys — kuklūs ir santūrūs, neužsikrėtę netikusiais miesto papročiais. Didžiajame Luge gera žemė, sveikas vanduo ir gražūs žmonės.

Čia gyvena Višegrado Osmanagičių atžala. Nors miesto Osmanagičiai turtingesni ir jų daugiau, žmonės kalbėjo, kad „jie išsigimę“, o tikrieji Osmanagičiai yra Didžiajame Luge, ten jų šaknys. Tai savimylos žmonės, pavydulingai saugą šeimos garbę ir didžiuojąsi savo kilme. Jų namai yra didžiausi, baltuoja atokiau prie pat kalvos viršūnės, atsigręžę fasadu į pietvakarius, visada išbaltinti, pajuodusiu gontiniu stogu, su keturiolika įstiklintų langų. Šie namai matyti iš tolo, jie pirmiausia krinta į akis kiekvienam, kas vyksta į Višegradą, arba, grįždamas iš jo, žvalgosi atgal. Už Liještano viršūnės nusileidžiančios saulės spinduliai paskutinį kartą nušviečia baltą švytintį šių namų fasadą. Miesto gyventojai seniai pripratę pavakare žiūrėti nuo kapijos, kaip atsispindi saulėlydis Osmanagičių namų languose, kaip gęsta vienas po kito spinduliai, o kartais, kada saulė nusileidžia ir miestą apgaubia vakaro šešėliai, viename iš tų langų dar suliepsnoja paskutinis tarp debesų pasiklydęs spindulys ir valandėlę žėri virš aptemusio miesto kaip didžiulė raudona žvaigždė.

Garsus ir žymus mieste ir šių namų savininkas Avdas-aga Osmanagičius, narsus ir karštas žmogus tiek savo namuose, tiek ir kitur. Prie turgaus jis turi krautuvę — žemą ankštą trobą, kur ant lentų ir pintų paklotų supiltos kukurūzų, džiovintų slyvų ir pušų kankorėžių krūvos. Avdas-aga prekiauja urmu, todėl jo parduotuvė atidaryta tik turgaus dienomis, o šiaip — tiktai esant reikalui. Parduotuvėje visą laiką būna kuris nors iš Avdo-aga sūnų, o jis pats paprastai sėdi ant suolo prie parduotuvės ir kalbasi su pirkėjais bei pažįstamais. Tai augalotas raudonskruostis vyras, bet visiškai žila barzda ir ūsais. Jo balsas kimus, gergždžiantis. Kelinti metai jį kamuoja sunkus dusulys. Kai tik jis ima karščiuotis ir kelti balsą,— o taip atsitinka dažnai,— tuoj pat jį pradeda

smaugti kosulys, kaklo gyslos išsipučia, veidas paraudonuoja, akyse pasirodo ašaros, o krūtinėje girgžda, šnypščia ir švilpia tarsi audra kalnuose. Kosulio priepuoliui praėjus, jis tuoj pat susitvardo, atsikvepia ir vėl kalba pradėdamas nuo tos vietos, kur sustojo, tik kiek pasikeitusiu, plonesniu balsu. Mieste ir apylinkėse jis garsėja kaip aštrialiežuvis, dosnios rankos ir drąsios širdies žmogus. Toks jis yra visur, taip pat ir prekyboje, nors dažnai turi ir nuostolių. Kitą kartą jis keliais drąsiais žodžiais numuša arba pakelia kukurūzų ar slyvų kainas, ir neretai ne dėl savo naudos, o norėdamas padėti kokiam nors nepasiturinčiam kaimynui ar pakenkti šykštuoliui pirkliui. Jo žodžio visi klauso, nors ir žino, kad jis staigus ir viską aiškinasi saviškai. Avdas-aga, atėjęs iš Didžiojo Lugo ir atsisėdęs prie parduotuvės, retai būna vienas, nes žmonės mėgsta su juo šnekėtis, išgirsti jo nuomonę. O jis atviras ir gyvas, visada pasiruošęs pasakyti ir užginčyti tai, ką kiti linkę nutylėti. Dusulys ir sunkaus kosulio priepuoliai nuolat pertraukia jo kalbą, bet, kas keisčiausia, jie nemenkina įspūdžio, o daro ją dar įtikinamesnę, teikia jai sunkaus, skausmingo orumo, kuriam nelengva atsispirti.

Avdas-aga turi penkis suaugusius vedusius sūnus ir vienturtę dukterį, kuri yra jauniausia ir taip pat subrendusi. Duktė Fata panaši į tėvą ir garsėja nepaprastu grožiu. Jos ištekėjimu domisi visas miestas ir apylinkė. Kaip visada būna, kiekviena karta turi tokią merginą, apie kurios grožį, talentą, žavesį ir kilnumą kuriamos legendos ir dainos. Ji kuriam laikui tampa visų troškimų objektu ir nepasiekiamu idealu; jos vardas uždega širdis, ją supa vyrų susižavėjimas ir moterų pavydas. Tai nepaprastos būtybės, gamtos iškeltos į pavojingas aukštumas.

Avdo-aga duktė ne tik veidu buvo panaši į tėvą, bet ir proto aštrumu bei iškalbingumu. Tai geriausiai žinojo vaikinai, mėginusieji vestuvėse ar šiaip vakarėliuose sugluminti ją banaliu merginimusi ar įžūliais juokais. Ji buvo ne tik nepaprasto grožio, bet ir labai nuovoki. Todėl ir dainoje apie Fatą (apie tokias nepaprastas gražuoles dainos pačios susikuria) sakoma:

Ir graži tu, ir protinga,
Žavioji Avdo-aga dukra!

Taip buvo dainuojama ir kalbama mieste ir jo apylinkėse, bet nedaug atsirado drąsuolių, kurie ryždavosi pirštis merginai iš Didžiojo Lugo. O kai ir tie vienas po kito buvo atstumti, apie Fatą greitai atsivėrė tuštuma — nuostabos, pavydo, atstumtų norų ir piktų lūkesčių ratas, kuris dažnai supa talentingus ir nepaprasto likimo žmones. Tokius

žmones, apie kuriuos kuriamos dainos ir sakmės, greitai pasiima nepaprastas jų likimas, o lieka tik dainos ar legendos.

Neretai dideliu grožiu ir protu pagarsėjusi mergina neišteka, „užsisėdi", o greit išeina už vyrų kitos, jai neprilygstančios. Fatai šitaip neatsitiko, nes atsirado jaunikis, kuris turėjo drąsos, apsukrumo ir atkaklumo savo tikslui pasiekti.

Tame netaisyklingame apskritime, kurį sudaro Višegrado dauba, kaip tik priešais Didįjį Lugą, yra Nezuko kaimelis.

Toliau nuo tilto, mažiau kaip valanda kelio paupiu prieš srovę, stačių kalnų papėdėje, iš kurių tarsi iš pilkos sienos išteka Drina, darydama staigų posūkį, uolėtame upės krante yra siauras geros, derlingos žemės ruožas. Tai Drinos ir audringų srautų sąnašos iš Butkovo kalnų. Čia yra laukai ir sodai, o kalnų šlaituose laibažolės pievos, kurios aukščiau dingsta tarp stačių uolų ir neįžengiamų krūmų. Visas kaimelis priklauso begams Hamzičiams, pravardžiuojamiems „Turkovičiais". Viename jo gale gyvena kokios penkios šešios nuomininkų šeimos, o kitame — broliai Hamzičiai, iš kurių vyriausias yra Mustajus-begas Hamzičius. Kaimelis stovi ūksmingoje vietoje, nemato saulės, bet jo nepasiekia ir vėjai; jis yra turtingesnis vaisių ir šieno negu javų. Iš visų pusių apsuptas ir suspaustas stačių kalnų, kaimelis beveik visą dieną skęsta šešėlyje ir tyloje, o piemenų šūkavimai, galvijų varpeliai skamba kaip daugiabalsis kalnų aidas. Į kaimelį eina vienas vienintelis kelias iš Višegrado. Žmogus, eidamas iš miesto, pereina tiltą ir, palikęs į dešinę sukantį vieškelį, nusileidžia prie pat vandens ir patenka į siaurą akmenuotą takelį, kuris vingiuoja pliku šlaitu į kairę nuo tilto, aukštyn palei Driną, balta linija išsiskirdamas prie vandens nusileidžiančių pilkų uolų fone. Žiūrint nuo tilto, raitelis ar pėsčias keleivis, atsispindįs tykioje žalioje upėje, šiame takelyje atrodo einąs siauru liepteliu tarp vandens ir uolų.

Toks kelias iš miesto į Nezuką, o iš Nezuko toliau kelio nebėra, nes nėra kam ir kur keliauti. Tik už namų ties pat skardžiu, apaugusiu retu mišku, baltuoja dvi vandens išgraužtos vagos, kuriomis piemenys varo bandą į kalnus.

Čia stovi dideli balti Mustajaus-bego, vyriausiojo Hamzičiaus namai. Jie nė kiek ne mažesni už Osmanagičiaus Didžiajame Luge, tik tarp augančių dauboje medžių jų visai nesimato. Namus pusračiu supa dvylika aukštų tuopų, kurių šnarėjimas gyvina šį nuošalų, sunkiai prieinamą užkampį. Žemiau truputį mažesni ir kuklesni kitų dviejų brolių Hamzičių namai. Hamzičiai turi daug vaikų, visi jie liekni,

liesi, aukšti, pablyškusiais veidais, tylūs ir užsidarę, bet draugiški ir vikrūs prie darbo, įpratę vertinti ir branginti, kas jiems priklauso. Kaip ir visi kiti pasiturintys Didžiojo Lugo gyventojai, jie turi mieste savo parduotuves ir veža ten viską, kas auga Nezuke. Bet kuriuo metu jie ir jų darbininkai zuja kaip skruzdės siauru akmenuotu taku palei Driną: vieni neša prekes į miestą, kiti pardavę grįžta su pinigais už diržo į savo ramų kaimelį, pasislėpusį tarp kalnų.

Dideli balti Mustajaus-bego Hamzičiaus namai išnyra keleiviui prieš akis netikėtai, kada jis, eidamas takeliu, atrodo, patenka į aklavietę. Šių namų šeimininkas turėjo keturias dukteris ir vieną sūnų Nailą. Tam Nailui, bego sūnui, vienam iš pirmųjų krito į akį Fatima iš Didžiojo Lugo. Kažkieno vestuvėse prisižiūrėjo jos grožio pro pravirus vartus, ant kurių tarsi vynuogių kekė kabėjo vaikinų būrys. Kitą kartą, pamatęs ją draugių būryje, išdrįso drąsiai pajuokauti:

— Duok dieve, kad tave Mustajus-begas iš Nezuko pavadintų marčia!

Fata tik nusijuokė prislopintu balsu.

— Nesijuok,— tarė pro siaurą vartų plyšį susijaudinęs jaunuolis,— tas stebuklas vieną dieną įvyks.

— Įvyks, kada Didysis Lugas nužengs į Nezuką! — atsakė mergina ir vėl nusijuokė išdidžiai pasisukdama, kaip moka tik šitokio amžiaus merginos — tai pasako daugiau negu žodžiai ir juokas. Šitaip gamtos apdovanoti žmonės dažnai meta drąsų iššūkį likimui. Jos atsakymas jaunajam Hamzičiui netrukus plačiai pasklido ir ėmė eiti iš lūpų į lūpas, kaip ir viskas, ką ji darė ir kalbėjo.

Hamzičiai buvo ne iš tokių, kurie sustoja pusiaukelėje ir pasiduoda sutikę pirmą kliūtį. Visus darbus, net ir nelabai svarbius, jie visada darydavo pamažu, nesikarščiuodami, tad juo labiau neskubėjo dabar. Mėginimai ką nors nuveikti per giminaičius miestelyje buvo nesėkmingi. Tada sūnaus vedybomis ėmė rūpintis pats senasis Mustajusbegas Hamzičius. Jis nuo seno turėjo bendrų reikalų su Avdu-aga. Dėl staigaus ir išdidaus būdo pastaruoju metu Avdas-aga buvo patyręs nuostolių ir dėl to negalėjo laiku įvykdyti įsipareigojimų. Mustajus-begas padėdavo jam sunkią valandą, kaip daro tik dori pirkliai — greitai, paprastai, be ilgų kalbų.

Niūriose vėsiose krautuvėse ir ant akmeninių suolų šalia jų tvarkomi ne tik piniginiai ir prekybiniai reikalai, bet ir žmonių likimai. Kas įvyko tarp Avdo-aga Osmanagičiaus ir Mustajaus-bego, kaip Mustajus-begas išprašė Fatą savo sūnui į žmonas ir kaip išdidus

garbėtroška Avdas-aga „atidavė“ merginą — to niekas nesužinos. Taip pat niekas nesužinos, kas įvyko Didžiajame Luge tarp seno tėvo ir jo gražuolės dukters. Apie kokį nors nepaklusnumą, žinoma, negali būti kalbos. Gal ji pasipriešino tik skausmo kupinu žvilgsniu, išdidžiu, jai vienai būdingu pečių trūktelėjimu, o paskui tyliai ir nuolankiai pakluso tėvo valiai, kaip visur ir visada pas mus buvo ir ligi šiol tebėra. Kaip sapne ji pradėjo vėdinti ir krauti savo mergautinį kraitį.

Ir iš Nezuko neišėjo nė vienas žodis. Apdairūs Hamzičiai nenorėjo, kad žmonės be reikalo kalbėtų apie jų susitarimą. Jie pasiekė ko norėjo ir, kaip paprastai, buvo patenkinti savo pasisekimu. Jie su niekuo nesidalijo džiaugsmu, kaip ir niekada neieškojo užuojautos, ištikus nesėkmei ar nelaimei.

Tačiau žmonės, kaip visada, apie tai kalbėjo daug, plačiai ir be atodairos. Visame mieste ir jo apylinkėse sklido gandas, kaip Hamzičiai pasiekė savo tikslą, kaip graži, protinga ir išdidi Avdo-aga duktė, kuriai visoje Bosnijoje neatsirado tinkamo jaunikio, buvo įveikta ir sutramdyta; kaip vis dėlto „nužengė Didysis Lugas į Nezuką“, nors Fata visiems ir sakė, kad to niekada nebūsią. Žmonės mėgsta kalbėti apie kritimą ir pažeminimą tų, kurie per aukštai pakyla.

Visą mėnesį žmonės mėgaudamiesi kalbėjo apie būsimą Fatos pažeminimą. Visą mėnesį Nezuke ir Didžiajame Luge buvo ruošiamasi vestuvėms.

Visą mėnesį dirbo Fatima su draugėmis, giminaitėmis ir samdinėmis, ruošdamasi vestuvėms. Merginos dainavo. Dainavo ir ji. Dar įstengė dainuoti. Klausėsi savo pačios dainavimo ir godojo savo godas. Ir kiekvieną kartą, smeigdama adatą, vis aiškiau suprato (ir nuolat pati sau kartojo), kad nei ji, nei jos siuviniai niekada nematys Nezuko. To ji nė akimirką neužmiršo. Dirbant ir dainuojant jai netgi atrodė, kad nuo Didžiojo Lugo į Nezuką labai toli, o mėnuo — labai daug laiko. Tas pat būdavo naktį. Vakarais, dėdamasi turinti daug darbo, ji pasilikdavo viena, ir tada jai atsiskleisdavo neaprėpiamas puikus pasaulis, pilnas šviesių pragiedrulių ir džiugių permainų.

Didžiajame Luge naktys šiltos ir gaivios. Žvaigždės tarsi priartėja prie žemės ir neramiai virpa, jungiamos balto spindesio. Stovėdama prie lango, Fatima žiūri į naktį. Visame kūne srovena maloni, rami jėga, ir kiekvieną savo kūno dalį ji jaučia atskirai kaip nepaprastą tos jėgos šaltinį: kojas, šlaunis, kaklą ir ypač krūtis. Jos krūtys, pilnos ir standžios, speneliais remiasi į medinius lango rėmus. Ir jai atrodo, kad kalva su viskuo, kas joje yra, su trobesiais, laukais, alsuoja giliai,

karštai, ritmingai, kilnojasi drauge su šviesiu dangumi ir nakties erdve. Nuo to alsavimo mediniai lango rėmai tarsi nukrenta ir vėl atsidaro, paliečia jos krūtis ir kažkur nutolsta, paskui vėl grįžta, vėl paliečia; ir taip kartojasi be paliovos.

Taip, pasaulis didelis! Milžiniškas jis ir dieną, kada Višegrado slėnis virpa kaitroje ir kai beveik girdi, kaip bręsta banguoją javai, kada ant žalio upės kranto tarp taisyklingos tilto linijos ir juodų kalnų baltuoja miestas. Tačiau naktį, tik naktį, kada atgyja ir suliepsnoja dangus, atsiskleidžia visa begalinė platybė ir nepaprastos galios to pasaulio, kur žmogus prapuola ir negali suvokti, nei kur eina, nei ko nori, nei ką turi daryti. Tiktai čia tikras gyvenimas, šviesus ir ilgas; čia nėra visam amžiui įpareigojančių žodžių, lemtingų pažadų, padėties be išeities, kuri, bėgant laikui, pagaliau neišvengiamai baigiasi tik mirtimi arba gėda. Taip, čia kitaip negu dienos gyvenime, kur negalima nesilaikyti duoto žodžio ir kas pažadėta — turi būti ištesėta. Čia viskas laisva, neribota, nevardyta ir nebylu.

Staiga kažkur žemai, tartum iš tolo, pasigirsta sunkus, gilus, prikimęs balsas:

— Aach, kchchch! Ach, kchchch!

Tai apatiniame kambaryje Avdas-aga grumiasi su nakties dusulio priepuoliu.

Fata ne tik atpažįsta tėvo balsą, bet ir aiškiai mato, kaip jis sėdi ir rūko pažadintas kamuojamo kosulio. Atrodo, mato rudas, dideles jo akis, pažįstamas kaip gimtinės vaizdai, visiškai panašias į jos akis, tik aptemdytas senatvės, ašarojančias ir pašaipias, akis, kuriose pirmą kartą išvydo neišvengiamą savo likimą, tai buvo tą dieną, kada tėvas pasakė, jog pažadėjo ją Hamzičiams ir jog ji turinti per mėnesį pasiruošti vestuvėms.

— Kcha kcha! Aach!

Nakties grožio ir pasaulio didybės žavesys staiga dingsta. Prakilnus žemės alsavimas nutrūksta. Merginos krūtis sutraukia lengvi spazmai. Išblėsta žvaigždės ir begalybė. Tik jos likimas, neišvengiamas likimas, vis artėja ir pildosi ją supančioje tyloje, sustingsta viską naikinančiame tuštume.

Kambary apačioje girdėti duslus kosulys.

Taip, ji girdi ir mato tėvą, tartum jis būtų šalia. Tai jos brangus, mylimas, galingas tėvas, su kuriuo ji, kiek tik atsimena, jaučiasi susijungus į vieną jaukią visumą. Net jo sunkų, širdį draskantį kosulį jaučia savo krūtinėje. Iš tikrųjų tai jo lūpos pasakė „taip“, kada ji

atsakė „ne". Vis dėlto ir čia jie neišskiriami. Ir tas jo „taip" atrodo kaip jos pačios pasakytas (panašiai, kaip ir jos „ne"). Todėl ir artėja jos likimas, nepaprastas, neišvengiamas, todėl ji ir nemato išeities, negali matyti, nes jos nėra. Ji žino tik viena. Dėl tėvo pasakyto „taip", kuris ją įpareigoja, kaip ir jos „ne", ji turi su Mustajaus-bego sūnumi stoti prieš dvasiškąjį tėvą, nes neįmanoma nė pagalvoti, kad Avdas-aga Osmanagičius netesėtų duoto žodžio. Taip pat ji tvirtai žino, kad po to ji neįkels kojos į Nezuką, antraip netesėtų savojo žodžio. O tai irgi neįmanoma, nes čia taip pat „Osmanagičių" žodis. Čia, tame mirties taške tarp savo „ne" ir tėvo „taip", tarp Didžiojo Lugo ir Nezuko, toje didžiausioje aklavietėje, reikia ieškoti išeities. Čia dabar jos mintys. Jos jau neskrajoja didžiulio ir puikaus pasaulio platybėse, nesiblaško vieškeliu nuo Didžiojo Lugo į Nezuką, o sukasi tame trumpame ir nykiame kelyje nuo teismo namų, kur ji bus sutuokta su Mustajaus-bego sūnumi, ligi galo tilto, nuo kurio akmeningu šlaitu vingiuoja į Nezuką siauras takelis; juo niekada nežengs Fatimos kojos, tą ji tvirtai žino. Šį kelio galą jos mintys prabėga nesustodamos, nelyginant pro metmenis šaudyklė. Nuo teismo, per turgavietę, ligi galo tilto, o čia atsimuša tarsi į akliną sieną: ir vėl tiltas, turgavietė, teismas. Ir vėl viskas iš naujo: ten ir atgal, ten ir atgal! Taip audžiamas jos likimas.

Merginos mintys, nerasdamos poilsio ir išeities, vis dažniau sustoja kapijoje, prie gražios šviesaus akmens kanapos, kur šnekučiuodamiesi sėdi žmonės, skamba jaunimo dainos, kur apačioje ūžia žalsva, srauni, gili upė. O tada, išsigandusios tokios išeities, jos lekia iš vieno kelio galo į kitą ir, nieko kita nesuradusios, vėl sustoja kapijoje. Kasnakt jos mintys vis dažniau sukasi toje vietoje, vis ilgiau ten užtrunka. O nuo minties, jog ateis diena, kada ji ne vaizduotėje, o iš tikrųjų turės nueiti šį kelią ir, dar nenužengus nuo tilto, rasti išeitį, ją užplūsdavo visas mirties ir gėdingo gyvenimo siaubas. Jai, tokiai bejėgei ir vienišai, atrodė, kad pati tų minčių baisybė turėjo nuvyti ar bent atidėti tą dieną.

Tačiau dienos plaukė nei greitai, nei lėtai, o tolygiai, lemtingai, ir pagaliau atėjo vestuvių diena.

Paskutinį rugpjūčio ketvirtadienį (tai buvo toji lemtinga diena) Hamzičiai atjojo merginos. Apsigaubusią sunkia nauja čadra tarsi šarvais, Fatą pasodino ant žirgo ir nujodino į miestą. Kieme jau stovėjo arkliai, apkrauti merginos kraičio skryniomis. Teismo salėje įvyko sutuoktuvės. Tokiu būdu Avdas-aga tesėjo žodį — išleido dukterį už Mustajaus-bego sūnaus. Paskui neilga vestuvininkų vora patraukė

keliu į Nezuką, kur viskas buvo paruošta šaunioms vestuvėms.

Jau prajojo pusę miesto ir turgavietę, dalį to lemtingo kelio, kuriuo tiek kartų skriejo Fatos mintys. Mergina buvo rami, jai viskas atrodė realu, tikra, beveik paprasčiau, negu vaizdavosi mintyse. Nei žvaigždžių, nei pasaulio begalybės, nei sunkaus tėvo kosulio, nei troškimo, kad laikas eitų greičiau ar lėčiau. Kai pasiekė tiltą, mergina dar kartą, kaip ir anomis vasaros naktimis prie lango, stipriai pajuto kiekvieną savo kūno dalį, ypač krūtis, kurias lyg šarvai gniaužė lengvi spazmai. Štai kapija. Kaip buvo šimtus kartų galvojusi naktimis, Fatima pasilenkė ir pašnibždėjo šalia jojančiam jauniausiam broliui, kad patrumpintų balnakilpes, nes tuoj reikės staiga leistis nuo tilto ir sukti akmenuotu takeliu į Nezuką. Pirmiausia sustojo juodu, o paskui, tolėliau, stabtelėjo ir kiti raiti vestuvininkai. Nieko ypatingo čia nebuvo. Ne pirmą ir ne paskutinį kartą vestuvininkai sustoja kapijoje. Kol brolis nulipęs apėjo žirgą ir permetė pavadį į kitą pusę, mergina pasuko savąjį prie pat tilto krašto, dešine koja atsistojo ant akmeninių turėklų, pakilo iš balno tartum paukštė ir šoko iš aukštumos į ūžiančią upę. Brolis puolė paskui ją ir, persisvėręs per turėklus, dar spėjo paliesti išsiskleidusią čadrą, bet nesulaikė. Visi vestuvininkai šaukdami nušoko nuo žirgų ir sustojo prie turėklų tarsi suakmenėję.

Tos dienos pavakare užėjo smarkus lietus, neįprastai šaltas tuo metų laiku. Drina patvino ir susidrumstė. Rytojaus dieną patvinusi geltona upė seklumoje prie Kalatos išmetė Fatimos lavoną. Ten jį pamatė kažkoks žvejys ir pranešė policijos viršininkui. Netrukus jis atvyko su kvartalo seniūnu, žveju ir Salka Vienakiu. Be Salkos tokiais atvejais niekada neapsieidavo.

Lavonas gulėjo minkštame drėgname smėlyje. Bangos skalavo jį, kartais visai užpildamos drumstu vandeniu. Vanduo merginos galvą buvo apgaubęs tarsi nauja juoda čadra, ir ji, susipynusi su ilgais, tankiais plaukais, lyg dėmė juodavo šalia balto puikaus kūno, nuo kurio bangos buvo nudraskiusios plonus vestuvinius rūbus. Salka ir žvejys, paniurę, sukandę dantis, įbrido į vandenį, paėmė nuogą merginą atsargiai, tarsi ji dar būtų buvusi gyva, ištraukė iš drėgno smėlio, į kurį ji jau buvo begrimztanti, išnešė į krantą ir apklojo šlapia dumblina jos čadra.

Dar tą pačią dieną paskenduolę palaidojo artimiausiose turkų kapinėse, kalvos papėdėje, kur yra Didysis Lugas. O vakare smuklėje žvejį ir Vienakį apspito žmonės, pagauti nesveiko ir šlykštaus smalsumo, ypač būdingo tiems, kurių gyvenimas tuščias, pilkas, be jokių

sielvartų ir sukrėtimų. Jie vaišino žvejį ir Vienakį rakija ir tabaku, tikėdamiesi sužinoti smulkmenų apie lavoną ir laidotuves. Tačiau veltui. Nė rakija neatrišo jiems liežuvių. Net Vienakis nieko nepasakojo. Jis tik be paliovos rūkė ir vienintele blizgančia akimi stebėjo, kaip kyla dūmų kamuoliai. Retkarčiais žvejys su Vienakiu pasižiūrėdavo vienas į kitą, tylėdami kartu pakeldavo taures, tarsi nemačiom susidauždavo ir vienu mauku išlenkdavo.

Toks tad nepaprastas, neregėtas atsitikimas įvyko kapijoje. Didysis Lugas nenužengė į Nezuką, o Fata, Avdo-aga duktė, netapo Hamzičiaus žmona.

Avdas-aga Osmanagičius daugiau nebepasirodė mieste. Jis mirė tą pačią žiemą, pasmaugtas dusulio, niekam niekada nepasakęs nė žodžio apie sielvartą, kuris jį nuvarė į kapus.

Kitą pavasarį Mustajus-begas Hamzičius savo sūnų apvesdino su kita mergina, iš Brankovičių giminės.

Miesto gyventojai dar kiek laiko kalbėjo apie šį įvykį, o paskui pamažu užmiršo. Liko tik daina apie merginą, kuri savo grožiu ir išmintimi išsiskyrė iš visų ir liko tarsi nemirtinga.

IX

Praėjus septyniasdešimt metų po Karadžiordžės sukilimo, Serbijoje vėl prasidėjo karas, o pasienio srityse tuoj pat kilo bruzdėjimai. Vėl suliepsnojo turkų ir serbų trobos Žlijebe, Gostilyje, Crnčičuose ir Veletove. Po tiek metų kapijoje vėl pasirodė nukirstos serbų galvos. Tai buvo liesos, trumpai kirptos sodiečių galvos plokščiais pakaušiais, prakauliais veidais ir ilgais ūsais — tartum tos pačios, kurios buvo čia išstatytos prieš septyniasdešimt metų. Tačiau tai truko neilgai. Kai tik pasibaigė turkų—serbų karas, žmonės aprimo. Tiesa, tai buvo tariama taika, už kurios slypėjo daug nuogąstavimų, sujaudintų kalbų ir neramių šnabždesių. Žmonės vis aiškiau ir atviriau kalbėjo apie Austrijos kariuomenės įžengimą į Bosniją. 1878 metų vasaros pradžioje per Višegradą iš Sarajevo į Pribojų nužygiavo reguliariosios turkų armijos daliniai. Pradėta kalbėti, kad sultonas atiduoda Bosniją be pasipriešinimo. Keletas šeimų susiruošė keltis į Sandžaką; tarp jų buvo ir tokių, kurios prieš trylika metų atvyko čia iš Užicės, nenorėdamos gyventi serbų valdžioje, o dabar vėl ruošėsi bėgti nuo kito,

naujo krikščioniško valdovo. Tačiau daugumas gyventojų liko ir laukė, kas bus, po abejingumo kauke slėpdami kankinantį nerimą.

Liepos pirmomis dienomis atvyko Plevlės muftijus[18] su nedideliu būriu žmonių, bet labai pasiryžęs organizuoti Bosnijoje pasipriešinimą austrams. Šis orus šviesiaplaukis vyras, iš pažiūros ramus, bet karšto būdo, gražią vasaros dieną sėdėjo kapijoje, kur buvo sušaukęs kilminguosius Višegrado turkus, ir mėgino įkvėpti juos kovai su austrais. Jis įtikinėjo, kad didelės reguliariosios turkų kariuomenės dalys, nepaisydamos oficialaus įsakymo, pasiliks ir kartu su gyventojais atrems naują užkariautoją, ragino jaunimą tučtuojau prisijungti prie jo dalinio ir siųsti maisto produktų į Sarajevą. Muftijus žinojo, kad višegradiečiai niekada negarsėjo kaip drąsūs kovotojai ir labiau buvo linkę kvailai gyventi negu kvailai žūti, ir vis dėlto jis apstulbo, kad jie taip santūriai ir abejingai sutiko jo žodžius. Negalėdamas čia ilgiau pasilikti, muftijus pagąsdino Višegrado turkus žmonių ir dievo teismu ir pavedė savo padėjėjui Osmanui-efendi Karamanlijai toliau įtikinėti, kad jie būtinai turį prisidėti prie visuotinio pasipriešinimo.

Daugiausia muftijui prieštaravo Ali-hodža Muteveličius. Jo šeima buvo viena seniausių ir įžymiausių mieste. Muteveličiai niekada negalėjo pasigirti dideliu turtu, bet užtat garsėjo dorumu ir tiesumu. Nuo seno jie buvo žinomi kaip atkaklūs, nepaperkami, drąsūs žmonės, kuriems svetimas pataikavimas ir kitokie žemi polinkiai ar įpročiai. Daugiau kaip prieš du šimtus metų vyriausias jų šeimos narys buvo mutevelija — Mechmedo-paša turtų mieste prižiūrėtojas ir valdytojas. Jis rūpinosi ir garsiaisiais užeigos namais prie tilto. Matėme, kaip, susidėjus nepalankioms aplinkybėms, „Akmeninis chanas" nebeteko lėšų, skiriamų jo išlaikymui, ir kaip likimo valia virto griuvėsiais, o iš vizirio palikimo liko tik tiltas — visų nuosavybė, nereikalaujanti specialių išlaidų ir neduodanti pajamų. O Muteveličiams liko pavardė, kaip garbingas atminimas tų pareigų, kurias jie tiek metų taip stropiai ėjo. Pareigų, žinoma, nebeliko dar tais laikais, kada Dautas-hodža pralaimėjo, kovodamas dėl užeigos namų išlaikymo, bet liko išdidumas ir tvirtas įsitikinimas, kad jie, Muteveličiai, nepaisydami kitų, turi rūpintis tiltu ir yra daugiau ar mažiau už jį atsakingi, nes tiltas kadaise sudarė dalį vizirio didelio ir gražaus turto, kurį jie valdė ir kuris taip apgailėtinai pavirto niekais. Ir dar buvo vienas senas paprotys Muteveličių šeimoje: iš kiekvienos kartos bent vienas šeimos narys baigdavo mokslus ir tapdavo mula. Toks buvo ir Ali-hodža. Beje,

Muteveličių šeimos turtas gerokai sumažėjo. Jie dar turėjo keletą kumečių ir nuo seno giminei priklausančią krautuvę geriausioje miesto vietoje, aikštėje prie tilto. Vyresnieji du Ali-hodža broliai buvo žuvę kare, vienas Rusijoje, kitas Juodkalnijoje.

Ali-hodža buvo dar jaunas, gyvas ir linksmas vyras. Kaip tikras Muteveličius, jis visais klausimais turėjo tvirtą nuomonę ir atkakliai jos laikėsi. Dėl savo tiesaus būdo ir savarankiškos galvosenos jis dažnai nesutikdavo su vietos dvasininkais ir vyresnybe. Nors turėjo hodžos titulą, jokių pareigų nėjo ir dėl to negaudavo jokių pajamų. Norėdamas būti nepriklausomas, jis laikė iš tėvo paveldėtą krautuvę.

Kaip ir daugumas Višegrado musulmonų, Ali-hodža ginkluotam pasipriešinimui nepritarė. Šio žmogaus negalėjai įtarti nei bailumu, nei abejingumu tikėjimui. Suprantama, jis, kaip ir muftijus ar bet kuris kitas, raginantis priešintis, neapkentė ateinančios krikščionių galybės ir viso, ką ji neša. Tačiau pamatęs, kad sultonas iš tiesų atiduoda Bosniją Austrijai, ir pažinodamas savo miestiečius, jis stojo prieš neorganizuotą gyventojų pasipriešinimą, kuris iš anksto buvo pasmerktas žlugti ir galėjo atnešti sunkių nelaimių. O kai ši nuomonė jo galvoje galutinai susiformavo, jis ėmė ją viešai skelbti ir atkakliai ginti. Gudriais klausimais ir sąmojingomis pastabomis jis erzino muftijų ir statė jį į keblią padėtį. Tokiu būdu jis nesąmoningai palaikė višegradiečius, kurie ir šiaip nelabai veržėsi kariauti ir nebuvo linkę aukotis, rėmė jų atvirą priešinimąsi karingoms muftijaus užmačioms.

Kai muftijus išvyko, palikęs toliau kalbėtis su miestiečiais Osmaną-efendi Karamanliją, Ali-hodža jam pasipriešino. Saujelė garbingų miesto piliečių, kurie nesiryžo atvirai šnekėti ir pasverdavo kiekvieną žodį, nors iš tikrųjų visiškai pritarė Ali-hodža, ginčytis su Karamanlija paliko drąsiam ir atkakliam hodžai.

Pavakare kilmingieji Višegrado turkai sėdėjo kapijoje, parietę kojas, išsirikiavę pagal vyresniškumą. Tarp jų buvo aukštas, apyliesis ir pablyškęs Osmanas-efendi. Kiekvienas jo veido raumuo buvo nenatūraliai įtemptas, akys karštligiškai spindėjo, kakta ir skruostai kaip epileptiko. Priešais jį stovėjo raudonskruostis, nedidelis, aštrialiežuvis ir karštas Ali-hodža ir spiegiamu balsu davė vis naujus klausimus. Kokios jėgos? Kur jas pasiųs? Kokiu būdu? Koks tikslas? Kas bus, jeigu nepasiseks? Šaltas, beveik piktas tų klausimų smulkmeniškumas slėpė hodžos nerimą ir susirūpinimą krikščionių galybe ir kartėlį dėl akivaizdaus turkų pakrikimo ir bejėgiškumo. Tačiau karingas ir niūrus Osmanas-efendi nebuvo toks žmogus, kuris būtų galėjęs tai pastebėti

ir suprasti. Stiprios ir nežabotos prigimties, staiga užsiplieskiąs fanatikas, jis greit netekdavo savitvardos ir šalto kraujo ir kiekvieną, kas bent kiek suabejodavo ar imdavo svyruoti, užsipuldavo tarsi prieš jį būtų stovėjęs austras. Hodža jį erzino, ir jis atsakinėjo bendrais ir skambiais žodžiais, vos tverdamas pykčiu. Reikia eiti ten, kur reikia, ir su tuo, ką turime. Svarbiausia — neįsileisti priešo be kautynių, o tas, kas daug klausinėja, trukdo visą darbą ir padeda priešui. Pagaliau, visiškai netekęs kantrybės, jis pradėjo atsakinėti į hodžos klausimus, kone atvirai jį niekindamas: „Taip, atėjo laikas žūti", „Paguldysime galvas", „Žūsime visi iki vieno".

— Ak, šitaip,— nutraukė hodža jo kalbą,— o aš maniau, kad jūs norite išvyt austrus iš Bosnijos, todėl mus telkiate. O jeigu tik tam, kad žūtume, tai mes mokėsime žūti ir be tavęs, efendi. Nėra lengvesnio daikto, kaip žūti.

— Bet matau, kad tu nelabai linkęs žūti,— šiurkščiai pareiškė Karamanlija.

— Užtat matau, kad tu linkęs žūti,— aštriai atkirto hodža,— tik nesuprantu, kam tau reikia kompanijos tokiam beprasmiškam darbui.

Dabar pokalbis virto tikru barniu; Osmanas-efendi išvadino hodžą netikėliu ir išdaviku, kurio galva turėtų būti pamauta kapijoje šalia kitų tokių išdavikų, o hodža ir toliau drąsiai reikalavo viską smulkiai paaiškinti ir įrodyti, tarsi nė negirdėdamas grasinimų ir įžeidinėjimų.

Iš tiesų vargu ar būtų atsiradę netinkamesnių ir prastesnių parlamentarų. Iš jų nieko daugiau negalėjai tikėtis, kaip tik dar didesnės painiavos ir naujų konfliktų. Kad ir kaip apmaudu, tačiau tai buvo neišvengiama: visuomeninių sukrėtimų ir didelių permainų laikais paprastai į priekį išeina žmonės liguisti ir vienašališki, kurie viską daro ne taip, kaip reikia. Tai ir yra vienas iš suirutės požymių. Tačiau garbingiesiems piliečiams šis bergždžias ginčas buvo naudingas, nes klausimas dėl jų dalyvavimo pasipriešinime taip ir liko neišspręstas, o jie patys vengė atvirai išsiaiškinti. Rytojaus dieną Osmanas-efendi, drebėdamas iš pykčio ir svaidydamas grasinimus, su keliais savo žmonėmis išvyko paskui muftijų į Sarajevą.

Tą mėnesį miestą pasiekusios žinios tik dar labiau sutvirtino oportunistišką įsitikinimą, jog geriau saugoti savo namus ir turtą. Rugpjūčio viduryje austrai įžengė į Sarajevą. Netrukus įvyko nesėkmingos kautynės prie Glasinaco. Tuo ir baigėsi pasipriešinimas. Stačiu keliu nuo Lijeskos į miestą pradėjo slinkti sumuštos turkų armijos likučiai. Tai buvo reguliariosios armijos kareiviai, kurie, nepaisydami sultono

įsakymo, savo atsakomybe organizavo pasipriešinimą, ir vietiniai sukilėliai. Kareiviai tik prašė duonos ir vandens ir klausė kelio į Uvacą, o sukilėliai buvo nusiteikę kovingai, nepalūžę po nesėkmingų kautynių. Pajuodę, dulkini ir apiplyšę, jie šiurkščiai atsakinėjo mūšyje nedalyvavusiems Višegrado turkams ir ruošėsi kasti apkasus ir ginti Drinos tiltą.

Ir vėl savo žodį tarė Ali-hodža; jis be atodairos ir nepailsdamas įrodinėjo, kad ginti miestą ir iš viso gintis yra beprasmiška, nes „švabai jau perėjo Bosniją skersai išilgai". Sukilėliai ir patys tai matė, bet nenorėjo pripažinti, nes juos erzino šie švariai apsirengę, sotūs žmonės, kurie saugojo savo namus ir turtą, išmintingai ir bailiai laikydamiesi atokiau nuo sukilimo ir karo. Tuo metu vėl grįžo tas pats Osmanas-efendi Karamanlija, dar labiau išblyškęs ir sulysęs, dar karingesnis ir rėksmingesnis, visai netekęs galvos. Tai buvo vienas iš tokių žmonių, kurie nepripažįsta pralaimėjimo. Jis kalbėjo, kad reikia žūt būt gintis visur ir visada ir būti pasiryžusiems mirti. Visi traukėsi prieš jo beprotišką ryžtą, tik ne Ali-hodža. Jis be jokio pikto džiūgavimo, šaltai ir blaiviai įrodinėjo karingajam Osmanui-efendi, kad sukilimas baigėsi lygiai taip, kaip jis šioje pačioje kapijoje prieš mėnesį buvo sakęs. Jis patarė Osmanui-efendi greičiau trauktis su savo žmonėmis į Plevlę, kol jų neištiko dar didesnė nelaimė. Hodža kalbėjo švelniai, su užuojauta, ir elgėsi su Karamanlija kaip su ligoniu. Širdyje jis ir pats buvo smarkiai sukrėstas artėjančios nelaimės, nors ir slėpė savo jausmus po dirbtiniu šaltumu. Jis kentėjo ir jaudinosi, kaip gali kentėti ir jaudintis tikras musulmonas, matydamas triumfuojančią svetimos šalies galybę, prieš kurią senoji islamo tvarka negali ilgai išsilaikyti. Jo žodžiais nejučiomis prasiverždavo tas užslėptas skausmas.

Į visus Karamanlijos įžeidinėjimus jis atsakinėjo beveik liūdnai:

— Manai, efendi, kad man lengva laukti ir čia, savo žemėje, pamatyti švabus? Argi mes nematome, kokie laikai ateina? Žinome, kas mūsų laukia ir ką prarandame, gerai žinome. Ir jeigu grįžai čia vien dėl to, kad mums tai išaiškintum, be reikalo vykai iš Plevlės. Tik tu pats, kaip matau, nelabai tą viską suvoki. O jeigu suvoktum, nedarytum to, ką darai, ir nekalbėtum, ką dabar kalbi. Nelaimė yra didesnė, efendi, negu tu manai. Nežinau, kaip jos išvengti, bet ir tavo patarimai čia nepadės.

Tačiau Osmanas-efendi buvo kurčias viskam, kas prieštaravo jo karštam ir nuoširdžiam troškimui atremti priešą; jis neapkentė hodžos, kaip ir austrų, su kuriais kovojo. Taip visada stipresnio priešo, didesnių pralaimėjimų akivaizdoje kiekvienoje pražūčiai pasmerktoje visuo-

menėje įsiplieskia brolžudiška neapykanta ir nesantaika. Nesurasdamas naujų įžeidimų, Osmanas-efendi hodžą be paliovos vadino išdaviku, ironiškai patarinėjo jam dar prieš ateinant austrams persikrikštyti.

— Nepersikrikštijo mano seneliai, nepersikrikštysiu nė aš. Nenoriu aš, efendi, nei krikštytis su švabais, nei dviese su kvailiu prieš visą armiją kariauti,— ramiai atsakė hodža.

Visi garbingieji Višegrado turkai galvojo taip kaip ir Ali-hodža, bet jie nematė reikalo viešai sakyti savo nuomonę, juo labiau taip aiškiai ir griežtai. Jie bijojo ateinančių austrų, bet privengė ir Karamanlijos, kuris su savo būriu viešpatavo mieste. Todėl jie užsirakindavo namuose arba išvykdavo į užmiesčio sodybas, o susitikę su Karamanlija ir jo žmonėmis, sukdavo akis į šoną, dviveidiškai išsisukinėdavo, ieškodami dingsties kuo greičiau sprukti.

Aikštėje prieš užeigos namų griuvėsius Karamanlija nuo ryto lig vakaro šaukė susirinkimus. Čia nuolat būriavosi žmonės: Karamanlijos vyrai, atsitiktiniai praeiviai, žmonės, kurie norėjo ko nors paprašyti naują miesto šeimininką, o taip pat keleiviai — juos sukilėliai kone prievarta sulaikydavo pasiklausyti vado. O Karamanlija visą laiką kalbėjo. Net kreipdamasis į vieną žmogų, šaukė tarsi visam šimtui. Jis buvo dar labiau išblyškęs, apsiputojęs, neramiai šaudančiomis, pageltusiomis akimis. Kažkoks miestietis jam papasakojo musulmonų legendą apie šeichą Turhaniją, kuris žuvo čia kadaise, gindamas nuo netikėlių kariuomenės perėjimą per Driną, o dabar guli palaidotas kitame upės krante priešais tiltą, bet būtinai prisikels iš numirusių tą akimirką, kai pirmas netikėlių kareivis žengs per tiltą. Osmanas-efendi tučtuojau karštai nusitvėrė šios legendos ir ėmė kalbėti apie ją žmonėms kaip apie netikėtą ir tikrą pagalbą.

— Broliai, tiltas yra vizirio palikimas. Parašyta, kad per jį niekada neperžengs netikėlių galybė. Mes ne vieni jį ginsime, bet ir tasai „išrinktasis", kuris nei kulkos, nei kardo nebijo. Kai tik priešas ateis, jis prisikels iš kapo, atsistos vidury tilto išskėtęs rankas, ir švabai, pamatę jį, pradės drebėti, širdys jiems apmirs, jie iš baimės net bėgti negalės. Broliai turkai, neišsiskirstykit, visi paskui mane ant tilto!

Šitaip šaukė Karamanlija susirinkusiems žmonėms. Rūstus, ilgu panešiotu apsiaustu, kėtojo rankas rodydamas, kaip atsistos „išrinktasis", ir buvo panašus į aukštą ploną juodą kryžių su čalma viršuje.

Višegrado turkai žinojo šią legendą geriau už Karamanliją, nes kiekvienas ne kartą buvo girdėjęs ir pasakojęs ją vaikystėje, tačiau neturėjo nė mažiausio noro painioti pasakų su gyvenimu ir tikėtis miru-

siųjų pagalbos ten, kur negali padėti niekas iš gyvųjų. Ali-hodža, kuris niekur nėjo iš savo krautuvės, bet iš kitų pasakojimų žinojo, kas kalbama ir daroma prie užeigos namų, apgailestaudamas tik liūdnai numojo ranka:

— Žinojau, kad tasai pakvaišėlis neduos ramybės nei gyviems, nei mirusiems. Tepadeda mums alachas!

O Karamanlija, negalėdamas nieko padaryti tikram priešui, savo įniršį nukreipė į Ali-hodža. Jis grasino, šaukė, prisiekinėjo, kad prieš palikdamas miestą prikalsiąs kapijoje atkaklųjį hodžą kaip opšrų, kad jis šitaip lauktų austrų, su kuriais pats nenorėjo kovoti ir kitiems neleido.

Tuos kivirčus nutraukė ant Lijeskos kalvų pasirodę austrai. Tada visiems pasidarė aišku, kad miesto ginti neįmanoma. Paskutinis iš miesto išvyko Karamanlija, palikęs aikštėje prie užeigos namų dvi patrankas, kurias anksčiau visur vežiodavosi. Tačiau pasitraukdamas įvykdė savo grasinimus. Jis įsakė savo pasiuntiniui, buvusiam kalviui, milžiniško ūgio ir vištos proto vyrui, surišti Ali-hodža ir prikalti už dešinės ausies prie tos ąžuolinės sijos, kuri buvo išlikusi nuo sargybos bokšto kapijoje tarp dviejų akmeninių pakopų.

Per tą visuotinį sambrūzdį ir sujudimą turgaus aikštėje ir prie tilto visi girdėjo, kaip jis paskelbė įsakymą, bet niekas nemanė, kad įsakymas bus vykdomas. Ko tik neprikalbama, kokiais skambiais žodžiais ir prakeiksmais nesisvaidoma tokiomis aplinkybėmis! Taip žmonės manė ir šį kartą. Visų pirma, toks įsakymas atrodė visai neįtikimas. Greičiau tai buvo tik grasinimas, išpuolis. Ali-hodža irgi nežiūrėjo į jį rimtai. Ir net kalvis, gavęs šį įsakymą ir tuo metu dar užplakinėjęs patrankas, atrodo, taip pat abejojo ir delsė. Tačiau mintis, kad reikia kapijoje prikalti hodžą, buvo mesta, ir dabar tie sužiaurėję ir įniršę žmonės pradėjo svarstyti, vykdyti ar nevykdyti tokios piktadarystės. Taip ar ne! Iš pradžių daugumui tai atrodė beprasmiška, neįmanoma, žiauru — taip, kaip iš tiesų ir buvo. Tačiau, kilus visuotiniam sujudimui, reikėjo padaryti kažką reikšminga, nepaprasta. Taigi vykdyti ar nevykdyti? Toji galimybė tartum vis didėjo, darėsi vis įtikimesnė ir natūralesnė. O kodėl ne? Štai du vyrai jau laiko hodžą, kuris nelabai ir priešinasi. Riša jam už nugaros rankas. Iki to baisaus ir kvailo įsakymo vykdymo dar toli gražu. Ir vis dėlto ta akimirka artėja. Kalvis, tartum staiga susigėdęs savo silpnumo ir neryžtingumo, išsitraukia kūjį, kuriuo ką tik užplakė patrankas. Mintis, kad austrai jau čia pat, kad jiems ligi miesto tik pusvalandis kelio, kalviui suteikia ryžto baigti šį darbą. Dėl tos pačios

skausmingos minties hodža buvo visiškai abejingas viskam, net nepelnytai, beprasmiškai ir gėdingai bausmei.

Tokiu būdu per keletą akimirkų įvyko tai, kas prieš valandėlę atrodė neįmanoma ir neįtikima. Ir nors nė vienas žmogus nelaikė tai geru ir reikalingu dalyku, tačiau kiekvienas šiek tiek prisidėjo, kad hodža būtų prikaltas viena ausimi prie medinės sijos kapijoje. Ir kai, įžengiant austrams į miestą, visi išsilakstė, hodža liko toje keistoje skausmingoje ir juokingoje padėtyje, turėdamas ramiai klūpėti, nes nuo mažiausio judesio galėjo plyšti ausis, kuri jam atrodė sunki ir didelė kaip kalnas. Jis šaukė, bet nieko nebuvo, kas išgirstų ir išvaduotų, nes visi kas gyvas sėdėjo užsidarę namuose ar išbėgiojo po kaimus, bijodami pasitraukiančių sukilėlių ne mažiau kaip ateinančių austrų. Miestas atrodė kaip išmiręs, o tiltas stovėjo tuščias, tarsi mirtis būtų nuo jo viską nušlavusi. Nebuvo nei gyvų, nei mirusių jo gynėjų, vien tik klūpojo nejudėdamas Ali-hodža, priglaudęs galvą prie sijos, dejuodamas iš skausmo, tačiau vis dar ieškodamas naujų argumentų prieš Karamanliją.

Austrai ėjo iš lėto. Jų avangardas pamatė nuo kito kranto anas dvi patrankas, pastatytas prie užeigos namų šalia tilto, ir tuoj pat sustojo, laukdamas saviškių kalnų pabūklų. Apie vidudienį iš miškelio jie paleido į apgriuvusius užeigos namus keletą sviedinių, apgadino ir taip vos besilaikantį pastatą, sudaužė tuos nepaprastai gražius langų pinučius, iškaltus iš vientisų klintinio akmens gabalų. Kai sviediniai apvertė abi turkų patrankas ir paaiškėjo, kad jos paliktos ir visai neatsako, austrai liovėsi šaudę ir pradėjo atsargiai artėti prie tilto ir miesto. Į kapiją lėtu žingsniu, laikydami paruoštus šautuvus, įžengė vengrų pėstininkai. Jie sustojo apstulbę prie susigūžusio hodžos, kuris nuo švilpiančių virš galvos sviedinių akimirką buvo užmiršęs prikaltos ausies skausmą. Pamatęs neapkenčiamus kareivius su atstatytais šautuvais, jis pradėjo gailiai ir pratisai aimanuoti, tikėdamasis, kad šią kalbą supras kiekvienas. Tai jį išgelbėjo. Kol vieni kareiviai žingsnis po žingsnio perėjo tiltą, kiti sustojo prie hodžos ir ėmė apžiūrinėti iš arčiau, negalėdami suprasti jo padėties. Pagaliau priėjęs kažkoks sanitaras susirado reples, kuriomis kaustomi arkliai, atsargiai ištraukė vinį ir išvadavo hodžą. Jis buvo toks sustiręs ir išvargęs, jog krito ant akmeninių laiptelių, nesiliaudamas dejuoti ir aimanuoti. Sanitaras patepė jam sužeistą ausį kažkokiu deginančiu tepalu. Hodža pro ašaras, tarsi kokiame keistame sapne, žiūrėjo į baltą kaspiną ant jo kairės rankos su dideliu taisyklingu raudonos drobės kryžiumi. Tik apimtas karštligės gali matyti tokius klaikius

ir baisius reginius. Ašarojančiose hodžos akyse tasai kryžius virpėjo ir plėtėsi ir kaip didžiulė šmėkla užstojo visą pasaulį. Paskui kareivis sutvarstė žaizdą, o ant tvarsčių uždėjo čalmą. Apmuturiuota galva hodža tarsi sulaužytas vargais negalais atsitiesė ir, atsirėmęs į tilto turėklus, kurį laiką stovėjo. Vargais negalais jis apsiramino ir atsitokėjo. Priešais jį, kitoje kapijos pusėje, virš turkiško įrašo akmenyje, kareivis klijavo didelį baltą skelbimą. Nors galva plyšo nuo skausmo, hodža negalėjo įveikti smalsumo ir neiškentė nepasižiūrėjęs į baltą plakatą. Tai buvo serbų ir turkų kalbomis parašytas generolo Filipovičiaus atsišaukimas į Bosnijos ir Hercegovinos gyventojus, austrų kariuomenei įžengus į Bosniją. Primerkęs dešinę akį, Ali-hodža iš lėto skaitė turkišką tekstą, įžiūrėdamas tik stambiu šriftu atspausdintus žodžius:

„BOSNIJOS IR HERCEGOVINOS GYVENTOJAI!

Austrijos Imperatoriaus ir Vengrijos Karaliaus kareiviai peržengė jūsų krašto sieną. Jie atėjo ne kaip priešai užimti krašto. Jie atėjo kaip draugai padaryti galo tai netvarkai, kuri jau daugelį metų yra ne tik Bosnijoje ir Hercegovinoje, bet ir Austrijos-Vengrijos pasienio srityse.

Imperatorius ir Karalius negalėjo ilgiau abejingai žiūrėti į prievartą ir netvarką kaimyninėse srityse, į tai, kaip skursta ir vargsta žmonės prie jo krašto sienų.

Jie atkreipė Europos šalių dėmesį į jūsų padėtį, ir kongrese buvo vienbalsiai nutarta, kad Austrija-Vengrija grąžins jums seniai prarastą taiką ir gerovę.

Jo Didenybė Sultonas, kurio širdis kupina rūpesčių dėl jūsų laimės, nusprendė atiduoti jus galingo savo draugo Imperatoriaus ir Karaliaus globai.

Imperatorius ir Karalius įsako, kad visi šio krašto gyventojai naudotųsi lygiomis teisėmis, kad jų gyvenimas, tikėjimas ir nuosavybė būtų saugomi įstatymo.

Bosnijos ir Hercegovinos gyventojai! Drąsiai stokite po šlovinga Austrijos-Vengrijos vėliava. Sutikite mūsų kareivius kaip draugus, būkite paklusnūs valdžiai, grįžkite prie savo darbo, o jūsų darbo vaisiai nuo šiol bus apsaugoti".

Hodža skaitė su pertrūkiais, sakinį po sakinio, ne viską suprasdamas, bet kiekvienas žodis jį skaudino, ir tas skausmas buvo ypatingas, kitoks negu tas, kurį jautė sužeistoje ausyje, galvoje, juosmenyje. Tik dabar, paskaitęs tuos „imperatoriškus žodžius", staiga aiškiai suprato, kad viskas baigta jam ir visiems jo artimiesiems, baigta visiems laikams, ir kažkaip keista: akys mato, lūpos kalba, žmogus gyvena, o tikrojo gyvenimo nebėra. Svetimas valdovas uždėjo ant jų savo ranką, ir svetimas tikėjimas įsiviešpatavo. Tai aiškiai rodė tie skambūs žodžiai ir neaiškūs pažadai, o dar aiškiau — sunkus kaip švinas skausmas krūtinėje, stiprus ir baisus skausmas, kokį tik gali įsivaizduoti žmogus. Ir netgi tūkstančiai tokių bukagalvių kaip Osmanas Karamanlija čia nebegali nieko nei padėti, nei pakeisti. (Hodža mintyse vis dar tebesiginčijo su juo.) „Visi žūsime!", „Taip, žūsime!" Tad ko vertas visas tas sambrūzdis, jeigu užeina tokie laikai, kada žmogus negali nei deramai žūti, nei gyventi, o tik trūnija kaip pagalys žemėje, priklausydamas visiems, tik ne sau. Tai iš tikrųjų didelė nelaimė, kurios nemato ir nesupranta visokie karamanlijos ir savo nesupratimu daro ją dar didesnę ir gėdingesnę.

Paskendęs šitokiose mintyse, iš lėto eina Ali-hodža nuo tilto. Jis net nepastebi, kad jį lydi tas pats kareivis sanitaras. Jį ne tiek kamuoja sužeista ausis, kiek sunkus slegiantis skausmas, kuris užgulė krūtinę, perskaičius imperatoriaus atsišaukimą. Eina iš lėto hodža, ir jam atrodo, kad niekad nepasieks kito kranto, kad tiltas, miesto pasididžiavimas, taip artimai susijęs su jo vaikyste, ant kurio jis augo, šalia kurio gyveno, staiga sugriuvo per vidurį, ten prie kapijos; kad jį kaip begarsis sprogimas pusiau perkirto tas baltas austrų atsišaukimas, ir dabar ten juoduoja praraja; kad tos prarajos dešinėj ir kairėj dar stovi atskiros atramos, bet pereiti neįmanoma, nes tiltas nebejungia abiejų krantų, ir kiekvienas turės likti toje pusėje, kur jį užklupo tasai sprogimas.

Iš lėto eina Ali-hodža, kankinamas karštligiškų regėjimų, tartum sunkiai sužeistas, o iš akių be paliovos rieda ašaros. Eina neryžtingai, kaip ligotas elgeta, kuris pirmą kartą pateko ant tilto ir žengia į svetimą, nepažįstamą miestą. Jis atsitokėjo nuo balsų klegesio. Pro šalį ėjo kažkokie kareiviai. Tarp jų vėl šmėkštelėjo jį išvadavęs sanitaras — pilnaveidis, geraširdis ir linksmas, su raudonu kryžium ant rankovės. Juokdamasis kareivis parodė į sutvarstytą ausį ir kažko paklausė nesuprantama kalba. Hodža pagalvojo, kad jam siūlo dar kažkokią pagalbą, ir staiga pasipūtė, paniuro:

— Nereikia, nereikia. Nieko man nereikia.

Ir tvirtu, ryžtingu žingsniu nuėjo namo.

X

Iškilmingai ir oficialiai austrų kariuomenė į miestą įžengė tik rytojaus dieną.

Niekas neatsiminė mieste tokios tylumos. Nė viena parduotuvė neprekiavo. Namų duris ir langus šeimininkai laikė uždarytus, nors buvo saulėta ir šilta rugpjūčio diena. Gatvės buvo tuščios, kiemai ir sodai kaip išmirę. Turkų namuose visi sėdėjo sumišę ir sunerimę, o krikščionių — suklusę ir su nepasitikėjimu laukė, kas bus toliau. Tačiau visi buvo apimti baimės. Į miestą įžengiantieji austrai bijojo pasalos. Turkai bijojo austrų, serbai — austrų ir turkų. Žydai bijojo visko ir visų, nes ypač karo metu bet kas yra stipresnis už juos. Visiems ausyse dar skambėjo miestą apšaudžiusių patrankų griausmas. Ir jeigu žmonės būtų paklusę tik baimei, nė vienas tą dieną nebūtų iškišęs nosies iš namų. Tačiau žmogus turi klausyti ne vien savęs. Į miestą įžengęs austrų būrys surado sargybos viršininką ir visus jo žmones. Būrio karininkas iš sargybos viršininko neatėmė kardo ir liepė ir toliau eiti savo pareigas, žiūrėti mieste tvarkos. Jis dar pridūrė, kad rytojaus dieną, valandą prieš vidudienį, į Višegradą atvyks vyriausiasis vadas, pulkininkas, ir jį turi sutikti žymiausi miesto žmonės, trijų tikėjimų atstovai. Žilas nuolankus sargybos viršininkas tuoj pat pasišaukė mulą Ibrahimą, muderį[19] Huseiną-aga, popą Nikolą, rabiną Davidą Levį ir pranešė, kad jie, kaip „dvasios ganytojai ir žymiausi miesto žmonės“, turį rytoj vidudienį sutikti kapijoje vyriausiąjį vadą, pasveikinti jį miesto gyventojų vardu ir palydėti ligi miesto centro.

Gerokai prieš nustatytą laiką keturi „ganytojai“ susitiko ištuštėjusioje aikštėje ir lėtai nužingsniavo į kapiją. Čia viršininko padėjėjas Salka Hedas su vienu sargybiniu jau tiesė ilgą margaspalvį turkišką kilimą, užklodami juo laiptelius ir akmeninio suolo vidurį, kur turėjo sėdėti austrų vyriausiasis vadas. Tyliai ir iškilmingai jie kiek laiko pastovėjo ir matydami, kad baltame vieškelyje iš Okolištos neregėt jokio pulkininko, pasižiūrėjo vienas į kitą ir tartum susitarę susėdo ant neapdengtos akmeninio suolo dalies. Popas Nikola išsitraukė didelį odinį kapšį tabako ir pavaišino kitus.

Jie sėdėjo kapijoje kaip kadaise, kada buvo jauni, nerūpestingi ir, kaip ir kiti jaunuoliai, leisdavo laiką ant tilto. Tik dabar visi keturi turėjo gerokai metų. Popas Nikola ir mula Ibrahimas — visai senukai, muderis ir rabinas — subrendę vyrai. Šventiškai apsirengę, jie neramiai galvojo apie savo ir artimų žmonių likimą. Žiūrėjo vieni į kitus ir iš arti, ryškiuose saulės spinduliuose, atrodė vieni kitiems daug senesni, negu buvo iš tikrųjų, ir visiškai sumenkę. Jie prisiminė vienas kitą, kokie buvo vaikystėje, kai augo prie šio tilto, kiekvienas su savo karta, tarytum žalias medis, nežinąs, kas laukia ateityje.

Rūkė sau viena kalbėdami, o kita galvodami, nuolat žvilgčiojo į Okolištos pusę — iš ten turėjo pasirodyti vadas, nuo kurio dabar priklausė viskas, kuris galėjo atnešti jiems, jų žmonėms ir visam miestui gera ar bloga, ramybę ar naujų pavojų.

Popas Nikola, žinoma, iš visų keturių buvo ramiausias ir labiausiai susitvardęs, bent taip atrodė. Jis turėjo daugiau kaip septyniasdešimt metų, bet dar buvo žvalus ir stiprus. Jaunystę jis praleido audringai — jo tėvui, tam garsiajam šventikui Michailai, turkai ant to paties tilto nukirto galvą. Savo nežabotu charakteriu ir elgesiu jis buvo užsitraukęs turkų neapykantą ir kerštą ir, slapstydamasis nuo jų, keletą kartų turėjo bėgti į Serbiją. Tačiau kai praėjo neramūs laikai, popo Michailos sūnus paėmė tėvo parapiją, vedė ir ramiai gyveno. Tai buvo seni ir užmiršti dalykai. („Seniai ir aš susiprotėjau, ir mūsų turkai liovėsi į mane šnairavę“,— juokaudavo tėvas Nikola.) Štai jau apie penkiasdešimt metų popas Nikola valdė savo didelę, pasienyje išmėtytą parapiją — ramiai ir išmintingai, be didelių sukrėtimų ir nelaimių, jeigu neskaitysime tų, kurias gyvenimas atneša savaime, stropiai ir oriai ėjo savo pareigas, visada buvo teisingas ir vienodai elgėsi su turkais, prastuomene ir vyresnybe.

Nei anksčiau, nei paskui joks luomas ir jokia tikinčiųjų bendruomenė neturėjo tokio žmogaus: jį gerbė ir juo pasitikėjo visi miesto gy-

ventojai — nesvarbu, kokio tikėjimo, lyties ir amžiaus — ir vadino „seneliu". Visam miestui ir visai apskričiai popas Nikola buvo serbų bažnyčios įsikūnijimas, viskas, ką žmonės laiko krikščionybe. Dar daugiau, jis buvo dvasiškio ir vado idealas, tokio vado, kokį žmonės gali įsivaizduoti tokiame mieste ir tokiomis aplinkybėmis.

Tai buvo aukšto ūgio ir nepaprastai stiprus vyras, nelabai išsimokslinęs, bet labai geros širdies, šviesaus proto, tyros ir laisvos sielos. Jo šypsena nuginkluodavo, nuramindavo ir padrąsindavo kiekvieną; tai buvo neapsakoma ir neįkainojama šypsena stipraus ir kilnaus žmogaus, taikiai gyvenančio su pačiu savimi ir su visa aplinka; šypsodamasis jis prisimerkdavo taip, kad didelės žalios akys virsdavo siauru ruoželiu, spinduliuojančiu auksinėmis kibirkštėlėmis. Toks jis liko ligi pat senatvės. Kai jis eidavo per miestą, apsirengęs savo ilgomis lapenomis, su didžiule ruda barzda, kurią laikas buvo kiek pasidabrinęs ir kuri dengė visą krūtinę, su didžiule šventiko kepure ant tankių plaukų, supintų užpakalyje į standžią, po didžiule kepure pakištą kasą, atrodydavo, kad tai žengia ne paprastas miesto ir viso šio kalnuoto krašto šventikas, o žilos senovės patriarchas, valdantis parapiją ne penkiasdešimt metų, o nuo tų neatmenamų laikų, kada pasaulis dar nebuvo padalytas į tikėjimus ir bažnyčias. Iš parduotuvių abiejose gatvės pusėse jį sveikindavo visų tikėjimų prekiautojai. Moterys sustodavo ir laukdavo nuleidusios galvas, kol praeis „senelis". Vaikai (net žydų) paliaudavo žaidę ir šūkavę, o vyresnieji iškilmingai ir baikščiai prieidavo pabučiuoti didžiulės ir sunkios „senelio" rankos, išgirsti, kaip virš kirptų galvų ir įraudusių nuo žaidimų veidų pasigirs gaivus kaip ryto rasa, stiprus ir linksmas jo balsas:

— Sveikas! Sveikas! Sveikas, sūneli!

Jau nuo senų laikų buvo įprasta sveikinti „senelį", ir šio papročio laikėsi nuo pat mažumės ištisos miestiečių kartos.

Tačiau popo Nikolos gyvenimą temdė vienas šešėlis. Jis neturėjo vaikų. Be abejo, tai buvo skaudus dalykas, tačiau niekas negirdėjo, kad jis ar jo žmona būtų skundęsi ar liūdėję. Jie visada turėdavo paėmę iš kaimo giminių porą vaikų. Tie vaikai gyvendavo pas juos, kol ištekėdavo ar vesdavo, o paskui vėl imdavo kitus.

Šalia popo Nikolos sėdėjo mula Ibrahimas — aukštas, liesas ir pakumpęs, reta barzdele ir nukarusiais ūsais, nedaug jaunesnis už popą Nikolą. Jis turėjo didelę šeimą ir gražų iš tėvo paveldėtą dvarelį, bet buvo toks nevalyvas, sulysęs, bailus, mėlynų vaikiškai judrių akių, jog atrodė greičiau kaip koks atsiskyrėlis, maldininkas, o ne kilmingas Vi-

šegrado hodža. Mula Ibrahimas turėjo vieną trūkumą: smarkiai ir nemaloniai mikčiojo. („Jeigu nori kalbėti su mula Ibrahimu, reikia turėti daug laiko",— juokaudavo miestiečiai.) Tačiau mula Ibrahimas plačiai garsėjo savo gerumu ir jautrumu. Šis žmogus spindėjo nuolankumu, giedra nuotaika, ir kas tik su juo susitikdavo, nepastebėdavo nei jo išvaizdos, nei mikčiojimo. Prie jo linko visi ligoniai, našlaičiai ir kitokių nelaimių ištikti žmonės. Iš tolimiausių kaimų eidavo sodiečiai prašyti mulą Ibrahimą patarimo. Prie jo namų visada laukdavo žmonės. Vyrai ir moterys dažnai sustabdydavo jį gatvėje, prašydami patarimo ir pagalbos. Jis niekada nieko neatstumdavo, nedalydavo, kaip kiti hodžos, brangių talismanų ar amuletų, bet tuoj pat sėsdavo į pirmą pasitaikiusį pavėsį arba ant akmens; žmogus pašnibždomis papasakodavo savo vargus, mula Ibrahimas įdėmiai ir su užuojauta išklausydavo, o paskui tardavo keletą gerų žodžių, visada surasdavo geriausią patarimą arba, įkišęs liesą ranką į gilią savo drabužio kišenę ir apsidairęs, ar kas nemato, įbrukdavo į delną kelias monetas. Jam niekada nebūdavo sunku, nemalonu ar neįmanoma, kada reikėdavo padėti kokiam nors musulmonui. Tam jis visada surasdavo laiko ir pinigų. Netrukdydavo jam ir mikčiojimas, nes, šnibždėdamas su žmogumi, patikėjusiu jam savo nelaimę, jis užmiršdavo, kad mikčioja. Žmogus nueidavo jeigu ne visiškai paguostas, tai bent tam kartui nuramintas, nes matydavo, jog jo kančią kažkas suprato kaip savo. Nuolat rūpindamasis kitais ir niekad negalvodamas apie save, savo amžių jis pragyveno — bent pats taip manė — sveikas, laimingas ir pasiturintis.

Višegrado muderis Huseinas-efendi buvo neaukšto ūgio, apvalus, dar nesenas, gražiai apsirengęs ir gerai išauklėtas žmogus. Juoda trumpa jo barzdelė buvo taisyklingai pakirpta, veidas baltas, raudonskruostis, akys juodos, apvalios. Jis buvo išprusęs, daug žinojo ir garsėjo kaip mokslingas vyras, o pats manėsi dar daugiau žinąs. Mėgdavo kalbėti ir kad jo klausytųsi. Buvo įsitikinęs, kad gražiai kalba, todėl kalbėdavo daug. Žodžius parinkdavo mandagius, nudailintus, saikingai gestikuliuodamas pakeltomis prie krūtinės baltomis išpuoselėtomis rankomis su rausvais nagais, apžėlusiomis trumpais juodais plaukeliais. Jis kalbėdavo tarsi prieš veidrodį. Huseinas-efendi turėjo didžiausią biblioteką mieste — apkaustytą ir gerai užrakintą skrynią knygų, kurias jam paliko mirdamas jo mokytojas, garsusis Arabas-hodža, ir kurias jis ne tik saugojo nuo dulkių ir kandžių, bet ir pats po truputį ir pagarbiai skaitinėjo. Tačiau vien todėl, kad jis turi tiek daug ir tokių vertingų knygų, jį labai gerbė žmonės, nežinantys, kas yra knyga, o ir pats labiau

pakildavo savo akyse. Buvo žinoma, kad jis rašo svarbiausių miesto įvykių kroniką. Miesto gyventojai todėl jį laikė mokytu ir nepaprastu žmogumi ir manė, kad nuo jo priklauso viso miesto ir kiekvieno gyventojo geras vardas. Iš tikrųjų toji kronika buvo visiškai siaura ir nepikta. Pradėjęs ją rašyti, per penkerius šešerius metus muderis teprirašė keturis nedidelio sąsiuvinio puslapius. Mat, jo manymu, dauguma miesto įvykių buvo neverti dėmesio, ir todėl kronika liko nevaisinga, plona ir sausa kaip niurzgli senmergė.

Ketvirtasis „ganytojas“ buvo Davidas Levis, Višegrado rabinas, garsaus senojo rabino chadži Liačo anūkas, paveldėjęs iš senelio ir vardą, ir padėtį, ir tautybę, tik nepaveldėjęs nė truputėlio jo stiprios dvasios ir optimizmo.

Tai buvo jaunas išblyškęs vyras rudomis blizgančiomis ir liūdnomis akimis, nepaprastai bailus ir tylus. Jis neseniai buvo tapęs rabinu ir neseniai vedęs. Norėdamas oriau ir solidžiau atrodyti, nešiojo plačius sunkios ir brangios gelumbės rūbus, želdė barzdą ir ūsus. Bet ir pro rūbus matėsi silpnas, pašiurpęs jo kūnas, o pro juodą retą barzdą — nevyriškas, liguistas veidas. Jis baisiai kentėdavo, kada reikėdavo eiti į žmones, dalyvauti pokalbiuose ir ką nors spręsti, nes jausdavosi esąs mažas, silpnas ir nesubrendęs.

Dabar visi keturi sėdėjo saulėje ir prakaitavo šventiškai apsirengę, susijaudinę ir susirūpinę labiau, negu norėjo parodyti.

— Užsirūkykim dar po vieną; laiko turime, dievai jo nematė, juk ne paukštis, nenusileis staiga ant tilto,— kalbėjo popas Nikola, kaip žmogus, nuo seno įpratęs juokais dangstyti savo bei kitų nerimą ir tikrąsias mintis.

Visi pasižiūrėjo į Okolištos kelią ir paėmė po žiupsnį tabako.

Kalba rišosi sunkiai ir visą laiką sukosi apie vado atvykimą. Visiems atrodė, kad popas Nikola turįs pasakyti kalbą ir pasveikinti jį. Suraukęs antakius ir prisimerkęs,— jo akys, kaip paprastai tokiais atvejais, virto tamsiais ruoželiais, spindinčiais auksinėmis pašaipos kibirkštėlėmis,— šventikas ilgai, įdėmiai ir tyliai žiūrėjo į visus tris.

Jaunasis rabinas kone mirė iš baimės. Jis nebeturėjo jėgų net nupūsti tabako dūmus, ir jie ilgai sukosi apie jo ūsus ir barzdą. Muderis irgi buvo ne mažiau išsigandęs. Šįryt jis staiga prarado visą savo iškalbą ir mokyto žmogaus orumą. Jis ir pats nesuvokė, koks yra sutrikęs ir išsigandęs, nes, būdamas geros nuomonės apie save, negalėjo tuo patikėti. Bandė pasakyti vieną kurią iš savo puikiųjų kalbų, sustiprindamas santūriais gestais, bet gražios rankos pačios krito ant kelių, o žodžiai

pynėsi ir nesirišo. Huseinas-efendi pats negalėjo atsistebėti, kur dingo jo nuolatinis pasitikėjimas savimi, ir visą laiką kamavosi bergždžiai ieškodamas jo kaip daikto, prie kurio seniai buvo pripratęs ir kuris kažkur dingo, kai jo kaip tik labiausiai reikia.

Mula Ibrahimas buvo išblyškęs truputį labiau negu paprastai, bet atrodė ramus ir susikaupęs. Jis ir popas Nikola retkarčiais reikšmingai susižvelgdavo. Dar jaunystėje jie buvo geri pažįstami ir draugai, kiek tais laikais galėjo draugauti turkas su serbu. Kai jaunystėje popui Nikolai po susidūrimų su Višegrado turkais teko bėgti ir slapstytis, jam daug padėjo mula Ibrahimas, kurio tėvas buvo įtakingas žmogus miestelyje. Vėliau, kada mieste prasidėjo ramūs laikai, o santykiai tarp abiejų tikėjimų pasidarė pakenčiami, jie abu, jau būdami subrendę, susidraugavo ir juokais vadino vienas kitą „kaimynu", nors jų namai stovėjo priešinguose miesto galuose. Užėjus sausrai, potvyniui, epidemijai ar kitai kokiai nelaimei, jie visada būdavo su savo parapijiečiais. Susitikę Meidane ar Okolištoje, jie nuoširdžiai sveikindavosi, kaip niekada nesisveikina popas su hodža. Popas Nikola parodydavo pypkės kandikliu į miestą slėnyje prie upės ir pusiau juokais sakydavo:

— Už viską, kas ten apačioje alsuoja, šliaužioja ir šneka žmogaus balsu, mes abu atsakome.

— Teisybė, kaimyne,— pritardavo mula Ibrahimas mikčiodamas,— tikrai atsakome.

(O miestiečiai, kurie moka taikliai iš visko pasijuokti, apie gerai sutariančius žmones dabar sako: „Gyvena kaip popas su hodža". Tas pasakymas jau virto priežodžiu.)

Ir dabar jie gerai suprato vienas kitą, nors nebuvo pratarę nė žodžio. Popas Nikola žinojo, kaip sunku mulai Ibrahimui, o mula Ibrahimas žinojo, kad ir popui nelengva. Ir žiūrėjo vienas į kitą, kaip jau ne kartą gyvenime įvairiomis aplinkybėmis yra žiūrėję: du žmonės, kurie atsako už visus miesto gyventojus — vienas už tuos, kurie žegnojasi, o kitas už tuos, kurie lenkdamiesi garbina alachą.

Staiga pasigirdo kanopų dundesys. Ant mažo arkliuko atlėkė sargybinis. Uždusęs ir išsigandęs, jis dar iš tolo sušuko:

— Atjoja, atjoja ant balto žirgo!

Čia tuoj pat atsirado ir sargybos viršininkas, visada ramus, mandagus ir tylus.

Nuo Okolištos kilo dulkių debesis.

Šie žmonės, gimę ir užaugę tokiame turkų imperijos užkampyje, irstančios XIX amžiaus turkų imperijos, savaime suprantama, niekada

nebuvo matę tikros, stiprios ir gerai organizuotos didelės armijos. Ligi šiol jie matydavo tik pakrikusius, menkai aprūpintus, prastai mundiruotus ir netvarkingai apmokamus pavienius sultono armijos dalinius arba, dar blogiau, prievarta suvarytus Bosnijos bašibuzukus, nedrausmingus ir apsileidusius. Dabar pirmą kartą prieš jų akis žygiavo tikra didelės valstybės armija — pergalinga, spindinti, pasitikinti savo jėgomis. Šitokia kariuomenė turėjo juos apakinti ir žadą atimti. Vien pažvelgus į arklių pakinktus, į kiekvieną kareivio munduro sagą, galima buvo pajusti, kad šių paradinių husarų ir šaulių užnugaryje yra visai kito pasaulio jėga, tvarka ir gerovė. Įspūdis buvo stulbinantis.

Priekyje ant įsiganiusių širmių jojo du trimitininkai, už jų ant bėrių traukė husarų būrys. Arkliai žvilgėte žvilgėjo ir tapseno smulkiai, santūriai kaip merginos. Husarai raudonomis kepurėmis be snapelių, su geltonomis pynutėmis ant krūtinių, visi kaip vienas raudoni ir įdegę vyrai paraitytais ūsiukais, atrodė žvalūs ir išsimiegoję, tarsi tik dabar iš kareivinių. Paskui juos jojo šeši karininkai su pulkininku priešakyje. Į jį buvo nukreipti visų žvilgsniai. Jo žirgas buvo stambesnis už kitų, nepaprastai ilgu ir išlenktu sprandu. Už karininkų žengė visa kuopa pėstininkų ir šaulių, aprengtų žaliomis uniformomis, su plunksnomis prie odinių kepurių ir baltais diržais, sukryžiuotais ant krūtinės. Jie užstojo visą horizontą ir atrodė kaip judantis miškas.

Trimitininkai ir husarai, prajoję pro šventikus ir sargybos viršininką, sustojo aikštėje ir išsirikiavo šonuose.

Išblyškę ir susijaudinę dvasiškieji tėvai stovėjo kapijoje, atsigręžę į artėjančius karininkus. Vienas iš jaunesniųjų karininkų prijojo prie pulkininko ir kažką jam pasakė. Visi pristabdė žirgus. Už kelių žingsnių nuo „ganytojų“ pulkininkas staiga sustojo ir nulipo nuo žirgo; taip pat lyg pagal komandą sustojo ir nulipo nuo žirgų karininkai. Pribėgę kareiviai paėmė arklius ir pavedėjo atgal.

Vos tik palietęs kojomis žemę, pulkininkas iškart pasikeitė. Jis buvo mažas, neišvaizdus, išvargęs, nemalonus ir grėsmingas. Atrodė, tartum būtų kariavęs vienas už visus.

Tuoj krito į akis, kad jis, palyginti su jo išsipusčiusiais, pasitempusiais karininkais, prastai apsirengęs, apsileidęs ir nesusitvarkęs. Jis buvo panašus į žmogų, kuris netausoja jėgų ir pats griauna sau gyvenimą. Nudegęs jo veidas buvo apžėlęs barzda, akys drumstos ir neramios, kepurė pasmukusi ant šono, uniforma suglamžyta ir per plati menkai jo figūrai, batai žemais minkštais aulais, nenublizginti. Plačiai statydamas kojas ir mosikuodamas rimbu, pulkininkas priėjo arčiau. Vienas iš ka-

rininkų jam raportavo rodydamas į stovinčius priešais žmones. Pulkininkas rūsčiai pažvelgė į juos veriančiomis juodomis akimis kaip žmogus, amžinai užsiėmęs sunkiais darbais ir nuolat susiduriąs su dideliais pavojais. Iš karto buvo matyti, kad jis kitaip žiūrėti ir nemoka. Tuo momentu ramiu sodriu balsu prabilo popas Nikola. Pulkininkas pakėlė galvą ir pasižiūrėjo į stotingą vyrą juoda sutana. Platus ramus biblinio patriarcho veidas akimirką patraukė jo dėmesį. Jis galėjo nesuprasti arba nesiklausyti, ką sako šis senelis, bet jo veido neįmanoma buvo nepastebėti. O popas Nikola kalbėjo sklandžiai ir laisvai, kreipdamasis daugiau į jauną karininką, kuris vertė jo kalbą, negu į pulkininką. Visų tikėjimų dvasininkų vardu jis tikino pulkininką, kad jie su savo žmonėmis gera valia paklusią įžengiančiai kariuomenei ir kaip mokėdami palaikysią taiką ir drausmę, kurių reikalauja naujoji valdžia. O jie savo ruožtu prašo kariuomenę apsaugoti juos ir jų šeimas, leisti ramiai gyventi ir sąžiningai darbuotis.

Popas Nikola kalbėjo trumpai ir greit baigė. Rūstusis pulkininkas nespėjo pritrūkti kantrybės. Bet vis dėlto nelaukė, kol jaunasis karininkas baigs versti. Mostelėjęs rimbu, šiurkščiu ir trūkčiojamu balsu jį pertraukė:

— Gerai, gerai! Visi bus apsaugoti, kas gerai elgsis. O ramybė ir tvarka visur turi būti. Jokių kalbų.

Ir linktelėjęs galvą jis nuėjo į priekį, su niekuo nepasisveikinęs, nė nepažvelgęs. Šventikai pasitraukė į šalį. Pro juos praėjo pulkininkas, paskui karininkai ir kareiviai su arkliais. Niekas nekreipė dėmesio į „ganytojus“, kurie liko kapijoje vieni.

Visi keturi buvo nusivylę. Rytą ir visą pereitą naktį, net bluosto nesudėję, jie šimtus kartų bandė įsivaizduoti tą akimirką, kada kapijoje pasitiks imperatoriaus kariuomenės vadą. Kiekvienas savaip, priklausomai nuo proto ir būdo, ruošėsi blogiausiam. Vienas jau matė save tiesiai nuo tilto tremiamą į tolimą Vokietiją, kur niekad neberegės nei savo namų, nei savo miesto. Kitas prisiminė Hairudiną, kuris kadaise šioje kapijoje kirto galvas. Įvairiai jie vaizdavosi tą sceną, tik ne tokią, ne su šituo mažaūgiu, bet griežtu ir piktu karininku, kuriam gyvenimo esmė yra karas, kuris negalvoja apie save ir nesiskaito su kitais, į visus žmones žiūri tik kaip į daiktus ar karo priemonę ir elgiasi taip, tarytum kariautų savo lėšomis ir vien savo vardu.

Taip jie stovėjo ir apstulbę dairėsi. Jų žvilgsniai tarsi klausė: „Ar mes dar gyvi, ar tai, kas blogiausia, iš tiesų jau įvyko?“, „Kas mūsų laukia ir ką reikia daryti?“

Pirmieji atsipeikėjo sargybos viršininkas ir popas Nikola. Jie nusprendė, jog „ganytojai" atliko savo pareigą ir jiems nieko daugiau nebelieka, kaip tik eiti namo ir skelbti žmonėms, kad nebijotų ir nebėgtų, bet būtų apdairūs. Kiti, išblyškusiais kaip popierius veidais ir tuščiomis galvomis, pritarė šiam sprendimui, kaip būtų pritarę ir kitam, nes patys nebeįstengė ko nors sugalvoti.

Sargybos viršininkui niekas negalėjo sudrumsti ramybės, ir jis nuėjo savo reikalais. Sargybinis vyniojo ilgą kilimą, kuriam nebuvo lemta susilaukti austrų kariuomenės vado, šalia jo stovėjo Salka Hedas, šaltas ir abejingas kaip pats likimas. Tuo tarpu „ganytojai" išsiskirstė ir nuėjo kiekvienas savo keliu. Rabinas skubiai tipeno namo, trokšdamas kuo greičiau atsidurti šiltame ir jaukiame šeimos židinyje, kur jo laukė motina ir žmona. Muderis žingsniavo lėčiau, giliai susimąstęs. Dabar, kada viskas praėjo taip netikėtai lengvai ir gerai, nors gana šiurkščiai ir nemaloniai, jis aiškiai suprato, jog nebuvo pagrindo būgštauti, ir jam atrodė, kad pats iš tikrųjų niekada nieko nebijojo. Jis tik galvojo, kokią reikšmę šis įvykis gali turėti jo kronikai ir kiek vietos joje užims. Dvidešimt eilučių užteks. Gal ir penkiolika, o gal dar mažiau. Kuo arčiau buvo prie namų, tuo mažiau skyrė eilučių. Ir su kiekviena atmesta eilute jam atrodė, kad viskas aplinkui mažėja ir smulkėja, o jis pats, muderis, auga ir kyla savo paties akyse.

Mula Ibrahimas ir popas Nikola ėjo kartu ligi Meidano papėdės. Abu tylėjo sukrėsti imperatoriaus pulkininko išvaizdos ir elgesio. Jie norėjo greičiau pareiti namo ir pasimatyti su savo žmonėmis. Ten, kur skiriasi jų keliai, jie sustojo valandėlę ir tylėdami pasižiūrėjo vienas į kitą. Mula Ibrahimas mirkčiojo ir krutino lūpas, tarsi jose būtų įstrigęs tas vienas vienintelis žodis, kurį norėjo ištarti. Popas Nikola, vėl atgavęs spindulingą šypseną, kuria drąsindavo ir save, ir hodžą, pasakė savo ir jo mintį:

— Kietas kumštis šios armijos, mula Ibrahimai!

— Tttteisybę sakai, kkkkietas,— sumikčiojo mula Ibrahimas, pakėlė rankas ir atsisveikindamas linktelėjo popui galvą, nusišypsojo.

O popas Nikola iš lėto ir sunkiai nukiūtino į savo namus prie cerkvės. Popienė pasitiko jį nieko neklausdama. Vyras iškart nusiavė batus, nusivilko sutaną ir nusimetė kepurę nuo prakaituotų rudai žilų plaukų, supintų į standžią kasą. Paskui atsisėdo ant nedidelės žemos sofos. Ant medinės atramos jau buvo padėta stiklinė vandens ir cukraus gabalėlis. Atsigaivinęs ir užsirūkęs, Nikola iš nuovargio užsimerkė. Prieš akis jam visą laiką šmėkščiojo rūstusis pulkininkas tarsi akinantis, viską užsto-

jantis žaibas, ir nors žmogus mato vien tik jį, bet kaip reikiant įsižiūrėti negali. Popas atsidusdamas toli išpūtė dūmų kamuolį ir tyliai pasakė sau:

— Taip, keistas bjaurybė, kad jį kur...

Mieste sutratėjo būgnas, o paskui nuaidėjo skambi, linksma, nauja ir neįprasta šaulių būrio trimitų melodija.

XI

Tokiu būdu didelės permainos miesto prie tilto gyvenime įvyko be aukų, jeigu neskaitysime Ali-hodža kentėjimų. Jau po kelių dienų gyvenimas pradėjo tekėti sena vaga ir atrodė, kad nieko iš esmės ir neįvyko. Ir pats Ali-hodža, kaip ir kiti prekiautojai, atidarė savo parduotuvę netoli tilto, tik čalmą dabar nešiojo kiek pakreipęs ant dešinio šono, kad nebūtų matyti ausies rando. Sunkus lyg švinas maudulys, kuris užgulė jam krūtinę, pamačius raudoną kryžių ant austrų kareivio rankovės ir pro ašaras perskaičius „imperatoriaus žodžius“, visai nepraėjo, bet pasidarė mažas kaip rožančiaus karoliukas, ir dėl jo galima buvo gyventi. Pagaliau ne jis vienas jį nešiojosi.

Šitaip prasidėjo naujas gyvenimo tarpsnis — okupacija, kuriai priešintis žmonės nepajėgė ir todėl širdyje manė, kad ji bus laikina. Ko tik negabenta tiltu pirmaisiais okupacijos metais! Dardėdamos važiavo ilgos gurguolės geltonų kariškų vežimų su maistu, drabužiais, baldais, kažkokiais lig tol nematytais daiktais ir įtaisais.

Iš pradžių buvo matyti tik kariuomenė. Kaip grybai po lietaus kiekvienoje pakampėje, už kiekvieno krūmo dygo kareiviai. Jų prigužėjo pilnas parduotuvių kvartalas ir miesto pakraščiai. Kas valandėlę galėjai išgirsti, kaip šaukia išsigandusi moteris, kieme ar sode netikėtai susidūrusi su kareiviu. Tamsiai mėlynomis uniformomis, įdegę po dviejų mėnesių žygio ir kovų, linksmi, kad išliko gyvi, ištroškę pramogų, kareiviai pasklido po visą miestą ir jo apylinkes. Ant tilto jų galima buvo pamatyti bet kuriuo dienos metu. Iš miestiečių mažai kas eidavo į kapiją, nes ten amžinai būdavo pilna kareivių. Jie sėdėdavo, įvairiom kalbom dainuodavo dainas, juokaudavo, pirkdavo vaisius ir susipildavo į kepures su odiniais snapeliais ir skardinėmis kokardomis, kuriose buvo imperatoriaus inicialai: PJ I[20].

Tačiau rudenį kariuomenė iš miesto ėmė trauktis. Po truputį jos vis

mažėjo ir mažėjo. Pagaliau liko tik žandarmerijos daliniai. Jie ruošėsi apsistoti ilgam, ieškojo butų. Tuo pačiu metu ėmė plūsti į miestą valdininkai, dideli ir smulkūs tarnautojai su šeimomis ir tarnais, paskui juos meistrai ir tokie specialistai, kokių ligi tol čia niekas nebuvo matęs. Privažiavo čekų, lenkų, chorvatų, vengrų, vokiečių.

Iš pradžių atrodė, kad šitie žmonės atvyksta šiaip sau, tarsi atnešti vėtros, kad jie čia bus neilgai ir gyvens laikydamiesi tos tvarkos, kuri nuo seno įprasta mieste, kad civilinė valdžia tik pratęs kuriam laikui kariuomenės įvestą okupacinį režimą. Tuo tarpu svetimtaučių skaičius kas mėnesį vis didėjo. Tačiau labiausiai stebino miestiečius ir kėlė jų nepasitikėjimą ne atvykėlių skaičius, o nesuprantami didžiuliai šių žmonių planai, nenuilstamas darbštumas ir atkaklumas. Tie ateiviai patys nerimo ir kitiems nedavė ramybės; atrodė, kad jie nutarė nematomu, bet vis labiau juntamu įstatymų, potvarkių, įsakymų tinklu apraizgyti patį gyvenimą su žmonėmis, gyvu ir negyvu inventorium, viską pakeisti, išjudinti: tiek išorinį miesto vaizdą, tiek žmonių įpročius ir papročius nuo lopšio ligi karsto. Ir viską jie darė ramiai, daug nekalbėdami, be prievartos ir provokacijų, taip, kad žmonėms nebuvo ko priešintis. Pamatę, kad jų kas nors nesuprato, arba susidūrę su pasipriešinimu, jie tučtuojau sustodavo, kažkur nepastebimai pasitardavo, pakeisdavo kryptį ir metodą, o paskui vėl darydavo, ką sugalvoję. Kiekvienas jų pradėtas darbas atrodė nekaltas, beveik beprasmiškas. Štai jie matuoja dirvonuojančias žemes, ženklina miške medžius, apžiūrinėja išvietes ir nutekamuosius kanalus, žiūri į dantis arkliams ir karvėms, tikrina svarstykles ir svarsčius, klausinėja, kokiomis ligomis serga žmonės, kokių jie turi vaismedžių, kokių veislių avys ir naminiai paukščiai. (Tai buvo panašu į žaidimą. Toks nesuprantamas, beprasmiškas ir nerimtas atrodė gyventojams šitas užsiėmimas.) Paskui visas taip stropiai ir sąžiningai padarytas darbas kažkur dingsta be pėdsako. O po kelių mėnesių ir net metų, kai žmonės visa tai jau seniai užmiršę, staiga iškyla aikštėn visų tų iš pažiūros beprasmiškų ir užmirštų darbų prasmė: į miesto valdybą — konaką — sušaukiami kvartalų seniūnai ir jiems duodami nurodymai, kaip kirsti mišką, kovoti su šiltine, kaip pardavinėti vaisius ir saldumynus ar pasportizuoti galvijus. Kas dieną vis naujas įsakymas. Ir kiekvienas ne tik apriboja atskiro piliečio teises ar padidina jo pareigas, bet ir paįvairina, praturtina viso miesto ar kaimo ir visų gyventojų gyvenimą.

Tačiau namuose, ne tik turkų, bet ir serbų, niekas nesikeitė. Čia žmonės gyveno, dirbo ir linksminosi senoviškai. Duoną maišė duonku-

biliuose, kavos pupeles spragino židiniuose, baltinius virino katiluose, o paskui skalbė šarmu, kuris ėdė moterims rankas; audė staklėmis, siuvinėjo su spręstuvais. Per šventes, vestuves ir kitokias iškilmes visi laikėsi senoviškų papročių, o apie naujus, svetimšalių atneštus, kalbėjo tik vienur kitur pašnibždomis ir kaip apie kažkokius labai tolimus ir netikrus dalykus. Žodžiu, žmonės gyveno ir dirbo kaip kadaise ir kaip daugumas šeimų gyvens ir dirbs, praėjus po okupacijos dešimt ar dvidešimt metų.

Užtat miesto išvaizda akyse keitėsi. Tie patys žmonės, kurie namuose laikėsi senų papročių ir nė nemanė jų keisti, su naujovėmis mieste taikstėsi gana lengvai, daugiau ar mažiau nusistebėdami, pamurmėdami. Čia, kaip visada ir visur būna panašiomis aplinkybėmis, naujas gyvenimas susipynė su senuoju. Senos pažiūros ir senos vertybės susidūrė su naujomis, maišėsi arba gyvavo lygia greta, tarsi laukdamos, kieno bus viršus. Žmonės mokėdavo forintais ir kreiceriais, grašiais ir paromis, matuodavo aršinais, okomis ir drachmomis arba metrais, gramais ir kilogramais, mokėjimo ir prekių pristatymo terminus nustatydavo pagal naują kalendorių, bet dar dažniau senuoju papročiu: Georgijaus ar Mitro dienai. Žmonės savo prigimtimi priešinosi viskam, kas nauja, bet nepuolė į kraštutinumą, nes daugumui pats gyvenimas buvo svarbesnis už tas formas, į kurias jis įvelkamas. Tik vienas kitas pergyveno gilią ir tikrą kovos tarp sena ir nauja dramą. Tokiems žmonėms gyvenimo būdas buvo neatskiriamai ir besąlygiškai susijęs su pačiu gyvenimu.

Toks žmogus buvo Šemsi-begas Brankovičius iš Crnčės, vienas turtingiausių ir žymiausių begų mieste. Jis turėjo šešis sūnus, iš kurių keturi buvo vedę. Jų namai sudarė ištisą nedidelį kaimelį, apsuptą giraičių ir sodų. Šemsi-begas buvo griežtas, nešnekus ir rūstus, tos didelės šeimos galva. Aukštas, pakumpęs nuo senatvės, su didžiule balta, auksu išsiuvinėta čalma ant galvos, jis tik penktadieniais ateidavo į miesto centrą drauge su visais pasimelsti mečetėje. Kai tik prasidėjo okupacija, jis nuo pačios pirmos dienos niekur nesustodavo mieste, su niekuo nesikalbėdavo ir nesidairydavo aplinkui. Brankovičių namuose nepasirodė nei naujų drabužių, nei apavo, nei instrumentų, nepasigirdo nė vieno naujo žodžio. Sūnums jis draudė turėti bet kokių reikalų su naująja valdžia, anūkų neleido į mokyklą. Dėl to kentėjo visa šeima; sūnūs buvo nepatenkinti senio atkaklumu, bet niekas nedrįso nei žodžiu, nei žvilgsniu pasipriešinti jo valiai. Turkai, kurie bendravo ir dirbo su ateiviais, mieste Šemsi-begą sveikindavo su tylia pagarba, jausdami ir bai-

mę, ir nuostabą, ir sąžinės priekaištus. Seniausi ir garbingiausi Višegrado turkai dažnai atvykdavo į Crnčę tarsi maldininkai pasėdėti ir pasikalbėti su Šemsi-begu. Čia susirinkdavo žmonės, pasiryžę priešintis ligi galo, nieku gyvu nenorintys taikstytis su tikrove. Jie sėdėdavo ilgai, daug nekalbėdami, nieko nenutardami.

Šemsi-begas, būdavo, sėdi ant nedidelio raudono kilimo, apsimuturiavęs ir žiemą, ir vasarą, o aplinkui svečiai. Paprastai jie kalbasi apie kokią nors nesuprantamą ir nepriimtiną okupacinės valdžios naujovę arba apie turkus, kurie vis labiau taikosi prie naujos tvarkos. Visi jaučia būtinumą šiam atkakliam ir garbingam žmogui išsakyti savo nuoskaudas, baimę ir netikrumą. Ir kiekvieną kartą pašnekesiai baigiasi klausimais: kur visa tai veda ir kuo baigsis? Ko nori ir kas tie svetimšaliai, kurie, atrodo, nežino nei poilsio, nei atokvėpio, nei saiko, nei ribų? Su kokiais planais jie atėjo, kodėl jiems tiek visko reikia, tartum viena reikmė išplauktų iš kitos, kam jiems visa tai, kas jiems neduoda ramybės, koks prakeiksmas visą laiką juos persekioja ir verčia griebtis vis naujų darbų, kurių ir galo nematyti.

O Šemsi-begas tik žiūri į juos ir dažniausiai tyli. Jo veidas tamsus, bet ne saulės nudegintas, o pajuodęs nuo susikrimtimo. Žvilgsnis aštrus, bet įbestas į tolį ir nieko nematantis. Akys apsiblaususios, o aplink juodus vyzdžius balkšvai pilki ratilai kaip seno erelio. Didelė plonalūpė, stipriai sučiaupta burna vos kruta tarsi gromuliuodama vis tą patį nepasakytą žodį.

Ir vis dėlto žmonės išeina iš jo namų jausdami palengvėjimą, tiesa, nepaguosti ir nenuraminti, bet sujaudinti ir paveikti jo tvirto ir beviltiško nepalenkiamumo.

O kai Šemsi-begas kitą penktadienį eina į turgų, žiūri, kad žmonės ar namai vėl kažkuo pasikeitę, nebe tokie kaip pereitą penktadienį. Nenorėdamas tų naujovių matyti, jis nudelbia akis žemyn, bet ir sudžiūvusiame gatvės purve šalia apvalių lygių turkiškų pasagų vis daugiau ir daugiau mato išlenktų, su aštriais grifais austriškų pasagų pėdsakų. Taigi net čia, kelio purve, jis regi negailestingą laiko nuosprendį, kuris parašytas visų veiduose ir daiktuose ir kurio negalima pakeisti.

Matydamas, kad akių jau nebėr kur dėti, Šemsi-begas visai liovėsi vaikščiojęs į miestą. Jis užsidarė savo Crnčėje ir sėdėjo ten — tylus, bet griežtas ir negailestingas šeimininkas, našta kitiems, o dar didesnė sau pačiam. Jį ir toliau lankė seni ir žymūs miesto turkai kaip gyvą šventovę. (Ypač Ali-hodža Muteveličius.) Trečiaisiais okupacijos metais Šemsi-begas mirė visai nesirgęs. Mirė taip ir nepasakęs to kartaus

žodžio, kuris visą laiką buvo beišsprūstąs iš jo senų lūpų, taip daugiau ir neįkėlęs kojos į miesto centrą, kur dabar viskas suko nauja vaga.

Iš tiesų miestas sparčiai keitėsi: ateiviai kirto medžius, o naujus sodino kitose vietose, taisė kelius ir tiesė naujus, kasė griovius, statė visuomeninius pastatus. Per keletą okupacijos metų turgavietėje buvo nugriautos visos išsikišusios iš eilės parduotuvės, nors, tiesą sakant, jos niekam ligi tol nekliudė. Vietoj senųjų parduotuvių su mediniais atlenkiamais prekystaliais buvo pastatyta naujų tvirtų namų su čerpių arba skardiniais stogais ir su metaliniu užlaidu ant durų. (Tų permainų auka turėjo būti ir Ali-hodža parduotuvė, bet jis ryžtingai protestavo, bylinėjosi, visokiais būdais išsisukinėjo, kol pasiekė savo, ir jo parduotuvė liko senoje vietoje.) Buvo išplėsta ir išlyginta turgaus aikštė. Pastatytas naujas konakas: didelis pastatas, kuriame buvo teismas ir apskrities valdyba. O kariuomenė viską darė savarankiškai, dar greičiau ir beatodairiškiau negu civilinė valdžia: statė barakus, rovė ir sodino miškus, keitė ištisų kalvų išvaizdą.

Seni gyventojai negalėjo atsistebėti. Kai tik jiems pasirodydavo, kad pagaliau atėjo galas tam nesuprantamam uolumui, ateiviai pradėdavo kokį nors naują, dar nesuprantamesnį darbą. Miestiečiai, būdavo, sustoja ir žiūri, kaip jie dirba, bet ne taip, kaip vaikai mėgsta žiūrėti į suaugusiųjų darbus, o priešingai, kaip suaugusieji, kurie stabteli akimirką žvilgterėti į vaikų žaidimus. Niekas čia nesuprato ir nevertino svetimšalių noro kurti ir griauti, kasti ir mūryti, statyti ir keisti, jų nuolatinių pastangų suvaldyti, išnaudoti gamtos jėgas, kovoti su jomis. Priešingai — visi gyventojai, ypač seni žmonės, čia matė negerą ir pikta lemiantį ženklą. Jeigu būtų jų valia, Višegradas atrodytų kaip ir visi Rytų miestukai. Jie taisytų, kas griūna, ramstytų, kas pakrypę, bet niekas, be šių būtinų dalykų, neprasimanytų kitų darbų, niekas planingai ir su išskaičiavimu nejudintų pamatų ir nekeistų nuo amžių stovinčio miesto vaizdo.

Tačiau svetimšaliai toliau dirbo vieną po kito savo darbus, greitai, nuosekliai, pagal nesuprantamus ir kruopščiai parengtus planus, ir vis labiau stebino miestiečius. Tokiu būdu, visiškai nesitikint miesto gyventojams, atėjo eilė ir apgriuvusiems, apleistiems užeigos namams, kurie ir dabar, kaip ir prieš tris šimtus metų, sudarė su tiltu vieningą visumą. Tiesa, tai, ką žmonės vadino „Akmeniniu chanu“, seniai buvo virtę tikrais griuvėsiais. Durys buvo supuvusios, klintiniai langų pinučiai sulaužyti, stogas įgriuvęs, viduje augo didelė akacija ir kažkokie krūmai bei piktžolės, bet lauko sienos išsilaikė gerai, taisyklingas balto akmens sta-

čiakampis nė neketino griūti. Visų miestiečių — mažų ir senų — akyse tai buvo ne paprasti griuvėsiai, bet tilto tąsa, neatskiriama miesto ir jų gimtųjų namų dalis, todėl niekas nė sapnuoti nesapnavo, kad galima būtų liesti šį senovinį pastatą ir ką nors keisti, ko dar nepakeitė laikas ir gamta. Tačiau vieną gražią dieną atėjo eilė ir jam. Pirmiausia inžinieriai ilgai matavo griuvėsius, paskui atėjo darbininkai ir padienininkai ir pradėjo versti akmenį po akmens, gąsdindami ir vaikydami įvairius paukščius ir žvėrelius, kurie čia buvo apsigyvenę. Netrukus plotas ties turgaus aikšte šalia tilto buvo plikas, o iš užeigos namų beliko baltų akmenų krūva. Praėjus kiek daugiau kaip metams, vietoj kadaise stovėjusių baltų užeigos namų išdygo dviejų aukštų gremėzdiškos kareivinės, dažytos šviesiai mėlyna spalva, pilkos skardos stogu, su šaudymo angomis kampuose. Praplėstoje aikštėje visą dieną būdavo muštruojami kareiviai, kurie, garsiai šaukiant kapralams, išsitempdavo lyg kankiniai ir krisdavo kniūbsti į dulkes tartum pakirsti. O vakarais iš daugybės šio bjauraus pastato langų, grojant lūpinei armonikėlei, skambėdavo nesuprantamos kareivių dainos. Pagaliau šaižus karo trimitas savo liūdna melodija, nuo kurios imdavo kaukti visi miesto šunys, nutildydavo tuos garsus ir užgesindavo languose paskutines šviesas. Tokiu būdu nebeliko gražaus vizirio palikimo, o kareivinės, kurias žmonės, ištikimai laikydamiesi tradicijų, irgi pavadino „Akmeniniu chanu“, pradėjo savo gyvenimą aikštėje prie tilto, visiškai nesiderindamos su aplinka.

Tiltas dabar liko visiškai atskirtas ir vienišas.

Žinoma, įsisenėję miestiečių papročiai ir ant tilto susidurdavo su nauja, svetimšalių atnešta tvarka, ir per tuos susidūrimus visa, kas sena, įprasta, dažniausiai turėdavo nusileisti ir taikytis prie naujovių.

Kiek priklausė nuo mūsų miestiečių, gyvenimas kapijoje plaukė be permainų. Tačiau dabar pasirodė, kad į kapiją bet kuriuo dienos metu vis drąsiau ateina serbai ir žydai ir nebesiskaito, kaip kadaise, su turkų papročiais bei įpročiais. Daugiau viskas liko po senovei. Ištisą dieną čia sėdėdavo supirkėjai ir prekiautojai, supirkinėjo iš valstiečių vilnas, paukščius ar kiaušinius, o šalia jų trainiodavosi visokie dykaduoniai, įpratę nuo saulės patekėjimo bastytis mieste iš vieno galo į kitą. Vakarėjant čia rinkdavosi ir kiti miesto gyventojai, tie, kurie dirba ar tarnauja,— norėdami pasikalbėti arba tyliai pasėdėti, pasižiūrėti į didžiulę žalią upę, pakrantėse apaugusią karklais ir primargintą smėlėtų seklumų. O naktis priklausė jaunimui ir lėbautojams. Jie ir dabar, ir anksčiau nesivaržė nei dėl laiko, nei dėl elgesio.

Kaip tik nakties gyvenime, ypač iš pradžių, ir įvyko daugiausia pasikeitimų ir nesusipratimų. Naujoji valdžia patvarkė, kad miestas visą laiką būtų apšviestas. Jau pirmais okupacijos metais svarbiausiose gatvėse ir sankryžose ant žalių stulpų buvo įtaisyti žibintai, kuriuose degė žibalinės lempos. (Tas lempas valydavo, pripildavo ir uždegdavo ilgšis Ferhatas, neturtingas žmogelis, auginęs visą pulką vaikų. Lig tol jis patarnaudavo apskrities valdyboje, ramazano dienomis šaudydavo iš mortyros — šiuos darbus dirbo be pastovaus, nustatyto užmokesčio.) Tokiu būdu keliose vietose buvo apšviestas ir tiltas, taip pat kapija. Stulpas žibintui buvo prikaltas prie anos ąžuolinės sijos, likusios nuo kadaise stovėjusio sargybos bokšto. Šiam stulpui kapijoje teko ilgai kovoti su mėgėjais tamsoje dainuoti, rūkyti ar kalbėtis, taip pat su pražūtingais jaunuolių instinktais, kuriuos gimdo meilės įkarštis, nuobodulys ir rakija. Juos erzino toji mirksinti šviesa, ir ne kartą žibintas ir žibalinė lempa buvo sudaužyti. Kiek buvo sumokėta pabaudų ir paskelbta teismo nuosprendžių dėl šio žibinto... Vienu metu šią šviesą saugojo specialus miesto valdžios paskirtas sargas. Naktiniams kapijos lankytojams šis gyvas liudininkas buvo dar blogiau negu žibintas. Tačiau laikui bėgant, naujos kartos priprato ir susitaikė su tuo, kad nakties jausmus tenka išlieti prie silpnai šviečiančio žibinto, ir jau nebesvaidė į jį akmenimis, lazdomis ar kokiais kitais po ranka pasitaikančiais kietais daiktais. O mėnesienos naktimis, kada kapijoje susirinkdavo ypač daug žmonių, žibinto visai nedegdavo.

Kartą per metus tiltas būdavo iškilmingai apšviečiamas. Rugpjūčio aštuonioliktos, imperatoriaus gimimo dienos išvakarėse valdžia kasmet tiltą išpuošdavo lapų ir jaunų eglišakių vainikais, o vos tik sutemus uždegdavo daugybę žibintų ir lempučių: šimtai kareiviškų konservų dėžučių su taukais ir stearinu liepsnodavo ilgomis eilėmis išilgai turėklų. Jos apšviesdavo tik centrinę tilto dalį, o galai ir atramos skęsdavo tamsoje, todėl atrodydavo, kad apšviestoji dalis kybo erdvėje. Tačiau kiekviena šviesa greitai užgęsta, o kiekvienos iškilmės pasibaigia. Rytojaus dieną tiltas vėl likdavo koks buvęs. Tik tos kartos vaikų akyse tiltas išlikdavo naujas, nepaprastas, nužertas greit užgęstančių žiburių,— vaizdas gyvas, įspūdingas, bet trumpas kaip akimirka ir išnykstąs tarsi sapnas.

Be apšvietimo, naujoji valdžia ypatingu būdu patvarkė ir švaros reikalus kapijoje. Vaisių žievės, arbūzų sėklos, riešutų kevalai dabar nesimėtydavo ištisas dienas ant grindinio, kol nuplaudavo lietus

ar nupūsdavo vėjas. Kiekvieną rytą viską sušluodavo ir sutvarkydavo šlavikas. Pagaliau tai niekam nekliudė, nes žmonės greit pripranta prie švaros, nors ji nėra jų įprotis ir poreikis, žinoma, jeigu jiems patiems nereikia jos žiūrėti.

Dar vieną naujovę atnešė okupacijos laikai ir nauji žmonės: kapijoje pirmą kartą per visą jos istoriją pradėjo lankytis moterys. Valdininkų žmonos ir dukterys, jų tarnaitės ir auklės sustodavo čia pasišnekėti, švenčių dienomis ateidavo pasėdėti su savo palydovais — kariškiais ar civiliais. Tai būdavo nedažnai, tačiau trikdydavo jaunimą ir gadindavo nuotaiką seniems žmonėms, atėjusiems čia ramiai ir tyliai parūkyti pypkės.

Žinoma, tarp kapijos ir miesto moterų nuo seno buvo tam tikri ryšiai, bet jie reikšdavosi tuo, kad vyrai eidavo ant tilto meiliai kalbinti praeinančių merginų, pasipasakoti džiaugsmų, išspręsti ginčų, kilusių dėl moterų, ar apraudoti meilės skausmo. Ne vienas vyras čia prasėdėjo daug dienų ir valandų tyliai niūniuodamas („vien savo širdžiai"), apgaubtas tabako dūmų arba tyliai stebėdamas sraunų vandenį, šitaip atiduodamas duoklę susižavėjimui, kuriam visi esame už daug ką dėkingi ir kurio retai kas išvengia. Ne vienas jaunų varžovų konfliktas čia buvo likviduotas, ne viena meilės intriga suregzta. O kiek čia kalbėta ir svajota apie moteris ir meilę, kiek suliepsnojo aistrų ir kiek vėl užgeso! Visko buvo, bet moterys kapijoje niekad nesustodavo ir nesėdėdavo — nei krikščionės, nei juo labiau musulmonės. Dabar viskas pasikeitė.

Kai tik sekmadienis ar šventadienis, kapijoje pasirodo virėjos — raudonveidės, susismaugusios per juosmenį ir taip suveržusios korsetuose netelpančius riebius kūnus, jog, rodos, tuoj uždus. Jas lydi puskarininkiai išvalytais mundurais su blizgančiomis metalinėmis sagomis, su raudonais akselbantais ir šaulių ženklais ant krūtinių. O šiokiadieniais vakare čia vaikštinėja valdininkai ir karininkai su žmonomis, sustoję kapijoje, kalbasi nesuprantama kalba, garsiai kvatojasi ir nieko nepaiso.

Tos dykinėjančios linksmos moterys badė akis visiems, vieniems daugiau, kitiems mažiau. Žmonės kurį laiką stebėjosi ir jų varžėsi, o paskui apsiprato, kaip kad apsiprato su daugybe kitų naujovių, nors patys jų nepriėmė.

Apskritai galima pasakyti, kad visos permainos ant tilto buvo nedidelės, paviršutiniškos ir laikinos. Daugybė svarbių permainų gyventojų galvosenoje ir įpročiuose, taip pat miesto išvaizdoje, tartum

praėjo pro šalį nepaliesdamos tilto. Atrodė, kad baltas senasis tiltas, sveikas išstovėjęs tris šimtus metų, liks nepasikeitęs ir valdant naujam imperatoriui, atlaikys naujovių ir permainų srautą, kaip senovėje atlaikydavo „didžiuosius“ potvynius ir išnirdavo iš įnirtingų drumstų bangų nepaliestas ir baltas, tarsi iš naujo užgimęs.

XII

Taigi dabar gyvenimas kapijoje pasidarė dar smagesnis ir margesnis.

Dabar ištisas dienas ir dargi naktis kapiją lanko daugybė visokių žmonių, savų ir ateivių, jaunų ir senų. Visi jie susirūpinę vien savimi, savo mintimis, užgaidomis ar aistromis, kurios ir atvedė į kapiją. Todėl niekas nekreipia dėmesio į praeivius, kurie, paskendę savo rūpesčiuose, eina per tiltą nuleidę galvas, nesidairydami į šalis ir nematydami kapijoje sėdinčių žmonių.

Tarp tokių praeivių gali pamatyti ir Milaną Glasinčaniną iš Okolištos, aukštą, liesą, blyškų ir pakumpusį vyrą. Visa jo figūra atrodo tarsi persišviečianti ir besvorė, bet švino kojomis. Todėl eidamas jis linguoja ir lankstosi tarytum vėliavėlė vaikų rankose per procesiją. Plaukai ir ūsai pražilę kaip senio, akys nudelbtos. Taip jis praeina lyg lunatikas, nepastebėdamas jokių pasikeitimų nei kapijoje, nei pasaulyje, ir pats beveik nepastebimas žmonių, susirinkusių čia pasėdėti, pasvajoti, padainuoti, paprekiauti, pasišnekėti ar šiaip praleisti laiko. Seniai jį užmiršęs jaunimas nekreipia į jį dėmesio, svetimšaliai visai nepažįsta. O vis dėlto jo likimas artimai susijęs su kapija, bent jau sprendžiant iš to, ką apie jį miesto žmonės prieš dešimt dvidešimt metų kalbėjosi ar šnibždėjosi.

Milano tėvas Nikola Glasinčaninas, pasiturintis žmogus, apsigyveno mieste tais laikais, kada sukilimas Serbijoje buvo pačiame įkarštyje. Jis nusipirko gražią sodybą Okolištoje. Sklido gandas, kad jis iš kažkur pabėgo su dideliais, bet nesąžiningai įgytais pinigais. Niekas neturėjo įrodymų, todėl visiškai ir netikėjo. Bet niekas gandų ir neneigė. Jis du kartus vedė, bet su vaikais jam nesisekė. Užsiaugino tik vieną sūnų Milaną ir jam paliko visą turtą, viešą ir slaptą. Milanas irgi turėjo vienintelį sūnų Petarą. Turto jam būtų užtekę per akis, jeigu nebūtų pasidavęs vienai aistrai — kortoms.

Tikri višegradiečiai nemėgsta kortuoti. Kaip jau matėme, jų aistros kitokios: nepaprasta silpnybė moterims, pamėgimas išgerti, padainuoti, bastytis gatvėmis arba svajoti prie gimtosios upės. O žmogaus sugebėjimai visur riboti, taip pat ir čia. Aistros kovoja, susiduria ir dažnai visiškai išstumia viena kitą. Nepasakysi, kad Višegrade neatsirasdavo žmonių, užsikrėtusių kortavimo yda, bet, palyginti su kitais miestais, kortuotojų čia visada buvo nedaug, ir dažniausiai jie būdavo svetimšaliai ir atvykėliai. Šiaip ar taip, Milanas Glasinčaninas buvo vienas iš jų. Jis nuo pat ankstyvos jaunystės azartiškai lošė kortomis. Kai mieste nesurasdavo su kuo lošti, vykdavo į kitas apskritis, iš kur grįždavo arba prisikimšęs pilną piniginę pinigų kaip pirklys iš mugės, arba tuščiomis kišenėmis, be laikrodžio ir grandinėlės, be tabakinės ir be žiedo, bet visada išblyškęs ir neišsimiegojęs tarsi ligonis.

Nuolatinė jo vieta buvo Ustamujičiaus užeigos namai gale turgavietės. Čia buvo siauras belangis kambarys, kur ir dieną degdavo žvakė ir kur visada galėdavai rasti tris keturis vyrus, be kortų, nieko pasaulyje nematančius. Paskendę tabako dūmuose, be gryno oro, paraudusiomis akimis, išdžiūvusiomis lūpomis, drebančiomis rankomis, jie čia dažnai sėdėdavo dieną ir naktį, atsidavę savo aistrai tarsi kankiniai. Šitame kambaryje Milanas praleido didelę dalį jaunystės ir paliko daug jėgų ir turto.

Milanas turėjo truputį daugiau kaip trisdešimt metų, kai įvyko netikėta ir daugeliui nesuprantama permaina, kuri visam laikui išgydė jį nuo pražūtingos lošimo aistros, tačiau visiškai pakeitė jį patį ir jo gyvenimą.

Vieną rudenį, maždaug prieš keturiolika metų, į Ustamujičiaus užeigos namus užėjo kažkoks svetimšalis. Nei senas nei jaunas, nei bjaurus nei gražus, vidutinio amžiaus ir vidutinio ūgio, tylus, linksmų akių. Tai buvo žmogus, atvykęs su reikalais. Jis apsinakvojo, o sutemus užėjo į tą kambarėlį, kur jau nuo vidudienio buvo užsidarę kortuotojai. Jie priėmė jį su nepasitikėjimu, tačiau nepažįstamasis laikėsi taip tyliai ir kukliai, jog niekas ir nepastebėjo, kaip jis pradėjo statyti nedideles sumas. Jis daugiau pralošdavo, negu išlošdavo, raukėsi susirūpinęs ir drebančia ranka traukė sidabrines monetas iš vidinių kišenių. Kai svetimšalis pakankamai prasilošė, dalyti kortas davė jam. Jis dalijo iš pradžių lėtai ir nevikriai, o paskui vis gyviau ir laisviau. Lošė ramiai, bet drąsiai ir ryžtingai. Sidabrinių monetų krūva prieš jį augo. Lošėjai pradėjo kristi iš lošimo. Vienas pasiūlė pastatyti auksinę grandinėlę, bet svetimšalis šaltai atsisakė pareikšdamas, kad lošia tik iš pinigų.

Naktį lošimas baigėsi, nes niekas nebeturėjo grynų pinigų. Milanas Glasinčaninas laikėsi ilgiausiai, bet pagaliau ir jis turėjo pasiduoti. Svetimšalis mandagiai atsisveikino ir nuėjo į savo kambarį.

Rytojaus dieną jie pradėjo lošti iš naujo. Svetimšalis iš pradžių pralošė, bet netrukus pradėjo vis daugiau išlošti, ir miestiečiai vėl liko be pinigų. Jie apžiūrinėjo jo rankas ir rankoves, sekė jį iš visų pusių, nešė naujas kortas, keitėsi vietomis, bet niekas nepadėjo. Lošė išgirtąją akį, trisdešimt vieną, paprastą lošimą, kurį visi mokėjo nuo vaikystės, bet nepažįstamojo paslapties niekas negalėjo įspėti. Čia jis imdavo kortą, turėdamas dvidešimt devynias, net trisdešimt akių, čia sustodavo su dvidešimt penkiomis. Jį patenkindavo bet kokia statoma suma, maža ar didelė, jis nekreipdavo dėmesio į smulkius lošėjų sukčiavimus, o didesnius griežtai nutraukdavo daug nekalbėdamas.

Milaną Glasinčaniną kankino ir erzino šio svetimšalio buvimas užeigos namuose. Tomis dienomis jis jautėsi tarsi sudaužytas, apimtas karštligės. Pasižadėdavo daugiau nebelošti, bet ir vėl nueidavo, prasilošdavo ligi paskutinio skatiko ir grįždavo namo, graužiamas kartėlio ir gėdos. Ketvirtą ar penktą parą jis ryžosi suimti save į rankas ir likti namie. Paruošė net pinigus ir apsirengė, bet vis dėlto neišėjo. Galva buvo sunki, alsavimas nelygus. Milanas pavakarieniavo paskubomis, nežiūrėdamas, ką valgo. Paskui keletą kartų ėjo iš trobos, rūkė, vaikščiojo, žiūrėjo žemyn, kaip miega šviesią rudens naktį miestas. Ilgai jis taip vaikštinėjo ir staiga pamatė, kaip kažkieno neaiški figūra pasuko iš kelio ir sustojo prie tvoros.

— Labas vakaras, kaimyne! — šūktelėjo nepažįstamasis.

Glasinčaninas pažino balsą: tai buvo svetimšalis iš užeigos namų. Žmogus, matyt, priėjo norėdamas pasikalbėti. Milanas žengė arčiau tvoros.

— Tai tu šį vakarą neisi į užeigos namus? — paklausė svetimšalis ramiai ir abejingai, lyg tarp kitko.

— Šiandien aš neturiu noro. Ten ir be manęs užtenka lošėjų.

— Nieko nebeliko. Visi išsiskirstė anksčiau negu paprastai. Gal suloštume dviese?

— Kad jau vėlu, be to, nėra kur.

— Eime apačion, į kapiją. Dabar mėnuo šviečia.

— Bet tokiu metu... — gynėsi Milanas, o lūpos darėsi tartum medinės, žodžiai lyg nesavi.

Svetimšalis stovėjo ir laukė nė nemanydamas, kad gali būti kitaip, negu jis pasakė.

Ir iš tikrųjų Milanas atidarė sodo vartelius ir išėjo paskui žmogų, nors žodžiais, mintimis ir likusia valia priešinosi tai jėgai, kuri jį traukė ir kuriai neįstengė atsispirti, nors pats jautėsi pažemintas, o svetimšalis pasidarė neapkenčiamas ir bjaurus.

Jie greitai nusileido iš Okolištos. Virš Staniševaco švietė didelis, tik truputį apdilęs mėnulis. Tiltas atrodė bekraštis ir netikras, nes jo galai skendo baltoje migloje, o atramos buvo apgaubtos tamsos; viena pusė tilto atramų ir arkų buvo ryškiai apšviesta, o kita visiškai užtemdyta šešėlio; mėnesienos užlietos akmens plokštės kaitaliojosi su tamsiomis, kirtosi aštriais kampais, ir visas tiltas dėl to atrodė kaip šviesos ir šešėlių akimirkos žaismo sukurta nuostabi arabeska.

Kapijoje nebuvo nė gyvos dvasios. Lošėjai susėdo. Nepažįstamasis išsitraukė kortas. Milanas dar norėjo pasakyti, kad čia nepatogu, kad sunku atskirti kortas ir pažinti pinigus, bet svetimšalis nekreipė į jį dėmesio. Prasidėjo lošimas.

Iš pradžių jie dar šiek tiek kalbėjosi, bet kai įsismagino lošti, visai nutilo. Tik sukosi papirosus ir degėsi vienas nuo kito. Kaladė kelis kartus perėjo iš vienų rankų į kitas, paskui visą laiką ją turėjo svetimšalis. Pinigai tyliai krito ant rasoto akmens. Atėjo Milanui gerai pažįstamas momentas, kada svetimšalis, turėdamas dvidešimt devynias akis, ima dviakę, o trisdešimt — tūzą. Jam išdžiūvo gerklė ir aptemo akys. O nepažįstamojo veidas mėnulio šviesoje atrodė dar ramesnis negu paprastai. Nereikėjo nė valandos, ir Milanas liko be pinigų. Svetimšalis pasiūlė jam nueiti namo ir atsinešti, o jis palydėsiąs. Jie nuėjo, grįžo ir lošė toliau. Milanas lošė kaip nebylys ir aklas; jis spėliojo kortas ir ženklais rodė, kokių nori. Apskritai kortos jiems tarsi pasidarė nebereikalingos, jos buvo tik įnoringos, nepaliaujamos kovos pretekstas. Kai Milanas vėl liko be pinigų, nepažįstamasis liepė eiti namo ir atsinešti, o pats liko kapijoje parūkyti. Jis nematė jokio reikalo lydėti Milano, nes jam nė į galvą neatėjo, kad šis nepaklausys, apgaus ar liks namie. Ir Milanas paklaūsė, neprieštaraudamas nuėjo namo ir klusniai grįžo atgal. Tada laimė staiga nusišypsojo jam. Milanas atsilošė. Nuo susijaudinimo jam dar labiau ėmė gniaužti gerklę. Svetimšalis padvigubino ir net patrigubino statomą sumą. Lošimas ėjo vis greityn, darėsi vis labiau įtemptas. Švilpdamos krito kortos, augo sidabrinių ir auksinių pinigų krūva. Abu tylėjo. Milanas tik tankiai alsavo, tarpais jį pylė prakaitas, tarpais krėtė šaltis, nors buvo šilta mėnesėta naktis. Jis lošė — dalijo ir ėmė kortas, bet ne dėl to, jog norėjo, o kad buvo priverstas. Jis jautė, kad tasai svetimšalis ne tik traukia iš jo pinigus,

dukatą po dukato, bet ir čiulpia iš kaulų smegenis, siurbia iš gyslų kraują, lašą po lašo, ir kad jis su kiekvienu pralošimu vis labiau netenka jėgų ir valios. Kartas nuo karto jis iš padilbų žvilgtelėdavo į savo priešininką. Tikėjosi pamatyti šėtono snukį išvieptais dantimis ir žarijomis vietoj akių, bet priešingai — jis matė paprasčiausią susikaupusį veidą žmogaus, užsiėmusio kasdieniniu darbu, skubančio baigti kas pradėta, kuriam tas darbas nėra nei lengvas, nei malonus.

Netrukus Milanas vėl pralošė, kiek turėjo atsinešęs. Tada svetimšalis pasiūlė lošti iš turto: iš žemės ir ūkio.

— Statau keturis vengriškus dukatus, o tu — bėrį pabalnotą. Sutinki?

— Sutinku.

Šitaip jis pralošė žirgą, paskui dar du darbinius arklius, karves ir veršiukus. Svetimšalis vardijo visus Milano kaimenės galvijus kaip rūpestingas ir išmaningas pirklys, tiksliai vertino kiekvieną, tarsi būtų gimęs ir augęs jo namuose.

— Vienuolika dukatų už lauką, kurį vadini „Ilguliu“! Sutinki?

— Sutinku!

Svetimšalis dalijo. Iš penkių kortų Milanas turėjo dvidešimt aštuonias akis.

— Dar? — ramiai paklausė svetimšalis.

— Dar vieną,— vos girdimai sušnibždėjo Milanas, ir visas kraujas suplūdo jam į širdį.

Svetimšalis iš lėto atvertė kortą. Buvo dviakė, išganingoji korta. Milanas abejingai iškošė pro dantis:

— Gana!

Jis karštligiškai suspaudė kortas. Stengėsi atrodyti abejingas, kad priešininkas nesuprastų, kiek jis turi surinkęs akių.

Tada svetimšalis pradėjo atvirai traukti sau kortas. Kai surinko dvidešimt septynias akis, sustojo, ramiai pasižiūrėjo Milanui į akis, bet šis nudelbė žvilgsnį. Svetimšalis atvertė dar vieną kortą. Dviakė. Milanas lengvai ir vos girdimai atsiduso. Jis jau manė, kad priešininkas liks su dvidešimt devyniomis, ir, nujausdamas pergalę, pajuto, kaip kraujas mušė į galvą. Tačiau nepažįstamasis staiga atsilošė, atmetė galvą, jog net sužvilgėjo mėnesienoje jo akys ir kakta, ir atvertė dar vieną kortą. Vėl dviakė. Atrodė neįtikima, kad trys dviakės eitų viena po kitos, bet taip buvo. Atverstoje kortoje Milanas tarsi išvydo savo lauką: suartą, suakėtą, gražiausią. Tarsi karščiuodamas, jis matė prieš akis plaukiančias vagas, bet greit atsitokėjo išgirdęs ramų svetimšalio balsą:

— Trisdešimt viena! Laukas mano.

Atėjo eilė kitam laukui, abiem namams, ąžuolynui Osoinicoje. Dėl kainos sutardavo. Kartais Milanas išlošdavo ir susižerdavo dukatus. Tada viltis suspindėdavo lyg auksas, bet po dviejų trijų nelaimingų kirčių jis likdavo be pinigų ir vėl statydavo ūkį.

Kai lošimas tarsi srautas nunešė visą Milano turtą, abu lošėjai stabtelėjo, bet ne atsikvėpti,— atrodo, kad jie to abu bijojo,— o pagalvoti, iš ko dar galėtų lošti. Svetimšalis buvo susikaupęs kaip rūpestingas darbininkas, kuris ilsisi įpusėjęs darbą ir drauge nekantrauja baigti visą. Milanas sėdėjo sustingęs, tarsi sušalęs: jam ūžė ausyse, akmeninis suolas lyg augo ir smego žemyn. Tada svetimšalis vienodu, nuobodžiu balsu, truputį sniaukrodamas tarė:

— Žinai ką, drauguži? Sumeskime dar vieną partiją, bet iš visko. Aš statau viską, ką išlošiau per vakarą, o tu — gyvybę. Jeigu išloši, viskas vėl bus tavo: pinigai, ūkis, žemė. O jei praloši — šoksi nuo kapijos į Driną.

Tuos žodžius jis pasakė taip pat sausai ir rimtai kaip ir anksčiau, tarsi būtų kalbėjęs apie paprasčiausią dviejų įsikarščiavusių lošėjų susitarimą.

„Štai ir atėjo laikas pražudyti ar išgelbėti sielą",— pagalvojo Milanas ir pabandė atsistoti, ištrūkti iš to nesuprantamo sūkurio, kuris viską prarijo ir dabar ėmė neįveikiama jėga traukti jį patį, bet svetimšalis vienu vieninteliu žvilgsniu jį pasodino į vietą. Tartum būtų lošęs užeigos namuose iš kelių grašių, jis linktelėjo ir ištiesė ranką prie kaladės. Abu nukėlė kortą. Svetimšalis turėjo keturakę, o Milanas — dešimkę. Jam reikėjo dalyti. Tai suteikė vilties. Milanas dalijo, o svetimšalis vis ėmė ir ėmė.

— Dar! Dar! Dar!

Tik paėmęs penktą kortą pasakė: gana! Milanas ėmė traukti sau. Kai priėjo ligi dvidešimt aštuonių, stabtelėjo akimirką, dvejodamas pasižiūrėjo į priešininko kortas, į jo mįslingą veidą. Neįmanoma buvo įspėti, kiek jis turi akių, bet tikriausiai daugiau negu dvidešimt aštuonias: pirma — šį vakarą jis nesitenkino mažu skaičium, o antra — turi penkias kortas. Sukaupęs paskutines jėgas, Milanas atvertė dar vieną kortą. Tai buvo keturakė. Taigi trisdešimt dvi — galas.

Milanas žiūrėjo ir netikėjo savo akimis. Neįmanoma patikėti, kad staiga viskas žuvo. Nuo galvos ligi kojų ūžtelėjo karštis. Staiga jis viską suprato: ko vertas gyvenimas, kas yra žmogus ir kas ta jo prakeikta, nesuprantama aistra statyti ant kortos sava ir svetima, patį save ir visa,

kas yra aplink. Viskas pasidarė aišku ir akivaizdu, tarsi būtų išaušusi diena, o jis būtų tik sapnavęs, jog lošė ir viską pralošė, ir vis dėlto viskas buvo tikra, neatšaukiama ir nepataisoma. Norėjo kažką pasakyti, sudejuoti, šauktis pagalbos, bent atsidusti, bet nebeturėjo jėgų.

Šalia laukė svetimšalis.

Staiga kažkur pakrantėje plonu ir skardžiu balsu pragydo gaidys, vieną ir tuojau pat antrą kartą. Jis buvo taip netoli, jog girdėjosi, kaip suplakė sparnais. Ir čia, tartum viesulo pagautos, nulėkė kortos, pabiro pinigai, sudrebėjo kapija. Milanas užsimerkė iš baimės, manydamas, kad jau išmušė paskutinė valanda. Atmerkęs akis, jis pamatė, jog stovi vienas. Priešininką sakytum kas nupūtė kaip muilo burbulą, o su juo ir kortas, ir pinigus nuo akmeninės plokštės.

Danguje horizonto pakraščiu plaukė oranžinė delčia. Dvelkė šaltokas vėjas. Apačioj garsiau ėmė ūžti upė. Milanas atsargiai pačiupinėjo akmenį, ant kurio sėdėjo, stengdamasis atsikvošėti ir suprasti, kur jis ir kas jam atsitiko, paskui sunkiai atsikėlė ir tarytum ne savo kojomis nukiūtino namo į Okolištą.

Dejuodamas, klupdamas jis vos priėjo iki trobos ir krito kaip sužeistas, sunkiai atsitrenkdamas į duris. Pabudę namiškiai paguldė jį į lovą.

Du mėnesius Milanas gulėjo karščiuodamas ir kliedėdamas. Visi manė, kad nebeatsikels. Popas Nikola buvo atėjęs su paskutiniu patepimu. Vis dėlto jis atsigavo, bet jau visai kitas žmogus. Tai buvo be laiko susenęs keistuolis, užsidaręs, nekalbus. Bendravo su žmonėmis tik tiek, kiek būtina. Niekad nesišypsantis jo veidas buvo liguistai susirūpinęs, budrus. Žiūrėjo vien savo namų ir ūkio, tartum niekada nebūtų mėgęs nei linksmos draugijos, nei kortų.

Dar sirgdamas, Milanas pasipasakojo popui Nikolai, kas jam atsitiko naktį kapijoje, o vėliau dar dviem bičiuliams, nes jautė, kad su šia paslaptim širdyje negalės gyventi. Žmonės kai ką sužinojo apie tai ir, tarsi būtų neužtekę to, kas iš tikrųjų įvyko, dar pagražino ir sukūrė ištisą legendą, paskui, kaip paprastai būna, susidomėjo kažkieno kito likimu, o Milaną ir jo nuotykį užmiršo. Tas, kas liko iš ano Milano Glasinčanino, gyvena, dirba, kruta su visais miestiečiais. Jaunimas pažįsta jį tokį, koks yra dabar, ir visiškai nenumano, kad kadaise buvo visai kitoks. Atrodo, ir pats Milanas tai užmiršo. Kai, eidamas į miestą, lėtu ir sunkiu lunatiko žingsniu dūlina per tiltą, kapija jam nekelia jokių prisiminimų ir jausmų. Jam ir į galvą neateina, kad toji kanapa su baltais suolais ir nerūpestingais žmonėmis gali turėti ką nors bendra su ta baisia vieta kažkur pasaulio pakraštyje, kur vieną naktį jis su-

lošė paskutinę partiją, pastatęs ant kortos visą turtą, patį save ir savo gyvenimą šiame ir aname pasaulyje.

Apskritai Milanas dažnai save klausė, ar tas nakties nuotykis kapijoje nebuvo tik sapnas, kurį jis susapnavo gulėdamas be sąmonės prie namų durų, ar tik jis nebuvo ligos pasekmė, o ne priežastis. Tiesą sakant, ir popas Nikola, ir tie du bičiuliai, kuriems jis patikėjo paslaptį, buvo linkę visą Milano pasakojimą laikyti kliedesiais, reginiais, kuriuos jis matė sirgdamas karštlige. Mat niekas iš jų netikėjo, kad velnias galėtų lošti akį ir vilioti į kapiją tuos, kuriuos nori pražudyti. Bet mūsų išgyvenimai dažnai būna tokie sudėtingi ir slogūs, jog nėra ko stebėtis, kad žmonės, stengdamiesi padaryti juos suprantamesnius ir lengviau pakeliamus, įpina į juos patį šėtoną.

Kaip ten bebuvę, su velniu ar be jo, sapnas ar tikrovė, bet vienas dalykas yra tikras: Milanas Glasinčaninas, per vieną naktį netekęs sveikatos, jaunystės ir krūvos pinigų, stebuklingu būdu visam laikui atsikratė savo aistros. Ir dar ne viskas. Su pasakojimu apie Milaną Glasinčaniną susijusi dar vieno žmogaus istorija, taip pat prasidėjusi kapijoje.

Po tos nakties, kada Milanas Glasinčaninas (sapnuodamas ar iš tikrųjų) lošė baisią ir paskutinę savo partiją kapijoje, išaušo saulėta rudens diena. Buvo šeštadienis. Kaip visada šeštadieniais, ant tilto susirinko Višegrado žydai, prekiautojai su savo sūnumis. Orūs ir iškilmingi, atlasinėmis kelnėmis, gelumbinėmis liemenėmis ir vyšninės spalvos neaukštomis feskomis ant galvų, jie, griežtai laikydamiesi šabo, vaikščiojo virš upės, tartum kažko iš jos tikėdamiesi. Tačiau daugumas sėdėjo kapijoje, gyvai ir garsiai šnekučiavo ispaniškai ir tiktai nusikeikdavo serbiškai.

Vienas pirmųjų tą rytą į kapiją atėjo Bukus Gaonas, pamaldaus, garbingo ir neturtingo kirpėjo Abraomo Gaono vyriausias sūnus. Jis buvo šešiolikos metų, bet dar neturėjo nuolatinio darbo nė kokio nors amato. Jaunuolis skyrėsi nuo kitų Gaonų, vėjai galvoje trukdė jam susikaupti ir imtis vieno darbo, vijo ieškoti kažko geresnio, gražesnio. Jis norėjo atsisėsti, bet pirma pasižiūrėjo, ar švarus akmeninis suolas. Plyšyje tarp dviejų akmens plokščių pamatė kažką spindint. Tai buvo žmogaus akiai toks mielas aukso spindesys. Pasižiūrėjo atidžiau. Jokių abejonių: čia iš kažkur įkritęs dukatas. Jaunuolis apsidairė, ar kas nemato, ir paieškojo akimis, kuo galėtų iškrapštyti dukatą, besišypsantį jam iš akmeninio guolio. Bet staiga prisiminė, kad šiandien šeštadienis ir būtų gėda ir nuodėmė dirbti kokį nors darbą. Susijaudinęs ir sutrikęs, Bukus atsisėdo šitoje vietoje ir nesikėlė ligi vidudienio. O kai atėjo pietų metas

ir visi žydai, seni ir jauni, išsiskirstė namo, jis susirado storą miežio šiaudą ir, užmiršęs nuodėmę ir šventę, atsargiai iškrapštė dukatą iš plyšio. Tai buvo tikras vengriškas dukatas, plonas ir beveik besvoris kaip sudžiūvęs lapelis. Pareiti pietų Bukus pavėlavo, o atsisėdęs prie skurdaus stalo, kur jų sėdėjo trylika (vienuolika vaikų ir tėvas su motina), negirdėjo, kaip tėvas barė vadindamas jį tinginiu ir dykaduoniu, kuris net pietų laiku nepareina. Ausyse ūžė, akys spindėjo. Jis matė neapsakomos prabangos dienas, apie kurias seniai svajojo. Atrodė, kad kišenėje laiko saulę.

Rytojaus dieną, ilgai negalvodamas, Bukus su tuo dukatu nuėjo į Ustamujičiaus užeigos namus, įsėlino į kambarėlį, kur beveik bet kuriuo dienos ir nakties metu būdavo lošiama kortomis. Apie tai jis seniai svajojo, bet niekada neturėjo tiek pinigų, kad galėtų įeiti čia pabandyti laimės. Dabar ta svajonė išsipildė.

Čia jis praleido keletą skaudžių ir neramių valandų. Pirmiausia jį visi sutiko su panieka ir nepasitikėjimu. Kai pamatė, kad jis turi dukatą, iškart manė, jog bus kažkur pavogęs, bet lošti priėmė. (Jeigu lošėjai galvotų, iš kur kas ima pinigų, visai negalėtų lošti.) Tada pradedančiam lošėjui prasidėjo naujos kančios. Kai jis išlošdavo, kraujas mušdavo į galvą, prakaitas užliedavo akis. O kai daugiau pralošdavo — atrodydavo, kad pristigs kvapo ir sustos plakusi širdis. Tačiau po visų kančių, kurios, atrodė, niekada nesibaigs, Bukus tą vakarą išėjo iš užeigos namų su keturiais dukatais kišenėje. Nors nuo susijaudinimo laužė kaulus, o visas kūnas degte degė, tartum išplaktas ugninėmis rykštėmis, jis žengė žvalus ir išdidus. Prieš jo karščiuojančias akis skleidėsi tolimi žėrintys reginiai, kurie užstojo amžiną skurdą ir šlavė nuo žemės paviršiaus visą miestą. Jis ėjo apsvaigęs, iškilmingai. Pirmą kartą gyvenime pajuto ne tik aukso spindesį ir garsą, bet ir svorį.

Tą patį rudenį Bukus, nors dar jaunas ir nepatyręs, paliko tėvų namus, pradėjo valkatauti ir tapo profesionalu lošėju. Senasis Gaonas džiūvo iš gėdos ir sielvarto dėl vyriausio sūnaus, o visa žydų bendruomenė tą nelaimę pergyveno kaip savo. Paskui jis paliko miestą ir išėjo į pasaulį ieškoti piktos kortuotojo dalios. Ir niekada daugiau, nors praėjo keturiolika metų, niekas nieko apie jį nebegirdėjo. Tai padarė, sako, „tasai velnio dukatas“, kurį jis rado kapijoje ir iškrapštė šeštadienį.

XIII

Ėjo ketvirti okupacijos metai. Atrodė, kad viskas šiaip taip nurimo ir „susikratė". Turkijos laikų „saldi ramybė" praėjo negrįžtamai, ir po truputį tvirtėjo naujoji tvarka, atitinkanti naujus vėjus. Tačiau tada krašte vėl prasidėjo bruzdėjimas, netikėtai į miestą atvyko kariuomenės papildymas, kapijoje vėl pasirodė sargyba. O buvo taip.

Naujoji valdžia tais metais pradėjo imti naujokus Bosnijoje ir Hercegovinoje. Gyventojai, ypač turkai, labai pasipiktino. Prieš penkiasdešimt metų, kai sultonas pirmą kartą suorganizavo nizamą — reguliariąją kariuomenę, aprengtą ir apmokytą Europos pavyzdžiu, turkai sukilo ir pradėjo nors ir nedidelius, bet kruvinus susirėmimus, nes nenorėjo vilkėti netikėlių drabužiais ir juosėti diržais, kurie, sukryžiuoti ant krūtinės, atrodė kaip bjaurus kryžius. O dabar juos buvo norima prievarta apvilkti tais nepakenčiamais „smaugiančiais drabužiais" ir dar atiduoti į tarnybą kito tikėjimo imperatoriui.

Jau pirmaisiais okupacijos metais, kada valdžia sunumeravo namus ir surašė gyventojus, turkai ėmė nerimauti, pajuto neaiškią, bet smarkią baimę.

Kaip visada būna tokiais atvejais, sumaniausi ir mokyčiausi turkai slapta susirinko pasikalbėti apie tuos dalykus ir pasitarti, kaip elgtis.

Vieną gegužės mėnesio dieną „garbieji miesto žmonės" lyg netyčia susitiko kapijoje ir susėdo akmeninėje kanapoje. Iš lėto gurkšnodami kavą ir žiūrėdami priešais save, jie beveik pašnibždomis kalbėjosi apie naujus nesuprantamus valdžios patvarkymus. Visi buvo nepatenkinti tais patvarkymais, kurie visiškai nesiderino su jų pažiūromis ir papročiais. Valdžios kišimąsi į asmeninius reikalus ir šeimyninį gyvenimą šie žmonės laikė nereikalingu ir žeminančiu dalyku. Tačiau niekas nemokėjo išaiškinti gyventojų surašymo tikrosios prasmės ir nežinojo, kaip reikėtų pasipriešinti. Su kitais sėdėjo ir Ali-hodža, kuris šiaip retai ateidavo į kapiją, nes, vos tik pamačius akmeninius laiptelius į kanapą, jam pradėdavo smarkiai peršėti dešinę ausį.

Višegrado muderis Huseinas-aga, mokytas ir iškalbingas, geriausiai tokius dalykus išmanąs žmogus, aiškino, ką galėtų reikšti tas namų žymėjimas skaitmenimis ir vaikų bei suaugusiųjų surašymas.

— Tai, kaip man rodos, senas netikėlių paprotys. Prieš trisdešimt metų, o gal dar anksčiau, Travnike buvo viziris Tahiras-paša Stambolija. Jis buvo suturkėjęs, bet nenuoširdus ir veidmainis, širdyje jis taip ir liko netikėlis. Pasakojo žmonės, kad jis turėjo varpelį ir, kai norėda-

vo pašaukti tarną, skambindavo tuo varpeliu kaip netikėlių kunigas, kol tarnas atsiliepdavo. Taigi tasai Tahiras-paša pirmas pradėjo skaičiuoti Travnike namus ir kalti lenteles su numeriais. (Todėl jį žmonės ir praminė Lentininku.) Bet gyventojai pasipiktinę nuplėšė lenteles, sunešė į krūvą ir sudegino. Dėl to vos nebuvo pralietas kraujas. Visa laimė, kad apie tai sužinojo Stambule ir jį iškėlė iš Bosnijos. Nuo to laiko jo nė padujų neliko! O dabar irgi panašiai daroma. Švabai nori viską suskaičiuoti, net mūsų galvas.

Visi žiūrėjo tiesiai prieš save, klausydamiesi muderio, kuris buvo žinomas kaip mėgėjas plačiai ir ilgai pasakoti kitų prisiminimus, užuot aiškiai pasakęs savo nuomonę dėl to, kas darosi tuo metu.

Kaip visada, Ali-hodža pirmas neteko kantrybės.

— Švabams rūpi ne tikėjimas, gerbiamas muderi, o skaičiavimas. Jie nežaidžia ir net miegodami neleidžia laiko veltui, nuolatos žiūri savo darbo. Dabar dar nematyti, kur jie lenkia, bet po kelių mėnesių ar po metų pamatysime. Teisybę sakė velionis Šemsi-begas Brankovičius: „Švabų minos ilgais dagčiais". Tasai namų ir žmonių skaičiavimas jiems reikalingas arba kokiems nors naujiems mokesčiams, arba jie ketina imti žmones į darbus ar į kariuomenę. O gal ir viena, ir kita. Ir jeigu manęs klausiate, ką reikia daryti, aš taip manau. Kelti maišto negalime, nes neturime armijos. Tą ir dievas mato, ir žmonės žino. Bet nereikia visko daryti, ką jie mums liepia. Nereikia atsiminti numerių, sakyti metų, tegu jie patys spėlioja, kas kada gimęs. Na, o jeigu labai kibs, įžeis mūsų šeimas ir mūsų garbę — nesiduosime, ginsimės, ir tada tebūnie dievo valia.

Dar ilgai jie kalbėjo apie nemalonius valdžios patvarkymus, bet nutarė daryti, kaip sakė Ali-hodža: pasyviai priešintis. Žmonės slėpė savo gimimo metus arba sakė neteisingus, teisindamiesi neraštingumu. O moterų niekas nedrįso ko nors klausti, nes tai būtų buvęs didelis įžeidimas. Lenteles su numeriais, priešingai, negu rašė instrukcijos ir liepė valdžia, kalė nematomose vietose arba atvirkščiai. Arba tuoj pat baltindavo namus ir tarsi netyčia kalkėmis užtepdavo ir namo numerį.

Matydama tokį atkaklų, nors ir slaptą gyventojų pasipriešinimą, valdžia žiūrėjo į jį pro pirštus ir griežtai netaikė įstatymo, nes tada neišvengiamai būtų kilę konfliktų ir nepageidaujamų pasekmių.

Nuo to laiko praėjo dveji metai. Sambrūzdis dėl gyventojų surašymo jau buvo užmirštas, bet staiga iš tikrųjų pradėjo imti naujokus, nepaisant tikėjimo ir padėties. Rytinėje Hercegovinoje tada prasidėjo atviras sukilimas, kuriame šį kartą dalyvavo ir turkai, ir serbai. Sukilėlių

vadai stengėsi užmegzti ryšius su užsieniu, ypač su Turkija, tvirtindami, kad okupacinė valdžia viršijusi įgaliojimus, gautus Berlyno kongrese, ir kad ji neturinti teisės imti naujokų okupuotose srityse, kurios yra pavaldžios Turkijai. Bosnijoje nebuvo organizuoto pasipriešinimo, bet per Foča ir Goradžą sukilimas pasiekė Višegrado apskritį. Kai kurie sukilėliai ir sumuštų būrių likučiai per Višegrado tiltą bandė pasitraukti į Sandžaką ir Serbiją. Kaip paprastai būna tokiais atvejais, šalia sukilėlių ėmė siautėti plėšikai.

Tada, po tiek metų, ant tilto vėl buvo pastatyta sargyba. Nors buvo žiema, prisnigta daug sniego, kapijoje dieną ir naktį stovėjo du žandarai. Jie sulaikydavo nepažįstamus ir įtartinus keleivius, kvosdavo juos ir kratydavo.

Jau po dviejų savaičių į miestą atvyko naujas kariuomenės būrys ir pakeitė žandarus. Jis priklausė vadinamajam *Streifkorps*, suorganizuotam tuo metu, kai sukilimas Hercegovinoje labai išsiplėtė. Tai buvo skrajoją baudžiamieji būriai kovai sunkiai prieinamose vietose, sudaryti iš gerai apmokamų savanorių. Juose tarnavo liktiniai kareiviai, atvykę dar su pirmosiomis okupacinės kariuomenės grupėmis, o paskui nepanorėję grįžti namo ir stoję į „štreifkorpsą". Buvo juose ir žandarų, komandiruotų į naujuosius skrajojančius būrius. Pagaliau buvo tam tikras skaičius vietinių gyventojų, kurie tarnavo kaip patikėtiniai ir vadovai.

Visą žiemą, kuri nebuvo nei lengva, nei trumpa, kapijoje stovėjo dviejų baudėjų sargyba. Paprastai vienas būdavo svetimšalis, o kitas vietinis. Austrai nestatė sargybos bokšto, kaip kadaise turkai Karadžiordžės sukilimo laikais. Jie nieko nebaudė mirtimi, niekam nekirto galvų. Tačiau ir šį kartą, kaip paprastai, kada būdavo uždaroma kapija, atsitiko ypatingų įvykių, palikusių pėdsakus miesto gyvenime. Sunkūs laikai visada kam nors atneša nelaimę.

Kapijoje kartu su kitais pamainom stovėdavo sargyboje vienas jaunas vyras, rusas iš rytinės Galicijos, pavarde Gregoras Fedunas. Tasai dvidešimt trejų metų jaunuolis buvo milžiniško ūgio, bet vaikiškos širdies, stiprus kaip lokys, bet drovus kaip mergaitė. Atlikdamas karo prievolę, jis su pulku buvo pasiųstas į Bosniją. Dalyvavo mūšiuose prie Maglajaus ir Glasinaco. Paskui pusantrų metų tarnavo įvairiose rytinės Bosnijos įgulose. O kai atitarnavo skirtą laiką, jam nelengva buvo grįžti į gimtąjį Galicijos miestelį Kolomejų, į tėvų namus, kur buvo daug vaikų, bet šiaip visko maža. Jo pulkas jau stovėjo Pešte, kai austrai ėmė rinkti savanorius į „štreifkorpsą". Kaip kareivį, kovojusį Bos-

nijoje keletą mėnesių, Feduną priėmė iš karto. Ir jis nuoširdžiai apsidžiaugė, kad vėl pamatys Bosnijos kalnus ir miestelius, kur buvo ir sunkių, ir linksmų dienų, su kuriais jį dabar siejo prisiminimai; o tuose prisiminimuose sunkios dienos atrodė gražesnės ir šviesesnės negu linksmos. Jis kone šokinėjo iš džiaugsmo ir nesitvėrė didybe, vaizduodamasis, kaip atrodys tėvų, brolių ir seserų veidai, pirmą kartą gavus sidabrinių forintų, kuriuos jis pasiųs iš savo didelio atlyginimo. Ir dar buvo laimingas, kad jo nepasiuntė į rytinę Bosniją, kur kovoti su sukilėliais buvo sunku ir dažnai labai pavojinga, bet į miestą prie Drinos, kur visas darbas — stovėti sargybą ir patruliuoti.

Čia jis praleido žiemą, dažnai ištisas valandas trepsėdamas ir pūsdamas rankas kapijoje šaltomis giedromis naktimis, kada akmenys sproginėdavo nuo speigo, dangus virš miesto nublykšdavo, o didelės rudens žvaigždės virsdavo mažomis piktai žybsinčiomis žvakutėmis. Čia jis sulaukė ir pavasario, stovėdamas kapijoje pastebėjo pirmuosius jo ženklus: sunkų ir duslų ledo sproginėjimą Drinoje, kurį žmogus pajunta savo vidumi, ir kitonišką vėją, kuris visą naktį kaukia plikuose kalnų miškuose virš tilto.

Atėjus eilei, jaunuolis stovėdavo sargyboje, jausdamas, kaip pavasaris kyla iš žemės ir vandens ir palengva sunkiasi į jį, užlieja ir dirgina visus jausmus, užvaldo ir painioja mintis. Eidamas sargybą, traukdavo mažarusiškas dainas, kurios dainuojamos jo krašte. Taip dainuojant, su kiekviena pavasario diena jam vis labiau atrodė, kad šioje atviroje vėjuotoje vietoje jis kažko laukia.

Kovo pradžioje tiltą saugantis būrys gavo nurodymą dvigubai sustiprinti budrumą, nes, patikimomis žiniomis, garsus haidukas Jakovas Čekrlija persigavo iš Hercegovinos į Bosniją ir dabar slapstosi Višegrado apylinkėse, o iš čia tikriausiai mėgins pereiti serbų arba turkų sieną. Sargybiniai gavo ir jo išvaizdos aprašymą su įspėjimu, kad jis, nors nedidelio ūgio ir neišvaizdus, bet stiprus, drąsus ir nepaprastai gudrus haidukas, keletą kartų apgavęs patrulius ir paspukęs iš apsupimo.

Fedunas raporto metu girdėjo įspėjimą ir, kaip ir visus vyresnybės nurodymus, buvo pasiryžęs stropiai vykdyti. Tiesą sakant, jam atrodė, kad tas atsargumas kiek perdėtas: vaikinas neįsivaizdavo, kaip gali kas nepastebėtas pereiti per dešimt žingsnių pločio tiltą, todėl ramiai ir be rūpesčio atstovėdavo kapijoje tas kelias dienos ir nakties valandas. Žinoma, Fedunas po to įspėjimo iš tikrųjų buvo dvigubai budresnis, bet galvojo visai ne apie Jakovą, kurio nebuvo nei regėt, nei girdėt, o apie daugybę ženklų, pranašaujančių pavasarį.

Nelengva sutelkti dėmesį į vieną daiktą, kada žmogui dvidešimt treji metai, kada jame kunkuliuoja gyvybė, o aplinkui šniokščia, spinduliuoja, kvepia pavasaris. Sniegas tirpsta kalnų tarpekliuose, upė sraunniai varo drumstus kaip blandus stiklas vandenis, šiaurės vakarų vėjas neša sniego dvelkimą iš kalnų ir pirmųjų pumpurų kvapą iš slėnių. Visa tai svaigina ir trikdo Feduną, ir jis išsiblaškęs žingsniuoja nuo vienos terasos prie kitos, o budėdamas naktį atsiremia į sieną ir, pritariant vėjui, dainuoja savo mažarusiškas dainas. Nei dieną, nei naktį jo nepalieka nujautimas, kad kažkas būtinai ateis,— kankinantis, tačiau toks mielas nujautimas, kurį stiprina visa, kas dedasi vandenyje, žemėje ir danguje.

Kartą apie pietus pro sargybą praėjo turkaitė. Ji buvo tokių metų, kada jaunos turkaitės dar nenešioja čadros, bet ir nevaikšto visai neuždengusios: jos gaubiasi plonomis didžiulėmis skaromis, kurios paslepia visą kūną, rankas, plaukus, smakrą ir kaktą, bet palieka neuždengtas akis, nosį, lūpas ir skruostus. Šį trumpą tarpą tarp vaikystės ir mergystės musulmonė mergaitė kukliai ir su džiaugsmu rodo žavų, dar vaikišką, bet jau ir moterišką veiduką, kurį gal net rytoj amžinai uždengs čadra.

Kapijoje nebuvo nė gyvos dvasios. Su Fedunu budėjo kažkoks Stevanas iš Pračos, baudžiamajame būryje tarnavęs valstietis. Tasai nebejaunas vyras, mėgėjas išlenkti taurelę, snaudė sėdėdamas akmeninėje kanapoje, nors tą ir draudė statutas.

Fedunas droviai ir nedrąsiai pažvelgė į mergaitę. Apie jos figūrą nuo vėjo plaikstėsi marga skara, ji tartum gyva bangavo į žingsnių taktą ir tviskėjo prieš saulę. Ramus ir gražus veidukas tarsi įrėmintas standžiai surištos skaros. Akys buvo nuleistos, bet blakstienos neramiai virpėjo. Ji lengvai praėjo pro šalį ir netrukus dingo už tilto turgaus aikštėje.

Jaunuolis ėmė gyviau žingsniuoti nuo vienos terasos prie kitos, nenuleisdamas akių nuo turgaus aikštės. Dabar jam atrodė, kad jis iš tikrųjų kažko laukia. Po pusės valandos — ant tilto vis dar viešpatavo vidudienio ramybė — turkaitė grįžo ir vėl praėjo pro susijaudinusį jaunuolį. Dabar jis pasižiūrėjo į ją ilgiau ir drąsiau, ir, kas nuostabiausia, ji taip pat pažvelgė į Feduną besijuokiančiomis akimis: trumpai, bet drąsiai, iš padilbų, truputį vylingai kaip vaikai, kada žaisdami stengiasi pergudrauti vieni kitus. Mergina ir vėl grakščiai nuplaukė pro šalį — iš pradžių lėtai, paskui paspartino žingsnius; plati jos skara plaikstėsi daugybe klosčių, supdama jauną, bet jau stiprų kūną. Margi rytie-

tiški skaros raštai ir spalvos dar ilgai šmėsčiojo tarp namų kitame krante.

Jaunuolis tik dabar atsipeikėjo. Jis tebestovėjo toje pat vietoje ir toje pat padėtyje kaip ir tuo momentu, kai ėjo mergina. Krūptelėjęs jis čiupo šautuvą, apsidairė aplinkui, tartum būtų ką pražiūrėjęs. Apgaulingos kovo mėnesio saulės spinduliuose snaudė Stevanas. Fedunui pasirodė, kad jie abu kažkuo prasižengė, kad tiltu per tą laiką galėjo pereiti visas kariuomenės būrys; jis nesuvokė, nei kiek tas truko, nei kokios gali būti to pasekmės jam ir kitiems žmonėms. Susigėdęs jis su perdėtu uolumu prižadino Stevaną, ir abu stropiai budėjo ligi pamainos galo.

Visą tą dieną — ir poilsio valandomis, ir sargyboje — jam daugybę kartų vaidenosi lengvas turkaitės šešėlis. O rytojaus dieną, vėl apie vidudienį, kada ant tilto ir aikštėje buvo mažiausia žmonių, ji vėl perėjo tiltą. Tartum žaisdamas žaidimą, kurio taisykles žinojo tik dalinai, Fedunas vėl pažvelgė į marga skara apgaubtą veidą. Viskas vyko kaip vakar. Tik žvilgsniai buvo ilgesni, šypsenos gyvesnės ir drąsesnės. Stevanas, tartum irgi saviškai dalyvaudamas žaidime, snaudė ant akmeninio suolo — paskui, kaip visada, dievagojosi, kad nemiegojo, kad net naktį lovoje negalįs sudėti akių. Grįždama mergina sulėtino žingsnius, žiūrėdama sargybiniui tiesiai į akis, o jis sumurmėjo kažką padrikai, jausdamas, kad kojos linksta iš susijaudinimo, ir visiškai užmiršęs, kur esąs.

Toks drąsumas būna tik sapne. Kai mergina vėl dingo kitame krante, jaunuolis sudrebėjo iš baimės. Neįmanomas daiktas, kad turkė mergina ryžtųsi pakelti akis į austrų kareivį. Toks negirdėtas negėtas dalykas gali nutikti vien sapne, sapne arba pavasarį kapijoje. Be to, jis gerai žinojo, kad šiame krašte jo padėtyje nieko nėra negarbingesnio ir pavojingesnio, kaip užkalbinti musulmonę. Apie tai jiems buvo kalbėta ir armijoje, ir čia, „štreifkorpso" būryje. Už tokį įžūlumą būdavo baudžiama labai griežtai. Kai kurie net buvo nužudyti įžeistų, įniršusių turkų. Visa tai jis gerai žinojo ir kuo nuoširdžiausiai norėjo laikytis nustatytos tvarkos, bet darė priešingai. Tokia jau yra nelaimingų žmonių tragedija, kad negalimi ir draudžiami daiktai akimirką darosi lengvai pasiekiami ar bent tokie atrodo, o kai pavojingas troškimas užvaldo visiškai, tie daiktai vėl pasirodo tokie, kokie yra iš tiesų: nepasiekiami ir draudžiami, su visomis pasekmėmis, kurių susilaukia išdrįsusieji jų siekti.

Trečią dieną, apie vidurdienį, turkaitė vėl pasirodė. Tarsi sapne,

kada viskas vyksta pagal žmogaus norą, tą vienintelę realybę, kuriai visa kita paklūsta. Stevanas vėl miegojo įsitikinęs pats ir pasiryžęs tikinti kitus, kad nė bluosto nebuvo sudėjęs; kapijoje nebuvo nė vieno praeivio. Fedunas ją vėl prakalbino, numykė keletą žodžių, o mergina sulėtino žingsnį ir atsakė jam kažką neaiškiai ir baikščiai.

Tas pavojingas ir nepaprastas žaidimas tęsėsi. Ketvirtą dieną, nutaikiusi momentą, kai kapijoje nieko nebuvo, mergina praeidama pašnibždomis paklausė susijaudinusį jaunuolį, kada jis vėl budės kapijoje. Jis atsakė, kad temstant, vakarinių pamaldų metu.

— Palydėsiu vakare savo seną motiną į miestą, o grįšiu viena,— pašnibždėjo mergina, nesustojusi ir nepasukusi galvos, bet reikšmingai pasižiūrėdama į Feduną. Jam atrodė, kad šie paprasti žodžiai kupini džiaugsmo, jog vėl galės jį pamatyti.

Praėjus šešioms valandoms, Fedunas vėl buvo kapijoje su savo miegaliu draugu. Nulijus lietui, artėjo daug žadančios, kaip jam atrodė, sutemos. Praeivių vis retėjo. Tada Osoinicos kelyje pasirodė turkaitė, apsisiautusi skara, kurios spalvas temdė vakaro prieblanda. Šalia jos ėjo sulinkusi senė, apsigaubusi sunkia juoda čadra. Ji gūbrino susirietusi kone dvilinka, dešine ranka pasiramstydama lazda, o kaire įsitvėrusi merginos rankos.

Šitaip jos ir praėjo pro Feduną. Mergina žengė iš lengvo, taikydamasi prie lėto senutės žingsnio. Jos akys, kurios nuo pirmųjų sutemų atrodė padidėjusios, dabar drąsiai ir atvirai žvelgė jaunuoliui tiesiog į akis, tarsi negalėdamos nuo jo atsitraukti. Kai jos dingo turgaus aikštėje, Feduną nukrėtė šiurpas, ir jis ėmė greitai vaikščioti skersai tilto, tarsi norėdamas atsigriebti už tai, ką pražiopsojo. Susijaudinęs, beveik su baime jis laukė sugrįžtančios merginos. Stevanas knapsėjo.

„Ką ji man pasakys eidama atgal? — galvojo jaunuolis.— O ką aš jai pasakysiu? Gal ji paskirs vietą, kur mes susitiksime naktį slapta?" Pagalvojus apie tai, jį nukrėtė malonus virpulys ir drauge pavojaus nuojauta.

Laukiant praėjo valanda, paskui dar pusvalandis, o mergina vis negrįžo. Bet laukti jam buvo malonu, ir tas malonumas temstant vis didėjo. Pagaliau vietoj merginos atėjo sargybos pamaina. Tačiau šį kartą atėjo ne tik du sargybiniai, kurie turėjo likti budėti, bet ir pats vachmistras Draženovičius — griežtas vyras su juoda trumpa barzda. Jis piktu ir šaižiu balsu įsakė Fedunui ir Stevanui, kad, nuvykę į kareivines, eitų į miegamąjį ir lauktų tolesnių nurodymų. Fedunui kraujas mušė į galvą — jis neaiškiai pajuto kažkuo nusikaltęs.

Didelis ir šaltas miegamasis su dvylika lygiai išrikiuotų lovų buvo tuščias. Žmonės vakarieniavo arba buvo mieste. Fedunas su Stevanu sutrikę nekantriai laukė laužydami galvas ir veltui stengdamiesi įspėti, už ką juos vachmistras taip netikėtai ir griežtai sulaikė. Po valandos, kada pradėjo rinktis kareiviai, įlėkė kapralas ir griežtai užriko jiems eiti su juo. Iš visko buvo matyti, kad su jais elgiamasi vis griežčiau, o tai nežadėjo nieko gero. Išvedę juos tuoj išskyrė ir pradėjo kvosti kiekvieną atskirai.

Naktis traukėsi. Artėjo metas, kada mieste užgęsta paskutinis žiburys, bet kareivinių langai vis dar švietė. Tarpais suskambėdavo kapijoje varpas, sužvangėdavo raktai ir sutrinksėdavo sunkios durys. Pasiuntiniai išeidavo ir ateidavo, zujo po tamsų ir miegantį miestą tarp kareivinių ir konako, kur taip pat pirmame aukšte degė lempos. Jau vien iš to galėjai matyti, kad mieste dedasi kažkas nepaprasta.

Kai apie vienuoliktą valandą Feduną įvedė į rotmistro kanceliariją, jam atrodė, kad nuo to, kas atsitiko kapijoje, praėjo daug dienų ir savaičių. Ant stalo degė metalinė žibalinė lempa su žaliu porceliano gaubtu. Prie jos sėdėjo rotmistras Krčmaras. Jo rankos lig alkūnių buvo apšviestos, o pečiai ir galva — žalio gaubto šešėlyje. Jaunuolis pažino tą blyškų, apvalų, kone moterišką veidą be barzdos, su vos pastebimais ūsiukais ir tamsiais ratilais po pilkomis akimis. Šio stambaus, lėto, mažai kalbančio ir nerangaus karininko visi kareiviai bijojo kaip ugnies. Nedaug buvo žmonių, kurie būtų galėję ilgai atlaikyti jo didžiulių pilkų akių žvilgsnį ir nemikčioti atsakydami į jo klausimus, kai kiekvieną žodį nuo pirmo iki paskutinio skiemens jis tardavo tyliai, bet trumpai, griežtai ir aiškiai kaip mokykloje arba teatre. Kiek atokiau stovėjo vachmistras Draženovičius. Jis irgi beveik visas skendo šešėlyje, ryškiai apšviestos buvo tik nuleistos trumpos rankos; ant vienos spindėjo sunkus auksinis sutuoktuvių žiedas.

Kvotė Draženovičius.

— Pasakykite mums, kaip praleidote laiką nuo penktos ligi septintos valandos, kada su savo padėjėju kareiviu Stevanu Kalacanu ėjote sargybą kapijoje?

Fedunui kraujas mušė į galvą. Kiekvienas žmogus leidžia laiką, kaip gali ir moka, bet niekas negalvoja, kad paskui reikės atsakyti griežtam teismui ir pasakoti viską, ką darė, viską lig mažiausios smulkmenos, lig slapčiausios minties, nuo pirmos lig paskutinės minutės. Niekas apie tai negalvoja, juo labiau jeigu žmogui dvidešimt treji metai, o kapijoje pavasaris. Ką atsakyti? Stovint sargybą, tos dvi valandos

praėjo kaip visada, kaip vakar ir užvakar. Bet šiuo momentu jis neįstengė prisiminti nė vienos paprastos, kasdieniškos smulkmenos, apie kurią galėtų papasakoti. Jo atmintyje šmėkšojo tik pašaliniai ir neleistini dalykai, kurie visiems atsitinka, bet kurių nepapasakosi vyresnybei: kad Stevanas savo įpročiu miegojo, kad jis, Fedunas, persimetė keliais žodžiais su nepažįstama turkaite, kad paskui tyliai ir su pakilimu dainavo savo krašto dainas, laukdamas sugrįžtančios merginos, o su ja ir kažko jaudinančio, nepaprasto. Ak, kaip sunku atsakinėti, kada negali visko sakyti, o nutylėti negarbinga! Bet reikia skubėti, nes laikas bėga ir tik dar labiau sunkina būklę. Kiek jau jis tyli?

— Na? — tarė rotmistras. Visi žinojo tą jo „na" — aiškų, lygų, stiprų kaip kokio galingo, sudėtingo ir gerai ištepto mechanizmo garsą. Ir Fedunas sulig pirmu žodžiu pradėjo mikčioti ir painiotis kaip nusikaltėlis.

Naktis jau ėjo į pabaigą, o lempos negeso nei kareivinėse, nei konake. Nesiliovė tardymas, protokolų rašymas, akistatos. Kvotė ir kitus, kurie tą dieną ėjo sargybą kapijoje. Buvo surasta ir atvesta keletas praeivių. Tačiau ratas apie Feduną ir Stevaną vis siaurėjo, o jų parodymuose vis buvo minima sena turkė, kurią pravedė kažkokia mergina.

Jaunuoliui atrodė, kad jį tartum sapne užgriuvo kažkokia fantastiška, nesuprantama atsakomybė. Auštant jis buvo suvestas akistaton su Stevanu. Sodietis gudriai mirksėjo ir kalbėjo nenatūraliu plonu balsu. Jis teisinosi, kad esąs neraštingas žmogus, kaimietis, ir visą kaltę stengėsi suversti „ponui Fedunui", kaip jis visą laiką vadino savo sargybos draugą.

„Štai kaip reikia atsakinėti",— galvojo jaunuolis, klausydamasis, kaip urzgia iš alkio pilvas, ir drebėdamas iš susijaudinimo, nes ligi šiol nesuprato, apie ką čia kalbama, ką jis pražiopsojo, kuo nusikalto. Tačiau rytą viskas paaiškėjo.

Kiaurą naktį sukosi tas keistas ratas, kurio centre buvo rotmistras — šaltas, negailestingas; pats būdamas nerangus ir tylus, jis niekam nedavė ramybės. Savo elgesiu ir išvaizda jis buvo tarsi ne žmogus, bet pareigos įsikūnijimas, baisus tiesos žynys, nepripažįstąs nei silpnybių, nei jausmų, apdovanotas nežemiška jėga, nereikalaująs nei valgio, nei miego, nei poilsio. Švintant Fedunas antrą kartą buvo atvestas pas rotmistrą. Kanceliarijoje, be rotmistro ir Draženovičiaus, buvo ginkluotas žandaras ir moteris, pirmą akimirką jam pasirodžiusi nereali. Lempa nebedegė. Kambarys šiaurinėje pusėje buvo šaltas ir niūrus.

Jaunuolis žiūrėjo nustebęs, kad slogus sapnas dar vis tęsiasi, nenyksta ir neblėsta dienos šviesoje.

— Ar šis stovėjo sargyboje? — paklausė Draženovičius moterį.

Vargais negalais prisivertęs, Fedunas tik dabar gerai pasižiūrėjo į ją. Tai buvo ta pati musulmonė mergina, tik be skaros, tamsiomis sunkiomis kasomis. Ji mūvėjo margas turkiškas kelnes, bet kiti drabužiai — marškiniai, diržas ir liemenė — buvo kaip serbų merginų, gyvenančių kalnų kaimuose už miesto. Be skaros ji atrodė vyresnė ir stipresnė. Veidas buvo pasikeitęs: burna didelė ir pikta, vokai paraudę, akys šviesios ir aiškios, tarsi nuo jų būtų nuslinkęs vakarykštis svajingumas.

— Taip,— atsakė moteris abejingu tvirtu balsu, kuris Fedunui buvo toks pat naujas ir neįprastas kaip ir jos dabartinė išvaizda. Draženovičius kvotė toliau, klausė, kaip ir kiek kartų ji perėjo tiltą, ką sakė Fedunui ir ką jis jai. Moteris atsakinėjo teisingai, bet atsainiai ir įžūliai.

— Gerai, Jelenka, ką jis tau pasakė, kai ėjai paskutinį kartą?

— Kažką sakė, bet nežinau ką, nes jo neklausiau, tik galvojau, kaip pervesti Jakovą.

— Ir daugiau nieko negalvojai?

— Nieko,— atsakė moteris nenoromis, aiškiai pavargusi ir nebenorėdama kalbėti ką nors daugiau.

Tačiau vachmistras buvo atkaklus. Grėsmingu balsu, kaip žmogus, kuris įpratęs, kad jo besąlygiškai klausytų, jis vertė moterį viską pakartoti, ką ji buvo pasakius per pirmą kvotą konake.

Ji gynėsi, trumpino ir praleidinėjo ankstesnius parodymus, bet vachmistras vis ją stabdė ir protingais, taikliais klausimais vertė grįžti atgal.

Pamažu ryškėjo visa teisybė. Mergina buvo vardu Jelenka, kilusi nuo Tasičiaus, iš Aukštutinės Lijeskos. Pereitą rudenį į jų kraštą atėjo haidukas Jakovas Čekrlija ir ten pasiliko žiemoti pasislėpęs daržinėje už jų kaimo. Iš jos namų jam buvo nešiojama maistas ir drabužiai. Dažniausiai nešiodavo ji. Juodu pamilo vienas kitą ir susižiedavo. O kai pradėjo tirpti sniegas ir vis dažniau rodytis baudėjai, Jakovas ryžosi žūt būt persigauti į Serbiją. Tokiu metų laiku per Driną persikelti sunku, o ant tilto nuolat stovi sargyba. Jakovas nusprendė eiti per tiltą ir sugalvojo planą, kaip apgauti sargybinius. Ji nuėjo kartu, pasiryžusi padėti, nors ir galvą reikėtų paguldyti. Pirmiausia jie nusileido į Lijeską, o paskui pasislėpė oloje netoli Okolištos. Dar anksčiau

Jakovas Glasinace buvo gavęs iš čigonų turkiškus moters drabužius: čadrą, kelnes ir skarą. Ir tada ji, Jakovo pamokyta, ėmė vaikščioti per tiltą tuo laiku, kada nebūdavo daug turkų, kad jie neklausinėtų, kas toji nepažįstama mergina, ir kad sargybiniai prie jos priprastų. Taip ji vaikščiojo tris dienas iš eilės ir po to ryžosi pervesti Jakovą.

— O kodėl vedei kaip tik tada, kai stovėjo šis kareivis?

— Todėl, kad jis atrodė malonesnis negu kiti.

— Tik todėl?

— Tiktai.

Vachmistro verčiama, moteris pasakojo toliau. Kai viskas buvo paruošta, Jakovas apsigaubė čadra, ir jinai, vos tik pradėjus temti, pervedė jį kaip savo seną motiną pro sargybinius, kurie nieko nepastebėjo, nes šis jaunuolis žiūrėjo į ją, o ne į senę, o anas, vyresnysis, sėdėjo ant suolo ir snaudė.

Priėję aikštę, dėl atsargumo nėjo per centrą, bet pasuko šalutinėmis gatvėmis. Tai juos ir pražudę. Jie pasiklydo nepažįstamame mieste ir, užuot išėję į Rzavo tiltą, o paskui — į vieškelį, vedantį prie abiejų sienų, atsidūrė priešais kažkokią turkų smuklę, iš kurios kaip tik ėjo žmonės. Tarp jų buvęs ir vietinis žandaras turkas. Nematyta apsisiautusi senė su mergaite jam pasirodė įtartinos, ir jis pradėjo jas sekti. Ėjo paskui jas ligi Rzavo. Čia jis priėjo ir paklausė, kas jos tokios ir kur einančios. Jakovas, pro skarą atidžiai jį sekęs, nusprendė, kad atėjo laikas bėgti. Jis nusimetė čadrą ir taip smarkiai pastūmė Jelenką ant žandaro, jog jie abu pargriuvę („jis stiprus kaip liūtas, nors ir nedidelio ūgio, ir širdį turi kitokią negu visi žmonės!“). Ji, kaip pati ramiai prisipažino, įsipainiojusi žandarui tarp kojų. Kol žandaras išsivadavo, Jakovas perbridęs Rzavą tartum kokį klaną, nors vandens buvo virš kelių, ir dingęs gluosnyne kitame krante. O ją nuvedę į konaką, mušę ir grasinę, bet ji nieko daugiau neturėjusi pasakyti ir nieko neturinti.

Veltui vachmistras stengėsi suktais klausimais, gražumu ir grasinimais iškvosti iš merginos ką nors daugiau, sužinoti bendrininkų ir padėjėjų pavardes, tolesnius Jakovo ketinimus. Visa tai nepadarė jai nė mažiausio įspūdžio. Jeigu ji norėjo — kalbėjo, net per daug, o jeigu nenorėjo — nesakė nė vieno žodžio, ir čia nieko nepadėjo visos Draženovičiaus pastangos.

— Geriau pasakyk dabar mums viską, ką žinai, nes tardys ir kankins Jakovą, kuris tikriausiai jau sugautas prie sienos.

— Kas sugautas? Jis? Cha!

Mergina pasižiūrėjo į vachmistrą su pasigailėjimu, kaip į žmogų, kuris nežino, ką kalba, ir niekinamai vyptelėjo viršutinę lūpą. (Tas lūpos trūktelėjimas priminė susitraukiančią dėlę, rodė pyktį, panieką ir atkaklumą, kuriems išreikšti jai neužteko žodžių. Dėl tos mėšlungiškos grimasos gražus ir taisyklingas jos veidas atrodė nemalonus.) Su kažkokiu vaikišku džiaugsmu, visiškai nesiderinančiu su lūpų grimasa, ji žiūrėjo pro langą: taip valstietis žiūri į dirvą, ar sudygo pasėliai.

— Dievai jūsų nematė! Ana jau švinta. Nuo vakar vakaro jis galėjo visą Bosniją apibėgti, ne tik pereiti sieną, ligi kurios nuo čia dvi valandos kelio. Pažįstu jį. Mane galite mušti ir užmušti, tam aš čia ir ėjau, o jo daugiau nematysite. Nė nesitikėkite. Cha!

Jos viršutinė lūpa vėl vyptelėjo į viršų, ir veidas iškart pasidarė senesnis, gudrus, įžūlus ir negražus. O kai lūpa nusileido, veidas vėl įgavo mielo, nekalto vaikiško narsumo.

Nežinodamas ką daryti, Draženovičius pasižiūrėjo į rotmistrą, kuris parodė, kad merginą išvestų. Ir vėl pradėjo kvosti Feduną. Dabar kvota buvo lengva ir trumpa. Jaunuolis viską prisipažino ir nesugebėjo niekuo pasiteisinti, nepasinaudojo netgi tuo, kad savo klausimais Draženovičius stengėsi pakišti atsakymą. Net rūstūs ir negailestingi rotmistro žodžiai, kuriuose vis dėlto buvo galima justi ir santūrų apgailestavimą, negalėjo pažadinti jaunuolio iš sustingimo.

— Aš jus, Fedunai,— kalbėjo vokiškai Krčmaras,— laikiau rimtu vyru, žinančiu savo pareigas ir gyvenimo tikslą, ir maniau, kad laikui bėgant jūs tapsite puikiu kariu, mūsų būrio pasididžiavimu. O jūs netekote galvos, pamatęs pirmą mergšę, kuri pasisuko panosėje. Pasielgėt kaip silpnas žmogus, kuriam negalima patikėti rimto darbo. Aš turiu jus perduoti teismui. Tačiau nesvarbu, koks bus nuosprendis, didžiausia bausmė jums yra ta, kad nepateisinote pasitikėjimo ir reikiamu momentu nesugebėjote pasielgti kaip vyras ir kareivis savo poste. Dabar eikite.

Tačiau ir tie triuškinantys kapoti žodžiai nepasakė vaikinui nieko naujo. Visa tai jis jau žinojo. Tos moters, haiduko mylimosios, pasirodymas, jos žodžiai, Stevano elgesys ir visa toji neilga kvota staiga jam aiškiausiai parodė, koks lengvabūdiškas, naivus ir nedovanotinas buvo tas pavasariškas žaidimas kapijoje. Rotmistro žodžiai lyg antspaudu tai patvirtino; jie buvo reikalingesni pačiam rotmistrui, kad galėtų įvykdyti kažkokius nerašytus, bet nepajudinamus įstatymų ir tvarkos reikalavimus. Feduną stulbino nesuvokiamas dalykas: štai kuo gali

baigtis kelios užsimiršimo akimirkos nelemtą valandą ir nelemtoje vietoje. Tos akimirkos, pergyventos ten, kapijoje, pačios savaime būtų nieko nereiškusios. Tai būtų buvusi dar viena jaunatviška išdaiga, kurią vėliau galima būtų pasakoti draugams nuobodžiomis naktinio budėjimo valandomis. Tačiau dabar, virtusios konkrečia atsakomybe, jos reiškė viską. Tai buvo daugiau negu mirtis — galas viskam ir dargi nepageidaujamas, gėdingas galas. Jis jau niekad nebegalės pasiteisinti nei sau, nei draugams. Jau niekada nebegaus iš Kolomejaus laiškų, namiškių fotografijų, nebegalės siųsti namo pašto perlaidų, kuriomis taip didžiavosi. Tai galas žmogaus, kuris pats apsigavo ir leidosi apgaunamas kitų.

Štai kodėl jis negalėjo atsakyti rotmistrui nė vieno žodžio.

Feduną saugojo nelabai griežtai. Atneštus pusryčius jis suvalgė tarsi ne savo burna, o paskui gavo įsakymą susidėti mantą, atiduoti ginklą ir kariškus daiktus ir dešimtą valandą, lydimas žandaro, pašto diližanu išvažiuoti į Sarajevą, kur turėjo būti perduotas įgulos teismui.

Kol jaunuolis ėmė savo daiktus nuo lentynos virš lovos, keletas draugų, kurie dar buvo miegamajame, išėjo ant pirštų galų, tyliai ir atsargiai uždarė duris. Aplink jį didėjo vienumos ir slogios tylos ratas, kuris visada susidaro apie nelaimės ištiktą žmogų kaip apie sergantį gyvulį. Pirmiausia Fedunas nukabino juodą lentelę, kur aliejiniais dažais buvo vokiškai užrašyta jo pavardė, laipsnis, būrio ir dalinio numeris, ir pasidėjo ant kelių atvirkštine puse į viršų. Paskui paėmė gabalėlį kreidos ir greitai smulkiomis raidėmis parašė: „Visus mano daiktus nusiųskite tėvui į Kolomeją. Atsisveikinu su visais draugais, vyresnybę prašau man atleisti. G. Fedunas". Paskui dar kartą žvilgtelėjo pro langą ir pamatė tiek, kiek galima per sekundę pamatyti pro siaurą angą. Tada nusikabino šautuvą, užtaisė jį sunkiu ir lipniu nuo tepalo šoviniu. Po to nusiavė batus, peiliu praardė dešinę kojinę, atsigulė į lovą, rankomis ir keliais taip apglėbė šautuvą, kad vamzdis remtųsi į pasmakrę, sulenkė koją ir, kojinės skyle užkabinęs gaiduką, paspaudė. Per visas kareivines nuaidėjo šūvis.

Po tragiškos atomazgos viskas būna paprasta ir lengva. Atėjo daktaras. Komisija viską apžiūrėjo, surašė aktą, kurio nuorašą pridėjo prie Feduno kvotos protokolų.

Tada iškilo klausimas dėl Feduno laidojimo. Draženovičiui buvo liepta nueiti pas popą Nikolą ir išsiaiškinti, ar galima Feduną laidoti kapinėse, jeigu jis pats sau atėmė gyvybę, ir ar popas sutiks laikyti pamaldas už velionį unitą.

Pastaraisiais metais popas Nikola staiga suseno, mažai kur beišeidavo; todėl tokiai didelei parapijai jis pasiėmė padėjėju popą Josą. Tai buvo nešnekus, bet nenuorama žmogus, liesas ir juodas kaip nuodėgulys. Paskutiniais mėnesiais jis vienas viską darė mieste ir kaimuose, o sunkiai vaikštąs popas Nikola kiek galėdamas priiminėjo tikinčiuosius tik namie ir laikė pamaldas cerkvėje prie pat savo namų.

Rotmistro nurodymu Draženovičius nuėjo pas popą Nikolą. Senukas priėmė jį gulėdamas kanapoje, o šalia jo stovėjo popas Josa. Kai Draženovičius papasakojo apie Feduno mirtį ir paklausė, kaip jį laidoti, abu popai valandėlę tylėjo. Matydamas, kad popas Nikola nieko nesako, pirmas prabilo Josa: neaiškiai ir baikščiai jis pasakė, kad tai esąs ypatingas, neįprastas atsitikimas, priešingas bažnyčios įstatymams ir papročiams, ir kad būsią galima ką nors paveikti tik įrodžius, jog savižudis buvo nesveiko proto ir neaiškios sąmonės. Tada nuo savo kieto ir siauro guolio, užkloto senu išsitrynusiu avikailiu, pakilo popas Nikola. Jo figūra vis dar atrodė tokia pat didinga kaip ir tada, kada jis eidavo per miestą, atsakinėdamas visiems į pasveikinimus. Platus, vis dar rausvas Nikolos veidas su didžiuliais, kartu su barzda želiančiais ūsais, su rudais, beveik visai pražilusiais tankiais antakiais nušvito jau po pirmo žodžio; tai buvo veidas žmogaus, kuris nuo mažens įpratęs savarankiškai galvoti, nuoširdžiai reikšti nuomonę ir atkakliai ją ginti.

Tiesiai ir paprastai jis atsakė ir popui, ir vachmistrui:

— Dabar, kada įvyko nelaimė, nėra ko įrodinėti. Kas gi būdamas sveiko proto kels ranką prieš save? Tačiau kas išdrįs šitaip apsunkinti savo sąžinę — užkasti jį kažkur patvory be šventiko? Eikite, pone, duok dieve jums sveikatos, ir įsakykite paruošti velionį, o mes jį palaidosime kaip reikiant. Kapinėse, žinoma! Aš pats laikysiu pamaldas. O paskui, jeigu atsiras jų tikėjimo šventikas, tegu pataiso, kas bus ne taip padaryta.

O kai Draženovičius išėjo, jis kreipėsi vien į popą Josą, kuris buvo susigėdęs ir nustebęs:

— Kaipgi neleisti į kapines krikščionio? Ir kodėl nelaikyti pamaldų? Argi jam dar neužteko nelaimių gyvam? O ten tegu jis atsako už savo nuodėmes, kaip atsakysim ir mes visi.

Tokiu būdu jaunuolis, padaręs klaidą kapijoje, amžinai pasiliko Višegrade. Jis buvo palaidotas rytojaus dieną, seniokiškai giedant popui Nikolai ir zakristijonui Dmitrijui.

Vienas po kito ėjo prie duobės „štreifkorpso“ kariai ir bėrė smė-

lėtos žemės saujas. Kol du duobkasiai vikriai darbavosi, jie pastovėjo prie duobės, tarsi laukdami komandos, žvelgdami į kitą upės krantą, kur šalia kareivinių kilo baltų dūmų stulpas. Ten, žalioje vejoje prie kareivinių, degė Feduno čiužinio kruvini šiaudai.

Tragiškas likimas, ištikęs jauną kareivį, kurio vardą greit visi pamiršo ir kuris gyvybe sumokėjo už kelias neapdairumo ir pavasariškų svajonių akimirkas kapijoje, priklausė įvykiams, kuriuos žmonės visaip svarsto, ilgai atsimena ir pasakoja. Jaudinantis jautraus nelaimingo jaunuolio atminimas gyvavo daug ilgiau, negu stovėjo sargyba kapijoje.

Jau kitą rudenį sukilimas Hercegovinoje pradėjo blėsti. Keletas žymesnių vadų, musulmonų ir serbų, pabėgo į Juodkalniją arba į Turkiją. Tuose kraštuose dar buvo likę haidukų, kurie beveik neturėjo nieko bendra su sukilimu dėl naujokų ėmimo ir veikė savo nuožiūra. Bet ir jie buvo išgaudyti arba išblaškyti. Hercegovina nurimo. Bosnija davė naujokų be pasipriešinimo. Tačiau išvesti iš miesto pirmuosius naujokus nebuvo lengva ir paprasta.

Iš visos apskrities buvo paimta ne daugiau kaip šimtas jaunuolių, bet tą dieną, kai jie susirinko prie konako,— daugiausia sodiečiai su maišeliais ir vienas kitas miestietis su mediniu lagaminu,— atrodė, kad mieste siaučia maras ar maištas. Daugelis naujokų nuo pat ankstyvo ryto smarkiai gėrė viską iš eilės. Sodiečiai atėjo švariais baltais marškiniais. Vienas kitas negėręs sėdėjo pasienyje prie savo daiktų ir snaudė. Daugumas buvo susijaudinę, įraudę nuo gėrimo ir dienos karščio. Susikabinę po keturis ar penkis, to paties kaimo vaikinai, nuleidę galvas ir siūbuodami tarsi gyvatvorė, pratisai traukė šiurkščiais balsais, lyg būtų buvę vieni visame pasaulyje:

Oi mergeeeeleeee! Ooooi!

Dar didesnį sambrūzdį už pačius naujokus kėlė jų žmonos, motinos, seserys ir giminaitės, atėjusios iš tolimų kaimų palydėti, dar kartą pasižiūrėti, apverkti ir apraudoti, paskutinį sykį pasirūpinti, paglamonėti. Visa aikštė prie tilto buvo pilna moterų. Jos sėdėjo lyg suakmenėjusios, tarsi laukdamos nuosprendžio, šnekėjosi tarp savęs ir kartas nuo karto braukė skaros kampu ašaras. Veltui joms prieš tai kaimuose buvo aiškinta, kad jaunuoliai neis nei į karą, nei į katorgą, o tarnaus valdovui Vienoje, kad bus sotūs, aprengti ir apauti ir po dvejų metų sugrįš namo, kad ir visose kitose valstybės srityse jauni vyrai tarnauja kariuomenėje ir net trejus metus. Visi tie žodžiai atšoko lyg žirniai nuo

sienos ir liko nesuprasti. Moterys klausė tik savo instinkto ir tik juo vadovavosi. Tas senas, paveldėtas instinktas spaudė iš akių ašaras, gniaužė gerklę ir vertė atkakliai eiti, kol leidžia jėgos, ir paskutiniu žvilgsniu palydėti tuos, kuriuos mylėjo labiau negu savo gyvybę ir kuriuos nežinomas valdovas vežė į nežinomą šalį nežinomiems darbams ir išmėginimams. Veltui ir dabar tarp jų sukinėjosi žandarai ir konako valdininkai, įtikinėjo, kad nėra reikalo taip liūdėti, liepė nesigrūsti ant šaligatvių, nebėgti paskui naujokus, nekelti sąmyšio ir netvarkos, nes visi grįš sveiki ir gyvi. Viskas buvo veltui. Moterys jų klausėsi tyliai ir nuolankiai pritardamos, o po to vėl prapliupdavo verksmai ir raudos. Atrodė, kad ašaros ir raudos joms tokios pat brangios kaip ir tie, kuriuos apverkia.

O kai atėjo laikas išvykti ir naujokai, kaip pridera, išsirikiavę po keturis, patraukė per tiltą, kilo toks sąmyšis, jog patys šalčiausi žandarai vos išlaikė pusiausvyrą. Moterys bėgo stengdamosi būti šalia savųjų, stumdėsi ir griovė viena kitą. Jų raudos maišėsi su šūkavimais, prakeiksmais ir paskutiniais nurodymais. Kai kurios net išbėgdavo prieš koloną, kurios priekyje ėjo keturi žandarai, krisdavo jiems po kojų ir, mušdamosi į atlapas krūtines, šaukdavo:

— Per mano lavoną! Tik per mano lavoną, nelabieji!

Žandarai atsargiai jas kėlė, o jų batai ir pentinai painiojosi išsidraikiusiuose plaukuose ir drabužiuose.

Kai kurie naujokai susigėdę patys piktais mostais liepė moterims grįžti namo. Tačiau daugumas vaikinų dainavo arba šūkavo, ir tai dar labiau didino sąmyšį. Keletas miestiečių, išblyškę nuo susijaudinimo, dainavo sutartinai, miestiška maniera:

Verkia motinėlė,
Sūnų išlydėjus
Tarnauti karaliui
Į tolimą šalį.

Išgirdusios dainą, moterys dar labiau ėmė raudoti.

Kai pagaliau naujokai šiaip taip perėjo tiltą, ant kurio tilpo visa kolona, ir išėjo į Sarajevo vieškelį, juos pasitiko abipus kelio sustoję miestiečiai, išėję palydėti ir apverkti išvykstančių, tartum jie būtų vedami sušaudyti. Čia irgi buvo daug moterų. Visos jos verkė, nors nė vienas iš jų artimųjų nebuvo imamas į kariuomenę. Juk kiekviena moteris visada turi ko verkti, o geriausia lieti ašaras dėl kitų nelaimės.

Tačiau po truputį žmonių abipus kelio praretėjo. Ir kaimo mote-

rys ėmė viena po kitos atsilikti. Ištvermingiausios buvo motinos, jos bėgo paskui naujokus tarsi penkiolikmetės mergaitės, šokinėjo per pakelės griovius, stengdamosi apgauti žandarus ir prieiti arčiau prie savo vaikų. Tai matydami, patys naujokai, išblyškę nuo susijaudinimo ir sutrikę, atsigręždavo ir šaukdavo:

— Grįžk namo, jeigu tau sakoma!

Tačiau motinos dar ilgai ėjo iš paskos; jos nieko nematė — vien tik savo išvedamus sūnus, nieko negirdėjo — vien tik savo verksmą.

Praėjo ir šios neramios dienos. Žmonės išsiskirstė po kaimus, sambrūzdis mieste nurimo. O kai iš Vienos pradėjo eiti naujokų laiškai ir fotografijos, žmonėms ir visai palengvėjo. Tiesa, moterys ilgai verkė žiūrėdamos ir į šias fotografijas, bet jau tyliai ir ne taip gailiai.

Baudžiamasis būrys buvo paleistas ir išvyko iš miesto. Sargybos ant tilto jau seniai nebebuvo, ir žmonės sėdėjo kapijoje kaip ir kadaise.

Greitai praėjo dveji metai. Ir rudenį iš tikrųjų sugrįžo pirmieji naujokai — švarūs, apkirpti, pasitaisę. Žmonės rinkosi apie juos, o šie, įpindami į savo kalbą negirdėtų vardų ir svetimų žodžių, pasakojo apie kareivių gyvenimą ir didelius miestus, kuriuos buvo matę. Kitas naujokų ėmimas praėjo be didelio verksmo ir sambrūzdžio.

Apskritai gyventi tapo lengviau ir paprasčiau. Augo jaunoji karta, kuri iš turkų laikų beveik nieko aiškiai nebeatsiminė ir beveik prisitaikė prie naujo gyvenimo. Tačiau kapijoje gyvenimas plaukė pagal senus miesto papročius. Nors atėjo naujos drabužių mados, atsirado naujų profesijų ir naujų darbų, čia visi vėl tapdavo miestiečiais, kurie nuo neatmenamų laikų kalbėdavo ir svajodavo apie tai, kas buvo miela jų širdžiai. Naujokai išeidavo be sąmyšio ir triukšmo. Haidukus minėjo tik seniai savo prisiminimuose. Baudžiamąjį būrį visi užmiršo, kaip ir turkų sargybą, kada kapijoje stovėjo bokštas.

XIV

Gyvenimas mieste prie tilto darėsi vis judresnis, atrodė vis laimingesnis ir turtingesnis, plaukė ramiai, įgaudamas ligi tol nežinotą pusiausvyrą, tą pusiausvyrą, kurios gyvenimas siekia visur ir visada, bet pasiekia retai, dalinai ir neilgam.

Tolimuose ir višegradiečiams nežinomuose miestuose, iš kur dabar buvo valdoma ir jų šalis, tada — devynioliktojo amžiaus paskutinį ket-

virtį — kaip tik įsigalėjo tokia seniai nematyta trumpalaikė ramybė, apėmusi žmonių santykius ir visuomeninius įvykius. Šiek tiek tos ramybės buvo jaučiama ir šiame užkampyje, kaip kad jūros tyla jaučiama ir tolimiausiose įlankose.

Tai buvo trys Pranciškaus Juozapo valdymo tariamos gerovės dešimtmečiai, kada daugelis europiečių manė, kad jau surastas receptas, kaip įgyvendinti amžiną svajonę apie pilną asmenybės suklestėjimą visuotinės laisvės ir progreso sąlygomis, kada devynioliktasis amžius milijonams žmonių pasiūlė visokių apgaulingų gėrybių ir sukėlė iliuziją, kad komfortas, gerovė ir laimė yra visiems pasiekiami prieinama kaina ir net išsimokėtinai. Nuošalų Bosnijos miestą pasiekdavo tik viena kita devynioliktojo amžiaus gyvenimo nuotrupa ir tik tokiu mastu ir tokia forma, kokią šis atsilikęs rytietiškas pasaulis galėjo priimti, suprasti ir pritaikyti sau.

Praėjus vieniems nepasitikėjimo, neryžtingumo ir nepastovumo metams, miestas pradėjo pamažu apsiprasti su nauja tvarka. Žmonės dirbo, gaudavo atlyginimą ir buvo tikri dėl rytdienos. O to pakako, kad gyvenimas, iš šalies žiūrint, atrodytų einąs „tobulėjimo ir pažangos keliu". Visa kita buvo nustumiama į niūrią pasąmonę, kur gyvuoja ir formuojasi rasių, tikėjimų, kastų slapčiausi jausmai ir nesunaikinamos viltys, kurios, būdamos lyg negyvos, palaidotos, ruošia naujiems laikams netikėtas permainas ir katastrofas, be kurių tautos, atrodo, negali egzistuoti, juo labiau šis kraštas. Naujoji valdžia po pirmų nesusipratimų ir konfliktų žmonėms pasirodė tvirta ir nepajudinama. (Ji ir pati buvo kupina tų iliuzijų, be kurių negali būti tvirtos valdžios.) Ji buvo beasmenė, tiesiogiai nejaučiama ir jau vien dėl to pakenčiamesnė už turkų. Visa, kas jos žiauru, grobuoniška, dengė didingas spindesys ir iškilmingumas. Žmonės bijojo valdžios, bet taip, kaip bijoma ligos ar mirties, o ne kaip piktos, savavališkos smurto jėgos. Dauguma naujosios valdžios atstovų, tiek kariškių, tiek civilių, buvo svetimi šiam kraštui, patys nereikšmingi, bet kiekviename žingsnyje buvo matyti, kad visi jie yra maži vieno didelio mechanizmo sraigteliai ir kad už kiekvieno ant daugybės hierarchijos pakopų stovi ilga eilė galingų žmonių ir organizacijų. Tai kėlė jų autoritetą, dažnai neatitinkantį tikrosios padėties, ir darė visiems magišką poveikį. Savo žiniomis — jos čia atrodė didžiulės — savo ramumu ir europietiškomis manieromis jie kėlė pasitikėjimą ir pagarbą žmonių, kurie gerokai nuo jų skyrėsi, tačiau miestiečiai nepavydėjo svetimšaliams ir nekritikavo jų, nors nerodė nei simpatijų, nei palankumo.

Antra vertus, praėjus kiek laiko, net tie svetimšaliai neišvengė neįprastos rytietiškos aplinkos poveikio. Jų vaikai mokė miesto vaikus svetimų žodžių ir vardų, žaidė su jais po tiltu naujus žaidimus, rodė naujus žaislus, bet ir patys mokėsi iš vietinių vaikų dainų, priežodžių, užkeikimų, senoviškų žaidimų. Panašiai buvo ir su suaugusiais. Jie atsinešė naują tvarką, neįprastų žodžių ir papročių, bet ir patys kasdien perimdavo ką nors iš vietinių žmonių kalbos ir gyvenimo būdo. Miesto gyventojai, ypač krikščionys ir žydai, drabužiais ir manieromis pradėjo vis daugiau panėšėti į svetimšalius, užplūdusius su okupacija, bet ir svetimšaliai neliko atskirti nuo aplinkos, kurioje gyveno. Ne vienas valdininkas, koks nors mitrus vengras ar pasipūtęs lenkas, su baime perėjo tiltą ir pasišlykštėdamas įžengė į miestą, kuriame iš pradžių buvo balta varna. O po kelerių metų jau ištisas valandas prasėdėdavo kapijoje, įsikandęs storą gintarinį kandiklį, tarytum senas miesto gyventojas, stebėdamas, kaip dūmai draikosi ramiame vakaro ore ir dingsta kildami į giedrą dangų. Galėdavai jį pamatyti ir vakaruojantį kur nors žalioje vejoje ant kalvos su baziliko šakele rankoje, pamažu besišnekučiuojantį su vietiniais prekiautojais ir begais, iš lėto, kaip moka tik višegradiečiai, gurkšnojantį vyną ir užkandžiaujantį. Tarp svetimšalių valdininkų ir amatininkų buvo ir tokių, kurie vedė Višegrade ir nusprendė čia pasilikti.

Niekam iš miestiečių naujasis gyvenimas neatnešė to, apie ką jie svajojo ir ko troško nuo neatmenamų laikų; priešingai, visi — ir musulmonai, ir krikščionys — žiūrėjo į naujoves labai nepatikliai, bet tas nepatiklumas buvo paslėptas, o gyvenimas — plaukė galingas, atvirai siūlydamas naujas, iš pažiūros dideles galimybes. Ir daugumas po ilgesnių ar trumpesnių svyravimų leidosi pasroviui, dirbo ir gyveno pagal naująją tvarką, kuri leido žmogui plačiau užsimoti.

Negali sakyti, kad naujasis gyvenimas buvo mažiau ribojamas ir varžomas negu turkų laikais: jis tik buvo lengvesnis ir žmogiškesnis, o apribojimai ir suvaržymai buvo taip sumaniai užmaskuoti, kad jų niekas nejustų. Todėl kiekvienam atrodė, kad aplink jį pasidarė erdviau ir šviesiau, įvairiau ir turtingiau.

Gerai organizuotas naujosios valstybės aparatas mokėjo lengvai, ramiai ir be prievartos paimti iš žmonių duoklę ir mokesčius, kuriuos turkų valdžia rinkdavo primityviais ir šiurkščiais metodais arba tiesiog plėšdavo; dabar būdavo surenkama tiek pat ir net daugiau, tik greičiau ir tvarkingiau.

Kaip kadaise po kariuomenės atėjo žandarmerija, o paskui ją val-

dininkai, taip dabar paskui valdininkus atvyko pirkliai. Prasidėjo miško kirtimas, privažiavo svetimšalių verslininkų, inžinierių ir darbininkų, atsirado visokio uždarbio smulkiems pirkliams ir šiaip žmonėms, atkeliavo naujų papročių, naujų madų ir naujų žodžių. Buvo pastatytas pirmas viešbutis. (Apie jį dar bus kalbama.) Atsirado valgyklų ir parduotuvių, kurių seniau niekas nežinojo. Prie Ispanijos žydų — sefardų, kurie gyveno čia šimtus metų, maždaug nuo tų laikų, kada buvo statomas Drinos tiltas, dabar prisidėjo Galicijos žydų — aškenazių.

Tarsi šviežias kraujas krašte pradėjo cirkuliuoti ligi šiol neregėtais kiekiais pinigai, ir, svarbiausia, žmonės juos leido atvirai ir drąsiai. Siūbtelėjusiame aukso, sidabro ir vertybinių popierių sraute kiekvienas galėjo pasišildyti rankas ar bent „paganyti akis", net vargingiausias žmogus galėjo patikėti iliuzija, kad jo neturtas tik laikinas ir dėl to lengviau pakeliamas.

Anksčiau irgi netrūko pinigų ir turtingų žmonių, bet jų buvo nedaug ir jie kaip įmanydami slėpdavo pinigus, o turtas buvo tik galios ir gynimosi priemonė, slegianti ir juos pačius, ir aplinkinius. Dabar turtas, arba tai, kas juo buvo laikoma ir vadinama, pasidarė viešas dalykas ir vis dažniau buvo naudojamas asmeniniams poreikiams ir norams tenkinti; todėl daugeliui žmonių šis tas tekdavo nuo jo spindesio ar likučių.

Taip buvo visur. Visus malonumus, kuriuos žmonės ligi tol gaudavo vogčiomis, slapta, dabar galima buvo nusipirkti ir viešai rodyti; dėl to jie atrodė dar labiau vilioją ir jų troško dar daugiau žmonių. Kas anksčiau buvo neįmanoma, tolima, brangu, draudžiama įstatymo ir visagalės viešosios nuomonės, dabar dažniausiai tapo pasiekiama, prieinama kiekvienam, kas turi pinigų arba moka jų gauti. Daugelis aistrų, užgaidų ir norų, kurie anksčiau buvo slepiami giliausiuose sielos užkaboriuose arba draudžiami, dabar galėjo būti be baimės visiškai ar bent dalinai patenkinti. Iš tikrųjų ir dabar buvo daug suvaržymų, griežtumo ir juridinių kliūčių: už nedorybes buvo baudžiama sunkiau, o už malonumus mokama brangiau negu kitados, tik įstatymai ir metodai buvo kiti, ir žmonėms atrodė, kad gyvenimas pasidarė erdvesnis, prabangesnis ir laisvesnis.

Tikro džiaugsmo ir laimės buvo ne ką daugiau negu kadaise, tik, be jokios abejonės, malonumai buvo lengviau pasiekiami ir atrodė, kad kiekvienas šioje žemėje gali susirasti laimę. Seną, įgimtą višegradiečių palinkimą į nerūpestingą gyvenimą ir malonumus skatino ir palaikė svetimšalių atnešti nauji papročiai, naujos prekybos bei uždarbio for-

mos. Atsikėlę Lenkijos žydai su didelėmis šeimomis iš to turėjo nemažai naudos. Šraiberis varė vadinamąją „universalią prekybą", arba bakalėją, Gutenplanas atidarė smuklę kareiviams, Caleris laikė viešbutį. Šperlingai turėjo sodos fabriką ir fotografijos ateljė. Cvecheris — laikrodžių ir juvelyrinę krautuvę.

Vietoj „Akmeninio chano" pastačius kareivines, iš likusių akmenų buvo išmūrytas konakas, kur buvo apskrities valdyba ir teismas. Po jų didžiausias miesto pastatas buvo Calerio viešbutis. Viešbutis stovėjo ant upės kranto, prie pat tilto. Dešinįjį Drinos krantą abipus tilto laikė parėmusi tvirta siena, išmūryta kartu su tiltu. Tokiu būdu į dešinę ir į kairę nuo tilto virš vandens buvo dvi aikštelės tartum nedidelės terasos. Jose iš kartos į kartą žaisdavo miesto vaikai. Dabar kairiąją aikštelę užėmė apskrities valdžia, aptvėrė, prisodino vaismedžių ir krūmų, padarė tarsi skverą, o dešinėje pastatė viešbutį. Ligi tol pirmasis pastatas, einant į miesto centrą, buvo Zarijės smuklė. Ji stovėjo geroje vietoje, nes nuvargęs ir ištroškęs keleivis, žengdamas nuo tilto į miestą, pataikydavo tiesiai į ją. Dabar ją visiškai užtemdė didžiulis viešbučio pastatas; žema ir sena smuklė, rodos, kasdien vis mažėjo ir gūžėsi, lyg smego į žemę.

Oficialiai naujas viešbutis gavo pavadinimą nuo tilto, prie kurio stovėjo. Tačiau žmonės daiktus vadina vadovaudamiesi savo logika ir faktine reikšme, kurią daiktas jiems turi. Virš Calerio viešbučio durų greit nubluko pavadinimas *Hotel zur Brücke**, kurį kreivomis raidėmis buvo nutepęs vienas kareivis, iš profesijos dažytojas. Žmonės viešbutį praminė „Lotikos viešbučiu", ir tas pavadinimas prigijo visam laikui. Jo savininkas buvo storas flegmatiškas žydas Caleris, kuris turėjo ligotą žmoną Deborą ir dvi mergaites — Miną ir Ireną, tačiau tikroji viešbučio šeimininkė buvo Calerio svainė Lotika, jauna, labai graži, aštraus liežuvio ir vyriško būdo našlė.

Viršutiniame viešbučio aukšte buvo šeši švarūs ir gerai apstatyti kambariai svečiams, o apačioje — dvi salės, didelė ir maža. Didžiojoje salėje rinkdavosi kuklūs žmonės: paprasti miestiečiai, puskarininkiai ir amatininkai. Mažoji salė nuo didžiosios buvo atskirta didelėmis durimis su matiniu stiklu, kurių vienoje pusėje buvo užrašyta *Extra***, o kitoje — *Zimmer****. Čia rinkdavosi valdininkai, karininkai ir turtuoliai. Pas Lotiką žmonės gerdavo ir kortom lošdavo, dainuodavo ir šok-

* „Viešbutis prie tilto" (*vok.*).
** Specialus (*vok.*).
*** Kambarys (*vok.*).

davo, kalbėdavosi rimtais klausimais ir sudarinėdavo sandėrius, skaniai valgydavo ir miegodavo švariuose pataluose. Dažnai begų, pirklių ir valdininkų kompanijos sulaukdavo nakties ir ryto, paskui vėl sėdėdavo, kol nugriūdavo nusigėrę ir pavargę po nemigo nakties, pusiau apakę nuo kortavimo. (Dabar ir kortomis žmonės nelošė vogčiomis, pasislėpę tamsiame, tvankiame Ustamujičiaus kambarėlyje.) Visai nusigėrusius ar prasilošusius svečius Lotika išprašydavo ir laukdavo naujų, blaivių, norinčių išgerti ir palošti. Niekas nežinojo ir niekas neklausė, kada ši moteris ilsisi, kada miega ir valgo, kada susiranda laiko apsirengti ir susitvarkyti. Lotika visada būdavo (bent taip atrodė) pasiruošusi patarnauti kiekvienam, su visais maloni, visada ryžtinga ir apsukri. Aukšta, apkūni, matinės baltos odos, juodaplaukė, liepsningų akių, ji labai gerai mokėjo elgtis su svečiais, kurie švaistėsi pinigais, bet dažnai pasigėrę būdavo įkyrūs ir įžūlūs. Su visais ji kalbėjo meiliai, drąsiai, sąmojingai, maloniai, raminamai. (Jos žemas ir nelygus balsas tarpais virsdavo giliu švelniu burkavimu. O kalbėdavo ji netaisyklingai, niekad kaip reikiant neišmoko serbiškai, amžinai painiodavo linksnius, daiktavardžių gimines, bet vis dėlto sodri ir spalvinga jos kalba savo tonu ir prasme visiškai atitiko liaudies kalbą.) Kiekvienas už pinigus galėjo gėrėtis ja, žadinti savo geismus. Tik tuodu dalykai buvo tikri ir pastovūs. Visa kita atrodė ir realu, ir nerealu. Dviem Višegrado pirklių ir begų švaistūnų kartoms Lotika buvo spindinti, brangiai atsieinanti ir šalta fata morgana, žaidžianti jų jausmais. Pasakojimuose minima keletas laimingųjų, kurie kažką iš jos lyg ir laimėję, bet ir jie patys negalėjo pasakyti, nei ką, nei kiek.

Ne taip paprasta ir lengva buvo tąsytis su turtingais miesto lėbautojais, kuriems dažnai pabusdavo netikėti avantiūristiniai polinkiai. Tačiau nenuilstanti Lotika, šalta, apsukri, guvaus proto ir vyriškos širdies moteris, sutramdydavo bet kokį siutą, nuramindavo įvairiausias įsikarščiavusių lankytojų užgaidas čia nesuprantamu savo puikaus kūno žavesiu, čia didžiu vylingumu ir ne mažesne drąsa, visad ir su visais išlikdavo santūri, o tai dar labiau įkaitindavo jų geismus ir pakeldavo jos vertę. Ji žaisdavo su įsisiautėjusiais vyrais pavojingiausiais jų girto šėlo momentais kaip toreadoras su buliumi, nes greitai juos pažino ir lengvai perprato tų šiurkščių jausmingų žmonių tik iš pažiūros sudėtingus įgeidžius ir visas silpnybes. Ji siūlydavo jiems viską, žadėdavo daug, o duodavo mažai arba, tiksliau sakant, nieko, nes jų geismai buvo nepasotinami, todėl galų gale turėdavo pasitenkinti mažu. Su daugumu savo svečių ji elgdavosi kaip su ligoniais, kuriems tarpais aptemsta pro-

tas. Vis dėlto Lotika, nepaisant jos darbo, kuris nebuvo nei gražus, nei per daug garbingas, buvo protinga moteris, jautrios širdies ir gero būdo, mokėjo paguosti ir padėti tam, kas pragėrė daugiau, negu reikėjo, arba kortomis pralošė daugiau, negu galėjo. Ji suvedžiodavo žmones tik todėl, kad jie patys to norėdavo, apgaudinėdavo, nes jie norėdavo būti apgauti ir, po teisybei, imdavo iš jų tik tai, ką jie ir šiaip būtų pragėrę ir praūžę. Tiesa, ji uždirbdavo daug, savo gero žiūrėdavo ir jau pirmais metais susikrovė nemažą turtą, bet mokėdavo kilniaširdiškai ir be kalbų „nurašyti skolą" arba užmiršti nuostolius. Ji duodavo išmaldos elgetoms ir ligoniams, labai taktiškai, nepastebimai ir neįkyriai šelpdavo nusigyvenusias turtuolių šeimas, našles ir našlaičius iš gerų namų, visus tuos „drovius vargšus", kurie nemoka prašyti ir gėdijasi imti išmaldą. Ir visa tai Lotika darė sumaniai: taip kaip šeimininkaudavo viešbutyje, tramdydavo pasigėrusius gašlius ir įkyrius lankytojus, tuštindama jų kišenes, neduodama nieko, bet ir visiškai neatstumdama.

Gyvenimą ir istoriją pažįstantys žmonės dažnai mintyse apgailestaudavo, jog likimas jai davė tokią siaurą ir menką veiklos dirvą. Kas žino, kuo būtų galėjusi tapti ir ką būtų davusi pasauliui ši protinga kilni moteris, niekad negalvojusi apie save, godi ir geraširdiška, graži ir vylinga, bet tyra ir šalta, jeigu, užuot šeimininkavusi šiame provincijos viešbutyje ir tuštinusi kišenes meilingiems miesto vyrams, būtų užėmusi kitą, jai deramą vietą. Gal ji būtų buvusi viena iš tų garsių moterų, apie kurias kalba istorija ir kurios valdė ištisų dinastijų, karaliaus rūmų ar valstybių likimus, visada juos pakreipdamos į gerąją pusę.

Tuo laiku, apie 1885 metus, kada Lotika buvo pačiame žydėjime, nemažai Višegrado turtuolių sūnų dienas ir naktis leisdavo viešbutyje, tame atskirame kambaryje už matinių stiklinių durų. Čia jie pavakariais snūduriuodavo prie krosnies dar nuo pereitos nakties neišsimiegoję, apkvaišę, išvargę, nesusigaudydami nei kur esą, nei ko čia sėdį ar ko laukią. Pasinaudodama ta ramybe, Lotika nueidavo į nedidelį kambarėlį antrame aukšte, kuris buvo skirtas tarnams, bet Lotika ten buvo įsirengusi „kanceliariją" ir nieko neleisdavo. Tasai siauras kambarys buvo užgriozdintas įvairiais baldais, fotografijomis, krištolu, auksiniais ir sidabriniais daiktais. Čia už širmos stovėjo žalia nedegamoji Lotikos spinta ir mažas rašomasis stalas, apkrautas popieriais, pranešimais, kvitais, sąskaitomis, vokiškais laikraščiais, biržų suvestinių iškarpomis, loterijų lentelėmis.

Tame siaurame, užgriozdintame ir tvankiame kambarėlyje su ma-

žiausiu namuose langu tiesiai į artimiausią ir siauriausią tilto arką Lotika leisdavo laisvas valandas ir gyveno antrą, nuo visų paslėptą, tik jai priklausantį gyvenimą.

Čia nuo darbo nuvogtu laiku Lotika skaitydavo biržos pranešimus, nagrinėdavo prospektus, tikrindavo sąskaitas, atsakinėdavo bankams, darydavo sprendimus, duodavo nurodymus, skirstydavo piniginius įnašus ir siųsdavo naujus. Tai buvo tiems apačioje ir visam pasauliui nežinomas Lotikos darbas, nematoma, bet svarbiausia jos gyvenimo dalis. Čia ji nusimesdavo šypsenos kaukę, ir jos veidas darydavosi griežtas, žvilgsnis aštrus ir niūrus. Šiame kambaryje ji rašydavo laiškus didelei savo giminei — Apfelmajeriams iš Tarnovo: ištekėjusioms seserims, vedusiems broliams ir kitiems giminaičiams, ištisam žydų varguomenės pulkui, išsimėčiusiam Galicijoje, Austrijoje ir Vengrijoje. Ji vadovavo bent tuzinui žydų šeimų, domėjosi jų gyvenimo smulkmenomis, spręsdavo vedybų klausimus, įtaisydavo vaikus mokytis ar į darbą, ligoniams siųsdavo pinigų gydytis, bardavo ir bausdavo tinginius ir išlaidininkus, girdavo atsargius ir sumanius. Ji lygindavo giminių nesutarimus, patardavo iškilus ginčams ar abejonėms; visiems rodė tikrą, doro gyvenimo kelią — ir padėjo juo žengti. Po kiekvieno tokio laiško ji siųsdavo pinigų sumą, kuri padėdavo įgyvendinti jos patarimą ar palinkėjimą, patenkinti kokį nors materialinį ar dvasinį poreikį ar nukreipti nelaimę. (Padėdama savo giminei ir išvesdama į žmones kiekvieną jos narį, ji rasdavo tikrąjį pasitenkinimą ir atpildą už savo rūpestį ir pasiaukojimą. Jeigu kuriam nors Apfelmajeriui — berniukui ar mergaitei — pavykdavo pakilti bent viena socialinių laiptų pakopa, pakildavo ir Lotika: tas jai atlygindavo už sunkų darbą ir suteikdavo jėgų toliau triūsti.)

O kartais ji išeidavo iš *Extra-Zimmer* tokia nusikamavusi ir viskuo bjaurėdamasi, jog nebeturėdavo jėgų nei rašyti, nei skaityti laiškų ar sąskaitų, tik atsisėsdavo prie langelio pakvėpuoti tyru paupio oru — kitokiu negu ten, apačioje. Ji žiūrėdavo į tvirtą ir liekną akmeninę tilto arką, užstojančią visą horizontą, ir į tekančią po ja sraunią upę. Nutvieksta saulės ar apgaubta prieblandos, žiemos mėnesienos ar švelnaus žvaigždžių spindesio, toji arka visada buvo tokia pati. Jos abu šonai linko vienas prie kito, jungėsi viršuje, išlaikydami tobulą ir tvirtą pusiausvyrą. Bėgant metams, arka jai buvo vienintelis reginys, nebylus jos dvejopo gyvenimo liudininkas; žydė nukreipdavo į ją savo žvilgsnį tada, kai norėdavo pailsėti ir užsimiršti, kai, tvarkydama savo ir savo giminaičių reikalus,— o visa jų našta slėgė ją vieną,— susidurdavo su

neišsprendžiamais klausimais ar patekdavo į padėtį be išeities.

Tačiau tos poilsio valandėlės niekada ilgai netrukdavo — jas nuolat pertraukdavo šauksmai iš restorano. Čia, žiūrėk, jos reikalauja nauji lankytojai, čia išsimiegojęs ir išsipagiriojęs girtuoklis vėl prašo atnešti gėrimo, uždegti lempas, pakviesti muzikantus — ir šaukia Lotiką. Tada ji palikdavo savo slėptuvę ir, specialiu raktu stropiai užrakinusi duris, nulipdavo žemyn pasitikti svečio arba savo šypsena ir meiliais žodžiais tarsi nubudusį vaiką nuraminti įkaušusį, pasodinti jį prie stalo, kur vėl prasidėdavo lėbavimas, kalbos, dainos, pinigų švaistymas.

Ji išėjo, o ten, apačioje, be jos, žiūrėk, viskas apvirto aukštyn kojom. Svečiai susivaidijo: vienas jaunas begas iš Crnčės, pablyškęs, padėrusiomis akimis, pila lauk, ką tik jam atneša gerti, viskuo nepatenkintas, kabinėjasi prie kelnerių ir svečių. Jis su mažomis pertraukomis geria viešbutyje ištisas dienas, dūsaudamas Lotikos, ir tiek daug geria, taip sunkiai dūsauja, jog matyti, kad jį kamuoja kažkoks jam pačiam nežinomas, daug gilesnis skausmas negu beviltiška meilė ir beprasmiškas pavyduliavimas gražiai žydaitei iš Tarnovo.

Lotika prieina prie jo be baimės, lengvai ir paprastai.

— Na ko, Ejubai? Varge tu mano, ko šauki?

— Kur buvai? Noriu žinoti, kur buvai! — girtas murma jis žemu balsu ir mirksėdamas žiūri į ją kaip į šmėklą.— Čia man duoda gerti kažkokių nuodų. Nuodija mane, nuodija, bet aš jiems... bet aš...

— Sėdėk ramiai, sėdėk,— ramina jį Lotika, o jos baltos kvepiančios rankos beveik liečia jo veidą,— sėdėk, jeigu panorėsi, aš tau ir paukščių pieno surasiu; aš pati surasiu tau gėrimo.

Ji pasišaukia kelnerį ir kažką pasako jam vokiškai.

— Nekalbėk, ko aš nesuprantu, negargaliuok: fircen, fiufcen, nes aš... tu gi mane pažįsti.

— Pažįstu, Ejubai. Ką ne ką, o tave tai pažįstu...

— Hm! Su kuo buvai, sakyk!

Ir taip prasideda nepabaigiamas, beprasmiškas ir tuščias girto vyro ir blaivios moters pokalbis prie brangaus vyno butelio ir prie dviejų taurių, kurių viena, Lotikos, visą laiką pilna, o kita, Ejubo, čia pilna, čia vėl tuščia.

Kol jaunas plevėsa, sunkiai apversdamas liežuvį, plepa apie meilę, mirtį, apie begalinį savo sielvartą ir kitus dalykus, kuriuos Lotika moka atmintinai, nes visi čionykščiai girtuokliai kalba tą patį ir tais pačiais žodžiais, ji pakyla ir nueina prie kitų stalų, kur sėdi kiti svečiai, paprastai pavakare susirenką į viešbutį.

Prie vieno stalo sėdi jauni ponaičiai, vietiniai snobai, kurie tik pradeda rodytis visuomenėje ir gerti ir kuriems Zarijės smuklė įkyrėjo, pasidarė per prasta, o šitame viešbutyje jie dar varžosi. Prie kito stalo įsitaisę svetimšaliai valdininkai su kažkokiu karininku, kuris tą dieną paliko karininkų kazino ir teikėsi ateiti į civilių viešbutį, ketindamas gauti iš Lotikos skubią paskolą. Už trečio sėdi inžinieriai, tiesiantys geležinkelį miškui vežti.

Pačiame kampe Pavlė Rankovičius, jaunas, bet turtingas pirklys, kažką skaičiuoja su kažkokiu austru, geležinkelio rangovu. Pavlė Rankovičius apsirengęs turkiškai, su raudona kepuraite, kurios niekad nenusiima net restorane. Jo veidas pablyškęs, akys mažos — du ryškūs juodi įstriži plyšiukai blyškiame veide; o retkarčiais, ypatingo džiaugsmo ir triumfo akimirkomis, tos akys gali nepaprastai išsiplėsti ir pasidaryti didelės, spindinčios, velniškai pašaipios. Rangovas pilku, sportiškai pasiūtu kostiumu ir aukštais, beveik ligi kelių, glotniais suvarstomais batais. Rangovas rašo auksiniu pieštukėliu su sidabrine grandinėle, o Pavlė — storu trumpu staliaus pieštuku, kurį prieš penketą metų, pirkdamas vinis ir vyrius, pamiršo jo krautuvėje kažkoks kariuomenės dailidė. Jie tariasi dėl geležinkelio darbininkų aprūpinimo maistu. Viską aplinkui pamiršę, jie daugina, dalija, sumuoja, rašo skaičių stulpelius, vienus matomus, popieriuje, kuriais reikia įtikinti ir apgauti vienam kitą, o kitus nematomus, galvoje, kuriais susikaupę ir greitai katras sau skaičiuoja slaptas galimybes ir pelną.

Kiekvienam svečiui Lotika randa gerą žodį, linksmai šypteli arba nors reikšmingai pažvelgia. Paskui grįžta prie jaunojo bego, kuris vėl pradeda nerimauti ir triukšmauti.

O naktį tarp visų tų triukšmingų, gašlių, verksmingų ir šiurkščių girtuokliavimo stadijų, taip gerai pažįstamų Lotikai, vėl pasitaikys rami valandėlė, ji galės grįžti į savo kambarėlį ir, švelniai šviečiant porceliano lempai, pailsėti arba baigti rašyti laiškus, kol vėl kils triukšmas ir ją pašauks į apačią.

O rytoj kita diena, kitas arba tas pats girtas begas, triukšmadarys ir lėbautojas, o Lotikai — tie patys rūpesčiai, kuriuos reikia pakelti su šypsena, ir tas pats darbas, kuris atrodo kaip linksmas, lengvabūdiškas žaidimas.

Atrodė nesuprantamas ir neįmanomas daiktas, kaip Lotika suspėja padaryti tokią daugybę įvairių darbų, kurie griuvo ant jos pečių dieną ir naktį ir reikalavo daugiau apsukrumo, negu turi viena moteris, ir daugiau jėgų, negu gali parodyti vyras. Tačiau ji suspėdavo ir padary-

davo viską, niekada nesiskųsdama, niekam nesiaiškindama, niekada nekalbėdama, kokius darbus ji nuveikė ir kokie dar jos laukia. Be to, ji surasdavo kasdien mažiausia valandą laiko Ali-begui Pašičiui. Tai vienintelis mieste vyras, sugebėjęs laimėti rimtą ir nesavanaudišką Lotikos palankumą. Jis buvo kukliausias ir tyliausias žmogus mieste. Būdamas vyriausias iš keturių brolių, Pašičius liko nevedęs (mieste žmonės manė, kad dėl Lotikos), nesikišo į jokius reikalus, nedalyvavo viešame miesto gyvenime. Jis negirtuokliavo ir nelėbavo su draugais, visada atrodė vienodai nusiteikęs, su visais vienodai ramus ir santūrus. Tylus ir užsidaręs, jis vis dėlto nevengė kompanijos, nors niekas neatsimena, kad jis būtų kada pasakęs savo nuomonę ar kas nors būtų pasirėmęs jo žodžiais. Jis buvo patenkintas savimi ir visiškai patenkintas tuo, ką apie jį manė žmonės. Pašičius nesistengė atrodyti kitoks, negu iš tikrųjų buvo, ir niekas iš jo to nereikalavo ir nesitikėjo. Jis buvo vienas iš tų žmonių, kuriems aristokratiškumas yra sunkus ir prakilnus užsiėmimas, sudarantis visą gyvenimo prasmę — įgimtas, didis neginčijamas aristokratiškumas, kurio negalima nei paaiškinti, nei paneigti, nei pamėgdžioti.

Su didžiosios salės svečiais Lotika neturi daug vargo. Tai oficiantų Malčikos ir vyriausiojo kelnerio Gustavo reikalas. Malčika yra visame mieste žinoma apsukri vengrė, panaši į žvėrių tramdytojo žmoną, o Gustavas — rudas Čekijos vokietis, karšto būdo, krauju pasruvusiomis akimis, kreivakojis ir pilnapadis. Jie pažįsta visus lankytojus ir apskritai visus miesto gyventojus, žino, kaip kas moka ir kaip kas elgiasi būdamas girtas, žino, ką priimti šaltai, ką sutikti nuoširdžiai, ko visai neįleisti, kaip „netinkamo viešbučiui“. Jie rūpinasi, kad būtų daug geriama, gerai mokama ir kad viskas eitų sklandžiai, kaip Lotikos prisakyta: „*Nur kein Skandal!*“* O jei ima kas ir įsisiautėja arba, prisigėręs kitose, prastesnėse smuklėse, bando jėga įsiveržti į viešbutį, tada pasirodo tarnas Milanas, aukštas, petingas ir prakaulus likietis, nepaprastai stiprus vyras, kuris mažai kalba ir dirba visokius darbus. Jis būdavo apsirengęs kaip viešbučio tarnautojas (Lotika ir tai numatė). Visada be švarko, su juoda liemene ir baltais marškiniais, pasirišęs ilgą žalios gelumbės prijuostę, žiemą ir vasarą pasiraitęs rankoves taip, kad matyti gauruotos ir juodos rankos kaip didžiuliai šepečiai. Ūsiukai užraityti, plaukai juodi, ištepti kvepiančia kareiviška pomada. Milanas bet kokį triukšmą likviduoja vos prasidėjusį.

---

* Tik be triukšmo! (*Vok.*)

Šiai nemaloniai ir nepageidaujamai operacijai nuo seno taikoma įprasta taktika. Gustavas kalbina įsisiautėjusį girtą lankytoją, o Milanas tuo tarpu prieina iš užpakalio; tada Gustavas atšoka į šalį, o likietis taip žaibiškai viena ranka griebia girtąjį už sprando, kita už pusiaujo, jog niekas taip ir neperpranta Milano taktikos. Net stipriausias Višegrado lėbautojas kaip koks manekenas lekia pro duris, kurias Malčika visada atidaro reikiamu momentu, o nuo durų — tiesiai į gatvę. Gustavas iš paskos išmeta girtojo kepurę, lazdą ar kokius kitus daiktus, o Milanas pasistiebęs triukšmingai nuleidžia metalinį durų užlaidą, užsigulęs ant jo visu kūnu. Visa tai įvyksta akies mirksniu, tiksliai ir sklandžiai, ir kol lankytojai susivokia, nepageidaujamas svečias jau gatvėje ir gali sau, jeigu yra visiškai pakvaišęs, rėžti į užlaidą peiliu ar trenkti akmeniu, kaip rodo jame esančios žymės, bet tada jau triukšmas ne viešbutyje, o gatvėje, ir tuo jau rūpinasi policija, kuri visada yra netoli. Milanui niekada neatsitinka, kaip kitose smuklėse, kad išmetamas lankytojas temptų paskui save ir vartytų stalus ar kėdes arba įsispirtų rankomis ar kojomis į duris, iš kur jo paskui negali ištraukti nė su dviem jaučiais. Milanas savo darbą atlieka ramiai, be pykčio, azarto ar tuščio pasididžiavimo, todėl visada susitvarko vikriai ir greitai. Praėjus valandėlei po šitokios operacijos, jis vėl lyg niekur nieko darbuojasi virtuvėje ar kelnerių kambaryje. O Gustavas lyg atsitiktinai užeina į *Extra-Zimmer* ir, pamatęs Lotiką, sėdinčią prie stalo su garbingiausiais lankytojais, mirkteli abiem akim — tai reiškia, jog šis tas įvyko, bet jau tvarka. Tada ir Lotika, nepertraukdama kalbos ir tebesišypsodama, žaibiškai, beveik nepastebimai mirkteli; tai reiškia: „Gerai, dėkui, žiūrėkite ir toliau!“

Belieka išsiaiškinti, kiek pragėrė arba sudaužė indų išmestasis svečias; vėlai naktį, skaičiuodama dienos pelną už raudonos širmos, tą sumą Lotika užrašo Gustavui.

XV

Toks neramus ir taip mikliai ištrenktas svečias, jeigu jo iškart prie viešbučio nesuima policija, po tiek nemalonumų turi daug būdų išsiblaivyti ir atsigauti. Jis gali nusvirduliuoti į kapiją ir čia atsigaivinti vėsa, dvelkiančia nuo vandens ir aplinkinių kalnų. Taip pat jis gali pereiti į Zarijės smuklę, esančią šiek tiek toliau turgaus aikštėje, ir

čia laisvai, niekieno nekliudomas, griežti dantimis, grasinti ir koneveikti nematomą ranką, kuri taip klastingai ir negailestingai išmetė jį iš viešbučio.

Vos pradėjus temti, pasiturį žmonės ir darbininkai, užėję po darbo išgerti „po taurelę" ir pasišnekėti, išsiskirsto namo: čia nebūna ir negali būti skandalo, nes likusieji kiekvienas geria, kiek nori ir kiek leidžia kišenė, o šneka irgi, kas kam patinka. Čia niekas nereikalauja, kad lankytojas švaistytųsi pinigais ir nusigertų, o elgtųsi kaip blaivas. Pagaliau jeigu kas per daug įsismagina, čia pat yra nešnekusis Zarijė, kuris savo niūria ir pikta išvaizda iškart nuginkluoja ir sutramdo didžiausius girtuoklius ir mušeikas. Jis nuramina lėtu sunkios rankos mostu ir žemu bosu:

— Na liaukis! Nekvailiok!

Tačiau ir šioje senoje smuklėje, kur nėra atskirų kambarių ir kelnerių,— čia visada patarnauja sodietiškai apsirengęs vaikinukas iš Sandžako,— nauji papročiai keistai susipynė su senais. Nulindę į tolimiausias kertes, tyliai sėdi užkietėję girtuokliai. Jie mėgsta prieblandą ir tylą, kur gali sėdėti palinkę prie rakijos taurės kaip prie kokios šventenybės, o nepakenčia triukšmo ir klegesio. Išdegintais skrandžiais, nesveikomis kepenimis, pakrikusiais nervais, apžėlę ir apsileidę, viskam abejingi, pikti patys ant savęs, jie sėdi ir geria, ir gerdami laukia, kol galvoje nušvis toji stebuklinga šviesa, kuria alkoholis nutvieskia visus, kas be saiko jį vartoja, dėl kurios verta kentėti, žūti ir mirti ir kuri, deja, bėgant metams, vis rečiau ir vis silpniau sušvinta.

Šnekesni ir triukšmingesni yra naujokai, ypač pirklių sūnūs, pavojingo amžiaus jaunuoliai, kurie žengia pirmuosius žingsnius šiuo negeru keliu, mokėdami duoklę ir girtuokliavimui, ir dykinėjimui — vienas ilgiau, kitas trumpiau. Tačiau daugumas netrukus pasuka iš šio kelio, sukuria šeimą, dirba, turtėja, gyvena santūriai, kaip visi miesčionys, atsisakę ankstesnių aistrų ir ydų. Ir tik nedidelė dalis pasmerktųjų toliau eina šiuo keliu, pasirinkę vietoj gyvenimo alkoholį, trumpiausią ir apgaulingiausią iliuziją šiame trumpame ir apgaulingame gyvenime, dėl jo gyvena ir dėl jo degina save, kol pavirsta tokiais pat paniurėliais, atbukusiais ir išpurtusiais girtuokliais kaip tie, kur sėdi apytamsėse kertėse.

Prasidėjus naujiems, laisvesnių pažiūrų laikams, pagyvėjus prekybai ir padidėjus uždarbiui, be čigono Sumbos, kuris jau trisdešimt metų savo zurna groja visose miesto išgertuvėse, dabar dažnai į smuklę ateina Francas Furlanas su armonika. Tai menkutis rudaplau-

kis žmogelis su auksiniu auskaru dešinėje ausyje, dailidė iš profesijos, bet nepaprastai didelis muzikos ir vyno mėgėjas. Jo labai mėgo klausytis kareiviai ir svetimšaliai darbininkai.

Dažnai čia užeina ir koks guslininkas, paprastai juodkalnietis, liesas tartum atsiskyrėlis, skurdžiai apsirengęs, bet orios išvaizdos ir giedrų akių, išbadėjęs ir drovus, išdidus, bet priverstas prašyti išmaldos. Kurį laiką jis sėdi kampe prislėgtas, nieko neužsisako, žiūri kažkur prieš save, apsimesdamas abejingu ir naiviu, bet iškart matyti, kad jo galvoje visai kitos mintys ir kiti ketinimai, negu atrodo iš pirmo žvilgsnio. Jame nematomi grumiasi daugybė prieštaringų ir nesutaikomų jausmų — širdy nešiojami didingi polėkiai su menkumu ir silpnumu to, ką gali išreikšti ir parodyti kitiems. Todėl tarp žmonių jis visada truputį suglumęs ir nedrąsus. Jis išdidžiai ir kantriai laukia, kol kas nors paprašo padainuoti, bet ir tada lyg dvejodamas ištraukia gusles iš maišo, jas papučia, apžiūri, ar nesudrėkęs strykas, suderina stygas, stengdamasis, kad tie techniniai pasiruošimai kuo mažiau kristų žmonėms į akis. Kai pirmą kartą pertraukia stryku per stygas, garsas dar virpantis, nelygus tartum duobėtas kelias. Perbraukęs keletą kartų, jis pradeda pats, neatverdamas lūpų, tyliai niūniuoti pro nosį, balsu papildydamas ir išlygindamas guslių skambėjimą. O kada guslės ir žmogaus balsas susilieja į vientisą graudžią melodiją, audžiančią dainai prislopintą foną, tada jis staiga pasikeičia, tarsi burtininkui pamojus lazdele: nebelieka kankinamo drovumo, vidiniai prieštaravimai išnyksta, išblėsta, visi rūpesčiai užsimiršta. Guslininkas staiga pakelia galvą tarsi žmogus, nusimetęs kuklumo kaukę ir jau nematąs reikalo slapstytis, ir pradeda netikėtai stipriu balsu skanduoti, beveik šaukte šaukti įžangines eiles:

Pasiskundė mažas bazilkėlis:
Ko, gaivi rasuže, užmiršai mane?

Lankytojai, kurie ligi šiol irgi buvo apsimetę, jog nieko nepastebi, ir kalbėjosi, dabar staiga visi nutyla. Šie pirmieji žodžiai ir turkams, ir krikščionims sukelia širdyje neaiškų troškimą tos pačios gaivios rasos. O kai guslininkas po to tyliau užtraukia:

Tai nebuvo mažas bazilkėlis...

ir, atskleisdamas savo palyginimo prasmę, pradeda skaičiuoti turkų ar serbų tikruosius troškimus ir likimus, slypinčius rasos ir baziliko me-

taforose, klausytojų jausmai iškart ima plūsti priešingomis kryptimis pagal tai, kas jie yra, ką širdyje nešiojasi, ko trokšta ir kuo tiki. Tačiau, laikydamiesi kažkokios nerašytos taisyklės, visi ramiai ligi galo klausosi dainos, kantriai ir santūriai, niekuo neparodydami savo nusiteikimo; tik žiūri į taurelę prieš save ir tviskančiame rakijos paviršiuje tarsi mato trokštamas pergales, mūšius ir didvyrius, šlovę ir spindesį, kokių pasaulis dar nėra girdėjęs.

Gyviausia esti smuklėje, kai ima ūžti jauni pirkliai ir pirklių sūneliai. Tada turi darbo ir Sumba, ir Francas Furlanas, ir Vienakis, ir čigonė Šacha.

Šacha yra žvairaakė čigonė, įžūli, vyriško būdo, geria su visais, kas tik moka už ją, bet niekad nenusigeria. Be Šachos ir jos drąsių pokštų negalima įsivaizduoti nė vienų išgertuvių.

Keičiasi žmonės, kurie linksminasi su jais, o Vienakis, Sumba ir Šacha visada tokie patys. Jie gyvena iš muzikos, pokštų ir rakijos. Jų darbas padėti kitiems dykinėti, o uždarbis — kitų išmesti pinigai; jų tikras gyvenimas prasideda naktį, tomis neįprastomis valandomis, kada sveiki ir laimingi žmonės miega: tada rakija atpalaiduoja ligi tol tramdytus instinktus, sukuria audringą, linksmą nuotaiką, pažadina netikėtus polėkius, kurie visada yra tie patys, bet atrodo nauji ir nepakartojami. Jie yra tylūs apmokami liudininkai, su kuriais kiekvienas gali būti toks koks yra, ir paskui dėl to nereikia nei gailėtis, nei gėdytis; su jais ir prie jų galima daryti viską, kas kitų akivaizdoje nepadoru, o savo namuose nuodėminga ir neįmanoma. Prisidengę jų vardu, suversdami jiems visą kaltę, turtingi, įžymūs padorių šeimų tėvai ir sūnūs gali nors trumpam tapti tokie, kokie niekam neišdrįstų pasirodyti ir kokie iš tikrųjų yra širdies gilumoje — bent kai kada ir bent dalele savo esybės. Žiauruoliai iš jų tyčiodavosi arba juos mušdavo, bailiai plūsdavo, dosnieji apdovanodavo, tušti garbėtroškos pirkdavo jų pataikavimą, paniurėliai ir keistuoliai — pokštus ir juokus, pasileidėliai — jų laisvumą ar paslaugas. Tiems miesto gyventojams, kurių dvasinis pasaulis yra skurdus ir sužalotas, jie yra nuolatinė, nors viešai ir nepripažinta būtinybė. Jie yra tartum menininkai toje aplinkoje, kur menas nepažįstamas. Tokių vyrų ir moterų — dainininkų ir juokdarių, keistuolių ir pokštininkų — mieste visada atsiranda. Kada vienas iš jų miršta, jo vietą užima kitas, nes šalia žinomų ir garsių šios rūšies žmonių auga ir mokosi nauji, kurie linksmins naujas kartas ir gražins joms gyvenimą. Tačiau daug laiko praeis, kol atsiras toks kaip Salka Vienakis.

Kada po austrų okupacijos į miestą atvažiavo pirmasis cirkas, Vienakis įsimylėjo lyno akrobatę ir dėl jos pridarė tiek kvailysčių, jog buvo uždarytas į šaltąją ir gavo lazdų, o jį paskatinę ir sukurstę turtuoliai sumokėjo dideles baudas.

Nuo to laiko praėjo keleri metai, žmonės priprato prie visokių dalykų, ir atvažiavę įvairūs muzikantai, akrobatai bei magai nebesukelia tokios visuotinės užkrečiamos sensacijos kaip anas pirmasis cirkas, bet Vienakio meilę cirko artistei žmonės vis dar mini.

Salka nuo seno uždarbiauja dieną dirbdamas bet kokį darbą ir bet kam, o naktį linksmindamas prie taurelės turtuolius ir begus. Šitaip pasikeitė kelios kartos. Kada vieni išsiūžia, sukuria šeimas ir apsiramina, užauga kiti, jaunesni, kurie taip pat nori iš gyvenimo gauti savo dalį. Salka išseko ir per anksti suseno, jis daugiau laiko praleidžia smuklėje negu darbe ir gyvena ne tiek iš uždarbio, kiek iš išmaldos ir ponų vaišių.

Lietingais rudens vakarais žmonės Zarijės smuklėje miršta iš nuobodumo. Prie vieno stalo sėdi keletas krautuvininkų. Mintys iš lėto sukasi apie liūdnus ir nemalonius dalykus; tuščios irzlios kalbos rezgasi sunkiai; veidai šalti, abejingi, įtarūs. Net rakija negali jų išjudinti ir pakelti nuotaikos. Kertėje ant suolo snaudžia Vienakis — nuo tvankaus oro ir rakijos taurelės jį marina miegas; dieną jis kiaurai permirko nešdamas kažkieno daiktus net į Okolištą.

Tada kažkuris iš nuobodžiaujančių svečių prie stalo tartum atsitiktinai prisimena cirko artistę ir nelaimingą Vienakio meilę. Visų žvilgsniai krypsta į kampą, bet Vienakis sėdi nejudėdamas ir apsimeta, kad snaudžia. Tegu sau šneka, kas jiems patinka. Sunkiai pagiriodamas, jis šį rytą tvirtai nusprendė neatsakinėti į jų priekabes ir patyčias, neleisti, kad iš jo taip negailestingai šaipytųsi kaip vakar vakare šitoje pat smuklėje.

— Aš manau, kad jie ir dabar susirašinėja,— sako vienas.

— Matai koks sukčius, su viena laiškais mylisi, o kitą čia turi! — priduria kitas.

Vienakis stengiasi sėdėti ramiai, bet pokalbis jį jaudina ir kutena tarsi į veidą šviečianti saulė; štai nenorom atsimerkia viena akis, visi raumenys atsileidžia, veidą nutvieskia laiminga šypsena. Jis negali ilgiau ištverti nejudėdamas ir tylėdamas. Iš pradžių tartum abejingai mosteli ranka, o paskui vis dėlto taria:

— Viskas baigta!

— Sakai, baigta? Ei žmonės, žiūrėkit, kas darosi tam Salkai. Vie-

na dėl jo džiūsta kažkur svetur, o kita čia iš proto kraustosi. Baigta su ana, baigta su antra, prasidės su trečia. Kaip tau, nenaudėli, sąžinė leidžia vilioti visas iš eilės?

Vienakis jau atsistojęs ir eina prie jų stalo. Jis užmiršta ir miegą, ir nuovargį, ir savo rytinį pasižadėjimą nesileisti į kalbas. Pridėjęs ranką prie širdies, įtikinėja vyrus, kad jis nekaltas, kad nėra viliotojas, kokiu jį nori apšaukti. Jo drabužiai dar šlapi, veidas murzinas (mat pigi raudona jo kepuraitė dažo), švyti palaiminga šypsena. Štai jis jau sėdi prie stalo.

— Romo Vienakiui! — šaukia Santa Papa, apkūnus gyvas žydas. Jo tėvas Mentas ir senelis Morda Papa — stambūs geležies dirbinių pirkliai.

Pastaruoju metu Vienakis, pasitaikius progai, vietoj rakijos geria romą. Tai naujas gėrimas, pagamintas tarsi tokiems kaip jis: stipresnis, greičiau veikia ir malonesnis už rakiją. Jis parduodamas nedideliais dviejų šimtų gramų buteliukais; etiketėje nupiešta sodrialūpė liepsningų akių mulatė su plačia šiaudine skrybėle ant galvos ir dideliais auksiniais auskarais, o po ja raudonas užrašas — *Jamaica.* (Šią egzotiką paskutinės alkoholizmo stadijos bosniečiams gamina Slavonijos Brode firma „Eislelis, Sirovatka ir Ko".) Vien pamatęs etiketę su mulate, Vienakis pajunta naujojo gėrimo šilumą ir kvapą ir tuoj pat pagalvoja, kad jeigu būtų miręs bent prieš metus, tai būtų taip ir neparagavęs šios žemiškos gėrybės. „O kiek dar yra pasaulyje tokių nuostabių dalykų!" Prieš atkimšdamas butelį, Vienakis visada meiliai susigraudina ir valandėlę susimąsto. O po malonaus susimąstymo ateina paties gėrimo palaima.

Štai ir dabar jis laiko siaurą butelaitį prieš akis ir tartum kažką jam švelniai sako. O tasai, kuriam pavyko Vienakiui atrišti liežuvį, griežtai klausia:

— Ką manai, žmogau, daryti su ta mergina: ar tu ją vesi, ar tik pažaisi, kaip su kitomis?

Kalbama apie Pašą iš Duščės. Tai gražiausia mergina mieste, augusi be tėvo, mezgėja, kaip ir jos motina.

Per daugybę pasilinksminimų ir išgėrimų pereitais metais jaunuoliai daug kalbėjo ir dainavo apie Pašą ir jos nepasiekiamą grožį. Pamažu ir nejučiomis ėmė ja žavėtis ir Vienakis, pats nesuprasdamas, nei kaip, nei kodėl. Tada jaunuoliai pradėjo jam krėsti pokštus. Vieną penktadienį nusivedė jį į miesto pakraštį, kur pro vartus ir langų groteles buvo girdėti tylus nematomų merginų kikenimas ir kuždesys. Iš

vieno kiemo, kur buvo ir Paša su draugėmis, kažkas sviedė Vienakiui po kojų balzamino šakelę. Jis sustojo suglumęs, bijodamas užminti žiedą, bet nedrįso jo ir pakelti. Draugai pradėjo tapšnoti jam per petį ir sveikinti, kad Paša iš tiek garbintojų išsirinko jį ir parodė tokį dėmesį, kokio niekas negalėjo tikėtis.

Tą naktį visa draugija gėrė ligi aušros Mezaline, paupyje po lazdynais. Vienakis sėdėjo prie laužo, užvertęs galvą, šventiškai nusiteikęs, tarpais linksmas ir pakilus, tarpais susirūpinęs ir susimąstęs. Tą naktį jam neleido nei patarnauti, nei triūsti su kava bei valgiais.

— Ar tu žinai, brolau, ką reiškia merginos numesta balzamino šakelė? — klausia vienas. — Paša norėjo pasakyti tau: „Vystu dėl tavęs kaip ši nuskinta gėlė! O tu nei pats nesiperši, nei leidi tekėti už kito". Štai ką ji reiškia.

Ir visi šneka apie Pašą — baltaveidę, nekaltą, vienintelę pasaulyje, kuri kaip prinokusi vynuogių kekė, nusvirusi ant aptvaro, laukianti nesulaukianti, kol ją kas nuskins, ir laukia ji ne kokio nors kito vyro, bet jo, Vienakio.

Vyrai neva pyksta ir garsiai priekaištauja: kodėl kaip tik jis krito į akį? Kiti stoja jo pusėn. O Vienakis geria. Čia jis tiki tuo stebuklu, čia atmeta jį kaip neįmanomą daiktą. Ginasi nuo pašaipų, tikina, kad tai ne jam, kad jis neturtingas, senas ir negražus, bet tarpais ir pats tylomis svajoja apie Pašą, apie jos grožį ir laimę būti su ja, negalvodamas, ar ji gali būti jo, ar ne. O tą nuostabią vasaros naktį, kuri dėl rakijos, dainų ir liepsnojančio laužo atrodo begalinė, nieko nėra tikro, bet ir nieko nėra neįtikimo ar visiškai neįmanomo. Pokštauja ir šaiposi iš jo krautuvininkai, jis tą žino: ponai negali gyventi be juokų, jie turi ką nors užkabinėti, iš ko nors tyčiotis, taip buvo visada, taip yra ir dabar. Juokai juokais, bet jo svajonė apie gražią moterį ir nepasiekiamą meilę — ne juokai, ta svajonė sena ir amžina, tos dainos, kuriose meilė vienodai įmanoma ir neįmanoma, o moteris tokia pat artima ir nepasiekiama kaip ir jo svajonėse — ne juokai. Turtingiems viskas, net ir tos svajonės — tik juokai, bet jam — tikras ir šventas dalykas, kurį jis visada širdyje nešiojasi ir kuris egzistuoja realiai ir neabejotinai, nepriklausomai nuo ponų pramogų, gėrimų ir dainų, nepriklausomai nuo nieko, netgi nuo pačios Pašos.

Visa tai jis gerai žino, bet lengvai pamiršta, nes širdis leidžiasi kaip vaškas, o protas tirpsta kaip sniegas pavasarį.

Šitaip Vienakis, praėjus trejiems metams po didelės meilės ir skandalo su cirko artiste austre, vėl įkliuvo į stiprius meilės tinklus, o tur-

tingi dykūnai rado naują pramogą, kuri buvo pakankamai žiauri ir intriguojanti, kad linksmintų juos ištisus mėnesius ir metus.

Tai buvo viduvasarį. Praėjo ruduo ir prasidėjo žiema, o Vienakio meilės gražiajai Pašai žaidimas miestelėnams užpildo vakarus ir paįvairina dienas. Vienakio kitaip nevadina, kaip jaunikiu ir mergininku. Dieną jis, pagiringas ir neišsimiegojęs, dirbdamas smulkius ar didesnius darbus parduotuvėse, išnešiodamas prekes, gūžčioja pečiais, stebisi ir pyksta, kam jį taip vadina. Bet kai tik ateina naktis ir užsidega lempos Zarijės smuklėje, kas nors sušunka: „Romo Vienakiui!", o kitas lyg netyčia užtraukia:

Nusileido saulė, atslenka naktis,
Neapšvies tau veido vakaro žara.

Tada viskas iškart pasikeičia. Nebėra nieko — nei apmaudo ir pikto gūžčiojimo, nei miesto, nei smuklės, nei jo paties: sužvarbusio, nesiskutusio, apiplyšusiais svetimais skarmalais. Jis regi tik aukštą balkoną, apšviestą besileidžiančios saulės, apaugusį vynuogėmis, ir merginą, kuri žiūri ir laukia, kam numesti balzamino šakelę. Tiesa, aplinkui kvatoja žmonės, girdėti kandūs juokeliai, šiurkščios patyčios, bet visa tai kažkur toli, tarytum migloje, o daina arti, prie pat ausies:

O kad eitum pasišildyt
Su manim saulutėj!

Ir jį šildo toji saulė, kaip niekada nešildė tikroji, patekanti ir nusileidžianti kasdien virš miesto.

— Romo Vienakiui!

Taip ėjo žiemos vakarai. Baigiantis žiemai, buvo Pašos vestuvės. Vargšė mezgėja iš Duščės su savo grožiu ir nepilnais devyniolika metų buvo atiduota chadži Omerui iš Papilio, garbingam penkiasdešimt penkerių metų turtuoliui, ir, be to, kaip antroji žmona.

Chadži Omeras buvo vedęs prieš trisdešimt metų. Jo žmona, kilusi iš gausios šeimos, garsėjo apsukrumu ir išmintingumu. Jų sodyba už pilies — tai tikras kaimelis, pilnas visokių gėrybių, o turtingos parduotuvės mieste pastoviai davė didelį pelną. Ir visa tai buvo nuopelnas ne tiek lėto ir nejudraus chadži Omero, kuris tiek ir teveikdavo, kad du kartus per dieną vykdavo į miestą ir atgal, kiek energingos ir protingos, visada linksmos jo žmonos. Visoms miesto ir apylinkės turkėms jos nuomonė dažnai būdavo lemiama.

Tai buvo visais atžvilgiais pavyzdinga ir gera šeima, bet šie nebe-

jauni žmonės neturėjo vaikų. Jie ilgai vis dar tikėjosi. Chadži Omeras ir į Meką vaikščiojo, žmona dosniai šelpė vargšus ir vienuolynus, bet ėjo metai, jie gyveno visko pertekę, bet svarbiausio dievas nepalaimino. Garbingai ir kantriai kentė savo nelaimę chadži Omeras ir jo išmintingoji žmona, bet vilties susilaukti vaikų nebeliko. Omero žmona baigė keturiasdešimt penktuosius metus.

Po chadži Omero mirties turėjo likti didelis turtas. Šiuo klausimu domėjosi ne tik jo žmonos gausūs giminaičiai, bet po truputį ir visas miestas. Vieni norėjo, kad ši šeima ir toliau neturėtų vaikų, kiti apgailestavo, jog toks žmogus mirs nepalikęs įpėdinio, o jo turtą pasidalys, išdraskys giminaičiai, todėl kalbino jį paimti kitą, jaunesnę žmoną, kol dar laikas, kol dar yra vilties susilaukti įpėdinių. Šiuo klausimu turkai pasidalijo į dvi stovyklas. Viską išsprendė pati chadži Omero žmona. Atvirai, ryžtingai ir nuoširdžiai kaip visada ji tarė abejojančiam vyrui:

— Visko mums davė viešpats dievas, tebūnie pašlovintas jo vardas,— ir santarvės, ir sveikatos, ir turto, tik nedavė to, ką turi kiekvienas vargšas: negalime pasidžiaugti savo vaikais ir nežinome, kam liks visas turtas. Tokia nelaiminga mano dalia. Bet jeigu dievo skirta kentėti man, tai nors tu nesikamuok. Matau, kad visas miestas neriasi iš kailio vesdindamas tave, aitrina mūsų žaizdą. O bus taip, kad apvesdinsiu tave aš, nes tu neturi už mane geresnio bičiulio.

Ir žmona išdėstė jam savo planą: kadangi nėra jokios vilties turėti įpėdinių, jis privaląs paimti dar vieną, jaunesnę žmoną, su kuria galės susilaukti vaikų. Įstatymas tai leidžia. O ji pasiliks namuose kaip vyresnioji žmona ir žiūrės namų bei ūkio.

Chadži Omeras spyrėsi ir tvirtino, kad geresnės draugės negu ji neieškosiąs, kad jam nereikia kitos, jaunesnės žmonos, tačiau ji ne tik neatsisakė savo sumanymo, bet ir pasakė, ką ji išrinkusi jam į žmonas. Jeigu jau vesti, kad būtų vaikų, tai geriausia paimti sveiką, jauną ir gražią našlaitę, kuri pagimdys jam sveikų įpėdinių ir visą gyvenimą dėkos už laimingą likimą. Ji pasirinko gražiąją Pašą, mezgėjos dukterį iš Duščės.

Taip ir buvo. Vyresniosios žmonos valia ir su jos pagalba chadži Omeras vedė gražiąją Pašą. O po vienuolikos mėnesių Paša pagimdė sveiką sūnų. Tokiu būdu buvo išspręstas chadži Omero įpėdinystės klausimas, sužlugdytos daugelio giminaičių viltys, o mieste padarytas galas visoms kalboms. Paša buvo laiminga, vyresnioji žmona patenkinta, ir gyveno jos abi chadži Omero namuose kaip motina su dukra.

Laimingai išsisprendus chadži Omero įpėdinystės klausimui, prasi-

dėjo neapsakomos Vienakio kančios. Tą žiemą svarbiausia Zarijės smuklės lankytojų pramoga buvo Vienakio sielvartas dėl Pašos ištekėjimo. Nelaimingasis įsimylėjėlis gėrė kaip niekada; krautuvininkai vaišino jį, ir kiekvienas už savo pinigus galėjo prisijuokti lig ašarų. Pašaipūnai perdavinėjo jam pramanytus Pašos žodžius, tikino, kad ji dieną naktį verkianti, kad džiūstanti dėl jo, niekam nesakydama savo liūdesio priežasties. O Vienakis kvailiojo, dainavo, verkė, rimtai ir smulkiai atsakinėjo į visus klausimus, skundėsi, kad likimas jį apdovanojęs negražia išvaizda ir skurdžia dalia.

— Sakyk, Salka, kiek tu jaunesnis už chadži Omerą? — pradeda kas nors kalbą.

— Ką aš žinau! Ir kas man iš to, kad aš jaunesnis? — graudžiai atsako Vienakis.

— Ė, jeigu būtų buvę klausyta širdies ir jaunystės, neturėtų šiandien chadži Omeras to, ką turi, ir mūsų Salka nesėdėtų, kur dabar sėdi,— įsiterpia kažkas iš šalies.

O Vienakiui daug nereikia, jis greit ima jaudintis ir graudintis. Jam pila vieną taurelę romo po kitos, tikina, kad jis ne tik jaunesnis, gražesnis ir Pašai labiau „prie širdies" negu anas, bet ir ne toks vargšas, kaip pats mano ir atrodo. Ilgais vakarais sėdėdami prie rakijos, tie dyki žmonės sugalvojo ištisą istoriją: girdi, jo tėvas, nežinomas turkų karininkas, kurio Vienakis niekada akyse nematė, kažkur Anatolijoje palikęs didžiulį turtą savo neteisėtam sūnui iš Višegrado, kaip vieninteliam įpėdiniui, bet kažkokie jo giminaičiai sutrukdę įvykdyti jo valią; dabar Vienakiui reikia tik nuvykti į tolimą ir turtingą Brusos miestą, nutraukti tariamų giminaičių intrigas bei suktybes ir paimti, kas jam priklauso. Tada jis galėtų už mažą savo lobio dalelę nupirkti patį chadži Omerą su visu jo menamu turtu.

Vienakis klausosi, geria ir tik dūsauja. Jam nuo to ir skaudu, ir miela, jis jaučiasi kaip žmogus, kurį apgavo, apvogė čia, savam mieste ir kažkur ten, tolimame puikiame krašte, iš kur kilęs nepažįstamas jo tėvas. O tie pašaipūnai neva ragina jį kelionėn į Brusą. Nepabaigiami pikti pokštai apgalvoti ligi smulkmenų. Vieną naktį, žiūrėk, kas nors atneša Vienakiui tariamą pasą, išveda jį į vidurį smuklės, sukinėja ir šiurkščiai juokaudami, kvatodami aprašinėja jo išvaizdą. Kitą kartą ima skaičiuoti, kiek reikia pinigų kelionei į Brusą, pataria, kaip jam keliauti, kur nakvoti. Šitaip jie praleidžia gerą pusę ilgos nakties.

Vienakis, kol blaivus, ginasi. Jis ir tiki, ir netiki visu tuo, kas jam sakoma; labiau netiki, negu tiki. Tiesą sakant, kol blaivus, niekuo ne-

tiki, bet kai tik įkaušta, elgiasi tarytum būtų patikėjęs. Įgėręs jis negalvoja, kur tiesa, kur pokštai ar melas. Tikra teisybė, kad po antro butelaičio romo Vienakis pajunta gaivų vėjo dvelkimą iš tolimos, nepasiekiamos Brusos ir pamato, aiškiai pamato jos žalius sodus ir baltus namus. Tikra tiesa, kad jis apgautas, nelaimingas nuo pat gimimo, nuskriaustas visais atžvilgiais: neturi šeimos, turto, nesiseka meilė; jam padaryta skriauda, tokia skriauda, jog dievas ir žmonės yra jo skolininkai. Žinoma, kad jis ne toks, kaip atrodo ir kokiu jį žmonės laiko. Ir po kiekvienos taurelės jį vis labiau kankina noras papasakoti tai visiems, nors pats jaučia, kaip sunku įrodyti tiesą, kuri jam atrodo paprasta ir aiški, bet kurią neigia viskas, kas yra aplink jį. Ir vis dėlto, jau išgėręs pirmą romo taurelę, jis pradeda ją aiškinti kiekvienam ir aiškina kiaurą naktį — besipinančiu liežuviu, plačiai mostaguodamas, liedamas girtas ašaras. Ir kuo labiau jis karščiuojasi, tuo labiau žmonės juokiasi ir šaiposi. Juokiasi, jog net šonus skauda; tas užkrečiamas, nesulaikomas juokas geriau nuteikia negu bet koks valgis ar gėrimas. Juokdamiesi žmonės užmiršta žiemos nakties nuobodulį ir drauge su Vienakiu geria be saiko.

— Pasidaryk galą! — pataria jam Mechas-aga Saračas, kuris savo šaltumu ir ramumu geriausiai moka erzinti ir išvesti iš kantrybės Vienakį. — Jeigu nesugebėjai paveržti Pašos nuo to ištižėlio chadži Omero, nėra ko ir gyventi. Sakau tau, Vienaki, pasidaryk galą!

— Ė, pasidaryk, pasidaryk galą... — dūsauja Vienakis. — Manai, kad apie tai negalvojau? Šimtus kartų ėjau į kapiją šokti į Driną, ir šimtus kartų kažkas mane sulaikydavo.

— Kas tave sulaikydavo? Baimė! Vienakio būdavo pilnos kelnės!

— Oi ne! Ne baimė, gink dieve, ne baimė.

Visiems kvatojant ir klegant, Vienakis pašoka, mušasi į krūtinę, atsilaužia priešais gulinčios duonos gabalėlį ir kyšteli ramiam ir abejingam Mechui-aga panosėn.

— Matai? Prisiekiu šia duona, ne baimė, bet...

Staiga kažkas plonu balsu pragysta:

Neapšvies tau veido vakaro žara.

Visi ima dainuoti ir nustelbia Mechą-aga, šaukiantį Vienakiui:

— Pasi-da-ryk ga-lą!

Nuo to dainavimo ir juos pačius pagauna šėlas, kurį jie norėjo įvaryti vargšui Vienakiui, ir pagaliau prasideda tikra orgija.

Vieną vasario naktį lėbautojai su savo auka Vienakiu ir patys prisivirė košės. Jau švito, kai jie visu būriu išėjo iš smuklės ir įkaitę, apkvaišę, nuo persigėrimo tvinksinčiais smilkiniais, patraukė link tuščio apledėjusio tilto.

Šūkaudami ir garsiai juokdamiesi, nepaisydami pavienių ankstyvų praeivių, jie ėmė lažintis, kas išdrįs pereiti tiltą, bet ne šiaip, o siaurais, spindinčiu plonu ledeliu apsitraukusiais turėklais.

— Vienakis išdrįs! — šūktelėjo kažkas.

— Neišdrįs! Vienakis neišdrįs!

— Kas neišdrįs? Aš? Aš išdrįsiu, ko neišdrįs joks žmogus! — ėmė šaukti Vienakis, mušdamasis į krūtinę.

— Neišdrįsi! Na, pabandyk!

— Išdrįsiu, netikėliai!

— Išdrįs Vienakis! Išdrįs!

— Neišdrįs! Meluoja!

Šitaip šūkavo ir kvailiojo girti žmonės, nors patys vos pastovėjo ant plataus tilto, svirduliavo, klupo ir stvarstėsi vienas kito.

Niekas nė nepastebėjo, kaip Vienakis užsiropštė ant akmeninių turėklų. Staiga visi pamatė, kad jis jau sklando virš jų — nusilesęs, atsilapojęs balansuoja slidžiu parapetu.

Akmeniniai turėklai vos trijų sprindžių pločio. Vienakis svirduliuoja čia kairėn, čia dešinėn. Kairėje — tiltas, o ant tilto, po jo kojomis, būrys girtų, kurie žingsnis po žingsnio eina paskui jį, garsiai kažką rėkaudami, bet jis girdi tik neaiškų triukšmą. O dešinėje praraja, giliai toje prarajoje ūžia nematoma upė, nuo jos kyla tiršti garai ir sklaidosi tarsi balti dūmai šaltą rytą.

Reti praeiviai sustoja, žiūri išplėtę akis į girtą žmogų, kuris eina ne tiltu, o siaurais ir slidžiais turėklais, iškilęs virš bedugnės, ir įnirtingai mosuoja rankomis, kad išlaikytų pusiausvyrą. Iš girtų būrio kai kurie blaivesni irgi sustoja tarsi pabudę iš miego ir, išblyškę iš baimės, žiūri į pavojingą žaidimą. Kiti, nesuvokdami pavojaus, eina šalia turėklų ir šauksmais drąsina girtą Vienakį, kuris linguodamas ir svirduliuodamas žergloja ties bedugne.

Savo rizikingu iššūkiu staiga pranokęs visus, Vienakis iškilo virš jų tartum didžiulė fantastinė būtybė. Pirmus žingsnius jis žengia atsargiai ir lėtai. Jo sunkūs batai visą laiką slidinėja apledėjusiomis akmenų plokštėmis. Jam atrodo, kad kojos bėga nuo jo, kad praraja nenumaldomai traukia, kad tuoj paslys ir nukris, kad jau krinta. Tačiau to iššūkio nepaprastumas ir mirtino pavojaus grėsmė suteikia jam naujų jėgų

ir lig šiol nepatirtos galios. Stengdamasis išlaikyti pusiausvyrą, jis vis gyviau šokinėja, vis labiau linksta per juosmenį ir lenkia kelius. Užuot žingsniavęs, jis nejučiomis ima šokinėti smulkiais nerūpestingais žingsniais, tartum atsidūręs plačioje žalioje vejoje, o ne ant siauro ir apledėjusio turėklo. Staiga jis pasijunta lengvas ir vikrus, kaip kartais būna sapnuojant. Jo nerangus išvargęs kūnas netenka svorio. Girtas Vienakis sklando virš bedugnės lyg su sparnais. Jis jaučia, kaip jo kūne į šokio takta pulsuoja linksma jėga, teikianti tikrumo, padedanti išlaikyti pusiausvyrą. Šokis veda jį ten, kur pačios kojos niekada nebūtų nuvedusios. Jau negalvodamas apie pavojų ir galimą nelaimę, jis ima šokčioti nuo vienos kojos ant kitos ir dainuoti išskėtęs rankas, tarsi pritardamas sau tanbūru.

— Tiridam, tiridam, tiridirididididididididiridam, tiridam...chai chai chaichai!

Dainuoja Vienakis ir pats sau muša taktą, pagal kurį šokdamas drąsiai traukia į priekį pavojingu keliu. Tūpčiodamas galvą kraipo į šonus.

— Tiridam, tiridam... chaichai!

Čia jau ne linksmasis smuklės Vienakis, savo nepaprastu ir pavojingu iššūkiu iškilęs virš visų, po juo ne siauri slidūs pažįstamo tilto turėklai, tilto, ant kurio jis tūkstančius kartų krimto duonos plutą, galvodamas apie saldžią mirtį upės bangose, ir miegojo vėsioje kapijoje. Ne, dabar jis leidžiasi į tolimą, vis atidėliotą kelionę, apie kurią jam kas vakarą šneka vyrai smuklėje, šiurkščiai tyčiodamiesi ir šaipydamiesi, ir į kurią jis pagaliau išsiruošė. Tai šviesus išsvajotas didžiųjų žygdarbių kelias, o ten toli, jo gale, matyti karališkasis miestas Brusa su didžiuliais teisėto paveldėtojo turtais, ten kažkur yra ir saulė, kur nusileido, ir gražioji Paša su berniuku — jo žmona su jo sūnumi.

Šitaip šokdamas, jis perėjo aplink kanapą išlenktą turėklų dalį, o paskui antrąją tilto pusę. Priėjęs galą, nušoko ant žemės ir sutrikęs apsidairė stebėdamasis, kad viskas baigėsi ir kad po kojomis vėl kietas, gerai pažįstamas Višegrado kelias. Jį tuojau apsupo tie, kurie lydėjo ir šaukė drąsindami. Pribėgo ir tie, kurie tik stovėjo nustėrę iš baimės. Visi ėmė jį glėbesčiuoti, tapšnoti per petį ir išblukusią kepuraitę, šaukti vienu balsu:

— Bravo, Vienaki, bravo, sakale!

— Bravo, narsuoli!

— Romo Vienakiui! — plyšojo Santa Papa užkimęs ispanišku akcentu, manydamas, kad dar tebėra smuklėje, išskėtęs rankas tarsi kryžiuojamas.

Per tą sąmyšį ir triukšmą kažkas pasiūlė neiti namo, bet dar išgerti Vienakio žygdarbio garbei.

Tą rytą aštuonerių devynerių metų vaikai, kurie apledėjusiu tiltu skubėjo į mokyklą, sustoję žiopsojo į nepaprastą reginį. Iš nustebimo jie net prasižiojo, iš burnų virto balti garai. Maži, apmuturiuoti, su knygomis ir lentelėmis po pažastimi, jie negalėjo suprasti to suaugusiųjų žaidimo, bet jiems visam gyvenimui drauge su gimtojo tilto siluetu įstrigo į atmintį seno pažįstamo Vienakio figūra — lengvai, visas pasikeitęs, drąsiai ir linksmai, tarsi stebuklingos jėgos nešamas, jis šokavo uždraustu keliu, kuriuo niekas nevaikšto.

XVI

Praėjo dvidešimt metų nuo to laiko, kai pirmas geltonai dažytas kariškas austrų vežimas pervažiavo per tiltą. Dvidešimt okupacijos metų — tai ilga dienų ir mėnesių virtinė. Tos dienos ir mėnesiai, atskirai paimti, atrodo netikri ir nepatikimi, bet, sudėti kartu, sudaro bene ilgiausią taikos ir materialinio progreso periodą visoje miesto istorijoje, didžiąją gyvenimo dalį tos kartos, kuri, prasidėjus okupacijai, buvo jau subrendusi.

Tai buvo tariamos gerovės ir tikrų, nors ir nedidelių uždarbių laikai, kada motina, kalbėdama apie savo sūnų, pridurdavo: „Kad tik būtų gyvas ir sveikas ir dievas duotų lengvos duonos!"; kada ilgšio Ferhato, amžino skurdžiaus, miesto žibintininko, kuris už žibintų degiojimą gaudavo dvylika forintų per mėnesį, žmona išdidžiai sakydavo: „Ačiū dievui, ir mano Ferhatas gauna algą!"

Taip plaukė paskutiniai devynioliktojo amžiaus metai, be sambrūzdžių ir didelių įvykių, ramiai kaip plačiai išsiliejusi upė prieš nežinomas žiotis. Sprendžiant iš jų, atrodė, kad Europos tautų ir prie tilto stovinčio miesto gyvenime nebebūna nieko tragiška. O jeigu pasaulyje kas ir atsitikdavo, tai atgarsiai arba visai nepasiekdavo Višegrado, arba būdavo labai tolimi ir nesuprantami.

Vieną vasaros dieną, po tiek laiko, kapijoje vėl pasirodė baltas valdžios pranešimas. Jis buvo trumpas, apvestas storais juodais rėmais ir skelbė, jog Ženevoje žuvo Jos Didenybė imperatorienė Elžbieta[21]. Ji tapo italo anarchisto Lukenio šlykštaus pasikėsinimo auka. Toliau buvo reiškiamas pasipiktinimas ir didžiosios Austrijos-Vengrijos mo-

narchijos tautų sielvartas, raginama dar glaudžiau susitelkti apie sostą ir tuo būdu paguosti sunkaus likimo ištiktą monarchą.

Skelbimas buvo prilipdytas po balta plokšte su įrašu, kaip kadaise generolo Filipovičiaus atsišaukimas dėl krašto okupacijos, ir žmonės skaitė smalsiai ir susijaudinę, nes jame buvo kalbama apie pačią imperatorienę, apie moterį, tačiau be reikiamo supratimo ir didelės užuojautos.

Keletą vakarų kapijoje valdžios nurodymu niekas nedainavo, nebuvo jokių pasilinksminimų.

Mieste tik vieną žmogų skaudžiai palietė ši žinia. Tai buvo Pjetras Sola, vienintelis italas mieste, rangovas ir statybininkas, akmentašys ir dailininkas, trumpai kalbant, visų galų meistras. Meistras Peras, kaip jį visi vadino mieste, atvyko okupacijos pradžioje, įsikūrė ir vedė kažkokią Staną, neturtingą abejotinos reputacijos merginą. Ji buvo rudaplaukė, augalota, dukart aukštesnė už jį, garsėjo kaip aštraus liežuvio moteris, turinti smagią ranką,— žodžiu, geriau neprasidėti su tokia. O meistras Peras buvo smulkutis, sulinkęs, geros širdies žmogelis mėlynomis romiomis akimis, nukarusiais ūsais. Meistras jis buvo geras ir nemažai uždirbdavo. Laikui bėgant, jis virto tikru višegradiečiu, tik kalbos ir tarimo niekaip negalėjo išmokti, panašiai kaip Lotika. Už auksines rankas ir gerą būdą Perą visi mylėjo, o jo atletiška žmona vedė jį per gyvenimą griežtai ir motiniškai kaip vaiką.

Visas pilkas nuo akmens dulkių ir išsitepęs dažais, meistras Peras ėjo namo iš darbo ir kai tik perskaitė skelbimą kapijoje, iškart užsismaukė ant akių skrybėlę, mėšlungiškai sukando savo ploną pypkę, kurią nuolat laikydavo dantyse. Sutikęs ką nors iš žymesnių miesto žmonių, jis įrodinėjo, kad nors pats yra italas, bet nieko bendra neturi su Lukeniu ir jo baisia piktadaryste. Žmonės klausėsi, ramino ir sakė, kad juo tikį, kad niekada apie jį blogai negalvoję, bet jis ir toliau kiekvienam aiškino, jog jam gėda dabar gyventi, jog jis kaip gyvas viščiuko nėra užmušęs, juo labiau žmogaus, moteries ir dar tokios aukštos asmenybės. Pagaliau jo baimė virto tikra manija. Miestiečiai pradėjo šaipytis iš meistro Pero jaudinimosi bei skrupulingumo ir nereikalingų įrodinėjimų, kad jis neturįs nieko bendra su žudikais ir anarchistais. O miesto vaikėzai tuoj pat sugalvojo žiaurų žaidimą. Pasislėpę už tvoros ir pamatę meistrą Perą, jie šaukdavo „Lukenis!". Vargšas žmogelis gynėsi nuo tų šūksmų kaip nuo nematomų vapsvų, užsimaukšlindavo ant akių skrybėlę ir bėgdavo namo pasiskųsti žmonai ir paverkti įsikniaubus į jos plačią krūtinę.

— Gėda man, gėda,— aimanavo Stanos vyrelis,— niekam į akis negaliu pažiūrėti.

— Et, kvailuti, ko tau gėdytis? Kad italas užmušė imperatorienę? Tegu gėdijasi Italijos karalius! Kas tu esi, kad turėtum gėdytis?

— Gėda, kad gyvas esu,— skundėsi meistras Peras žmonai, o ji purtė jį, stengdamosi suteikti jėgų, ryžto ir išmokyti, kaip jis turįs eiti per miestą: iškėlęs galvą, nenuleisdamas prieš nieką akių.

Tomis dienomis kapijoje sėdinėjo seni žmonės ir sustingusiais veidais, įbedę į žemę akis, klausėsi laikraščių pranešimų ir smulkmenų apie Austrijos imperatorienės nužudymą. Tos žinios buvo tik dingstis pasikalbėti apskritai apie karūnuotų galvų ir didžiųjų žmonių likimą. Kilmingų, smalsių, bet nelabai išprususių turkų būreliui Višegrado muderis Huseinas-efendi aiškino, kas tie anarchistai.

Muderis vis toks pat didingas ir niūrus, tvarkingas ir išsipustęs, koks buvo kadaise, prieš dvidešimt metų, kada toje pačioje kapijoje laukė pirmųjų austrų su mula Ibrahimu ir popu Nikola, kurie jau seniai guli kiekvienas savo kapinėse. Barzda jo žila, bet taip pat rūpestingai pakirpta, veidas ramus ir lygus, nes nelankstaus proto ir kietos širdies žmonės sensta iš lėto. Per tuos dvidešimt metų jis susidarė dar geresnę nuomonę apie save. Beje, toji knygų skrynia, kuri padėjo muderiui įgyti mokyto vyro vardą, vis dar neišsemta ir neperskaityta, o jo pradėta rašyti miesto kronika per tuos dvidešimt metų padidėjo tik keturiais puslapiais, nes muderis kuo labiau seno, tuo labiau aukštino save ir savo kroniką ir vis mažiau teikė reikšmės tam, kas dedasi aplinkui.

Dabar jis kalba tyliai ir iš lėto, tarytum skaitydamas kokį neaiškų rankraštį, bet didingai, iškilmingai ir griežtai, imdamas netikėlių imperatorienės likimą tik kaip dingstį, jokiu būdu nepainiodamas jo su savo aiškinimų tikrąja esme. Jo nuomone (o toji nuomonė yra ne jo, jis rado ją gerose senose knygose, kurias buvo paveldėjęs iš savo mokytojo, garsiojo Arabo-hodža), žmonių, šiandien vadinamų anarchistais, nuo amžių buvo ir bus, kol pasaulis gyvuos. Taip sutvarkytas žmogaus gyvenimas,— ir pats dievas taip norėjo,— kad kiekvienai drachmai gėrio tenka dvi drachmos blogio, kad šiame pasaulyje nėra gailestingumo be neapykantos, didybės be pavydo, kaip kad nėra nė mažiausio daikto, kuris nemestų šešėlio. Tai ypač pasakytina apie didelius, dievobaimingus ir garsius žmones. Kartu su jų šlove auga ir budelis, kuris tyko momento ir anksčiau ar vėliau atlieka savo piktą darbą.

— Štai kad ir mūsų žemietis Mechmedas-paša, kuris seniai gy-

vena rojuje,— sako muderis, rodydamas akmeninę lentą virš skelbimo,— trims sultonams tarnavo ir buvo išmintingesnis už Asafą, šį tiltą, kur mes dabar sėdime, savo galia ir dievobaimingumu pastatė, irgi žuvo nuo peilio. Nors buvo galingas ir išmintingas, bet šitokios lemties neišvengė. Tie, kurių užmačioms kliudė didysis viziris, o tai buvo didelė ir stipri partija, surado būdą, kaip įduoti ginklą ir įkalbėti nepilno proto dervišą, kad jį nudurtų ir netgi tada, kai jis ėjo melstis į mečetę. Apiplyšusiom drapanom, su rožančiumi rankoje, dervišas pastojo kelią vizirio palydai ir, apsimetęs vargšu, paprašė išmaldos, o kai viziris buvo besiekiąs pinigų, smogė jam peiliu. Taip žuvo kankinio mirtimi Mechmedas-paša.

Žmonės klausosi ir, pūsdami dūmų kamuolius, žiūri čia į akmeninę plokštę su įrašu, čia į baltą skelbimą juodais kraštais. Klausosi atidžiai, nors ne visi supranta visus muderio žodžius ir aiškinimus. Tačiau, žvelgdami pro savo pypkių dūmus virš įrašo ir skelbimo, jaučia, kad kažkur pasaulyje yra kitoks gyvenimas, svaiginamų pakilimų ir kritimų gyvenimas, kurio didybė ir tragizmas kažkokiu būdu palaiko jų ramaus ir vienodo gyvenimėlio kapijoje pusiausvyrą.

Tačiau gedulo dienos praėjo. Kapijoje vėl suskambo įprastos kalbos, pokštai ir dainos. Liovėsi kalbos apie anarchistus. O skelbimas apie žmonėms mažai žinomos ir svetimos imperatorienės mirtį išbluko nuo saulės, lietaus ir dulkių, pagaliau vėjas jį nuplėšė, skiautes nubloškė upėn, išnešiojo po slėnį.

Dar kiek laiko nutrūktgalviai vaikėzai šaukė meistrui Perui „Lukenis!“, patys nežinodami, nei ką tai reiškia, nei kodėl jie taip daro, tiesiog iš vaikiško papratimo erzinti ir kankinti silpnas ir jautrias būtybes. Pašūkavo ir nustojo suradę kitą žaidimą. Prie to šiek tiek prisidėjo ir Stana iš Meidano, gerokai aptalžiusi du garsingiausiai plyšojusius berniūkščius.

O po kelių mėnesių jau niekas neminėjo nei imperatorienės mirties, nei anarchistų. Gyvenimas šimtmečio pabaigoje, kada viskas atrodė nurimę ir atlyžę visiems laikams, plačiu tykiu srautu viską užliejo, ir žmonėms ėmė atrodyti, kad prasideda taikaus darbo amžius, siekiąs neįžvelgiamą tolimą ateitį.

Nuolatinė ir nenuilstama svetimšalių valdžios veikla, prie kurios taip sunkiai priprato Višegrado gyventojai, nors nuo jos ir priklausė jų uždarbis bei gerovė, per dvidešimt metų smarkiai pakeitė miesto išorę, žmonių drabužius bei papročius. Buvo matyti, kad prieš ją neatsilaikys ir senas, amžiais nepaliestas tiltas.

Atėjo tūkstantis devynišimtieji metai, pasibaigė laimingasis šimtmetis ir prasidėjo naujas, kuris, daugelio žmonių nuomone, turėjo būti dar laimingesnis. Metų pradžioje atvyko nauji inžinieriai ir pradėjo apžiūrinėti tiltą. Žmonės jau buvo pripratę prie jų; net vaikai žinojo, ką reiškia, kada vyrai odiniais paltais, su pilnomis kišenėmis įvairiaspalvių pieštukų, pradeda sukinėtis apie kokią nors kalvą ar trobesį. Vadinasi, ką nors griaus, statys, kas arba keis. Tik niekas negalėjo įspėti, ką jie ketina daryti tiltui, kuris mieste visiems buvo amžinas ir nekintamas kaip žemė po kojomis ir dangus virš galvos. Taigi inžinieriai apžiūrėjo, išmatavo, užsirašė, paskui išvažiavo, ir viskas liko užmiršta. Tačiau viduvasarį, kada upėje vanduo labiausiai nusenka, staiga atvyko rangovai ir darbininkai ir pradėjo netoli tilto statyti laikinus sandėlius įrankiams laikyti. Vos tik pasklidus gandui, kad bus remontuojamas tiltas, jo atramas apipynė pastoliai, o ant paties tilto jau stovėjo keltuvai su skridiniais; ant kilnojamų pastolių, tarsi kokiam siauram mediniam balkonėlyje, jie kilnodavo darbininkus, sustabdydami balkonėlį ten, kur atramoje buvo plyšių ar tarp sudūrimų augo žolės kuokšteliai.

Visi plyšiai buvo užtaisyti, žolė išrauta, paukščių lizdai išmesti. Pabaigus tą darbą, atėjo eilė vandens paplautiems tilto pamatams. Sulaikius ir pakreipus upės tėkmę, išniro pajuodę, išgraužti akmenys ir ąžuolinės sijos, nugludintos arba suakmenėjusios vandenyje per tris šimtus trisdešimt metų. Keltuvai be atvangos, skrynia po skrynios, leido žemyn cementą ir žvyrą, ir trys vidurinės atramos, labiausiai paplautos smarkios upės srovės, buvo užtaisytos prie pagrindo kaip išgedę dantys prie šaknų.

Tą vasarą niekas daugiau nesėdėjo kapijoje, įprastas, kasdieninis gyvenimas prie tilto pairo. Viskas buvo užgriozdinta vežimais, kurie gabeno cementą ir smėlį. Visur šūkčiojo darbininkai, rėkavo visokius nurodymus meistrai. Ant pačios kapijos buvo sukaltas didelis medinis sandėlis.

Būdavo, žiūri miesto gyventojai į darbus ant didžiojo tilto, stebisi ir atsistebėti negali, vienas sviedžia kokį sąmojį, kitas tik mosteli ranka ir eina toliau, o visiems atrodo, kad svetimšaliai daro tai, kaip ir visa kita, tik tam, kad turi ką nors daryti, kad kitaip jie negali gyventi. Niekas to nesako, bet visi jaučia.

Žmonės, pripratę leisti laiką kapijoje, dabar sėdi prieš Lotikos viešbutį, Zarijės smuklę arba prie parduotuvių netoli tilto. Jie čia sau geria kavą ir šnekučiuojasi laukdami, kada kapija vėl bus laisva ir

praeis tas antplūdis, kaip kad laukiama, kol praeis liūtys ar kitoks bjaurus oras.

Priešais Ali-hodža parduotuvę, įsispraudusią tarp Akmeninio viešbučio ir Zarijės smuklės, kur tiltas matyti iš šono, jau nuo ankstyvo ryto sėdi du turkai, turgaus dykinėtojai, ir pliauškia apie viską, bet daugiausia apie tiltą.

Ali-hodža klausosi jų, niūriai tylėdamas, ir susimąstęs žiūri į tiltą, kur kaip skruzdės zuja darbininkai.

Per pastaruosius dvidešimt metų jis tris kartus vedė. Dabar turi žmoną, daug jaunesnę už save, ir pikti miestiečių liežuviai kalba, kad todėl jis ligi pietų būna blogai nusiteikęs. Su trimis žmonomis jis susilaukė keturiolikos vaikų. Jo namuose nuo ankstaus ryto ligi vėlaus vakaro didžiausias triukšmas, o mieste žmonės juokiasi, kad hodža net nežino savo vaikų vardų. Mieste net pramanyta istorija, girdi, kartą vienas iš daugelio jo sūnų gatvėje priėjęs prie tėvo, o hodža paglostęs jam galvą ir taręs: „Sveikas, sveikas! Kieno gi tu būsi?“

Iš pirmo žvilgsnio hodža nelabai pasikeitęs. Tik suapvalėjęs ir nebe toks raudonskruostis. Nebėra to gyvumo, lėtokai kopia į kalną, grįždamas namo į Meidaną — pastaruoju metu jį pradėjo kamuoti širdis netgi tada, kai miega. Jis ėjo pas apskrities gydytoją daktarą Marovskį, vienintelį atvykėlį, kurį jis gerbia. Iš jo gavo kažkokių lašų, kurie negydo ligos, tik padeda ją kęsti, iš jo taip pat išmoko lotynišką savo ligos pavadinimą: *angina pectoris*, širdies angina.

Jis vienas iš nedaugelio vietinių musulmonų, kurio nepalietė svetimšalių įvestos naujovės, niekas jo nepasikeitė: nei drabužiai, nei pažiūros, nei kalba, nei prekybos bei reikalų tvarkymo metodai. Taip pat karštai ir atkakliai, kaip kadaise smerkė neprotingą priešinimąsi okupantams, jis ilgus metus kovojo su viskuo, kas austriška ir svetima, kas vis labiau įsitvirtindavo aplink jį. Dėl to ne kartą buvo susivaidijęs su žmonėmis ir net mokėjo baudas policijai. Dabar jis jau truputį pavargo ir nusivylė. Nors iš tikrųjų liko visiškai toks pat, koks buvo kadaise, kai ginčydavosi kapijoje su Karamanlija: visur ir visada savarankiškas ir nepriklausomas. Tik jo pagarsėjęs tiesumas virto irzlumu, o karingumas — niūriu kartėliu, kurio jis negali išreikšti nė drąsiausiomis kalbomis ir kuris blėsta tik vienatvės tyloje.

Laikui bėgant, hodža vis labiau grimzta į kažkokį romų susimąstymą, kada jam nieko nereikia, net priešingai: visi žmonės jam našta, visi erzina — ir turgaus dykinėtojai, ir jo pirkėjai, ir jauna žmona, ir pulkas vaikų, nuo kurių ūžia visi namai. Vos prašvitus, jis bėga iš

namų ir anksčiau už kitus prekiautojus atidaro savo krautuvę. Čia jis sukalba rytmečio maldą. Čia jam atneša pietus. O kai per dieną nusibosta kalbos, praeiviai ir prekyba, nuleidžia ant krautuvės durų užlaidą ir eina į mažą kambarėlį, kurį vadina karstu. Tai tylus, siauras, žemas ir niūrus kampelis, kurį hodža beveik ir užpildo. Čia stovi minkštasuolis, ant kurio galima sėdėti parietus kojas, kelios lentynos su tuščiomis dėžutėmis, senais daiktais ir visokiais niekais, kuriems parduotuvėje nėra vietos. Iš šio niūraus ir ankšto kambarėlio pro plonas parduotuvės sienas hodža girdi miesto triukšmą, arklių kanopų kaukšėjimą, pardavėjų šūkavimą. Visa tai ataidi tarsi iš kito pasaulio. Girdi ir praeivius, kurie, sustoję prie uždarytos parduotuvės, piktai šaiposi ir juokiasi iš jo. Bet jis klausosi abejingai, nes jam tie žmonės — tik tebevaikščiojantys numirėliai, išgirdęs čia pat užmiršta. Pasislėpęs savo landynėje, jis jaučiasi mintimis visiškai atsitvėręs nuo visko, ką neša gyvenimas, kuris, jo nuomone, seniai pagedęs ir eina ne tuo keliu. Čia hodža suranda save ir mąsto apie pasaulio bei žmonių likimus, užmiršdamas visa kita: prekybą, rūpesčius dėl skolų ir piktus kreditorius, pernelyg jauną žmoną, kurios jaunystė ir grožis staiga virto kvailu piktu aikštingumu, pulką vaikų, kuriuos išlaikyti net sultono iždui būtų sunku ir kurie jam kelia siaubą.

Truputį atsigavęs ir pasilsėjęs, hodža vėl pakelia užlaidą ir atidaro parduotuvę, tarsi būtų iš kur grįžęs.

Štai ir dabar jis girdi šnekant du kaimynus.

— Matai, ką daro laikas ir dievo valia: ir akmenį pragraužia kaip batas kojinę. Bet švabas nelaukia, iš karto lopo, kur sutrūkę,— samprotauja pirmasis, garsus turgavietės dykinėtojas, gurkšnodamas Ali-hodža kavą.

— Na na, kol yra Drina, tol bus ir tiltas. Jeigu jo ir neliestų, jis stovėtų, kiek jam skirta. Be reikalo tik išlaidos ir toks sambrūzdis,— sako antrasis, kurio užsiėmimas toks pat kaip ir pirmojo.

Ilgai jie būtų tuščiai ginčijęsi, bet juos pertraukė Ali-hodža.

— O aš jums pasakysiu, kad nevalia liesti tilto; pamatysite, nebus nieko gera iš to taisymo; ką šiandien taiso, rytoj griaus. Man dar velionis mula Ibrahimas kalbėjo, jog knygose parašyta, kad sunki nuodėmė trikdyti gyvą vandenį, nukreipti jį kitur, keisti jo tėkmę nors vienai dienai ar valandai. O švabas negali gyventi nestuksendamas plaktuku ir ko nors neknebinėdamas. Nerastų ko kita — akis krapštinėtų! Žemę aukštyn kojom apverstų, jei galėtų.

Pirmasis pašnekovas įrodinėja, kad galų gale nėra taip bloga, jog

austrai taiso tiltą. Jeigu ir neprailgins jo amžiaus, tai nieko jam ir nepakenks.

— O iš kur tu žinai, kad nieko nepakenks,— piktai įsiterpia hodža.— Kas tau sakė? Ar tu žinai, kad vienas žodis gali sugriauti visą miestą, o ką jau kaibėti, kada šitoks triukšmas? Iš žodžio visas dievo pasaulis. Jeigu tu būtum raštingas ir apsišvietęs, koks nesi, tai žinotum, kad šitas statinys nėra toks kaip visi, bet vienas iš tų, kurie statomi dievo garbei ir dievo valia; vieni vienais laikais stato, o kiti kitais laikais griauna. Žinai, ką seni žmonės pasakojo? Kad tokių užeigos namų kaip „Akmeninis chanas" nebuvę visoje valstybėje. O kas juos sugriovė? Šitaip stipriai ir dailiai pastatytas, jis būtų stovėjęs tūkstantį metų, bet sutirpo tarytum vaškas, o jo vietoje kiaulės kriuksi ir švabų dūdos groja.

— Aš tik šiaip, manau...— ginasi anas.

— Blogai manai,— pertraukia jį hodža.— Jeigu pasaulis laikytųsi ant tavo proto, niekas nieko nestatytų ir griauti nebūtų ko. Čia ne tavo galvai. Tik tiek jums pasakysiu, kad visa tai nieko gero nežada nei tiltui, nei miestui, nei mums, kurių akyse visa tai vyksta.

— Taip, taip, hodža geriau išmano apie tiltą,— kandžiai priduria kitas, primindamas Ali-hodža kadaise iškentėtas kančias kapijoje.

— Ir išmanau,— tvirtai sako hodža ir jau visiškai nurimęs pradeda pasakoti vieną iš savo istorijų, iš kurių žmonės mėgsta pasijuokti, bet mielai klausosi po keletą kartų.

— Kažkada mano velionis tėvas iš šeicho Dedijės girdėjo ir man dar mažam vaikui pasakojo, iš kur pasaulyje atsirado tiltai ir kaip buvo pastatytas pirmasis tiltas. Kada visagalis alachas sukūrė šį pasaulį, žemė buvo lygi ir glotni kaip emaliuotas dubuo. Tai nepatiko šėtonui, kuris pavydėjo žmogui dievo gėrybių. Ir kol dar žemė buvo tokia, kokią ją dievas sukūrė, drėgna ir minkšta kaip neišdegtas molinis puodas, jis prisėlino ir nagais kiek galėdamas išdraskė, išrausė žemės paviršių. Taip, pasakoja legenda, ir atsirado gilios upės ir prarajos, skiriančios kraštus ir žmones ir trukdančios jiems keliauti žeme, kurią dievas davė žmonėms kaip sodą, kad juos maitintų ir išlaikytų. Nuliūdo alachas, kai pamatė, ką padarė nelabasis, bet negalėjo vėl iš naujo imtis darbo, kurį savo nagais išniekino šėtonas, todėl pasiuntė angelus padėti žmonėms. Angelai, pamatę, kad vargšai žmonės nemoka pereiti per tarpeklius ir bedugnes ir tik kamuojasi bergždžiai žiūrėdami ir mėgindami susišaukti, išskėtė tose vietose sparnus, ir žmonės pradėjo jais vaikščioti. Taip žmonės išmoko iš angelų statyti tiltus. Todėl iškasti

šulinį ir nutiesti tiltą yra didžiausia geradarybė, o sunkiausia nuodėmė — jį griauti, nes kiekvienas tiltas, ar tai būtų per kalnų upelį permestas rąstas, ar Mechmedo-paša statinys, turi savo angelą sargą, kuris jį saugo, kiek dievo lemta jam stovėti.

— Matai, visur dievo valia! — pagarbiai stebisi abu svečiai.

Taip šnekučiuodamiesi, jie stumia dieną po dienos, kurių kiekviena vis pavaro į priekį darbus ant tilto, kur girgžda vežimai, dunda maišytuvai, maišą cementą ir smėlį.

Kaip visada, taip ir šiame ginče paskutinis žodis hodžos, nes ginčijantis niekas su juo negali susilyginti, juo labiau tie du dykinėtojai, kurie geria jo kavą žinodami, kad rytoj vėl ateis į jo parduotuvę praleisti dalį ilgos savo dienos.

Šitaip Ali-hodža kalbėjo kiekvienam, kas su reikalu ar šiaip užsukdavo į parduotuvę. Visi jo klausėsi su pašaipiu smalsumu ir apsimestiniu atidumu, bet niekas nepritarė jo mintims ir nesuprato nei jo pesimizmo, nei blogos nuojautos, kurios ir jis pats nemokėjo paaiškinti ir paremti įrodymais. Pagaliau žmonės nuo seno buvo įpratę žiūrėti į hodžą kaip į užsispyrėlį ir keistuolį, kuris dabar, kamuojamas senatvės, nelengvo gyvenimo ir jaunos žmonos, viską matė pro juodus akinius ir viskam teikė ypatingos, pikta lemiančios reikšmės.

Daugumas miesto gyventojų buvo abejingi darbams ant tilto, kaip ir viskam, ką svetimšaliai jau nuo seno darė mieste ir jo apylinkėse. Ne vienas uždarbiavo veždamas smėlį, miško medžiagą ar tiekdamas darbininkams maistą. Vien tik vaikai buvo nusivylę matydami, jog darbininkai mediniais pastoliais vaikšto pro juodą angą vidurinėje atramoje, kur, visų jų įsitikinimu, gyveno Arabas. Iš tos angos darbininkai išnešė ir išmetė į upę daugybę pintinių paukščių mėšlo. Ir tai buvo viskas. Arabas nepasirodė. O berniukai be reikalo vėluodavo į mokyklą, ištisas valandas laukdavo ant kranto, kada juodasis žmogus išeis iš savo niūraus būsto ir taip rėš į krūtinę pirmam po ranka pasitaikiusiam darbininkui, jog tasai kūlversčiais pliumptels nuo savo kilnojamų pastolių į upę. Pykdami, kad nieko nesulaukė, kai kurie berniūkščiai bandė pasakoti, jog iš tikrųjų taip buvo, bet tos istorijos skambėjo neįtikimai. Vaikai juos išjuokė. Nepadėjo nė dievagojimasis.

Vos tik pasibaigė tilto remontas, buvo imta tiesti vandentiekį. Ligi šiol miestas naudojosi mediniais šuliniais, iš kurių tik dviejuose — Meidane — buvo grynas šaltinio vanduo, o kiti, slėnyje, ėmė vandenį iš Drinos ir Rzavo ir susidrumsdavo, kai tik upėse pakildavo vanduo, o per vasaros kaitras, joms nusekus, išdžiūdavo. Dabar inžinieriai nu-

statė, kad miesto vanduo nesveikas. Vandenį buvo numatyta atvesti net iš kalnų, nuo Kaberniko anapus Drinos, taigi vandentiekis turėjo eiti per tiltą.

Ant tilto vėl prasidėjo triukšmas ir dundesys. Darbininkai plėšė akmens plokštes ir kasė griovius vamzdžiams. Katiluose ant laužų virė dervą ir tirpdė alavą. Kedeno pakulas. Iš įpratimo žmonės vėl stebėjo darbus su nepasitikėjimu ir smalsiai. Ali-hodža raukėsi nuo dūmų, kurie driekėsi per turgaus aikštę ligi jo parduotuvės, ir su panieka kalbėjo apie naują „bjaurų" vandenį iš geležinių vamzdžių, kuris netinka nei gerti, nei apsiplovimui prieš maldą ir kurio net arkliai negertų, jeigu būtų, kaip seniau, geros veislės. Jis juokėsi ir iš Lotikos, kam ši įsivedė vandenį į viešbutį. Ir kiekvienam, kas tik jo klausėsi, įrodinėjo, kad vandentiekis yra vienas iš ženklų, lemiančių nelaimę, kuri anksčiau ar vėliau užgrius miestą.

Tačiau kitų metų vasarą vandentiekis buvo sėkmingai baigtas, kaip ir visi kiti ankstesni darbai. Švarus vanduo, nesvarbu, sausra ar liūtis, gausiai tekėjo iš naujų geležinių siurblių. Daugelis įsivedė vandenį į kiemus, kai kas ir į namus.

Tų pačių metų rudenį pradėta tiesti geležinkelį. Tai buvo daug ilgesnis ir svarbesnis darbas. Tiesą sakant, iš pirmo žvilgsnio jis neturėjo nieko bendra su tiltu. Bet taip tik atrodė.

Toji siaurojo geležinkelio linija laikraščių ir oficialios korespondencijos buvo vadinama „rytų geležinkeliu". Ji turėjo sujungti Sarajevą su Serbijos siena prie Vardištės ir su turkų Novipazaro Sandžako siena prie Uvaco. Miestas prie tilto turėjo tapti svarbiausia šio geležinkelio stotimi.

Daug rašyta ir kalbėta apie šios geležinkelio linijos politinę bei strateginę reikšmę, apie būsimą Bosnijos ir Hercegovinos aneksiją, apie tolesnį Austrijos-Vengrijos tikslą — per Sandžaką pasiekti Solonikus — ir apie visas komplikuotas problemas, kylančias iš to. Tačiau čia, mieste, visa tai atrodė nekaltas, net viliojantis dalykas. Nauji rangovai, nauji darbininkų būriai, daugeliui naujas uždarbio šaltinis.

Šį kartą viskas buvo daroma su dideliu užmoju. Ketveri metai praėjo, kol buvo nutiestas šimto šešiasdešimt šešių kilometrų ilgio geležinkelis su maždaug šimtu tiltų ir viadukų, beveik šimtu trisdešimt tunelių, atsiėjęs valstybei septyniasdešimt keturis milijonus kronų. Žmonės ištardavo šią didžiulę sumą, žiūrėdami kažkur į tolį, tarytum bergždžiai stengdamiesi išvysti tą krūvą pinigų, kurių neįmanoma nei suskaičiuoti, nei sužiūrėti. „Septyniasdešimt keturi milijonai!" — sa-

kydavo dažnas miesto gyventojas rimtai kaip žinovas, tarsi kas tuos pinigus būtų skaičiavęs jam. Netgi tame užkampio miestelyje, kur du trečdaliai papročių tebebuvo rytietiški, žmonės pradėjo garbinti skaičius ir tikėti statistika. „Septyniasdešimt keturi milijonai". „Truputį mažiau negu pusė milijono, tiksliau 445 782,12 kronų už kilometrą". Taip žmonės mėgavosi dideliais skaičiais, bet nuo to jie netapo nei turtingesni, nei protingesni.

Tiesiant geležinkelį, žmonės pirmą kartą pajuto, kad čia ne tas lengvas, tikras ir be rūpesčių pirmųjų okupacijos metų uždarbis. Pastaraisiais metais vis kilo prekių ir būtino vartojimo reikmenų kainos. Pakildavo, bet nebenukrisdavo, o po kiek laiko vėl pakildavo. Tiesa, uždarbio netrūko ir padienis užmokestis buvo aukštas, bet vis tiek bent dvidešimt procentų mažesnis negu būtinos išlaidos. Tai buvo kažkoks kvailas ir klastingas žaidimas, kuris vis labiau ir dažniau nuodijo žmonėms gyvenimą, bet jam nieko negalima buvo padaryti, nes jis ėjo kažkur iš toli, iš nežinomų ir neištirtų šaltinių, iš kurių ėjo ir anų, pirmųjų metų gerovė. Daugelis krautuvininkų, kurie tuoj po okupacijos, prieš penkiolika—dvidešimt metų, staiga praturtėjo, dabar skurdo, o jų sūnūs ėjo dirbti pas kitus. Tiesa, atsirado naujų turčių, bet pinigai jų rankose buvo kaip gyvas sidabras, kaip pikti kerai, ir žmogus lengvai galėjo likti tuščiomis rankomis ir sutepta garbe. Vis labiau krito į akis, kad uždarbis ir jo teikiamas lengvas gyvenimas turi kitą pusę, kad tiek pinigai, tiek jų savininkai yra tik milžiniško aikštingo lošimo užstatas, lošimo, kurio visų taisyklių niekas nežino, o pabaigos negali numatyti. Nejučia įtraukti į šį lošimą, vieni statė daugiau, kiti mažiau, bet visi nuolat rizikavo.

Ketvirtų metų vasarą per miestą nuvažiavo pirmasis traukinys, papuoštas žalumynais ir vėliavomis. Įvyko didelė liaudies šventė. Darbininkams iškėlė pietus, išrideno alaus statines. Inžinieriai fotografavosi prie pirmųjų garvežių. Tą dieną važiavimas buvo nemokamas. („Vieną dieną veltui, o visą amžių už pinigus",— barė Ali-hodža tuos, kurie pasivažinėjo pirmuoju traukiniu.)

Tik dabar, kada buvo nutiestas geležinkelis ir pradėjo vaikščioti traukiniai, išaiškėjo, kokią reikšmę jis turi tiltui, jo vaidmeniui miesto gyvenime ir apskritai jo likimui. Geležinkelio linija ėjo palei Driną Meidano šlaitais, įsirėždama į kalną, juosė miestą ir leidosi į slėnį prie galinių namų Rzavo pakrantėje. Čia buvo stotis. Susisiekimas su Sarajevu, o per jį su visu Vakarų pasauliu, žmonių ir prekių pervežimas — viskas dabar vyko dešiniuoju Drinos krantu. Kairysis krantas,

o su juo ir tiltas, visiškai apmirė. Per tiltą eidavo tik kairiojo Drinos kranto kaimų valstiečiai su kresnais apkrautais arkliukais, važiuodavo jaučiais pakinkyti vežimai arba žmonės į stotį veždavo iš tolimų miškų malkas.

Vieškelis, kyląs nuo tilto per Lijeską į Semečą, o iš ten per Glasinacą ir Romaniją einąs į Sarajevą, kadaise skambėjęs nuo vežėjų dainų ir pakinktų žvangesio, pradėjo apaugti žole ir smulkiomis žaliomis samanomis — jos visada apninka lėtai nykstančius apleistus kelius ir statinius. Niekas juo nekeliavo, nelydėjo per tiltą, atsisveikindamas kapijoje, jau sėdėdamas ant žirgo, negėrė rakijos taurės už laimingą kelionę.

Arkliai, dengti vežimai ir senamadiški maži fiakrai, kuriais kadaise žmonės važinėjo į Sarajevą, liko be darbo. Visa kelionė dabar trukdavo tik keturias valandas, o ne dvi paras su nakvyne Rogaticoje, kaip kadaise. Nuo tų skaičių sukosi galva, bet žmonės ir toliau karštligiškai juos aptarinėjo, susijaudinę skaičiavo greičio duodamus pelną ir naudą. Kaip į stebuklą žmonės žiūrėjo į pirmuosius keleivius, kurie, nuvažiavę į Sarajevą, atlikę reikalus, tą pačią dieną vakare grįždavo namo.

Tik vienas Ali-hodža liko toks pat nepasitikįs, užsispyręs, savotiškas kaip visada, į viską žiūrįs kitaip negu visi. Tiems, kurie gyrėsi, kaip greitai dabar jie sutvarko reikalus ir kiek sutaupo laiko, jėgų ir pinigų, jis piktai atkirsdavo, jog nesvarbu, kiek žmogus sutaupo laiko, bet ką su tuo sutaupytu laiku daro; ką jį piktam panaudoja, geriau visai neturėtų. Jis kalbėjo, kad svarbiausias dalykas ne tai, ar žmogus greitai eina, bet kur eina ir kokiu tikslu, be to, greitis ne visada teikia pirmenybę.

— Jeigu eini į pragarą, geriau eik palengva,— kandžiai kalbėjo jis vienam jaunam pirkliui.— Kvailas esi, jeigu manai, jog švabai leidžia pinigus ir varo mašiną dėl to, kad tu greičiau nukeliautum ir sutvarkytum savo reikalus. Tu matai tik tiek, kad pats važinėji, o neklausi, ką traukinys nuveža ir atveža, be tavęs ir tokių kaip tu. Bet tai ne tavo galvai. Važinėk sau sveikas kiek širdis geidžia, bet man vis atrodo, kad vieną gražią dieną tas važinėjimas išlįs tau per pakaušį. Ateis laikas, kada švabai veš tave ten, kur visai nenorėsi ir kur niekada neketinai važiuoti.

Būdavo, kai tik sušvilpia garvežys, lėkdamas pro skardį ties „Akmeniniu chanu“, Ali-hodža suraukia kaktą, kažką neaiškiai sumurma ir, žiūrėdamas nuo savo parduotuvės į tiltą, toliau audžia savo seną

mintį: net didžiausi pastatai iškyla nuo vieno žodžio, o ištisų miestų, jų žmonių ramybę ir gyvenimą gali nulemti vienas švilpukas. Bent taip atrodė ligotam žmogui, kuris daug atsimena ir staiga pradėjo senti.

Tačiau čia, kaip ir visur kitur, keistas ir užsispyręs Ali-hodža buvo vienišas. Tiesa, ir kaimiečiai ilgai negalėjo priprasti prie geležinkelio. Jie naudojosi juo, bet neįstengė su juo susigyventi, suvokti jo užgaidų ir įpročių. Vos prašvitus, jie, žiūrėk, jau nusileidžia nuo kalnų, o saulei tekant jau yra mieste ir prie pirmų parduotuvių, ką tik sutikdami, susijaudinę klausia:

— Dar nenuėjo mašina?

— Nesapnuok, tėvai, seniai nuėjo,— meluoja nerausdami krautuvininkai.

— Dieve mano, negali būti!

— Rytoj bus kita.

Valstiečiai nesustodami išsiklausinėja ir, šaukdami ant atsiliekančių žmonų ir vaikų, nuskuba toliau.

Šitaip jie atgriūva į stotį. Čia koks nors geležinkelininkas juos nuramina ir pasako, kad jie apgauti, kad turį dar geras tris valandas, kol išeis traukinys. Tada atsipūtę jie susėda pasieniais, atsiriša maišelius, stiprinasi, šnekučiuojasi arba snaudžia, bet visą laiką suklusę, o vos tik sušvilpia kur nors prekinio traukinio garvežys, pašoka ir ima dėtis daiktus šaukdami:

— Stokit! Mašina išeina!

Tarnautojas perone juos bara ir stumia atgal:

— Sakyta jums, kad dar trys valandos ligi traukinio išėjimo! Kur lendate? Ar proto neturite?

Jie grįžta į senąją vietą, vėl susėda, bet vis netiki ir abejoja. Išgirdę švilpesį ar kokį nors įtartiną dundesį, jie vėl pašoka ir bėga į peroną, paskui grįžta atgal, kantriai laukia ir įtemptai klausosi. Kiek nori jiems kalbėk ir aiškink, širdies gilumoje jie šią „mašiną“ suvokia tik kaip kažkokį greitą, mįslingą ir klastingą austrų įtaisymą, kuris akimirksniu dingsta paprastam žmogui iš akių ir telaukia, kaip apgauti kaimietį ir išvažiuoti be jo.

Žinoma, visa tai buvo smulkmenos: ir kaimiečių neišmaningumas, ir Ali-hodža burbėjimas. Žmonės, kad ir pasišaipydami, greit priprato prie geležinkelio, kaip ir prie viso kito, kas naujoviškiau, lengviau ir maloniau. Ir dabar žmonės ėjo į kapiją pasėdėti kaip kadaise, vaikščiojo per tiltą kasdieniniais reikalais, bet į kelionę vykdavo būdais, kuriuos pasiūlė nauji laikai. Visi greit ir lengvai apsiprato su mintimi,

kad kelias per tiltą jau nebeveda į platų pasaulį ir kad tiltas jau nebe tas, kas buvo kadaise, jau nebėra toji grandis, kuri jungė Rytus ir Vakarus. Tiesą sakant, daugumas žmonių apie tai nė negalvojo.

O tiltas stovėjo toks kaip visada, amžinai jaunas ir tobulas — vienas iš didžiųjų žmogaus kūrinių, kurie nežino nei senatvės, nei permainų ir, atrodo, nėra laikinas šio pasaulio reiškinys.

XVII

Tačiau ir čia, mieste, kurio likimas susijęs su tiltu, brendo naujų laikų vaisiai. Atėjo tūkstantis devyni šimtai aštuntieji metai, o su jais dideli neramumai ir kažkokia neaiški grėsmė, kuri po to visą laiką tvyrojo virš miesto.

Iš tikrųjų visa tai prasidėjo daug anksčiau, maždaug su geležinkelio tiesimu, jau pirmaisiais naujojo amžiaus metais. Drauge su kainų kilimu ir anuo nesuprantamu bei nepaliaujamu vertybinių popierių, dividendų ir pinigų vertės šokinėjimu pradėta vis dažniau kalbėti apie politiką.

Ligi tol miesto gyventojai domėjosi tik tuo, kas jiems artima ir suprantama: savo uždarbiu, pramogomis, daugiausia šeimos, kvartalo, miesto ar tikėjimo bendruomenės reikalais — niekada nesiekdami toliau savo interesų, nežiūrėdami toli į priekį ir nesižvalgydami atgal. Dabar vis dažniau buvo liečiami klausimai, išeinantys toli už šios sferos ribų. Sarajeve susikūrė religinės bei tautinės serbų ir musulmonų partijos bei organizacijos, o paskui tuoj pat įsisteigė jų skyriai Višegrade. Čia žmonės pradėjo gauti Sarajeve leidžiamus laikraščius. Buvo įsteigtos skaityklos ir dainavimo draugijos: pirmiausia serbų, paskui musulmonų, pagaliau ir žydų. Gimnazijų moksleiviai, Vienos ir Prahos universitetų studentai, parvažiuodami atostogų, atsiveždavo knygų, brošiūrų ir naujų kalbų. Savo pavyzdžiu jie rodė jauniems miestiečiams, kad liežuvio nereikia amžinai laikyti už dantų, o žodžiai neturi skirtis nuo minčių, kaip manė ir visą laiką tvirtino vyresnieji. Atsirado naujų organizacijų, religinių ir tautinių, su plačiais užmojais ir drąsiais tikslais, o paskui ir darbininkų. Pirmą kartą žmonės išgirdo žodį „streikas“. Jauni pirklių parankiniai susimąstė. Vakarais kapijoje jie kalbėjosi kitiems nesuprantamomis temomis, per rankas ėjo mažos minkštais viršeliais brošiūros tokiais pavadinimais: „Kas yra socializmas?“,

„Aštuonios valandos darbui, aštuonios poilsiui, aštuonios mokslui“, „Pasaulio proletariato tikslai ir keliai“.

Valstiečiams buvo kalbama agrariniais klausimais, apie kumečių, dvarininkų žemes. Valstiečiai klausėsi žiūrėdami į šalį, krutindami ūsus ir raukydami kaktą, tarsi stengdamiesi viską įsiminti, kad paskui galėtų vieni apgalvoti arba pasišnekėti su savaisiais.

Tiesa, daug buvo miestiečių, kurie ir toliau apdairiai tylėjo arba prieštaravo toms drąsioms mintims ir pasisakymams. Tačiau kur kas daugiau buvo tokių, ypač jaunesnių, vargingesnių ir nedirbančių, kuriems visa tai buvo džiugios žinios, atitinkančios ligi šiol slėptus vidinius poreikius, duodančios gyvenimui kažką didaus ir jaudinančio, ko jiems ligi šiol trūko. Skaitydamas kalbas ir straipsnius, religinių ar partinių organizacijų protestus bei memorandumus, kiekvienas jautė, kad jame kažkas atsipalaiduoja, kad akiratis prieš jį plečiasi, mintys išsilaisvina, o jėgos jungiasi su jėgomis kitų, toli esančių žmonių, apie kuriuos jis anksčiau negalvojo. Dabar miesto gyventojai pradėjo žiūrėti vieni į kitus kitaip, kaip anksčiau niekad nežiūrėjo. Žodžiu, atrodė, kad gyventi darosi erdviau, gražiau, kad nebėra nieko neleistina ir neįmanoma, kad atsirado ligi šiol neregėtos perspektyvos ir galimybės net tiems, kurie jų niekada neturėjo.

Iš tiesų žmonės ir dabar nieko nauja neturėjo ir nieko daugiau nematė, bet jie galėjo pakilti virš savo miesto kasdienybės, apsvaigę nuo jaudinančių laisvės ir jėgos iliuzijų. Įpročiai jų nepasikeitė, gyvenimo būdas ir bendravimo formos liko tos pačios, tik senovinį ritualą sėdėti laisvalaikiu su kavos puodeliu, pypke ar rakijos taurele papildė idėjiniai ginčai, drąsūs žodžiai ir naujas pašnekesių stilius. Žmonės pradėjo vienytis ir skaldytis į būrelius, pritarti kam ar ką atmesti pagal naujus kriterijus ir argumentus, bet su ankstesnių aistrų ir senųjų instinktų jėga.

Dabar mieste rasdavo atgarsį ir tolimi įvykiai. Pasiekė žinios apie sosto perversmą Serbijoje, paskui apie režimo pasikeitimą Turkijoje. Višegradas, esantis pačiame Serbijos pasienyje ir netoli turkų sienos, stipriais saitais susijęs su abiem kraštais, jautė tuos pasikeitimus, jaudinosi dėl jų, visaip juos sau aiškinosi, nors viešai žmonės apie tai nekalbėjo ir nerodė savo minčių bei jausmų.

Mieste sustiprėjo valdžios veikla ir spaudimas, pirmiausia civilinės, o paskui ir karinės. Ir tai buvo daroma visiškai kitokiu būdu: anksčiau buvo sekama, kas ką veikia ir kaip elgiasi, o dabar žiūrima, ką kas galvoja ir kalba. Vis daugėjo žandarų pasienio kaimuose. Į vietos ko-

mendantūrą atvyko specialus žvalgybos karininkas Ličaninas. Policija suiminėjo ir baudė piniginėmis baudomis jaunimą už neatsargias kalbas ir draudžiamas serbų dainas. Buvo išsiųsti įtartini svetimšaliai. Tarp pačių miestiečių pasitaikydavo susidūrimų ir muštynių dėl pažiūrų skirtumo.

Nutiesus geležinkelį, ne tik sutrumpėjo važiavimo laikas ir palengvėjo prekių gabenimas, bet ir patys įvykiai pradėjo įgauti greitesnį tempą. Miesto gyventojai to nejuto, nes tas tempas didėjo laipsniškai ir visi buvo to tempo pagauti. Žmonės priprato prie neramaus gyvenimo; sensacingos žinios jau nebebuvo retenybė ir išimtis, bet kasdieninis reiškinys ir tikra būtinybė. Visas gyvenimas greitėjo, kažkur veržėsi kaip vandens srautas prieš krisdamas nuo stačių uolų ir virsdamas kriokliu.

Praėjus vos ketveriems metams nuo to laiko, kada per Višegradą nuvažiavo pirmasis traukinys, vieną spalio priešpietę kapijoje po plokšte su turkišku įrašu buvo priklijuotas didelis baltas skelbimas. Prilipdė jį apskrities valdybos tarnautojas Draga. Pirmiausia subėgo vaikai ir suaugusieji, kurie turėjo laiko, o paskui pradėjo eiti ir kiti. Raštingi skaitė balsu, skiemenuodami ir klupdami prie svetimų žodžių ir neįprastų naujadarų. Visi kiti tylėjo nudelbę akis ir pasiklausę, pastovėję nueidavo taip ir nepakėlę akių nuo žemės, glostydami ūsus ir barzdą, tartum nubraukdami vos neišsprūdusį žodį.

Vidudienį atėjo ir Ali-hodža, parėmęs parduotuvės duris lazda, kad visi matytų, jog uždaryta. Šį kartą atsišaukimas buvo parašytas ne turkų kalba, ir hodža negalėjo perskaityti. Vienas vaikėzas skaitė jį balsiai, be išraiškos kaip mokykloje:

„A T S I Š A U K I M A S

į Bosnijos ir Hercegovinos gyventojus

Mes, Pranciškus Juozapas I, Austrijos imperatorius, Čekų Karalius ir kt. ir Apaštališkasis Vengrijos Karalius Bosnijos ir Hercegovinos gyventojams:

Kada prieš vieno žmogaus amžių Mūsų kariuomenė peržengė Jūsų krašto sienas“...

Ali-hodža pajuto, kad pradėjo peršėti dešinę ausį po balta čalma ir, tartum viskas būtų įvykę tik vakar, atmintyje iškilo ginčas su Karaman-

lija, smurtas, panaudotas prieš jį, raudonas kryžius, šmėstelėjęs ašarojančiose akyse, kada austrų kareivis atsargiai vadavo jį, ir baltas lapas su anuo atsišaukimu į gyventojus.

Berniūkštis skaitė toliau:

„...buvome... Jums pasižadėję, kad ji ateis ne kaip priešas, bet kaip draugas su tvirtu ketinimu paša... šalinti negandas, nuo kurių Jūsų tėvynė sunkiai kentėjo.

Žodis, duotas istor... istoriniu momentu...“

Visi aprėkė netikusį skaitovą, sumišęs ir paraudęs jis dingo minioje, o jo vieton atsistojo nepažįstamas vyras su odiniu paltu, tarsi to būtų telaukęs, ir pradėjo skaityti greitai ir sklandžiai kaip seniai išmoktą maldą:

„Žodis, duotas istoriniu momentu, buvo ištesėtas. Mes visada stengėmės, stiprindami taiką ir teisingumą, vesti Jūsų tėvynę į laimingą ateitį.

Ir Mes, dideliam Mūsų džiaugsmui, drąsiai galime pasakyti: grūdai, pasėti į suartą dirvą, davė gražų derlių. Jūs ir patys tikriausiai jaučiate, kokia palaima, kad vietoj smurto ir priespaudos įsiviešpatavo tvarka ir ramybė, kad gyvenimas nuolat gerėja, kad kilninantį poveikį daro plintantis švietimas ir kad kiekvienas, globojamas tvirtos valdžios, gali džiaugtis savo darbo vaisiais.

Visų Mūsų pareiga ir toliau žengti šiuo keliu.

Turėdami prieš akis šį tikslą, manome, kad atėjo laikas vėl parodyti Mūsų pasitikėjimą abiejų kraštų gyventojų politiniu subrendimu. Norėdami Bosniją ir Hercegoviną pakelti į aukštesnį politinio gyvenimo lygį, nutarėme abiem kraštam suteikti konstitucinį valdymą, kuris atitiks jų gyvenimo sąlygas ir visuomeninius interesus ir tuo pačiu sudarys teisėtą pagrindą jų interesų ir pageidavimų atstovavimui.

Tebus išgirstas ir Jūsų žodis, kada ateityje bus sprendžiami interesai Jūsų tėvynės, kuri, kaip ir ligi šiol, turės autonominę savivaldą.

Tačiau būtina šios konstitucijos įvedimo sąlyga yra aiškus ir neabejotinas abiejų šalių teisinės padėties nustatymas. Dėl tos priežasties, taip pat prisiminę ryšius, kurie nuo senų laikų jungė Vengrijos sostą ir šiuos kraštus, Mes išplečiame Mūsų suverenios valdžios teises į

Bosniją ir Hercegoviną ir norime, kad šiuose kraštuose būtų taikoma įpėdinystės tvarka, priimta Mūsų namuose.

Tokiu būdu abiejų kraštų gyventojai naudosis visomis gėrybėmis, kurias teiks nuolatinis ligi šiol egzistavusių ryšių stiprinimas. Nauja tvarka bus laidas, kad kultūra ir gerovė įsitvirtins Jūsų tėvynėje.

Bosnijos ir Hercegovinos gyventojai!

Tarp daugelio rūpesčių, slegiančių Mūsų sostą, rūpinimasis Jūsų materialine ir dvasine gerove ir toliau bus ne paskutinėje vietoje. Visų lygios teisės prieš įstatymą, dalyvavimas įstatymų leidime ir šalies valdyme, visų tikėjimų, kalbų ir nacionalinių savitumų vienoda apsauga — jūs laisvai naudositės šiomis didžiomis vertybėmis.

Laisvė kiekvienam ir gerovė visiems — štai Mūsų valdymo šiuose kraštuose keliarodė žvaigždė...“

Pravėręs lūpas ir pakreipęs galvą, klausosi Ali-hodža tų daugiausia neįprastų ir nežinomų žodžių, bet ir tie, kurie jam nesvetimi, čia skamba keistai ir nesuprantamai: „Grūdai... pasėti į suartą dirvą“, „būtina šios konstitucijos įvedimo sąlyga“, „aiškus ir neabejotinas...“, „Mūsų valdymo keliarodė žvaigždė...“ Taip, čia vėl „imperatoriški žodžiai“ ir kiekviename iš tų žodžių hodžos vidinis žvilgsnis mato arba kažkokią tolimą, neįprastą ir pavojingą perspektyvą, arba prieš jo akis nusileidžia juoda ir sunki kaip švinas uždanga. Ir taip pakaitomis: arba nieko nemato, arba mato tai, ko nesupranta ir kas nieko gera nežada. Šiame gyvenime visko gali tikėtis, visokie stebuklai galimi. Žmogus gali įdėmiai visko klausytis, nieko, atskirai paėmus, nesuprasti, o visumą puikiai suvokti ir teisingai įvertinti. Tie grūdai, toji žvaigždė, sosto rūpesčiai, visa tai galėtų būti pasakyta ir kokia nors svetima kalba, o hodža — taip jam atrodo — sugebėtų suprasti. Imperatoriai štai jau trisdešimt metų tokiais atsišaukimais kreipiasi į šalis, miestus ir žmones. Brangiai atsieina kiekvieno imperatoriaus kiekvieno atsišaukimo kiekvienas žodis. Nuo jų subyra šalys, lekia galvos. „Grūdai... žvaigždė... sosto rūpesčiai“ sakoma tik tam, kad nereikėtų vadinti daiktų tikraisiais vardais ir nesakyti, kaip yra iš tikrųjų: jog ir kraštai, ir provincijos, o su jais ir gyvi žmonės, jų miestai ir kaimai eina iš rankų į rankas kaip smulkūs pinigai, jog padorus tikrojo tikėjimo žmogus neranda šiame pasaulyje ramybės nė tiek, kiek reikia trumpam gyvenimui, jog

žmogaus padėtis ir gerovė keičiasi nepriklausomai nuo jo ir priešingai jo norams ir geriausiems ketinimams.

Klausosi Ali-hodža ir vis jam atrodo, kad tai tie patys žodžiai, kuriuos jis girdėjo prieš trisdešimt metų, krūtinę užgula tas pats švininis sunkumas, pabunda tie patys spėjimai, jog jų laikai pasibaigė, jog „baigia degti turkų žvakė“, ir jiems reikia tai nuolat kartoti, nes jie nenori nei suprasti, nei matyti, tik patys sau dumia akis ir dedasi naiviais.

„Jūs neabejotinai pasirodysite esą verti pasitikėjimo, kurį Mes rodome Jums, ir palaiminga santarvė tarp valdovo ir liaudies — brangiausias valstybės progreso laidas — visada lydės bendras Mūsų pastangas.

Duota Mūsų senojoje sostinėje, karališkajame mieste Budapešte.

Pranciškus Juozapas savo ranka“.

Baigęs skaityti, vyras odiniu paltu staiga sušuko:

— Tegyvuoja jo didenybė imperatorius!

— Valioooo! — tarsi pagal komandą pritarė jam ilgšis Ferhatas, magistrato žibintininkas.

Visi kiti tylėdami tuoj pat išsiskirstė.

Tą pačią dieną, dar visai nesutemus, baltasis atsišaukimas buvo nuplėštas ir įmestas į Driną. Rytojaus dieną žandarai suėmė keletą serbų jaunuolių, įtariamų, kad tai jie padarė, o kapijoje vėl buvo pakabintas baltas skelbimas ir prie jo pastatytas magistrato sargas.

Jeigu valdžia gyventojams atsišaukimais žada taiką ir gerovę, reikia būti atsargiems ir laukti priešingų dalykų. Jau spalio pabaigoje pradėjo plūsti kariuomenė, ir ne tik traukiniais, bet ir senu, apleistu vieškeliu. Kaip ir prieš trisdešimt metų, ji leidosi nuo Sarajevo stačiu šlaitu ant tilto ir traukė į miestą su patrankomis ir gurguolėmis. Be kavalerijos, čia buvo ir visos kitos kariuomenės rūšys. Kareivinės buvo perpildytos. Kareiviai pasistatė palapines. Be paliovos plaukė nauji daliniai, pabūdavo keletą dienų mieste, o paskui išsiskirstydavo po kaimus Serbijos pasienyje. Kareiviai daugiausia buvo atsarginiai, įvairių tautybių, turėjo daug pinigų. Jie pirko krautuvėse visokias smulkmenas, o gatvių kampuose — vaisius ir saldumynus. Kainos pašoko. Šienas ir avižos visai dingo. Kalnuose aplink miestą kareiviai statė įtvirtinimus. Ant paties tilto irgi prasidėjo keisti dalykai. Tuojau pat už kapijos, einant į kairįjį Drinos krantą, pačiame tilto viduryje specialiai atvesti darbininkai ėmė kirsti vienoje atramoje kvadratinio metro didumo angą.

Ji buvo uždengta žalia palapine, iš kurios visą laiką sklido kaskart vis duslesnis stuksenimas. Išgriautus akmenis darbininkai per turėklus mėtė tiesiog į upę. Nors šis darbas buvo atliekamas slapta, miestas žinojo, kad minuojamas tiltas — vienoje atramoje kertama gili anga ligi pat pamatų, kur bus padėta sprogmenų tam atvejui, jeigu kiltų karas ir tiltą reikėtų susprogdinti. Į iškirstą angą darbininkai nuleido ilgas geležines kopėčias, o kai baigė visus darbus, angą uždengė metaline plokšte. Jau po kelių dienų toji plokštė susilygino su akmenimis, per ją riedėjo vežimai, ėjo arkliai, skubėjo savo reikalais praeiviai, negalvodami nei apie miną, nei apie sprogdinimą. Tik vaikai, eidami į mokyklą, sustodavo šioje vietoje ir, smalsiai pabarškinę į metalinę plokštę, spėliodavo, kas slepiasi po ja, svajodavo apie naują Arabą, pasislėpusį tilte, ginčydavosi, kas yra sprogmenys, kaip jie veikia ir apskritai ar įmanoma susprogdinti tokį milžinišką tiltą.

Iš suaugusių vien tik Ali-hodža Muteveličius, dar vykstant darbams, slankiojo aplink niūriai bei įtariai žiūrėdamas į žalią palapinę, o paskui — į geležinę plokštę, likusią vietoj jos. Jis klausėsi, ką šneka ir šnibždasi žmonės: kad šitoje atramoje iškirsta gili kaip šulinys anga, kad į ją padėta sprogmenų, kurie elektros laidu sujungti su krantu, ir kad vadas gali bet kuriuo dienos ar nakties metu sugriauti tiltą per vidurį, tartum jis būtų iš cukraus, o ne iš akmens. Klausėsi hodža, kraipė galvą, mąstė apie tai dieną, užsidaręs savo kambarėlyje už krautuvės, ir naktį, atsigulęs lovoje; tarpais tikėjo tuo, tarpais atmesdavo kaip beprotišką ir bedievišką dalyką, bet visą laiką tiek daug apie tai galvojo, kad pradėjo sapnuoti savo protėvius — senuosius Mechmedo-paša dvarų valdytojus, kurie jį griežtai klausė: ką visa tai reiškia, kas ten darosi ant tilto? Jis pats dėl to irgi laužė galvą. Jis nieko nenorėjo klausti manydamas, kad protingas žmogus šiame mieste jau seniai neturi su kuo pasitarti, žmoniškai pasikalbėti, nes visi arba netekę išdidumo ir proto, arba sutrikę ir įskaudinti, kaip ir jis pats.

Vis dėlto kartą jam pasitaikė proga šį tą sužinoti. Vienas iš Crnčės begų Brankovičių, Muchamedas, tarnavo kariuomenėje Vienoje, liko toliau tarnauti ir prisikasė ligi feldfebelio laipsnio. (Jis buvo anūkas ano Šemsi-bego, kuris, okupavus kraštą austrams, užsidarė savo Crnčėje ir mirė iš susikrimtimo. Jį ir dabar senesni turkai mini kaip nepasiekiamos dvasios didybės ir tvirtumo pavyzdį.) Muchamedas-begas tais metais atvažiavo atostogų. Tai buvo rudaplaukis, aukštas ir apkūnus vyras tamsiai mėlyna elegantiška uniforma su geltonomis pynelėmis raudonais kutais, sidabrinėmis žvaigždutėmis apykaklėje, su balto-

mis odinėmis pirštinėmis ir raudona feska. Išsipustęs, besišypsąs, nepaprastai tvarkingas ir žvalus, jis puikavosi mieste, žvangindamas į grindinį ilgu savo kardu, stengdamasis pasirodyti visiems malonus ir pasitikintis — žmogus, kuris valgo imperatoriaus duoną, neabejodamas savo jėgomis ir nebijodamas kitų.

Kai Muchamedas-begas, užėjęs į hodžos parduotuvę ir pasiteiravęs apie jo sveikatą, atsisėdo išgerti kavos, Ali-hodža pasinaudojo proga ir, kaip valdžios žmogui, gyvenančiam toli nuo jų miesto, išklojo savo didį rūpestį. Išaiškino jam, koks reikalas, kas buvo daroma ant tilto ir kas šnekama mieste, ir paklausė, ar įmanomas daiktas, kad būtų ruošiamasi griauti tokį visų labui pastatytą tiltą.

Feldfebelis, išgirdęs, koks reikalas, sukluso. Dingo jo plati šypsena, rausvas nuskustas veidas sustingo, tartum per paradą išgirdęs komandą „ramiai“. Jis truputį patylėjo, lyg sutrikęs, o paskui prislopintu balsu atsakė:

— Dalelė tiesos čia yra. Bet jeigu nori, atvirai tau pasakysiu: geriausia apie tai neklausinėti ir nekalbėti, nes tas dalykas priklauso kariniams pasirengimams, yra karinė paslaptis, ir taip toliau, ir panašiai.

Hodža neapkentė visų naujų posakių, ypač tų „ir taip toliau“. Ne tik dėl to, kad jie rėžė jam ausį, bet ir todėl, jog jautė, kad jais svetimšaliai slepia tiesą, kad visa, kas prieš tai pasakyta — tušti žodžiai.

— Dėl dievo, nekartok man tų „ir taip toliau“, tik pasakyk, išaiškink, jeigu gali, kas ten daroma tiltui. Tai neturi būti paslaptis. Ir kokia čia paslaptis, jeigu ją žino mokiniai? — piktai užsipuolė hodža.— Ir ką bendra turi tiltas su jų karais?

— Turi, Ali-hodža, ir dar kaip turi,— atsakė vėl šypsodamasis Brankovičius.

Jis mielai ir trumpai iš aukšto paaiškino, kaip paprastai kalbama su vaikais, kad visa tai numatyta kariniame statute, kad tam yra pionieriai ir pontonininkai, kad imperatoriaus kariuomenėje kiekvienas turi savo darbą ir nėra ko rūpintis ir kištis į svetimus reikalus.

Klausėsi jo hodža, klausėsi išpūtęs akis, bet nedaug tesuprato ir pagaliau neištvėrė:

— Tebūnie taip, brolau, bet ar jie žino, kad tiltas yra šventa vizirio dovana, kad jis pastatytas jo sielos išganymui ir dievo garbei ir kad sunki nuodėmė net akmenį iš jo išlupti?

Feldfebelis tik išskėtė rankas, gūžtelėjo pečiais, sučiaupė lūpas ir taip prisimerkė, kad jo veidas pasidarė klastingai pagarbus, sustingęs,

nejautrus ir abejingas, kaip visų žmonių, ilgai tarnavusių pasenusiam, supuvusiam valdžios aparatui, kur atsargumas seniai virtęs beširdiškumu, o paklusnumas — bailumu. Baltas neprirašytas popieriaus lapas daugiau pasako negu tokio veido nebylus atsargumas. Netrukus imperatoriaus tarnas pakėlė akis, nuleido rankas, jo veidas išsilygino įgaudamas buvusią savim pasitikinčio, linksmo žmogaus išraišką, kurioje kaip du srautai susiliejo Vienos manieringumas ir turkiškas mandagumas. Pakeitęs kalbos temą, rinktiniais žodžiais pasidžiaugęs hodžos sveikata ir pagyręs, kad jaunai atrodo, Muchamedas-begas atsisveikino taip pat be galo meiliai, kaip ir atėjęs. O hodža liko sutrikęs su savo abejonėmis, susirūpinęs nė kiek ne mažiau kaip pirma. Paskendęs sunkiose mintyse, jis pro krautuvės duris žiūrėjo į žėrintį kovo pirmos dienos grožį. Priešais jį šonu stovėjo amžinas ir amžinai toks pat tiltas; pro jo baltas arkas buvo matyti žalias, spindintis ir neramus Drinos vanduo, panašus į nepaprastą, saulėje tviskantį dvispalvį vėrinį.

XVIII

Įtempimas, kurį žmonės vadino aneksijos krize, metęs grėsmingą šešėlį ant tilto ir miesto, staiga atslūgo. Derybomis ir susirašinėjimu tarp suinteresuotų sostinių viskas buvo išspręsta taikiai.

Siena, nuo seno taip greit subruzdanti siena, šį kartą išliko rami. Kariuomenė, kuri taip gausiai buvo užplūdusi miestą ir pasienio kaimus, pirmomis pavasario dienomis pradėjo trauktis. Tačiau, kaip visada būna, krizės sukelti pasikeitimai liko. Mieste įgula dabar buvo daug didesnė negu anksčiau. Tiltas taip ir liko užminuotas. Tik niekas apie tai negalvojo, vien Ali-hodža Muteveličius. Plotą į kairę pusę nuo tilto, sustiprintą senovine siena, kur buvo miesto sodas, dabar užėmė karinė valdžia. Vidury sodo iškirto vaismedžius ir toje vietoje pastatė gražų dviejų aukštų namą. Tai naujas karininkų kazino, nes senasis, nedidelis žemas pastatas ant Bikavaco kalno, pasidarė per ankštas padidėjusiam karininkų skaičiui. Tokiu būdu dabar į dešinę pusę nuo tilto stovėjo Lotikos viešbutis, o į kairę — karininkų kazino, du balti beveik vienodi namai; tarp jų — turgaus aikštė, apsupta parduotuvių, o aukščiau — didžiulės kareivinės, kurias žmonės kadaise čia buvusiems Mechmedo-paša užeigos namams atminti vadino „Akmeniniu chanu“.

Kariuomenei užplūdus pereitą rudenį, pašoko kainos; jos laikėsi ir atrodė, kad nekris, o toliau kils. Tais metais buvo atidaryti du ban-

kai — serbų ir musulmonų. Žmonėms vekseliai buvo kaip vaistai. Visi lengvabūdiškai lindo į skolas. Bet kuo daugiau žmogus turi pinigų, tuo daugiau reikia. Tik tiems, kurie neprotingai leido daugiau, negu uždirbo, gyvenimas dar atrodė lengvas ir smagus. Tačiau krautuvininkai ir biznieriai buvo susirūpinę. Skolon imamų prekių mokėjimo terminai trumpėjo. Solidžių ir patikimų pirkėjų pasitaikydavo vis rečiau. Vis daugiau kaupėsi prekių, kurių kainos per aukštos daugumui gyventojų. Daugiausia buvo prekiaujama smulkmenomis, vis labiau žmonės ieškojo pigesnių prekių. Stambius sandėrius sudarinėjo tik abejotini klientai. Teliko vienas pelningas ir patikimas dalykas — tiekimas armijai arba valstybinėms organizacijoms, bet jis buvo ne visiems prieinamas. Valstybiniai ir bendruomenės mokesčiai vis didėjo ir griežčiau buvo išieškomi. Visi jautė nesveiko biržos svyravimo pasekmes. Pelnas dingdavo nežinia kieno rankose, o nuostoliai atsiliepdavo tolimiausiems monarchijos kampeliams, sunkino smulkiąją prekybą, slėgė tarpininkus ir pačius vartotojus.

Miesto nuotaika nebuvo nei giedresnė, nei ramesnė. Staigus atoslūgis neatnešė tikro nusiraminimo nei serbams, nei musulmonams; vieni liko slaptai nusivylę, kiti — nepasitikį ir netikri dėl ateities. Vėl žmonės be aiškių priežasčių ir tiesioginės dingsties pradėjo laukti didelių įvykių. Visi puoselėjo kažkokią viltį, kažko tikėjosi (tiesą sakant, vieni tikėjosi, kiti bijojo), viską vertino tik tuo požiūriu ir pagal tai. Žmonių širdys nerimo, nieko, net paprastų žmonių, ypač jaunimo, nebepatenkino vienodas gyvenimas, kokį jie metų metais gyveno. Kiekvienas norėjo geriau, ieškojo daugiau arba bijojo, kad nebūtų blogiau. Seni žmonės jau su apgailestavimu minėjo turkų laikais viešpatavusią „saldžią ramybę“, kurią jie laikė aukščiausiu tikslu ir tobuliausia viešo ir asmeninio gyvenimo forma, kuri dar buvo išlikusi pirmaisiais austrų valdžios dešimtmečiais. Bet tokių buvo nedaug. Visi kiti veržėsi į triukšmingą, neramų, rizikingą gyvenimą. Troško stiprių įspūdžių — savų ar svetimų ar bent ieškojo įvairumo, triukšmo, dirginimų, kurie keltų tikrų išgyvenimų iliuzijas. O dėl to keitėsi ne tik gyventojų nuotaika, bet ir miesto išorė. Pradėjo keistis net nuo seno nusistovėjęs gyvenimas kapijoje su tyliais pašnekesiais, ramiais apmąstymais, linksmais pokštais ir meilės dainomis, skambančiomis tarp dangaus, vandens ir kalnų.

Kavos pardavėjas kapijoje nusipirko gramofoną, gremėzdišką medinę dėžę su didžiule žydros gėlės formos skardine triūba. Jo sūnus keičia plokšteles ir adatas ir visą laiką suka tą rėkiančią mašiną, nuo

kurios dreba visa kapija ir skardi abu krantai. Jis turėjo ją įsigyti, kad neatsiliktų nuo kitų, nes dabar gramofonai groja ne tik draugijose ir skaityklose, bet ir kukliausiose smuklėse, kur kadaise žmonės sėdėdavo po liepa, žolėje arba saulėtoje terasoje ir tyliai šnekučiuodavo. Dabar visur — priklausomai nuo svečių skonio — gramofonai gergždžiančiu balsu klykia turkiškus maršus, serbų patriotines dainas, Vienos operečių arijas. Kur nėra triukšmo, blizgesio, sambrūzdžio, ten neina žmonės, nėra prekybos.

Daugelis skaito laikraščius — godžiai, bet paviršutiniškai ir probėgšmais; visus domino tik sensacingos antraštės pirmame puslapyje, išspausdintos stambiu šriftu. Straipsnius smulkiomis raidėmis mažai kas skaito. Visus įvykius palydi triukšmas ir skambūs žodžiai. Jaunuoliams atrodydavo, kad diena praėjo niekais, jeigu vakare, einant miegoti, nespengia ausyse ir neraibsta akys nuo viso to, ką girdėjo ir matė.

Į kapiją renkasi orūs ir iš pažiūros abejingi miesto kilmingieji pasiklausyti žinių apie turkų karą su italais Tripolyje. Jie godžiai klausosi, ką rašo laikraščiai apie jauną ir narsų turkų majorą Enverą-begą, kuris kovėsi su italais ir gynė sultono žemę kaip koks Sokolovičiaus ar Čupriličiaus palikuonis. Jie raukosi nuo garsios gramofono muzikos, kuri blaško jų mintis, širdyje užgniaužę skausmą dėl tolimos turkų provincijos likimo Afrikoje.

Pasitaiko, kad kaip tik tuo metu per tiltą eina iš darbo meistras Peras, apsirengęs drobiniu kostiumu, baltu nuo akmens dulkių ir išteptu dažais bei terpentinu. Jis jau susenęs ir dar labiau sulinkęs, drovus ir bailus. Kaip ir tada, po Lukenio pasikėsinimo į imperatorienę, jis ir dabar nežinia kodėl jaučiasi kaltas dėl to, ką ten kažkur daro jo tautiečiai italai, su kuriais jis seniai nepalaiko jokių ryšių. Staiga kažkas iš jaunų turkų šūkteli:

— Nori Tripolio, šunsnuki? Še tau!

Ir plūsdamasis rodo jam špygą, nepadoriai gestikuliuoja.

Meistras Peras, išvargęs ir pakumpęs, su įrankiais po pažastim, tik dar labiau užsimaukšlina skrybėlę ant akių, stipriau sukanda pypkę ir nuskuba namo į Meidaną.

Čia laukia jo Stana, taip pat jau susenusi, bet vis dar smarki ir aštrialiežuvė. Jis gailiai pasiskundžia jai turkų pienburniais, kad jie kalbą nepadorius dalykus, kimbą prie jo dėl Tripolio, apie kurį jis lig tol neturėjęs jokio supratimo. O Stana kaip Stana, nenori jo suprasti ir atjausti, dar sako, jog pats kaltas ir gavo ką užsitarnavęs.

— Jeigu būtum vyras, o ne skuduras, kaukšteltum vienam kitam per makaulę su kaltu ar plaktuku, tada praeitų jiems noras užkabinėti, bėgtų kiek įkabindami vien pamatę tave ant tilto.

— Oi Stana, Stana,— gailiai atsidūsta geraširdis meistras Peras,— kaip gali žmogus žmogui duoti plaktuku per galvą?

Taip plaukė metai su smulkiais ir dideliais bruzdėjimais, kurie daugumui žmonių tokie būtini. Ir štai atėjo 1912 metų ruduo, o paskui 1913 metai su Balkanų karu ir serbų pergalėmis. Tokia jau keista buvo lemtis, kad tai, kas turėjo tokios didelės reikšmės tiltui, miestui ir jo gyventojams, atėjo tyliai, beveik nepastebimai.

Virš miesto plaukė auksiniai spalio vidudieniai ir rausvi saulėtekiai bei saulėlydžiai, žmonės laukė kukurūzų derliaus ir šviežios rakijos. Šviečiant vidudienio saulei, kapijoje dar galima buvo šildytis. Atrodė, kad virš miesto laikas neteko žado. Kaip tik tada viskas ir prasidėjo.

Raštingiems žmonėms dar nespėjus suvokti, ką reiškia prieštaringi laikraščių pranešimai, suliepsnojo karas tarp Turkijos ir keturių Balkanų valstybių ir nusirito senaisiais keliais per Balkanus. Ir kol žmonės spėjo teisingai suprasti šio karo esmę ir reikšmę, jis pasibaigė serbų ir krikščionių ginklo pergale. Visa tai įvyko toli, be gaisrų pasienyje, be patrankų griausmo ir galvų kirtimo kapijoje. Panašiai kaip ir finansinės bei prekybinės operacijos, visi tie svarbūs dalykai vyko kažkur toli ir nepaprastai greit. Ten kažkur, pasaulyje, buvo lošiamas didelis lošimas, griaudėjo mūšiai ir buvo sprendžiamas kiekvieno žmogaus likimas.

Nors iš pažiūros miestas atrodė ramus ir nepasikeitęs, bet žmonių širdyse tie įvykiai kėlė tikras entuziazmo audras ar didžiausią neviltį. Kaip ir visa kita, kas dėjosi pastaraisiais metais, taip ir šie dalykai serbams ir musulmonams sužadino priešingus jausmus, vienodus nebent stiprumu. Įvykiai pranoko visus pirmųjų lūkesčius, o kitų lyg ir pasitvirtino būgštavimai. Troškimai, kurie šimtus metų skriejo daug greičiau, negu sukosi lėtas istorijos ratas, dabar, skubėdami realizuotis, negalėjo prisitaikyti prie fantastinio įvykių tempo ir drąsiausių žygių.

Vienintelis šio lemtingo karo epizodas, kurį Višegradas galėjo pamatyti ir tiesiogiai pajusti, buvo baisiai trumpas ir labai paprastas.

Prie Uvaco upės, kur eina Austrijos-Vengrijos ir Turkijos siena, o austrų žandarų kareivines ir turkų sargybinę skiria medinis tiltas, į austrų pusę perėjo turkų karininkas su būreliu karių. Čia jis teatrališkai sulaužė į tilto turėklus savo špagą ir pasidavė Austrijos žandarams. Tuo momentu nuo kalnų pradėjo leistis serbų pėstininkai pilko-

mis uniformomis. Jie nustūmė nešiuolaikišką turkų kariuomenę palei visą Bosnijos ir Sandžako sieną. Išnyko pasienio trikampis tarp Austrijos, Turkijos ir Serbijos. Turkijos siena, kuri dar vakar buvo vos penkiolika kilometrų nuo miesto, staiga atsitraukė daugiau kaip per tūkstantį kilometrų, kažkur net už Adrianopolio.

Per tokį trumpą laiką šitiek pasikeitimų iš pagrindų sukrėtė miestą. Drinos tiltui tie pasikeitimai turėjo lemiamos reikšmės. Geležinkelis į Sarajevą, kaip matėme, paralyžiavo visus jo ryšius su Vakarais, o dabar staiga nutrūko ryšiai ir su Rytais. Ir štai tie patys Rytai, kurie sukūrė šį tiltą ir kurie ką tik buvo čia pat, nors, tiesa, palaužti ir išklibę, bet tikri ir amžini kaip žemė ir dangus, dabar staiga dingo tarsi šmėkla, o tiltas bejungė tik dvi miesto dalis ir keliasdešimt kaimų abipus Drinos.

Didžiulis akmeninis tiltas, kuris, iš Sokolovičių kilusio vizirio sumanymu ir dievobaimingu sprendimu, turėjo sulydyti dvi imperijos dalis ir „didesnei dievo garbei" palengvinti kelią iš Vakarų į Rytus ir atgal, dabar iš tikrųjų liko atkirstas ir nuo Rytų, ir nuo Vakarų, paliktas likimo valiai kaip laivas ant seklumos ar apleista šventovė. Ištisus tris šimtmečius jis atlaikė visas audras, sąžiningai atliko savo misiją, bet pasaulis apvirto aukštyn kojomis, pasikeitė žmonių poreikiai, ir jį išdavė jo paties misija. Per šį tvirtą ir gražų kolosą dar šimtmečius būtų galėjusios žygiuoti armijos ir traukti karavanai, bet dėl amžinų ir nenuspėjamų žmonių santykių kaprizų vizirio palikimas, tarsi pamojus burtininkui lazdele, buvo ištrenktas iš didžiojo gyvenimo srauto. Dabartinis tilto vaidmuo visiškai nesiderino su jo amžinai jaunatviška išvaizda ir didybe, pilna harmonijos ir tobulumo. Tačiau jis tebestovėjo toks, kokį jį matė didysis viziris savo vaizduotėje ir kokį jį pastatė architektas: didžiulis, gražus ir tvirtas, neįveikiamas jokių permainų.

Reikėjo laiko, reikėjo pastangų, kad miesto gyventojai suprastų visa tai, kas čia pasakyta keliomis eilutėmis, o įvyko per keletą mėnesių. Net sapnuose valstybių sienos nenustumiamos taip greit ir taip toli.

Visa, kas nuo seno snaudė žmonių širdyse kaip tas nebylus ir sustingęs tiltas, dabar staiga atgijo, kad pakeistų kasdieninį gyvenimą, visuomenės nuotaikas ir atskirų žmonių likimus.

Pirmos 1913 metų vasaros dienos lietingos ir šiltos. Kapijoje sėdi prislėgti Višegrado musulmonai, seni žmonės, po keletą susibūrę apie vieną jaunesnį, kuris jiems skaito laikraščius, aiškina svetimus posakius, neįprastus pavadinimus ir rodo žemėlapyje. Visi ramiai rūko ir nejudėdami žiūri tiesiai prieš save, bet neįstengia visiškai nuslėpti

susirūpinimo ir nerimo. Dėdamiesi ramūs, jie lenkiasi prie žemėlapio, kur pažymėtas būsimas Balkanų pusiasalio padalijimas. Išsiraizgiusios kreivos linijos nieko jiems nesako, bet seniai viską žino ir supranta, nes savo krašto geografija įaugusi į kraują, o pasaulio vaizdą jaučia instinktyviai.

— Kam teko Uščupas? — lyg ir abejingai klausia vienas seniokas skaitantį jaunuolį.

— Serbijai.

— Ajai!

— O kieno bus Salonikai?

— Graikų.

— Ajajai!

— O Adrianopolis? — klausia kitas tyliai.

— Atrodo, Bulgarijos.

— Ajajaijajai...

Jie nedūsauja garsiai ir graudžiai kaip moterys ir silpnadvasiai vyrai, bet giliai ir slopiai, ir jų atodūsiai, prasiveržę pro tankius ūsus, dingsta vasaros ore su pypkių dūmais. Daugumas tų senių turi daugiau kaip septyniasdešimt metų. Jų vaikystės laikais turkų viešpatystė siekė nuo Likos ir Korduno ligi Stambulo, o nuo Stambulo lig tolimo ir neįžengiamo Arabistano pakraščių. (O „turkų viešpatystė" — tai didžiulė, nedaloma ir nesuardoma Mahometo tikėjimo bendruomenė, visa toji žemės rutulio dalis, „kur skamba muedzino balsas".) Jie tą gerai atsimena, bet atsimena ir tai, kaip paskui turkų viešpatystė pasitraukė iš Serbijos į Bosniją, o iš Bosnijos į Sandžaką. O dabar susilaukė, kad toji viešpatystė, tarytum fantastiškas jūros atoslūgis, staiga nuvilnijo kažkur toli, o jie liko kaip jūrų žolė ant kranto, apgauti, netikri dėl rytdienos, pamesti savo pačių ir piktos lemties valiai. Viskas yra dievo duota, visur, be jokios abejonės, dievo pirštas, bet žmogui tat sunkiai suvokiama: jam gniaužia kvapą, drumsčiasi mintys, jis jaučia, kaip iš po kojų tarsi kilimas išslysta žemė, kaip valstybės sienos, kurios turi būti amžinos ir neliečiamos, kaitaliojasi, tolsta ir dingsta kažkur kaip aikštingi pavasario upokšniai.

Ausdami tokias mintis ir prisiminimus, sėdi seniai kapijoje ir išsiblaškę klausosi, ką rašo laikraščiai. Klausosi tyliai, nors žodžiai, kuriais laikraščiuose kalbama apie monarchus ir valstybes, jiems atrodo akiplėšiški, beprotiški, nepadorūs, o pati rašto kalba — bedieviška, prieštaraujanti amžiniems dėsniams ir gyvenimo logikai, kažkas tokio, kas „nesibaigs geruoju" ir su kuo protingas ir doras žmogus negali

taikstytis. Virš galvų draikosi tabako dūmai. Aukštai danguje plaukia balti iškrikę lietingos vasaros debesys, o žeme skrieja greiti dideli jų šešėliai.

O naktį toje pačioje kapijoje ilgai sėdi jauni serbų vaikinai, garsiai ir drąsiai traukdami dainas apie serbų patranką, ir niekas jų nebaudžia. Tarp jų dažnai esti studentų ir vidurinių mokyklų moksleivių. Tai daugiausia išblyškę sulysę jaunuoliai ilgais plaukais, su juodomis žemomis skrybėlėmis plačiais kraštais. Šį rudenį jie renkasi čia labai dažnai, nors mokslo metai jau prasidėję. Jie atvažiuoja Sarajevo traukiniu su užduotimis ir slaptažodžiais, vakare pasirodo kapijoje, bet nelaukia, kol mieste išauš — Višegrado jaunimas patikimais keliais perveda juos į Serbiją.

O prasidėjus vasarai ir atėjus moksleivių atostogoms, miestą ir tiltą pagyvina iš Višegrado kilę moksleiviai ir studentai. Jaunimas paveikia visą miesto gyvenimą.

Birželio pabaigoje atvyksta Sarajevo gimnazistų grupė, o liepos pirmoje pusėje pasirodo vienas po kito Vienos, Prahos, Graco ir Zagrebo universitetų studentai — teisininkai, medikai, filosofai. Su jų atvykimu pasikeičia net išorinis miesto vaizdas. Turgavietėje ir kapijoje šmėsčioja jauni jų veidai, pasikeitę, neatpažįstami, o jų elgesys, kalba ir drabužiai labai skiriasi nuo miesto gyventojų įprastinių manierų ir amžinai vienodo apsirengimo. Jų kostiumai tamsūs ir sukirpti pagal naujausią madą. Tai *Glockenfaçon,* kuris visoje Vidurio Europoje laikomas paskutiniu mados žodžiu ir gero skonio viršūne. Ant galvų minkštos panamos nuleistais kraštais su šešių ramių spalvų apvadu. Batai amerikietiški, plačiomis riestomis nosimis. Daugumas nešiojasi nepaprastai storas bambukines lazdas. Švarko atlape „Sakalo“ arba kitos studentų draugijos metalinis ženkliukas.

Studentai atsiveža ir naujų žodžių, sąmojo, naujų dainų ir šokių, kuriuos jie šoko žiemą baliuose, o svarbiausia — naujų knygų, brošiūrų serbų, čekų ir vokiečių kalbomis.

Višegrado jaunimas studijavo ir anksčiau, pirmąjį austrų okupacijos dvidešimtmetį, bet ne taip gausiai ir ne taip pakiliai nusiteikęs. Per tuos dvidešimt metų keli baigė Sarajevo mokytojų seminariją, du trys — teisę ar filosofiją Vienoje, bet tai buvo retos išimtys, kuklūs jaunuoliai, kurie tyliai išlaikydavo egzaminus ir, baigę studijas, pradingdavo pilkose ir begalinėse valstybinės biurokratijos gretose. Nuo to laiko studentų skaičius mieste staiga išaugo. Dabar tautinių švietimo draugijų dėka studijuoti vyko ir valstiečių bei smulkių amatininkų

vaikai. Dar labiau pasikeitė pačių studentų dvasia ir charakteris.

Tai jau nebe tie pirmųjų okupacijos metų studentai, kuklūs ir nekalti jaunuoliai, atsidavę vien studijoms. Tai ir ne tie ankstesni miesto lėbautojai, pinigų švaistytojai, būsimi pirkliai ir amatininkai, kurie kapijoje eikvodavo jaunystės jėgų perteklių ir apie kuriuos tėvai kalbėdavo: „Reikia apvesdinti, kad būtų ramesnis!" Tai nauji žmonės, kurie gauna išsimokslinimą ir išprusimą įvairiuose miestuose ir kraštuose, veikiami įvairių įtakų. Iš didelių miestų, universitetų ir gimnazijų jaunuoliai atvyksta kupini išdidžios drąsos, kurios paprastai įgauna jaunuolis, pirmą kartą paragavęs mokslo, susižavėjęs idėjomis apie tautos teisę į laisvę ir kiekvieno žmogaus teisę į pasiturimą gyvenimą ir pagarbą. Per kiekvienas vasaros atostogas jie atveža liberalių pažiūrų socialiniais ir religiniais klausimais, kursto atgimusią tautinę savimonę, kuri pastaruoju metu, ypač po serbų pergalės Balkanų kare, virto visuotiniu tikėjimu, o daugeliui jaunuolių — fanatišku troškimu veikti ir aukotis.

Kapija — pagrindinė jų susitikimų vieta. Čia jie renkasi po vakarienės. Tamsoje, mirksint žvaigždėms ar šviečiant mėnuliui, tykią naktį virš ūžiančios upės skamba jų dainos, pokštai, garsios kalbos ir begaliniai ginčai, nauji, drąsūs, naivūs, nuoširdūs ir karšti.

Su moksleiviais čia renkasi ir jų vaikystės draugai, kurie kartu mokėsi pradinėse mokyklose, paskui liko mieste dirbti pameistriais, krautuvių pardavėjais, smulkiais raštininkais. Jų yra dvi kategorijos. Vieni patenkinti savo likimu ir gyvenimu mieste, kur jie pasiliks visą amžių. Tie smalsiai ir draugiškai žiūri į savo mokytus draugus, stebisi, bet nė nebando su jais susilyginti; jie be mažiausio pavydo džiaugiasi jų sėkme ir iškilimu. Kiti negali susitaikyti su gyvenimu savo mieste, kur jie liko susiklosčius aplinkybėms, trokšta kažkokio geresnio, tobulesnio gyvenimo, kuris juos aplenkė ir kasdien vis labiau tolsta ir darosi nepasiekiamas. Nors tie jaunuoliai tebedraugauja su mokyklos suolo draugais, jie skiriasi nuo savo mokslus einančių bendraamžių šiurkščia ironija, nemaloniu tylėjimu. Jie negali kaip lygūs dalyvauti visuose pokalbiuose. Todėl, nuolat graužadamiesi dėl savo neišsimokslinimo, jie čia įkyriai ir nenuoširdžiai pabrėžia savo nemokšiškumą ir tamsumą, palyginti su laimingaisiais draugais, čia vėl piktai viską pašiepia iš savo nežinojimo aukštybių. Ir vienu, ir kitu atveju iš jų trykšte tryškšta pavydas. Tačiau jaunystė nepaiso nė blogiausių instinktų ir laisvai, nerūpestingai toliau žengia į priekį.

Buvo ir dar bus mieste šviesių naktų, nuostabiai spindės virš jo

žvaigždynai ir mėnulis, bet dievai žino, ar kada nors dar jaunuoliai leis laiką kapijoje šitaip kalbėdami, mąstydami ir jausdami. Tai buvo karta sukilusių angelų, kurie tą vieną trumpą akimirką, tebeturėdami angelų teises bei galią, nebuvo praradę ir liepsningo maištininkų išdidumo. Šie valstiečių, pirklių ir amatininkų sūnūs iš atkampaus Bosnijos miestelio be ypatingų pastangų gavo iš likimo atvertą langą į pasaulį ir neribotos laisvės iliuziją. Jie leidosi į tą pasaulį, paveldėję visus gimtojo miesto žmonių bruožus, rinkosi daugiau ar mažiau pagal sugebėjimus, akimirkos nuotaiką ar visai atsitiktinai studijų dalykus, pramogas ir pažįstamus bei bičiulius. Daug iš to, ką matė, daugumas jų negalėjo ir neįstengė suvokti ir paimti, bet nebuvo nė vieno, kuris nejaustų, kad gali pasiekti, ko tik panorės, ir kad viskas, kiek akis užmato, yra jo. Gyvenimas (šis žodis buvo dažnai kartojamas jų kalbose, kaip ir to laiko literatūroje ir politikoje, ir rašomas iš didžiosios raidės) jiems buvo nevaržomų jausmų, žinių troškimo ir nežabotų sentimentalių žygių arena. Visi keliai jiems atrodė atviri ligi begalybės; daugeliu iš tų kelių jie niekada nė nemėgino žengti, bet saldžiai svaigo gyvenimu vien galėdami (bent teoriškai) laisvai rinktis, kurį tik panorės, ir drąsiai pereidinėti iš vieno į kitą. Tai, ką kitų kraštų, kitų tautų ir kitų epochų žmonės pasiekė ištisų kartų pastangomis, ilgaamžių kančių ir gyvybės kaina ar paaukoję net brangesnius už gyvybę dalykus, jie gavo kaip netikėtą palikimą ir pavojingą likimo dovaną. Fantastiška ir neįtikima, bet tai buvo tikras dalykas: jie galėjo daryti su savo jaunyste, ką norėjo, nes gyveno visuomenėje, kur socialinės ir asmeninės moralės dėsniai, apimantys net kriminalinių nusikaltimų sąvokas, tais laikais pergyveno visišką krizę, buvo laisvai aiškinami, bet kokia žmonių grupė ar vienas asmuo galėjo juos atmesti arba priimti; jie galėjo laisvai mąstyti, samprotauti, kaip nori; jie galėjo kalbėti, kas ateina į galvą, ir daugumui žodžiai atstojo darbus, tenkino jų atavistinį siekimą didvyriškumo ir garbės, prievartos ir griovimo, bet neskatino veikti ir jausti aiškią atsakomybę už tai, kas pasakyta. Gabiausi iš tų jaunuolių niekino tai, ko turėjo mokytis, nevertino to, ką galėjo nuveikti, bet puikavosi tuo, ko neišmanė ir žavėjosi, kas buvo ne jų jėgoms. Sunku įsivaizduoti pavojingesnę pažiūrą į gyvenimą ir tikresnį kelią į nepaprastus žygdarbius arba visišką žlugimą. Tik geriausi ir stipriausi fanatiškai lyg fakyrai pasinerdavo į veiklą ir sudegdavo tarytum muselės, kad amžininkai iškart galėtų juos šlovinti kaip kankinius ir šventuosius (juk nėra kartos, kuri neturėtų savo šventųjų) ir užkelti ant nepasiekiamo idealo pjedestalo.

Kiekviena žmonių karta turi savo iliuzijų dėl civilizacijos: vieni įsitikinę, kad kursto jos ugnį, o kiti — kad yra jos gesimo liudininkai. O iš tikrųjų civilizacija visada liepsnoja, smilksta ir gęsta priklausomai nuo to, kaip į ją žiūrėsi. Ši karta, kuri dabar kapijoje virš upės po žvaigždėtu dangum perkratinėja filosofinius, socialinius ir politinius klausimus, turi tik daugiau iliuzijų, kitais atžvilgiais ji panaši į kitas. Ir šiai kartai atrodo, kad ji uždega naujos civilizacijos fakelą ir gesina smilkstančią senosios ugnelę. Ypatinga galima apie ją pasakyti tiek: seniai nebuvo kartos, kuri būtų daugiau ir drąsiau svajojusi ir kalbėjusi apie gyvenimą, laimę ir laisvę ir kuri būtų mažiau gavusi iš gyvenimo, daugiau kentėjusi, sunkiau vergavusi ir sudėjusi daugiau aukų, negu teks kentėti, vergauti ir aukotis šitai. Tačiau tomis 1913 metų vasaros dienomis ateitis dar buvo tik drąsi, bet neaiški pranašystė. Viskas atrodė kaip jaudinantis naujas žaidimas ant šio senovinio tilto, kuris baltavo liepos naktimis, apšviestas mėnesienos, tyras, jaunas ir nesikeičiantis, gražus ir tvirtas, tvirtesnis už viską, ką laikas gali atnešti, o žmonės — sugalvoti ir padaryti.

XIX

Kaip viena šilta rugpjūčio naktis panaši į kitą, taip ir anų Višegrado studentų ir moksleivių kalbos visą laiką tos pačios arba panašios.

Greitosiomis su apetitu pavakarieniavę (visą dieną jie maudėsi ir kaitinosi saulėje), jie vienas po kito renkasi kapijoje. Štai siuvėjo iš Meidano sūnus Janka Stikovičius, jau baigęs Grace gamtos mokslų fakulteto keturis semestrus. Tai liesokas jaunuolis, aštraus profilio, lygiais juodais plaukais, garbėtroška, jautrus, nepatenkintas pats savimi, o dar daugiau viskuo, kas yra aplink. Daug skaito ir, pasirašydamas visiems žinomu slapyvardžiu, siunčia straipsnius į revoliucinius jaunimo laikraščius Prahoje ir Zagrebe. Jis rašo ir eilėraščius ir spausdina juos kitu pseudonimu. Paruošė net rinkinį, kurį žada išleisti leidykla „Zora" („Nacionalinių leidinių leidykla"). Be to, jis geras oratorius ir karštas polemikas studentų susirinkimuose. Po jo atėjo Velimiras Stevanovičius, sveikas, augalotas, nežinomos kilmės, svetimoje šeimoje užaugęs vaikinas, ironiškas, taupus ir darbštus, bebaigiąs mediciną Prahoje. Paskui — Jakovas Herakas, geraširdžio ir populiaraus Višegrado laiškininko sūnus, neaukštas brunetas, skvarbaus žvilgsnio teisininkas, greitakalbis, socialistas, mėgstąs ginčytis. Gėdydamasis savo

geros širdies, jis slepia visus jausmus. Ranka Michailovičius, tylus, malonaus būdo jaunuolis, studijuojantis teisę Zagrebe, jau dabar svajoja apie valdininko karjerą, mažai dalyvauja ginčuose ir kalbose apie meilę, politiką ir pažiūras į gyvenimą bei socialinę santvarką. Jis yra proanūkis popo Michailos, kurio galva su papirosu dantyse buvo pamauta ant baslio ir iškelta toje pačioje kapijoje.

Čia yra ir keletas Sarajevo gimnazistų. Jie godžiai klausosi vyresnių draugų pasakojimų apie didmiesčių gyvenimą, o vaikiškos garbės ir slaptų troškimų sujaudintoje savo vaizduotėje viską mato daug didingiau ir gražiau, negu iš tikrųjų yra ir gali būti. Tarp jų ir Nikola Glasinčaninas, išblyškęs nerangus jaunuolis, kuris, dėl neturto, silpnos sveikatos ir prasto mokymosi baigęs tiktai keturias gimnazijos klases, grįžo į Višegradą ir ėmė dirbti raštininku medieną eksportuojančioje vokiečių firmoje. Jis kilęs iš nusigyvenusios pirklių šeimos Okolištoje. Jo senelis Milanas Glasinčaninas, pralošęs jaunystėje didelę dalį turto, prasidėjus okupacijai mirė Sarajevo psichiatrinėje ligoninėje. Seniai miręs ir jo tėvas Petaras, ligotas, bevalis, silpnas ir nežymus žmogus. Dabar Nikola ištisas dienas praleidžia upės pakrantėje prie darbininkų, kurie ridena ir plukdo sunkius pušinius rąstus; jis užrašinėja rąstų kubatūrą, o paskui kanceliarijoje sumuoja ir įtraukia į sąrašus. Tą vienodą darbą tarp pilkų žmonių, be jokio polėkio ir platesnių perspektyvų, Glasinčaninas laiko pažeminimu ir kančia. Neturėdamas jokios vilties pakeisti savo socialinę padėtį ar iškilti, šis jautrus jaunuolis be laiko suseno, pasidarė irzlus ir nešnekus. Laisvu laiku jis daug skaito, bet tas dvasinis penas neteikia jam jėgų ir nekelia nuotaikos, nes visi polėkiai jam slopsta. Jo nelemtas likimas, vienatvė ir kančios atvėrė akis, sustiprino pastabumą, bet gražiausios mintys ir brangiausi proto atradimai tik dar labiau jį gniuždo ir skaudina, nes dar labiau išryškina jo nesėkmę ir beviltišką gyvenimą mieste.

Pagaliau ateina ir Vlada Maričius, šaltkalvis, linksmas ir geras vaikinas, kurį draugai iš aukštųjų mokyklų myli ir kviečiasi tiek dėl gražaus stipraus baritono, tiek dėl nuoširdaus ir gero būdo. Tasai tvirtas jaunuolis su šaltkalvio kepuraite priklauso tiems kukliems žmonėms, kurie patenkinti savimi, su niekuo nesilygina ir nesivaržo, dėkingai ir ramiai ima, ką duoda gyvenimas, ir patys atiduoda, ką turi.

Yra čia ir dvi vietinės mokytojos Zorka ir Zagorka, abi gimusios Višegrade. Jų palankumo siekia visi jaunuoliai, joms esant, niekad nesibaigia meilės žaidimai, naivūs, painūs, bravūriški ir negailestingi. Jų akivaizdoje, nelyginant kokie viduramžių turnyrai damų garbei,

vyksta diskusijos; dėl jų paskui kas nors sėdi vienišas kapijoje ir rūko tamsoje arba dainuoja prisidėjęs prie išgėrusių draugijos; dėl jų draugai užsidega slapta neapykanta, nevykusiai slepiamu pavydu ir net atviru pykčiu. Apie dešimtą valandą jos eina namo. Vaikinai dar ilgai pasilieka, bet nuotaika kapijoje genda, kovos įkarštis ima blėsti.

Stikovičius, kuris paprastai vadovauja pokalbiui, šį vakarą tyli ir rūko. Jis sutrikęs ir nepatenkintas savimi, bet slepia tai, kaip ir visus tikruosius savo jausmus, nors jam niekada nepavyksta jų visiškai nuslėpti. Šiandien po pietų jis turėjo pirmą pasimatymą su mokytoja Zorka, gražia putlia blyškaus veido ir degančių akių mergina. Stikovičiaus didžiulėmis pastangomis įvyko sunkiausias mieste dalykas: susitiko vaikinas su mergina slaptoje vietoje taip, kad niekas nematytų ir nesužinotų. Jie pasimatė Zorkos mokykloje, kuri dabar, atostogų metu, tuščia. Jis atėjo viena gatve, per sodą, o ji — kita, pro paradinį įėjimą. Jie atsidūrė niūriame dulkiname kambaryje, ligi lubų prikrautame suolų. Dažnai meilė priversta ieškoti atkampių ir bjaurių vietų. Nebuvo kur nei atsisėsti, nei atsigulti. Abu stovėjo sutrikę ir pasimetę. Tačiau užplūdus aistrai, viską pamiršę, nieko nematydami aplinkui, jie puolė vienas kitam į glėbį ant vieno iš nubrūžintų suolų, kuriuos ji taip gerai pažinojo. Pirmas atsikvošėjo jis ir tuoj pat pradėjo šiurkščiai, kaip paprastai daro jauni vyrai, tvarkytis drabužius ir ruoštis eiti. Ji pravirko. Abu pasijuto nusivylę. Šiek tiek apraminęs merginą, jis išsmuko pro užpakalines duris, kone bėgte pabėgo.

Prie namų jis sutiko laiškininką, šis jam padavė jaunimo žurnalą su jo straipsniu „Balkanai, Serbija, Bosnija ir Hercegovina“. Dar kartą skaitydamas savo straipsnį, užmiršo neseniai patirtą nuotykį. Tačiau ir čia rado dingstį nepasitenkinimui. Straipsnyje buvo spaustuvės klaidų, kai kurie posakiai pasirodė juokingi; dabar, kada jau nieko neįmanoma pakeisti, jis nusprendė, jog daugelį dalykų galima buvo nusakyti gražiau, aiškiau ir glausčiau.

O štai dabar visą vakarą draugai sėdi kapijoje ir ginčijasi dėl jo straipsnio, girdint tai pačiai Zorkai. Pagrindinis jo priešininkas — iškalbus ir karingas Herakas, į viską žiūrįs ir viską kritikuojąs ortodoksinio socializmo požiūriu. Kiti tik kartas nuo karto įsiterpia į diskusiją. O dvi mokytojos tylėdamos pina nematomą laurų vainiką nugalėtojui. Stikovičius menkai ginasi: ir dėl to, jog pats dabar pamatė daug silpnų ir nelogiškų straipsnio vietų, nors kitų akivaizdoje nieku gyvu neprisipažintų, ir dėl to, kad jį kankina scena, įvykusi šiandien popiet nešvariame ir tvankiame mokyklos kambarėlyje. Dabar ji atrodo jam

juokinga ir bjauri, nors ilgą laiką gražioji mokytoja buvo jo karščiausių troškimų ir atkakliausių siekimų objektas. (Ji dabar sėdi vasaros tamsoje ir žiūri į jį spindinčiomis akimis.) Jis jaučiasi kaip skolininkas ir nusikaltėlis, daug duotų, kad galima būtų išbraukti tai, kas įvyko mokykloje, ir kad ji nesėdėtų čia. Šitaip nusiteikusiam, Herakas jam primena įkyrią vapsvą, nuo kurios sunku atsiginti. Jam atrodo, kad turi atsakyti ne tik už savo straipsnį, bet ir už tai, kas šiandien popiet įvyko mokykloje. O labiausiai norėtų dabar būti vienas kur nors toli ir ramiai galvoti apie dalykus, nesusijusius nei su straipsniu, nei su mergina. Tačiau savimeilė verčia jį gintis. Stikovičius citavo Cvijičių ir Štrosmajerį, o Herakas — Kautskį ir Bebelį[22].

— Jūs ne nuo to galo pradedate! — šaukia Herakas, analizuodamas Stikovičiaus straipsnį.— Su Balkanų valstiečiu, paskendusiu skurde ir varge, jokiu būdu neįmanoma sukurti stipraus ir gero valstybės organizmo. Tik ekonomiškai išvadavus išnaudojamąsias klases, valstiečius ir darbininkus, didžiąją tautos dalį, galima sudaryti realias sąlygas savarankiškoms valstybėms formuotis. Toks yra natūralus procesas ir kelias, kuriuo reikia eiti, o ne atvirkščiai. Todėl ir nacionalinis išsivadavimas, ir susivienijimas turi vykti socialinio išsivadavimo ir atgimimo dvasia. Kitaip valstietis, darbininkas ir smulkus amatininkas į naują valstybės formaciją tarsi mirtinus nuodus atsineš savo pauperizmą ir vergo psichologiją, o išnaudotojai — nors jų ir nedaug — savo parazitišką reakcinę mąstyseną ir visus antivisuomeninius instinktus. O iš to negali išeiti nei stiprios valstybės, nei geros visuomenės.

— Visa tai svetima knyginė išmintis, mano mielas,— atsako Stikovičius,— kuri subyra susidūrus su gyvu atgimusių nacionalinių jėgų pakilimu, visų pirma serbų, o paskui chorvatų ir slovėnų, kurie visi siekia vieno tikslo. Visuomenės vystymasis ne toks, kokį numato vokiečių teoretikai, bet visiškai atitinka tikrąją mūsų istorijos esmę ir nacionalinę paskirtį. Nuo Karadžiordžės šūkio „Tegu kiekvienas užmuša savo poną!“ laikų socialiniai klausimai Balkanuose sprendžiami nacionalinio išsivadavimo judėjimu ir karais. Ir viskas visiškai logiška: nuo mažesnio einama prie didesnio, nuo srities ir genties — prie tautos ir valstybės. Argi mūsų pergalės prie Kumanovo ir Bregalnicos nėra taip pat ir pažangios minties, socialinės tiesos didžiausia pergalė?

— Mes dar pamatysime,— prieštarauja Herakas.

— Kas nemato dabar, niekad nepamatys. Mes tikime...

— Jūs tikite, o mes niekuo netikime, tik daiktiniais įrodymais ir faktais,— atkerta Herakas.

— Argi Turkijos žlugimas ir Austrijos-Vengrijos nusilpimas, tas pirmas žingsnis į jos likvidavimą, nėra mažų demokratinių tautų ir pavergtų klasių, siekiančių išsikovoti vietą pasaulyje, faktinė pergalė? — plėtoja savo mintį Stikovičius.

— Jeigu nacionalinių siekimų įgyvendinimas kartu atneštų ir socialinį teisingumą, tai Vakarų Europos valstybėse, kurių dauguma jau pasiekė savo nacionalinius idealus ir šiuo požiūriu yra patenkintos, neturėtų būti jokių visuomeninių problemų, jokių judėjimų ir konfliktų. O mes matome, kad taip nėra. Atvirkščiai.

— Aš tau dar kartą sakau,— atsako truputį nuvargęs Stikovičius,— kad, nesukūrus savarankiškų valstybių nacionalinio susivienijimo šiuolaikinio asmeninės bei visuomeninės laisvės supratimo pagrindu, negali būti kalbos apie „socialinį išsivadavimą". Kaip pasakė vienas prancūzas, visų pirma politika...

— Pilvas visų pirma,— įsiterpia Herakas.

Tada suūžia visi kiti. Naivi studentų diskusija virsta paprastu jaunuolių kivirču, visi ima rėkti vienas per kitą, ir pagaliau ją užgožia pokštai ir šauksmai.

Stikovičius pasinaudoja proga nutraukti ginčą ir nutilti taip, kad neatrodytų, jog jis pralaimėjo ir traukiasi.

Apie dešimtą valandą, Velimiro ir Rankos lydimos, nueina namo Zorka ir Zagorka, tuomet pradeda skirstytis ir kiti. Pagaliau lieka tik Stikovičius ir Nikola Glasinčaninas.

Jie vienmečiai. Kadaise drauge mokėsi gimnazijoje ir kartu gyveno Sarajeve. Pažįsta viens kitą kaip nuluptą, todėl negali nei teisingai įvertinti, nei nuoširdžiai mylėti. Bėgant metams, nesutarimai tarp jų didėja ir darosi vis aštresni. Kiekvieną kartą, parvažiavę atostogų ir susitikę mieste, kritiškai nužiūri vienas kitą kaip neišskiriami draugai ir priešininkai. Dabar tarp jų dar atsistojo graži ir viliojanti mokytoja Zorka. Pereitą žiemą ilgus mėnesius ji draugavo su Glasinčaninu, ir tas neslėpė, pagaliau ir negalėjo nuslėpti, kad ją įsimylėjęs. Jis atsidavė tai meilei su visu įkarščiu, kaip gali atsiduoti gyvenimu nepatenkinti ir širdgėlos kupini žmonės. Tačiau, atėjus vasarai ir suvažiavus studentams, įtari Glasinčanino akis negalėjo nepastebėti, jog mokytoja domisi Stikovičium. Todėl įsisenėjęs ir visą laiką nuo kitų slepiamas jų santykių įtemptumas paskutiniu metu dar labiau padidėjo. Per šias atostogas jie dar nė karto nebuvo susitikę akis į akį.

Dabar, atsitiktinai likę vieni, abu pamanė, jog geriausia būtų kuo greičiau išsiskirti nepradėjus kalbos, kuri gali būti tik nemaloni. Tačiau kažkoks kvailas, tik jaunystei būdingas nesmagumas neleido jiems to padaryti. Iš tos nemalonios padėties juos išgelbėjo atsitiktinumas, bent akimirkai nutraukęs slogią tylą.

Tamsoje sušneko du praeiviai. Jie ėjo palengva ir sustojo už kapijos kampo: nei Stikovičius su Glasinčaninu iš savo vietų kanapoje, nei anie du vieni kitų nematė. Bet jie girdėjo kiekvieną žodį ir iškart pažino balsus. Tai buvo truputį jaunesni jų draugai: Toma Galusas ir Fehimas Bachtijarevičius. Jie abu laikėsi nuošaliau nuo tos grupės, kuriai priklausė daugumas gimnazistų ir studentų, kas vakaras susirenkančių kapijoje apie Stikovičių ir Heraką, nes Galusas, nors ir jaunesnis, varžėsi su Stikovičium, kaip poetas ir nacionalinių idėjų propaguotojas, nemėgo ir nevertino jo, o Bachtijarevičius buvo nepaprastai tylus, išdidus ir užsidaręs kaip tikras bego anūkas.

Toma Galusas — aukštas raudonskruostis mėlynų akių jaunuolis. Jo tėvas Albanas Galusas, paskutinis senos šeimos iš Burgenlando palikuonis, atvyko į Višegradą kaip valdininkas okupacijos pradžioje. Dvidešimt metų jis ištarnavo „miškų valdytoju", o dabar išėjo į pensiją. Tik atvykęs, jis vedė nebejauną vieno iš turtingiausių vietinių pirklių chadži Tomos Stankovičiaus dukterį, augalotą valdingą brunetę. Su ja turėjo dvi dukteris ir sūnų, kurie buvo pakrikštyti serbų cerkvėje ir išaugo kaip tikri miestiečių vaikai ir chadži Tomos anūkai. Senasis Galusas, aukštas ir kadaise gražus vyras, maloniai besišypsančių akių, baltutėliais tankiais plaukais, seniai višegradiečiams tapo savas, „ponas Alba". o jaunesnėms kartoms nė į galvą neateina, kad jis ateivis ir svetimšalis. Jis negali atsispirti dviem niekam nekliudančioms aistroms: medžioklei ir pypkei. Visoje apskrityje jis turi senų ir gerų draugų tiek serbų, tiek musulmonų valstiečių. su kuriais jį sieja medžioklė. Tarsi būtų gimęs ir augęs su jais, jis visiškai perėmė daugelį jų bruožų, ypač mokėjimą jaukiai tylėti ir ramiai kalbėti, tokį būdingą prisiekusiems pypkininkams, medžioklės, miško ir gamtos mėgėjams.

Jaunasis Galusas šiais metais išlaikė brandos egzaminus Sarajeve ir rudenį vyks į Vieną studijuoti. Dėl jo studijų šeimoje dvi nuomonės. Tėvas pageidautų, kad sūnus studijuotų techniką arba miškininkystę, o sūnus nori stoti į filosofiją. Toma Galusas tik išvaizda panašus į tėvą, o vidiniai jo polinkiai visai priešingi. Jis vienas iš tų gerų, nepriekaištingų ir visais atžvilgiais pavyzdingų mokinių, kurie nepaprastai len-

gvai, lyg tarp kitko, išmoksta visus dalykus, o tikrojo širdies ir proto peno ieško už mokyklos ir jos programos ribų, atsidėdami gan padrikiems ir keistokiems interesams. Tai tyros ir paprastos širdies, bet neramaus ir smalsaus proto jaunuoliai. Jie beveik nepatiria sunkių ir pavojingų dvasinių krizių, kurias išgyvena tiek daug jų amžiaus vaikinų, bet jie sunkiai randa, kuo patenkinti savo neramią sielą ir labai dažnai visą gyvenimą lieka diletantai, įdomūs keistuoliai be pastovaus užsiėmimo ir aiškaus nusistatymo. Kiekvienas jaunuolis privalo ne tik paklusti amžinam, natūraliam jaunystės ir brendimo balsui, bet ir atiduoti duoklę savo meto visuomenės dvasinio gyvenimo srovėms, madai ir jaunimo papročiams, tad ir Galusas rašė eilėraščius, aktyviai darbavosi revoliucinėse nacionalinėse moksleivių organizacijose. Be to, jis penkerius metus mokėsi prancūzų kalbos, kaip neprivalomo dalyko, domėjosi literatūra, o ypač filosofija. Jis graužte graužė knygas. Sarajevo gimnazijos mokiniai tais laikais daugiausia skaitė garsios ir didelės vokiečių leidyklos *Reclam's Universal-Bibliothek* leidinius. Nedidelės pigios minkštais geltonais viršeliais knygutės nepaprastai smulkiu šriftu buvo pagrindinis ano meto moksleiviams prieinamas dvasios penas; jos padėjo susipažinti ne tik su vokiečių literatūra, bet — per vokiškus vertimus — ir su visais žymesniais pasaulio literatūros kūriniais. Iš jų Galusas ir sėmėsi žinių apie šiuolaikinius vokiečių filosofus, ypač apie Nyčę ir Štirnerį[23], ir galėjo, vaikštinėdamas palei Miliacką, be galo abstrakčiai diskutuoti, nė trupučio nesiedamas žinių su savo asmeniniu gyvenimu, kaip dažnai daro jaunimas. Tokie per anksti subrendę ir įvairiomis, bet nesistemingomis žiniomis apsikrovę abiturientai tais laikais nebuvo retenybė. Kukliam jaunuoliui ir geram moksleiviui Galusui jaunystės laisvę ir siautėjimą atstojo drąsios mintys ir skaitymas.

Fehimas Bachtijarevičius — višegradietis tik iš motinos pusės. Jo tėvas kilęs iš Rogaticos, kur ir dabar dirba teisėju, o motina — iš didelės ir senos Osmanagičių šeimos. Nuo pat jaunų dienų dalį atostogų jis leidžia su motina jos tėviškėje. Tai lieknas, gracingas, dailaus, bet stipraus sudėjimo jaunuolis. Jis labai santūrus, nuosaikus, tylus. Švelnus veido ovalas, oda tamsi, melsvo atspalvio; judesiai santūrūs ir laisvi; akys juodos, tik baltymai žydroki; karštame žvilgsnyje prislopinta ugnis; antakiai tankūs, suaugę; virš išlenktų lūpų — plonas juodų ūsiukų ruoželis. Tokių vyriškų veidų galima pamatyti persų miniatiūrose.

Jis taip pat šiais metais išlaikė brandos egzaminus ir dabar laukia

valstybinės stipendijos, kad galėtų studijuoti Rytų kalbas Vienoje.

Abu jaunuoliai tęsia anksčiau pradėtą pokalbį. Jie kalba apie tai, ką Bachtijarevičiui studijuoti. Galusas jam įrodinėja, kad suklys, jeigu imsis orientalistikos. Apskritai Galusas kalba daug daugiau ir karščiau, nes jis pripratęs, kad jo klausytųsi, ir mėgsta sakyti kalbas, tuo tarpu Bachtijarevičius šneka trumpai ir mažai, kaip žmogus, turintis aiškius įsitikinimus ir nemanantis, jog būtina įtikinėti kitus. Galusas kalba kaip daugumas jaunuolių prisiskaitėlių, mėgaudamasis savo žodžiais, vaizdingais posakiais, palyginimais ir apibendrinimais, o Bachtijarevičius — sausai, trumpai, beveik atsainiai.

Slepiami šešėlio, atsilošę akmeniniuose suoluose, Stikovičius su Glasinčaninu tyli, tarsi be žodžių susitarę slapta klausytis draugų ant tilto.

Užbaigdamas ginčą dėl studijų, Galusas karštai sako:

— Čia jūs, musulmonai, begų sūnūs, dažnai klystate. Išmušti naujų laikų iš pusiausvyros, jūs kaip reikiant nejaučiate savo vietos pasaulyje. Jūsų meilė viskam, kas rytietiška, naujoviškai tariant, yra „noras valdyti"; jums rytietiškas gyvenimo būdas ir mąstysena artimai siejasi su socialine ir teisine santvarka, kuri buvo jūsų ilgaamžės valstybės pagrindas. Ir suprantama. Tačiau tai nereiškia, kad jūs turite gabumų orientalistikai, kaip mokslui. Jūs esate Rytų žmonės, bet klystate, jeigu manote, kad vien dėl to jūs pašaukti būti orientalistais. Jūs apskritai neturite pašaukimo ir tikro polinkio į mokslus.

— Mat kaip!

— Neturite. Ir mano žodžiuose nėra nieko įžeidžiama ar neleistina. Priešingai. Jūs esate vieninteliai šio krašto šeimininkai ar bent buvote; ištisus šimtmečius plėtėte, stiprinote ir gynėte savo viešpatystę kalaviju ir knyga, įstatymais, religija ir kariuomene; tai pavertė jus kariais, valdovais ir savininkais, o ši žmonių kategorija niekur pasaulyje nemėgsta abstrakčiųjų mokslų, palieka juos tiems, kurie nieko kita neturi ar negali veikti. Jums yra teisės ir ekonomikos mokslai, nes jūs esate konkrečių žinių žmonės. Tokie yra visur ir visada viešpataujančios klasės atstovai.

— Vadinasi, mums visą laiką reikia tūnoti tamsoje?

— Ne, nereikia, bet jūs turite likti tokie, kokie esate, arba, jeigu nori, kokie buvote; turite, nes niekas negali būti vienu metu pats savimi ir savo priešingybe.

— Bet šiandien mes nesame viešpataujanti klasė. Šiandien mes

visi lygūs,— vėl įsiterpia Bachtijarevičius su lengva ironija, kurioje jaučiamas ir išdidumas, ir kartėlis.

— Nesate, aišku, nesate. Aplinkybės, kurios padarė jus tuo, kuo buvote, seniai pasikeitė, bet tai nereiškia, kad ir jūs galite taip greit pasikeisti. Tai ne pirmas ir ne paskutinis kartas, kai tam tikra visuomenės klasė netenka savo bazės, o pati lieka nepasikeitusi. Gyvenimo sąlygos keičiasi, bet pati klasė lieka, kokia buvo, nes tik tokia ji ir gali egzistuoti ligi savo dienų galo.

Bachtijarevičius neatsakė, ir dviejų nematomų jaunuolių pokalbis akimirką nutrūko.

Giedrame danguje virš juodų kalnų, horizonto gilumoje pasirodė mėnulio pjautuvas. Balta plokštė su turkišku įrašu staiga suspindo tartum silpnai apšviestas langas mėlynoje tamsoje.

Bachtijarevičius dabar kažką kalbėjo, bet taip tyliai, jog Stikovičių ir Glasinčaniną pasiekdavo tik padriki žodžiai. Pokalbis, kaip paprastai būna drąsiuose ir karštuose jaunuolių ginčuose, nukrypo į kitą temą. Nuo orientalistikos studijų jie peršoko prie įrašo baltoje plokštėje, prisiminė tiltą ir tą, kas jį pastatė.

Galuso balsas dabar skambėjo stipriau ir išraiškingiau. Palaikydamas Bachtijarevičių, kuris gyrė Mechmedą-paša Sokolovičių ir tuometinius Turkijos valdovus, stačiusius tokius tiltus, jis ėmė karštai dėstyti nacionalistines savo pažiūras į tautos praeitį ir ateitį, į jos kultūrą ir civilizaciją. (Šiuose moksleiviškuose pokalbiuose kiekvienas sekdavo tik savo mintį.)

— Teisybę sakai,— kalbėjo Galusas,— tai turėjo būti genialus žmogus. Jis ne pirmas ir ne paskutinis mūsų kraujo vyras, kuris pagarsėjo tarnaudamas svetimai valstybei. Esame davę Cargradui, Romai ir Vienai šimtus tokių žmonių: valstybės vyrų, karvedžių, menininkų. Mūsų tautų susivienijimo į vieną didelę ir galingą šių dienų valstybę prasmė yra ta, kad mūsų jėgos liks ir vystysis čia, tėvynėje, ir įneš indėlį į bendrą kultūrą jau ne iš kokių nors užsienio centrų, bet savo vardu.

— O tu manai, kad tie „centrai" susidarė atsitiktinai ir kad galima kurti naujus kur tik panorėsi ir kada panorėsi?

— Atsitiktinai ar ne, šiandien jau ne problema; nesvarbu, kaip jie susidarė, bet svarbu, kad jie pradėjo nykti, peržydėjo, išsigimė ir turi užleisti vietą kitiems, naujiems centrams, kur galės plačiai pasireikšti jaunos laisvos tautos, išeinančios į istorijos areną.

— Ir tu manai, kad Mechmedas-paša Sokolovičius, jeigu būtų

likęs ten aukštai, savo Sokolovičiuose, būtų tapęs tuo, kuo tapo, ir pastatęs šį tiltą, ant kurio mes dabar kalbame?

— Anais laikais, žinoma, ne. Pagaliau Cargradui nesunku buvo statyti tokius tiltus, nes iš mūsų, kaip ir iš kitų pavergtų tautų, jis traukė ne tik turtą ir darbą, bet ir geriausias jėgas, ir gryniausią kraują. Jeigu prisiminsime, ko ir kiek per ištisus šimtmečius iš mūsų atimta, tai visos tos statybos atrodys tik trupiniai. O jeigu mes vieną kartą atgausime tautinę laisvę ir valstybinę nepriklausomybę, tada ir mūsų turtai, ir mūsų jėgos liks mums. Viskas eis nacionalinės kultūros ugdymui, kultūros, kuri turės mūsų vardą ir mūsų savitumus ir kurios tikslas bus plačiausių mūsų tautos sluoksnių laimė ir gerovė.

Bachtijarevičius tylėjo, ir jo tylėjimas labiau negu karštas ir iškalbingas prieštaravimas kurstė Galusą ir skatino dar energingiau ir karščiau kalbėti. Su įgimtu gyvumu, vartodamas to meto nacionalinei jaunimo literatūrai būdingus žodžius, jis pradėjo dėstyti revoliucinio jaunimo planus ir uždavinius. Atgims ir pradės veikti visos tautos jėgos. Nuo jų smūgių subyrės Austrijos-Vengrijos monarchija, tas tautų kalėjimas, kaip subyrėjo europietiškoji Turkija. Bus nugalėtos ir nuslopintos visos antinacionalinės ir reakcingos jėgos, kurios dabar varžo, skaldo ir migdo mūsų tautinę galią. Visa tai įmanoma, nes mūsų laiko dvasia yra geriausias mūsų sąjungininkas, nes su mumis eina visos kitos mažos ir pavergtos tautos. Tautinė vienybė nugalės pasenusius prietarus ir religinį susiskaldymą, išvaduos tautą nuo svetimos antidemokratiškos įtakos ir užsienio eksploatacijos. Ir tada gims nauja nacionalinė valstybė.

Paskui Galusas pavaizdavo, kokia pranaši ir graži bus toji nacionalinė valstybė, kuri Pjemonto pavyzdžiu[24] sutelks apie Serbiją visus pietų slavus visiškos nacionalinės lygybės, religinės tolerancijos ir pilietinio lygiateisiškumo pagrindu. Drąsūs abstraktūs jo projektai pynėsi su konkrečiais šių dienų gyvenimo uždaviniais; karščiausi tautos troškimai, kuriems greičiausia ir bus lemta likti troškimais,— su teisėtais ir pasiekiamais kasdienybės reikalais; didžiosios tiesos, subrandintos daugelio kartų ir suvoktos vien jaunimo, nebijančio drąsiai jas skelbti,— su amžinai gyvomis, niekada negęstančiomis, bet ir niekada neišsipildančiomis svajonėmis, kurias viena jaunimo karta tarsi olimpinį fakelą perduoda kitai. Jaunuolio žodžiuose iš tikrųjų buvo daug teiginių, kurie nebūtų išlaikę tikrovės kritikos, bet jie dvelkė gaivumu, buvo sklidini brangių syvų, maitinančių ir gaivinančių žmonijos medį.

Bachtijarevičius tylėjo.

— Pamatysi, Fehimai,— tikino savo draugą įsismaginęs Galusas, tarsi visa tai turėjo įvykti šiąnakt arba rytoj,— pamatysi, sukursime valstybę, kuri bus vertingiausias įnašas į žmonijos pažangą, kur visos žmogaus pastangos bus palaimintos, visos aukos šventos, visos mintys savarankiškos ir išreikštos mūsų kalba, visi darbai daromi mūsų vardu. Visa, ką mes sukursime, bus mūsų laisvo darbo produktas ir mūsų tautos genijaus išraiška, ir šalia to viskas, kas šimtmečiais buvo sukurta velkant svetimą jungą, atrodys tik vaikų žaidimas. Nutiesime tiltus per didžiules upes ir prarajas. Mūsų tiltai bus didesni ir geresni ir vienys ne pavergtų provincijų centrus, bet jungs vieną mūsų sritį su kita ir visą mūsų valstybę — su visu pasauliu. Dabar jau nėra abejonės, kad mums lemta realizuoti visų ankstesnių kartų lūkesčius: sukurti valstybę, pagimdytą laisvės ir pagrįstą teisingumu, kaip dalelę dievo minties, įkūnytos žemėje.

Bachtijarevičius tylėjo. Galusas irgi pradėjo kalbėti tyliau. Juo reikšmingesnius jis sakė žodžius, juo tyliau skambėjo balsas, paskui užkimęs virto stipriu karštu šnibždesiu, kol pagaliau ištirpo didžiulėje nakties tyloje. Dabar jau tylėjo abu jaunuoliai. Ir vis dėlto niūrus ir atkaklus Bachtijarevičiaus tylėjimas slėgė, augo kaip aklina siena tamsoje, savo sunkumu ryžtingai neigė visa, ką kalbėjo Galusas, ir su nebyliu ryžtingumu kategoriškai skelbė:

„Pasaulio. gyvenimo ir žmonių santykių pagrindai nustatyti amžiams. Tai nereiškia, kad jie nesikeičia, bet, palyginus su žmogaus gyvenimu, jie atrodo amžini. Jų trukmė gali būti palyginta su žmogaus gyvenimu kaip neramus sraunios upės vanduo — su nepajudinamu kietu dugnu, kuris kinta lėtai ir nepastebimai. Pati mintis apie tų „centrų" pasikeitimą yra nesveika ir nereali. Tai tas pats, jeigu kas sumanytų perkelti didžiųjų upių ištakas ar kalnų pagrindus. Staigių permainų troškimas ir noras įgyvendinti jas smurtu ir prievarta dažnai apima žmones tarsi liga ir labiausiai susuka jaunas galvas; tik tos galvos negalvoja kaip reikiant, galų gale nieko nepasiekia ir paprastai neilgam išsilaiko ant pečių. Ne žmogaus troškimai valdo ir lemia šio pasaulio dalykus. Troškimai kaip vėjas, kuris pusto dulkes, kartais aptemdo jomis visą akiratį, bet galiausiai nurimsta, nutyla palikdamas nepasikeitusį, nuo amžių egzistuojantį pasaulio veidą. Pastovūs dalykai žemėje kuriami dievo valia, o žmogus — tik jos aklas ir nuolankus įrankis. Žmogaus troškimų pagimdyti dalykai arba nesulaukia, kada bus įgyvendinti, arba neilgai tetveria ir, šiaip ar taip, neduoda nieko gera. Visi tie karšti troškimai ir drąsios kalbos kapijoje po naktinio

dangaus skliautu iš esmės nieko nepakeis; jie praskries virš milžiniško nepajudinamo pasaulio ir išnyks ten, kur nurimsta audros ir troškimai. O tikrai dideli žmonės ir dideli darbai gimsta ir gims ten, kur paskirta dievo apvaizdos, nepriklausomai nuo bergždžių ir nepastovių žmogaus troškimų ir jo puikybės".

Tačiau Bachtijarevičius nepasakė nė vienos iš šių minčių. Tie, kurie, kaip šis jaunas musulmonas, bego anūkas, nešioja šią filosofiją širdyje, kas su ja gyvena ir miršta, nemoka jos išreikšti žodžiais ir nejaučia reikalo tai daryti. Po ilgos tylos Stikovičius ir Glasinčaninas pamatė, kaip vienas iš tų dviejų nematomų draugų numetė per turėklus papiroso nuorūką ir ji tarsi jonvabalis lanku nuskriejo į Driną. Tuo pačiu metu išgirdo, kaip jie iš lėto, tylėdami patraukė turgaus aikštės link. Greitai jų žingsniai nutilo.

Likę vieni, Stikovičius ir Glasinčaninas atitoko ir pasižiūrėjo vienas į kitą, tarsi tik dabar būtų susitikę.

Blankioje mėnesienoje čia apšviesti, čia šešėlių pritemdyti jų veidai ryškiai išsiskiria ir atrodo gerokai vyresni. Jų papirosų ugnelės žybsi kaip fosforas. Abu vienodai prislėgti, nors dėl skirtingų priežasčių. Abu nori to paties: atsikelti ir eiti namo. Tačiau abu kaip prikalti sėdi ant akmeninių suolų, kurie dar šilti nuo dienos saulės. Jaunesnių draugų pokalbis, kurį jie atsitiktinai išgirdo nepastebėti, buvo geras pretekstas atidėti jų pačių pokalbį ir pasiaiškinimus. Dabar tai jau buvo neišvengiama.

— Kaip tau patiko Herakas ir jo argumentai? — pirmas pradeda Stikovičius, grįždamas prie vakaro diskusijos, ir pajunta, kad šitaip parodo savo silpnumą.

Glasinčaninas kaip teisėjas akimirką jaučia savo pranašumą ir neskuba atsakyti.

— Klausyk,— nekantrauja Stikovičius.— Kaip galima šiandien, kalbant apie klasių kovą, agituoti už mažus darbus, kada nesąmoningiausias mūsų žmogus supranta, jog tautinė vienybė ir išsivadavimas revoliuciniu keliu yra svarbiausias visuomenės uždavinys! Juk tai juokinga.

Stikovičiaus balse skamba klausimas ir noras įtraukti Glasinčaniną į diskusiją. Bet pastarasis vėl neatsako. Į tą kerštingą ir piktą tylėjimą dabar įsilieja muzika, sklindanti nuo karininkų kazino prie upės. Pirmojo aukšto langai atviri ir šviesūs. Groja smuikas, akompanuojant fortepijonui. Smuikuoja pulko gydytojas Balašas, o akompanuoja įgulos komendanto pulkininko Bauerio žmona. (Jie mokosi Šuberto

sonatos fortepijonui ir smuikui antrąją dalį. Pradeda sklandžiai ir sutartinai, bet kai tik prieina vidurį, fortepijonas užbėga už akių. Smuikas nutyla. Po trumpos pertraukėlės, per kurią jie, matyt, aptaria ginčijamą vietą, vėl pradeda iš pradžių.) Jie beveik kasdien šitaip muzikuoja užsisėdėdami lig vėlyvos nakties, tuo tarpu pulkininkas kitame kambaryje lošia nepabaigiamą preferanso partiją arba snaudžia prie Mostaro vyno, įsikandęs austrišką cigarą, o jaunesni karininkai pasakoja anekdotus apie įsimylėjusių muzikantų porelę.

Tarp ponios Bauer ir jauno gydytojo iš tiesų jau prieš keletą mėnesių prasidėjo painus ir nelengvas romanas. Jų tikrųjų santykių negali atspėti nė įžvalgiausi karininkai. Vieni sako, kad jų ryšys yra tik dvasinis (ir drauge juokiasi iš to), o kiti mano, kad nelieka nuošaly ir kūnas. Šiaip ar taip, bet ši porelė niekad neišsiskiria naudodamasi tėvišku nuolaidumu, kurį jiems rodo pulkininkas, minkštaširdis žmogus, gerokai atbukęs nuo tarnybos, amžiaus, vyno ir tabako.

Visas miestas pažinojo šią porą. Šiaip karininkai gyveno visiškai atsiskyrę, nepalaikydami jokių ryšių ne tik su miestiečiais, bet ir su valdininkais svetimšaliais. Prie įėjimo į jų parkus su apvaliais ir žvaigždiškais gėlynais, kur augo daugybė neregėtų gėlių, kabojo užrašai, draudžią vestis šunis ir įeiti civiliams. Kariškių pramogos ir pasilinksminimai buvo neprieinami tiems, kas nedėvi munduro. Jie gyveno kaip didžiulė uždara kasta, kurios išskirtinumas buvo didžiausia jos jėga, o spindinti šalta išorė slėpė viską, kuo gyvenimas iš tikrųjų vienodai apdalija visus žmones: didybę ir vargą, džiaugsmus ir sielvartus.

Tačiau yra dalykų, kurie dėl savo prigimties negali likti paslaptyje, išsiveržia iš griežčiausių rėmų, peržengia stropiausiai saugomas sienas. („Yra trys dalykai, kurių negalima nuslėpti,— kalbėjo turkai,— tai meilė, kosulys ir neturtas".) Taip ir ši įsimylėjusių pora. Nebuvo mieste nei senio, nei vaiko, nei moters, nei vyro, kuris nebūtų užklupęs jų vaikštinėjančių nuošaliais takais miesto apylinkėse; įsitraukę į pokalbį, jie nieko aplinkui nematydavo ir negirdėdavo. Piemenys priprato matyti juos drauge kaip gegužės mėnesį susiporavusius karkvabalius ant pakelės medžių lapų: vis dviese ir dviese ir vis susiglaudę. Juos galėjai sutikti visur: prie Drinos ir Rzavo, prie Senosios pilies griuvėsių, vieškelyje už miesto, prie Stražištės. Bet kuriuo dienos metu. Įsimylėjusiems mat visada greit bėga laikas ir kiekvienas takas per trumpas. Jie kartais joja raiti, važiuoja lengvu vežimaičiu, bet dažniausiai eina pėsti — žingsniuoja ypatingu žingsniu, kaip žmonės,

priklausą tik vienas kitam, abejingi viskam pasaulyje, išskyrus tai, ką turi vienas antram pasakyti.

Jis yra suvengrėjęs slovakas, valdininko sūnus, neturtingas, valstybės lėšomis ėjęs mokslus, jaunas, labai muzikalus, ambicingas, širdyje nepatenkintas savo kilme, kliudančia būti lygiam su vokiečių karininkais ar kilmingesnių bei turtingesnių šeimų vengrais. Ji — ketvirtą dešimtį pradėjusi moteris, aštuoneriais metais vyresnė. Aukšta, blondinė, truputį jau apvytusi, bet nepaprastai skaisčios odos, didelių spindinčių mėlynų akių, panaši į karalienių portretus, kurie žavi jaunas merginas.

Abu turi tikrų ar įsivaizduojamų, bet svarbių priežasčių būti nepatenkinti gyvenimu. Be to, yra viena didžiulė bendra priežastis: abu jaučiasi nelaimingi ir tarsi ištremti šiame mieste tarp karininkų, kurių daugelis tušti ir niekingi žmonės. Todėl jie ir laikosi kaip sudužusio laivo keleiviai. Jie gyvena vienas kitu, užsimiršta ilgų ilgiausiai kalbėdamiesi arba, kaip dabar, muzikuodami.

Tokia buvo nematomoji pora, kurios muzika nutraukė sunkią tylą, tvyrančią tarp dviejų jaunuolių.

Nakties tyloje plaukianti melodija vėl sutriko ir valandėlę nutilo. Tada Glasinčaninas, atsakydamas į paskutinius Stikovičiaus žodžius, kažkokiu mediniu balsu prabilo:

— Juokinga?! Tiesą sakant, toje diskusijoje daug kas juokinga.

Stikovičius staiga išėmė iš lūpų papirosą, o Glasinčaninas pradėjo iš lėto, bet ryžtingai dėstyti mintį, kuri, matyt, seniai nedavė jam ramybės.

— Aš įdėmiai klausausi visų diskusijų: ir jūsų, ir kitų mokytų miesto žmonių, skaitau laikraščius ir žurnalus. Ir kuo daugiau klausausi, tuo labiau įsitikinu, jog dauguma tų diskusijų ir ginčų nieko bendra neturi su gyvenimu, su jo tikraisiais poreikiais ir problemomis. Todėl kad gyvenimą, tikrą gyvenimą, aš stebiu iš labai arti, matau, kaip gyvena kiti, ir pats jaučiu. Galbūt aš klystu ir nemoku kaip reikiant pasakyti, bet man dažnai ateina mintis, jog technikos progresas ir šiokia tokia ramybė sukūrė pasaulyje tam tikrą sustingimą, ypatingą dirbtinę ir nerealią atmosferą, kur viena žmonių klasė, vadinamoji inteligentija, gali laisvai atsidėti tuščiam, bet įdomiam žaidimui idėjomis ir „pažiūromis į gyvenimą bei pasaulį“. Tai tam tikra dvasinė oranžerija su dirbtiniu klimatu ir egzotiška augmenija, tačiau be jokio ryšio su žeme, su tikra ir kieta žeme, kuria vaikšto gyvų žmonių masės. Manote, kad rūpinatės masių likimu ir jų dalyvavimu kovoje dėl didžių

tikslų, kuriuos joms keliate, o iš tiesų jūsų gudragalviavimas nieko bendra neturi nei su masių gyvenimu, nei apskritai su gyvenimu. Čia jūsų žaidimas darosi pavojingas ar bent gali pasidaryti pavojingas ir kitiems, ir jums patiems.

Glasinčaninas nutilo. Stikovičiui tasai ilgas ir apgalvotas atsakymas buvo toks netikėtas, jog jis nemėgino nei pertraukti jo, nei prieštarauti. Tik išgirdęs žodį „pavojingas" ironiškai mostelėjo ranka. Tai suerzino Glasinčaniną, ir jis ėmė kalbėti toliau:

— Dievaži, kai jūsų pasiklausai, gali pagalvoti, jog visi klausimai sėkmingai išspręsti, visi pavojai pašalinti visiems laikams, visi keliai išlyginti ir atviri, belieka jais tik eiti. O tuo tarpu gyvenime niekas neišspręsta ir visai nelengva išspręsti, viskas yra sunku ir sudėtinga, brangu ir susiję su didele rizika; niekur nė kvapo nematyti drąsių Herako vilčių ir tavo puikių perspektyvų. Žmogus kamuojasi visą amžių ir niekada neturi, ko reikia, o ką jau kalbėti apie tai, ko jis nori. Tokios teorijos, kaip jūsų, tik patenkina seną žmogaus poreikį žaisti, skatina siekti tuščios garbės, padeda mulkinti save ir kitus. Tokia yra tikroji tiesa, bent man taip atrodo.

— O ne! Tu tik palygink įvairias istorines epochas ir pamatysi progresą ir žmogaus kovos prasmę, o kartu suprasi ir „teorijas", kurios duoda jai kryptį.

Glasinčaninui iškart pasirodė, jog tai aliuzija į jo nebaigtus mokslus, ir, kaip paprastai tokiais atvejais, viduje jis suvirpėjo.

— Aš nestudijuoju istorijos,— pasakė jis.

— Na matai, o jeigu studijuotum, pamatytum...

— Juk ir tu nestudijuoji.

— Kaip tai? Tai yra... aš studijuoju.

— Šalia gamtos mokslų?

Jo balsas suskambėjo piktai. Stikovičius akimirką sutriko, o paskui atsakė nesavu balsu:

— Jeigu nori žinoti, taip: be gamtos mokslų, aš domiuosi politika, istorija ir socialiniais klausimais.

— Gerai, kad suspėji. Kiek aš žinau, tu dar esi oratorius ir agitatorius, poetas ir meilužis.

Stikovičius dirbtinai nusijuokė. Kaip nemalonus praeities dalykas galvoje šmėkštelėjo šios dienos popietė tuščioje klasėje, ir tik dabar jis prisiminė, jog Zorka, prieš jam atvažiuojant, draugavo su Glasinčaninu. Žmogus, kuris nemyli, nesugeba pajusti kito meilės didingumo, pavydo galios ir jame slypinčios grėsmės.

Dviejų jaunuolių pokalbis iškart virto piktu vaidu, kuris iš pat pradžių tarp jų brendo. O jauni žmonės nevengia kivirčų, jie, kaip ir jauni žvėreliai, lengvai pradeda siausti ir pavojingai žaisti.

— Kas aš esu ir ką veikiu, tai pagaliau mano dalykas. Aš, pavyzdžiui, tavęs neklausinėju apie tavo kubus ir rąstus.

Glasinčaniną, kurį visada skaudino užuominos apie jo profesiją, šį kartą ypač smarkiai užgavo šie žodžiai.

— Duok ramybę mano rąstams. Aš iš to gyvenu, bet niekam nepučiu į akis miglos, nieko nemulkinu ir nesuvedžioju...

— Ką gi aš suvedžioju? — atsiliepė Stikovičius.

— Visus ir visas, kas tik leidžiasi suvedžiojamas.

— Netiesa!

— Ne, tiesa. Pats žinai, kad tiesa. Ir jeigu jau trauki mane už liežuvio, tai viską išklosiu.

— Aš nesmalsus.

— Bet aš noriu pasakyti, todėl kad žmogus, net ir visą dieną sukinėdamasis tarp rąstų, gali kai ką pamatyti, išmokti, suprasti ir pajusti. Noriu tau pasakyti, ką manau apie tavo daugybę užsiėmimų, apie tavo gabumus ir drąsias teorijas, taip pat apie tavo eilėraščius ir tavo meiles.

Stikovičius sukruto, tarsi norėdamas atsikelti, bet liko sėdėti vietoje. Fortepijonas su smuiku kazino salėje vis grojo (trečią, linksmesnę ir gyvesnę sonatos dalį), ir melodija skendo naktiniame upės ūžime.

— Dėkui, girdėjau iš kitų, protingesnių už tave.

— O ne. Kiti arba tavęs nepažįsta, arba tau meluoja, arba mano taip kaip aš, tiktai tyli. Visos tavo teorijos, visi tavo dvasiniai interesai, kaip ir tavo meilė ir draugystė, išplaukia iš tavo ambicijos, o tavo ambicija yra nesveika ir netikra, nes kyla iš tuščios garbės, tik iš tuščios garbės.

— Cha cha!

— Kaip tik šitaip. Ir nacionalinio išsivadavimo idėjos, kurias taip karštai skelbi, taip pat tik ypatinga tavo tuščios garbės forma. Juk tu nesugebi mylėti nei motinos, nei sesers, nei brolio, o ką kalbėti apie kažkokias idėjas. Tu tik dėl tuščios garbės galėtum būti geras, dosnus ir aukotis. Ji yra pagrindinė jėga, kuri skatina tave, tai tavo šventenybė, vienintelis daiktas, kurį tu myli labiau už save. Kas tavęs nepažįsta, gali lengvai apsirikti matydamas tavo darbštumą ir kovingumą, tavo atsidavimą tautiniam idealui, mokslui, poezijai ar kokiam kitam kilniam tikslui. Bet tu negali ilgai kam nors tarnauti ir būti ištiki-

mas — tau neleidžia tuščia garbė. Kai tik tos idėjos nebegalės pasitarnauti tavo tuščiagarbiškumui, tu nebenorėsi dėl jų nė piršto pajudinti. Tu pats save išduosi, nes esi ne kas kitas, o tik savo tuščios garbės vergas. Tu pats nežinai, koks esi tuščiagarbis. Pažįstu tave kaip nuluptą ir tik aš žinau, koks tu esi siaubingas garbėtroška.

Stikovičius nieko neatsakė. Iš pradžių jį apstulbino apgalvota ir karšta draugo kalba — Glasinčaninas staiga pasirodė prieš jį netikėtame vaidmenyje ir naujoje šviesoje. Paskui tas kandžių žodžių srautas, kuris iš pradžių skaudino ir pykdė, pradėjo jį dominti, beveik patikti. Kai kurie žodžiai, tiesa, užgavo, bet šiaip tas negailestingas ir nuodugnus charakterio analizavimas kažkodėl jam patiko ir teikė malonumo. Juk pasakyti jaunam žmogui, kad jis yra siaubingas garbėtroška, reiškia kurstyti jo atkaklumą ir kutenti savimeilę. Iš tiesų jis norėjo, kad Glasinčaninas toliau piktai raustųsi jo viduje, ryškiai atskleistų jo slaptąjį „aš"; nuo to jo ypatingumas ir pranašumas atrodė dar akivaizdesni. Jo sustingęs žvilgsnis buvo įsmeigtas į priešais baltuojančią marmuro plokštę, kuri mėnulio šviesoje ryškiai skyrėsi iš raudono akmens fono. Jis įdėmiai žiūrėjo į nesuprantamą turkišką įrašą, tarsi stengdamasis jame perskaityti ir įspėti gilesnę, tikrą prasmę žodžių, kuriuos taip aštriai ir apgalvotai kalbėjo šalimais sėdintis piktas draugas.

— Niekas tau nerūpi, tu negali kaip reikiant nei mylėti, nei neapkęsti, nes ir tam, ir anam reikia bent akimirką pamiršti save, pasiaukoti, įveikti save ir savo puikybę. O tu šito negali; ir nėra tokio daikto, dėl kurio tu šitaip padarytum, net jeigu ir sugebėtum. Kitų sielvartas tavęs negali sujaudinti, juo labiau įskaudinti; tu net savo paties skausmo nejauti, jeigu jis glosto tavo savimeilę. Tu nieko netrokšti ir niekuo nesidžiaugi. Tu net nesi pavydus, bet ne iš gerumo, o dėl begalinio egoizmo, kuris neleidžia tau matyti nei kitų laimės, nei nelaimės. Tavęs niekas negali nei sugraudinti, nei sujaudinti. Niekas tavęs nesulaikys, ir ne dėl to, kad esi drąsus, bet dėl to, kad tavyje surambėjo visi sveiki instinktai, nes, be tavo garbės, tau neegzistuoja nei giminystės ryšiai, nei kitų interesai, nei dievas, nei žmonės, nei šeima, nei draugas. Tu nevertini net savo įgimtų gabumų. Tu nejauti sąžinės graužimo, tave gali kamuoti tik užgauta savimeilė, nes tik ji visada ir visur prabyla į tave ir diktuoja tavo poelgius.

— Tu čia dėl Zorkos? — staiga ištrūko Stikovičiui.

— Jeigu nori, galime pasikalbėti ir apie tai. Taip, ir dėl Zorkos. Ji irgi nė trupučio tau nerūpi. Tavo silpnybė yra ta, kad negali atsi-

spirti tam, kas tau pačiam eina į rankas, kas glosto tavo savimeilę. Tu vilioji neturtingas, pasimetusias ir nepatyrusias mokytojas taip pat lengvai, kaip kad rašai straipsnius ir eilėraščius, sakai kalbas, skaitai referatus. Dar galutinai neužkariavęs jų širdies, tu jau bodiesi jomis, nes tavo savimeilė jau išžiojo nasrus ir godžiai ieško toliau. Bet čia yra ir tavo nelaimė, kad negali sustoti, negali pasisotinti ir pasitenkinti. Tu viską atiduodi savimeilei, o pats esi jos pirmutinis vergas ir didžiausias kankinys. Galbūt sulauksi didelės šlovės ir tokių laimėjimų, kurie net pranoks pergalę prieš galvą pametusias merginas, bet ir tai neduos tau pasitenkinimo, tavo savimeilė varys tave toliau, nes ji praryja viską, net didžiausius laimėjimus, ir tuoj pat juos užmiršta, o mažiausią nepasisekimą ir nuoskaudą atsimena ligi grabo lentos. O kai ji viską aplinkui sutryps, sulaužys, išterlios, išniekins, išblaškys arba sunaikins, tada toje dykynėje liksi vienas su savo savimeile ir nieko negalėsi jai duoti, tada pradėsi graužti save, bet tai nieko nepadės, nes tavo savimeilė, pripratusi prie geresnio maisto, paniekins tave ir atmes. Toks tu esi, nors daugeliui žmonių ir atrodai kitoks, nors ir pats manai apie save kitaip. Bet aš tave pažįstu.

Glasinčaninas staiga nutilo.

Kapijoje jau senokai dvelkė nakties vėsa, o didėjančią tylą trikdė tik niekada netilstantis bangų pliuškenimas. Jaunuoliai nė nepastebėjo, kada nutilo muzika ant kranto. Įsigilinę į savo mintis, jie abu visiškai užmiršo, kur esą ir ką darą: taip tesugeba užsimiršti tik jaunystė. Pavydus ir nelaimingas „rąstininkas“ kalbėjo tai, ką buvo tiek kartų pergalvojęs ir iškentėjęs, kam niekada negalėjo rasti tinkamų žodžių; dabar jis kalbėjo lengvai, iškalbingai, su kartėliu ir įkarščiu. O Stikovičius klausėsi nejudėdamas, tarsi ekranan įbedęs akis į baltą lentą su įrašu. Jis girdėjo kiekvieną žodį, jautė kiekvieną įgėlimą, bet visa, ką kalbėjo šalia sėdintis neregimas draugas, nebeskaudino ir nebebaugino.

Anaiptol, jam atrodė, jog su kiekvienu Glasinčanino žodžiu jis pakyla ir skrenda nematomais sparnais: tyliai, bet greitai, drąsiai ir aukštai virš visų žmonių žemėje su jų santykiais, įstatymais ir jausmais, skrenda pats vienas, išdidus, didelis ir laimingas ar beveik laimingas. Skrenda virš visko. O priešininko balsas ir žodžiai — tai tik vandens ūžimas ir nematomo, žemesnio pasaulio krebždėjimas ten, giliai apačioje; jam nerūpi, koks tas pasaulis, ką mano ir sako, nes jis praskrenda kaip paukštis viršum jo.

Valandėlė tylos abu tarsi prablaivė. Abu nedrįso pakelti akių. Die-

vai žino, kuo būtų baigęsis jų ginčas, jeigu ant tilto nuo miesto pusės, dainuodami ir garsiai šūkaudami, nebūtų pasirodę kažkokie įkaušę vyrai. Visus juos perrėkė vienas tenoras, pernelyg aukštai traukęs senovinę dainą:

Ir graži tu, ir protinga,
Žavioji Avdo-aga dukra!

Iš balsų jie pažino keletą jaunų prekybininkų ir šiaip turtingesnių miestiečių sūnų. Vieni dar laikėsi ant kojų, kiti svirduliavo ir klupo. Iš jų garsių šūkavimų galėjai spėti, kad jie buvo „Po tuopomis".

Savo pasakojime užmiršome paminėti dar vieną naujovę mieste. (Tikriausiai patys pastebėjote, kad žmogus lengvai užmiršta tai, apie ką nenori kalbėti.)

Daugiau kaip prieš penkiolika metų, dar prieš geležinkelio tiesimą, į Višegradą atsikėlė vienas vengras su žmona. Jo pavardė buvo Terdikas, o žmonos vardas Julka. Žmona kalbėjo serbiškai, nors buvo kilusi iš Novy Sado. Iškart pasklido gandas, jog jie žada atidaryti mieste įstaigą, kurią žmonės nežinojo, kaip pavadinti. Ir atidarė miesto pakrašty, po aukštomis tuopomis Stražištės papėdėje, iš pagrindų perstatytame sename bego name.

Tai buvo gėdinga miesto vieta. Tuose namuose langai uždangstyti ištisą dieną. O sutemus ties įėjimu kiaurą naktį dega baltas karbido žibintas. Iš žemutinio aukšto sklinda dainos ir pianolos garsai. Bernai ir pasileidę vyrai pasakojo apie mergeles, kurias Terdikas atsivežė ir laikė savo įstaigoje. Iš pradžių buvo keturios: Irma, Ilona, Frida ir Aranka.

Kiekvieną penktadienį galima buvo matyti „Julkos mergeles", dviem fiakrais važiuojančias į ligoninę savaitiniam patikrinimui. Jos buvo išsipudravusios ir išsidažiusios, su gėlėmis prie skrybėlių ir ilgais skėčiais, ant kurių pleveno nėrinėliai. Miesto moterys neleisdavo savo dukterims žiūrėti į tuos fiakrus ir pačios nusisukdavo su pasibjaurėjimu, gėda ir apgailestavimu.

Prasidėjus geležinkelio darbams, kai ėmė plūsti darbininkai ir pinigai, mergelių padaugėjo. Terdikas šalia seno turkiško namo surentė naują pastatą „pagal projektą" su raudonu, iš tolo matomu čerpių stogu. Čia buvo trys skyriai: Bendroji salė, *Extra-Zimmer* ir *Offizierssalon**. Kiekvienoje salėje buvo kitokios kainos ir kitokie

* Karininkų salonas (*vok.*).

svečiai. Čia, „Po tuopomis“, kaip žmonės vadino šiuos namus, galėdavo palikti paveldėtus ar uždirbtus pinigus sūnūs ir anūkai tų, kurie kadaise gėrė Zarijės smuklėje, o vėliau pas Lotiką. Čia buvo didžiausių komedijų ir muštynių, pašėlusių orgijų ir sentimentalių dramų scena. Čia slypėjo daugelio miesto gyventojų asmeninių ir šeimyninių tragedijų priežastys.

Ši girtų kompanija, kuri dalį nakties praleido „Po tuopomis“, o dabar atėjo į kapiją atsivėsinti, spietėsi apie Nikolą Pecikozą, silpnaprotį, bet geraširdį vaikiną; prekybininkų sūneliai jį nugirdydavo, o paskui krėsdavo jam visokius pokštus.

Nepriėję kapijos, lėbautojai sustojo prie tilto turėklų. Buvo girdėti girtų žmonių erzelis. Nikola Pecikoza lažinosi iš dviejų litrų vyno, kad pereis turėklais ligi galo tilto. Sukirto rankas, vaikinas užsiropštė ant turėklų ir pradėjo eiti išskėtęs rankas, atsargiai statydamas kojas kaip lunatikas. Priėjęs kapiją, pamatė du vėlyvus jos lankytojus, bet nieko jiems nepasakė ir, niūniuodamas sau panosėje, nuėjo girtas toliau savo pavojingu keliu, o linksma kompanija sekė iš paskos. Ilgas jo šešėlis blausioje mėnulio šviesoje krito ant tilto ir lūžo priešingoje pusėje ant turėklų.

Praėjo lėbautojai, nešvankiai šūkalodami ir kvailiodami. Abu jaunuoliai atsistojo ir neatsisveikinę nuėjo katras sau namo.

Glasinčaninas dingo tamsoje kairiajame Drinos krante, kur ėjo kelias į jo namus Okolištoje. Stikovičius iš lėto nužingsniavo priešinga kryptimi, turgaus aikštės link. Jis ėjo palengva ir neryžtingai. Jam nesinorėjo palikti vietos, kur buvo šviesiau ir vėsiau negu mieste. Sustojo prie tilto turėklų. Staiga panūdo ko nors nusitverti, į ką nors atsiremti.

Mėnuo jau slėpėsi už Vidovo kalno. Pasirėmęs į akmeninius turėklus pačiame tilto gale, vaikinas ilgai žiūrėjo į gimtojo miesto ilgus šešėlius ir retus žiburius, tarsi matydamas jį pirmą kartą. Kazino salėje švietė tik du langai. Muzika jau nebegrojo. Tikriausiai nelaimingoji pora, gydytojas ir pulkininko žmona, ten kalbėjosi apie muziką ir meilę arba apie savo likimus, neleidžiančius nei laimingai gyventi skyrium, nei susijungti.

Nuo tos vietos, kur dabar stovėjo Stikovičius, buvo matyti dar vienas langas su žiburiu — Lotikos viešbutyje. Jaunuolis žiūrėjo į šviečiančius langus abipus tilto, tarsi iš jų ko laukdamas. Jis buvo nuvargęs ir liūdnas. Puspročio Pecikozos nutrūktgalviškas pasivaikščiojimas staiga jam priminė vaikystę, kada, eidamas į mokyklą, ūkanotą žiemos

rytą žiūrėjo, kaip ant tų pačių turėklų nerangiai šoko Vienakis. Vaikystės prisiminimai visada jam kėlė liūdesį ir nemalonią nuotaiką. Glasinčanino karštų ir rūsčių kalbų sukeltas jausmas, kad jis kaip pranašas didingai skrenda virš visko, ūmai dingo. Atrodė, kad jis staiga nukrito ir sunkiai šliaužioja niūria žeme, kaip ir visi kiti. Kamavo ir nuotykis su mokytoja, kurio neturėjo būti (tarsi kas kitas, o ne jis būtų tai padaręs!), ir žurnale išspausdintas straipsnis, kuris jam atrodė silpnas ir pilnas trūkumų (tarsi kas nors kitas prieš jo valią būtų parašęs ir jo vardu paskelbęs!), ir ilga Glasinčanino kalba, kuri dabar staiga pasirodė jam pilna pagiežos ir neapykantos, sunkių užgauliojimų ir rimtų pavojų.

Staiga jis pašiurpo nuo vidinio virpulio ir nuo vėsos, kuri sklido iš upės. Atsitokėjęs pastebėjo, kad abu kazino langai tamsūs. Iš pastato ėjo paskutiniai lankytojai. Tamsioje aikštėje žvangėjo ilgi kardai, sklido nenatūraliai garsios kalbos. Jaunuolis vargais negalais atsiplėšė nuo turėklų ir, dar kartą žvilgterėjęs į apšviestą viešbučio langą, paskutinį apmirusio miesto žiburį, nukiūtino į savo neturtingus namus Meidane.

XX

Vienintelis langas, kuris tą naktį švietė kaip paskutinis budinčio miesto gyvybės ženklas, buvo mažas viešbučio langelis antrame aukšte, kur Lotika turėjo savo kambarėlį. Ir šiąnakt ji sėdi tenai prie popieriais apkrauto stalo, panašiai kaip kadaise, daugiau kaip prieš dvidešimt metų, kada užbėgdavo į šį kambarėlį akimirką atsikvėpti nuo triukšmo ir svečių antplūdžio. Tik dabar apačioje tyku ir tamsu.

Apie dešimtą valandą Lotika nuėjo į savo kambarį ir susiruošė miegoti. Prieš atsiguldama ji priėjo prie lango dar kartą įkvėpti gryno oro, kylančio nuo vandens, ir žvilgterti į blausios mėnesienos apšviestą kraštinę tilto arką — vienintelį ir niekada nesikeičiantį reginį, matomą pro jos langą. Tada ji prisiminė kažkokią seną sąskaitą ir sėdo prie stalo jos ieškoti. Pradėjusi žiūrėti sąskaitas, ji įsitraukė į šį darbą, užmiršo miegą ir prasėdėjo prie stalo daugiau kaip dvi valandas.

Jau seniai po vidurnakčio, o Lotika įsigilinusi rašo skaitmenų stulpelius, verčia vieną lapą po kito.

Lotika pavargusi. Dieną, tvarkydama reikalus ir šnekėdamasi su

žmonėmis, ji vis tokia pat gyva, apsukri ir iškalbinga, bet naktį, kada pasilieka viena, jaučia metų ir nuovargio naštą. Lotika jau susenus. Iš jos buvusio grožio belikę tik pėdsakai. Ji sulysusi, veidas išgeltęs, plaukai pakaušyje praretėję ir nebeblizga, o dantys, kadaise puikūs, lygūs ir sveiki kaip perlai jos dantys, ištrupėję ir pageltę. Juodų tebespindinčių akių žvilgsnis griežtas, tarpais liūdnas.

Lotika nuvargusi, bet tai ne tas palaimingas ir malonus nuovargis nuo darbų ir didelio pelno, kaip būdavo seniau, kada šiame kambaryje ji ieškodavo poilsio ir atsikvėpimo. Atėjo senatvė ir negeri laikai.

Ji pati negalėtų nei pasakyti, nei sau gerai paaiškinti, bet kiekviename žingsnyje jaučia, kad laikai pagedo, bent tiems žmonėms, kurie rūpinasi tik savo uždarbiu ir šeima. Kada ji prieš trisdešimt metų atvyko į Bosniją ir pradėjo dirbti, gyvenimas atrodė paprastas ir aiškus. Visi rūpinosi tuo pačiu kaip ir ji: uždarbiu ir šeima. Kiekvienas turėjo savo vietą, ir visiems tos vietos užteko. Visiems buvo ta pati tvarka ir tas pats įstatymas — griežta tvarka ir tvirtas įstatymas. Toks tada Lotikai atrodė pasaulis. O dabar viskas pasikeitė, apvirto aukštyn kojomis. Žmonės skirstosi grupėmis, užsisklendžia vieni nuo kitų, kaip jai atrodo, be jokios prasmės ir tvarkos. Pelno ir nuostolio dėsnis, nuostabusis dėsnis, kuriuo visada buvo grindžiamas žmonių elgesys, dabar tarsi neteko reikšmės, nes daromi, sakomi, rašomi tokie dalykai, kurie, jos manymu, neturi nei tikslo, nei prasmės ir kurie gali pridaryti tik nemalonumų ir nuostolių. Gyvenimas lūžta, griūva, krinka. Atrodo, kad dabartinė karta labiau vertina savo požiūrį į gyvenimą negu patį gyvenimą. Tai kvaila ir jai visiškai nesuprantama, bet taip yra. Gyvenimas netenka savo vertės, visur tiktai kalbos. Tai Lotika aiškiai mato ir jaučia kiekviename žingsnyje.

Darbai, kurie kadaise vienas kitą lenkė ir grūdosi tarsi linksmų ėriukų kaimenė, dabar guli negyvi ir sunkūs kaip didžiuliai akmens antkapiai žydų kapuose. Štai jau dešimt metų, kai pašliję viešbučio reikalai. Miškai apie miestą iškirsti, kirtimas vis tolsta ir tolsta, o su juo ir viešbučio gyventojai, ir pelnas. Tas įžūlus begėdis Terdikas atidarė savo „namus po tuopomis" ir nuviliojo daug Lotikos klientų, lengvai ir nesivaržydamas davė jiems tai, ko jos viešbutyje jie niekada ir už jokius pinigus negalėjo gauti. Lotika ilgai maištavo prieš tą nelojalią ir gėdingą konkurenciją, keikė pragaištingus laikus, kai nėra nei įstatymų, nei tvarkos, nei padoraus uždarbio. Terdiką iš pat pradžių įsikarščiavusi ji pavadino sąvadautoju. Jis padavė į teismą, ir Lotika sumokėjo baudą už garbės įžeidimą. Bet ji ir šiandien jo kitaip nevadi-

na, tik žiūri, kam sako. Naujas karininkų kazino turi savo restoraną, gerą rūsį, pilną įvairių gėrimų, ir viešbutį, kur apsistoja visi garbingi svetimšaliai. Niūrus ir piktas, bet apsukrus ir patikimas Gustavas po tiek metų metė jos viešbutį ir judriausioje miesto vietoje atidarė savo smuklę — buvęs bendradarbis virto negailestingu konkurentu. Dainavimo draugijos ir skaityklos, kurių pastaraisiais metais, kaip matėme, buvo pristeigta mieste, turi savo kavines ir sutraukia daugybę žmonių.

Nebėra ankstesnio gyvumo nei didžiojoje salėje, nei tame *Extra-Zimmer*. Čia dabar valgo viengungiai valdininkai, skaito laikraščius, geria kavą. Kasdien po pietų užeina Ali-begas Pašičius, nekalbus ir ištikimas Lotikos jaunystės draugas. Jis ir dabar santūrus ir kuklus, tvarkingai ir dailiai apsirengęs, bet visiškai pražilęs ir nutukęs. Kadangi jis jau daug metų turi diabetą, kavą geria su sacharinu. Jis ramiai rūko ir, savo papratimu, tylėdamas klausosi Lotikos pasakojimų. Tiksliai nustatytu laiku jis taip pat ramiai tylėdamas atsikelia ir išeina į savo namus Crnčėje. Čia kasdien apsilanko ir Lotikos kaimynas Pavlė Rankovičius. Jis jau seniai nebevilki tautinių drabužių, bet apsirengęs „ankštais" miestietiškais, tik vis dar nešioja raudoną feską. Jo marškiniai visada krakmolyta krūtine, kieta apykakle ir apvaliais rankogaliais, ant kurių jis rašosi skaičius ir trumpas sąskaitas. Jam seniai pavyko tapti vienu žymiausių Višegrado komersantų. Jo padėtis dabar tvirta, bet ir jis turi rūpesčių ir sunkumų. Kaip visus senesnius ir turtingesnius žmones, taip ir jį neramina nauji laikai, naujų idėjų, gyvenimo formų, naujų pažiūrų ir posakių audringas antplūdis. Visa tai jis vadina vienu žodžiu „politika". Ir toji „politika" yra visa, kas jį jaudina ir erzina, kas nuodija senatvę, kuri turėtų būti rami ir laiminga po tiek metų darbo, taupymo ir susilaikymo. Jis jokiu būdu nenorėtų išsiskirti iš tautiečių daugumos, bet taip pat nenori turėti susidūrimų su valdžia; su ja bent formaliai jis stengiasi sugyventi taikiai. O tai sunku, beveik neįmanoma. Net su savo tikrais sūnumis jis negali rasti bendros kalbos. Jis laiko juos, kaip ir visą jaunimą, tiesiog silpnapročiais ir lengvabūdžiais. (O su jaunimu eina daugelis vyresniųjų: vieni priversti, kiti — iš silpnumo.) Pavlei Rankovičiui atrodo, kad jaunuoliai, sprendžiant iš jų elgesio ir visų darbų, negalvoja, jog jiems teks šioje santvarkoje gyventi ir mirti, o ne klaidžioti kalnuose kaip plėšikams. Jauni žmonės negalvoja, ką sako, nežiūri, ką daro, neskaičiuoja, kiek išleidžia, nė kiek nesirūpina savo pareigomis, valgo duoną nelaužydami sau galvos, iš kur ji, ir kalba, kalba, kalba, „loja kaip šunys į mėnulį", kaip sakydavo Pavlė, ginčydamasis su sūnumis.

Pavlę Rankovičių, kuris visą amžių praleido su pieštuku rankoje, siutina ir varo į neviltį laisvamaniškos mintys, begalinės kalbos ir neūkiškas gyvenimas. Kai jis klausosi jaunuolių kalbų ir žiūri į juos, jam darosi baisu, kad šitaip lengvabūdiškai jie kėsinasi į patį gyvenimo pagrindą, tai, kas jam brangiausia ir švenčiausia. O kada jis paprašo juos paaiškinti, įtikinti ir nuraminti, jie atsako niekinamai, iš aukšto, skambiais ir miglotais žodžiais: laisvė, ateitis, istorija, mokslas, šlovė, didybė. Nuo tų abstrakčių sąvokų jį šiurpas krečia. Todėl jis labiau linkęs pasėdėti su Lotika prie kavos puodelio, pasikalbėti apie reikalus ir naujienas laiko patikrinta ūkiška šneka, tolima „politikai“ ir pavojingiems skambiems žodžiams, kurie verčia viskuo abejoti, bet nieko nepaaiškina ir neįrodo. Šnekėdamasis su ja, Pavlė dažnai išsitraukia savo pieštukėlį — tai jau nebe tas, kurį turėjo prieš dvidešimt penkerius metus, bet toks pat trumpas galiukas — ir tai, ką kalba, patikrina neklystamais ir bešališkais skaičiais. Besišnekučiuodami jie dar prisimena kokį įvykį ar pokštą, kurio dalyviai dažniausiai jau mirę, ir po to Pavlė sulinkęs ir susirūpinęs išeina į savo parduotuvę prie turgaus aikštės. O Lotika lieka viena su savo rūpesčiais ir sąskaitomis.

Ne ką geriau negu viešbučio finansiniai reikalai Lotikai sekasi ir biržos operacijos. Pirmaisiais okupacijos metais nusipirkęs bet kurios įmonės akcijų, galėjai būti tikras, kad gerai įdėjai kapitalą, belikdavo galvoti, kokie bus procentai. Tačiau tada viešbutis tik buvo pradėjęs veikti, ir Lotika neturėjo nei pakankamai lėšų, nei kreditų, kurių gavo paskui. O kai įsigijo kapitalo ir kreditų, padėtis rinkoje visiškai pasikeitė. Viena didžiausių periodinių krizių Austrijos-Vengrijos monarchiją palietė devynioliktojo amžiaus pabaigoje dvidešimtojo pradžioje. Lotikos akcijos pradėjo sūkuriuoti kaip dulkės vėjyje. Ji verkė iš įniršio, skaitydama savaitinius Vienos biuletenio „Merkurijus“ pranešimus apie biržos kursą. Jai neužteko visų viešbučio pajamų, kurių tada gaudavo gana daug, apmokėti nuostoliams, susidariusiems dėl visuotinio vertybinių popierių kritimo. Dvejus metus negalėjo atsigauti nuo tada patirto sunkaus nervų sukrėtimo. Buvo tarsi pakvaišusi. Būdavo, kalba su žmonėmis ir visai nesiklauso, ką jie sako, negalvoja, ką pati šneka. Žiūri tiesiai į veidą, bet nemato žmogaus, tik smulkius „Merkurijaus“ stulpelius, nešančius jai laimę ar nelaimę. Tais metais ji pradėjo pirkti loterijos bilietų; jeigu iš tikrųjų viskas pasaulyje tik likimo žaismas, tebūnie visur taip pat. Ji pirko įvairių šalių bilietus. Jai pavyko įsigyti ketvirtį ispanų kalėdinės loterijos bilietų; tos loterijos pagrindinis laimėjimas buvo penkiolika milijonų

pesetų. Ji drebėdavo prieš kiekvieną tiražą ir verkdavo prie išlošimų lentelių. Meldė dievą stebuklo, kad jai tektų didysis laimėjimas. Bet niekada nieko nelaimėjo.

Prieš septynerius metus Lotikos svainis Caleris su dviem turtingais kompanionais atidarė „Naująją pieno bendrovę“. Tris penktadalius kapitalo įdėjo Lotika. Užsimota buvo plačiai. Jie tikėjosi, kad pirmi laimėjimai iškart sudomins kapitalistus ne tik kituose miestuose, bet ir už Bosnijos ribų. Tačiau pirmieji bendrovės žingsniai sutapo su aneksijos sukelta krize. Ji sužlugdė bet kokias viltis gauti naujo kapitalo. Pasienio srityse padėtis pasidarė tokia netikra, jog žmonės atsiimdavo net investuotą kapitalą. Po dviejų mėnesių bendrovė bankrutavo, ir jie prarado visą įdėtą kapitalą. Nuostoliams padengti Lotika turėjo parduoti vertingiausias ir patikimiausias akcijas, tokias kaip Sarajevo alaus daryklos arba Salvajaus sodos fabriko Tuzloje.

Prie finansinių nesėkmių prisidėjo šeimyniniai rūpesčiai ir nemalonumai, tarsi jie būtų tarp savęs susiję. Tiesa, viena Calerio duktė, Irena, ištekėjo netikėtai gerai. (Lotika davė kraitį.) Bet pasiliko vyresnioji duktė Mina. Įpykusi, kad jaunesnioji sesuo ištekėjo, o jai nesiseka su jaunikiais, ji per anksti virto irzlia, súrūgusia sena pana, dėl kurios gyvenimas namie ir darbas viešbutyje pasidarė dar sunkesnis ir nepakenčiamesnis. Caleris, niekada nepasižymėjęs gyvumu ir apsukrumu, dabar pasidarė dar lėtesnis ir neryžtingesnis ir gyveno namuose kaip nebylus geraširdis svečias, nuo kurio nei šilta, nei šalta. Calerio žmona Debora, ligota senyva moteris, pagimdė neišsivysčiusį luošą kūdikį. Berniukui jau dešimt metų, bet nekalba ir negali vaikščioti, tik neaiškiai murma ir ropoja po kambarį. Toks geras ir meilus šis nelaimingas vaikas, taip mėšlungiškai laikosi įsikibęs tetos, kurią jis myli labiau negu tikrą motiną, ir Lotika, nepaisydama savo rūpesčių ir darbų, prižiūri jį, valgydina, rengia, migdo. Kasdien matydama šį mažą išsigimėlį, ji sielojasi, kad reikalai prastai klojasi ir nėra pinigų pasiųsti jį pas įžymius gydytojus, į kokią nors garsią Vienos kliniką, kad dabar nebūna stebuklų ir dievas neišgydo luošių už žmonių gerus darbus ir maldas.

Nemaža rūpesčių ir nusivylimų Lotikai teikė ir jos globotiniai Galicijoje, kuriems anais gerais laikais ji padėjo mokytis ar išleido už vyrų. Buvo tarp jų ir tokių, kurie susikūrė šeimas, turėjo savo įmones ir gerai gyveno. Iš jų Lotika reguliariai gaudavo sveikinimų, pagarbos ir padėkos kupinų laiškų su šeimos naujienomis. Tačiau Apfelmajeriai, kuriuos Lotika išvedė į žmones, mokė ir kuriems sukūrė

namų židinį, įsitaisę kituose miestuose, rūpinosi vien tik savimi ir savo vaikais, visai nepadėdami kitiems neturtingiems Galicijos giminaičiams. Atrodė, kad jiems svarbiausias dalykas gyvenime kaip galima greičiau ir visiems laikams užmiršti Tarnovą, ankštą ir skurdžią aplinką, kur jie išaugo ir iš kur laimingai ištrūko. O pati Lotika jau negalėjo, kaip seniau, sutaupiusi padėti Tarnovo varguomenei. Ją dieną naktį kankino mintis, kad ten, Tarnove, kas nors iš jos giminaičių beviltiškai skęsta tamsoje ir purve, gėdingame skurde, kurį ji gerai pažinojo ir su kuriuo visą amžių grūmėsi.

Tačiau ir tarp tų, kuriuos ji išleido į gyvenimą, buvo tokių, kurie teikė jai sielvarto ir nemalonumų. Kaip tik geriausi iš jų, pasiekę pirmų ir daug žadančių laimėjimų, suklupo arba pasuko blogu keliu. Viena seserėčia, talentinga pianistė, kuri, Lotikos padedama, baigė Vienos konservatoriją, prieš keletą metų, sulaukusi didžiausio triumfo, nusinuodijo; priežasties niekas taip ir nesužinojo.

Vienas iš brolėnų, Albertas, šeimos viltis ir Lotikos pasididžiavimas, labai gerai baigė gimnaziją ir universitetą, bet jis, kaip žydas, negavo rašto *sub auspiciis regis** ir imperatoriaus žiedo, kurio slapta tikėjosi Lotika. Jeigu jis negalėjo tapti aukštu valdininku, Lotika norėjo matyti savo brolėną žymiu advokatu Vienoje ar Lvove; tai geriausiai būtų atitikę jos ambicijas ir atlyginę už triūsą, padėtą Alberto išmokslinimui. Bet ir čia jai teko skaudžiai nusivilti. Jaunasis teisės mokslų daktaras pradėjo rašyti į laikraščius, įstojo į socialistų partiją, ir dar į kairįjį sparną, kuris susiformavo 1906 m. per visuotinį streiką Vienoje. Lotika perskaitė Vienos laikraščiuose, kad „siekiant apvalyti Vieną nuo atžagareiviškų užsienio elementų, iš sostinės po dvidešimties dienų arešto ištremtas garsus žydas kurstytojas daktaras Albertas Apfelmajeris“. Višegradiečių supratimu, tai buvo lygiai tas pat kas apšaukti žmogų haiduku. Po kelių mėnesių Lotikos numylėtinis Albertas atsiuntė tetai laišką iš Buenos Airių, kur jis emigravo.

Tomis dienomis net savo kambarėlyje Lotika negalėjo rasti ramybės. Su laišku rankoje ji nuėjo pas seserį ir svainį, be galo susigraudinusi ir susikrimtusi, ėmė piktai šaukti Deborai, kuri temokėjo tik verkti:

— Kas bus su mumis? Klausiu, kas bus su mumis, jeigu niekas nesugeba nė žingsnio žengti pats? Jeigu ko neprilaikai už rankos, tuoj pat griūva. Kas bus su mumis? Prakeikti mes esame, štai kas!

---

* Karaliaus globojamas (*lot.*).

— *Gott, Gott, Gott**! — dūsavo vargšė Debora, liedama graudžias ašaras ir nežinodama, ką atsakyti Lotikai. Pati Lotika nežinojo, kaip rasti atsakymą, ji tik laužė rankas ir kreipė akis į dangų, bet ne verksmingai ir su baime, kaip Debora, o piktai ir įnirtingai.

— Socialistu tapo! So-cia-lis-tu! Ar negana to, kad esame žydai! O dieve visagali, kuo mes nusidėjome, kad taip baudi? Socialistas!

Ji apraudojo Albertą kaip numirėlį ir daugiau apie jį nekalbėjo.

Praėjus trejiems metams, brolio duktė, to paties Alberto sesuo, labai gerai ištekėjo į Peštą. Lotika davė jai kraitį ir pati viena pakėlė visą šių vedybų sukeltą moralinę krizę didžiulėje Tarnovo Apfelmajerių šeimoje, kuri buvo garsi tik daugybe vaikų ir tvirtomis religinėmis tradicijomis. Tos dukterėčios sužadėtinis, turtingas biržos verteiva, buvo krikščionis, kalvinas, ir iškėlė sąlygą, kad mergina pereitų į jo tikėjimą. Tėvai priešinosi, bet Lotika, rūpindamasi visos šeimos interesais, tikino, kad sunku plaukti su tokia įgula nemanevruojant ir kad, norint išgelbėti visą krovinį, reikia dalį išmesti į jūrą. Ji palaikė dukterėčią. Pagaliau jos žodis nulėmė. Mergina persikrikštijo ir ištekėjo. Lotika tikėjosi, šio svainio padedama, įvesti į Pešto biznio pasaulį ką nors iš priaugančių brolėnų ar dukterėčių. Tačiau piktas likimas norėjo, kad šis turtingas verteiva mirtų jau pirmaisiais metais po vedybų. Jaunajai žmonai iš gailesčio susimaišė protas. Ėjo mėnesiai, o jos sielvartas nemažėjo. Štai jau ketvirti metai, kai jauna našlė gyvena Pešte, apimta liguisto sielvarto, virtusio ramiu pamišimu. Didelis, turtingai įrengtas butas aptrauktas juoda gelumbe. Kasdien ji eina į kapus, sėdi prie vyro kapo ir tyliai skaito jam nuo pradžios ligi galo tos dienos biržos kurso biuletenį. Į visus mėginimus atitraukti ją nuo to ir prikelti iš letargo ramiai atsako, kad velionis visų labiausiai mėgęs tuos skaičius ir kad jie buvę jam maloniausia muzika.

Štai kiek žmonių likimų buvo susipynę šiame kambarėlyje. Kiek didžiosiose Lotikos knygose sąskaitų, abejonių, prarastų ir išbrauktų skaičių! Tačiau darbo principai tie patys. Lotika nuvargusi, bet ji nenusimena. Po kiekvieno pralaimėjimo ir nepasisekimo ji kaupia jėgas, sukanda dantis ir ginasi toliau. Nors pastaraisiais metais ji tiktai ginasi, bet ir dabar siekia tikslo su tokiu pat atkaklumu, kaip kadaise stiprėjo ir turtėjo. Viešbutyje ji yra „namų galva“, o visam miestui „teta Lotika“. Daug dar yra čia ir pasaulyje žmonių, kurie laukia jos pagalbos, patarimo ar bent gero žodžio, ir jiems nerūpi, kad Lotika pavargusi. O ji iš tikrųjų pavargusi: labiau, negu mano kiti, labiau, negu jai pačiai atrodo.

Nedidelis senoviškas sieninis laikrodis muša pirmą valandą. Susi-

* Dieve, dieve, dieve! (*Vok.*)

ėmusi už juosmens, Lotika sunkiai atsikelia. Rūpestingai užgesina didžiulę žalią lempą ant medinio stovo ir smulkiais senatviškais žingsneliais, kaip ji paprastai vaikšto tik būdama viena ir prieš miegą, eina gulti.

Miegantį miestą apgaubia neįžvelgiama tamsa.

XXI

Pagaliau atėjo 1914 metai — paskutiniai Drinos tilto kronikos metai. Jie, kaip ir ankstesni, atėjo ramiu žemės laiko žingsniu, lydimi dusliai dundančių naujų ir nepaprastų įvykių, kurie tarsi bangos ritosi vienas per kitą.

Daug dievo duotų metų matė miestas prie tilto ir dar daug jų matys. Buvo jų visokių ir bus, bet 1914 metai ilgai išliko žmonių atmintyje. Taip bent mano tie, kurie juos pergyveno. Tiems žmonėms atrodo, jog niekas niekada, kad ir kažin kiek kalbėtų ir rašytų, neįstengs arba neišdrįs pasakyti visko, kas tada pro laiko ir įvykių sūkurius buvo pastebėta žmonių likimo gelmėse. Kas sugebės žodžiais išreikšti ir popieriuje aprašyti (taip jie mano!) tuos didžiulius visuotinius sukrėtimus, kurie supurtė ne tik žmones, bet ir daiktus, statinius ir kraštus? Kaip pavaizduoti tą jausmų bangavimą — nuo nebylios gyvuliškos baimės ligi savižudiško entuziazmo, nuo žemiausių, kraujo ištroškusių plėšikiškų instinktų lig didžiausių švento pasiaukojimo žygių, kada žmogus pakyla virš savęs ir akimirką pasiekia aukštesnius pasaulius, kur viešpatauja kiti įstatymai? Niekas to negalės apsakyti, nes kurie tai pamato ir patiria, tyli, o mirusieji apskritai nekalba. Tai yra dalykai, apie kuriuos nepasakojama, kurie užmirštami. Jeigu jie būtų neužmiršti, kaip galėtų kartotis?

Tą 1914 metų vasarą, kada žmonių likimo valdovai perkėlė Europos gyventojus nuo visuotinės rinkimų teisės scenos į iš anksto paruoštą visuotinės karo prievolės areną, mieste aiškiai pasirodė maži, bet ryškūs pirmi simptomai vienos ligos, kuri, laikui bėgant, bus charakteringa Europai ir visam pasauliui. Tai buvo dviejų istorinių epochų riba, kada praeinančios epochos galas buvo matyti aiškiau negu ateinančios pradžia. Tada dar ieškota pateisinimų prievartai, o žvėriškumams pavadinti skolintasi žodžių iš praėjusio amžiaus dvasinio lobyno. Viskas, kas tada dėjosi, dar turėjo išorinio padorumo ir naujumo žavesio, to kraupaus, trumpo ir nenusakomo žavesio, kuris paskui

dingo be žymės ir kurio negalėjo atgaivinti atmintyje net tie, kas stipriausiai jį buvo jutę.

Tačiau tuos dalykus mes tik probėgšmais minime. Būsimų laikų poetai ir mokslininkai juos tyrinės, aiškins ir atkurs tokiomis priemonėmis ir metodais, kurių mes nė nenumanome; jie tai padarys daug aiškiau, laisviau ir drąsiau negu mes. Jiems tikriausiai pavyks paaiškinti tų metų nepaprastumą ir nustatyti jų reikšmę pasaulio istorijai ir žmonijos raidai. O mums visų pirma tai yra metai, lemtingi Drinos tiltui.

1914 metų vasara tiems, kurie ją čia pergyveno, išliks atmintyje kaip šviesiausia ir gražiausia iš visų matytų vasarų; jų sąmonėje ji spindi ir liepsnoja didžiuliame niūriame, ligi begalybės nusidriekusiame kančių ir nelaimių horizonte.

O vasara iš tikrųjų prasidėjo gera, geresnė negu ankstesnės. Slyvų buvo kaip niekada ir kviečiai užderėjo. Po dešimties metų sambrūzdžio ir sukrėtimų žmonės tikėjosi ramybės ir gero derliaus, kuris išlygintų patirtus nuostolius ir negandas. (Didžiausia ir tragiškiausia iš visų žmogaus silpnybių yra, be abejo, ta, kad jis visiškai negali numatyti ateities; tai prieštarauja visiems jo talentams, sugebėjimams ir žinioms.)

Tais nepaprastais metais saulės šilumos ir dirvos drėgmės sąveika buvo tokia palanki, jog platus Višegrado slėnis virpėte virpėjo nuo gyvybinių jėgų pertekliaus. Štai brinksta žemė, ir visa kas gyva leidžia daigus, krauna pumpurus, skleidžia lapus, žydi, neša gausų derlių. Aiškiai *matyti* tas derliaus kvapas, virpantis kaip šilta melsva miglelė ties kiekviena vaga, ties kiekvienu stiebu. Karvės ir ožkos sunkiai eina, nuo pritvinkusių tešmenų plačiai statydamos pasturgalines kojas. Rzave, į kurio žiotis kasmet vasaros pradžioje suplaukia neršti aukšlės, šiemet jų tokia daugybė, jog sekliose vietose vaikai kibiriukais semia jas ir meta ant kranto. Akytas tilto akmuo išbrinko tartum gyvas ir pritvinko kažkokios jėgos ir gyvybės, kuri trykšta iš žemės ir plevena virš viso miesto kaip džiugi šiluma, padedanti lengviau alsuoti ir viskam geriau augti.

Nedažnai tokia vasara būna Višegrado slėnyje. Bet kai ateina, žmonės užmiršta visas nelaimes ir negalvoja, kas gali atsitikti ateityje, atsiduoda veržliam gyvenimui slėnyje, auginančiame palaimingą derlių, ir patys įsilieja į drėgmės, šilumos ir pritvinkusių syvų žaismą.

Net valstiečiai, kurie visada randa kuo pasiskųsti, dabar turėjo sutikti, kad metai pasitaikė derlingi, tik kiekvieną kartą girdami pri-

durdavo: „Jeigu šitaip ir toliau bus..." Prekiautojai karštai puolė prie savo reikalų kaip bitės ir vapsvos prie žiedų taurelių medaus rinkti. Jie aplakstė aplinkinius kaimus dalydami avansą už nenupjautus javus ir neprinokusias slyvas. Valstietis, sumišęs dėl šių apsukrių pirkėjų antplūdžio, kaip ir dėl nepaprasto derliaus, stovi po linkstančiu nuo vaisių medžiu ar prie vilnijančio javų lauko ir stengiasi atrodyti kuo santūresnis ir apdairesnis su miestiečiu, kuris nepabijojo vargo atvykti pas jį. O dėl to santūrumo ir apdairumo jo veidas kaip du vandens lašai panašus į tą liūdną kaukę, kurią valstiečiai nešioja nederliaus metais.

Pas stambesnius ir įtakingesnius pirklius valstiečiai ateina patys. Pavlės Rankovičiaus parduotuvė turgaus dienomis pilna valstiečių, kuriems reikia pinigų. Panašiai ir pas Santą Papą, seniai pirmaujantį tarp Višegrado žydų. (Nors mieste jau seniai yra bankai ir galima gauti paskolų, valstiečiai, ypač vyresnio amžiaus, labiau linkę skolintis senoviniu papročiu iš vietinių pirklių, pas kuriuos perka prekes ir iš kurių skolinosi jų tėvai.)

Santos parduotuvė yra viena rimčiausių ir solidžiausių miesto centre. Ji pastatyta iš tvirto akmens, sienos storos, grindys akmens plokščių. Sunkios durys ir langinės apkaustytos geležim, o ant aukštų siaurų langų — storos ir tankios grotos.

Parduotuvė įrengta priekinėje sandėlio dalyje. Pasieniuose stovi plačios medinės lentynos, pristatytos emaliuotų indų. Nepaprastai aukštai palubėje, kur beveik nesiekia dienos šviesa, iškabintos lengvesnės prekės: įvairaus dydžio žibintai, kavinukai, narveliai paukščiams, pelėkautai ir kiti vielos dirbiniai. Visi tie daiktai surišti į ryšulius, kurie kabo tarsi didelės kekės. Prie ilgo prekystalio stovi dėžės vinių, maišai cemento, gipso ir įvairių dažų; kauptukai, kastuvai ir kirstukai be kotų sunerti ant virvės tartum sunkūs vėriniai. Kertėse stovi skardiniai bidonai žibalo, lako, terpentino ir politūros. Čia net vidury vasaros vėsu, o dieną tamsoka.

Tačiau didžioji prekių dalis yra patalpoje už parduotuvės, kur veda žemos geležinės durys. Čia sukrauti sunkūs daiktai: geležinės krosnelės, ratlankiai, skersiniai, noragai, laužtuvai ir kitokios prekės. Viskas sudėta aukštomis šūsnimis, ir tarp jų, lyg tarp aukštų sienų, eina siauri takeliai. Čia visą laiką tamsu ir be žibinto niekas neina.

Nuo storų sienų, akmeninių grindų ir geležinių daiktų dvelkia šaltas aštrus, akmens ir geležies kvapo prisigėręs oras, kurio niekas negali nei išsklaidyti, nei sušildyti. Per keletą metų tas oras raudon-

skruosčius gyvus mokinius paverčia tyliais, išblyškusių ir pabrinkusių veidų, bet sumaniais, taupiais ir ilgai tarnaujančiais pardavėjais. Be abejo, šitoks oras sunkus ir kenksmingas ir ištisoms parduotuvės savininkų kartoms, bet drauge malonus ir brangus, todėl kad kvepia nuosavybe, primena pelną ir turto šaltinius.

Žmogus, sėdintis dabar priekinėje šio šalto ir niūraus sandėlio dalyje prie mažo staliuko šalia didelės plieninės „Vertheim" markės kasos, nė kiek nepanašus į aną augalotą energingą Santą, kuris prieš trisdešimt metų mokėjo taip smagiai sušukti: „Romo Vienakiui!" Pakeitė jį ir metai, ir darbas parduotuvėje. Jis papilnėjęs ir išgeltęs, o tamsūs ratilai po akimis siekia ligi pusės skruostų; regėjimas susilpnėjęs; juodos išsprogusios akys žvelgia pro storus metaliniais rėmais akinių stiklus griežtai ir išgąstingai. Jis tebenešioja vyšnių spalvos kepuraitę — vienintelę senos turkiškos aprangos liekaną. Jo tėvas, pirklys Menta Papa, smulkus žilas aštuoniasdešimtmetis senukas, dar stiprus, tik prastai mato. Saulėtomis dienomis jis apsilanko parduotuvėje. Pasižiūri ašarojančiomis akimis, kurios po storais akinių stiklais, atrodo, tuoj praskys, į sūnų prie kasos ir anūką už prekystalio, įkvepia sunkaus parduotuvės oro ir iš lėto žingsniuoja namo, remdamasis dešiniąja ranka į dešimtmečio proanūkio petį.

Santa turi šešias dukras ir penkis sūnus, kurių daugumas ištekėjusios ir vedę. Vyriausiojo sūnaus Rafo vaikai jau suaugę, o jis pats padeda tėvui parduotuvėje. Vienas Rafo sūnus, senelio bendravardis, mokosi Sarajevo gimnazijoje. Tai išblyškęs, smulkutis trumparegis berniukas, jau aštuonerių metų puikiai deklamavęs mokyklos šventėse Zmajaus[25] eilėraščius, bet mokosi prastai, nemėgsta vaikščioti į sinagogą ir padėti per atostogas seneliui parduotuvėje, sako, jog būsiąs aktoriumi ar kokiu nors kitu garsiu ir nepaprastu žmogumi.

Sėdi pirklys Santa, pasilenkęs prie jau gana aptrintos ir ištaukuotos alfabetinės sąskaitų knygos, o šalia jo ant tuščios dėžės nuo vinių — valstietis Ibra Čemalovičius iš Uzavnicos. Santa skaičiuoja, kiek Ibra skolingas ir kiek, kokiomis sąlygomis galės dar jam paskolinti naujo derliaus sąskaita.

— Sinkuenta, sinkuenta i očo... sinkuenta očo, sesienta i tres*...— šnibžda pirklys Santa ispaniškai.

O valstietis susirūpinęs žiūri į jį ir nekantrauja, tarsi Santa būtų būręs, o ne skaičiavęs jo skolą, kurią jis pats ligi skatiko atsimena net

* Penkiasdešimt, penkiasdešimt aštuoni... šešiasdešimt trys...

sapnuodamas. Kai Santa suskaičiuoja ir pasako skolos sumą su procentais, valstietis iš lėto prakošia pro dantis „Ar tikrai taip?“, vien tik norėdamas laimėti laiko ir mintyse palyginti Santos sumą su savo apskaičiavimu.

— Taip, Ibra-aga, ne kitaip,— atsako Santa tokiems atvejams pritaikyta formule.

Išsiaiškinus, kokia yra senoji skola, valstietis turi prašyti naujos, o Santa paaiškinti savo galimybes ir sąlygas. O tai nelengva ir atima daug laiko. Tarp jų dabar prasidės kalba, visiškai panaši į tas, kurias galėdavai girdėti prieš penkiasdešimt metų toje pat vietoje ir taip pat prieš pjūtį, kada kalbėdavosi Ibros tėvas iš Uzavnicos ir Santos tėvas Menta. Dalyko esmė išaiškės po daugybės žodžių, kurie patys savaime nieko nereiškia ir atrodo visai nereikalingi, beveik beprasmiški. Nepatyręs žmogus, pasiklausęs iš šalies, galėtų pagalvoti, jog čia kalbama ne apie pinigų skolinimą. Mat kol kas apie juos nė žodžio.

— Užderėjo pas mus šiemet slyvų ir kitų vaisių, kaip niekur kitur,— sako Santa,— bus metai, kokių seniai nebuvo.

— Taip, ačiū dievui, užderėjo. Jeigu alachas padės, bus vaisių ir duonos, o kaipgi! Tiktai kas žino, kokios bus kainos,— sako susirūpinęs valstietis, braukydamas pirštu per žalios storos gelumbės kelnių siūlę ir iš padilbų žiūrėdamas į Santą.

— Dabar niekas nežino, o kai atgabensi viską į Višegradą, sužinosi. Žinai, kaip sakoma: kainą savininkas nustato.

— Teisybė. Jeigu dievas duos gerą orą, tai prinoks,— vėl apdairiai atsako valstietis.

— Žinoma, be dievo pagalbos nieko nenusiskinsi ir nenupjausi; kad ir kaip žmogus prižiūrės savo pasėlius, nieko negaus, jeigu nebus dievo palaimos,— sako Santa, rodydamas pirštu aukštyn, iš kur turi ateiti toji dievo palaima: iš aukštos juodos palubės, nukabinėtos įvairaus dydžio kaimiškų skardinių žibintų ir kitų smulkių prekių ryšuliais.

— Tikrą teisybę sakai,— dūsauja Ibra.— Žmogus pasodina ir pasėja, dievaži, kaip pavandeniui paleidžia: kaupi, ravi, karpai, geni. O kaipgi! Jeigu nebus lemta, jokios naudos iš to neturėsi. Bet jei dievas duos, bus derlingi metai, niekam nebus skriaudos, galima bus skolą apmokėti ir naują paimti. Kad tik dievas duotų sveikatos!

— Aaa, sveikata visų svarbiausia. Nieko nėra brangesnio už sveikatą. Tokia jau kvaila žmogaus prigimtis: viską duok žmogui, bet atimk iš jo sveikatą, ir bus tas pats, lyg nieko būtum nedavęs,— sako Santa, kreipdamas kalbą šia linkme.

Tada ir valstietis pasisako savo pažiūras į sveikatą, kurios tokios pat visiems žinomos, kaip ir Santos. Akimirką atrodo, kad visa kalba ir baigsis vien tais nereikšmingais ir bendrais dalykais. Tačiau netrukus tartum pagal kokį senovinį ceremonialą ji grįžta prie išeities taško. Tik dabar jie pradeda tartis dėl naujos paskolos, jos dydžio, procentų, terminų ir mokėjimo būdų. Jie aiškinasi ilgai, tarpais gyvai, tarpais tyliai ir susirūpinę, bet galiausiai vis dėlto susitaria. Tada Santa atsistoja, išsiima iš kišenės raktų ryšulį ant grandinėlės ir, nenuvėręs rakto, atrakina seifą, kuris sugirgždėjęs atsidaro iš lėto, iškilmingai, kaip visi dideli seifai, o užsidaro su tyliu tarsi atodūsis metalo šiugždesiu. Santa atskaito valstiečiui pinigus ligi paskutinio helerio, stropiai ir rūpestingai, net kažkaip liūdnai ir iškilmingai. O paskui žymiai gyviau, pasikeitusiu balsu šūkteli:

— Na kaip, tvarka? Ar esi patenkintas, Ibra-aga?

— Taip, dėkui,— tyliai ir susimąstęs atsako valstietis.

— Duok dieve, kad laimingai ir pelningai sunaudotum. Kad vėl sveiki ir gražiai susitiktume,— sako Santa jau visiškai žvalus ir linksmas. Jis pasiunčia anūką į priešais esančią kavinę atnešti du puodelius kavos — „vieną karčios ir vieną saldžios“.

O tuo tarpu prie parduotuvės jau laukia eilės kitas valstietis, atėjęs tokiu pačiu reikalu.

Su tais valstiečiais, su būsimo derliaus viltimi į niūrios Santos parduotuvės gilumą prasiskverbia šiltas ir sodrus nepaprastai derlingų metų kvapas. Žalias plieninis seifas net aprasojęs, o Santa smiliumi taisosi apykaklę ant storo pageltusio putnaus kaklo ir papūtęs šluosto nosine akinių stiklus.

Tokios buvo vasaros išvakarės.

Ir vis dėlto pačią šios palaimingos vasaros pradžią kiek aptemdė baimės ir gedulo šešėlis. Anksti pavasarį Uvace, mažame buvusio Turkijos—Austrijos, o dabar Serbijos—Austrijos pasienio miestelyje, kilo vidurių šiltinės epidemija. Kadangi tai buvo pasienio vietovė, o du susirgimo atvejai pasitaikė ir pačiose žandarų kareivinėse, į Uvacą išvyko Višegrado karinis gydytojas Balašas su sanitaru ir reikalingais vaistais. Gydytojas tuoj pat ryžtingai ėmėsi reikiamų priemonių ligoniams izoliuoti, pats juos prižiūrėjo. Tokiu būdu iš penkiolikos ligonių mirė tik du, epidemija nepaplito už Uvaco ribų, buvo likviduota pačioje užuomazgoje. Paskutinis susirgo pats daktaras Balašas. Neaiškus užsikrėtimas, žaibiška ligos eiga, netikėtos komplikacijos ir staigi mirtis — visa tai atrodė nepaprastai tragiška.

Norint išvengti infekcijos, jaunas gydytojas turėjo būti palaidotas Uvace. Ponia Bauer su vyru ir keli karininkai dalyvavo laidotuvėse. Ji liepė pastatyti ant gydytojo kapo grubiai tašyto akmens paminklą. O po to paliko vyrą ir išvyko iš Višegrado. Mieste sklido gandai, kad ji išvažiavo į kažkokią sanatoriją netoli Vienos. Tiesą sakant, taip šnibždėjosi Višegrado merginos, o senesni žmonės, kai tik praėjo epidemijos pavojus ir buvo panaikintas karantinas, užmiršo gydytoją ir pulkininko žmoną. Nepatyrusios ir nemokytos miesto merginos gerai nežinojo, kas yra sanatorija, bet puikiai suprato, ką reiškia, kada du žmonės šitaip vaikšto kalnų takais, kaip kad neseniai vaikščiojo gydytojas su pulkininko žmona. Tardamos šį svetimą žodį savo slaptuose mergiškuose pokalbiuose apie šią nelaimingą porą, jos mėgdavo vaizduotis sanatoriją kaip kažkokią paslaptingą, tolimą ir liūdną vietą, kur gražios nuodėmingos moterys atgailauja už draudžiamą meilę.

O laukuose ir Višegradą supančiose kalvose žydi ir bręsta nepaprastai vešli ir spindinti vasara. Karininkų kazino langai paupyje prie tilto vakarais šviečia atlapoti, kaip ir pereitais metais, tik pro juos nebesklinda smuiko ir fortepijono garsai. Prie savo staliuko su keliais vyresniaisiais karininkais sėdi minkštaširdis pulkininkas, sukaitęs nuo vasaros karščio ir raudono vyno.

Kapijoje šiltą naktį sėdi ir dainuoja jaunimas. Artėja birželio pabaiga ir, kaip kasmet, laukiama parvažiuojant moksleivių ir studentų. Tokią naktį kapijoje atrodo, kad laikas stovi vietoje, o gyvenimas plaukia, kunkuliuoja dosnus ir lengvas, ir, atrodo, nematyti jo nei galo, nei krašto.

Pagrindinės gatvės šiuo metu apšviestos, nes nuo pavasario miestas turi elektrą. Prieš metus du kilometrai už miesto, prie upės pastatyta elektrinė lentpjūvė, o šalia jos fabrikas, kuris iš spygliuočių atliekų varo terpentiną ir gamina kanifoliją. Fabrikas sudarė su magistratu sutartį, kad savo elektrine apšvies miesto gatves. Tokiu būdu nebeliko žalių žibintų su žibalinėmis lempomis, taip pat ilgšio Ferhato, kuris jas valydavo ir uždegdavo. Pagrindinė gatvė, einanti per visą miestą nuo tilto ligi naujo kvartalo, apšviesta didelėmis balto lyg pienas stiklo lempomis, o šalutinės, sukančios į dešinę ir į kairę nuo jos ir vingiuojančios aplink Bikovacą arba kylančios į Meidaną ir Okolištą,— mažomis, paprastomis lemputėmis. Tarp tų vienodų šviesos karolėlių driekiasi tamsios netaisyklingos dėmės. Tai kiemai arba dideli sodai kalvų šlaituose.

Viename iš tų niūrių sodų sėdi mokytoja Zorka ir Nikola Glasinčaninas.

Kivirčas, kuris kilo tarp jų pereitais metais, kada per vasaros atostogas į miestą parvyko Stikovičius, tęsėsi ilgai, net ligi Naujųjų metų. Kaip ir kiekvieną žiemą, serbų klube buvo ruošiamasi šv. Savos iškilmėms — koncertui ir spektakliui. Juose dalyvavo ir Zorka su Glasinčaninu. Sykį, grįždami iš repeticijos, pirmą kartą nuo pereitos vasaros jie pradėjo šnekėtis. Tos jų kalbos iš pradžių buvo trumpos, santūrios ir aikštingos. Bet jie nesiliovė susitikinėti ir kalbėtis, nes jaunimas labiau mėgsta net pačius atkakliausius ir karščiausius meilės ginčus negu vienatvę ir nuobodulį be meilės nerimo ir svajų. Taip be galo ginčydamiesi, jie ir susitaikė patys nepastebėję nei kada, nei kaip. Dabar, šiltais vasaros vakarais, jie susitinka kasdien. Kartais tarp jų dar šmėsteli Stikovičiaus šešėlis, ir vėl suliepsnoja ginčas be galo, bet jis neišskiria jų ir neatitolina vieno nuo kito, priešingai — kiekvieną kartą taikydamiesi jie dar labiau suartėja.

Dabar sėdi jie šiltą tamsią naktį ant nuvirtusio riešutmedžio kamieno ir, paskendę savo mintyse, žiūri į didelius ir smulkius miesto žiburius apačioje, klausosi monotoniško upės ūžimo. Glasinčaninas prieš tai ilgai kalbėjo, o dabar valandėlę nutilo, Zorka visą vakarą tylėjo, kaip moka tylėti vien moterys, kada jos širdyje narplioja savo meilės reikalus, kurie joms yra visų svarbiausias ir aukščiausias dalykas gyvenime.

Pereitais metais tuo pačiu laiku, kai parvažiavo Stikovičius, atrodė, kad meilė jai žada rojaus palaimą, kada abiejų visiškai vienodi jausmai, tos pačios mintys ir troškimai, saldūs kaip bučinys ir begaliniai kaip žmogaus amžius. Tačiau ši iliuzija truko neilgai. Nors ji buvo nepatyrusi ir apsvaigusi, negalėjo nepastebėti, kad šis žmogus staiga užsidega, bet staiga ir atšąla pagal kažkokius savo vidinius dėsnius, neturinčius nieko bendra nei su ja, nei su tuo, ką ji laikė aukštesniu ir svarbesniu dalyku negu jie abu. Jis išvyko beveik neatsisveikinęs. Ji liko kamuojama sunkių abejonių, kurios maudė kaip slapta žaizda. Jo atsiųstas laiškas buvo tobulo stiliaus, tartum trumpas literatūros kūrinys, nuosaikus kaip advokato mintys, aiškus ir permatomas lyg tuščias stiklinis indas. Jame buvo kalbama apie jų meilę, bet taip, lyg jie jau šimtą metų būtų gulėję kapuose. „Paskendęs darbuose ir rūpesčiuose, kurie mane slegia ir graužia, galvoju apie tave kaip apie tykią Višegrado naktį, sklidiną upės šniokštimo ir nematomų žolynų aromato“. Ir tai viskas. Ji bergždžiai stengėsi prisiminti, kada girdėjo tą upės šniokštimą ir juto nematomų žolynų aromatą. Tai buvo tik jo atviruke. Šiaip ar taip, ji ir neprisiminė to, kaip jis, atrodo, neprisiminė, kas buvo tarp jų. Protas jai temo pagalvojus, kad suklydo ir liko apgauta. Paskui vėl

guodėsi, raminosi neįmanomais, neįtikimais įrodymais. „Nesuprantamas,— kalbėjo ji sau,— svetimas ir šaltas, savanaudis, aikštingas ir apdairus, bet gal visi dideli žmonės tokie". Vis dėlto tai buvo labiau panašu į kančią negu į meilę. Kamuodamasi ir kentėdama širdyje, ji jautė, kad visa jo pažadintos meilės našta gula ant jos pečių, o tuo tarpu jis dingęs kažkur tolimoje migloje, kurios ji nedrįsta pavadinti tikruoju vardu. Juk įsimylėjusi moteris, nors ir netekusi vilties, myli savo jausmą kaip negimusį kūdikį. Širdį jai skaudėjo, bet neatsakė į jo atviruką. Po ilgesnės, beveik dviejų mėnesių tylos vėl atėjo atvirukas. Jis rašė kažkur iš Alpių. „Dviejų tūkstančių metrų aukštumoje, apsuptas įvairių tautų ir įvairiomis kalbomis kalbančių žmonių, žiūriu į begalinius tolius ir mąstau apie Tave ir praėjusią vasarą". Net ir jos amžiui ir nepatyrimui to pakako. Jeigu būtų buvę parašyta: „Nemylėjau tavęs, nemyliu ir niekada nepamilsiu", jai nebūtų buvę nei aiškiau, nei skaudžiau. Juk svarbu meilė, o ne tolimi atsiminimai ir ne tai, nuo kokios aukštumos virš jūros lygio žmogus rašo, kokie žmonės aplink jį ir kokiomis kalbomis jie kalba. O meilės nėra!

Zorka neturėjo nei tėvo, nei motinos, užaugo Višegrade pas giminaičius. Baigusi Sarajeve mokytojų seminariją, ji gavo vietą gimtajame mieste ir sugrįžo pas tuos pačius pasiturinčius paprastus žmones, su kuriais jos niekas nesiejo.

Zorka pablyško ir sumenko, užsisklendė savyje, niekam nepasakojo savo rūpesčių, neatsakė į kalėdinį Stikovičiaus pasveikinimą, tokį pat trumpą, šaltą ir nepriekaištingo stiliaus. Norėjo pati viena be niekieno pagalbos ir paguodos išnarplioti savo klaidą ir gėdą, bet, būdama silpna, priblokšta, jauna ir nepatyrusi, dar labiau painiojosi savo sielvarto ir didžių troškimų, savo minčių ir jo nesuprantamo, nežmoniško elgesio tinkle. Jeigu būtų galėjusi ką nors paklausti ar su kuo pasitarti, jai būtų buvę lengviau, bet gėda neleido. Ir šiaip jai dažnai atrodė, kad visas miestas žino apie jos neviltį ir kad einančią gatve ją varsto pikti pašaipūs žvilgsniai. Niekur ji nerado paaiškinimo, nei žmonėse, nei knygose. O pati nieko negalėjo išsiaiškinti. Jeigu jis iš tikrųjų nemylėjo, tai kam ta aistringų žodžių ir įtikinėjimų komedija per praėjusias atostogas? Kam tada toji scena ant mokyklos suolo, kurią tik meilė gali pateisinti ir apginti, o be jos nugrimztama į nepakeliamo pažeminimo balą? Ar gali būti, kad yra tokių žmonių, kurie taip negerbia savęs ir kitų, kurie taip lengvai leidžiasi į tokius žaidimus? Kas juos stumia į tai, jeigu ne meilė? Ką tada reiškia jo liepsningi žvilgsniai, jo karštas trūkčiojamas alsavimas ir aistringi bučiniai? Kas tai, jeigu ne meilė? O

vis dėlto tai nebuvo meilė! Ji tai matė geriau ir aiškiau, negu norėjo matyti. Bet vėlgi su tuo negalėjo visiškai susitaikyti. (Argi kas su tuo visiškai susitaikė?) Tų visų kančių natūrali pabaiga buvo mintis apie mirtį, kuri visada tykoja prie mūsų laimės svajonių ribos. Numirti, galvojo Zorka, kristi nuo kapijos į upę, tartum netyčia, su niekuo neatsisveikinus, niekam neprisipažinus ir neužsitraukus gėdos. „Numirti!" — galvojo paskutinę akimirką prieš užmigdama ir vos pramerkusi akis rytą, gyvai kalbėdamasi, su šypsenos kauke. Viskas kartojo tą patį žodį — numirti! numirti! Tačiau ji nemirė, o gyveno su ta siaubinga mintimi.

Palengvėjimas atėjo iš ten, iš kur mažiausiai tikėjosi. Artėjant Kalėdų atostogoms, jos slaptos kančios pasiekė viršūnę. Tokios mintys ir tokie klausimai be atsakymų graužia žmogų ir žudo labiau negu liga. Visi pastebėjo, kad ji pasikeitė, visi ėmė rūpintis, patarė gydytis: ir giminės, ir direktorius, linksmas, vaikais apsikrovęs žmogus, ir draugės.

Laimingo atsitiktinumo dėka tada prasidėjo repeticijos ir po kelių mėnesių pirmą kartą ji pradėjo šnekėtis su Glasinčaninu. Ligi tol jis vengė susitikti ir kalbėtis su ja. Šilta atmosfera, kuri provincijos miestuose paprastai gaubia naivių, bet nuoširdžių spektaklių ir koncertų repeticijas, paskui ėjimas namo šviesiomis ir šaltomis naktimis — viskas taip susiklostė, kad susipykę jaunuoliai vėl suartėjo. Ją pastūmėjo noras palengvinti savo sielos kančias, o jį — nuoširdi ir gili meilė, lengvai viską atleidžianti ir pamirštanti.

Pirmi žodžiai iš tikrųjų buvo šalti, priekaištingi, dviprasmiški, o pirmi pokalbiai — ilgas neišbrendamas aiškinimasis. Bet ir tai merginai atnešė palengvėjimą. Ji pirmą kartą galėjo pasikalbėti su gyvu žmogumi apie savo gėdingą sielvartą, neminėdama gėdingiausių ir skaudžiausių smulkmenų. Glasinčaninas kalbėjo jai apie tai ilgai ir karštai, bet atsargiai ir nuoširdžiai, neįžeisdamas jos orumo. Apie Stikovičių irgi nekalbėjo pikčiau, negu buvo būtina. Kaip ir aną naktį kapijoje, jis apibūdino Stikovičių trumpai, tiksliai ir negailestingai. Esąs baisus egoistas, žmogus, kuris nesugeba nieko mylėti ir kuris, kol bus gyvas, pats kankinsis, graušis ir kankins visus, kas susiviliojęs priartės prie jo. Apie savo meilę Glasinčaninas daug nekalbėjo, bet ja spinduliavo kiekvienas jo žodis, žvilgsnis ir judesys. Mergina klausėsi jo daugiausia tylėdama. Viskas jai tiko, ką jis kalbėjo. Po kiekvieno tokio pašnekesio ji jautė, kaip širdyje darosi giedra ir ramu. Pirmą kartą po tiek mėnesių ji galėjo pailsėti po vidinės audros ir pirmą kartą jai pavyko pakilti savo pačios akyse. Meilės ir pagarbos kupini Glasinčanino žodžiai rodė, kad ji nėra galutinai žuvusi ir kad jos neviltis yra tik klaida, kaip kad klai-

da buvo jos meilės sapnas vasarą. Jie traukė ją iš niūrios bedugnės, kur ji buvo bepražūstanti, ir vedė į tikrą žmonių pasaulį, kur nuo visko ar beveik nuo visko randi vaistą ir paguodą.

Jų pašnekesiai nenutrūko ir po šv. Savos iškilmių. Praėjo žiema, o po jos ir pavasaris. Jie susitikdavo kasdien. Laikui bėgant, mergina atsigavo, sustiprėjo, pasveiko ir greitai pasikeitė, kaip tegali tik jaunystė. Atėjo toji derlinga ir nerami vasara. Zorka ir Glasinčaninas seniai buvo laikomi įsimylėjusių pora.

Tiesa, ilgos Glasinčanino kalbos, kurių ji anksčiau klausėsi įdėmiai, gerte gerdama žodžius lyg vaistus, dabar mažiau ją domino. Tarpais ją slėgė tai, kad vaikinas siekia abipusio pasitikėjimo ir visiško atvirumo. Būgštaudama ir nuoširdžiai stebėdamasi tokiu jų artimumu, ji prisimindavo, jog žiemą jis „išgelbėjo jos sielą“ ir, įveikusi apmaudą, imdavo klausytis jo kaip sąžiningas skolininkas, kiek galima įdėmiau.

Tą vasaros naktį jis paėmė jos ranką. (Tai buvo jo nekaltos drąsos viršūnė.) Tuo prisilietimu jam persidavė karštas nakties gyvastingumas. Tą akimirką jis aiškiai suprato, kokia brangi jam ši moteris, ir drauge pajuto, kaip jo kartėlis ir nepasitenkinimas gyvenimu virsta gaivia jėga, galinčia nuvesti du žmones į tolimiausią tikslą, jeigu tik meilė juos sujungs ir palaikys.

Pagautas tų jausmų, Glasinčaninas tamsoje buvo jau ne paprastas, smulkus stambios Višegrado įmonės tarnautojas, bet kitas žmogus — stiprus, pasitikįs savo jėgomis, valdantis savo gyvenimą laisvai ir išmintingai, nes žmogui, pažinusiam tikrą, didelę, pasiaukojamą meilę, nors ir be atsako, atsiveria platūs akiračiai, galimybės ir keliai, kurie daugeliui gudrių ir ambicingų savimylų yra nežinomi ir visam laikui užkirsti.

Šalia sėdinčiai merginai jis kalbėjo:

— Manau, kad neklystu. Jeigu ne dėl ko nors kito, tai vien dėl to, kad tavęs negalėčiau apgauti. Kol vieni gražbyliauja ir kliedi, o kiti pluša ir lobsta, aš viską seku, stebiu ir vis aiškiau matau, kad čia nėra gyvenimo. Ilgai dar čia nebus ramybės, tvarkos ir naudingo darbo. Nei stikovičiai, nei herakai to nesukurs. Priešingai — bus dar blogiau. Reikia bėgti iš čia kaip iš griūvančio namo. Ta daugybė pasimetusių gelbėtojų, kurie dygsta kiekviename žingsnyje, yra tikriausias ženklas, jog artėja katastrofa. Jeigu negalima padėti, reikia bent gelbėtis.

Mergina tylėjo.

— Niekada tau apie tai nesakiau, bet dažnai galvojau ir šį tą dariau. Žinai, kad mano bičiulis iš Okolištos Bogdanas Džiurovičius jau

treji metai gyvena Amerikoje. Nuo pereitų metų su juo susirašinėju. Rodžiau tau jo nuotrauką, kurią jis atsiuntė. Jis kviečia mane į Ameriką, žada pastovų darbą ir gerą atlyginimą. Žinau, jog tai nelengvas daiktas, bet manau, kad nėra ir neįmanomas. Aš viską apgalvojau ir apskaičiavau. Parduočiau viską, ką turiu Okolištoje. Jeigu tu sutiktum, reikėtų mums kuo greičiau susituokti ir niekam nieko nesakius išvažiuoti į Zagrebą. Ten yra kompanija, kuri padeda išvykti į Ameriką. Palauktume mėnesį kitą, kol Bogdanas atsiųs *affidavit**. O tuo tarpu mokytumės anglų kalbos. Jeigu čia nepavyktų dėl mano karinės prievolės, persikeltume į Serbiją ir iš ten išvyktume. Padarytume viską, kad tau būtų kuo geriau. O ten, Amerikoje, dirbtume abu. Ten yra mūsų mokyklų, kur reikia mokytojų. Ir aš susirasčiau darbą, nes ten viskas visiems prieinama. Būtume laisvi ir laimingi. Viską padaryčiau, jeigu tik tu panorėtum... jeigu sutiktum.

Glasinčaninas nutilo. Užuot atsakiusi, ji uždėjo savo rankas ant jo rankų. Jis pajuto jos didelį dėkingumą. Bet ji nepasakė nei „taip", nei „ne". Dėkojo jam už tokį rūpinimąsi ir pastangas, už jo begalinį gerumą ir prašė to gerumo dėlei palaukti mėnesį, ligi mokslo metų pabaigos, tada ji duos galutinį atsakymą.

— Ačiū tau, Nikola, ačiū! Tu toks geras,— šnibždėjo spausdama jam rankas.

Buvo girdėti, kaip apačioje, kapijoje, dainuoja jaunimas. Tai Višegrado vaikinai, o gal Sarajevo moksleiviai. Po penkiolikos dienų turi suvažiuoti ir universiteto studentai. Ligi tol ji negalėtų apsispręsti. Viskas ją skaudino, o labiausiai šio žmogaus gerumas, bet šią akimirką ji nepasakytų „taip", nors ją ir sukapotų. Nieko ji nesitiki, bet dar kartą turi pamatyti „žmogų, kuris nesugeba nieko mylėti". Dar kartą, o paskui — kas bus, tas bus... Nikola palauks — ji tą žino.

Jie atsistojo ir, laikydamiesi už rankų, ėmė pamažu leistis takeliu tilto link, iš kur aidėjo daina.

XXII

Per Vidovdaną[26] serbų draugijos suruošė kasmetinį pasilinksminimą Mezaline. Čia dviejų upių — Drinos ir Rzavo — santakoje, ant

* Priesaika patvirtintas laidavimas (*angl.*).

aukšto žalio kranto po tankiais riešutmedžiais stovi palapinės su gėrimais, o priešais jas ant iešmų lėtoje ugnyje kepa ėriukai. Paunksmėje sėdi šeimynos su savo užkandžiais. Iš po žalių šakų skamba triukšminga muzika. Ištryptoje aikštelėje nuo pat ryto jaunimas šoka ratelį. Šoka tik jauniausi ir laisvesni nuo darbo, tie, kurie tuoj po pamaldų patraukė į Mezaliną. Tikras visuotinis pasilinksminimas prasidės tik po pietų. Bet ratelis jau dabar smagus ir darnus, gražesnis ir linksmesnis, negu bus vėliau, kada prasidės spūstis, eis šokti ištekėjusios moterys, pramogų iešką našliai ir vaikai, kada jis virs linksma, ilga ir nedarnia virtine. Dabar ratelyje daugiau vaikinų negu merginų, ir jis įsismaginęs sukasi, lekia kaip į orą švystelėtas vėrinys. Viskas aplinkui juda, banguoja muzikos taktu: oras, tankūs medžių vainikai, balti vasaros debesys, sraunus abiejų upių vanduo. Žemė sukasi po jų kojomis ir aplink juos, o jie patys tik stengiasi prisitaikyti prie to visuotinio sukimosi. Vaikinai, įsibėgėję nuo vieškelio, puola į ratelį, o merginos susitvardžiusios dar stovi žiūrėdamos į šokančius, tarsi skaičiuodamos taktą ir laukdamos slapto vidinio ženklo, o paskui, truputį sulenkusios kojas ir nuleidusios galvas, staiga neria į šokio sūkurį tarsi į šaltą vandenį. Galingas šiltos žemės alsavimas veržiasi į šokančias kojas ir sklinda sunertų rankų grandine; skrieja ratas, prilaikomas šios grandinės, tartum viena gyva būtybė, įkaitinta to paties kraujo ir pagauta to paties ritmo. Vaikinai šoka atsilošę, išblyškę, išplėstomis šnervėmis, o merginos užkaitusiais skruostais, kukliai nuleidusios akis, bijodamos žvilgsniu išsiduoti, kokį malonumą joms teikia šokis.

Tik prasidėjus pasilinksminimui, Mezalino pievos pakraštyje pasirodo žandarai su juodais mundurais ir spindinčiais saulėje ginklais. Jų ateina daugiau, negu būna patruliuojančioje grupėje, kuri paprastai apeina muges ir liaudies pasilinksminimus. Jie iškart pasuka prie muzikantų paunksmės. Vienas po kito nedarniai nutyla instrumentai. Ratelis, staiga subangavęs, sustoja. Pasigirsta nepatenkinti vaikinų balsai. Visi dar laikosi už rankų. Kai kurie taip įsismaginę, jog šoka vietoje, laukdami, kada vėl pradės groti muzika. Bet muzikantai staiga sukyla ir ima vyniotis į ceratą savo triūbas ir smuikus. O žandarai eina toliau prie palapinių ir žolėje susėdusių šeimų. Visur puskarininkis tyliais, bet griežtais žodžiais tartum burtininkas gesina džiaugsmą, stabdo šokį, tildo kalbas. Ir prie ko tik žandarai prieina, kiekvienas tuoj pat, susidėjęs daiktus, skuba kuo greičiau išeiti. Galiausiai iškrinka ratelis. Jaunimas nenori nutraukti pievelėje šokių ir nieku gyvu negali suprasti, kad linksmybės ir žaidimai baigėsi. Tačiau, pamatę išblyš-

kusį žandaro veidą ir krauju pasruvusias akis, nusileidžia ir atkakliausi.

Nusivylę ir vis dar nesuvokdami, kas atsitiko, eina žmonės iš Mezalino baltu plačiu vieškeliu ir kuo labiau artėja prie miesto, tuo daugiau išgirsta neaiškių, nerimastingų, pašnibždomis perduodamų gandų apie šįryt Sarajeve įvykusį pasikėsinimą, apie erchercogo Pranciškaus Ferdinando ir jo žmonos nužudymą, apie serbų persekiojimą, kuris prasidės visame krašte. Prie konako jie sutinka pirmus suimtuosius, tarp kurių ir jaunas popas Milanas; žandarai juos veda į kalėjimą.

Šitaip vasaros dienos popietė, kuri turėjo praeiti šventiškai ir linksmai, virto sąmyšiu, liūdesiu ir neramiu laukimu.

Kapijoje vietoj šventiškos nuotaikos ir poilsiaujančių žmonių klegesio — mirtina tyla. Čia jau stovi sargyba. Kareivis naujintele uniforma vaikštinėja iš lėto nuo kanapos ligi tos vietos, kur metalinė plokštė dengia angą į užminuotą atramą, ir kiekvieną kartą, kai jis apsigręžia, saulėje, lyg duodamas signalą, žybteli jo durtuvas. Rytojaus dieną ant sienos po plokšte su turkišku įrašu jau užklijuotas stambiomis raidėmis atspausdintas oficialus pranešimas, apvestas juodu rėmeliu. Jame rašoma apie sosto įpėdinio nužudymą Sarajeve ir smerkiama tokia piktadarystė. Bet niekas iš praeivių nesustoja ir neskaito, nuleidę galvas, visi skuba praeiti pro sargybinį.

Nuo tos dienos ant tilto liko sargyba. Visas miesto gyvenimas vienu matu buvo nutrauktas ir sustabdytas kaip tas ratelis Mezaline, kaip ta birželio diena, turėjusi būti tokia šventiška ir linksma.

Keistos prasidėjo dienos. Žmonės tyliai, susikaupę skaito laikraščius, kuždasi, nerimauja, nuolat apimti baimės; serbai ir įtartini pakeleiviai suiminėjami; pasienyje vyksta skubūs kariniai pasirengimai. Vasaros naktys plaukia be dainų, be jaunimo kapijoje, be įsimylėjusių porų šnibždesio tamsoje. Miestą užplūdo kareiviai. O kai devintą valandą barakuose Bikovace ir didžiosiose kareivinėse prie tilto trimitininkai sugroja liūdną austrų kareivių dienos pabaigos melodiją, gatvės visiškai ištuštėja. Blogi laikai įsimylėjėliams, norintiems susitikti ir pasišnekėti toliau nuo žmonių akių. Kiekvieną vakarą Glasinčaninas ateina prie Zorkos namų. Ji sėdi prie atverto lango pirmame aukšte. Jie tik trumpai pasišneka, nes prieš sutemstant jam reikia pereiti tiltą ir grįžti į Okolištą.

Atėjo jis ir šį vakarą. Išblyškęs, su skrybėle rankoje, jis paprašė merginą išeiti, nes turįs kažką svarbaus pasakyti vienai. Zorka neryžtingai išėjo. Stovėdama ant kiemo vartų slenksčio, ji buvo lygi su Glasinčaninu, kuris susijaudinęs vos girdimai sušnibždėjo:

— Mes nutarėme bėgti. Šį vakarą. Vlada Maričius ir dar du. Manau, kad viskas gerai paruošta, ir mes ištrūksime. Bet jeigu ne... jeigu kas nors atsitiks... Zorka!

Jaunuolis nutilo. Išplėstos jo akys buvo išsigandusios ir sutrikusios. Ir jis pats stovėjo sumišęs, tarsi apgailestaudamas, kad atėjo atsisveikinti ir jai pasisakė.

— Maniau, kad bus geriau, jei tau pasakysiu.

— Ačiū! Vadinasi... vadinasi, su mūsų Amerika... baigta!

— Ne, ne baigta. Jeigu būtum sutikusi, kaip prieš mėnesį tau siūliau, gal dabar būtume toli nuo čia. Nors gal geriau, kad taip išėjo. Pati matai, kas dabar darosi. Aš turiu būti su draugais. Karas čia pat[27], ir mūsų vieta Serbijoje. Reikia, Zorka, tai mano pareiga. O jeigu liksiu gyvas ir išsikovosime laisvę, gal visai nereikės važiuoti už jūrų marių į Ameriką, gal čia pat turėsime savo Ameriką, atkaklaus ir doro darbo, gerovės ir laisvės kraštą. Atsiras ir mums abiem vietos, jeigu tu panorėsi. Nuo tavęs priklausys. Aš galvosiu... apie tave, gal ir tu... retkarčiais...

Jaunuolis, pritrūkęs žodžių, staiga ištiesė ranką ir greitai perbraukė per jos tankius juodus plaukus. Tai buvo senas, didžiausias jo troškimas, ir dabar jam, pasmerktajam, tai atrodė leistina. Mergina išsigandusi atšoko, ir jo ranka pakibo ore. Varteliai negirdimai užsidarė, o po valandėlės Zorka pasirodė lange — išblyškusi, plačiai atmerktomis akimis, nervingai gniaužydama pirštus. Glasinčaninas priėjo prie lango, užvertė galvą, atgręžęs į ją šypsantį, nerūpestingą, beveik gražų veidą. Tarsi išsigandusi to, kas bus toliau, mergina pasitraukė į tamsaus kambario gilumą. Ji atsisėdo ant lovos, nuleido galvą ir pravirko.

Iš pradžių ji verkė tyliai, paskui, pajutusi, kokia sunki, beviltiška jų padėtis, vis garsiau. Ir kuo labiau verkė, tuo daugiau rado priežasčių lieti ašaras, tuo beviltiškiau jai viskas atrodė. Niekada ji nieko nenuspręs ir neras išeities: niekada ji iš visos širdies, kaip jis to vertas, nepamils gerojo, dorojo Nikolos, kuris dabar ją palieka; niekada ji nesulauks, kada tas antrasis, kuris nieko nesugeba mylėti, pamils ją; niekada jau negrįš gražios ir linksmos dienos, kokios dar pernai buvo mieste; niekas iš jos tautiečių neįstengs ištrūkti iš to niūrių kalnų žiedo ir niekas nepamatys Amerikos, taip pat nesukurs ir čia valstybės, kur atseit žmonės daug dirbs, bet gerai ir laisvai gyvens. Niekada!

Rytojaus dieną pasklido gandas, kad Vlada Maričius, Glasinčaninas ir dar keli vyrai pabėgo į Serbiją. Visi kiti serbai su šeimomis ir visu turtu liko tame kunkuliuojančiame katile tarsi spąstuose. Kiekvieną

dieną virš miesto vis labiau kaito grėsminga ir pavojų kupina atmosfera. Ir štai vieną iš paskutinių liepos dienų pasienyje kilo audra, kuri vėliau apėmė visą pasaulį ir tapo lemtinga daugeliui kraštų ir miestų, o taip pat ir Drinos tiltui.

Štai kada Višegrade iš tiesų pradėta persekioti serbus ir visa, kas su jais susiję. Žmonės pasiskirstė į persekiojamuosius ir persekiotojus. Dabar žmoguje pabudo alkanas žvėris, kuris nedrįso pasirodyti, kol nebuvo sugriuvę gerų papročių ir teisių barjerai. Dabar signalas buvo duotas, kliūtys pašalintos. Žmonijos istorijoje dažnai atsitinka, kad tylomis leidžiama prievartauti ir grobti, net žudyti tam tikrų įsitikinimų tam tikrą gyventojų dalį, prisidengus aukštais tikslais ir šūkiais. Sąžiningas ir akylas amžininkas galėjo matyti, kaip per vieną dieną stebuklingai pasikeitė ištisa visuomenė. Per kelias akimirkas buvo šluote nušluotas ilgaamžėmis tradicijomis besiremiantis prekybinis kvartalas, kur visada buvo slaptos neapykantos, pavydo ir religinio fanatizmo, šiurkštumo ir žiaurumo, bet pakako ir žmoniškumo bei nuoširdumo, saiko ir tvarkos, viso to, kas neleido prasiveržti žemiems instinktams ir smurtui, tramdė juos ir vertė taikytis prie bendrų visuomenės interesų. Žmonės, kurie apie keturiasdešimt metų rikiavo prekybos reikalus mieste, dingo per vieną naktį, tartum būtų staiga išmirę su visais savo papročiais, pažiūromis ir principais.

Jau antrą dieną, paskelbus karą Serbijai, po miestą pradėjo sukinėtis baudėjų būrys. Šis greitosiomis apginkluotas būrys turėjo padėti valdžiai persekioti serbus; jis buvo sudarytas iš čigonų, girtuoklių ir kitų dykinėtojų, kurie nuo seno griežė dantį ant padorių žmonių ir nepaisė jokių įstatymų. Čigonas Husa Vištvagis, žmogus be jokios garbės ir užsiėmimo, kuriam dar ankstyvoje jaunystėje gėdinga liga nuėdė nosį, vadovavo dešimčiai driskių, apginkluotų senoviniais „Verndlio“ markės šautuvais su ilgais durtuvais, ir darbavosi prekyvietėje.

Iškilus tokiai grėsmei, pirklys Pavlė Rankovičius, kaip serbų bažnyčios ir mokyklos bendruomenės pirmininkas, su kitais keturiais žymiais žmonėmis nuėjo pas apskrities valdybos viršininką Sabliaką. Tai buvo apkūnus ir pablyškęs vyras, visiškai plikas, kilęs iš Chorvatijos, neseniai paskirtas į Višegradą. Dabar jis buvo piktas ir neišsimiegojęs: akių vokai paraudę, lūpos bekraujės ir išdžiūvusios. Apsiavęs auliniais batais, žalios medžiotojo striukės atlape turėjo prisisegęs dviejų spalvų — juodos ir geltonos — kokardą. Jis priėmė juos stovėdamas ir nepakvietė sėstis. Pavlė, išgeltusiu lyg vaškas veidu, į du juo-

dus įstrižus plyšiukus panašiomis akimis, prabilo kimiu, tartum nesavu balsu:

— Pone viršininke, jūs matote, kas dedasi ir kas ruošiamasi daryti, taip pat žinote, kad mes, Višegrado serbai, nepritariame tam, kas įvyko.

— Nieko nežinau,— pertraukė jį staiga piktu balsu viršininkas,— ir nieko nenoriu žinoti. Dabar aš turiu svarbesnių darbų negu klausytis jūsų kalbos. Tai viskas, ką galiu jums pasakyti.

— Pone viršininke,— vėl ramiai prabilo pirklys Pavlė, tarsi norėdamas savo ramumu nuraminti šį piktą, suirzusį žmogų,— mes atėjome pasiūlyti jums savo paslaugų ir užtikrinti...

— Nereikia man jūsų paslaugų ir užtikrinimų. Sarajeve parodėte, ką mokate.

— Pone viršininke,— vis atkakliau, bet nekeldamas balso kalbėjo Pavlė,— mes norėtume, kiek leidžia įstatymai...

— Dabar prisiminėte įstatymus! Kokiais įstatymais drįstate remtis?

— Valstybės įstatymais, pone viršininke, kurie privalomi visiems.

Viršininkas staiga sukluso, pritilo. Pirklys Pavlė tuoj pat pasinaudojo tylos akimirka.

— Pone viršininke, leiskite paklausti, ar mes galime būti tikri, kad mūsų šeimos ir turtas bus nepaliesti, o jei ne, ką mums daryti?

Viršininkas išskėtė rankas, atsukdamas delnus į Pavlę, gūžtelėjo pečiais, prisimerkė ir mėšlungiškai sukando plonas bekraujes lūpas.

Pavlė Rankovičius gerai pažinojo šitą miną — šaltą, abejingą ir nebylią,— kurią valstybės valdžios atstovai nutaiso svarbiais momentais, ir iškart suprato, kad toliau kalbėti būtų bergždžias daiktas. O viršininkas nuleido rankas, atmerkė akis, pakėlė galvą ir tarė kiek švelnesniu balsu:

— Karinė valdžia nurodys, kas ką turi daryti.

Tada pirklys Pavlė savo ruožtu išskėtė rankas, prisimerkė, gūžtelėjo pečiais ir tarė dusliu pasikeitusiu balsu:

— Dėkui jums, pone viršininke!

Keturi bendruomenės atstovai nerangiai nusilenkė ir išėjo kaip pasmerktieji.

Prekybininkus apėmė nerimas, sklido visokiausi tylūs gandai.

Ali-hodža parduotuvėje sėdi keletas žymesnių miesto turkų: Nailasbegas Turkovičius, Osmanas-aga Šabanovičius, Sulis-aga Mezildžičius. Jų veidai išblyškę ir susirūpinę, sukaustyti stingulio, būdingo žmonėms, užkluptiems netikėtų įvykių bei didelių permainų ir turin-

tiems daug ką prarasti. Juos taip pat pasišaukė valdžia ir liepė vadovauti baudėjų būriui. Ir štai jie lyg netyčia susitiko pasitarti, ką daryti. Vieni linkę klausyti valdžios įsakymo, o kiti — ne. Ali-hodža, susijaudinęs, išraudusiu veidu ir tokiomis pat kaip kadaise degančiomis akimis, griežtai atmeta bet kokią mintį apie dalyvavimą baudėjų būryje. Jis ypač puola Nailą-begą, kuris siūlo imtis ginklo ir, kaip garbingiems žmonėms, stoti vietoj čigono vadovauti musulmonų savanorių būriams.

— Kol gyvas į tokius dalykus nesivelsiu. Jeigu turi proto, ir tu nelįsk. Argi nematai, kad netikėliai pešasi tarp savęs ir galų gale viskas užgrius ant mūsų galvų?

Ir taip pat iškalbingai, kaip kadaise triuškino kapijoje Osmaną-efendi Karamanliją, jis įrodinėjo, kad turkams nieko gera nežada nei viena, nei kita pusė ir kad bet koks įsikišimas gali atnešti tik nuostolių.

— Jau nuo sena niekas mūsų nieko neklausia ir su mumis nesiskaito. Įžengė į Bosniją švabai, ir nei sultonas, nei imperatorius mūsų nepaklausė: ar galima, begai ir ponai turkai? Paskui pakėlė galvą Serbija ir Juodkalnija, buvusi varguomenė užėmė pusę turkų valstybės,— į mus niekas nė nežvilgtelėjo. Dabar imperatorius užpuolė Serbiją, ir mūsų vėl niekas neklausia, tik bruka į rankas šautuvus ir kelnes, nori paversti mus skalikais, varančiais švabams serbus, kad jiems patiems nereikėtų teptis rankų. Kaipgi tu, žmogeli, nesupranti: jeigu per tiek metų niekas mūsų neklausė dėl tokių svarbių dalykų, tai iš kur dabar atsirado toji malonė, kuri net per pakaušį lenda? Sakau tau, kad čia stambus lošimas ir išloš tas, kas nesikiš daugiau, negu reikia. Siena jau braška, ir kas žino, kuo viskas baigsis. Už Serbijos nugaros dar kažkas stovi, ne kitaip. Tau prieš langus Nezuke kalnai, ir tu nieko daugiau nematai, tik tuos savo kalnus. Mesk ką sugalvojai; nei pats eik į tą būrį, nei kitų kalbink eiti. Geriau ir toliau melžk tuos dešimt nuomininkų, kurie tau liko ir dar duoda šiokios tokios naudos.

Visi tyli nejudėdami ir susijaudinę. Tyli ir Nailas-begas, aiškiai užgautas Ali-hodža žodžių, nors neišsiduoda; išblyškęs kaip lavonas, jis kažką sprendžia mintyse. Po Ali-hodža kalbos visi, išskyrus Nailą-begą, atvėsta ir pradeda svyruoti. Jie rūko ir tylėdami žiūri į kariškų vežimų ir apkrautų arklių virtinę, be galo traukiančią per tiltą. Paskui vienas po kito atsistoja ir atsisveikina. Paskutinis pakyla Nailas-begas. Atsakydamas į niūrius jo atsisveikinimo žodžius, Ali-hodža dar kartą pasižiūri jam į akis ir kone liūdnai taria:

— Matau, kad nusprendei eiti. Pražūsi. Bijai, kad tavęs čigonai

nepralenktų. Bet atsimink, ką seni žmonės nuo seno sako: ne tas didvyris, kas kiša galvą į kilpą. Kaip tik tokie laikai ir atėjo.

Aikštė tarp Ali-hodža parduotuvės ir tilto pilnutėlė vežimų, arklių, įvairių kariuomenės rūšių kareivių, mobilizuotų atsarginių. Protarpiais žandarai vis veda grandinėmis surakintus serbus, valstiečius ir miestiečius. Oras pilnas dulkių. Visi kalba garsiai ir vaikšto greičiau negu paprastai. Visų veidai dulkini ir įraudę, skamba įvairiomis kalbomis keiksmai. Akys spindi nuo alkoholio, nemigos ir to kankinamo nerimo, kuris apima žmogų, artėjant pavojams ir kraujo praliejimui.

Vidury gatvės, tiesiai prieš tiltą, vengrai atsarginiai, aprengti naujintėlaitėmis uniformomis, tašo kažkokią siją. Smarkiai taukši plaktukai ir džeržgia pjūklai. Aikštėje sklinda šnibždesys: statomos kartuvės. Apie jas spiečiasi vaikai. Ali-hodža iš savo parduotuvės stebi, kaip atsarginiai iš pradžių pastato du stulpus, o paskui kažkoks ūsočius užsiropščia į viršų ir sutvirtina juos trečiu — skersiniu. Prisirenka žmonių, tartum būtų dalijama chalva, tankiu ratu apstoja kartuves. Daugiausia kareivių, bet yra ir turkų kaimo varguomenės, ir čigonų. Vienu metu žmonės prasiskiria, iš kažkur kareiviai atneša stalą ir dvi kėdes karininkui ir raštininkui, baudėjai atveda iš pradžių du valstiečius, paskui vieną miestietį. Valstiečiai — nuomininkai iš pasienio kaimų Pozderčicos ir Kamenicos, o miestietis — kažkoks Vaja iš Likos, seniai atsikėlęs į miestą ir čia vedęs verslininkas. Visi trys surišti, apdulkėję, sutrikę. Kareivis būgnininkas pradeda smarkiai mušti būgną. Visuotiniame klegesy ir sujudime būgno garsai sudunda kaip tolima perkūnija. Prie kartuvių visi nutyla. Karininkas, atsargos leitenantas vengras, pradeda garsiai šaižiu balsu skaityti vokišką teismo nuosprendį, o puskarininkis verčia. Visus tris karo lauko teismas nuteisia mirti, nes liudininkai prisiekė matę, kaip jie naktį šviesomis signalizavę Serbijos pasienyje. Jie turi būti viešai pakarti aikštėje priešais tiltą. Valstiečiai tyli ir mirksi tarsi netikėdami. O Vaja, braukdamas prakaitą nuo veido, švelniu liūdnu balsu tikina, jog jis nekaltas, ir didelėmis paklaikusiomis akimis ieško aplinkui, kam dar galėtų tai pasakyti.

Jau galima įvykdyti nuosprendį, bet pro minią ima brautis kažkoks kareivis, rudas, neaukštas, kreivomis kojomis. Tai Gustavas, buvęs Lotikos viešbučio vyriausiasis kelneris, o dabar smuklės savininkas žemutinėje miesto dalyje. Jis apsirengęs nauja kapralo uniforma, išraudęs, dar labiau krauju pasruvusiomis akimis. Prasideda ginčas. Puskarininkis reikalauja, kad jis pasišalintų, bet karingasis smuklininkas nenusileidžia.

— Aš jau penkiolika metų teikiu žinias, esu aukščiausių karinių sluoksnių patikėtinis,— šaukia jis vokiškai girtu balsu.— Man dar prieš porą metų Vienoje pažadėjo, jog kai ateis laikas, galėsiu savo rankomis pakarti du serbus. Jūs nežinote, kas aš. Aš tam turiu teisę. Ir jūs manęs dabar...

Minioje kyla murmėjimas ir šnibždesys. Puskarininkis nežino, ką daryti. Gustavas vis atkakliau reikalauja, kad jam žūt būt leistų savo rankomis pakarti du pasmerktuosius. Tada atsistoja karininkas, liesas paniuręs inteligentiškos išvaizdos vyras, nusiminęs, tartum pats būtų pasmerktas, baltas kaip popierius. Nors ir girtas, Gustavas išsitempia, jo siauri rudi ūsiukai virpa, o akys šaudo į visas puses. Karininkas prieina prie pat jo, lyg norėdamas spjauti į tą raudoną veidą.

— Jeigu tuoj pat neišsinešdinsi iš čia, įsakysiu surišti ir patupdyti į kalėjimą. Rytoj ateisi su raportu. Aišku? O dabar drožk iš čia! Marš!

Karininkas kalba vokiškai vengrišku akcentu ir visiškai tyliai, bet taip ryžtingai ir piktai, jog girtas smuklininkas staiga susigūžia ir dingsta minioje, visą laiką atiduodamas pagarbą ir atsiprašinėdamas.

Visų dėmesys vėl nukrypsta į pasmerktuosius. Abu valstiečiai laikosi kaip ir pirma. Tik mirksi ir raukosi nuo karštos saulės ir minios tvaiko, tarsi tik tai juos kankintų. O Vaja silpnu verksmingu balsu įtikinėja, kad jis nekaltas, kad konkurentas jį įskundęs, kad jis ir kariuomenėje netarnavęs ir kaip gyvas niekada negirdėjęs, jog šviesa galima signalizuoti. Jis šiek tiek moka vokiškai ir iš paskutiniųjų lipdo žodį prie žodžio, stengdamasis surasti įtikinamą argumentą ir kaip nors sustabdyti tą beprotišką srautą, kuris pagavo jį vakar ir dabar nei iš šio nei iš to neša į pražūtį.

— *Herr Oberleutnant, Herr Oberleutnant, um Gottes willen... Ich unschuldiger Mensch... Viele Kinder... Unschuldig! Lüge! Alles Lüge*!* — beria žodžius Vaja, tarsi ieškodamas tinkamiausio, išganingiausio.

Kareiviai prieina prie pirmojo valstiečio. Jis skubiai nusiima avikailio kepurę, atsigręžia į Meidaną, kur stovi cerkvė, ir du kartus greit persižegnoja. Karininkas žvilgsniu parodo, kad pradėtų nuo Vajos. Pamatęs, kad jam ateina eilė, tas visiškai netenka vilties, pakelia rankas į dangų ir ima šaukti visu balsu:

---

* Ponas leitenante, ponas leitenante, dėl dievo... Aš nekaltas. Daug vaikų... Nekaltas! Melas! Viskas melas! (*Vok.*)

— *Nein! Nein! Nicht um Gottes willen! Herr Oberleutnant, sie wissen... Sie wissen, alles ist Lüge! Gott... Alles Lüge*!* — šaukia Vaja, bet kareiviai griebia jį už kojų ir pusiaujo ir užkelia ant medinės pakylos po kilpa.

Žmonės užgniaužę kvapą stebi šią sceną tarsi kokią dvikovą tarp nelaimingo verslininko ir leitenanto, drebėdami iš smalsumo, kas iš jų nugalės.

Ali-hodža girdėjo neaiškius balsus, bet visiškai nenumanė, kas dedasi tame susigrūdusios minios rate; staiga, pamatęs virš žmonių galvų persikreipusį Vajos veidą, jis pašoko ir uždarė parduotuvę, nors karinė valdžia buvo įsakiusi laikyti parduotuves atviras.

Į miestą ne tik geležinkeliu, kuris buvo perkrautas, bet ir senuoju keliu per Rogaticą plūdo vis nauji kariuomenės būriai, o su jais — amunicijos, maisto, karinių reikmenų gurguolės. Dieną ir naktį dardėjo per tiltą vežimai, ėjo arkliai, ir pirmiausia juos pasitikdavo aikštėje trys pakarti žmonės. Kadangi priekiniai paprastai įstrigdavo sausakimšose gatvėse, kiekviena kolona turėdavo laukti ant tilto arba aikštėje prieš kartuves, kol priekyje palaisvėdavo kelias. Dulkini, išraudę, užkimę nuo riksmo ir įtūžio, raiti puskarininkiai skverbėsi tarp vežimų ir apkrautų arklių, įnirtingai mosikavo, keikėsi visomis Austrijos-Vengrijos imperijos kalbomis, maišydami su purvais visų tikėjimų šventuosius.

Ketvirtą ar penktą dieną anksti rytą, kada ant tilto vėl susigrūdo per ankštą miesto centrą lėtai slenkančios gurguolės, virš Višegrado pasigirdo šaižus švilpesys ir į akmeninius turėklus prie pat kapijos smogė sviedinys. Akmens ir geležies skeveldros pasipylė ant žmonių ir arklių, kilo sąmyšis, arkliai stojosi piestu, visi šoko bėgti. Vieni bėgo pirmyn į miestą, o kiti — atgal, tuo keliu, iš kur atvažiavo. Nukrito dar trys sviediniai, du į vandenį, o vienas vėl ant tilto, į žmonių ir arklių grūstį. Akimirksniu tiltas ištuštėjo; dabar ant jo tarsi dėmės iš tolo juodavo apversti vežimai, užmušti arkliai ir žmonės. Butkovo kalnuose atsiliepė austrų lauko artilerija, mėgindama pataikyti į serbų kalnų bateriją, kuri apšaudė abipus tilto nusidriekusias gurguoles.

Nuo tos dienos kalnų baterija nuo Panoso nuolat apšaudė tiltą ir kareivines prie jo. Po kelių dienų, taip pat rytą, pasigirdo dundesys iš rytų, kažkur nuo Golešo. Patrankos gaudė toli ir dusliai, bet svie-

---

* Ne! Ne! Ne, dėl dievo meilės! Ponas leitenante, jūs žinote... Jūs žinote, kad viskas melas! Dieve... Viskas melas! (*Vok.*)

diniai sunkiai zvimbė virš miesto. Šaudė dvi haubicos. Pirmieji sviediniai nukrito į Driną, kiti — į tuščią aikštę prieš tiltą, kur apgriovė aplinkinius namus, Lotikos viešbutį ir karininkų kazino, o paskui vis krito ir krito tik ant tilto ir kareivinių. Jau po valandos kareivinės liepsnojo. Bandžiusius gesinti gaisrą kareivius apšaudė šrapneliais kalnų artilerija nuo Panoso. Pagaliau jie paliko kareivines likimo valiai. Diena buvo karšta, medis degė greitai, o į rūkstančius griuvėsius kartas nuo karto vis krito sviediniai ir griovė pastato vidų. Taip „Akmeninis chanas" buvo antrą kartą paverstas akmenų krūva.

Po to dvi haubicos nuo Golešo be paliovos šaudė tik į tiltą, daugiausia į vidurinę atramą. Sviediniai krito čia į upę abipus tilto, čia sproginėjo atsimušę į masyvias akmenines atramas, čia ant paties tilto, bet nė vienas nepataikė į metalinę plokštę, dengiančią vidurinės atramos angą, kur, minuojant tiltą, buvo padėta sprogmenų.

Dešimties dienų apšaudymas tiltui didelės žalos nepadarė. Sviediniai, atšokę nuo glotnių atramų ir apvalių skliautų, sprogdavo ore, palikdami akmeninėse sienose vien tik baltus, vos pastebimus įbrėžimus. O šrapnelių skeveldros atsimušdavo nuo lygaus kieto mūro tartum kruša. Sviediniai, pataikę į važiuojamąją tilto dalį, palikdavo suplūktame žvirgžde negilias duobutes, bet jas galėjai matyti tik eidamas tiltu. Tokiu būdu per tą naują audrą, kuri užgriuvo miestą, išrovė ir aukštyn kojom apvertė visus senuosius papročius, žmonių ir daiktų likimus, tiltas liko stovėti toks pat baltas, tvirtas ir nepajudinamas, koks stovėjo nuo senų laikų.

XXIII

Dėl nuolatinio apšaudymo dienos metu sustabdytas bet koks didesnis judėjimas per tiltą; civiliai pereina laisvai, perbėga ir pavieniai kareiviai, bet vos tik pasirodo didesnė grupė, tuoj pasipila šrapneliai nuo Panoso. Po kelių dienų žmonės prisitaikė prie šaudymo. Jie jau žino, kada šaudoma smarkiau, kada silpniau, kada patrankos visiškai nutyla, ir tuomet eina tvarkyti būtiniausių reikalų, kiek leidžia austrų patruliai.

Kalnų baterija Panose šaudo tik dieną, o haubicos nuo Golešo bumbsi ir naktį, stengdamosi sutrukdyti kariuomenei ir gurguolėms persikelti iš vieno kranto į kitą.

Miesto centre, netoli tilto ir vieškelio gyvenantys miestiečiai nuo šaudymo bėga su šeimomis į Meidaną ar kitus nuošalesnius kvartalus pas gimines ar pažįstamus. Tas bėgimas su vaikais ir būtiniausiais daiktais primena anas baisias naktis, kada miestui grėsdavo „didysis" potvynis. Tik šį kartą įvairaus tikėjimo žmonės nesimaišo, jų nesuvienija bendra nelaimė, jie nesėdi kartu kaip kadaise, ieškodami pokalbiuose palengvinimo ir atramos. Turkai bėga pas turkus, o serbai, į kuriuos buvo žiūrima kaip į raupsuotuosius,— pas serbus. Nors ir atsiskyrę kas sau, jie vis dėlto gyvena panašiai. Susikimšę svetimuose namuose, nežinodami, ką veikti ir kaip atsikratyti neramių ir niūrių minčių, jie sėdi be jokio darbo tarsi padegėliai, drebėdami dėl savo gyvybės ir turto, kamuojami priešingų vilčių ir norų, kuriuos slepia ir vieni, ir kiti.

Kaip ir kadaise, per didžiuosius potvynius, seniai — ir turkai, ir serbai — drąsina susirinkusius pokštais ir pasakojimais, stengiasi būti ramūs ir linksmi. Tačiau, užgriuvus šiai nelaimei, nepadeda nei seni pokštai, nei apsimetimas, visos tos istorijos atrodo blankios, visi juokai netekę skonio ir prasmės, o nauji kuriami sunkiai ir iš lėto.

Naktį visi apsimeta, kad miega, o iš tikrųjų niekas negali sumerkti akių. Kalbasi tyliai, patys nesuprasdami, kam toks atsargumas, kada kas valandėlę griaudėja čia serbų, čia austrų patrankos. Žmonės bijo būti apkaltinti „signalizavimu priešui", nors niekas nežino, nei kaip reikia signalizuoti šviesa, nei ką tai reiškia. Bet visi taip išsigandę, jog niekas nedrįsta nė degtuko brūkštelti. Žiburio niekas nedega. Vyrai rūko užsidarę tvankiuose kambarėliuose be langų ar užsikloję galvą antklode. Visi dūsta nuo karščio, apsipylę prakaitu, bet visos durys užrakintos, langai uždaryti ir užkabinti. Miestas panašus į žmogų, kuris, negalėdamas apsiginti nuo smūgių, užsidengia rankomis akis ir laukia naujų kirčių. Visi namai atrodo kaip išmirę. Kas nori išlikti gyvas, turi apsimesti miręs, nors ir tai ne visada padeda.

Musulmonų namuose šiek tiek gyviau ir laisviau. Čia verda ne laiku pabudę seni kariniai instinktai, nors virš galvų vykstančioje dviejų krikščioniškų artilerijų dvikovoje jie atrodo keisti ir beprasmiški. Bet ir čia žmones kamuoja didžiuliai slapti rūpesčiai, ir šiuose namuose yra bėdų — sunkių, be išeities.

Ali-hodža namuose Pilies papėdėje — tikra mokykla. Prie nemažo būrio jo vaikų prisidėjo dar devyni Mujo-aga Mutapdžičiaus vaikai; iš jų tik trys augesni, o kiti kaip pupos, vienas už kitą mažesni. Kad nereikėtų jų saugoti ir kiekvieną kartą šaukti iš kiemo, juos uždarė

su Ali-hodža vaikais vėsiame erdviame kambaryje, ir čia motinos ir vyresnės seserys plūkiasi su jais, klausydamosi nepaliaujamo šauksmo ir klyksmo.

Mujas-aga Mutapdžičius, vadinamas Užiciečiu, savo kilme ne višegradietis. (Truputį vėliau sužinosime kodėl.) Tai aukštas penkiasdešimtmetis vyras, visiškai pražilęs, ereliška nosimi, raukšlių išvagotu veidu; jo balsas žemas, judesiai griežti, kariški. Jis atrodo vyresnis už Ali-hodža, nors iš tikrųjų kokia dešimt metų už jį jaunesnis. Jis sėdi Ali-hodža namuose, be paliovos rūko, retai ir mažai kalba, paskendęs sunkiose mintyse, kurios atsispindi jo veide ir kiekviename judesyje. Jis nenusėdi vienoje vietoje, nuolat keliasi, eina iš trobos į sodą ir žiūri į kalnus abipus upės. Stovi užvertęs galvą ir žiūri, tarsi laukdamas audros. Ali-hodža eina iš paskos, nepalieka jo vieno, stengiasi pakalbinti ir išblaškyti.

Čia, dideliame ir gražiame sode, nusidriekusiame šlaitu, viešpatauja brandi vasaros dienų tyla ir ramybė. Svogūnai jau sulūžę ir išgriuvę; gražiai žydi saulėgrąžos, apie jų juodas sunkias galvas dūzgia bitės ir vapsvos. Pakraščiuose baigia žydėti smulkios gėlytės. Nuo šios aukštumos matyti apačioje smėlėtame rage išsistatęs miestas, tarytum suspaustas dviejų upių — Drinos ir Rzavo — ir apsuptas nevienodo aukštumo ir įvairios formos kalnų vainiko. Slėnyje aplink miestą ir stačiuose kalvų šlaituose driekiasi prinokusių miežių ruožai ir žalių kukurūzų plotai. Švyti balti namai, juoduoja miškais apaugusios kalnų viršūnės. Reti patrankų šūviai iš vienos ir kitos pusės atrodo iškilmingi ir nepavojingi — tokia didinga yra žemės ir dangaus erdvė virš miesto tik prasidedančią giedrą vasaros dieną.

Įsišneka ir rūpesčių slegiamas Mujas-aga. Švelniai pakalbintas Ali-hodža, jis pasakoja apie savo gyvenimą ne todėl, kad hodža jo nežinotų, bet todėl, kad nori čia, saulėkaitoje, palaisvinti mazgą, kuris smaugia jam gerklę, ir todėl, kad jo likimas sprendžiamas kaip tik čia, dabar, kiekvieną vasaros dienos akimirką, su kiekvienu patrankos šūviu iš vienos ar kitos pusės.

Jam dar nebuvo penkerių metų, kai turkai turėjo palikti Serbijos miestus. Osmanai grįžo į Turkiją, bet jo tėvas Sulis-aga Mutapdžičius, dar jaunas vyras, bet jau visų gerbiamas ir vienas pirmųjų Užicės turkų, nutarė persikelti į Bosniją, iš kur buvo kilęs. Susodinęs vaikus į pintines ir pasiėmęs pinigus, kiek tokiomis aplinkybėmis gavo už žemę ir namus, jis visam laikui paliko Užicę. Su keliais šimtais Užicės pabėgėlių persikėlė į Bosniją — ten dar buvo turkų valdžia — ir apsistojo

su šeimyna Višegrade, kur nuo seno gyveno Užicės Mutapdžičių atšaka. Čia jis praleido dešimt metų ir jau buvo beįsitvirtinąs prekyboje, bet prasidėjo austrų okupacija. Būdamas staigus ir atkaklus žmogus, jis nusprendė, kad nevertėjo bėgti nuo vienos krikščionių valdžios, kad paskui reikėtų kęsti kitą. Praėjus metams po austrų okupacijos, jis vėl, pasiėmęs šeimyną, drauge su tais, kurie nenorėjo gyventi šalyje, kur „skamba varpai", išvyko iš Bosnijos į Nova Varošą, į Sandžaką. (Mujui-aga tada buvo penkiolika metų.) Čia Sulis-aga Mutapdžičius tapo pirkliu ir susilaukė daugiau vaikų. Bet jis niekaip negalėjo užmiršti, ką paliko Užicėje, nesusigyveno su naujais žmonėmis ir neprisitaikė prie naujų sąlygų Sandžake. Tai ir buvo jo ankstyvos mirties priežastis. Dukterys, visos gražios ir turinčios gerą vardą, neblogai ištekėjo. Sūnūs šiek tiek padidino iš tėvo gautą palikimą. O kai jie vedė ir įleido šaknis naujoje aplinkoje, prasidėjo 1912 metų Balkanų karas. Prie Nova Varošos, kur turkų armija priešinosi serbų ir juodkalniečių kariuomenei, kovėsi ir Mujas-aga. Priešinosi jie neilgai, ir negalima sakyti, kad silpnai ir nesėkmingai, bet vis tiek kažkokiu stebuklu karo ir tūkstančių žmonių likimai pasirodė esą sprendžiami ne čia, bet kažkur toli, ir nesvarbu, silpnai ar smarkiai jie priešinosi, turkų kariuomenė paliko Sandžaką. Nenorėdamas laukti priešo, nuo kurio dar vaikas bėgo iš Užicės ir kuriam dabar taip nesėkmingai pasipriešino, neturėdamas kur dėtis, jis nusprendė grįžti į Bosniją, valdomą tos pačios valdžios, nuo kurios bėgo jo tėvas. Tokiu būdu jis, trečią kartą pabėgdamas, atsidūrė su šeima mieste, kur buvo praleidęs vaikystę.

Mujas-aga atsivežė truputį pinigų ir, padedamas Višegrado turkų, tarp kurių turėjo giminių, per dvejus metus šiek tiek prasigyveno. Tačiau tai nebuvo lengva, nes, kaip matėme, laikai buvo sunkūs ir neramūs, menkai pelnydavo net seni verslininkai. Laukdamas geresnių ir ramesnių laikų, jis daugiausia gyveno iš santaupų. O dabar, šiaip taip prastūmus tuos porą metų, užėjusi audra jį visiškai išmušė iš vėžių; jam beliko tik susirūpinusiam stebėti, kas bus toliau, drebėti ir laukti, kuo viskas baigsis.

Apie tai jie ir šnekasi dabar tyliai, padrikai, kaip kalbama apie gerai žinomus daiktus, tad pokalbį gali pradėti nuo galo, nuo pradžios ar nuo vidurio. Ali-hodža, kuris nepaprastai myli ir gerbia Mują-aga, stengiasi jį paguosti ir nuraminti ne todėl, kad tikisi jam kuo nors padėti, bet kad jo pareiga atjausti šio doro ir nelaimingo žmogaus, tikro musulmono, sunkią dalią. Mujas-aga sėdi ir rūko: iškart matyti, kad likimas jį smarkiai nuskriaudė. Ant kaktos ir smilkinių stambūs pra-

kaito lašai, jie didėja, sunkėja ir, suspindę saulėje, nurieda per raukšlėtą veidą. Mujas-aga jų nejaučia ir nesišluosto. Skausmo sklidinomis akimis jis žiūri į žolę ir susimąstęs klausosi, kas dedasi širdyje, o tai užgožia jam visus paguodos žodžius ir garsiausią kanonadą. Protarpiais tik mosteli ranka, pasako kokį žodį, lyg atsakydamas savo mintims, visai negirdėdamas, kas jam sakoma, nejusdamas, kas darosi aplinkui.

— Šį sykį mus taip prispyrė, mielasis Ali-hodža, kad nėra kur dingti. Vienas dievas mato, jog mano velionis tėvas ir aš ištikimai tarnavome tikėjimui ir gyvenome kaip tikri turkai. Mano senelio palaikai ilsisi Užicėje, dabar jo kapo neliko nė žymės. Tėvą palaidojau Nova Varošoje ir nežinau, ar jo kapo neištrypė netikėlių galvijai. Maniau, bent aš baigsiu amžių čia, kur dar muezinas šaukia pamaldoms, bet man atrodo, jog taip lemta, kad mes visi žūsime ir niekas nežinos, kur mūsų kapai. Gal tokia dievo valia? Aš tik matau, kad mums nėra kur dingti. Atėjo laikai, apie kuriuos buvo sakyta, kad tikrojo tikėjimo žmonės neturės kitos išeities — tik mirti. Kas man belieka? Eiti su Nailu-begu ir baudėjais, žūti su švabišku šautuvu rankoje, užsitraukus gėdą šiame ir aname pasaulyje, arba sėdėti susidėjus rankas ir laukti, kol ateis serbai ir įves tvarką, nuo kurios prieš penkiasdešimt metų bėgome bastydamiesi iš vienos vietos į kitą?

Ali-hodža ketino kažką sakyti, padrąsinti ir suteikti šiek tiek vilties, bet sugriaudė austrų baterijos salvė nuo Butkovo kalnų, o jai tučtuojau atsiliepė patrankos nuo Panoso. Sudundėjo šūviai ir iš anapus Golešo. Žemai virš jų galvų į abi puses lėkė įvairaus kalibro sviediniai, taip šiurpiai kaukdami, kad visas kūnas pagaugais ėjo ir ėmė skausmingai tvinkčioti smilkiniai. Ali-hodža atsistojęs pasiūlė pasislėpti bent pastogėje, ir Mujas-aga nusekė paskui jį kaip lunatikas.

Serbų namuose, susispietusiuose aplink cerkvę Meidane, niekas nesiskundžia dėl praeities ir nebijo ateities; visi sunerimę ir būgštauja tik dėl šios dienos. Čia viešpatauja kažkoks ypatingas nebylus apstulbimas, visada apimąs žmones po pirmų didžiojo teroro smūgių, suėmimų ir mirties bausmių be tardymo ir teismo. Tačiau po tuo apstulbimu slypi tas pat kaip ir kadaise: tas pats slaptas įsiklausymas, kaip prieš šimtą metų, kada Panose liepsnojo sukilėlių laužai, tos pačios viltys, tas pats atsargumas ir ryžtas viską pakelti, jeigu negali būti lengviau, tas pats tikėjimas, jog galų gale viskas baigsis gerai.

Anūkai ir proanūkiai tų, kurie ant tos pačios kalvos, taip pat užsidarę namuose, sunerimę ir išsigandę, bet sukrėsti ligi širdies gelmių,

ištempę ausis klausėsi, ar neišgirs tolimo Karadžiordžės patrankos gausmo nuo Veletovo kalno, dabar klausosi, kaip šiltą naktį zvimbia virš galvų sunkūs haubicų sviediniai, spėlioja iš garso, kuris serbų, kuris švabų, kalbina juos meiliais žodžiais arba keikia, duoda užgaulius vardus ir pravardes. Jie kalbasi ir juokauja, kol sviediniai lekia aukštai ir sprogsta kažkur už miesto, o kai tik patrankos pradeda šaudyti į tiltą ir miestą, jie nutyla pusiau žodžio, kalbos nutrūksta, nes jiems atrodo,— jie galėtų prisiekti,— kad toje spengiančioje tyloje ir neaprėpiamoje erdvėje abi pusės taiko tik į juos ir į jų namus. O kai po to netoli nuaidi sprogimas, jie nesavais balsais tikina vieni kitus, kad sviedinys nukritęs visiškai arti ir esąs nepaprastai pavojingas.

Erdviuose ir gražiuose Rističiaus namuose, stovinčiuose viršum šventiko namų, kuriuos iš abiejų pusių slepia nuo apšaudymo šlaite augančios slyvos, prisirinko žmonių daugiausia iš prekybinio kvartalo. Čia susirinko su vaikais beveik vienos moterys, kurių vyrai areštuoti arba paimti įkaitais.

Namas erdvus ir turtingas; jame gyvena tik Michaila Rističius su žmona ir našlė marti, kuri nepanorėjo antrą kartą tekėti ar grįžti pas tėvus ir liko čia, pas senukus, auginti vaikų. Vyriausias jos sūnus prieš dvejus metus pabėgo į Serbiją ir, nuėjęs savanoriu, žuvo prie Bregalnicos. Jam buvo aštuoniolika metų.

Senis Michaila, jo žmona ir marti patarnauja nepaprastiems svečiams lyg per šeimos šventę. Ypač judrus namų šeimininkas. Jis be savo raudonos kepuraitės, kurios šiaip niekad nenusiima, tankūs žili plaukai krinta ant ausų ir kaktos, o pasidabrinti, rustelėję nuo tabako ūsai užsirietę taip, kad veidas atrodo nuolat besišypsąs. Vos pamatęs, kad kas nors labai bijo ar nusiminęs, tuoj prieina, ima šnekinti ir vaišinti rakija, kava ir tabaku.

— Dėkui, kūmai Michaila, dėkui tau kaip tėvui, negaliu, nelenda,— ginasi jauna moteriškė, rodydama savo baltą lygų kaklą.

Tai Petaro Gatalos iš Okolištos žmona. Petaras išvažiavo prekybos reikalais į Sarajevą, ten užklupo karas ir nuo to laiko apie jį nėra jokios žinios. Kareiviai išvarė ją iš namų, ir dabar moteris su vaikais prisiglaudė pas Michailą Rističių, giminę iš vyro pusės. Ją kamuoja rūpesčiai dėl vyro ir paliktų namų. Laužo moteriškė rankas, dūsauja ir aimanuoja.

Šeimininkas neišleidžia jos iš akių ir nepalieka vienos. Šįryt sužinota, kad grįžtantis iš Sarajevo Petaras traukinyje buvo paimtas įkaitu, nuvestas į Vardištę ir ten kažkokio netikro aliarmo metu per

klaidą sušaudytas. Visa tai dar slepiama nuo jos, ir Michaila žiūri, kad kas neapdairiai neprasitartų jai. Moteriškė nuolat keliasi ir nori eiti į kiemą pasižiūrėti į Okolištą, bet šeimininkas visokiais būdais ją kalbina ir sulaiko, nes gerai žino, kad Gatalos namai Okolištoje jau dega. Senis Michaila nori nelaimingą moterį apsaugoti bent nuo šio reginio. Krėsdamas pokštus, juokaudamas, jis be paliovos ją vaišina.

— Na, kūma Stanoika, mieloji mano, tik vieną taurelę. Čia ne rakija, o vaistai, kad širdis atsigautų.

Ir moteris paklusniai išgeria. Namų šeimininkas vaišina visus iš eilės ir savo atkakliu nuoširdumu kiekvieną prikalbina atsigaivinti. Paskui vėl grįžta prie Petaro Gatalos žmonos. Jai iš tikrųjų nebegniaužia gerklės tas kamuolys. Dabar ji ramesnė, tik sėdi ir žiūri susimąsčiusi. Šeimininkas jos nepalieka, guodžia kaip mažą vaiką, kad viskas praeisią, kad parvažiuosiąs iš Sarajevo jos Petaras sveikas ir gyvas ir jie sugrįšią į savo namus Okolištoje.

— Pažįstu aš Petarą, buvau jo krikštynose. Apie tas krikštynas žmonės ilgai kalbėjo. Kaip šiandien prisimenu: buvau jau suaugęs bernas, kai su velioniu tėvu, kuris krikštijo visus Jankos vaikus, susiruošėm į Okolištą krikštyti tavo Petaro.

Ir jis ima pasakoti istoriją apie Petaro Gatalos krikštynas: ji visiems gerai žinoma, bet šią nepaprastą nakties valandą atrodo kaip nauja.

Vyrai ir moterys prieina arčiau, klausosi, klausydamiesi užmiršta pavojų, nebekreipia dėmesio į patrankų dundesį, o Michaila pasakoja:

— Gerais ir ramiais laikais, kada dar buvo gyvas garsusis popas Nikola, Jankai Gatalai iš Okolištos po tiek metų santuokos ir visos virtinės dukterų gimė sūnus. Artimiausią sekmadienį buvo nutarta kūdikį pakrikštyti. Be laimingo tėvo ir krikštatėvio, drauge nuėjo dar keli giminaičiai ir kaimynai. Vos tik išėję iš Okolištos, jie pradėjo dažnai stabčioti ir siurbčioti iš kūmo didelio butelio stiprią rakiją. O kai priėjo tiltą, atsisėdo kapijoje atsikvėpti ir dar gurkštelėti. Buvo šalta vėlyvo rudens diena, kapijoje nebuvo kavos pardavėjo, ir miesto turkai jau nebevaikščiojo pasėdėti ir išgerti kavos. Užtat okolištiečiai susėdo kaip namie, atsirišo krepšius su užkandžiais ir atkimšo dar vieną rakijos butelį. Gerdami į vieni kitų sveikatą, siūlydami skambius tostus, užmiršo ir vaiką, ir popą, kuris turėjo po pamaldų jį pakrikštyti. Tais laikais — tai buvo devynioliktojo amžiaus aštuntas dešimtmetis — cerkvėse neleisdavo kabinti varpų, ir įsilinksminę žmonės nė nepastebėjo, kad laikas eina, o pamaldos seniai pasibaigė. Jų drąsiose pranašystėse tolimiausia kūdikio ateitis ir tėvų praeitis taip susipynė, kad

laikas nebeturėjo jokios reikšmės. Kūmui keletą kartų buvo pabudus sąžinė, ir jis priminė, kad laikas eiti, bet kiti jį nutildė.

— Eikime, žmonės, ir atlikime, ką liepia įstatymas ir krikščioniškas paprotys,— murma krikštatėvis.

— Na ko tu prikibai, dievaži, niekas dar mūsų parapijoje neliko nekrikštytas,— atkalbinėja kiti ir vaišina kiekvienas iš savo butelio.

Iš pradžių ir tėvas ragino eiti, bet paskui rakija visus nuramino ir suvienijo. Motina, ligi šiol laikiusi kūdikį ant sušalusių, pamėlynavusių rankų, paguldė jį ant akmeninio suolo, apkamšė ir paliko ramiai gulėti kaip lopšyje. Kūdikis tarpais miegojo, tarpais plačiai atmerkdavo akytes, tartum būtų dalyvavęs bendroje linksmybėje. („Matyt, kad tikras višegradietis,— sako krikštatėvis,— žiūrėkit, kaip jam patinka kompanija ir vieta".)

— Būk sveikas, Janka! — šaukia kažkuris kaimynas,— kad tavo sūnus būtų laimingas ir ilgai gyventų! Duok dieve, kad jis būtų tavo pasididžiavimas, kad jį visi gerbtų, kad visko turėtų. Duok dieve...

— Bet gal vis dėlto reikėtų jį pakrikštyti? — nutraukia tėvas.

— Suspėsime pakrikštyti! — sušunka visi vienu balsu ir toliau gurkšnoja rakiją.

— Ragibas-efendi Borovacas irgi nekrikštytas, o kai sėda į balną, žirgas klumpa! — pasakė kažkuris iš kaimynų ir visus prajuokino.

Nors žmonės kapijoje ir užmiršo laiką, bet neužmiršo popas Nikola, kuris laukė prie cerkvės, o paskui pritrūko kantrybės, apsivilko lapenas ir nusileido iš Meidano į miestą. Čia jam kažkas pasakė, kad visa kompanija su kūdikiu yra kapijoje. Jis nuėjo jų kaip reikiant išbarti, bet jie taip linksmai ir nuoširdžiai jį pasitiko, taip iškilmingai atsiprašė ir pasveikino linkėdami visokių gėrybių, jog popas Nikola, nors šiaip žmogus griežtas ir rūstus, bet širdyje tikras višegradietis, atlyžo ir neatsisakė nuo rakijos ir užkandos. Jis pasilenkė prie kūdikio, keiktelėjo šypsodamasis, o šis ramiai žiūrėjo į platų popo veidą su didelėmis mėlynomis akimis ir tankia ruda barzda.

Netiesa, kaip žmonės kalbėjo, kad vaikas buvo ir pakrikštytas kapijoje, bet tikras dalykas, jog visi užsišnekėjo gurkšnodami rakiją ir skelbdami tostus. Tik gerokai po vidudienio visas linksmas būrys pakilo į Meidaną, popas atidarė cerkvę, ir tenai krikštatėvis, sunkiai apversdamas liežuvį, naujo Višegrado piliečio vardu atsižadėjo velnio.

— Taip mes krikštijome Petarą, ir štai dabar, tebūnie jis gyvas

ir sveikas, sulaukė keturiasdešimt metų ir nieko jam netrūksta,— baigė savo pasakojimą kūmas Michaila.

Visi dar pasivaišina rakija, kava ir, užmiršę sunkias dienas, pradeda laisviau kalbėtis ir suprasti, kad gyvenime yra žmoniškesnių ir linksmesnių dalykų negu ši tamsa, baimė ir pražūtingas šaudymas.

Taip slenka naktis, o su ja ir gyvenimas, kupinas pavojų ir kančių, bet aiškus, nepajudinamas ir tikras. Vedami senų paveldėtų instinktų, žmonės skaldo tą gyvenimą į atskirus įspūdžius ir akimirkos poreikius, visiškai juose paskęsdami. Tik šitaip, gyvendamas vien šia akimirka, nežiūrėdamas nei į priekį, nei atgal, gali viską pakelti ir sulaukti šviesesnių dienų.

Pagaliau švinta. Vadinasi, artilerijos ugnis sustiprės, patekėjus saulei toliau vyks nesuprantamas, begalinis karo žaidimas. Dienos dabar neturi nei pavadinimo, nei prasmės, laikas prarado reikšmę ir vertę. Žmonės lieka tik laukti ir drebėti iš baimės. Ir jie galvoja, triūsia, šneka ir juda kaip automatai.

Maždaug šitaip gyvena žmonės priemiesčiuose ant stačių Pilies šlaitų ir Meidane.

Žemai, prekybos kvartale, nedaug liko gyventojų. Jau pirmą karo dieną buvo įsakyta laikyti visas parduotuves atviras, kad pražygiuoją kareiviai galėtų nusipirkti reikalingų smulkmenų, o svarbiausia — norėta parodyti žmonėms, jog priešas yra toli ir jokie pavojai miestui negresia. Šis įsakymas galioja ir dabar, prasidėjus patrankų šaudymui, bet kiekvienas stengiasi bet kuria dingstim didesnę dienos dalį parduotuvės neatidaryti. Parduotuvės prie tilto ir prie „Akmeninio chano“, kaip pirklio Pavlės Rankovičiaus ir Ali-hodža, uždarytos visą dieną, nes čia ypač pavojinga. Ištuštėjo ir stovi uždarytas Lotikos viešbutis; jo stogą pramušė sviedinys, o sienas iškapojo skeveldros.

Ali-hodža tik kartą kitą per dieną nulipa nuo savo kalvos pasižiūrėti, ar visur tvarka, ir vėl grįžta namo.

Lotika su visa šeimyna paliko viešbutį jau pačią pirmą dieną, kai patrankos ėmė apšaudyti tiltą. Jie persikėlė į kairįjį Drinos krantą ir prisiglaudė naujame dideliame turkų name. Jis stovėjo slėnyje toli nuo vieškelio, paskendęs tankiame sode, iš kur buvo matyti tik raudonas stogas. Jo savininkas su visa šeima buvo kaime.

Viešbutį šeimininkai paliko sutemus, kada paprastai nutyla patrankos. Tarnų liko tik ištikimasis, nepakeičiamas Milanas, užkietėjęs viengungis, bet visada išsipustęs, nes jau seniai jam nieko nebereikėjo mesti lauk iš viešbučio; visi kiti, kaip paprastai būna tokiomis aplin-

kybėmis, išsilakstė padrioksėjus virš miesto pirmam šūviui. Šitam persikėlimui, kaip visada ir visur, griežtai vadovavo Lotika. Ji sprendė, ką iš būtiniausių ir reikalingiausių daiktų paimti, ką palikti; kas kuo apsivilks, kas veš pusprotį ir luošą Deboros sūnų, kas ves pačią Deborą, verksnę ir ligotą moterį, kas prižiūrės Miną, pakvaišusią iš baimės, nutukusią seną panelę. Šitaip, naudodamiesi šiltos vasaros nakties tamsa, Lotika, Caleris, Debora ir Mina su nesveiku vaiku vežimėlyje ir ryšuliais rankose perėjo tiltą. Po trisdešimties metų viešbutis pirmą kartą buvo užrakintas, jame neliko nė gyvos dvasios. Niūrus, apgadintas pirmų sviedinių, jau dabar jis atrodė kaip seni griuvėsiai. O jo gyventojai,— susenę, silpni, luoši, nutukę, kreivakojai, nepratę toli vaikščioti,— vos žengę ant tilto, virto žydų varguomene, nelaimingais pabėgėliais, kurie nuo neatmenamų laikų plūkia pasaulio kelių dulkes.

Šitaip jie perėjo į kitą krantą ir apsistojo nakvoti erdviuose turkų namuose. Lotika išdėliojo visą pabėgėlių mantą, įkurdino šeimyną. O kai atėjo laikas pačiai gulti apytuščiuose svetimuose namuose, kur nebuvo nei įprastų daiktų, nei popierių, tarp kurių praleido visą gyvenimą, staiga ji palūžo ir pirmą kartą, kiek atsimena, neteko jėgų. Tuščiuose turkų namuose pasigirdo aimana, ir įvyko tai, ko niekas niekada nebuvo matęs, girdėjęs ir įsivaizdavęs — Lotika pravirko: kraupiai, sunkiai, prislopintu balsu, kaip verkia vyrai, nenumaldomai, nesulaikomai. Šeimyna apstulbo, visi kone dievobaimingai nutilo, o paskui pratrūko raudoti ir dejuoti. Tetos palūžimas juos labiau pribloškė negu karas, bėgimas, namų ir šeimos židinio netekimas, nes su ja buvo galima viską pakelti ir įveikti, o be jos nieko nesugalvosi ir nepadarysi.

Kai išaušo graži vasaros diena su paukščių čiulbėjimu, rausvais debesėliais ir gausia rasa, vietoj buvusios Lotikos, tvarkiusios giminaičių likimus, ant žemės sėdėjo susisukusi, sena ligota žydė, kuri nesugebėjo pasirūpinti net savimi: ji tik drebėjo iš nesuprantamos baimės ir verkė kaip mažas vaikas, kuris pats nežino, nei ko bijo, nei ką jam skauda. Tada įvyko antras stebuklas. Senas, nerangus, apsnūdęs Caleris, kuris ir jaunystėje niekada neturėjo nei valios, nei savo nuomonės ir leido visą šeimyną tvarkyti Lotikai, dabar staiga pasirodė tikras šeimos galva, turįs pakankamai protingo ryžto, sumanumo ir jėgų ne tik apsispręsti, bet ir įgyvendinti savo sprendimus. Jis guodė, prižiūrėjo svainę kaip sergantį vaiką ir rūpinosi visais, kaip anksčiau rūpinosi Lotika. Nutilus patrankoms, jis eidavo į miestą, nešdavo iš palikto

viešbučio maistą, drabužius ir įvairius daiktus. Jis kažkur susirado gydytoją ir atvedė pas ligonę. Gydytojas pasakė, kad išvargusiai senai moteriai smarkiai pairę nervai, patarė kuo greičiau išvežti ligonę iš karo veiksmų rajono, išrašė kažkokių lašų ir išvyko iš miesto su sužeistųjų transportu. Caleris išsirūpino, kad karinė valdžia duotų jam vežimą išvežti šeimynai į Rogaticą, o paskui į Sarajevą. Reikėjo tik keletą dienų palaukti, kol atsigaus ir galės keliauti Lotika. O Lotika guli tarsi suparalyžiuota, balsu verkia ir savo maišyta šneka murma padrikus žodžius, kupinus visiškos nevilties, baimės ir bodėjimosi. Aplink ją šliaužioja ant plikų grindų nelaimingas Deboros sūnus, smalsiai žiūri jai į akis ir šaukia neaiškiais gomuriniais garsais, kuriuos Lotika anksčiau taip gerai suprasdavo, bet šį kartą visai nereaguoja. Ji nieko neima į burną ir nenori nieko matyti. Ją kamuoja košmarai kone fizišku skausmu. Tarpais jai atrodo, kad grindys po ja skiriasi tartum klastingi spąstai, o ji krenta į baisią prarają, ir niekas negali jos nei sulaikyti, nei išgelbėti, vien tik jos pačios riksmas. Tarpais vėl jaučiasi esanti didžiulė, lengva ir stipri, lyg jai būtų išaugusios milžino kojos ir galingi sparnai, ir ji bėga kaip strutis, vienu žingsniu nužengdama nuo čia iki Sarajevo. Po jos kojomis telkšo upės ir marios tartum kokios balutės, traška miestai ir kaimai lyg žvyras ar stiklo šukės. Nuo bėgimo jai daužosi širdis ir gniaužia kvapą. Ji nežino, nei kur sustos, nei kur nuskris, bet žino, kad gelbstisi nuo tų apgaulingai, niekšiškai sudėtų lentų, kurios žaibiškai dingsta iš po kojų. Ji žino, kad eina palikdama žemę, kur negera gyventi, tartum purvinus klanus aplenkia kaimus ir didelius miestus, kuriuose žmonės meluoja ir apgaudinėja vienas kitą žodžiais ir skaičiais, o kai žodžiai netenka vertės ir skaičiai susipainioja, staiga jie keičia žaidimą, lyg magai apsuka sceną ir visiškai nepaisydami, ką kalbėjo ir skaičiavo, atstato patrankas ir šautuvus, paleidžia į priekį visai kitus, naujus žmones krauju pasruvusiomis akimis, su kuriais neįmanoma kalbėtis, tartis, kurių negalima suprasti. Jų antplūdis iškart paverčia ją — galingą, milžinišką paukštę skrajūnę — ligota, ant kietų grindų gulinčia vargše senute. O tų žmonių knibždėte knibžda tūkstančiai ir milijonai; jie šaudo, pjauna, smaugia visus iš eilės, negailestingai ir beprotiškai viską naikina. Vienas iš jų pasilenkęs prie jos, ji nemato jo veido, bet jaučia, kaip įsiremia durtuvo smaigalys į krūtinę, kur šakojasi šonkauliai ir kur minkščiausia žmogaus kūno vieta.

— Ak, aaak! Gelbėkite! Gelbėkite! — šaukdama pabunda Lotika ir ima draskyti spurgus lengvos pilkos skaros, kuria ji apklota.

Mažasis luošys tupi pasienyje ir spokso į ją didelėmis juodomis akimis, kuriose daugiau smalsumo negu baimės ar užuojautos. Iš gretimo kambario įbėga Mina, ramina Lotiką, šluosto jai nuo veido šaltą prakaitą ir paduoda stiklinę vandens, į kurį anksčiau buvo įlašinusi valerijono.

O ilga vasaros diena virš žalio slėnio, atrodo, niekada nesibaigs — žmogus neatsimena, kada prašvito, ir negalvoja, kada pradės temti. Ir čia šilta, bet kaitros nesijaučia. Troboje aidi žingsniai. Ateina ir daugiau pabėgėlių iš miesto. Kartais užklysta koks kareivis ar karininkas. Maisto ir vaisių yra pakankamai. Milanas be paliovos verda kavą. Visa tai būtų panašu į ilgą šventišką viešnagę kaime, jeigu protarpiais negirdėtum beviltiškų Lotikos aimanų ir tolimo griaudėjimo, kuris šiame siaurame slėnyje aidi lyg nirtulingas žvengimas, bylojantis, kad pasaulyje kažkas ne taip, kad visuotinė nelaimė yra kur kas arčiau ir daug didesnė, negu gali atrodyti tokią nerūpestingai vaiskią ir beribę vasaros dieną.

Štai ką padarė karas Lotikos viešbučiui ir jo gyventojams.

Pavlės Rankovičiaus parduotuvė irgi uždaryta. Jis drauge su kitais žymesniais serbais jau antrą karo dieną buvo paimtas įkaitu. Vieni iš jų dabar stotyje savo gyvybe atsako už tvarką ir reguliarų traukinių judėjimą. O kiti — netoli tilto, aikštės viduryje, mažame mediniame barake, kur turgaus dienomis laikomos bendruomenės svarstyklės ir mokamas rinkos mokestis. Šie įkaitai laiduoja, kad niekas nesugriaus ir nesugadins tilto.

Čia ant kėdės, atneštos iš kavinės, sėdi Pavlė. Pasidėjęs ant kelių rankas, nuleidęs galvą, lyg būtų visiškai nusiplūkęs ir prisėdęs trumpam atsikvėpti, bet iš tikrųjų sėdi nejudėdamas jau ištisas valandas. Prie durų ant tuščių maišų krūvos budi du atsargos kareiviai. Durys uždarytos, barake tamsoka ir tvanku. Kai nuo Panoso ar Golešo lekia sviedinys, Pavlė nuryja seiles ir klausosi, kur krenta. Jis žino, kad tiltas seniai užminuotas ir nuolat klausia save, ar gali pataikęs sviedinys uždegti sprogmenis. Kiekvieną kartą, keičiantis sargybos pamainai, jis girdi, kaip puskarininkis instruktuoja kareivius. Kiekvieną kartą instrukcija baigiama žodžiais: „Pastebėjus bet kokį mėginimą įvykdyti diversiją arba įtarus, kad kas nors ketina, šį žmogų tuoj pat sušaudyti“. Pavlė įprato ramiai klausytis šitų kalbų, tarsi tai jo neliestų. Jį labiau neramina sviediniai ir šrapneliai, kartais sprogstantys taip arti barako, jog skeveldros ir žvyras barbena į barako lentas. Bet labiausiai jį kamuoja be galo lėtai slenkantis laikas ir sunkios mintys.

Pavlė Rankovičius vis galvoja, kas nutiko jam, jo namams ir turtui. Juo daugiau jis galvoja, juo labiau jam viskas atrodo kaip baisus sapnas. Kaipgi kitaip paaiškinsi visa, kas per pastarąsias dienas užgriuvo jį ir jo artimuosius. Du sūnus studentus žandarai išsivarė jau pirmą dieną. Namie liko tik žmona su dukterimis. Didžiulis vyno statinių sandėlis Osoinicoje sudegė jo akyse. Nuomininkai aplinkiniuose kaimuose tikriausiai liko be pastogės ir iškriko kas kur. Žuvo šitiek pinigų, išskolintų po visą apskritį. Jo parduotuvė per kelis žingsnius nuo čia, gražiausia parduotuvė visame mieste, uždaryta ir tikriausiai bus išplėšta arba užsidegs nuo sviedinio. O jis pats sėdi šiame niūriame barake, kaip įkaitas, ir savo galva atsako už tai, kas visiškai nuo jo nepriklauso: už tilto likimą.

Audringai ir padrikai, kaip niekada, sukasi jo galvoje mintys, susiduria ir gęsta. Ką jis turi bendra su tiltu, jis, visą gyvenimą rūpinęsis tik savo reikalais ir savo namais? Juk ne jis užminavo jį ir ne jis apšaudo. Net tada, kai dirbo pardavėjo mokiniu ir buvo nevedęs, niekada nesėdėjo kapijoje, nedainavo ir nepokštavo, kaip kiti Višegrado jaunuoliai. Dabar jam prieš akis iškyla visas gyvenimas su visomis smulkmenomis, kurias seniai buvo užmiršęs.

Pavlė prisimena, kaip, būdamas keturiolikos metų, atėjo iš Sandžako alkanas, suplyšusiomis kurpėmis. Pradėjo tarnauti pas pirklį Petarą už drabužius, maistą ir dvi poras kurpių per metus. Prižiūrėdavo vaikus, padėdavo parduotuvėje, nešiodavo vandenį, valydavo arklius. O miegodavo po laiptais siauroje ir tamsioje belangėje kamarėlėje, kur negalėdavo net išsitiesti. Jis ištvėrė tą sunkų gyvenimą ir, sulaukęs aštuoniolikos metų, perėjo dirbti į parduotuvę „už atlyginimą", o jo vieton šeimininkas priėmė kitą sodžiaus vaikinuką iš Sandžako. Tada jis suprato didelę taupumo prasmę, pajuto kartų, bet nuostabų pinigų skonį ir jų didžią galią. Penkerius metus jis miegojo mažame kambarėlyje, atitvertame už parduotuvės. Per tuos penkerius metus jis nė karto nepasikūrė krosnies ir neužsidegė žvakės. Kai jam sukako dvidešimt treji metai, pats šeimininkas jį apvesdino su gera ir pasiturinčia mergina iš Čainičo. Ji taip pat buvo krautuvininko duktė. Tada pradėjo taupyti abu. Prasidėjo okupacija, prekyba pagyvėjo, padidėjo pelnas, bet išaugo ir išlaidos. Pavlė vengė išlaidų ir stengėsi išnaudoti pelną. Tokiu būdu jis atidarė savo parduotuvę ir pradėjo kaupti pinigus. Tada tai nebuvo sunku. Daugelis tuomet greit pelnydavo ir dar greičiau išleisdavo. Sunku buvo išlaikyti įsigytą turtą. Bet jis sugebėjo ir kasdien vis labiau lobo. O kai atėjo nauji laikai, prasidėjo neramumai

ir „politika“, Rankovičius, nors nebejaunas, kiek galėdamas stengėsi juos suprasti, atsilaikyti, prisitaikyti, kad nepatirtų nuostolių ir gėdos. Jis buvo miesto valdybos pirmininko pavaduotojas, cerkvės bendruomenės pirmininkas, serbų dainavimo draugijos „Santarvė“ pirmininkas, vyriausias Serbijos banko akcininkas, Žemės banko valdybos narys. Laikydamasis nusistovėjusių prekybos papročių, jis išmintingai ir garbingai laviravo tarp kasdien vis didėjančių prieštaravimų ir sunkumų, stengėsi žiūrėti savo naudos, išlaikyti gerus santykius su valdžia ir neprarasti gero vardo. Tarp miestiečių jis garsėjo kaip stropumo, apsukrumo ir atsargumo pavyzdys.

Šitaip daugiau kaip pusę amžiaus jis dirbo, taupė, stengėsi, sukosi, skruzdės nėra užmynęs, visiems lankstėsi, rūpinosi tik savo reikalais, tyliai ir sėkmingai ėjo savo keliu. Ir štai kur atvedė jį tasai kelias: sėdi tarp dviejų sargybinių lyg didžiausias plėšikas, laukdamas, kol sviedinys ar kokia kita pragaro mašina sugriaus tiltą, o jį už tai nudurs arba nušaus. Nejučiom imi galvoti (ir tai skaudžiausia), kad veltui plūktasi ir vargta, kad apskritai eita klaidingu keliu, kad sūnūs ir visas „jaunimas“ teisybę sakė, jog ateina laikai, kada nepadės joks skaičiavimas ir matavimas arba reikės naujo mato ir kitokio skaičiavimo; šiaip ar taip, jo apskaičiavimai, pasirodo, buvo klaidingi, o matas per trumpas.

„Taip,— kalba mintyse Pavlė Rankovičius,— visi tave moko, liepia dirbti, taupyti: ir cerkvė, ir valdžia, ir tavo paties protas. Ir tu klausai, žengi atsargiai, gyveni teisingai, tiesą sakant, ne gyveni, o tik plūkiesi, dedi skatiką prie skatiko, stengiesi — taip praeina visas gyvenimas. Staiga viskas apvirsta aukštyn kojom; ateina laikai, kada žmonės ima tyčiotis iš proto, cerkvė uždaryta tyli, valdžią pakeičia šiurkšti jėga, tie, kurie sąžiningai ir stropiai dirbo, viską praranda, o pelnosi dykūnai ir smurtininkai. Niekas nepripažįsta tavo pastangų, niekas nepadeda ir nepataria, kaip apginti uždirbtą ir sutaupytą turtą. Ar gali būti?“ — be paliovos klausia save pirklys Pavlė ir, neradęs atsakymo, vėl nusitveria minties apie visuotinį krachą.

Veltui jis stengiasi galvoti apie ką nors kita. Visą laiką galvoje sukasi ta pati mintis. O laikas slenka siaubingai pamažu. Ir jam atrodo, kad tasai tiltas, per kurį jis vaikščiojo tūkstančius kartų, bet niekada kaip reikiant ir neapžiūrėjo, dabar visu sunkumu užgulė jo pečius kaip nesuprantama lemtinga paslaptis, kaip košmariškas nesibaigiantis sapnas.

Todėl pirklys Pavlė sėdi toks paniuręs, nuleidęs galvą, susikūpri-

nęs. Jaučia, kaip srūva prakaitas po kietais krakmolytais marškiniais, po apykakle ir rankogaliais. Iš po kepuraitės prakaitas žliaugte žliaugia. Jis nesišluosto, stambūs lašai krinta žemėn, ir jam atrodo, jog tai teka iš jo pati gyvybė.

Abu kareiviai — nebejauni valstiečiai vengrai. Jie tylėdami valgo duoną su lašiniais, pabarstydami pipirais; valgo iš lėto, atsipjaudami lenktiniu peiliuku čia duonos, čia lašinių, tartum susėdę ant arimo. Paskui gurkšteli vyno iš skardinės gertuvės ir užsidega trumpas pypkutes. Papsėdamas pypkę, vienas iš jų tyliai sako:

— Niekada dar nėra buvę tokios kaitros.

Ir vėl abu tylėdami rūko.

Tačiau ne vien pirklys Pavlė prakaitavo kruvinu prakaitu ir kamavosi sapne, iš kurio neįmanoma pabusti. Tomis vasaros dienomis, šiame žemės sklypelyje tarp Drinos ir sausuma einančios sienos, mieste ir kaimuose, keliuose ir miškuose — visur žmonės, apsipylę prakaitu, sėjo mirtį ir ieškojo mirties sau ir tuo pat metu bėgo, gelbėjosi nuo jos kaip įmanydami. O keistas žmonių žaidimas, vadinamas karu, vis labiau įsisiūbavo, plito traukdamas į savo verpetą gyvus ir negyvus daiktus.

Tą rytą netoli bendruomenės barako apsistojo nepaprastas kariuomenės būrys. Kareiviai vilkėjo baltas uniformas, ant galvų mūvėjo baltus tropikų šalmus. Tai buvo vokiečiai, vadinamasis Skadaro būrys. Prieš karą jis buvo pasiųstas į Skadarą, kur drauge su kitų valstybių armijų būriais turėjo palaikyti tvarką ir taiką. Prasidėjus karui, jis gavo įsakymą palikti Skadarą ir vykti artimiausios austrų kariuomenės vadovybės žinion Serbijos pasienyje. Būrys atvyko pereitą naktį ir dabar ilsisi daubelėje tarp turgaus aikštės ir prekybos kvartalo. Čia, nuošaliame kampelyje, kareiviai laukia įsakymo žygiuoti į puolimą. Jų apie šimtą dvidešimt. Kapitonas, rudas storas vyras, sunkiai pakeliantis kaitrą, dabar plūsta žandarų puskarininkį Danilą Repacą, plūsta, kaip moka plūsti vien vokiečių armijos karininkai — garsiai, nesivaržydami, pedantiškai. Kapitonas piktinasi, kad jis ir jo kareiviai miršta iš troškulio, neturi būtiniausių dalykų, o aplink uždarytos parduotuvės ir tikriausiai jose visko yra, nors įsakyta jas laikyti atdaras.

— Kas jūs tokie? Žandarai ar lėlės? Ar aš čia turėsiu stipti su savo žmonėmis! O gal aš turiu laužti parduotuves kaip plėšikas? Tučtuojau surasti parduotuvių savininkus ir aprūpinti mus reikiamais produktais ir geru vandeniu! Tučtuojau! Suprantate, ką reiškia „tučtuojau"?

Sulig kiekvienu žodžiu kapitonui vis labiau muša kraujas į galvą. Baltu munduru, išraudusia kaip aguona plikai nuskusta galva, jis liepsnoja pykčiu tarsi fakelas.

Puskarininkis Repacas, išsitempęs kaip styga, tik mirksi ir kartoja:

— Taip, pone kapitone. Bus padaryta. Taip. Tučtuojau.

Ir staiga, atsigavęs iš sustingimo, jis nepaprastai vikriai apsisuko ir nudūmė į parduotuvių kvartalą. Atrodė, kad pernelyg arti priėjęs prie pykčiu liepsnojančio kapitono, jis pats juo užsidegė, ir dabar toji ugnis vertė jį bėgti, keikti, vainoti ir mušti visus kas pakliūva.

Pirma gyva būtybė, su kuria žandaras susidūrė, buvo Ali-hodža. Jis kaip tik ėjo iš Meidano pasižiūrėti savo parduotuvės. Pamatęs gerai pažįstamą „vachmistrą" Repacą, atbėgantį persimainiusiu veidu, hodža nustebo ir suabejojo, ar tas paklaikusiomis akimis, be galvos lekiąs žmogus tikrai yra tas pats „vachmistras", kurį jis daug metų matydavo ramiai, oriai ir mandagiai praeinantį pro jo parduotuvę. Paniuręs prakaulus Repacas įbedė į jį, be savo baimės, nieko daugiau nepažįstančias ir nematančias akis. Žandaras pradėjo šaukti tarsi pakartodamas, ką prieš valandėlę girdėjo iš vokiečių kapitono.

— Iškarti reikia jus visus, velniai parautų! Argi nebuvo įsakyta laikyti parduotuves atdaras! Aš dėl jūsų...

Apstulbęs hodža nespėjo nė žodžio ištarti, o žandaras taip kirto jam į dešinį skruostą, jog čalma nuo dešinės ausies nuslinko ant kairės.

O žandaras tarsi pakvaišęs nulėkė atidarinėti kitų parduotuvių. Hodža pasitaisė čalmą, atidarė parduotuvės duris ir atsisėdo prie jų, vis dar negalėdamas atsigauti. Prie parduotuvės pradėjo rinktis keisti kareiviai baltomis uniformomis, kokių jis niekada nebuvo matęs. Visa tai hodžai atrodė kaip sapnas. Bet šiais laikais jis niekuo nesistebėjo, netgi tuo, kad nei iš šio nei iš to pasipila antausiai.

Šitaip praėjo visas mėnuo — patrankos periodiškai apšaudė tiltą ir aplinkines kalvas, siautė negandos ir smurtas, žmonės laukė dar sunkesnių išbandymų. Jau pirmomis dienomis daugumas gyventojų paliko tarp dviejų ugnių patekusį miestą. O rugsėjo pabaigoje prasidėjo visiška Višegrado evakuacija. Paskutiniai valdininkai išvažiavo naktį per tiltą, nes geležinkelio linija jau buvo perkirsta. Paskui palengva pasitraukė kariuomenė ir iš dešiniojo Drinos kranto. Liko tik nedidelė apsauga, mažas pionierių būrys ir pakrikę žandarų patruliai. Pagaliau atėjo eilė ir jiems.

Tiltas stovėjo tarp dviejų priešiškų pasaulių kaip pasmerktasis, bet vis dar sveikas ir tvirtas.

XXIV

Naktį apniuko, tarsi jau būtų buvęs ruduo; debesys kabinosi už kalnų viršūnių, aptraukė visą dangų. Austrai, pasinaudoję tamsia naktimi, atitraukė paskutinius dalinius. Dar prieš auštant jie atsidūrė ne tik kitame Drinos krante, bet ir kalnuose, už Lijeskos rago, kur serbai jų nebematė ir nepasiekė savo patrankomis.

Švintant pradėjo purkšti smulkus rudeniškas lietus. Per šį lietų paskutiniai patruliai apėjo visus namus ir parduotuves netoli tilto, tikrindami, ar kas nepasiliko. Visa buvo kaip išmirę: karininkų kazino, Lotikos viešbutis, sugriautos kareivinės ir keletas parduotuvių prekybos kvartalo pradžioje. Tik prie Ali-hodža krautuvės jie užtiko savininką — jis kaip tik buvo atėjęs iš namų ir beatidarąs duris. Žandarai žinodami, kad hodža yra didelis keistuolis, labai įsakmiai liepė tučtuojau uždaryti parduotuvę ir eiti iš aikštės, nes pasilikti prie tilto griežčiausiai uždrausta ir pavojinga gyvybei. Hodža pasižiūrėjo į juos kaip į girtus, kurie patys nežino, ką šneka, ir norėjo atsakyti, kad čia nuo amžių pavojinga gyventi, kad visi ir šiaip mirtingi, tik iš eilės laidoja vieni kitus, bet, pasimokęs iš kartaus pastarųjų dienų patyrimo, susilaikė ir ramiai paaiškino, jog atėjęs tik pasiimti kai ko iš parduotuvės ir tuoj pat grįšiąs namo. Žandarai, matyt, skubėjo. Jie dar kartą priminė, kad jis kuo greičiau pasitrauktų iš šio kvartalo, ir nuėjo per aikštę link tilto. Ali-hodža žiūrėjo, kaip jie negirdimai žingsniuoja tolyn per dulkes, lietaus paverstas šlapiu storu kilimu. Paskui jis dar matė, kaip žandarai ėjo per tiltą, užstoti akmeninių turėklų; kyščiojo tik pečiai, galvos ir ilgi šautuvų durtuvai. Butkovo kalnų viršūnes apšvietė pirmi saulės spinduliai.

„Visi jų įsakymai tokie: griežti, svarbūs, o iš tikrųjų beprasmiški",— galvojo Ali-hodža ir juokėsi sau kaip mokinys, apgavęs mokytoją. Jis pravėrė parduotuvės duris, kad galėtų įsmukti į vidų, o paskui vėl privėrė, ir parduotuvė iš lauko atrodė uždaryta. Atsidūręs tamsoje, jis įžengė į mažąją kamarėlę už pertvaros, kur tiek kartų slėpėsi nuo įkyrių žmonių, nuo kamuojančių tuščių kalbų, nuo šeimos ir savo paties rūpesčių. Atsisėdo, parietęs kojas, ant kietos trumpos kanapos ir atsiduso. Visi pavojai ir nerimas pamažu nutolo, jis nurimo ir atgavo dvasios pusiausvyrą. Siauras „karstas" netrukus prisipildė šilto jo alsavimo, ir hodža pradėjo mėgautis vienatve, ramybe ir užsimiršimu, kurie šį ankštą, niūrų ir pridulkėjusį kambarėlį paverčia stebuklingais rojaus sodais su žaliais krantais ir tykiu nematomų upelių čiurlenimu.

Į šią tamsią ankštą patalpą skverbėsi gaivus lietingo ryto oras. Lauke buvo nepaprastai tylu — ar ne stebuklas! Tylos netrikdė nei šūviai, nei žmonių balsai, nei žingsniai. Ali-hodža jautėsi laimingas ir patenkintas. „Štai,— galvojo jis sau,— pakanka kelių lentų, kad tikratikis žmogus, dievui padedant, rastų prieglobstį kaip stebuklingame laive ir išsigelbėtų nuo visokių nelaimių ir negandų, nuo begalinių rūpesčių ir pražūtingų sviedinių, kuriais šaudosi virš jo galvos du piktadariai, abu netikėliai, vienas blogesnis už kitą. Nuo pat karo pradžios nebuvo tokios tylos,— džiaugėsi toliau hodža,— tokios palaimingos ir geros tylos: su ja bent akimirkai grįžta dalelė tikro, žmogiško gyvenimo, kuris seniai kažkur vis tolsta ir tolsta, o pradėjus griaudėti netikėlių patrankoms ir visai dingo. Tyla reikalinga maldai, ji pati yra lyg malda".

Staiga hodža pajuto, kaip kanapa su juo pašoko į palubę, išmesdama jį aukštyn lyg žaisliuką; „palaiminga" tyla virto pragarišku griausmu, kuris užpildė viską ir užtrenkė ausis. Lentynos priešingoje sienoje subraškėjo, ir visi daiktai užgriuvo ant jo. „Ak!" — sudejavo hodža. Tiesą sakant, sudejavo tik mintyse, nes jis nebeteko ir žado, ir klausos, ir net vietos žemėje. Viskas buvo nustelbta kurtinančio trenksmo, išrauta su šaknimis ir sukosi drauge su juo vienam verpete. Atrodė, kad tas sklypelis tarp dviejų upių, kur stovi miestas, išplėštas iš žemės su baisiu kauksmu ir lekia išmestas į erdvę; kad abi upės paliko savo vagas, pakilo į dangų ir dabar krenta į tuštumą su visa vandens mase tarsi du kriokliai, galingi ir nesulaikomi. Ar tik neatėjo Paskutinio teismo diena, apie kurią rašoma knygose ir kalba mokyti žmonės, kada akies mirksniu suliepsnos šitas melo pasaulis ir užges kaip kibirkštis? Bet kam dievui, kuris žvilgsniu uždega ir užgesina pasaulius, toks triukšmas? Ne, tai ne dievo valia. Bet iš kur tada žmogaus rankoje tokia jėga? Kaip jis gali atsakyti į tai netikėtai užkluptas, apgautas, priblokštas baisaus smūgio, kuris griauna, laužo ir naikina viską, net žmogaus mintis? Ali-hodža nežino, kas jį neša, kur jis lekia, kur sustos, bet žino, kad visada ir visur buvo jo teisybė. „Ak!" — vėl sudejavo hodža. Iš skausmo, nes jį iškėlusi jėga dabar nutrenkė atgal, tik ne į seną vietą, o ant grindų, tarp sienos ir apverstos kanapos. Jis pajuto maudžiantį skausmą galvoje, keliuose ir juosmenyje. Per tą visą griausmą jis išgirdo dar vieną garsą — kažkoks sunkus daiktas trenkė į parduotuvės stogą. Už pertvaros sužvango ir subarško metaliniai ir mediniai daiktai, tartum visos prekės parduotuvėje būtų atgijusios, pradėjusios šokinėti ir daužytis. Po šito smūgio į stogą ir gatvės grindinį pasipylė smulkių

akmenų kruša. Bet hodža jau buvo be sąmonės ir gulėjo kaip negyvas savo „karste“.

Lauke buvo jau visai šviesu.

Hodža nebūtų net apytikriai pasakęs, kiek laiko šitaip gulėjo. Šviesa ir kažkieno balsai grąžino jam sąmonę. Vargais negalais jis atsigavo. Jis gerai žinojo, kad sėdėjo čia visiškoje tamsoje, dabar pro siaurą plyšį iš parduotuvės skverbėsi šviesa. Jis prisiminė, kad staiga kilo baisus triukšmas ir bildesys, nuo kurio žmogui sprogsta ausų būgneliai ir apmiršta širdis. O dabar buvo tyla, bet ne tokia, kuria jis džiaugėsi prieš tą jį parbloškusį trenksmą, o kitokia, tartum pikta anos sesuo. Šios tylos gūdumą jis geriausiai pajuto išgirdęs silpną balsą, tarsi iš didžiausios tolybės šaukiantį jį vardu.

Pajutęs, kad gyvas ir tebėra savo „karste“, hodža išsikapstė iš po krūvos daiktų, užgriuvusių jį nuo lentynų, ir dejuodamas atsikėlė. Dabar jis aiškiai girdėjo iš gatvės šaukiančius jį balsus. Jis pasilenkė ir pro žemas duris įėjo į parduotuvę. Čia dienos šviesoje jis pamatė, kad viskas suversta, sudaužyta. Parduotuvė buvo atlapa — hodžos privertas duris sprogimas buvo nuplėšęs.

Parduotuvės vidury tarp išsimėčiusių prekių ir suverstų daiktų gulėjo žmogaus galvos didumo akmuo. Hodža pasižiūrėjo į lubas. Iš viršaus taip pat skverbėsi dienos šviesa. Matyt, akmuo įlėkė į parduotuvę, pramušęs ploną stogą ir medines lubas. Paskui hodža vėl pasižiūrėjo į akmenį — baltą, akytą, glotnų, iš abiejų šonų nutašytą, bet aštriai ir nelygiai atskilusį. „Ak, tai juk tiltas!“ — nustėro hodža, bet balsas gatvėje šaukė kas kartą garsiau ir griežčiau, neleisdamas sukaupti minčių, prisiminti.

Apdaužytas ir ne visiškai atsitokėjęs, hodža išėjo ir atsidūrė prieš penkis šešis jaunus vyrus, nesiskutusius, dulkinus, pilkomis uniformomis, su kareiviškomis kepurėmis ir kalniečių naginėmis. Visi buvo ginkluoti, kryžmai persijuosę šovininėmis, pilnomis smulkių blizgančių šovinių. Su jais buvo ir šaltkalvis Vlada Maričius, tik ne su šaltkalviška kepuraite, o su avikailio kepure, persijuosęs per petį šovininę. Vienas iš jų, tikriausiai vadas, jaunas juodais ūsiukais vyras taisyklingų griežtų veido bruožų ir spindinčių akių, ryžtingai žengė prie hodžos. Šautuvą jis laikė kaip medžiotojas, o dešinėje rankoje turėjo ploną lazdyno vytinę. Piktai nusikeikęs, jis užsipuolė hodžą.

— Tai tu čia? Kam palikai atlapą parduotuvę? O jei kas nors pražus, sakysi, kad mano kareiviai apvogė. Ar aš turiu saugoti tavo prekes?

Šio žmogaus veidas buvo ramus, beveik abejingas, bet balsas piktas,

ranka grėsmingai šmaikštavo vytine. Tada prie jo priėjo Vlada Maričius ir kažką pašnibždėjo.

— Gerai, gerai, nors ir doras žmogus, bet jeigu dar sykį rasiu parduotuvę neuždarytą, jam geruoju nesibaigs.

Ginkluoti vyrai nuėjo toliau.

„Čia jau kiti,— kalbėjo sau hodža, žiūrėdamas jiems įkandin.— Ir kaip tyčia užšoko ant manęs! Jei tiktai kokia permaina mieste, pirmiausia man kliūva!“

Šitaip stovėjo jis prie savo apgriautos parduotuvės, apstulbęs, sunkia galva, visas tarsi sudaužytas. Pirmųjų ryto saulės spindulių apšviesta turgaus aikštė atrodė kaip mūšio laukas: visa prisėta smulkių ir didelių akmenų, čerpių, medžių nuolaužų. Hodža pasižiūrėjo į tiltą. Kapija stovėjo savo vietoje, bet už jos tiltas buvo nuvirtęs. Septintos tilto atramos nebebuvo; tarp šeštos ir aštuntos žiojėjo kiaurymė, o joje buvo matyti žalias upės vanduo. Nuo aštuntos atramos tiltas vėl siekė kitą krantą — lygus, taisyklingas, baltas, koks buvo vakar ir nuo amžių.

Hodža sumirksėjo netikėdamas savo akimis ir užsimerkė. Atmintyje iškilo kareiviai, kurie prieš penkerius šešerius metus kažką darė po žalia palapine kaip tik toje atramoje, prisiminė metalinę plokštę, keletą metų dengusią užminuotos atramos angą, o paskui mįslingą, bet iškalbingą feldfebelio Brankovičiaus veidą, aklą, kurčią ir nebylų. Nuvijęs tą reginį, pramerkė akis, bet vėl pamatė tą patį: turgaus aikštė, priversta didelių ir smulkių akmenų, ir tiltas be vienos atramos, o tarp dviejų bjauriai perkirstų arkų — tuštuma.

Tik sapnuodamas gali matyti tokius dalykus. Tik sapnuodamas. Bet, nusigręžęs nuo to klaikaus vaizdo, hodža išvydo savo parduotuvę ir didelį akmenį tarp išmėtytų prekių — septintos tilto atramos nuolaužą. Jeigu čia sapnas — tai ir visa kita sapnas.

Miesto centre pasigirdo kažkokie šauksmai, garsi serbiška komanda ir skubūs žingsniai. Ali-hodža greitai uždarė parduotuvės duris, pakabino didžiulę spyną ir patraukė namo.

Ir anksčiau, būdavo, kopdamas į kalną jis pritrūksta kvapo, ima plazdėti širdis ne ten, kur jai reikėtų. Jau seniai, kai tik jam suėjo penkiasdešimt metų, gimtoji kalva vis statėja ir statėja, o kelias namo vis ilgėja ir ilgėja. Tačiau dar niekada jis nebuvo toks ilgas kaip šiandien, kai hodža nori kuo greičiau palikti parduotuvių kvartalą ir pasiekti namus. Širdis plaka nežinia kaip, trūksta oro, einant vis reikia stabtelėti.

Ten, apačioje, atrodo, dainuojama. Ten, apačioje, ir sugriautas tiltas, barbariškai perkirstas pusiau. Net neatsigręžęs (jis nieku gyvu ir neatsigręžtų), hodža mato tą patį vaizdą: atrama nukirsta prie pat pagrindo kaip milžiniškas medžio kamienas ir tūkstančiais gabalų išmėtyta aplinkui, o arkos iš dešinės ir kairės bjauriai perkirstos. Tarp jų žioji kokių penkiolikos metrų praraja. Nukirsti arkų skliautai skausmingai tiesiasi vieni prie kitų.

Ne, už jokius pinigus hodža neatsigręžtų! Bet jis negali eiti ir priekin, į kalną, nes vis labiau gniaužia širdį, nebeklauso kojos. Jis sustoja ir kiek galima giliau kvėpuoja, palengva, ritmingai, kaskart vis giliau. Anksčiau tai visada padėdavo. Padės ir dabar. Krūtinėje kiek palengvėja. Jis vėl eina, stumiamas viliojančios minties apie namus ir lovą.

Jis eina sunkiai ir iš lėto, o akyse tebestovi sugriautas tiltas. Neužtenka žmogui nusigręžti nuo to, kas persekioja ir kamuoja. Jeigu jis ir užsimerktų, vis tiek matytų tą patį.

„Taip,— galvoja hodža, šiek tiek lengviau alsuodamas,— dabar aišku, prie ko vedė jų patobulinimai ir patogumai, visas tas bruzdėjimas ir veiklumas". (Visada buvo jo teisybė, visada ir visur. Bet dabar ir tai neteikė jam malonumo. Pirmą kartą gyvenime jam tas nerūpi. Jis buvo daugiau nei teisus!) Tiek metų jis matė, kaip tie žmonės rūpinosi tiltu: šveitė, tvirtino pamatus, tiesė vandentiekį, apšvietė jį elektrinėmis lemputėmis, ir štai vieną dieną viską išsprogdino, lyg jis būtų buvęs kalnų uola, o ne amžina, nuostabi vizirio dovana. Dabar aišku, kas jie tokie ir ko siekia. Jis seniai tą žinojo, o dabar ir paskutiniam kvailiui turi būti aišku. Griauna tą, kas tvirčiausia, pastoviausia, į dievą kėsinasi. Ir kas žino, kur jie sustos! Net vizirio tiltas ima byrėti kaip nutrūkę karoliai; o jeigu sykį pradėta, nebus ir galo.

Hodža vėl sustojo. Stigo oro, o kalva staiga ėmė augti. Vėl reikėjo giliai kvėpuoti, kad nurimtų širdis. Ir šį kartą jam pavyko, jis atsigavo ir ėmė žingsniuoti žvaliau.

„Bet jeigu čia griaunama,— galvojo toliau hodža,— kur nors statoma. Tikriausiai dar yra ramių kraštų ir protingų žmonių, kurie nepamiršta dievo. Jeigu dievas apleido šį nelaimingą miestą prie Drinos, tai gal dar nereiškia, kad jis užmiršo visą pasaulį? Tačiau ir jie ne amžiams čia atėjo. Tiktai kas žino? (O, kad galėtų daugiau įkvėpti oro!) Kas žino? Gal šis bjaurus tikėjimas, kuris viską tvarko, gražina, keičia ir tobulina, o paskui staiga praryja ir sugriauna, išsiplės po visą žemę, gal netikėliai visą dievo pasaulį pavers dykyne savo beprotiškoms statyboms ir barbariškam griovimui, ganykla savo nepasotinamam

alkiui malšinti ir nesuprantamoms užgaidoms tenkinti? Visko gali būti. Tačiau vieno dalyko negali būti: negali būti, kad visiškai būtų išnykę dideli, išmintingi ir dievobaimingi žmonės, kurie dievo garbei stato amžinus statinius, trokšdami, kad žemė būtų gražesnė, o žmogus joje gyventų lengviau ir gražiau. Jeigu tokie žmonės išnyks, nebeteks pasaulis ir dievo malonės. O to negali būti".

Paskendęs tokiose mintyse, hodža vis sunkiau ir lėčiau kopia į kalną.

Dabar jis aiškiai girdi, kad parduotuvių kvartale kažkas dainuoja. Kad tik galėtų daugiau įkvėpti oro, kad kelias būtų ne toks status, kad galėtų pasiekti namus, atsigulti į lovą, pamatyti ir išgirsti ką nors iš saviškių! Tik šito jis trokšta. Bet negali. Jis nebegali suvaldyti kvėpavimo ir širdies, širdis visiškai užgniaužė kvapą, kaip kartais būdavo sapnuojant. Tik dabar jis išganingai neprabunda. Jis plačiai išsižioja ir pajunta, kad akys lenda iš kaktos. Prieš akis piestu atsistoja kalnas. Jis mato vien kietą statų kelią, kuris virsta jį praryjančia tamsa.

Ant kalvos kelyje į Meidaną merdėjo Ali-hodža.

MIROSLAVAS KRLEŽA

Ant proto ribos

Miroslav Krleža NA RUBU PAMETI

Sarajevo, Oslobođenje, 1980

I

APIE ŽMONIŲ KVAILUMĄ

Naktį, kada aš be žodžių intymiai kalbuosi su savimi, niekaip negaliu logiškai išsiaiškinti, kodėl pastaruoju metu mane taip erzina žmonių kvailumas. Jeigu kitų kvailumas būtų toks nemalonus kaip mūsų pačių dantų skausmas, tada dar būtų suprantama: skaudantys dantys gadina nuotaiką, neleidžia miegoti. O dabar?

— Kas „dabar"?

— O tas: viskas gyvenime paklūsta tvirtiems dėsniams, kuriuos pastaraisiais laikais mokslas vadina „gamtos dėsniais". Kodėl, sakysim, sumuštinis visada krenta žemėn ta puse, kuri užtepta sviestu, o ne atvirkščiai? Atsitiktinumas? Ne! Dėsnis. Visatos dėsnis. Arba: kodėl garvežio dūmai driekiasi į tą pusę, į kurią žiūri žmogus pro lekiančio traukinio langą? Tai, matot, klausimai, į kuriuos nėra atsakymo, problemos, kurių, galima sakyti, neįmanoma išaiškinti, žmogaus protas, deja, bejėgis, taigi ir tas, ką erzina žmonių kvailumas, nėra apdovanotas per daug dideliu protu. Nereikia būti panašiam į tuos primityvius, pusiau raštingus „mąstytojus", kurie „išmąsto", jog lietaus sąvoka yra materialesnė negu dievo sąvoka, ir iškilmingai, net patetiškai skelbia, kad lietus yra paprasčiausiai lietus, taip sakant, lietus yra ne kas kita, o tik tai, kas yra — „lietus", atseit lietus yra gamtos, o ne koks antgamtinis reiškinys, ir kol jie šitaip laisvamaniškai kudakuoja, negali pasakyti nė vieno protingo žodžio, tartum priskyrus lietų „gamtos reiškiniams" būtų išspręstas paskutinis atviras žmogiškosios minties klausimas — nuo pirmojo lietaus iki šios dienos. Jeigu jūs panorėsite tokiam „laisvam mąstytojui" pareikšti, kad jums teologinė lietaus sąvoka ne visai aiški ir jūs netikite dieviškaisiais vandens įrengimais ir jums maloniau pasivaikščioti per lietų negu klausytis tuščių postringavimų, tai jus ponas inkvizitorius prakeiks „laisvosios minties" vardan, taip kaip keikė jus vakar kokio nors kito imperatyvo vardan: kaip vakar buvo pavojinga abejoti lietaus dieviškumu, taip šiandien pavo-

jinga abejoti, jog lietaus sąvoka nepaaiškinama tuo, kad jį priskiriame „gamtos reiškiniams", ir taip toliau... nė pats nebežinau, ką iš tikrųjų norėjau pasakyti. Tas mano aistringas filosofinis monologas nėra labai intelektualus ir protingas, jeigu leidau klestėti žmonių kvailybei ir pats buvau toks kvailas, jog nesugebėjau pasipriešinti jai — dabar bergždžias daiktas verkšlenti dėl pasaulio kvailumo! Ne toks lengvas uždavinys suvokti žmonių kvailybę!

Ar žmonių kvailybė yra iš dievo, ar ne, bet ji pasireiškia visais laikais. Nuo vienos žmonių kvailybės ligi kitos dažnai praeina šimtmečiai: kaip užgesusios žvaigždės šviesa, taip ir kvailybė, pasiekusi aukščiausią ribą, neišnyksta. Kvailybė, ko gero, pasireiškia visoje visatoje aukštesniąja, neteologine šio žodžio prasme, kaip ir lietus: kvailybė yra gamtos jėga, kuri veikia kaip trauka arba kaip šviesa, kaip vanduo, apskritai kaip visatos elementas. Kvailybė įsimylėjusi pati save ir jos savimeilė yra beribė. Kvailybė apsidangsčiusi rangais ir titulais, vardais ir laipsniais, kvailybė nešioja auksinę lordo grandinę, žvangina pentinais, kvailybė užsidėjusi ant savo didžiai mokytos galvos cilindrą; tą cilindruotą kvailybę aš kruopščiai išstudijavau, nes tarp tų cilindruočių turėjau garbės praleisti visą savo nežymų, kuklų gyvenimą, tokį kuklų, jog jis buvo beveik nepastebimas.

Mūsiškasis, autochtoninis *homo cylindriacus**, kuris nuo seno stovi vadinamosios „cilindruotosios kultūros" priešakyje, apie savo pilietinį orumą šitaip mąsto: atstovaudamas septyniems tūkstančiams mūsų „cilindruotojo" mokslo daktarų, aš stoviu mūsų mokslo priešaky, kaip mokslingiausias, visokeriopos pagarbos vertas žmogus! Ligi šios dienos kiekvienas mano žodis buvo savo vietoje ir mano mokslo darbuose, kuriuos išleido mūsų „cilindruotoji" akademija, nėra nė vienos rašybos klaidos, o mūsų rašyba, kaip žinote, gana paini. Jau pats faktas, kad mūsų rašyba, taip sakant, kas sezoną keičiasi, taigi pats faktas byloja apie nepaprastą mūsų „cilindruotosios", kaligrafiškai ir ortografiškai pakaustytos inteligentų rasės talentingumą. Esu dvidešimt trijų draugijų pirmininkas, ir fėjos, kuri stovi prie kiekvieno naujagimio lopšio, man išpranašauta, kad būsiu globėjas ir patronas, garbės pirmininkas, įkūrėjas ir pagrindėjas, ideologas, oratorius per laidotuves ir paminklų atidengimą, o kada nors ir pats stovėsiu bronzos statula kuriame nors iš mūsų parkų. Savo cilindro šešėlyje aš, kaip doras telefono abonentas, galiu didžiuotis, kad telefonų kny-

* Žmogus su cilindru (*lot.*).

goje net keturios eilutės skirtos mano titulams ir visuomeninėms funkcijoms, kad esu žmogus, kuris niekam nėra išdavęs vekselio ir skolon nenusipirkęs nė vienos sardinių dėžutės, kad dorai ir pavyzdingai gyvenau pagal savo finansines galimybes, be skolų, be jokių moralinių, pilietinių ar kitokių dėmių, be politinių ir patriotinių šešėlių, atviras kaip buhalterijos knyga, visada visiems ant akių, korektiškas, taktiškas, tvarkingas, nuoširdus, paslaugus, pavyzdingas patriotas, pavyzdingas pilietis ir pavyzdingas darbuotojas, pavyzdingas vyras, kuris niekada nėra permiegojęs su jokia kita moterim, tik su savo žmona, kurią pačią pirmą sutuoktuvių naktį padarė būsimo pono daktaro, būsimo pirmininko ir būsimo cilindruočio motina, nes viešpats dievas yra prisakęs: dauginkitės, ponai daktarai cilindruočiai, gimdykite būsimus ponus daktarus cilindruočius, pasaulis sukurtas tam, kad daugėtų mūsų, cilindruočių oratorių, kurie sakys kalbas atidengiant paminklus ir laidojant įžymius žmones ir savo ruožtu taps įžymybėmis, kurių vardais bus pavadintos mūsų karališkosios sostinės, mūsų metropolijos, mūsų būsimos civilizacijos gatvės ir aikštės.

Ar toksai daktaras, daugelio ordinų nešiotojas, yra pasiryžęs paguldyti galvą „krikščionybės bastionuose“?

Tasai užsigrūdinęs kovotojas už tautos idealus, mūsų tūkstantmetės kultūros puoselėtojas yra tik pilka kaukė mūsų daktarų baliuje, dar nenuplėšta kaukė, nes kas liktų nuplėšus? Trys diplomai, septyni mokslo darbai, kuriuose stengiamasi įrodyti, kad tam tikrus reiškinius galima dauginti ar dalyti arba skirstyti, dvidešimt dvi karjeros, viena katedra, trys katedros, viena byla dėl palikimo paveldėjimo, nuolatinis nuobodulys per dešimt ar penkiolika tūkstančių dienų, tarp kurių ypač išsiskiria sekmadienio nuobodulys (apie du tūkstančiai nuobodžių, lietingų dienų) su pasivaikščiojimais po botanikos sodą, su auksinėmis žuvelėmis baseine ir cigaru ant suolelio po liepa, kelios išvykos į šiaurės didmiesčius (trečios klasės vagonai ir pigūs viešbučiai), jokių ypatingų pomėgių, aistrų ar sukrėtimų, žodžiu: kaukė, nešiojanti keturiasdešimt antro numerio batus, turinti burnoje dvi ar tris auksines karūnėles, krapštanti nosį tualetuose su nuzulintais unitazais, pilkas, nuobodus veidas tarp daugybės kitų pilkų, nuobodžių veidų, egzempliorius tarp daugybės kitų panašių egzempliorių, žmogus, su kuriuo apskritai žmoniškai negali kalbėtis, nes jis priklauso tai prieštvaninei žmonių kvailybei, kada tokie apgailėtini gyvūnai savo raganosišką egzistenciją gynė nepramušamai kietais šarvais, nepaisydami jokių proto argumentų.

Kas yra šiandien žmogaus protas, jeigu ne nerviškas bruzdėjimas, neurasteniko pastangos susigaudyti tikrovės sąnašose? Mes, sutrikusių nervų individai, esame apsupti kvailių, namų savininkų, sodos vandens gamintojų, miesčionių ir provincialų, kurie laidodami vieni kitus dedasi ant galvų juodus katiliukus, ir ką tu gali padaryti tokiam savo artimui, savo krašto piliečiui, tokiam pavyzdingam patriotui, vienos ar kitos partijos centro komiteto nariui, miesto galvai, senatoriui, fabrikantui, mecenatui, visuomenės veikėjui, kuris savo partijos organe viešai protestuoja, kad „šiandien sunkvežimiai visų pirma kenkia mūsų šalies transportui" ir „gadina senoviniu būdu iš plytų išmūrytą kanalizacijos tinklą". Kalbėdamas apie sunkvežimius (ironiškai) mūsų gerbiamas pilietis turi galvoje karinius automobilius, mat neturėdamas pilietinės drąsos protestuoti prieš karinius paradus, jis partinės spaudos puslapiuose savo reikšmingas mintis išsako simboliškai. Jis apskritai mėgsta alegoriškai kalbėti. Tuo metu, kai daugelyje žemės rutulio vietų liepsnojo karai, kai nevykėlio pseudopoeto Hiperijono Aladaro Ciprijono Balentekovičiaus gatvėje iškilo jo dviaukštis namas, pastatytas ant dvidešimt milijonų prakiurdintų ir suknežintų europiečių kaukolių, kai nežinau kiek tuzinų Europos miestų sugriovė karo uraganas, kuris sugniuždė Europą kaip seno laikraščio skiautę, kai visa Azija, plūstanti kraujais, niokojama gaisrų ir maro, garmėjo į prarają kaip dinamito išsprogdintas kalnas, ponas deputatas ir namo Ciprijono Hiperijono Balentekovičiaus gatvėje savininkas protestuoja prieš „sunkvežimius", nes jie „gadina" kanalizaciją ir gali pakenkti vandens nutekėjimui iš jo dviaukščio mūro. Su vežikais protestuodamas prieš sunkvežimius, klausydamasis, kaip braška nuosavo namo sienos, kaip dreba viršum galvos stogas ir skimbčioja taurės valgomojo bufete, ponas daktaras maištauja prieš šių dienų tvarką iš riterio pozicijų: jis gyvena paauksuotuose seno paveikslo rėmuose, kur šarvuoti riteriai turnyre kovoja su pabaisomis; jis įsivaizduoja, kad jo vežikiškas idealas ir yra tie purpuru ir šermuonėlių kailiais pasipuošę riteriai, kurie, apgaubti gaisrų liepsnos, plaikstantis vėliavoms ir trykštant kraujo fontanams, žūsta už tėvynę kaip išdidūs kryžiuočiai už „šventą kryžių ir auksinę laisvę". „Šventas kryžius" — tai barokinė šventoji Marija, kuri išstatoma per Kalėdas ir Velykas, o „auksinė laisvė" — provinciškas sodos vandens fabrikėlis arba patentuotos staklės vinims gaminti, prie kurių rūsyje pluša du driskiai, o ponas deputatas parduoda tas vinis paketais su apsauginiu štampu, kuriame puikuojasi erelis, laikantis naguose auksinį kryžių — mūsų tūkstantmetės „auksinės

laisvės" simbolį, „auksinės laisvės" gaminti patentuotas vinis, pilstyti į butelius sodos vandenį ir saugoti kanalizacijos vamzdžius. Žmogus keliais centimetrais pakyla virš kasdienybės.

Įsigilinkite į tokią „laisvamanišką" pasaulėžiūrą paauksuotais rėmais; keturspalvę litografiją, vaizduojančią kokią nors feodalinę dramą, mūšį ar karūnavimo iškilmes, ir aiškinkite tokiam ponui, savo tėvynainiui, kad jo logika svirduliuoja ant vištos kojų — ką jis jums atsakys? Kad esate abejotinos moralės žmogus, užsienio agentas arba, geriausiu atveju,— jums ne visi šulai galvoje.

Ilgus metus gyvenau mūsų dvokiančiame žvėryne kaip kurčnebylys, tylus ir užsisklendęs savyje tarytum sraigė ir metų metais mąsčiau apie žmonių kvailumą, neaiškiai jausdamas, kaip įvairiais jų poelgiais prasiveržia keista, gniuždanti vidinė jėga, kuri žmones varžo, neleidžia jiems gyventi tikrą, nuoširdų gyvenimą, pavojinga jėga, kuri juos nuodija ir žudo; tą kasdienišką žmonių kvailybės pasireiškimą laikiau natūraliu dalyku. „Atsistojo žmogus ant dviejų kojų, pradėjo vaikščioti kaip dvikojis, o kvailybė velkasi iš paskos tarsi šešėlis! Kvailybė yra tamsos sesuo, kvailybė norėtų sugrąžinti žmogų keturkojams giminaičiams, kvailybė neleidžia žmogui pakilti į žvaigždes, kaip traukos jėga neleidžia skraidyti!"

Aš tikrai mylėjau žmones. Tikrai daug ką jiems atleisdavau, gėrėdavausi žmonių sugebėjimais, o kai išlindusi kvailybė įmindavo žmogaus valios ar susižavėjimo protrūkį į purvą, į vulgarių žodžių liūną — aiškindavau tokius reiškinius paprastai, geranoriškai ir nepiktai: „Ir paukščiai pailsta, neskraido amžinai, kodėl žmogus turi be paliovos laikyti aukštai iškėlęs savo orumo vėliavą?" Arba: „Asmenybė, kuri trokšta pakilti virš minios, panaši į tekinį pažliugusiam kely: sukasi, bet ir susipurvina!"

Žmonių kvailybė yra tamsi gaivališka jėga, kurios žmonės dar neįveikia, bet ateityje tikrai įveiks, nes čia glūdi žmonijos pažangos esmė: tam tikra civilizacijos pakopa yra atvirkščiai proporcinga žmonių kvailumui.

Iki penkiasdešimt dvejų metų gyvenau nykų ir monotonišką vidutinio cilindruoto, fiakrais važinėjančio piliečio gyvenimą: buvau santūrus pilkas nulis santūrių pilkų nulių masėje, vykdžiau įkyrias ir nuobodžias savo pareigas, sekmadienių popietėmis du su puse tūkstančio kartų ėjau pasivaikščioti ligi plytinės ar parko pavėsinės miesto pakraštyje, taikiai ir neapsakomai nuobodžiai gyvenau su savo teisėta žmona, susilaukiau su ja trijų dukterų (trijų kvailų žąsų), gaudavau

padorų juriskonsulto atlyginimą vienoje pramonės bendrovėje, buvau Domačinskio įmonių ir kartelio advokatas, žodžiu, nei viena mano asmeninio ir visuomeninio gyvenimo detalė neperžengė įprastos, pilkos, beveidės schemos, pagal kurią gyvena tūkstančių tūkstančiai cilindruotų nulių mūsų numylėtoje tėvynėje ir daugelyje kitų žemės rutulio civilizacijų.

Aplink mane tarškėjo savimeilių mano artimųjų skeletai, kartas nuo karto sakydavau karštas kalbas teisme, kaip savo darbdavio įgaliotinis, teisėtai gindamas kartelio vadinamuosius kolektyvinius interesus, iš esmės Domačinskio produkciją; po vieno tolimo giminaičio mirties paveldėjau gražų vynuogyną su mediniu vasarnamiu, gyvenau nuobodžiame šeimos rate; buvau vedęs dukterį vieno riboto provincijos vaistininko, kuris savo gydomąja arbata sugadino skrandžius visai kartai, bet pasistatė mūsų mieste tris keturių aukštų mūrinius namus, pats turėjau gražų, saulėtą, reprezentacinį butą su balkonu viename iš tų keturaukščių mūrų (vaistininkas jį man padovanojo, tuo parodydamas didelį palankumą), per žmonos giminaičius bendravau su aukštaisiais mūsų administracinio aparato valdininkais. Kaip tikras namo savininkas ir valdininkas, sukausi tokių pačių namų savininkų ir valdininkų rate, nesidomėjau vulgaria mūsų vidaus politika, neturėjau jokių ypatingų aistrų, klausiausi, ką kiti kalba apie karus, mūšius, avantiūras, didžiulius planus, apskritai apie svarbius įvykius ir nutikimus. Žodžiu, gyvenau daugiausia klausydamas, rūkydamas ir miegodamas sekmadieniais iki devynių, o šiokiadieniais iki pusės aštuonių — mažiausiai devynias valandas, kad pasilsėtų nervai ir gerai virškintų skrandis.

Metų metais klausiausi kalbų apie tapybą, nes mano žmona trejus metus lankė dailės institutą; kam — nežinia, nes jokių gabumų neturėjo, bet buvo linkusi į meną, lankydavo dailės parodas, pirkdavo paveikslus, mūsų namuose lankydavosi dailininkai, daug kalbėdavo apie paveikslus, apie tapybos techniką, apie tapybos darbų pardavimą ir kartas nuo karto apie tapybą, kaip tokią. Ir apie muziką buvo daug kalbama, mat išryškėjo vyresniosios mano dukters Agnezos nepaprasto grožio sopranas, ir žmona įkišo ją į konservatoriją. Taigi Agneza ruošėsi tapti dainininke (garsios koloratūrinės solistės karjerai), todėl mūsų namuose būdavo išvien grojama, dainuojama, šnekama apie operą, koncertus ir meną, o kad mano žmona apskritai pasižymėjo visokeriopais gabumais ir mūsų ribotomis provincijos gyvenimo sąlygomis buvo aukštos kultūros — geriausia šio žodžio prasme — estetė, o

aš iš prigimties pernelyg svetingas, tai per mūsų namus praeidavo daugybė žmonių; mėgau svečius, visada buvau pasiruošęs jiems patarnauti, ir man atrodė, jog ir aš esu visų gerbiamas ir daugiau ar mažiau mylimas žmogus.

Nedideliame mūsų mieste visi vieni kitus apšneka (kaip ir visuose atsilikusiuose užkampiuose, kur žmonės neriasi iš kailio, mėgdžiodami didmiesčius ir stengdamiesi atlikti bent kokią misiją), bet apie mane, kiek galėjau įsitikinti per penkiasdešimt dvejus gyvenimo metus, niekada nebuvo pasakyta nė vieno peikiamo ar pikto žodžio. Buvau visiškai nepastebimas, toks diskretiškas, jog iš tiesų niekas nė nematė, kad aš gyvenu.

Niekada niekas manęs neapkaltino, jog kažką pavogiau (sidabrinį šaukštą ar spintą), niekas negalėjo pasiskųsti, kad jį apvalgiau, kad per kieno nors galvą užėmiau pelningesnę vietą, tame juokingame mūsų naminės kvailybės ratelyje mano vardas liko nesuteptas; kad ankstyvoje jaunystėje sirgau venerine liga, niekas nežinojo, o kitokių dėmių savo biografijoje neturėjau. Pagaliau jeigu toji nešlovė ir būtų išėjusi aikštėn, mūsų aplinkybėmis ji būtų buvusi tik nekalčiausias gandas, kokį galima paskleisti apie mielą ir simpatingą cilindruotį, turintį gerą reputaciją, turtingą žmoną, keletą namų pagrindinėje gatvėje, vilą ir einamąją sąskaitą solidžiame banke miesto centre. (Kad esu venerines ligas platinantis paleistuvis, kuris užkrėtė nuosavą žmoną, sužinojau vėliau, kai vieną naktį man pakėlė vėją ir aš atsidūriau mūsų viešosios opinijos centre. O kad esu „raguotasis", kad mano žmona septynerius metus turėjo meilužį, mūsų šeimos bičiulį, kad, mano paties prisipažinimu, esu ištvirkėlis ir kad mano vaikai nėra mano vaikai — sužinojau tada, kai sprogo mano trisdešimtmetis tylėjimas ir, vykstant visuotinei pažiūrų revizijai, paaiškėjo, jog esu visai kitoks žmogus, negu atrodžiau per visą gyvenimą sau ir savo artimiesiems.) Žmogus gali sulaukti šešiasdešimties metų ir nė akimirkos nepagyventi tikrai savo gyvenimu. Pirmiausia visokie neprotingos, iškrikusios vaikystės vargai, paskui romantika, karai, nuotykiai, moterys ir girtavimas pusakliam jaunystės kvaituly. Viskas pralėkė šuoliais: neturėjau nė valandėlės tame pašėlusiame įvykių ir veidų lėksme apsidairyti, o kai sustojau ir susimąsčiau, kas iš tiesų man darosi, iš veidrodžio į mane žvelgė sukriošęs senis su padribusiais paakiais ir paradantoze, juokingai išsipūtęs maišas storu sprandu ir lyg kopluno taukais apaugusiu pagurkliu, apgailėtinas plikas nutukęs kvailys, laikantis rankoje vaikišką medinį kardą ir paranoiškai įsitikinęs, jog tai rapyra, su kuria jis,

gindamas savo garbę ir orumą, gali stoti prieš visą menką, atsilikusią ir juokingą civilizaciją.

Nuo to laiko, kai pasitraukiau iš valstybinės tarnybos, kur vykdžiau vieno kretino vadovaujamos įstaigos kanceliarijos viršininko funkcijas, ir pradėjau dirbti juriskonsultu pramonės įmonėse, kurios gamino dubenis ir įrengimus garo lentpjūvėms, ligi ištuokos su ponia Agneza, vaistininko vienturte, kurią buvau vedęs iš tikros jaunatviškos meilės, aš gyvenau kitų problemomis, kvaršindamas ne itin išmintingą, santūrią savo galvą kitų žmonių reikalais. Kantriai, pasiaukojamai kaip samarietis mylėjau savo artimą, už asmenines nesėkmes ir nemalonumus stengiausi atsilyginti dešimteriopa simpatija kenčiantiems, guodžiausi ir raminausi palaimingu krikščionišku geranoriškumu. Jeigu kas mane apgaudavo paprašęs žiruoti vekselį, niekada nepykdavau ir nebuvo atvejo, kad tam pačiam sukčiui nebūčiau žiravęs dar sykį: visada stengiausi surasti to žmogaus ir kokį nors gerą, pagirtiną bruožą, įrodantį, kad „su tuo vekseliu jam taip nutiko silpnumo valandėlę". „Tokie yra žmonės",— sakydavau ramindamas save, įsikibęs idėjos, kad žmones reikia mylėti, nes jie yra labiau kvaili negu blogi; buvau tvirtai įsitikinęs, kad per ilgus ilgus žmonijos patirties amžius dar niekas neišrado vaistų nuo kvailybės ir kad pusiau žmogiška, pusiau idiotiška jos dabartinė stadija dar ilgai palaikys chaosą aplink mus ir mumyse.

Labai smalsiai stebėdamas žmones, pamačiau, kad jie pila vienas ant kito pamazgas, verčiami kažkokio nesuprantamo poreikio, kuris veikia kaip traukos jėga: žmoguje slypi piktosios galios ir traukia jį žemyn, į purvyną. Žmonės persekioja vienas kitą, persekioja gestais, žvilgsniais, žodžiais; žmonės nepatikliai uostinėja vienas kitą kaip žvėrys, jie iš tikro yra dvikojai gyvuliai, jie vagia vieni iš kitų mintis ir pinigus (kaip beždžionės džiunglėse vagia vienos iš kitų bananus), o kai prisivagia ir žagsi persisotinę, patenkinti sukasi valso, šlapinasi purvinų naktinių restoranų pisuaruose; pro dūmų debesis ir dervos kvapus smelkiasi prastos muzikos garsai: mums sekasi, prisirijom per kitų kančias, mus nešioja ant rankų, pasigėrėme, dėkui aukščiausiajam!

Šilti žmonių kūnai, suvynioti į medžiagą, atskirti nuo gamtos ir pastatyti ant pasturgalinių kojų: bažnyčiose, teismuose, teatrų scenose, katedrose, pisuaruose, smuklėse, kareivinėse tie šilti kūnai aprengti pagal paslaptingas įvairių istorijos epochų taisykles, suskirstyti į šventas kastas, išdresuoti velniškų valstybės mašinų, tie vargšai žmonių kūnai visiškai pasimetę tarp daugybės neišspręstų problemų; nesusigaudydami chaose, atskirti vieni nuo kitų, žmonės suvokia tik savo kūną,

užmiršta, kad jis panašus į jų artimo kūną, išsigandę tamsos ir iš kvailumo jie kėsinasi perkąsti vieni kitiems gerkles. Žmonės prikimšti auklėjimo, prietarų ir melo nelyginant šiaudų, žmonės šoka kaip prisuktos lėlės ryloje visiškai jiems nesuprantamos muzikos taktu. Žmonės sukasi tartum mugėje idiotiškoje vadinamojoje sociališkai sąlygotoje karuselėje, šuoliuoja ant visuomenės prietarų medinių arkliukų, įsitikinę, jog neapsakomu greičiu lekia uždaru „sėkmės" ratu. O kai retkarčiais tokia mugės karuselė subyra ir galvos netekę jojikai netikėtai iškrenta iš rato, pašėlę jojikai savo karjeros karuselėje nebegali apsieiti be medinių arkliukų. Dar neturėjau progos pažinti protingo ir normalaus žmogaus, kuris būtų toks drąsus ir gyventų savo gyvenimą, be valdiškų raštų, be paragrafų, be savo kabineto su spjaudykle ir antspaudu, žodžiu: be prietarų ir tikėjimo mediniais dievais. Pralaimėtų karų karininkai, netekę žirgų ir smarkumo, bankrutavę bankininkai, bebalsiai dainininkai, atleisti valdininkai, atstumti politikai, visi tie mugės pajacai kaip sudužusio laivo keleiviai plūduriuoja nešvarių prietarų sraute, užmiršę savo žmogiškąjį orumą; tos šiaudinės iškamšos įsitikinusios, jog karnavalas tragiškai baigėsi tik todėl, kad vėjas nunešė klounų kepures. Jeigu tai būtų atsitikę kitiems karnavalo dalyviams, jie būtų pasijuokę. Žmonės visada džiaugiasi kito nelaime, užmiršdami, kad kitų nelaimė yra jų pačių nelaimė. Aš visada turėjau silpnybę galvoti pagal seną klasikinį receptą: visos žmonių silpnybės yra elementai žmogiškosios paslapties, kuri daro juos pasigailėjimo vertais vargetomis.

Žmonės apgaudinėja vieni kitus, meluoja į akis, prisidengdami meilikavimu ir blogai slepiamu apsimestu nuoširdumu, mat jiems atrodo, jog tai kur kas didesnė drąsa negu atvirai sakyti tiesą. Žmonės yra savanaudžiai, nes jie alkani, bijo bado, žmonės žiaurūs vieni kitiems, nes patys jaučiasi nuskriausti ir pažeminti, žmonės neteisingi, nes mano, kad ir su jais elgiamasi neteisingai, žmonės nelaimingi, įžeidūs, pagiežingi, knarkia po smirdinčiais patalais, pavydi vieni kitiems puodelio kavos, švaraus užvalkalo, naujo dviračio; kranksi dėl kiekvieno nieko kaip varnos ties nežinomo didvyrio lavonu, besipešdamos dėl pirmenybės pasmaguriauti žmogaus akimi.

Žmones reikia mylėti, visada jiems padėti, svečius pasitikti su geraširdiška, saldžia, marcipaniška šypsena, kaip šypsosi naujametinis paršiukas konditerijos vitrinoje — štai žmonių bendravimo principai, kuriuos aš skelbiau ir kurių ilgus metus pats laikiausi! Visada reikia pasitikti svečią tarpdury išskėstomis rankomis, priimti iš visos širdies,

šiltai, sąmojingai, stengtis praskaidrinti prastą jo nuotaiką, vaišinti, visada turėti žuvies, majonezo, paukštienos, šaltienos, vyno, tabako, sūrio (įvairių rūšių sūrio ir pietų vaisių), reikia linksmam grįžti namo su paketais, buteliais į šiltus, jaukius, šviesius kambarius, kur laukia gausiai padengti stalai,— va šitaip reikia gyventi, kalbėjau sau. Ir mano namuose svečiuodavosi ištisi būriai kvailių ir menkystų, ilgiausios serijos menkystų ir kvailių. Kiauras naktis klausydavausi kvailysčių, kentėdavau nuo kitų egoizmo, juokdavausi iš banalių anekdotų, girdėdavau kvailą, netikusį diletantų muzikavimą. Laikydamasis šitokių principų, visą gyvenimą praleidau po savo paties vaišingumo padu, visada pasiruošęs kitų paslaugoms, vadinamųjų bičiulių rate pagarsėjęs kaip geraširdis, nuobodus ir apykvailis žmogus, kurio namuose nėra labai įdomu, bet visai padoriai serviruojamas stalas ir (beveik visada) palyginti neblogas vynas. Metų metais prasėdėjus dūmų kamuoliuose, alkoholio tvaike, nuo idiotiškų įžūlybių, piktų liežuvių manyje nusėdo persisotinimo, pasibjaurėjimo ir neaiškaus nerimo drumzlės, kurios, bendraujant su kai kuriais asmenimis, išplaukdavo į viršų ir virsdavo susierzinimu. Tarpais man visgi atrodydavo beprotiška ištisas naktis klausytis bukagalvių plepių, amžinai tauškiančių vis tą patį: apie politines partijas ir jų intrigas bei programas, apie mūšius, viešus skandalus. Jau anksčiau pastebėdavau gan jaunų žmonių elgesio aiškius senėjimo požymius: perdėtą rūpinimąsi juoda diena, entuziazmo ir kilnumo stoką, baikštų savo įsitikinimų slėpimą, nepaprastai iškerojusį egoizmą ir ypač nuosavybės jausmą — čia „mano pastogė“, „mano mokslas“, „mano žmona“, „mano pažiūros“, „mano knygos“, „mano pajamos“ (apskritai viskas „mano“); jeigu jauni žmonės mikčiodami sako ilgus monologus apie menkiausią „savo“ skrandžio sutrikimą, kas bus mūsų jauniesiems inteligentams, būsimiems intelektualams ir šviesos nešėjams po kelių dešimtmečių, klausiau pats savęs, jausdamas, kaip manyje gimsta nepasitikėjimas palikuonimis tų plepių daktarų, mano mokslo draugų, kurie paleido į pasaulį naują kartą šokėjų, garsių advokatų, asistentų, įsitaisiusių veterinarijos klinikose ir beprotnamiuose. Pamačiau, kad žmonės po savo kaukėmis nepaslaugūs, šalti, baisiai abejingi viskam, kas tiesiogiai nesusiję su jų interesais, riboti, nuobodūs, įkyrūs, apkalbinėja vieni kitus, nevykdo savo pareigų, nemoka skolų, beždžioniškai aklai, užsispyrusiai ir tuščiai siekia garbės, naudos ir patogumų. Slegiamas tokios padėties, ypač praregėjimo valandėlėmis, norėdavau trauktis nuo žmonių maišaties,

nes man kartais būdavo nepakeliamai tvanku tame atrajojančių skeltanagių tvarte. Tačiau tarp žmonių šilta, nors ir dvokia. Vienišam — nyku. Mes labai gerai žinome, kuo kvepia po svetima uodega, bet neuostydamas negali gyventi.

II

VAKARIENĖ GENERALINIO DIREKTORIAUS DOMAČINSKIO VILOJE

Paklusdamas paslaptingam, kone visuotiniam žmonių kvailumo dėsniui, aš, ko gera, iki grabo lentos būčiau gyvenęs draskomas prieštaravimų: nepaslankus, tingus, suirzęs ir puskvaišis, kaip žmogus, visą laiką leidžiantis smuklėse, su bukagalviais dykūnais ir bičiuliais, plepantis apie tautų kraustymąsi, karus, bažnyčias, knygas, krokodilus, apie ypatingas arbatos gydomąsias savybes, upėtakius ir ryklius, jeigu vieną dieną nebūtų įvykęs perversmas, kurį mūsų istorijoje patetiškai galima pavadinti lemtingu. Kiekvieno žmogaus gyvenime būna akimirka, romanų autorių vadinama „lemtinga"; tokią fatališką akimirką aš išgyvenau — rudenį bus jau dveji metai — paprasčiausiai todėl (šiandien nebeprisimenu konkrečios priežasties), kad man šovė į galvą pasakyti, ką tuo momentu galvojau. Mintis, pasakyta tą dramatišką valandėlę, nebuvo nei svarbi, nei labai originali! Tokių minčių ištisi spiečiai sukosi mano galvoje metų metais, ir man regis, kad tokių kasdieniškų minčių galima rasti bet kurio mūsų piliečio galvoje, tik niekam netopteli paskelbti jas viešai. Žmonės nėra tokie kvaili, jog nežinotų, kas galima ir ko negalima, ir niekas iš mūsų nėra toks kvailai ar naiviai drąsus, kad viešai tą išpažintų,— netgi tokiais atvejais, kai žmogus nėra sulaužęs nė vieno iš dešimt dievo įsakymų!

Visi nešiojame kaukes, esame užsimaskavę, ir kiekvienas žmogus jaučia poreikį bent vienai akimirkai nusimesti tą kaukę, atsidengti ir išsikalbėti, tačiau dėl vieno vienintelio žodžio gali nulėkti visas gyvenimas kaip nuo siūlo atitrūkęs balionas, vienas žodis gali nuskrieti drauge su senu penkiasdešimt dvejų metų sibaritu, išplėšti jį iš įprasto miesčionių, valdininkų, vaistininkų rato ir dingti ūkano-

tuose toliuose. Tuo sunkiai būčiau patikėjęs, jeigu pats nebūčiau to patyręs ir dar kone dvejus metus pragyvenęs gaubiamas juokingos, nors, kita vertus, galima sakyti, ir didvyrio aureolės.

Per vakarienę pono generalinio direktoriaus Domačinskio vilos verandoje, be ponios Domačinskos (plepios vienietės, kuri savo karjerą pradėjo vienos kavinės bandelių nešiotoja) ir mano žmonos ponios Agnezos, šalia kurios sėdėjo mano vyriausios dukters dainavimo mokytojas baritonas Iksas (vėliau sužinojau, kad jis septynerius metus buvo mano žmonos meilužis ir ketina ją vesti), prie balto stalo susirinko dar keletas mūsų elito atstovų: *homo cilindriacus, vir doctus, magnificus** su sūnum filosofijos mokslų daktaru ir privatdocentu, tokiu pat cilindruočiu kaip ir jo tėvelis, dar keli cilindruočiai teisės mokslų daktarai su didžiai gerbiamomis žmonomis, ponas senatorius ir patriotinės partijos centro komiteto narys, turintis namą Hiperijono Balentekovičiaus gatvėje (sunkvežimių priešas). Malonioje ir kaip glicerinas švelnioje rugsėjo atmosferoje, liejantis neįprastai žaliai mėnulio šviesai, pokalbiui vadovavo, aišku, namų šeimininkas ponas generalinis direktorius Domačinskis. Ponas generalinis direktorius Domačinskis pramonininkų susivienijimo, kur aš ėjau generalinio sekretoriaus ir juriskonsulto pareigas, pirmininkas, kartelio (tenai dirbau advokatu) generalinis direktorius, kibirų ir naktipuodžių fabriko savininkas (jo gaminiai pastaruoju metu buvo gausiai eksportuojami į Persiją), žmogus savamokslis, buvęs oficiantas, kontrabandininkas, kariuomenės tiekėjas, bankininkas, namų savininkas, laivų savininkas, golfo klubo narys, nemokša, vartojantis impozantiškus ir paslaptingus žodžius „okazija", „mažoji ententa", „tresor" taip pasitikėdamas, tarsi jie būtų buvę jam aiškūs, kaip dukart du yra keturi,— taigi ponas generalinis sakė vieną iš garsiųjų savo monologų, kurių su liokajiška mina klausomasi visuose pramonininkų, prekybininkų, dantų technikų susibūrimuose bei visose profesinių ir pramoninių susivienijimų rengiamose vakarienėse, kur šalia pono generalinio direktoriaus sėdi finansiškai silpnesni ir jam pavaldūs asmenys: *homo cilindriacus, vir doctus, magnificus* su savo sūnumi mokslų daktaru ir privatdocentu, būsimu pono generalinio vienturtės Renatos sužadėtiniu, ponas senatorius ir namų Balentekovičiaus gatvėje savininkas, patentuotų vinių ir naktinių puodų gamintojas, priklausantis nuo pono generalinio direktoriaus,

---

* Žmogus su cilindru, mokytas vyras, šlovingas (*lot.*).

taip pat kiti ponai daktarai ir justicijos patarėjai, dantistai, ginekologai, generalinio direktoriaus klientai, pagaliau aš su žmona Agneza ir jos baritonu, kaip šios pramonininkų susivienijimo ir kartelio vakarienės trikampis priedas, vakarienės, kuri prasidėjo ant iešmo keptu paršiuku ir baigsis kavos tortu, primenančiu tirštą purvą. Pieno baltumo lempos, apie kurias sukasi naktiniai drugiai, sidabriniai indai, iš kurių sklinda mokos kvapai, žėrinčios taurės, kuriose pursloja garsusis rislingas,— jį generalinis direktorius ponas Domačinskis, pagal specialybę smuklininkas, kelneris ir vyndarys, gauna iš nuosavo vynuogyno.

Ponas generalinis daugina du iš dviejų — aišku ir logiška, kad gauna keturis, o keturis padalijęs iš dviejų, aišku, gauna du, o iš dviejų atėmus du, aišku, nieko nelieka, kapitalas, aišku, duoda dividendus, o dividendai, savaime aišku, reikalauja dar didesnio kapitalo, žmonės, aišku, grumiasi dėl rinkų, ir šitaip prieinama prie konjunktūros, logiška. O žydus reikia boikotuoti, aišku, nes jie neįeina į ratą tų, kurie gauna pelno iš pono generalinio direktoriaus Persijon eksportuojamų naktinių puodų ir, be to, jie ne „mūsiškiai", aišku, reikia pagaliau padaryti tvarką žemės rutulyje, energingai ir logiškai, kaip daroma šiandien — šautuvu, pistoletu ir kartuvėmis, aišku! Ačiū viešpačiui dievui, protas nugalėjo. Žmonės nėra tokie kvaili, kad leistųsi vedžiojami už nosies kažkokioms revoliucinėms frazėms!

Ponas generalinis direktorius, šefas ir darbdavys, pedantiškai ir įkyriai tuščiažodžiavo, beje, savo primityvia, pradinės mokyklos lygio kultūra jau daugelį metų jis kankina klausytojus, bet jo parašas vertas tos kankynės. Tas kvailys, užsisukęs tarškėti kaip sukutis ant tuščio stalo, nieko kito negirdi, tik savo balsą, mėgaujasi savimi, savo žiniomis ir išmintimi, išdidžiai moko aukštųjų mokyklų rektorius, spaudą, labdarybės draugijas, delegacijas, partijas, dailininkus, viešąją nuomonę, visą visuomenę, jis, ponas generalinis, kuris buvo, kuris matė, kuris girdėjo, kuriam aukščiausioje instancijoje kažkas kažką pasakė, kuris apdovanotas, kuriam paskirtas medalis, kuris visur važinėdamas savo akimis matė, kuris įsitikinęs, jog taip yra ir taip pasiliks: kas turi, tam ir dievas duoda, kieno galia, to ir valia. Kai prieš metus jo naktinių puodų fabrike kilo streikas, generalinis direktorius pasirodė esąs genijus. Neleido, kad jam galvą kvaršintų visokios profsąjungų gudrybės, ir kai jam norėjo paaiškinti, jog darbininkai vargsta, jis baisiausiai nustebo, kaip žmonės gali nesuprasti! Jam iš tiesų einasi neblogai, bet jis vienas vienintelis, o dar-

bininkų, dieve mano, kiek. Būtų liūdna, jeigu iš visos gamyklos darbo negalėtų gerai gyventi net vienas žmogus! Jis žino, kaip ryžtingai tie reikalai tvarkomi Frankfurte, Niurnberge, Salamankoje, jis skaitė Rozenbergą, žino, kas yra kolonijų padugnės, o mūsų kaimas tinka tiktai kinkyti į jungą, ir nereikia leisti, kad jis atsisėstų į vežėjo vietą; jis žino, kokios nuotaikos „Kaj Orzajuje", ir todėl, mieli ponai, jis dar aštuonioliktaisiais metais šitame pačiame vynuogyne, toje pačioje verandoje savo ranka nušovė keturis banditus, keturis maištininkus, žaliuosius kadrus[1], tuos kiaules revoliucionierius, jis jau tada, mieli ponai, žinojo, kur pasuks Europa, nes logiška, nes aišku, nes tai atitinka Europos viešosios opinijos interesus, Europos moralės ir garbės interesus ir galų gale, mieli ponai, sveikos, gyvybingos tautos interesus.

Visa tai, mieli ponai, galų gale visiškai aišku ir visiškai logiška, ir aš, mieli ponai, trisdešimt metų klausiausi ištiso būrio generalinių direktorių pliauškalų apie tai, kad jie patys buvę, patys įsitikinę, patys girdėję, jog aukščiausia instancija pritarė visam tam, ką jie daro, kuo prekiauja, iš ko pelnosi, ką šaudo Europos viešosios opinijos interesų, Europos moralės ir galų gale sveikos tautos interesų vardan,— ir niekada ligi tos žalios mėnesėtos rugsėjo nakties, tokios aromatingos, tokios žvaigždėtos, tokios šiltos, man neatėjo į galvą blaiviai, iš šalies pasižiūrėti į tokį oratorių, nusimesti savo pilką kaukę ir žengti savarankišką žingsnį. Mano pasyvumą galima paaiškinti tik nemaloniomis ir absurdiškomis pareigomis. Metų metais advokataudamas bankams, naktipuodžiams, sąskaitoms, vekseliams, gindamas interesus, nieko bendra neturinčius su etika, žmogus pagaliau praranda blaivų požiūrį, atbunka, pats apsikvailina ir kvailina kitus, tampa cilindruotu mulkiu, vaistininko žentu, žmonos apgaudinėjamu vyru, jaučiasi esąs niekam nereikalingas nulis ir ištirpsta tuštumoje kaip šešėlis! Ir štai dabar, per vieną vienintelę dramatišką valandėlę šešėlis virto žmogumi ir prabilo. Tik tiek...

Paskui, kai „įvykis" buvo pagarsintas, baisiausiai išpūstas (miesto žmonės pasakojo, kad aš išsitraukiau iš kišenės brauningą, kad į vilą atvykau nepaprastai susijaudinęs ir smarkiai pavėlavęs, kad tarp manęs ir mano žmonos bičiulio baritono Ikso salone kilo nemaloni scena), buvo šnekama, jog aš pertraukiau Domačinskio kalbą, jog man iškrito taurė iš rankos, jog buvau suirzęs, tiesiog isteriškas. Visa tai neteisybė. Atvirkščiai: laikiausi nepaprastai ramiai, susitelkęs, buvau apgalvojęs kiekvieną detalę. Atsimenu, kad toji idiotiška apop-

leksiška seno pasipūtusio girtuoklio kaukė su auksine pensnė, pasišiaušusiais ūsais ir gauruotais antakiais atrodė kvaila, beprasmiška ir tuščia; man susidarė įspūdis, jog tai be jokios gyvybės, prisuktas mechanizmas, judantis ir kalbantis manekenas, žmogaus modelis, o ne žmogus. Kadangi man atrodė, jog čia ne gyvas žmogus, o medinis žaisliukas, nebuvo jokio pagrindo jaudintis, juo labiau nervintis. Palyginti su žaisliuku dėžutėje, žmogus visada yra daug aukštesnė būtybė, tad apie kokį nors jaudinimąsi negali būti nė kalbos. Tą naktį, prisimenu, aš kaip tik šaltakraujiškai jaučiau savo pranašumą: sėdžiu vilos verandoje, įkaušusio mūsų elito draugijoje, daktaras tarp ponų daktarų, rektorių, dekanų, asistentų, veterinorių, akušerių, generalinių direktorių, tarp jų žmonų. Sėdžiu su savo žmona, advokatas tarp advokatų, pramonininkų bendrovės juriskonsultas, namų savininkas tarp namų savininkų, kaukė tarp kaukių, beveik europietis tarp europiečių, sėdžiu po gausios vakarienės, prie juodos kavos puodelio, siurbčioju rislingą (išgėriau ne daugiau kaip dvi taures) ir klausausi, kaip ponas generalinis direktorius pasakoja damoms, savo žmonai, savo dukteriai (kurios sužadėtinis ir būsimasis žentas sėdi susirūpinęs dėl neaiškios savo ateities), mano vyriausiai dukrai Agnezai (sėdinčiai tarp motinos ir baritono), kaip vėlyvą aštuonioliktųjų metų rudenį, kada mūsų miškuose buvo pilna dezertyrų, jis savo ranka karišku šautuvu vieną po kito kaip zuikius nupylė keturis banditus: du prie rūsio laiptų, vieną netoli verandos ir vieną vynuogyne, kai tas norėjo peršokti per gyvatvorę. Jie, girdi, ketino įsilaužti į pono generalinio direktoriaus rūsį, bet jis juos nudėjo; tiems dviem kulka teko į galvą, anam prie verandos — du šūviai į kairį plautį, o ketvirtasis krito apsipylęs krauju prie gyvatvorės su perkirsta kaklo kraujagysle.

Sėdžiu prie stalo, apsuptas ponų ir ponių, dešinės rankos pirštais iš lėto sukalioju aštuonkampę taurės kojelę: geltonas vyno ratilas žėri senos žibalinės lempos šviesoje, baltas apvalus lempos gaubtas atsispindi tviskančiame rislinge, žalia mėnesiena, vynuogyne svirpia cikados, o ponas generalinis direktorius Domačinskis pasakoja savo linksmą anekdotą, kaip jis aštuonioliktais metais čia, už kelių žingsnių nuo šios verandos, nušovė keturis žmones tartum keturis šunis. Ponas generalinis direktorius yra bankininkas, garo malūno savininkas, stambus vyno komersantas, turi lentpjūvę, garsus pramonininkas, jis „savas“ žmogus, laiko šoferį, užsako savo portretus, turi savo „Kaj Orzajų“, jo aukomis pastatytas didysis altorius parapijos

bažnyčioje netoli vynuogyno, jis — donatorius baroko bažnyčios, kuri baltuoja toli nuo čia mėnesienoje; du pagrindinius šios bažnyčios langus ponas direktorius išpuošė vitražais su bibliniais vaizdais: viename angelas verkia prie tuščio Kristaus kapo, o kitame — Kristus Jordane. Apačioje gotiškai stilizuotas užrašas: „A. Domačinskio ir jo žmonos Helenos dovana". Ir kas galėtų ponui donatoriui pasakyti, kad jis, mieli ponai, aišku ir logiška, yra paprasčiausias, vulgariausias kriminalinis nusikaltėlis, žmogžudys, moralinis kretinas, piktadarys! Kas galėtų tam primityviam tamsuoliui išaiškinti, kad jis yra niekšas ir žudikas ne todėl, jog nužudė, nugalabijo anuos keturis, kaip jis sako, „pasiutusius šunis", bet už tai, jog šį vakarą pasakoja apie šį aštuonioliktųjų metų įvykį kaip apie savo gerą darbą, jog giriasi esąs pranašas, „įžvalgus politikas, kuris prieš aštuoniolika metų žinojo ir numatė, kuria kryptim vystysis Europos politika". Ir jeigu kas nors šiam tipui ir sugebėtų išaiškinti, kad žmonių gyvenime, be šautuvo, dar esama ir kitų kategorijų, visi tie kretinai, susėdę prie balta damasto staltiese apdengto stalo ir baltų lempų, pasakytų, jog tas žmogus yra girtas, nesveiko proto, geriausiu atveju — naivus. O jeigu jis geležine logika įrodytų, kad nėra girtas, tiktai logiškai mąsto, jeigu jis įrodytų, kad mūsų valstiečiai, tie „maištaujančios kiaulės" iš tiesų nebuvo jokie banditai, kad anais metais, kada visa tai vyko, kada braškėjo kalėjimų sienos, griuvo šimtmečiais viešpatavęs neteisingumas, brendo tarptautinė katastrofa, elementari, neišvengiama, mūsų valstietis tuomet nebuvo „pasiutęs šuo", bet priešingai — pažemintas vergas, kuriam pagaliau pabudo žmogiškasis orumas,— ponai, sėdintys aplink šį stalą, negalėtų to suprasti, nes ponai, sėdintys aplink šį stalą, neturi nė menkiausių prielaidų logiškam mąstymui suprasti.

Tie „pasiutę šunys" norėjo įsilaužti į jo rūsį ir ištuštinti brangaus rislingo statines, todėl jis šaudė gindamas savo rislingą, kuris, be abejonės, buvo jo nuosavybė, tačiau kada kiti „pasiutę šunys" (karaliaus ir caro dogai) rekvizavo ir liejo jo rislingą (kaip ir kitų žmonių kraują, kuris irgi buvo kažkieno nuosavybė), į karaliaus valdžios atstovus jis nešaudė, nes tai buvo legalus grobimas, įstatymo įteisinta rekvizicija. Ponas generalinis direktorius, aišku, nekariavo, ir būdamas mėsos, riebalų ir degtinės tiekėjas armijai, uždarbiavo ne „kriminalinėse pjautynėse", bet „teisingoje kovoje", kuri buvo specialiai pramanyta tokioms beždžionėms dorai ir patriotiškai pasipelnyti! Apskritai: kokie gi tie „pozityvūs" įstatymai, pagrįsti netei-

sėta prievarta, ir kodėl generalinis direktorius, gindamas savo rislingą, šaudė ne į tuos, kurie karo metu griebėsi neteisėtos rekvizicijos, bet į „pasiutusius šunis“, kurie ėmė loti prieš neteisingą karą ir kurie buvo vieninteliai kovotojai dėl teisingumo aukščiausia, moraline prasme. Jeigu tie kovotojai nebūtų sulaužę „pozityvių“ įstatymų rėmų, ponas generalinis direktorius, kaip jaunos mūsų pramonės atstovas, šiandien negalėtų eksportuoti į Persiją skardinių dubenų ir naktipuodžių, nereprezentuotų „mūsų jaunos ekonomikos“, neatstovautų ir mūsų visuomenės elitui! Už rislingo taurę keturios galvos — tai nusikaltimas, baisus, kruvinas nusikaltimas!

Sėdėjau susimąstęs, nuleista galva prie stalo, ir dešine ranka žaisdamas šlifuota taurės kojele, visiškai ramiai, be jokio susierzinimo tariau negarsiai, tik sau, tarsi pratęsdamas vidinį monologą, jog „tai — nusikaltimas, baisus, kruvinas nusikaltimas“.

Taip jau atsitiko, kad mano monologo frazė nuskambėjo per trumpą pauzę tarp dviejų pono generalinio direktoriaus sakinių, stojus visiškai tylai, ir dėl tos tylos kiekvienas mano žodis įgavo ypatingos prasmės. Paskui mieste buvo kalbama, kad aš plyšojau visa gerkle kaip pamišėlis, kad pašokau nutraukdamas staltiesę, kad apšaukiau visus moraliniais kretinais, iškišau liežuvį, parodžiau jiems ilgą nosį ir išlėkiau į vynuogyną kaip vilkatas. Visa tai neteisybė. Visiškai tyliai, kone sentimentaliai, lyg užgniaužęs atodūsį, paskendęs savo mintyse, tariau, jog tai — nusikaltimas, pasakiau kaip komentarą pačiam sau, nes nebuvo jokios prasmės pradėti diskusiją su mulkiais, kurie niekada nesugebėjo ir nenorėjo logiškai mąstyti, nes iš to nesitikėjo jokios naudos. Jeigu mano frazė tuo momentu galėjo turėti kokios nors prasmės, tai tik tokios, kad neverta gaišti laiko bergždžioms kalboms su manekenais, idiotais, vaškinėmis figūromis, kurios atstovauja tam tikram visuomenės sluoksniui ir nėra žmonės, bet pajacai, serijinių prekių pavyzdžiai.

Tačiau viskas išėjo atvirkščiai. Ta mano paskutinė banali, nuvalkiota frazė, jog tai — kriminalinis nusikaltimas, plykstelėjo viršum stalo, viršum dūmų debesies verandoje, viršum sidabrinių indų, lempų ir kaukių kaip raketa.

Ponas generalinis direktorius, kuris tuo momentu degėsi trečią Havanos cigarą, tas iškamša atvėpusiomis lūpomis, vertikalių raukšlių išvagota kieta žema kakta, žvelgiantis pro pensnė, sustingo iškėlęs dešinę ranką, kurioje liepsnojo degtukas, liovėsi čiulpęs cigarą ir, laikydamas jį kairės rankos smiliumi ir didžiuoju pirštu, su degančiu

degtuku dešinėj rankoj pasilenkė prie manęs ir nustebęs paklausė, ką aš vadinu kruvinu nusikaltimu.

— Viską: tą jūsų rislingą, tuos keturis žmones, kuriuos vadinate pasiutusiais šunimis, tai, kad šį vakarą mums pasakojate šią istoriją, viską...

— Kaip tai viską, nesuprantu,— pasakė generalinis direktorius, neatitraukdamas nuo manęs akių ir laukdamas, kad paaiškinčiau tuos neaiškiai sumurmėtus žodžius ir jis galėtų ramiai užsitraukti cigarą, kol dar neužgeso degtukas rankoje.— Koks nusikaltimas? Koks kriminalas?

— Tai, ką jūs mums pasakojate, tai, kuo giriatės,— kad nušovėte keturis žmones. Tam tikromis aplinkybėmis bet kas gali nušauti žmogų. Bet girtis žmogžudyste gali tik kriminaliniai nusikaltėliai. Tą turėjau galvoje sakydamas, jog tai — nusikaltimas.

— Vadinasi, jūs pateisinate tą įsilaužimą? Jeigu taip, gailiuosi, kad nenušoviau ir jūsų, būtumėt penktas.

Tai buvo pasakyta vyno ir dūmų tvaike, bet rekrutus muštruojančio arogantiško puskarininkio balsu. Buvo girdėti, kaip stikliniame lempos gaubte beviltiškai plazda sparneliais naktinis drugys, nes visi ilgai tylėjo. Prisimenu, kad žibalinė lempa, iškilusi virš vynuogių ir saldumynų vazų, atrodė keista ir nepaprastai blausi, kaip nešvarus senamadiško laidotuvių ekipažo žibintas. Visų žvilgsniai, nukreipti į mane, tartum klausė, kodėl aš tyliu. Man atrodė, jog esu teatro scenoje, jog vaidinu ir dabar man eilė kalbėti — jeigu neprabilsiu, spektaklis nutrūks, nusileis uždanga ir teatras žlugs.

Vis ta pačia sustingusia poza sėdėjau prie stalo, pasidėjęs dešinę ranką ant staltiesės ir jausdamas tarp pirštų šlifuotas aštuonkampės taurės kojelės briaunas; prisimenu, kaip tarp nykščio ir smiliaus tvinksėjo pulsas, reguliariai, ritmingai plakė širdis: viens, du, trys, keturi, penki, šeši, septyni, man reikėjo kalbėti, visų veidai aplink stalą sustingo, tartum fotografuojami neprityrusio, pradedančio fotografo, kuris kaip tik palindo po juodu uždangalu, o visi laukia, kol spragtels aparatas, po to vėl galės klegėti, mėnesienoje liesis vynas, skambės juokas ir kvaili pokštai, gyvenimas lėks kaip tas drugys, kuris po atkaklios kovos ištrūko iš balto gaubto rutulio ir dingo virš mūsų galvų verandos skliautuose, žaliose šiltos rugsėjo nakties tolumose.

Buvau ramus, ir tai liudija toks faktas, jog ir šiandien prisimenu nereikšmingiausias smulkmenas. Vėliau mieste pasklidęs gandas, jog klykiau, išdarinėjau grimasas, netekęs savitvardos ir nepaisydamas

padorumo, buvo visiškai nepagrįstas. Sėdėjau ramus, gerai suvokdamas kiekvieno savo žodžio ir gesto svarbą. Jaučiau, kad dar yra vadinamosios konvencionalios atomazgos galimybė, kaip dresuotam šuniui, sulojusiam šeimininko kambary: jis gali pabrukti uodegą ir mauti po stalu, saugodamasis diržo ar spyrio. Visokių galimybių vėduoklė išsiskleidė man prieš akis. Galėjau viską užlyginti plačiai pasamprotavęs apie „nesveiko amoralumo" sąvoką, ir tiek, pripažinęs, kad jis — genialus ir toliaregis politikas, jeigu jau aštuonioliktaisiais metais žinojo, jog reikia šaudyti žmones kaip „pasiutusius šunis". Tačiau kaip tik todėl, kad savo vidinio monologo paskutinę frazę pasakiau be jokios slaptos minties ir piktų kėslų (toji išvada buvo logiška ir paskui atsitiktinai suplazdėjo verandoje virš tų kretinų galvų), pajutau, susižavėjęs savo nedidelės tiesos nuoširdumu, kad šiuo momentu, kada pirmą kartą, praėjus penkiasdešimt gyvenimo metų, pasakiau tai, kas man atrodė žmogiškai logiška, pabrukti uodegą ir lįsti po stalu aš negaliu.

Auksinės karūnėlės, porcelianiniai dantys, išraudę snukiai su akiniais ir pensnė, šiltas moterų kūnų kvapas, nepaprastai kvailas mano žmonos išsprogusių akių žvilgsnis, Domačinskio Havanos cigaras, iškeltos pono magnifikaus rankos, jo idiotiškas akademiškas šūksnis: „Kas jums, pone daktare?" Gal kaip tik tas magnifikaus apeliavimas į mano daktarišką orumą, į mano aukštą akademinį titulą dar labiau atstūmė mane nuo to apgirtusių žmonių rato, ir aš, paleidęs taurės kojelę, panūdau išsitraukti iš kišenės portsigarą. Nežinau, kaip Domačinskis suprato mano judesį, kai kišau dešinę ranką į kelnių kišenę (rūkyti jo papirosus šią valandėlę man atrodė nesuderinama su situacijos ypatumu), bet iš stumdomų kėdžių bildesio ir bruzdesio gale stalo, kur sėdėjo Domačinskis, nusprendžiau, kad jis, pamanęs, jog traukiu revolverį, čiupo butelį. Jį akimirksniu apsupo svečiai, ir per bruzdesį, per šūksmus („Tai beprasmiška! Būtų geriausia, jeigu ponai susitaikytų! Tai nesusipratimas!") išgirdau kimų Domačinskio balsą. Jis kategoriškai ir įsakmiai pareikalavo, kad aš atsiimčiau savo žodžius, atsiprašyčiau, antraip nušausiąs mane kaip šunį!

Užsidegiau papirosą ir atsistojau.

— Ko aš turiu atsiprašyti? Už ką? Aš tik konstatavau, kad šis ponas giriasi, jog nušovė keturis žmones kaip pasiutusius šunis. Aš tebetvirtinu, jog tai nusikaltimas, kruvinas nusikaltimas. Nematau jokio reikalo atsiprašinėti, juo labiau bandito, kuris grasina ir mane nušausiąs. Tiktai todėl, jog esu šių namų svečias, negaliu atsakyti į šį naują kriminalinį išpuolį kaip derėtų.

Tolesnių smulkmenų neatsimenu. Šaukė visi, o garsiausiai griaudėjo Domačinskio bosas, jog nušausiąs mane kaip šunį. Tas didžiulis storas beprotis išsiveržė iš daktarų bei senatorių būrio ir riaumodamas, kad nepakęsiąs įžeidinėjimų savo namuose, kad pats išreikalausiąs satisfakcijos, sutrinsiąs mane į dulkes, puolė prie manęs. Pamatęs, kad jo rankoje sublizgo revolveris, akimirksniu apverčiau stalą, peršokau per sudužusių indų, lempų šukes ir dingau tamsoje. Stiklų džeržgesys, baisus klyksmas apytamsėje verandoje, o lauke vėjas šiugždena kaštonų lapus, cikados, mėnesiena ir rasota, žvaigždėta tyla. Vėjas šakose, cikadų daina, žvaigždės...

III

VĖJAS VIRŠ MIESTELIO

Atsitikimas vynuogyne mūsų plepiam užkampiui buvo tikra sensacija. Prasidėjo pjudymas: per vieną naktį atsidūriau vienišas sukiršintų širšių lizde, prietarų ir nemokšų kvailių lizde. Viskas prasidėjo kvailai kaip Karlo Marijos Vėberio melodija „Kvietimas šokti", kurią taip mėgo mano žmona, vaistininko duktė Agneza.

Florijanis R. M., senamadiškas bonvivanas, kurį galėtum palaikyti ir buvusiu metrdoteliu, ir geraširdžiu aštuonioliktojo amžiaus stiliaus kanauninku: tipiškas dvigubas pagurklis, išsičiustijęs, visada labai rūpestingai apsirengęs, išsipomadavęs, kairėje rankoje pirštinės, be galo korektiškas, iš pirmo žvilgsnio visiškai padorus žmogus (jeigu neišlindę marškinių rankogaliai), nepaprastai paslaugiai vaišinąs pašnekovą papirosu iš auksinio portsigaro su monograma ir briliantiniu spaustuku: tas senyvas žmogus visada visus pasveikina pirmas,— ne tik dėl to, kad gerai išsiauklėjęs (ir apsirengęs), bet svarbiausia todėl, jog buvo įsitikinęs, kad kuklumas yra tikro, padoraus inteligento puošmena; tas visais atžvilgiais harmoningas džentelmenas, vos vos palinkęs į dešinę ir diskretiškai brūžinąs dešiniu puspadžiu šaligatvį, žmogus nuosaikaus žingsnio ir skonio, pažiūrų ir aistrų, padoriausias mūsų miestelio pilietis, su niekuo niekada neturėjęs jokių nesusipratimų ir konfliktų,— vienas iš pirmųjų neatsakė į mano pasveikinimą. Klube, lošdamas pokerį, jis demonstratyviai pareiškė, jog visiškai pritaria

Domačinskiui, kad iš tikrųjų mane reikėtų nušauti kaip „pasiutusį šunį".

Šūkį, kad mane reikėtų nušauti kaip pasiutusį šunį, ypač plačiai garsino, galima sakyti, populiarino ponai Sarvašiai. Jau trys Sarvašių kartos duoda valstybei aukštų valdininkų. Tų kilmingų aristokratų vaikai buvo automobilių ir rašomųjų mašinėlių gamyklų juriskonsultai, priklausė rotariečių klubams[2] ir masonų ložėms, o aš keletą metų atsitiktinai vedžiau labai komplikuotą savo žmonos Agnezos paveldėjimo bylą su Sarvašiais ir atvirai prisipažįstu: niekada ponams Sarvašiams nejaučiau simpatijos. Iš savo žmonos pasakojimų gerai pažinojau jos pusbrolių pseudoaristokratišką šeimyną, užkulisiuose sužinojau, kas iš tiesų yra tie niekšai, paveldėję protėvių nuodėmes, tie teisėjai, viską sprendžiantys savo naudai, tie advokatai, žengiantys per kitų lavonus, per sugriautus namus ir likimus, tie svetimų interesų liokajai, visada pasiruošę bet kokiai paslaugai, jeigu tik gerai užmokama, tie imperatoriaus patarėjai, apdovanoti aukščiausiais ordinais, tie gobšūs namų savininkai, kurie amžinai bylinėjasi su savo nuomininkais,— teisybė, niekada aš jų nemėgau, todėl visai logiška, kad jie su kaupu man atsilygino. Vienas iš Sarvašių absoliutizmo laikais buvo imperatoriaus šnipas, bet ši tautos gėda, perkrikštyta imperatoriaus ir karaliaus titulais, Sarvašių—Dalskių šeimoje buvo laikoma gražia tradicija. Vienas iš jauniausių šios mielos šeimynėlės atstovų, kilmingasis Egonas Sarvašis, gobšus gašlūnas, kurio per dvejus metus turėjau tris ištuokos bylas, kuris nė valandėlės neapsiėjo be painių meilės intrigų, tas bukas ir pasipūtęs mūsų pseudoaristokratijos atstovas, kuris neva prekiauja tvarsčiais, o iš tikrųjų padeda meilės reikalais ir priima savo protektorių, tiek vyrų, tiek moterų paslaugas,— jis pirmas paskleidė gandą apie „Strindbergo ir Pitigrilio[3] plunksnos vertą mano šeimos pragarą". Iš jo, tikriau jam tarpininkaujant, sužinojau, kad mano žmona Agneza yra „nelaimingiausia moteris pasaulyje" ir kad ji metų metais „svajoja išsivaduoti iš mano tironijos, mano girtuokliško, mano paleistuviško gyvenimo". Kad ir kaip keista, bet iš tiesų apie savo žmoną Agnezą per tas kelias dramatiškas dienas sužinojau daugiau, negu sugebėjau pastebėti per visus nuobodžios vaistininkiškos santuokos metus. Iki skandalo su Domačinskiu aš neturėjau nė mažiausio supratimo, kad nėra pasaulyje žmogaus, kuris mane labiau niekintų ir karščiau neapkęstų negu mano nuosava žmona.

Austrų generolo Akvakurčio našlė Amalija Akvakurti-Sarvaš-Dalska, kurios seneliai ir proseneliai mirė bepročių namuose, sirgdami

didybės manija, laikydami save karaliais, popiežiais bei admirolais, toji sena bedantė pusprotė baidyklė pirmoji parėmė savo talentingo anūko Egono fon Sarvašio-Dalskio teiginius, ir iš to jos provincinio pašto pradėjo sklisti paskalos: girdi, užkrėčiau venerinėmis ligomis savo žmoną, mano santuoka iš pat pradžių buvo nevykusi, esu egzaltuotas, nesveikų nervų, pusprotis, prasiskolinęs, neapdairus, žodžiu, kandidatas į bepročių namus ir ne kaip koks admirolas, popiežius ar karalius, o paprastas kretinas.

Visą istoriją pradėjo, lošdamas pokerio partiją, senis M. Florijanis, žinią išpūtė mano žmonos pusbrolis Egonas fon Sarvašis-Dalskis, paskui ją profesionaliai apdorojo ir patvirtino įtikinamais įrodymais sena boba Amalija, tada po miestą išnešiojo kuosos, papūgos ir barškuolės gyvatės: ponios Čungovica, Damaskineva, Dagmara Varagonska, joms pritarė domačinskienės, balentekovičienės, rektorienės, direktorienės, daktarienės, asistentienės, čupekienės ir gumbekienės. Apkalbų srautas darėsi vis smarkesnis: dabar jau žmonės kalbėjo, kad aš išsitraukiau revolverį ir tik paskutinę akimirką man buvo sutrukdyta iššaudyti visus svečius, kad demoralizavau visą vilą, kad ne aš užklupau žmoną *in flagranti**, o ji mane užklupo *in flagranti*, kad, padarius man kraujo analizę, nustatyta, jog sergu sifiliu, kad esu linkęs į anarchizmą, kad mano bute padaryta krata, kad buvau apvilktas tramdomaisiais marškiniais, ir taip toliau.

Visi sunerimo, tarsi mūsų mieste būtų kilęs maras. Nuobodūs, pilki provincialai, kurie anketose į klausimą „kokios jūsų politinės pažiūros" atsako atvirai ir, kaip visuomenės veikėjai, savo parašu patvirtina, jog politika nesidomi,— tie ponai pradėjo šnibždėtis kavinėse, koks aš esu „politiškai pavojingas asmuo, kurį politinės moralės sumetimais reikėtų izoliuoti nuo visuomenės, nes aš skelbiu pražūtingą anarchistinį individualų terorą". Intelektualiniai vargetos ir avantiūristai, mėlynojo kraujo bepročiai, įsivaizduoją esą fantastiniai pretendentai į kažkokius fantastinius sostus, liguistų ambicijų kupini rašeivos, nusirašinėjantys svetimas kvailystes, aukšti pareigūnai, oratoriai, bukagalviai, ryjantys apgailėtinų savo karjerų šokoladinius saldainius, visi tie juokingi pinčeriai, laižantys kojas kiekvienam, kas duoda biskvitą, šulai visuomenės, kuri pelnosi iš abortų, atstovai mokslo, kuris kuriamas administraciniais įsakymais, visa ši gauja, kurią metų metais vaišindavau savo namuose, kuri vogdavo mano papirosus ir surydavo

* Nusikaltimo vietoje (*lot.*).

dubenis žuvies ir paukštienos, smulkūs prekiautojai pasagomis ir patentuotomis vinimis, nutukę Domačinskio bankų valdininkai (vedę turtingų mėsininkų dukteris iš gūdžios provincijos), sudribusios, storos, tartum skarlatina sergančiųjų raudonais veidais bobos, apsikarsčiusios auksinėmis apyrankėmis ir sagėmis,— visa ši dvikojų skeltanagių kaimenė susispietė į krūvą ir, sukišę galvas, atrajojo vis naujus šmeižtus ir melus; visus pagavo baimės ir panikos sūkurys, visi šnibždėjosi, kad ponios Agnezos vyras, vaistininko, garsaus gydomosios arbatos išradėjo, žentas, keturaukščio namo su balkonu centrinėje gatvėje savininkas, išsikraustė iš proto, norėjo nušauti generalinį direktorių Domačinskį, bet jam laiku buvo sutrukdyta ir dabar byla bus nagrinėjama teisme.

Juvelyrai, dantistai, smulkūs prekijai, techninių sekcijų viršininkai, romanistai, violončelistai, avalynės pirkliai, laisvamaniai lamarkistai, pediatrai, komersantai, privačių firmų tarnautojai, kosmetikos specialistai, odos ir venerinių ligų gydytojai, siuvėjai, baronai, namų savininkai, įvairūs mistifikatoriai, apsukruoliai — ir kiekvienas nešasi pardavimui po penkias poras įsitikinimų kaip keliaujantis prekijas veidrodėlių ir diržų — ponai sukirpėjai, kurie pagal užsakymą plunksna sukerpa reikiamu terminu reikiamo dydžio knygas, plepiai, apmokami agitatoriai, kurie loja prieš savo įsitikinimus, socialiniai menkystos, kurie renka aukas nesantuokiniams vaikams ir plepa apie oro atakų pavojų neapsaugotiems miestams, bankrutavę bankininkai, finansininkai, tie, kurie pasirašinėja po politiniais šūkiais, netikėdami jais, melagiai, kurie viešai tvirtina tai, ko patys nekenčia ir smerkia, kontrabandininkai, žurnalistai, laikraštininkai, girtuokliai, blaivininkai, senmergės — visi subruzdo kaip žvirbliai per šventą Valentiną; visi pradėjo pagal savo virškinimo sistemos ir šilto patalo logiką urgzti, loti, piktintis, šmeižti, apkalbinėti, skleisti gandus, žodžiu, karštai domėtis tuo, kas atsitiko vyriausiajam Domačinskio advokatui, vaistininko žentui, kuris šalia vyskupo paminklo turi namus su balkonu.

Nuo pat ankstyvos vaikystės nepaprastai bijojau vaško statulų. Mugės spalvom nudažyta žmogaus galvos ar rankos vaškinė kopija nuo pat pirmųjų sąmoningos vaikystės dienų kelia man nepaaiškinamą vidurių mėšlungį, ir jau mokydamasis žemesnėse pradinės mokyklos klasėse, pasižiūrėjęs į tas vaškines bjaurystes, pradėdavau smarkiai viduriuoti. Kodėl, tarkime, mėsinėse išstatyta jautiena ar kiauliena nekelia šleikštulio ir netrikdo vidurių? Nors kruvini skerdienos gabalai yra neabejotinas niekingos, tikros galvažudystės įrodymas, tačiau

mėsinės vitrinoje perskrosti kiaulės viduriai turi tos mėsos mėgėjams šiokią tokią prasmę: iš tiesų mėsos mėgėjui tokia skerdiena atrodo graži, nes jis galės pavalgyti. Tuo tarpu vaškiniai inkstų, skrandžio ar lytinių organų pjūviai veikia nemaloniai. Toks vaškinis preparatas, toks gyvenimo beprasmiškumo ir tuštumo modelis, tokia išdažyta baisybė kelia žmogui melancholiją,— ir aš niekada negalėdavau atsikratyti įspūdžio, jog toks tikrovės atspindys, toks matematiškai tikslus liejinys, toji kruopščiai padaryta kopija, tikrovės modelio dublikatas taip bjauriai veikia todėl, kad paverčia gyvenimą objektu, keliančiu nesuprantamą šlykštėjimąsi, kuriuo žmogaus protas reaguoja į beprasmišką egzistavimą apskritai. O kad gyvenimas (tokiuose nykiuose užkampiuose) yra beprasmiškas kaip vaškinis pūlinio, lytinių organų, nesveikų vidurių pjūvis, mes dažnai užmirštame per instinktus, karus, asmeninius rūpesčius, lytinį potraukį, ligas, juoką, taurių ir muzikos instrumentų skambesį, beprotiškai vaikydamiesi duonos kąsnio ir pasisekimo,— mes visa tai paprastai užmirštame, nes žmogus niekuo nesibjauri, ką gali apvaisinti ar suvalgyti. Bet ką aš galėjau apvaisinti ar suvalgyti toje velniškoje vaškinių figūrų parodoje? Viskas iškilo man prieš akis kaip vėžio suėstų moters lytinių organų mugės spalvomis nudažytas vaško liejinys, ir aš, penkiasdešimtmetis idiotas, kuris visą gyvenimą pragaišino vaišindamas kvailius, ėmiau šlykštėtis tuo beprotišku sambrūzdžiu.

Nepasakysi, kad anksčiau nepažinau žmonių. Žinojau, kad valstybės statistika pas mus ir pasaulyje skelbia storas statistikos duomenų knygas apie šalies padėtį, kad ponai mokslininkai šukuoja ir modeliuoja tuos duomenis pagal aukštosios administracijos nurodymus: tose knygose (jų niekas neskaito ir rimtai nevertina) nuolat daugėja tualetų (taip pat plečiamas kanalizacijos ir melioracijos tinklas), laivų, garvežių ir geležinkelių, nes, tarptautiniu papročiu, gyventojams atrodo, jog pasaulio padėtis gerėja, jeigu daugėja tualetų, kanalų, šautuvų, patrankų, apskritai mašinų. Su tais ponais, garsiais mūsų statistikos šefais, galėjau lėbauti, gerti bruderšaftą, lošti šachmatais, kalbėtis apie Tolimuosius Rytus, tačiau reikalas štai koks: ko verta statistika, traktuojanti žmogų kaip paprastą skaitmenį, kuris įrašomas į grafą, tarkim, į teisiamųjų grafą; tiek ir tiek plius vienas, o tas vienas kaip tik aš; arba į bepročių grafą; tiek ir tiek plius vienas, o tas vienas vėl aš! Žinojau, kad istoriko galima užsiprašyti pageidaujamos istorijos („oportunizmo linija“), kad galima nusipirkti gydytojo pažymėjimą, kritiko recenziją, moters meilę, per gerą vakarienę galima gauti aukš-

tesnį rangą, apskritai paaukštinimą — visa tai gerai žinojau ir pats tame kaukių baliuje buvau viena iš tų apgailėtinų, idiotiškų kaukių. Žiūrėjau į žmones kaip į ligonius ar vargšus neūžaugas pagal tam tikrą metodą; užjaučiau ir rodžiau simpatiją tiems nelaimingiesiems, kurie neapdovanoti originaliu, savitu protu, todėl negali turėti savo moralės principų, savo valios, ir nekalti, kad turi virti tėvynės visuotinio neraštingumo, tamsumo ir sustingimo katile su visa pilka moliuskų mase.

Gailiuosi savo artimo ir manau maždaug taip: tapai, bet neturi skonio, iš tikrųjų esi diletantas ir nenutuoki, kaip reikia tapyti, nelabai turi talento ir gali pražūti tarsi keleivis, sudužus laivui, kaip kilnios aistros auka, todėl perku silpną tavo drobę prieš savo įsitikinimus, nes niekas tavo darbų neperka, tavo parodoje tuščia kaip lavoninėje, o laurai vazonuose ir užklydusio praeivio žingsniai tokie graudūs, lyg iš tiesų už širmos gulėtų numirėlis! Arba — rašai knygą, o esi paviršutiniškas plevėsa, ne itin protingas, ničnieko neišmanai, apie ką rašai, pasirodo pirmieji senatviško nuovargio požymiai, bet vaidini vietos genijų, skelbi tuščias idėjas, šauki netikėdamas pačiu savimi, didini suirutę ir apgaudinėdamas save apgaudinėji kitus žmones! O kuriam galui? Tavo knygų niekas neperka, o jeigu ir atsiras koks naivuolis, kuris pasklaidys stebuklingąjį tavo artišoką — jam tik galvą pradės skaudėti. Nuo recenzijos apie tavo knygą tau pačiam pradės skaudėti galvą — taigi vien beprasmiškas galvos skausmas, ir kam, dėl ko?

Veidmainingas melo patosas. Dievas bažnyčiose, kaip ir šventųjų statulos, yra medinis, mediniai ir žodžiai, skelbiami iš sakyklos: menkai apmokami ir miesčionių mediniai plepalai, tauškiami dirbtiniais žandikauliais. Viskas, kas vyksta bažnyčioje, šalia jos ir prieš ją, taip pat yra netikra tartum iš medžio. Modernūs vienuoliai, skelbdami šiuolaikines pažiūras, neigia vidurinių amžių vienuolių egzistavimo teisę, o kalbėtis apie dievą su šių dienų miestiečiais ateistais yra ne mažiau nuobodu, negu klausytis viduramžių pamokslininkų pranciškonų habitais. Daug sudėtingiau būti apsiskaičiusiu bedieviu negu habituotu tamsuoliu, kuris, išgirdęs Liuterio vardą, tris kartus nusispjauna kaip fanatiškas izraelietis, paspaudęs ranką gojui. Ligoninėse prie operacinių stalų ponai mėsininkai baltais chalatais yra tokie pat tušti kaip ir teatrų aktorės: svarbiausias dalykas — sėkmė. Viskas gyvenime matuojama sėkme, o sėkmė — tai miegas: patogus miegas su šiltu ir šaltu vandeniu, be dantų skausmo, be jokių migdomųjų vaistų, ramus, sveikas miegas, kada miega sąžinė, kada neveikia protas, kada keliaujama miegamuosiuose vagonuose ir rūkoma aukščiausios rūšies tabaką.

Sėkmė yra savitikslė, pati sau, dėl savęs, sėkmė dėl sėkmės, viskas dėl sėkmės: didelis ir mažas melas, vakarienės, arbatėlės, būreliai, bičiulystės, apgavystės, niekšybės, karai, karjeros. Dėl sėkmės žmonės vaidina savo vaidmenis, nešioja kaukes, visi dreba iš baimės dėl nesėkmės, visi svajoja apie sėkmę: apie katedrą, apie pergalę, apie portfelį, apie rangą, apie pinigus, apie paveikslų pardavimą. Kada pasidaro nebeaiškios moralės sąvokos, vienintelis kriterijus yra sėkmė: žudai žmones, avi elegantiškus švediškus batus, mūvi išlygintas kelnes, lakuoji nagus, keliauji, prekiauji, statydiniesi namus, kariauji, rašai knygas, tapai, tave rodo teatro scenoje, apie tave rašo laikraščiai, priima vyriausybės kabinetuose, tik ar neateina tau į galvą mintis, kad gyvenimas nėra toks, kaip apie jį galvoja kabinetų žmonės, kokį jį vaizduoja scenoje, kaip apie jį rašo laikraščiai! Čia ir yra raktas suprasti mano padėčiai tame mūsų gūdžiame užkampyje po vadinamojo įvykio generalinio direktoriaus Domačinskio viloje: iki tol aš iš tam tikros aukštumos, kad ir nelabai aukštos, nuo antro aukšto balkono, žiūrėdavau į kaukių balių, kunkuliuojantį gatvėje po mano kojomis, aiškiai nesuvokdamas, jog esu ne kas kitas, o paprasta kaukė tame trumparegiškame kvailumo ir net gėdos šokyje. O kai atsidūrei pakvaišusioje minioje, santykiai pasikeitė: tyliai stebintis žiūrovas virto žmogumi, kuris liovėsi vaidinęs, nes pajuto, jog prastai vaidina, taip būna ir aktoriui. Lioviausi vaidinęs gailestingąjį samarietį, užsiėmusį vien kitų rūpesčiais; labai greitai paaiškėjo, kad gyvenimas naujomis, pasikeitusiomis aplinkybėmis man pasidarė daug sudėtingesnis, negu buvo. Per trisdešimt mano prastos vaidybos metų žmonės susidarė nuomonę, jog esu tylus, pasyvus, geraširdis, nelabai protingas, ponas daktaras, kuris gali pakviesti vakarienės, nupirkti paveikslą ar pasirašyti vekselį, o kad tas pilkas, niekuo nepasižymįs tipas, namų su balkonu savininkas ir vaistininko žentas, gali turėti savo nuomonę, kitokią negu jų,— tai peržengė ne itin lakios jų fantazijos ribas, juos netikėtai suglumino, čia ir glūdi priežastis (iš pirmo žvilgsnio nesuvokiama), kodėl visi vieningai nutarė, jog man galvoj pasimaišę, atsitikęs nenormaliausias dalykas: tikriausiai pamišau, jeigu lioviausi mąstęs pagal jų logiką. „Jų logika" — tam tikras sutartinis visuomenės žaidimas. To žaidimo taisyklės tokios: pasaulis yra toks, koks yra, ir nereikia jo taisyti. Domino žmonės žaidžia, kad išloštų, o visa kita vadinama „filosofavimu". Niekada nefilosofavau *pro foro externo** ir buvau pasiaukojamai konvencio-

* Pašalinių teismui (*lot.*).

nalus, tas man dabar brangiai atsiėjo. Visą gyvenimą gailėjau žmonių, buvau jiems palankus, nes pažinau juos kaip nuluptus, juo labiau užjaučiau juos, kad tokie beviltiškai pilki, tokie kietakakčiai, kad jie kitų rankose — tokie pigūs ir vargani žaislai, taip lemtingai sudarkyti savo pačių kvailumo. Aš pats būdavau paskendęs jų rūpesčiuose, gaišau su jų bylomis, gailėjau vadinamųjų mūsų talentų, matydamas, kaip jie gyvena drėgnuose kambariuose, kaip badauja, kaip neturėdami ypatingų gabumų, vien tik nepaprastai vikrius pirštus, minko molį, išspaudžia kelis fortepijono garsus, surimuoja kokį posmą. Tačiau kai šis žvirblių tuntas ėmė piktai čirškėti apie mano „patologišką" poelgį, kai tie delikatesų prekiautojai, biržos makleriai, į pensiją išėję docentai, betalenčiai tepliotojai, eiliakaliai, visi tie trumparegiai ir šiaudadvasiai kretinai sukilo prieš mane, kaip prieš demoralizuotą ir visuomenei žalingą žmogų, peržengę savo kvailumo ribas, įtraukė mano asmens svarstymą į savo kasdieninę darbotvarkę, tada aš lioviausi vaidinęs geraširdžio tylenio vaidmenį ir net savo pažįstamiems pradėjau sakyti, ką manau, o į jų įžūlybes atsukdavau nugarą, trumpai taręs: „Mano pagarba, likit sveiki!"

Ką gi aš galiu atsakyti tokiam intelektualiam mulkiui, nepaprastai dideliam talentui, žiūrėdamas pro krašto kultūros padidinamąjį stiklą (jis tapo auksines žuveles arba rašo eiles apie obuolius lėkštėje), kai prieina prie manęs su savo medine galva (panašia į futbolo kamuolį) ir su savo fantastiškos didybės manija, geraširdiškai patapšnoja man per petį, atseit nėra čia ko jaudintis, ir sako:

— Mielas daktare, jums sušlubavo nervai! Bet nieko, pailsėkite kur nors užsieny ir viskas baigsis gerai!

— Kur aš susigadinau nervus? Kada? Kokiame užsienyje man ilsėtis? Kam? Dėl ko? Dėl to, kad pasakiau Domačinskiui, kad jis kriminalinis nusikaltėlis? Bet jis iš tikrųjų yra kriminalinis nusikaltėlis! Atleiskite, bet po viso to, kas atsitiko, aš esu tuo tvirtai įsitikinęs!

— Ak, nekalbėkite taip, pone daktare! Jūs viską perdedat. Negalima apie tokius dalykus šitaip kalbėti. Apibendrinimai visada pavojingi!

— Kaip „šitaip"? Kokie apibendrinimai?

— Neatsakingai! Gyvenimas — ne vaikų žaidimas! Mes ne vaikai!

Stovi priešais mane prakiurusiais dantimis garbanotas valkata, antipatiškas, apsileidęs lyrikas; iš burnos dvokia, rankos prakaituotos, nervingai čiulpia papirosą, džiova sergančių vaikų prieglaudos vedėjas, o karo metais tarnavo intendantūros puskarininkiu, prisivogė pinigų

ir todėl tapo namų savininku, dabar prisideda prie „mūsų jaunos ekonomikos“ kūrimo, egzaltuota lyrika šlovina mūsų pramonės augimą (spausdinau jo eilėraščius rūmų leidiniuose, todėl mes ir pažįstami). Ir ką aš jam atsakysiu? Protingiausia būtų nusiimti skrybėlę, nusilenkti ir nueiti netarus nė žodžio.

Mane supančiame bukagalvių miesčionių rate kilo neregėtas sąmyšis. Vaistininkai, literatai namų savininkai, smuklininkai, našlaičių prieglaudų vedėjai, dūdų pūtikai, gydytojai praktikantai, ropojantys vienas per kitą, kaip soliteriai tunkantys kitų viduriuose, knibždantys kaip kirmėlės pūvančiose kaukolėse, skėtininkų ir muzikantų sūnūs, prisiplakėliai mulkiai, besidangstantys mūsų didžiųjų žmonių vardais, astrologai, vagiantys tekstus iš kitų astrologų, kokaino kontrabandininkai, darbininkų draudimo agentai aferistai, plytinių savininkai, perukininkai, buvę kariuomenės teisėjai,— visi jie subruzdo išsigandę, kad tarp jų gyvena ir kvėpuoja vienas iš vidutiniausių piliečių, kuris nutraukia juos vidury frazės, kilsteli skrybėlę, iššaukiamai atsuka nugarą ir, palikęs juos stovėti, nuplaukia tartum laivas su išdidžiai plevėsuojančia savo vėliava. Pastebėjau, kad žmones ypač erzina logika. Visi alergiški logikai!

Sustabdė mane gatvėje eksministras ponas Pankracijė Harambaševičius, vyras su žandenomis, kuris būdamas ministru pasistatė keletą triaukščių namų, tiesiog neįtikėtinu būdu gavęs didžiulį pelną iš įvairių pašto ženklų serijų. Tas iš profesijos pradinės mokyklos mokytojas ar matininkas, vėliau iškopęs į ministrus ir į Tautų lygos delegatus, o šiandien žaidžiąs šachmatais prabangioje kavinėje miesto centre, pajuto reikalą pareikšti didelį pasipiktinimą mano išpuoliu prieš generalinį direktorių Domačinskį.

Girdi, ar aš suprantąs, kokį vaidmenį vaidina tas šaunus vyras mūsų jaunos ekonomikos vystymesi? Mūsų likeriai, mūsų anglys, mūsų mediena, mūsų audiniai, mūsų spauda, visa tai, gerai pagalvojus, yra pono Domačinskio nuopelnas. Sakyk ką nori, bet nenuneigsi jo pionieriško vaidmens kuriant mūsų ekonomiką, tai būtų per daug drąsu! Kaip tik todėl, kad aš žinojęs (juk negalėjęs nežinoti apie Domačinskio pionierišką vaidmenį), visiškai nesuprantama...

— Kas nesuprantama?

— Kaip tai kas? Pone daktare, bet jūs nenuneigsit...

— Ko nenuneigsiu? O jeigu ir nuneigčiau, ką tai turi bendra su mūsų likeriais ar mūsų audiniais, kurie ne mano, negali būtų mūsų! Gal tie audiniai jūsų...

— Ką gi, atleiskit, daktare, jūs esate iš profesijos teisininkas ir geriau žinote, kas geriau: nuneigti ar nenuneigti!

— Visai logiška, pone ministre! Aš esu teisininkas, aš ne filatelistas! Aš nesupirkinėju pašto ženklų! Nesu kelių namų savininkas ir nesu ministras...

— Jus reiktų pavesti policijos priežiūrai! Jūs negalvojate, ką sakote! Kokios čia dabar netaktiškos užuominos? Ką visa tai reiškia! Pardon!

— Kartoju, pone ministre, aš nieko neišmanau apie pašto ženklus, niekada nesu buvęs pašto tarnautoju, niekada nesidomėjau pašto ženklais, esu advokatas, lipdau ženklus ant savo bylų, bet už juos moku, namų iš tų ženklų nestatau. Viso gero!

Per atsitiktinius gatvės susitikimus visada išlaikydavau blaivų protą, neturėdavau jokių piktų ketinimų ir kai įmečiau į fontano baseiną jaunąjį fon Petretichą, tai nebuvo kvailo įtūžio prasiveržimas, bet žmogiškas, protingas gestas, labiau moralinė negu fizinė savigyna. Tasai snarglius, bukas provincijos apsišaukėlis patricijus, kurio tėvas švaistėsi pinigais, peržengdamas visas savo finansines galimybes, jaunuolis, auklėtas primityviausioje smulkių prekiautojų atmosferoje: nepaprasta arogancija, kada kišenėje skamba kelios monetos, ir didžiausias nusižeminimas artėjant vekselio mokėjimo terminui, taigi tasai fon Petretichas, buvęs kavalerijos karininkas, kuris medžioja vadinamųjų „aristokratų“ dvarininkų valdose, priėjo prie manęs, kai stovėjau parke prie fontano ir stebėjau, kaip auksinės žuvelės žaidžia vandens lelijų šešėly, o maži sidabriniai oro burbuliukai kyla į spindintį vandens paviršių ir aplimpa žalius plokščius lapus. Jis priėjo man iš užpakalio ir, kiek prisimenu, nei padavė rankos, nei nusiėmė skrybėlės. Dešinėje rankoje laikydamas sidabrinį portsigarą ir stuksendamas į jį papirosą, tas mažiausiai penkiolika metų jaunesnis už mane pseudoaristokratas sustojo prie žuvelių, pastatė dešinę koją ant baseino krašto ir tyčiodamasis nusikvatojo man į akis, kaip žmogus, norįs žūt būt susikivirčyti.

— Jūs, daktare, stovite ir žiūrite į vandenį tartum norėdamas nusiskandinti.

— Ne, tik stebiu auksines žuveles! Žuvys nėra labai protingi gyvūnai. Nežinau, ar jūs kada žiūrėjote į žuvis stikliniame inde. Žuvys neskiria vandens nuo stiklo. Jos visada plaukia viena kryptim, kol atsitrenkia nosimi į stiklą, o paskui grįžta atgal, užmiršusios tai, ką patyrė. Tas žuvų kvailumas amžinas...

— O aš maniau, jog ketinate nusiskandinti! Girdėjau, kad Domačinskis jus iššaukė į dvikovą! Che che!

— Į dvikovą? Mane? Domačinskis?

— Ko taip apstulbote? Toks krautuvininkas kaip Domačinskis, toks smuklininkas dar niekada nėra nieko iškvietęs į dvikovą! Nebijokit, daktare! Jeigu man pasakytumėt, ką pasakėt tam senam prasimušėliui, aš jus rimbu išplakčiau kaip šunį! Bet Domačinskis negaus satisfakcijos!

— Ir nepagerbtumėte, neiškviestumėte į dvikovą? O kodėl?

— To neleistų man garbė! Tokie puspročiai kaip jūs verti tiktai rimbo. Iš tokių kaip jūs satisfakcijos nereikalaujama! Jūs komunaras! Ką galėjau atsakyti tokiam beždžionei, kuris dešimt ar penkiolika metų prasėdėjo ant visokio plauko kumelių ir nieko kilnesnio gyvenime nėra padaręs, nebent prisitrynęs nuospaudų ant užpakalio. Gal dvidešimt kartų girdėjęs „Valso žavesį", o apie visa kita neturi jokio supratimo. Taip jam vožiau į snukį, kad nuvirto pas auksines žuveles, ir viskas baigėsi tuo, kad pribėgo vaikų, guvernančių ir policininkų. Buvo nuostabus reginys: važiavau vienu fiakru su policija ir žmogumi, nuo kurio varvėjo vanduo ir kuris bandė spjauti man į veidą. Jis būtų puolęs mane, jeigu nebūtų jam trūkęs kairės rankos kaulas, be to, jį stipriai laikė policininkai, įsitikinę, jog susidūrė su pavojingu pamišėliu. Tarpais jis taip riaumojo iš skausmo, jog ir aš pamaniau, ar nebus pakvaišęs. Paskui mus bėgo pulkas vaikų ir tarnaičių, ir tik policijos nuovadoje viskas buvo išaiškinta. Policijos būstinę palikome atskirai: pirmiausia jis, o kiek palaukęs aš — abu atskirais taksi.

Rytojaus dieną jis atsiuntė savo liudytojus. Bokanovskį ir Faltoniniją: pirmasis buvo kažkokios amerikiečių siuvamųjų mašinų gamyklos atstovas, kilmingasis Bokanovskis, o antrasis, praėjus pusei metų, buvo sulaikytas kaip šnipas (buvau sutikęs jį teisme). Tarp pono fon Petreticho liudininkų kilmingojo Bokanovskio bei kilmingojo Faltoninijos ir manęs įvyko nemalonus konfliktas: aš juos išmečiau lauk. Po trijų dienų vėl panašus tipas, kažkoks italas fon Flodenas-Fonsjeras atnešė man įvykio protokolą, aš ir jį su tuo protokolu išmečiau pro duris. Idiotizmas!

— Perdedat, mano bičiuli,— pasakė man muilo fabriko savininkas ponas Bachmejeris.— Negalima taip absurdiškai elgtis! Grasinate žmonėms su revolveriu, demoralizuojate namus, mėtote žmones į vandenį, geranoriams bičiuliams atsukate nugarą! Šitaip nedera elgtis,

mano pone! Prie ko tai prives, pats pagalvokit! Prie anarchijos, revoliucijos!

Ką gali atsakyti tokiam geranoriui, konservatyviam muiladariui? Kad atsikabintų ar pradėti aiškintis? Kad ne aš išsitraukiau revolverį, bet Domačinskis? Kad ne aš gyriausi žmogžudystėmis, o Domačinskis? Kad aš nieko pirmas neįžeidžiau, tik reagavau į kitų žmonių amoralius išpuolius! Kad ne aš grasinau rimbu fon Petretichui, o jis man!

— Ne, pone direktoriau! Jūs nežinote tikrosios padėties! Jūs remiatės klaidingomis prielaidomis! Aš dabar neturiu laiko smulkiai aiškinti, bet jūs nesuprantate, kaip viskas yra iš tikrųjų.

— Kaip tai nesuprantu, pone daktare, bijokit dievo! Vakar vakare jūsų žmona buvo pas mano žmoną, verkė ir skundėsi, jog ji — nelaimingiausia moteris visame mieste! Kad nežino, kas jums darosi, ir mano, jog reikia kažko griebtis jūsų paties labui. Aš manau, jog būtų geriausia, jeigu pasitartumėt su gydytoju ir išvyktumėt pailsėti...

— Viso labo!

Taigi konfliktas gatvėje, konfliktas kavinėje. Konfliktas bulvare, konfliktas tramvajuje, kivirčas čionai, skandalas tenai, vienas tą pasakė, kitas aną, vienos grupės nuomonė tokia, kitos požiūris šitoks; vieni pataria, kiti grasina; girdi, mano tikra žmona laiko mane pamišėliu, aš pats susikompromitavęs bendrovėje, mano uošvis kavinėje prie pašalinių žmonių pareiškęs, jog manęs atsižada, girdi, būtų geriausia, kad pasitarčiau su gydytojais, kad išsiaiškinčiau, atsiprašyčiau. Žodžiu: pjudymas darėsi vis smarkesnis, vis įnirtingesnis, man ir pačiam tarpais atrodė, jog pametu galvą ir kad sunku numatyt, kaip viskas baigsis. Beje, viena buvo aišku: reikia elgtis logiškai, kaip ten bebūtų, logika yra tikrasis vadovas. Teisybė: likau vienas, visiškai vienas, bet vienatvė dar nerodo, jog esi neteisus.

IV

LIKIT SVEIKI

Trečią dieną po vakarienės viloje bendrovei pasiunčiau laišką, jog dėl ligos neribotą laiką negalėsiu eiti savo pareigų; prie to sauso, kone oficialaus rašto pridėjau vieno pažįstamo chirurgo pažymėjimą: aklosios žarnos uždegimas, gali tekti operuoti.

Po dienos man paskambino daktaras Markas Javoršekas, advokatas, buvęs marksistas, buvęs socialdemokratas, buvęs ekonomikos ministras karališkosios vyriausybės, kurios programa neturėjo nieko bendra su marksizmu! Eksministras Javoršekas buvo pono generalinio direktoriaus Domačinskio įmonių ekonomikos patarėjas, generalinio direktoriaus asmeninis bičiulis ir dar įvairių įmonių valdybos narys: lentpjūvės, naktipuodžių gamyklos, garo malūnų, parfumerijos bei kosmetikos fabriko (jo globėja buvo garsi, elegantiška ir koketiška Egipto deivė). Ponas ministras Markas, kuris, dirbdamas advokatu, pasirašinėjo Marku Antonijumi[4] ir buvo pagarsėjęs kaip liaudies tribūnas bei nepaprastai talentingas oratorius, aplankė mane bute tiksliai sutartu laiku: kitą dieną, bendrovei gavus mano laišką, lygiai dvyliktą valandą penkios minutės.

— Būkit namie, mielas daktare, dvyliktą penkios ateisiu pas jus!

Iš tikrųjų! Dvyliktą penkios jis įžengė į mano butą, o dvyliktą penkiolika padėtis buvo visiškai aiški: jis atėjo Domačinskio pavedimu ir reikalauja iš manęs absoliučios satisfakcijos raštu: pirma, atsiprašyti už įžeidimą, antra, paneigti visą šmeižtą; priešingu atveju jis nutrauks su manim tarnybinius ryšius ir perduos teismui. Ponas ministras Markas Antonijus buvo tos nuomonės, kad abiem pusėm būtų geriausia susitaikyti ir kompromiso keliu išspręsti konfliktą. Mano formalus raštas atleistų Domačinskį nuo nemalonios pareigos duoti į teismą; kita vertus, ir man būtų geriau, jeigu šis skandalas būtų likviduotas džentelmeniškai, europietiškai — galėčiau ištarnauti reikiamą laiką ir gauti įstatymo numatytą pašalpą. O jeigu pasielgsiu priešingai, būsiu teisiamas ir teks išeiti iš darbo aplinkybėmis, kurios nesuteiks man jokios materialinės naudos.

Pareiškiau ponui ministrui Markui Antonijui, kad būtų toks malonus ir perduotų ponui Domačinskiui, jog neketinu rašyti jokio rašto ir nemanau duoti jokios satisfakcijos, o tarnybinių santykių nutraukimo ir teismo reikalą palieku spręsti jam pačiam. Būti atleistas iš darbo aš sutinku, o jo ieškinį turėsiu galvoje. Materialinė pusė manęs nedomina!

— Atleiskit, pone daktare, aš visai nelinkęs duoti jums patarimų ir galų gale esu įsitikinęs, jog jūs numanote, kokios bus šio nemalonaus įvykio juridinės pasekmės, bet, antra vertus, draugiškai, kolegiškai šnekant, man susidarė įspūdis, jog jūs, kaip čia pasakius, esate per daug sudirgintas ir negalite būti pakankamai objektyvus tokiems svarbiems dalykams spręsti. Jūs žinote, jog turima omeny Baudžiamojo kodekso du šimtai devyniasdešimt devintas ir trys šimtai pirmas para-

grafai. Nėra jokios abejonės, kad teismo nuosprendis bus ne jūsų naudai. Domačinskis yra autoritetingas žmogus, vienas iš žymiausių mūsų ekonomikos atstovų, turi daug tiek mūsų, tiek užsienio apdovanojimų, jis... ir taip toliau, ir taip toliau. Kam bergždžiai kalbėti? Jūsų padėtis nėra pavydėtina, todėl geriau eiti lengvesniu keliu ir išspręsti konfliktą kompromiso būdu, taip sakant, pasirinkti mažesnį blogį, na... ir taip toliau, mielas kolega, che che! Man labai nepatogu, žinoma, che che ir, patikėkit, mano simpatijos jūsų pusėje. Nors man teko nemaloni tarpininko misija, bet aš manau, jūs neturite pagrindo abejoti mano draugiškumu. Todėl manau, jog būtina jums išaiškinti, kad kiekvienas jūsų situaciją suprastų taip kaip aš: man atrodo, kad jūs dar esate veikiamas savo paties frazių ir neturite pakankamai moralinių jėgų pažvelgti faktams į akis ir susitaikyti su tuo, jog gyvenime dažnai geriau praryti rupūžę ir gauti karvę negu šitaip liguistai, vaikiškai, sakyčiau, nesubrendėliškai pulti į nežinomybę ir prarasti paskutinį šansą!

— Iš septynių tūkstančių mūsų teisės ir filosofijos mokslų daktarų nėra nė vieno, kuris būtų pataręs man ką kita negu jūs, ir vis dėlto nežinau, ką dar galėčiau pridurti prie to, kas mano pasakyta: būti atleistas iš darbo aš sutinku, o jo ieškinį turėsiu galvoje! Ir toliau manau, kad Domačinskis yra kriminalinis nusikaltėlis, žudikas ir banditas.

— Atleiskite, pone kolega, bet turiu pastebėti, kad jūs, kaip čia pasakius, per daug įklimpote į frazes. Jūs nekonkretus. Ką norite pasakyti apšaukdamas žmogų banditu? Tai pliki žodžiai, ir jie absoliučiai nieko nereiškia.

— Po viso to, kas atsitiko verandoje, aš šitą žmogų laikau kriminaliniu nusikaltėliu! Nesuprantu, kodėl aš nekonkretus? Domačinskis, be abejo, yra moralinis idiotas! Ką reiškia būti banditu? Tai jums nekonkretu?

— Jūs, kolega, nekonkretus juridine prasme! Tai, ką jūs kalbate, galbūt yra poezija, bet ne konkretus dalykas! Tokie metodai politikai netinka! Kokia gi čia politika? Kiekvienas jūsų žodis — naujas įžeidimas!

— Gerai! Ar jūs atėjot mokyti mane „politikos“? Aš niekada politika nesidomėjau, ir tokie vaikiški ketinimai man labai tolimi!

— Žodį „politika“ galima suprasti ir perkeltine prasme, mielas kolega! Gyvenime politika yra viskas, kuo galima pasinaudoti kaip priemone siekiant užsibrėžto tikslo. Politika yra menas, kurio vienintelis pastovus koeficientas yra reali jėga! Taip! Šiuo atveju jūsų realios

jėgos neabejotinai silpnesnės. Mėgavimasis savo paties pralaimėjimu yra senų panelių martiromanija, o ne politika! Man pačiam, kaip politikui, yra tekę ryti rupūžes ir peles, purvą ir stiklą, kartais net ugnį. Politika — tai pragariška akrobatika, bet aš niekada, patikėkit, nesu vadovavęsis asmeninėmis nuotaikomis.

— Ir ką laimėjote? Ko gero, tik tiek, kad jūs, kadaise buvęs liaudies tribūnas, dabar esate bandito ir kriminalinio nusikaltėlio liokajus. Jeigu tai jūsų politikos meno įrodymas, labai ačiū už gerus patarimus! Norėdamas palengvinti jums užduotį, galiu pareikšti, kad jūsų programa man žinoma! Iš anksto žinau, ką jūs man pasakysite: kad žmonės yra žmonės, gyvenimas yra tam tikra kova dėl būvio, o kova yra kova, viską reikia priimti taip, kaip yra: žmonių kvailumas yra galinga jėga, proletariato gyvenimo lygį apsprendžia miesčionių gyvenimo lygis, gamta nesivysto šuoliais ir būtina susitaikyti su tuo, jog sienos yra tvirtesnės negu mūsų galvos, kad naktį visos katės pilkos, kad nereikia kapstytis po nereikšmingas, kasdienines smulkmenas, jeigu gyvenime viskas priklauso nuo gamybos priemonių, ir, svarbiausia, reikia dirbti su dauguma, o ne individualiai, kad aš, žinoma, esu individualistas, nieko daugiau nematau, tik savo asmenį, savo kvailą, ribotą, miesčionišką smulkmeniškumą, o tai yra tam tikra meno menui rūšis, saloniška sočių dykūnų pramoga, kad individualiu moralizavimu jokios pažangos nepasieksi, ir taip toliau. Visa tai yra tas pat, kas virvę vyti iš smėlio, jeigu mane gerai supratote. Politika šiuo atveju man visai nerūpi, suprantate, ir aš nepageidaučiau, kad toks politikas kaip jūs, kuris tuo pačiu metu gali būti ir socialistas, ir rojalistas, ir respublikonas, mokytų mane politikos!

— O kodėl?

— Todėl, kad aš laikau save džentelmenu, o ne pseudopolitiku! Štai kodėl!

Ponas Markas Antonijus Javoršekas žiūrėjo į mane labai susidomėjęs. Iš tikrųjų jis nebuvo kvailas, ir vienu momentu man pasirodė, kad jo žvilgsnyje blykstelėjo mažytė, plika akim beveik nepastebima simpatijos man kibirkštėlė. Abu nutilome. Maniau, kad jis atsistos ir išeis. Bet žmogus susitvardė. Ponas ministras išsitraukė papirosų pakelį.

— Galima?

— Prašom, rūkykit!

Norėjau uždegti jam papirosą, bet nebuvo degtukų. Ir ponas ministras neturėjo. Atsistojau ir atidariau gretimo kambario (valgo-

mojo) duris, norėdamas atnešti degtukų. Už durų, netikėtai užklupta, stovėjo gerbiamoji ponia Agneza, mano miela žmona. Pasislėpusi už portjeros, ji klausėsi mūsų pokalbio.

— Pardon! Atleisk! Neturime degtukų! Būk gera, pasakyk, tegu atneša mums degtukų... ir po taurelę konjako!

Uždariau duris ir grįžau pas poną ministrą.

Susidūrimas su žmona buvo labai nemalonus, bet aš nemačiau reikalo jį nutylėti arba dėtis, kad nieko neįvyko. Gūžtelėjęs pečiais, perėjau kelis kartus per kambarį ir nė žodžio netaręs atsisėdau į fotelį. Pro kitas duris tyliai įėjo kambarinė, pastatė sidabrinį padėklą su buteliu konjako ir degtukais ant stalo ir, slapčia metusi į mane baimės, kone siaubo sklidiną žvilgsnį, taip pat tyliai dingo. Ligi šiol nekreipiau į tai dėmesio, bet dabar dingtelėjo į galvą, kad ir anksčiau pastebėdavau, jog tarnaitė žiūri į mane su baime ir gailesčiu: laiko mane pamišėliu!

Iš ko tokiu atveju žmogus gali susilaukti pagalbos? Gal iš mūsų septynių tūkstančių medicinos, teisės ir teologijos mokslų daktarų? Iš tų pusės milijono valdininkų ar valstybės vyrų? Iš dviejų šimtų penkiasdešimt ministrų, kurių vienas yra čionai ir net laiko save marksistu? Iš mūsų miesto bronzinių paminklų? Iš geležinkelininkų? Iš spaustuvininkų? Iš kambarinės? Iš savo kambarinės Micikos, kuri mane laiko pamišėliu? Iš gatvės moterų? Iš kunigų?

— Tad į sveikatą, pone ministre!

— Į sveikatą, pone kolega!

Susidaužėm, išgėrėm konjako, užsirūkėm cigaretes, aš vėl įpyliau konjako, pirmiausia ponui ministrui, paskui sau, ir vėl paskendome tyloje. Abu negalėjome rasti tinkamo žodžio.

— Atleiskit, pone ministre, gal mano klausimas ir netaktiškas, bet šiuo momentu man rūpi, ar jūs norite būti Domačinskio advokatu šioje byloje?

Markas Antonijus Javoršekas sutriko. Tamsus, kone violetinis raudonis, išmušęs jo veidą ir sprandą, man pasirodė natūralus. Beveik žmogiškas. Kada jauti, kad tavo artimą gali ištikti apopleksija, tas kandidatas į velionis pasidaro tau brangus.

— Ne, jokiu būdu. Kiek man žinoma, ieškinį pasirašė daktaras Hugas.

— Daktaras Hugas Hugas? Jis geras teisininkas! Puikus oratorius!

— Taip. Jis geras oratorius. Pavojingas priešininkas. O ką jūs imsite sau gynėju?

— Aš pats ginsiuos! Tiesą sakant, visai nesiginsiu! Neprotestuosiu prieš nuosprendį ir atsėdėsiu, kiek priteis. Tikiuosi gauti šešis ar aštuonis mėnesius!

Ministras Javoršekas pasižiūrėjo į mane panašiai kaip kambarinė Micika: truputį nepatikliai ir būgštaudamas. Stebėjo mane sunerimęs, ir jo žvilgsnyje galėjai išskaityti maždaug tokias mintis: „Varge mano, kas jums darosi, žmogau? Negi tiesa, ką žmonės šnibžda mieste? Negi taip paprastai, be niekur nieko per dvidešimt keturias valandas žmogus gali išprotėti?“

Vėl stojo pauzė. Vėl pakėliau taurelę su konjaku į pono ministro sveikatą, abu išgėrėm ir pastatėm taureles ant sidabrinio padėklo. Vėl pripyliau taureles: pirma jam, paskui sau.

— Ačiū, daktare, daugiau nebegaliu,— padėkojo ponas ministras, pagarbiai paliesdamas butelio kakliuką ir šituo simboliškai paniekinęs paskutinį pasiaukojamo mano kiniško vaišingumo gestą, atsistojo: žiūrėdamas man į akis giliu, šiltu ir nuoširdžiu žvilgsniu, jis priėjo taip arti, jog pajutau jo kostiumo medžiagą, į mane dvelktelėjo šiltas konjako, alaus ir dūmų kvapas. „Išgėręs mažiausiai tris bokalus alaus“,— pamaniau. Pasilenkiau truputį į dešinę, norėdamas išvengti iš ministeriškos burnos sklindančio alaus tvaiko, atsistojau ir aš. Valandėlę pastovėjome šitaip akis į akį, veidas prie veido, o paskui jis vėl šiltai, kone intymiai pasilenkė ir paėmė mane už rankų tarsi vaiką. Jo rankos buvo pabrinkusios, šiltos ir drėgnos. Tartum myluodamas perbraukė man per rankas aukštyn, nuo alkūnių ligi raktikaulių, kone iki smakro, bičiuliškai spustelėjo ir švelniai patapšnojo.

— Mielas bičiuli, dievaži, aš jūsų nesuprantu! Pasikalbėkim apie tą dalyką nuoširdžiai, draugiškai! Prie keturių akių! Kaip žmogus su žmogumi!

— Norite, kad būčiau jums visiškai atviras?

— Taip, savaime suprantama!

— Ir neužsigausite, jeigu jums pasakysiu, ką manau?

— Žinoma, ne, pone kolega, negali būti nė kalbos! Tokius dalykus galima rimtai svarstyti tik esant visiškam abipusiam pasitikėjimui. Savaime aišku!

— Tada prašom sėstis!

Vėl paskendome foteliuose, aš degiausi papirosą jausdamas, kaip jo žvilgsnis fiksuoja menkiausią mano judesį, budriai seka, ar nevošiu konjako buteliu jam į galvą.

— Jūs daug rūkote, pone daktare!

— Ne! Šiandien tik trečią papirosą. Taigi jūs sutinkate, kad pasakyčiau, ką manau, ir neužsigausite dėl mano nuoširdumo? Aš negaliu su jumis kalbėtis kaip žmogus su žmogum, jeigu tarp mūsų nėra žmogiško pasitikėjimo!

Ponas ministras, mano nuostabai, laikėsi visai ramiai. Mažytė kibirkštėlė jo žvilgsnyje užgeso, ir tasai žmogus žiūrėjo į mane ramiai, nemaloniai ramiai, iš neapsakomai didelės distancijos, kaip žiūrima į pacientus nervų ligų klinikose. Tą akimirką jis viskuo buvo pranašesnis už mane: didelės inteligencijos žmogaus žvilgsnis į asmenį, kuriam reikia ramybės. Žvilgsnis seno pavargusio kėkšto, kuris seniai atgiedojo savo.

— Ar atsimenat mūsų pokalbį prie evangelikų bažnyčios?

— Pokalbį prie evangelikų bažnyčios? Atleiskit, užmiršau! Neturiu supratimo, apie ką mes kalbėjom, iš tiesų labai gaila, bet nieko negaliu prisiminti!

— Aš, matot, ir buvau tikras, kad jūs to pokalbio neatsimenat! Tai buvo prieš septynerius ar aštuonerius metus. Nereikšmingos detalės nepaprastai greitai dingsta iš atminties, suprantamas daiktas! Aš šio mūsų susitikimo ir pokalbio neužmiršau ir, jeigu jūs leisite, priminsiu jį. Žinoma, su viena sąlyga!

— Prašom, prašom, tik nežinau, su kokia sąlyga.

— Su sąlyga, kad nežiūrėsite į mane tuo medicinišku samariečio žvilgsniu, tartum kalbėdamasis su pacientu. Prašom atsiminti, kad aš nesu ligonis ir mano požiūris į tą dalyką nė kiek nepatologiškas! Žmona ir kambarinė gali laikyti mane pamišėliu, bet jeigu jūs atėjote pas mane kaip pono generalinio direktoriaus Domačinskio *chargé d'affaires** ir turite portfelyje teismui skundą prieš mane ir net, kaip sakėte, nuosprendį pagal Baudžiamojo kodekso 297, 300 ir 301 paragrafus, tada logiška būtų atmesti prielaidą, kad esu nepakaltinamas. Kokia gi būtų prasmė taikyti Baudžiamojo kodekso 301 paragrafą nepakaltinamam, sakysim, pamišusiam šmeižikui? Beje, apie tą mūsų pokalbį prie evangelikų bažnyčios. Tą dieną buvo nepaprastai karšta. Viena iš tų pašėlusiai karštų dienų, kada pučia pietryčių vėjas, kada po kojomis tirpsta asfaltas, kada marškiniai limpa prie prakaituotos nugaros, oras pilnas moterų kūno kvapo ir visas miestas kvepia mergaičių gimnazija. Vėjas kelia dulkių debesis, medžių lapai iščiulpė iš kotelių paskutinį lašelį drėgmės ir girdėti, kaip jie barška daužydamiesi vieni į kitus,

* Reikalų patikėtinis (*pranc.*).

tartum būtų susirgę kažkokia pragariška skleroze. Kaštonai tarsi miltuoti, jų alėja lyg užburta skęsta lavoje, apibarstyta pelenais, betonuota, pilka kaip miltų maišas: nešvarus, dulkinas, lipnus, ir viskas nuplieksta pragariškos kvarco lempos, kuri spigina iš viršaus, iš pasteliškai žydros tuštumos, visiškai beprasmiškai kaip tikro pragaro ugnis — tikras pragaras mūsų atostogų vasaros, kurių taip ilgimės. Vieną tokią dieną mudu susitikome medžių alėjos paunksmėje tiesiai prieš evangelikų bažnyčią. Labai atsiprašau dėl truputį demagogiškos detalės, ji gal pamfletiško pobūdžio, bet man labai svarbi susidaryti nuomonei apie jūsų asmenybę — ši detalė nulėmė nepasitikėjimą, kurį tą dieną pajutau jums: jūs pasirodėte alėjos pavėsyje natūralaus šilko kostiumu, baltais bateliais, su dryžuotu kaklaraiščiu, plačiakrašte vasarine skrybėle, šilkiniais marškiniais, išsimaudęs, gaivus, nusiskutęs, išsiodekolonavęs, dar palyginti jaunas, lieknas, kupinas energijos, geraširdiškai besišypsantis, tik ką surūkęs rytinę cigaretę, kaip man atrodė, sveikas ir nerūpestingas, žodžiu, tikras socialistų ministras, veiklos žmogus, kuris gauna savo dividendus, turi solidų darbą kurioje nors kapitalistų bendrovėje, ryšių ir karjerą, žmogus, kuris eina per pasaulį linksmai, galima sakyti, pergalingai, netgi triumfuodamas! Šalia mūsų trijų su puse metro gylio ir septyniasdešimt penkių centimetrų pločio griovyje darbininkai klojo dujotiekio vamzdžius. Visa alėja aplink evangelikų bažnyčią skendo dujų smarvėje, o žemai, griovio dugne, to dumblino kapo dugne, dvokas buvo visai nepakeliamas, ir tie pusplikiai driskiai kas minutę lipo į viršų įkvėpti oro; išlipę jie nusimesdavo nuo burnų snarglėtus purvinus skudurus, atseit nosines, kuriomis buvo užsirišę nosis ir burnas, kad apsisaugotų nuo tos dujų smarvės, palyginti su kuria supuvęs kiaušinis kvepia kaip ambra. Bet kurioje kitoje civilizuotoje šalyje tokiems iki gyvos galvos nekaltai sunkiam darbui pasmerktiems katorgininkams tokiais atvejais išduodamos dujokaukės, pas mus jie suvaryti į smarvę su dvokiančiais skudurais ant burnų, o kaip atrodo mūsų sankiulotų nosinės, manau, nėra reikalo aprašinėti. Dar didesnį įspūdį negu tie kankiniai man padarė jų drapanos, iškabinėtos ant evangelikų bažnyčios šventoriaus sienos, iš kurių kišenių kyšo čia duonos kepaliukas, čia svogūno laiškas; vasaros vidudienis alsuoja kaitra, o tie prisikėlę lozoriai godžiai geria tirštą, dulkiną, karštą, dvokiantį tvaiką tarsi brangų eleksyrą; jie vos pavelka kojas kaip dvesiančios katės, slankiojančios aplink ugnį.

Mudu pasisveikinome, ir aš parodžiau jums tuos skudurus, iškabintus ant evangelikų bažnyčios šventoriaus sienos, kepaliukus tarp

suplyšusių negyvų rankovių; bet kurioje kitoje civilizuotoje šalyje, pasakiau jums, rangovai pasirūpintų dujokaukėmis, o čia, pasižiūrėkit, kaip atrodo mūsų proletariato drabužiai! Tie dvokiantys skudurai geriausiai rodo, kokios mūsų gyvenimo sąlygos!

„Jūs, pone daktare, vis dar sentimentaliai nusiteikęs,— maždaug taip man atsakėt.— Tai pereito amžiaus pabaigos romantika. Pirma, gailesčiu mes jiems nepadėsime, antra, man jų visai negaila! Jiems geriau negu mums!

— Kaip? Nesuprantu. Kodėl jiems geriau negu mums?

— Jiems geriau negu mums, inteligentams, baltarankiams proletarams,— pakartojote jūs.— Toks menkysta per dieną uždirba aštuoniolika dinarų ir su kaupu patenkina savo poreikius. Jam užtenka devynių dinarų! O mes, mielas kolega, neuždirbame nė trisdešimt procentų to standarto, pagal kurį gyvena mūsų rango inteligentai Europoje. Kodėl aš turėčiau gailėti tų Balkanų tamsuolių? Man gaila savęs, jūsų gaila, o ne tų menkystų! Jie laimingi, jiems nieko nereikia, knarkia patenkinti per visą žiemą po šiltom antklodėm ir kemša smirdinčias dešreles! Liaukitės! Čia tikras hamletizmas...“

— Nesu tikras, kad tiksliai pacitavau jūsų žodžius, bet maždaug taip jūs kalbėjote. Aš pažinojau jus kaip socialistinių įsitikinimų žmogų, kaip socialistų ministrą, kaip liaudies tribūną, masinių susibūrimų oratorių, taip sakant, kaip marksistą, ir aš kukliai, be jokių piktų kėslų pastebėjau, kad jūsų pažiūros iš tikrųjų ne visai marksistinės.

„Na ir kas? Negi aš prisiekiau Marksui? Marksas savo teoriją paskelbė prieš aštuoniasdešimt metų, o aš su savo vekseliais plūkiuosi šiandien! Aš niekada nebuvau tikras marksistas, pone daktare! Iš principo netikiu jokiomis dogmomis!

— O aš apskritai niekada nebuvau marksistas, pone ministre! Viso gero!“

— Šitaip mudu išsiskyrėm prieš septynerius metus, ir ligi šios dienos, kiek prisimenu, be banalių ir pačių kasdieniškiausių frazių, neturėjome progos pasakyti vienas kitam nė vienos tikrai žmogiškos minties, o dabar staiga reikalaujate, kad aš rodyčiau jums žmogišką pasitikėjimą. Nejaučiu aš to pasitikėjimo, pone ministre, negaliu jausti ir meluočiau, jeigu sakyčiau, kad jaučiu. Manau, jog logiškiausia atvirai tą pasakyti.

Ilgai ponas ministras maigė peleninėje papirosą, o kai pakėlė galvą, atrodė pavargęs nuo viso to. Prašneko pailsusiu skeptišku balsu kaip

senas rutinierius, kuriam daug kartų yra tekęs nemalonus darbas įrodinėti, kad juoda yra balta.

— Nors jūs įtikinamai ir sentimentaliai atpasakojote mūsų pokalbį prie evangelikų bažnyčios, aš labai neaiškiai prisimenu tą susitikimą, kada su savo baltais šilkiniais marškiniais pasirodžiau jums jaunas, gaivus ir triumfuojantis. Jeigu tai buvo prieš septynerius metus, kaip jūs sakote, tai, deja, faktai byloja priešingai: buvau paskendęs skolose, turėjau daug rūpesčių dėl skyrybų su antrąja žmona, apie Velykas man buvo pašalintas kairysis inkstas, trumpai tariant, jūsų prielaidos buvo klaidingos. Neneigiu nė vieno savo žodžio, kuriuos pakartojote kaip gramofono plokštelė! Prisipažįstu: galėjau šitaip kalbėti, nes tai atitinka mano dabartines pažiūras šiais klausimais. Aš nesu koks pienburnis ar nesubrendėlis ir nesergu marksizmo karštlige kaip jūs, mano mielas namų savininke! Jeigu leisite, ir aš jums pasakysiu, kaip normalus žmogus normaliam žmogui: tos jūsų graudžios frazės yra ne kas kita, o tik sotaus ir pasiturinčio dykūno tam tikras onanizmas. Papūgiškas nesąmonių kartojimas. Apšaukti žmogų kriminaliniu nusikaltėliu už tai, kad, taip sakant, savigynos sumetimais nušovė įsilaužėlį, ir dar tokiais laikais, kada visur tartum maras siautėjo anarchija, netekti pasitikėjimo žmogumi dėl to, kad jis vieną rytą perėjo alėjos paunksme natūralaus šilko kostiumu? Kas tai? Atsakykit! Tai isteriškos senmergės užgaidos, o ne mąstymo būdas visuomenės nario, iš kurio ypač reikalaujama pilietinio orumo!

— Atsiprašau! Ar jūs atėjote į mano namus gauti informacijos, ar mane įžeidinėti? Būti atleistas iš pareigų sutinku, o skundą turėsiu galvoje. Dar kalbėti apie tai būtų bergždžias dalykas! Pone ministre, galite išeiti pro viduriniąsias duris. Viso labo.

Atsistojau ir išėjau pro valgomojo duris.

Atsišliejusi į bufetą, apsiverkusi, gniaužydama nosinaitę, stovėjo ponia Agneza. Atrodė, kad kils audringa scena, bet viskas baigėsi netikėtai greitai, kaip žmogui, kuriam, užmarinus žandikaulį, buvo ištrauktas dantis. Atsimerkė — o danties nebėra. Žmona pradėjo melodramatiškai: aš pražudęs mūsų laimę, mūsų vaikų ateitį, žodžiu, viską, kas buvo jos gyvenimo pagrindas. Daugiau ji šitaip nebegalinti — nebegalinti ir nebenorinti. Arba — arba!

Nuo vakarienės vynuogyne ligi to jos ultimatumo praėjo penkios dienos. Vakarienė buvo šeštadienį, antradienį pasiunčiau laišką Domačinskiui, trečiadienį Markas Antonijus Javoršekas susitarė su manim dėl to istorinio susitikimo, o kitą dieną, ketvirtadienį, galutinai

nutraukiau ryšius su Agneza. Nuo sekmadienio ligi ketvirtadienio gyvenimas mūsų namuose iš pažiūros plaukė visai normaliai. Viskas buvo daroma gal pernelyg dėmesingai, absoliučioje tyloje, bet spektaklis vyko sklandžiai. Skambčiojant šaukštams, nekreipdamas jokio dėmesio į nulenktas galvas ir baimės kupinus žvilgsnius („Žiūrėkit, mūsų tėtei darosi keisti dalykai, jis atrodo kaip nenormalus žmogus"), su ponia Agneza ir dukterimis elgiausi lyg nieko nebūtų įvykę, beje, taip iš tiesų ir buvo. Dėjausi nematąs, kad jos mano, jog kažkas sutrikdė, taip sakant, mano dvasios pusiausvyrą, visi žaidėme labai komplikuotą ir pavojingą žaidimą, balansuodami ant proto ribos. Aš vaidinau, kad nežinau, jog vaikai kažką žino, ko negali žinoti, nes nieko nebuvo, o vaikai — kad nežino to, kas akivaizdu, apie ką šneka virtuvėje visos tarnaitės, ką jiems tvirtina ir motina — tėtei kažkas darosi, jį reikėtų apvilkti tramdomaisiais marškiniais. Nuo to vakaro su ponia Agneza akis į akį nebuvau susidūręs (kelerius metus miegojome atskirai, dėl gatvės triukšmo buvau persikėlęs į kambarį iš kiemo pusės), o nuo to momento, kai pamačiau ją valgomajame be kaukės, miesčioniškai ribotą ir orią, prisipažįstu, nebuvau labai taktiškas; pasipiktinęs, kad ji klausėsi už durų, suerzintas pokalbio su Javoršeku, elgiausi daug šalčiau ir griežčiau, negu derėjo, juo labiau, jog ruošėmės nutraukti santuoką, kurios sidabrinę sukaktį netrukus būtume iškilmingai minėję.

— Taigi norėčiau apibendrinti tavo žodžius: visi jūs tvirtinate, kad aš daugiau kaip metai provokuoju visus, ką tik sutinku. O kad Domačinskis nušovė keturis žmones, kad tuo gyrėsi daugybę kartų, kad pareiškė, jog gailisi nenušovęs ir manęs kaip pasiutusio šuns, kad puolė ant manęs su revolveriu ir iš tiesų būtų nušovęs kaip šunį, jeigu nebūčiau pabėgęs kaip šuo,— tas nieko nereiškia. Ir tu pritari Domačinskiui, jo išsprogtaakei karvei, jo niekšingam advokatui, visiems kretinams aplinkui, visiems beždžionžmogiams ir vaistininkams, jog mane reikia apvilkti tramdomaisiais marškiniais už tai, kad vienąsyk ryžausi pasakyti, ką manau? Ir tu man pateiki ultimatumą: arba man pulti ant kelių ir prašyti jūsų atleidimo, arba pačiam atsakyti už viską, nes tau ir tavo vaikams nenaudinga gyventi po vienu stogu su pamišėliu, egzaltuotu neurasteniku. Tu manai, kad tavo ponas baritonas geriau auklės vaikus negu aš, nemokantis būti dėkingas savo geradariams! Girdi, Domačinskis mane ant rankų nešiojęs, o aš jam spjoviau į veidą! Parkuose keliąs viešus skandalus, o kai mane veža policija, iš paskos bėga minia! Seniui Florijaniui parodęs liežuvį! Ministrui Harambaševičiui išdrožęs į akis, kad vogė pašto ženklus! Sugriovęs savo karjerą.

Savo santuoką! Savo vaikų laimę! Ir dabar per tą sambrūzdį: arba — arba! Arba turiu prisipažinti, kad išprotėjau, tiesa, ne visiškai, maždaug dvidešimt penkiais procentais, o septyniasdešimt penki dar liko sveiko proto, gailėtis savo poelgio ir ištaisyti klaidas, arba suprasti, jog neturiu teisės toliau griauti šeimos ramybę ir laimę? Gerai. Išeinu. Dėl ištuokos sutinku. Kaltę prisiimu. Labiausiai džiaugiuos, kad nebereikės sėdėti operoje „Karmen" ir žiūrėti į Eskamilją! Nebijok! Aš nesu don Chozė! Lik sveika!

V

SKANDALAS VIEŠBUTYJE

Apsigyvenau „Europos" viešbutyje du šimtai keturiasdešimt antrame kambaryje, bet, turiu prisipažinti, kad tai nebuvo labai malonu. Tomis dienomis net knygos, su kuriomis metų metais nesiskiriu, man nieko nesakė. Nei Erazmas, nei Buda, nei šventas Augustinas neprisiėmė šimtu procentų platoniškos kaltės dėl to, kad aš, taip sakant, pasidavęs akimirkos nuotaikai, suardžiau santuoką, o pats tomis dienomis ieškojau specialios knygos, kuri mane pamokytų, ką toliau daryti šiuo sudėtingu atveju.

Provinciališkame mūsų pseudoliberalizmo katile netikėtas mano persikėlimas į viešbutį, faktas, jog aš neslepiu, kad išsiskyriau su žmona, ponia Agneza, dėl savo kaltės, sukėlė dar didesnį nepalankumą mano nereikšmingai ir tokio dėmesio nevertai asmenybei. Kai senas pažįstamas daktaras Verneris, plačiai žinomas garsus vyriausiasis redaktorius, laisvamanis ir masonas, užsipuolė mane šaukdamas, jog turėčiau būti uždarytas į beprotnamį, izoliuotas savo paties labui, kad nebedaryčiau tokių kvailysčių, kenkdamas pačiam sau. Pavadinau jį netaktišku filisteriu. Tada jis ėmė kažką postringauti apie europietišką mąstymą ir, svarbiausia,— neįstengė suformuluoti nė vieno konkretaus argumento, kodėl mano poelgis beprotiškas, amoralus, patalogiškas, neeuropietiškas.

— Kodėl, po velnių, mano poelgis neeuropietiškas, jeigu gyvenu Europoje ir dar „Europos" viešbutyje? O ką gi aš apskritai esu padaręs? Tikram banditui pasakiau, kad jis banditas, ir tai iš esmės viskas!

Kodėl jam tą pasakiau? Ar dėl to, kad grasino nušauti mane kaip šunį? Kodėl aš to nepasakiau jam anksčiau? Nežinau! Kodėl jam to nepasakė kas nors kitas? Ir to nežinau. O kad šitaip apie jį mano visas miestas, tikiuosi, ponui Verneriui įrodinėti nereikia, nes jis irgi tos pačios nuomonės! Pasakiau tai, kuo absoliučiai įsitikinęs visas miestas, tik niekas nenori pasakyti! Kodėl? Dėl tūkstančio priežasčių! Jeigu savo nuomonės nebūčiau pasakęs, tylėjęs, kaip tylėjau dėl įvairiausių priežasčių daugiau kaip trisdešimt metų, viskas tebebūtų kaip buvę. O dabar — netekau tarnybos, būsiu teisiamas, prisipažinau esąs neištikimas žmonai, nors, *nota bene**, aš čia tikrai niekuo dėtas, gyvenu viešbutyje, nes juk turiu kur nors gyventi, o jūs, pone bičiuli, laisvamani, masone, liberaliosios, laisvosios spaudos atstove, pakiliai šnekate apie Europą! Kokią Europą? Norėčiau, atleiskite, vieną kartą išgirsti, kas iš tiesų yra toji Europa? Ką turi garsioji Europa? Kur yra toji Europa? Ko nori toji Europa? Kokie tie nepaprasti jūsų santykiai su Europa, kas jums suteikė tokią nepaprastą teisę kalbėti Europos vardu, tarsi jūs atstovautumėte jos teisei ir moralei, o aš ne? Kuo aš prasikaltau tai Europai? Kada? Kaip?

— Mielas daktare, prašom nusiraminti! Aš nenorėjau jūsų jaudinti! Nusiraminkite! Jūs galbūt visiškai teisus, bet vis dėlto, turint galvoj aplinkybes, ir taip toliau, ir taip toliau...

— Žinau, žinau! Vis dėlto, taigi, ir taip toliau... Žinau tuos jūsų „vis dėlto, ir taip toliau“! Labai prašyčiau prie to jūsų „vis dėlto, ir taip toliau“ pridurti faktų: aš sėdžiu kavinėje prie staliuko, sėdžiu jau antrą savaitę (nors staliukas yra viešoje kavinėje, bet aš, susidėjus aplinkybėms, gyvenu šiame viešbutyje, todėl turiu į jį daugiau teisių negu jūs), skaitau laikraštį, o jūs teikiatės prieiti ir nutraukti man skaitymą. Taigi dabar abu esame lygiateisiai kavinės svečiai, tik toks skirtumas, kad jūs sėdite prie mano stalo, o ne aš prie jūsų. Jūs turite tik vieną teisę: atsikelti, atsisveikinti ir išeiti, toji teisė jums priklauso, ir aš jos neginčiju. O dėl savo asmeninių reikalų kategoriškai pareiškiu, kad jums niekas nedavė teisės manęs mokyti ar žeminti, juo labiau kad tam neturite absoliučiai jokio pagrindo! Jokie jūsų „vis dėlto, ir taip toliau“ man ne argumentas! Aš nesijaudinu, aš apskritai nesijaudinu, esu visiškai ramus ir prašau turėti galvoje, kad visos prielaidos dėl kažkokio mano nervų sutrikimo absoliučiai nepagrįstos, šitokioje būklėje atsidūriau ne dėl to, kad man sutriko

* Gerai įsidėmėk (*lot.*).

nervai, bet todėl, kad paklusau logikai. O jeigu pradėjote kaišioti nosį į mano šeimos miegamąjį, tai įsidėmėkite, kad palikdamas žmoną žinojau, jog esu apgaudinėjamas vyras, iš kurio jau prieš metus šaipėsi visas miestas. Ar aš ketinąs paduoti į teismą savo vaikų motiną ar tariamąją motiną už svetimoteriavimą, jeigu šitoji dama net savo vaikus įtikino, jog esu pamišęs? Matote, koks tas „ir taip toliau“! Beje, nežinau, ar prisimenate: devyni šimtai aštuonioliktųjų metų pabaigoje, kai redagavote „Svarstykles“ (kultūros ir politikos savaitraštį), atnešiau jums, dar vilkėdamas austrų karininko uniformą, straipsnį: „Duokit mums tūkstantį žmonių“, ir jūs atmetėt mano pirmąjį publicistinį bandymą, motyvuodamas tuo, kad „parašyta puikiai, labai tiktų laikraščiui, bet vis dėlto, ir taip toliau...“ Matote, tas jūsų „vis dėlto, ir taip toliau“ stovi tarp mūsų daugiau kaip aštuoniolika metų ir šiuo požiūriu niekas nepasikeitė. Aš peršokau per tokį filisterišką „vis dėlto, ir taip toliau“ ir nesuprantu, kokią teisę turite jūs, remdamasis savo „vis dėlto, ir taip toliau“, grasinti man tramdomaisiais marškiniais pats nežinodamas, dėl kokių Europos interesų: moralės, šeimos, religijos, šeimos ir ideologijos mišinio, ir vis dėlto, ir taip toliau...

Daktaro Vernerio, garsaus liberalinio dienraščio vyriausiojo redaktoriaus, laisvamanio ir pagarsėjusio bedievio veidas nušvito geraširdiška šypsena,— vadinasi, akimirkai jis nusimetė kaukę ir parodė tikrąjį veidą. Jis, nors ir labai keista, prisiminė mano straipsnį „Duokit man tūkstantį charakterių, arba tūkstantį žmonių“ ir tas aštuonioliktųjų metų prisiminimas jam, matyt, buvo malonus: jis turėjo nepaprastai gerą atmintį ir pacitavo daugiau kaip trečdalį mano straipsnio, pokalbis netikėtai atšilo. Daktarui Verneriui, regis, buvo nepaprastai malonu kalbėti apie dienas, kada jis pats sau atrodė esąs impozantiškas kaip didingas švyturys istorijos tamsoje.

Nedidelė, dvokianti, žema Vernerio spaustuvė buvo purvino kiemo gilumoje, kur sklido mašinų trinksėjimas, kur trenkė derva, pelėmis ir mašinų tepalu; drėgnos sienos apipelijusios, šlapių dervuotų lentų grindys lingavo po kojomis, atrodė, jog žmogus eina per liūną, rizikuodamas nugrimzti į pelkę. Didžiulis kvadratinis langas tarsi dailininko dirbtuvėje, įkaitusi geležinė krosnelė, ant kurios kunkuliuoja vandens puodas (išblyškusi, bronchitu serganti mergina iš buhalterijos verdasi arbatą), rinkėjai su veltinėmis šlepetėmis, melsvų dūmų kamuoliai, besidraikantys iš sandėlio perdarytame kambaryje,— tokia buvo karjeros pradžia mūsų mielo daktaro Vernerio,

kuris susigraudino prisiminęs tuos vaizdus, tarytum būtų aplankęs artimo draugo kapą.

Tame drėgname dvokiančiame rūsyje daktaras Verneris, baigiantis Pirmajam pasauliniam karui, pradėjo regzti savo idėjų tinklą, savo pažiūrų, pozicijų, pasiūlymų, programų tinklą, kiekvieną penktadienį iš šios nedidelės smirdinčios spaustuvės išėjęs jo „Svarstyklių" numeris išskleisdavo savo sparnus viršum mūsų liūno, tos žalios nedidelės (viena šeštoji lapo) „Svarstyklės" svarstė iliuzijas: vienoje pusėje sidabrinis mielas varpo skambesys, skelbiantis nykiems mūsų užkampiams kilnias laisvės, vienybės, brolybės viltis, kitoje — diena po dienos vis labiau klestinti krautuvė, biznis plečiasi, prenumeratorių skaičius auga, didėja įtaka vadinamajai viešajai opinijai, plepalai apie bendroves, apie kooperaciją, apie vartotojų sąjungas, sindikatus, sąjūdžius, partijas, mases, apie visuotinę rinkimų teisę, apie rinkimus, mandatus, apie vienų mandatų pergalę prieš kitus — apie ministrų portfelius!

Vieną dieną į tą „Svarstyklių" redakciją apleistame kieme atėjo jaunas artilerijos karininkas, atvykęs per Budapeštą nuo Ukrainos sienos, barzdotas, dulkina, suglamžyta fronto miline, žvangindamas pentinais, pasikabinęs sunkų kavaleristo kardą, ir įteikė daktarui Verneriui savo, inteligento karo patirtimi pagrįstą projektą: duokit man tūkstantį žmonių, tūkstantį tvirtų charakterių!

Mūsų tikrovės pelkėje, kur stovi riebaluotas ir tirštas tarsi kraujynė vanduo, kur visi springsta savo pačių išmatomis, visi mūsų idealai apriboti sočios miesčioniškos buities: kepti viščiukai, paršeliai ant iešmo, medžiotojų stirniena su grietinėle ir bruknėmis, perkūno oželiai, fazanai, jerubės, avinėliai, kalakutai, rislingas, užpiltinės, kokteiliai, degtinė; ir, tarpstant visuotiniam girtuokliavimui, apsirijimui, šmeižtams ir paskaloms, savanaudiškai bičiulystei, pasirodo jaunas artilerijos karininkas ir reikalauja iš daktaro Vernerio ir jo „Svarstyklių" tūkstančio tvirtų žmonių; jeigu tas tūkstantis nenueis į mases ir nesuras galimybės padėti mūsų krašte humanistinės statybos pamatų, viskas liks kaip buvę, tik vietoj grafo Kueno, Tisos[5] ar P J I[6] mus valdys kiti, bet liks vampyriškų totorių ar vengrų provincijos rėmų apribota hunų laikų padėtis! Apsupti subruzdusios, neapsišvietusios, klastingos pusiau inteligentijos pulko, mes reikalaujame mažiausiai tūkstančio žmonių, įstengiančių nepakliūti į moralinius spąstus, kuriuos vienaip ar kitaip spendžia visuomeninė sėkmė, faktiškai neigianti visa, ką mes šiandien laikome idealais.

Mums, idealistams, ne idealas tapti turtingais niekšais, kurie tunka lašiniais savo pačių spąstų, kur patenkame užėmę aukštus ministrų ar bankų valdytojų postus. Tai jokiu būdu negali būti vienintelis tų kruvinų skerdynių rezultatas, toks liaudies išvadavimas nebūtų išvadavimas! Vienintelė išeitis — kelias, kuriuo einant galima sukurti laisvą šiuolaikinį žmogų, o atskleisti, sukurti pilnavertį žmogų, vis dėlto, ir taip toliau, ir taip toliau...

— Taip, „vis dėlto" — tai ir buvo kaip tik tai, kas jums netiko. Nuo keturioliktųjų ligi aštuonioliktųjų metų, užsidaręs tarp keturių savo kambario sienų, jūs jautėtės kaip beorėje erdvėje, ir visiškai pagrįstai. Aš nesakau, kad būtų buvę protingiau gaišti laiką frontuose, bet jeigu žmonės kariauja, geriau kariauti drauge su jais, nors tai būtų ir labai beprasmiška, negu vienišam gadinti nervus kambaryje, juo labiau jeigu esi liaudies tribūnas, visuomenės veikėjas, politikas, sąjūdžio dalyvis, laikraščio vyriausiasis redaktorius. Atsimenu, kad aštuonioliktaisiais metais, rodos, pavasario pradžioje (prisimenu todėl, kad kovo pradžioje buvau komandiruotas iš Ukrainos fronto ruožo į Laibacho rinkimosi punktą), jūs pasijutote pakibęs ore, be jokio pagrindo po kojomis, be bazės: bijojote brutalios centralizuotų valstybių jėgos, „žaliųjų kadrų" anarchijos ir mūsų nacionalinio autonominio vakuumo. Tada visiems pasidarė aišku, kad tasai beprasmiškas imperatoriškas karas — dar vienas pralaimėjimas istorinių katastrofų cikle, ir tos katastrofos, deja, nepraėjo be apgailėtinų pasekmių. Jūs citavote Gerceną, gerai prisimenu, kad kaip tik Gerceną, ir mano reikalavimas duoti tūkstantį valingų žmonių, kurie kaip pirmoji falanga suformuotų pirmąjį šimtatūkstantinį būrį, jums atrodė fantastiškas, nerealus, romantiškas. Provokacinis. Rizikingas. O šiandien? 1917—1918 metų karo iliuzijų romantika nukeliavo, galima drąsiai pasakyti, į tolimą istorinę praeitį, ir kas iš to išėjo? Turėjote dvi teisėtas žmonas, tris teisėtas žmonas, tris meilužes, trisdešimt tris nemalonias aferas, pirkote žmonoms perlų vėrinius, auksines apyrankes, brangius kilimus, rėmėte savo laikraštyje vienuolika įvairių vyriausybių, turite savo limuziną, savo vilą, skolų, kreditų, fondų, naujų kreditų, redaguojate populiarų dienraštį, kurį finansuoja Domačinskis, ir dėl to piktinatės, kad kažkoks paranoikas drįso jūsų finansuotoją pavadinti banditu! Žodžiu, užmigdyta sąžinė ir protas, beprasmiškas girtuokliavimas ir ištvirkavimas! Vieno jūsų teprašau. Liaukis, brolau, įkyriai pamokslavęs! Dievai tavęs nematė, brolau, su visais tavo fondais! Visam gyvenimui perkate sąžinės už

kelis kreicerius, bet vis dėlto, ir taip toliau, pagaliau kam čia kalbėti? Du pasauliai, du kriterijai, dvi logikos, du mentalitetai! Prašau manęs nesuprasti klaidingai: aš niekada nebuvau ir neketinu būti moralistu. Atvirkščiai, apie viso pasaulio moralines vertybes turiu savo, ypatingą nuomonę: man moralės klausimas yra skonio klausimas. Man atrodo, šiandien proto matas yra formos matas. Šiandien pasaulyje viskas, kas žmogiška, deformuota. Skonio stoka yra proto stoka, kas yra protinga, tas ir gyvybinga, gamtos sąlygojama, tad negali būti neharmoninga ar neskoninga. O paimkite mūsų vidutinio ar įžymaus žmogaus gyvenimo pjūvį! Viskas neskoninga! Kada tasai Domačinskis užrėkė ant manęs, kad nutilčiau, man atrodė neskoninga nutilti prieš tokį nekultūringą žmogų, kuris, be pistoleto, nepripažįsta kitų argumentų! Ir kai mano nuosava žmona po dvidešimt ketverių bendro gyvenimo metų pareikalavo, kad gailėčiausi dėl to, ko aš nelaikiau savo kalte ir dėl ko neturiu pagrindo gailėtis, pasiunčiau ją po velnių! Man nerūpi, ką aplink mane žmonės galvoja, loja ar svajoja. Visa, ką mūsų žmonės aplink mus laiko harmoninga, skoninga, dorovinga, gražu, yra bjauru, šlykštu, deformuota. Jeigu pasižiūrėsime, ką mūsų artimieji laiko lyrika, kokius tapo paveikslus, kaip gyvena, kokios politikos laikosi,— įsitikinsime, kad kiekviename žingsnyje stokojama skonio. Mūsų žmonės rūpinasi virškinimu, hemorojumi, folkloru, karjeromis, politika, galvoje mišrainė, širdyje varlės kraujas; jeigu eilinis mūsų mėsininkas ar patriotas mano, jog, be mandolinos, nėra kitų muzikos instrumentų, aš nesistebiu, bet kad tarp moralistų, kurie piktinasi manimi, sutiksiu Vernerį — nesitikėjau. Jeigu moralistas piktinasi, reikėtų tikėtis, kad jis savo nuomonę mokės pagrįsti kitokiais argumentais negu tie, kuriuos kasdien girdžiu iš kitų piliečių: paranoja, nervai, pilietinis orumas ir panašiai, visiškai nekonkretu kaip, sakysime, prietarai.

Priešingai, negu aš tikėjausi, daktaras Verneris negalėjo rasti žodžių pasiteisinimui, girdi, lengvai patikėjęs gandais apie kažkokį laikiną mano psichinės pusiausvyros sutrikimą. Po ilgos ir šiltos įžangos tasai senas nušiuręs vilkas visai praskydo: jam, girdi, nepaprastai miela, kad turėjo progos įsitikinti, jog negali būti kalbos apie kokią nors psichinę krizę, aš, be jokios abejonės, tebesu inteligentiškas, patyręs, jis visiškai supranta tvirtą simbolinę mano poelgio logiką ir nors ne visur sutinka su mano nuomone, yra toks tolerantiškas ir jaučia, kad čia eina kalba apie ilgą brendimo procesą, aš dar aštuonioliktaisiais metais iš tiesų toli pranokau tikrovę, taip sakant,

numačiau normalų mūsų progresą, ir taip toliau, ir taip toliau, bet vis dėlto jis mano, ir taip toliau...

Atrodė, kad jis iš tikrųjų įsitikino, jog šnekasi ne su pamišusiu neurasteniku, nes netikėtai paklausė visiškai konkretaus, buitiško dalyko: ar aš tikrai parduodu savo keturaukštį namą, kaip jis yra girdėjęs? Šis klausimas jį dominąs ir netrukus paaiškinsiąs kodėl.

— Taip, parduodu namą Vyskupo aikštėje už tris milijonus ir tris šimtus tūkstančių, be jokių mokesčių, jo rentabilumas septyni su puse procento.

Objektas jam žinomas, kaina prieinama, rytoj atsiųsiąs savo advokatą...

— Daktarą Hugą Hugą?

— Taip, Hugą Hugą!

— Ne. Šito pono aš nenoriu matyti.

— Galiu sužinoti, kodėl?

— Jis Domačinskio advokatas...

Jam, girdi, nepatogu, nes su daktaru Hugu jį sieja tarnybos reikalai. Bet tiek to! Verneris dar kartą patikino, jog neturėjęs nė mažiausio pikto kėslo, vadovavęsis tiktai simpatija man, kurią jaučiąs nuo sena, norėjęs man tik padėti, nors ir buvo suklaidintas, ir būsią labai malonu, jeigu mums pavyks sutvarkyti tą abiem pusėm naudingą pirkimo pardavimo reikalą, ir taip toliau... — iki pasimatymo!

— Iki pasimatymo, mielas daktare!

Per visą mūsų pokalbį apie „vis dėlto, ir taip toliau" prie gretimo staliuko už mano nugaros sėdėjo ponia Jadvyga Jesenska.

Dar koketiška keturiasdešimt septynerių metų dama, vystančio rudeninio grožio, apkūni aštuoniasdešimties kilogramų brunetė, kuri prieš šešerius ar septynerius metus turėjo labai sudėtingą bylą dėl palikimo, o aš buvau jos advokatas. Jadvyga Jesenska, savotiška sudužusio laivo keleivė, gyveno tame pačiame „Europos" viešbutyje to paties aukšto du šimtai keturiasdešimt šeštame kambaryje, ir mieste sklido kalbos, kad ji viešbutyje sudaranti draugiją rafinuotiems užsieniečiams, kuriems reikią ne tik meilės, bet ir kultūringos, gerų manierų pašnekovės. Jadvyga Jesenska buvo tris ar keturis kartus ištekėjusi, dėl jos kaltės, kaip žmonės pasakojo, įvyko kelios savižudybės, pati bandė žudytis įsipainiojusi į skandalingą kontrabandininkų kokaino aferą (vėliau teisme paaiškėjo, kad ji visai nekalta), trankėsi po užsienį, prabangiuose viešbučiuose laikė kazino, o šį vakarą

jai buvo nuobodu ir, pasilenkusi prie manęs taip arti, jog pajutau jos skruostų šilumą, paklausė savo papratimu, ar nenorėčiau sulošti šachmatų partijos?

Nuo to laiko, kai apsigyvenau „Europos“ viešbutyje, su Jadvyga Jesenska sulošiau mažiausiai trisdešimt partijų ir beveik nė vienos neišlošiau. Iš esmės nepasakysi, kad ji lošė daug geriau negu aš: mažiausiai penkiasdešimt procentų mūsų partijų iki paskutinio momento kabodavo ant plauko, bet galiausiai pralaimėdavau ir vis tokiu pat būdu — ji paimdavo antrą valdovę arba man atrodydavo, jog paims. Lošdama už mane išmaningiau, labiau susitelkusi, ji iš pat pradžių paimdavo iniciatyvą į savo rankas, bet meistriškai ir gudriai vaidindavo, jog lošia su lygiu partneriu.

Nebuvau nusiteikęs lošti. Atrodė, jog šį vakarą negalėsiu susikaupti. Buvo lietingas, nuobodus vakaras, ir Jadvyga Jesenska norėjo žūt būt ką nors iškrėsti. Nuėjome į *Tref* barą ir po šešto ar septinto viskio stiklo ji prisipažino, jog klausėsi mano pokalbio su Verneriu. Be galo taktiška viešbučio dama per keturiolika dienų nė vienu žodžiu neužsiminė apie mano skandalą, bet *Tref* bare ji pasakė, jog sutinka su viskuo, ką aš kalbėjau jos pirmajam vyrui, senam ištvirkėliui daktarui Verneriui, ypač su mano žodžiais apie moralę ir skonį. Ji labai gerai pažįstanti tą aukštai kvalifikuotų moralistų mokyklą. Turėjusi su jais reikalų kazino ir lovoje: bjauriausios kiaulės tie vadinamieji moralistai!

Po vienuolikto viskio stiklo įsitikinau, kad jos pirštai minkšti, putlūs, šilti, alkūnės šaltos kaip kamparas, garbanos šilkinės, plaukai kvepiantys, kad apskritai ji kupina malonaus žavesio, putli, apvali, intymiai susijaudinusi sena katė, gal kiek stamboka, storomis pabrinkusiomis blauzdomis, solidi, miela, sąmojinga, ir viskas baigėsi jos du šimtai keturiasdešimt šeštame kambaryje pagal viešbučio taisykles: neišvengiamas lovos girgždėjimas, vandentiekio vamzdžių vonioje gaudimas pro snaudulį ir neįdomus grįžimas į du šimtai keturiasdešimt antrą kambarį su visokiais nereikalingais daiktais: skėčiu, batais, apsiaustu, kelnėmis; žmogus tokiais atvejais nežino, kur jo skrybėlė, kur laikrodis su grandinėle, ar neužmiršo piniginės, kas nutiko kairės kojos keliaraiščiui, kur yra laikraštis, papirosai, degtukai, kaklaraištis, kur raktas; šviesa, žinoma, nedega, dūzgia liftas, kažkas ateina iš koridoriaus galo, juokinga, tam ir yra viešbutyje koridoriai, kad jais vaikščiotų gyventojai...

Tas nedidelis, bet kuriuo požiūriu nekaltas nuotykis su Jadvyga

Jesenska virto dideliu skandalu. Faktas, kad mudu vienoje populiariausių kavinių miesto centre lošiame šachmatais, sukėlė tokį mūsų moralistų bruzdesį, jog kavinėje, kuri paprastai tokiu metu — tarp dešimtos ir dvyliktos vakaro — būdavo tuščia, knibždėte knibždėjo lankytojų. Profesoriai, dekanai, asistentai, docentai, jų žmonos, ponas senatorius iš Hiperijono Balentekovičiaus gatvės ir, žinoma, Hugas Hugas,— visi pradėjo eiti į „Europos" kavinę tarp dešimtos ir dvyliktos vakaro išgerti puodelį juodos kavos su grietinėle. Vieną vakarą, prieš tai pasiuntusi į žvalgybą savo kilmingąjį anūką Sarvašį, pasirodė net senoji generolienė Akvakurti-Sarvaš-Dalska, kuri ligi tol niekada nesidomėjo valdovės gambitu mūsų didmiesčio naktiniame gyvenime. Lošti šachmatais, kada į tave nukreipti smalsūs mulkių kaimenės žvilgsniai, visa šnipinėjimo sistema, nėra labai maloni pramoga, todėl mudu su ponia Jadvyga Jesenska, bėgdami nuo tos minios, persikėlėme į *Tref* barą. Kadangi bare šachmatais nelošiama, gurkšnojome viskį. Netrukus į barą atlindo ir ponai privatdocentai, rektoriai, dekanai, asistentai ir jų žmonos, ir tartum stabligės bacila visur esantis daktaras Hugas Hugas. Viena tuberkuliozininkė ksilofonistė, pamaniusi, kad jos menas sutraukia tiek naktinio baro lankytojų, pareikalavo pakelti atlyginimą. Tada mudu pabėgome į nuošalią smuklę miesto pakraštyje, ir ten mus suuodė, pakeitėme dar penkias kavines, sugrįžome į „Europą", veltui — persekiotojai lipo mums ant kulnų su nuostabiu atkaklumu, vertu šiaip ar taip reikšmingesnio objekto. Tada aš ir ponia Jadvyga Jesenska nutarėm kiekvieną sekmadienį važinėti atviru fiakru mišių į vieną jaukią bažnytėlę aukštutinėje miesto dalyje — tai sukėlė visuotinį pasipiktinimą, kurį mūsų persekiotojai išreiškė anoniminių laiškų srautu.

Jadvyga Jesenska, sena, patyrusi anoniminių laiškų gavimo specialistė, tikino mane, jog tie laiškai plaukia iš mano žmonos, ponios Agnezos, rato. Jai dar nepakako, kad aš riteriškai prisiėmiau nebūtą kaltę, ji dar jaučia stiprų moralinį poreikį piktintis mano amoraliu, liguistu, pamišėlišku gyvenimu, kurį ji taip išmintingai paliko, kaip paliekamas skęstantis laivas. Patikėjau Jadvyga Jesenska, jog tie anoniminiai laiškai, deja, iš tikrųjų organizuojami mano ponios, kaip ir apskritai tikėjau viskuo, ką Jesenska kalbėjo apie moteris ir jų paslaptis. Jadvyga Jesenska puikiai pažino moteris ir — tai retas ir neįprastas reiškinys — giliai širdyje gėdijosi pati esanti moteris. Gal pagrindinė jos pasisekimo ir žavesio paslaptis ir buvo keistas savo niekingumo pajautimas. Ji išsitiesdavo savo bičiuliams tarsi kilimas,

atsiduodavo su nuoširdžiu kaltės pajutimu, o jeigu tat ir būdavo triukas, tai labai išmintingai sugalvotas. Jadvyga Jesenska buvo iš tų moterų, kurios lengvai užmirštamos. Dar visai jauna, gulėdama savo mergautinėje lovoje, ji degdavo iš gėdos, kad po langais slampinėja jos maži garbintojai iš šokių mokyklos ir šąla po dujų žibintais kaip gauruoti šunys. Nuo ankstyvos vaikystės ji niekino moteris, tikrai motinai jautė nesuprantamą nepalankumą ir visą gyvenimą pragyveno visiškai viena. Visos senos moterys iš jos vaikystės, kurią praleido pas senelę provincijoje, šmėkšojo prisiminimuose kaip šmėklos su naktiniais marškiniais, su žvake rankoje, kovojančios su blusomis, brazdinančios naktipuodžiais palovyje. Pamaldžių senamadiškų jos ankstyvosios vaikystės matronų viskas buvo dirbtina: kasos, korsetai, dantys, moralė ir dievobaimingumas. Krūtys suspaustos, šonai apdėti pagalvėmis, talija suveržta, įsitikinimai netikri, galvoje pelai, širdyje įtūžis. Gyvendama pas senelę, Jadvyga sykį pamatė, kaip sode po trešne stovėdama šlapinasi sau po sijonu karvių šėrikė Ana, ir tas, atrodo, paprastas ir kasdieniškas atsitikimas taip ją sukrėtė, jog nuo to laiko moters sąvoką ji visada siedavo su tuo reginiu: karvių šėrikė kartūniniu melsvu rauktu sijonu, išsižergusi virš garuojančios čiurkšlės. Toji atstumianti, baisi moteris, be biusthalterio ir padorumo, be korseto ir dirbtinio puošnumo, moteris, kuri šlapinasi, kada jai užeina noras,— štai moteris, kada ji nenešioja kaukės. Jadvygai ligi šios dienos liko liguistas bjaurėjimasis visomis apsileidusiomis, vulgariomis kaip ta karvių šėrikė moterimis.

Jadvygos mergautinių metų — šimtmečio pradžioje — aplinka buvo dar pusiau feodalinė, pusiau luominė, kone hareminė, ir ji buvo viena pirmųjų moterų, kuri, visuotiniam aplinkinių pasipiktinimui, išdrįso užsidegti papirosą viešiausioje mūsų miesto vietoje — kavinėje. Pirmieji Jadvygos Jesenskos papirosai iš tiesų buvo kažkas pionieriška laikais, kada naktį žmonės žvilgčiojo į kiekvieną fiakrą, stengdamiesi pamatyti, kas jame sėdi, kada niekas neklausė, kas tu esi ir ką dirbi, bet kas buvo tavo tėvas (didelė garbė būdavo turėti tėvą inteligentą, sakysime, raštininką ar karališkosios vyriausybės asesorių). Ir kai vieno tokio vyresniojo karališkosios vyriausybės asesoriaus daktaro Benjamino Skalinskio sūnus, teisės fakulteto studentas, dvidešimt vienerių metų jaunuolis, apimtas jaunatvės karštligės, nusišovė, kaltė dėl to jaunuolio mirties teko septyniolikmetei Jadvygai Jesenskai. Tarp velionio daiktų rasta pluoštas meilės laiškų, kuriuos

jaunasis Skalinskis rašė Jadvygai; iš jų tono, turinio, kai kurių grafiškai pavaizduotų pornografinių detalių nesunku buvo nustatyti, jog jaunuoliai palaikė liguistus, audringus, slogius fizinius ryšius. Jaunojo Skalinskio motina, ponia Liucija, kuri instinktyviai bijojo Jadvygos (kaip galimos marčios), nuo pat pirmų dienų nemėgo merginos, ir moralinės kvotos metu asesoriui Skalinskiui davė Jadvygą smarkiai kompromituojančius parodymus: kad ji dažnai lankydavosi pas juos, su savižudžiu ilgam išeidavo iš namų, o vieną kartą, netikėtai įėjusi į sūnaus kambarį, užklupo merginą sėdinčią jaunuoliui ant kelių. Jadvyga gynėsi atkakliai įsikibusi pirmųjų parodymų: ji nieko nežinanti, nė vieno iš tų kompromituojančių laiškų niekada negavusi (tai buvo įtikima — jeigu tie laiškai būtų buvę jai perduoti, jie nebūtų buvę rasti tarp velionio daiktų), nieko, apie ką rašoma laiškuose, tarp jų nebuvę ir negalėję būti, žodžiu, Jadvyga viską neigė.

Ji palaikiusi draugiškus santykius su Skalinskiais, nes jos motina artimai draugavo su ponia Skalinska. Tiesa, velionis Benjaminas jai kalbėjęs, kad išlaikęs egzaminus norėtų su ja susižieduoti, bet ji tam neteikusi didelės reikšmės, nes tasai savimi patenkintas jaunuolis jai nelabai patikęs.

Skalinskiai turėjo senamadišką pereito amžiaus devinto dešimtmečio stiliaus saloną su tamsiai raudonomis storos medvilnės užuolaidomis, kurios slankiodavo ant medinių ratukų, pritaisytų prie karnizų: kai užuolaidas atitraukdavai, ratukai barškėdavo daužydamiesi vieni į kitus tartum skeletai. Dėl tų nemalonių tamsių užuolaidų, nejaukaus tamsaus koridoriaus, kur visada trenkė prieskoniais ir tualetu, dėl tamsių poliruotų durų (jos šį niūrų butą darė dar nejaukesnį), o ypač dėl prasto aviečių gėrimo, kurio kvapas priminė išskalbtus vystyklus, dėl to paties jaunuolio, šnabždančio jai nepadorius žodžius, ji niekada nemėgo nei šio buto, nei čia lankytis, nei ponios Skalinskos, nei jokio kito žmogaus iš šios nesimpatiškos šeimos. Vieną kartą, kai ji atnešė poniai Skalinskai dovanų pyrago (motina dažnai duodavo jai nunešti iš antro aukšto į trečią šilto pyrago, apdengusi servetėle) ir kai juodu su Benjaminu valandėlę liko vieni raudonajame salone, jaunuolis ryžtingai bandė įgnybti jai į šlaunį aukščiau keliaraiščio ir atsitraukė tik tada, kai ji pagrasino, jog pradės šaukti. Jis vienu šuoliu atsidūrė prie lango, čiupo narvelį su kanarėle ir išmetė į sodą.

Klausėsi ponai moralistai jaunos mergaitės išpažinties policijos

nuovadoje ir netikėjo nė vienu jos žodžiu. Vienas toks su auksiniais akiniais liepė jai eiti į gretimą kambarį ir nusirengti nuogai. Patikrinę įsitikino, kad ji nekalta, ir paleido namo. Sutryptą, išniekintą, apspjaudytą. Taip prasidėjo jos gyvenimas, kurį ji dabar baigia ištaiginguose viešbučiuose, linksmindama rafinuotus užsieniečius. Padėtis dar labiau susikomplikavo, kai jos motina, senamadiška galvos netekusi višta (jos velionis vyras buvo provincijos matininkas, dvidešimt septyneriais metais už ją vyresnis), mėgino pulti po traukiniu, bet apalpo šalia bėgių, ir naktiniai geležinkelio prižiūrėtojai rado ją gulinčią baloje. Po to motina, neišgyvenusi nė pusės metų, mirė, o Jadvyga, išmesta iš visų vidurinių mokyklų, liko vienui viena tame miestelyje su tuopomis ir žalsvais žibintais palei rūkuose skęstantį geležinkelį, su liūdnais pasivaikščiojimais priemiesčio patvoriais, kur loja šunys ir medinės žibalinės lempos mirkčioja vienišiems praeiviams. Tamsa apgaubė juodus jos pėdsakus — ji visiškai neišmanė, ką daryti. Nuo to laiko tą miestelį ji įsivaizduoja kaip neapsakomai graudų klaidžiojimą svetimais patvoriais, ir tas vienišas, betikslis klaidžiojimas po miestelį kartojasi ir kartojasi — tris šimtus šešiasdešimt kartų nuo rudens iki rudens,— tas bergždžias klaidžiojimas virsta neįtikėtinu, paslaptingu, nuobodžiu miestelio vaizdu, beviltišku blaškymusi po tą miestelį ar po didelius miestus, apgailėtino moters gyvenimo vaizdu, gyvenimo, kuris praėjo, bet jame nebuvo nieko tokio, dėl ko būtų verta gyventi.

— O kas iš tiesų buvo? Skandalai, vien skandalai ir gėda. Prastas maistas, galvos skausmai, gimdos spazmos, nesveiki inkstai, nervai, finansiniai rūpesčiai ir rūpesčiai apskritai, meilės ir abortai (visa virtinė meilių ir abortų), bridžas prirūkytuose lošimo namuose. Bridžas su turtingomis moterimis, kurios žvangčioja briliantinėmis apyrankėmis ir vertina vienos kitas pagal perlų karolių kainą, suvytusios, išsidažiusios, išpaikintos bjaurios senos bobos, trenkiančios salsvu šlapimu, stipriais kvepalais bandančios nustelbti savo kūno nemalonų kvapą, jokio supratimo neturinčios apie kortas ir kiauras naktis kalbančios apie tarnus. Apie drebučius. Apie stalo padengimą, apie gerus užsienio viešbučius. Tos bukaprotės išsipuošusios, išsidažiusios, kaspinais ir nėriniais apsikarsčiusios žmogystos brangiais kailiais į viską aplinkui žiūri pro savo mažą blausų, purviną liguisto, šlykštaus *entre nous** požiūrio lornetą: prašom pasakyti, kas nupirko

* Prašom pasakyti (*pranc.*).

tą lapę? O tą sagę? O tą apyrankę? O vilą? O automobilį? Ir dabar — kas garbingiau? Įsigyti brangią apyrankę? Vilą? Automobilį, karietą, arklių, tarnų, laivą, brangenybių, vertybinių popierių ir tapti rafinuota dama ar nieko neturėti?

Jadvyga vilos neįsigijo, todėl laikoma lengvabūde moterimi, o jeigu gyventų nuosavoje viloje, būtų žymi dama! Ne, nėra gyvenime nieko tikra, nėra teisingų, drąsių pažiūrų. Nėra tvirtų žmonių. Viskas vien nešvarus laikraštinis popierius su dienos sensacijomis,— ir tasai kioskuose parduodamas šlamštas, kuris skaitomas išvietėje, šiandien vadinamas morale! Viskas vien purvinas viešnamis! Kas gi yra miegojimas su spuoguotais turtingais prekybininkais, kurie nuo plikšių valkatų skiriasi tik tuo, kad itin puoselėja savo hemorojų ar skrandžio opą? Jadvygos gyvenimas palengva virsta mieguistu žiovavimu, netikėjimu žmonių kalbomis, frazėmis, nuobodžiu pasakojimu, jog kadaise kažkur kažkas buvo, o šiandien telikusi sena apdaužyta gitara sendaikčių krautuvėlėje.

Eina ji purvina gatve ir jaučia, kaip į jos mintis, į polėkius, į svajones palengva ir gailiai (monotoniškai kaip rudens lietus) smelkiasi švelnus ir liūdnas senatvės liūdesys. Vis aiškiau ir ryškiau pastebi, kad žmonės aplink ją darosi vis kurtesni, skundžiasi reumatu, sunkiai kvėpuoja ir jiems kaskart sunkiau pasilenkti prie nukritusio daikto. Viskas jų išblėsę; aimanuoja dėl skolų, apkalbinėja vieni kitus, statosi keliaaukščius namus, perkasi laivus, kasyklas, vynuogynus, lošdami bridžą apsimeta susirūpinę ir skundžiasi, kad labai užsiėmę, visi šneka, kaip dirba, o iš tikrųjų nieko nedirba: lošia bridžą ir per kiauras naktis dūsauja dėl akimirkos meilės, už kurią, beje, mažai moka.

Nieko konkretaus negalvodama, vaikščioja Jadvyga Jesenska gatvėmis, žiūri į aklus, užmūrytus žalsvo dviejų aukštų namo langus, lietaus išplautomis vienišo namo sienomis slankioja pušų šešėliai, ir jai atrodo, kad šiame paslaptingame name vyksta kažkokie lemtingi, baisūs dalykai. Ji pasidarė nepatikli ir prietaringa, jai užkliūva visokios smulkmenos: kas nors tyliai praėjo pro ją guminiais puspadžiais, gurklinga moteris subliovė kaip avis, o jos gurklys kybo virš nešvarios apykaklės tarsi gyvas daiktas. Vakar vakare kažkoks vaikėzas nešėsi po jos balkonu juodai apvilktą būgną, ir ji taip susijaudino, jog net apsiašarojo. Pusiau užtraukta vieno lango užuolaida šiaurinėje gatvės pusėje sukėlė jai įtarimą, kad tame kambaryje gyvena

intrigantas ir šmeižikas, kuris kenkia jai arba jos pažįstamiems žmonėms. Vakar visą popietę galvojo apie tą nepažįstamąjį, naktį sapnavo vienuolius, ligoninės koridorių, kuriame plaukiojo žuvys ligonių marškiniais, kažkas dviem pirštais išsitraukė auksinį dantų protezą, ir ant tos metalinės pasagos užkritęs šviesos spindulių pluoštas nepaprastai ryškiai atsimušė debesyje neįžvelgiamoje aukštybėje. Šiandien nuo pat ryto ji dėlioja kortas, jai visą laiką krenta gilių valetas, vadinasi, gaus blogą žinią ar ištiks nemalonumas, o tas nepažįstamasis už pusiau užtrauktos užuolaidos, tas paslaptingas šmeižikas yra bedantis, raupuoto veido, nešioja kaučiukinę apykaklę ir pilką kaklaraištį su baltais taškučiais kaip jos senelės pęslos vištos uodega.

Ar mes visiškai žuvę, ar vis dėlto dar ne? Mes įkišti į šį beprotnamį, bet kartais atrodo, jog vis dėlto galime ištrūkti — iš tų keturiasdešimt aštuonerių purvinų metų, iš beviltiškų naktų, kada turi klausytis šalia tavęs knarkiančių svetimų nešvarių mulkių, ištrūkti ir atsidurti kažkur toli, tylos iliuzijoje, pastogėje, kuri nėra nei viešbutis, nei viešnamis, nei vienuolynas, nei redakcija, nei ministerijos kabinetas.

Niekada netikėjau kortomis, bet pasirodė, kad Jadvygos gilių valetas iš tikrųjų reiškia blogą žinią. Kelias naktis miegojome pas mane, du šimtai keturiasdešimt antrajame kambaryje, ir staiga pasigirdo beldimas. Šiurkštus, netaktiškas.

— Kas ten?

— Policija!

— Kokia policija?

— Įstatymo vardu, policija! Atidarykit!

Jadvyga, visiškai nuoga, tingėjo keltis, užsitraukė antklodę ant galvos, sumurmėjusi, jog tai kiaulystė. Atsikėliau neapsirengęs ir atrakinau duris.

— Prašom, ko norėjote?

— Ką jūs išdarinėjate? — paklausė manęs kažkieno balsas iš pustamsio, prastai apšviesto koridoriaus.

— Miegu kaip viešbučio gyventojas savo lovoj. Svetimoteriauju, jeigu jūs nieko prieš. Drįstu paklausti, kas toks būsite?

— Mes iš dorovės apsaugos policijos.

— Ak, taip? Labai malonu! Prašom užeiti! Ar reikia kokį popierių pasirašyti? O gal man iššokti pro langą? Ar stoti į Gelbėjimo armiją?

Raupléto veido vyras švarplėtais dantimis, su kaučiukine apykakle šyptelėjo, nusiėmė katiliuką ir dingo apytamsiame koridoriuje nieko netaręs. Antrasis, kuris pareiškė esąs iš policijos, akimirką stabtelėjo, pasižiūrėjo man į akis, tartum ketindamas paklausti kažko nepaprastai svarbaus, paskui pasisuko lyg nusprendęs eiti, bet vėl grįžo prie slenksčio, smalsiai apžvelgė kambarį ir nustėro suglumęs.

Jadvyga Jesenska atsisėdo lovoje, nusimetė antklodę, parodė tam tipui liežuvį ir subliovė:

— Beeee!

— Ar čia toji, su kuria miegate?

— Taip. Toji, su kuria miegu! Ir kas iš to?

Kadangi aš lėtai mąstau, tik dabar šovė mintis, jog tai gali būti provokacija.

— O kas jūs toks? Jūsų pažymėjimas?

— Mano pažymėjimą turi kolega!

— Ak, jūsų kolega! O kur yra jūsų kolega? Kur jis dingo? Būtų logiška, jeigu abu tikrintumėte, kaip žmonės miega viešbutyje!

— Jis nuėjo atsivesti policininko jus areštuoti!

— Ak, taip! Tada palaukite, kol aš apsirengsiu. Jeigu jau mane areštuos, turiu užsirišti keliaraiščius ir užsidėti skrybėlę!

Kai baigėme rengtis, nebebuvo nieko. Išėjo. Sukėliau ant kojų visus viešbučio tarnautojus,— niekas nieko nežinojo apie dorovės apsaugos policiją. Kažkokia mistifikacija. Vėliau, per ištuokos bylą su ponia Agneza, paaiškėjo, jog tai buvo advokato Hugo Hugo triukas: būdami tikri, jog aš nekaltas, ir vis dėlto bijodami, kad aš galiu nebeprisiimti kaltės, ponia Agneza, ponas baritonas ir advokatas Hugas Hugas nutarė su samdytais liudininkais pateikti įrodymą, kad aš su Jadvyga Jesenska sangulauju. Dabar bet koks mano mėginimas sutrukdyti ištuokai būtų bergždžias.

Pasipiktinęs, kad tokie dalykai darosi „Europos" viešbutyje, kitą dieną su Jadvyga Jesenska išsikėlėme į mano vilą vynuogyne. Jadvygos Jesenskos viltys pailsėti ramioje pastogėje, bet ne viešbutyje ir ne viešnamyje, išsipildė, išsipildė ir jos nuogąstavimai dėl raupléto nepažįstamojo su kaučiuko apykakle ir pilku, baltais taškeliais kaklaraiščiu. Jadvyga tam tikra prasme buvo aiškiaregė, su ja nenuobodu gurkšnoti burgundišką vyną, šnekėtis apie tai, kad žmonės kvaili, silpni ir, svarbiausia, nelaimingi, klausytis rudens vėjo raudos už langų, liepsnos traškesio židinyje, Jadvygos pasakojimų apie tai, jog

meilė yra didžiausias iš visų melų. Ji vieną vienintelį kartą gyvenime mylėjo, ir tai buvo kvailystė.

Jadvyga buvo pirmoji Vernerio žmona, kai jis dar leido „Tribūną“, seniai, dar prieš karą, kai Verneris labai sunkiai vertėsi. Tada jie gyveno dviejų kambarių bute, neturėjo tarnaitės, Jadvyga pati virė, tvarkė visą namų ūkį ir rūkė pigiausias cigaretes. Sykį ji, stovėdama virtuvėje ir kepdama sklindžius, išgirdo durų skambutį. Skambino dvidešimtmetis jaunuolis. Pasižiūrėjusi pro akutę, iš karto pamatė, jog tai vienas iš pradedančiųjų literatų, kurie atnešdavo savo rankraščius jos vyrui, „Tribūnos“ redaktoriui, provincijos garsenybei provinciniame mūsų literatūros paviljone; darydama duris nepažįstamiems jaunuoliams, ji laikydavosi oriai, kaip ir derėjo garsaus literatūrinio laikraščio redaktoriaus žmonai, kuri kepa sklindžius ir pati atidarinėja duris pradedantiesiems literatams.

Ateidavo prie tų durų nepažįstami jaunuoliai, atnešdavo pirmuosius rankraščius, įžengdavo pro tas purvinas duris į literatūrą, į šlovę, balsas jiems drebėdavo iš susijaudinimo, nes tai buvo nepaprastai pavojingas žaidimas, kuris dažnai baigdavosi ant rūke skendinčių geležinkelio bėgių, kur tik senas skuduras liudydavo, jog čia po kruvinais garvežio ratais nutrūko dar viena — kaip rašoma nekrologuose — daug vilčių teikusio talento gyvybė. Ateina ir skambina nepripažinti „daug vilčių teikiantys talentai“, rašinėja, prašo išmaldos, gerinasi kaip alkani šunys, o po kelerių metų, kai tampa vietinės reikšmės įžymybėmis, spjaudo į jos vyrą Vernerį, „Tribūnos“ redaktorių, vadina jį kretinu, nors kaip tik pro jo duris įžengė į garbės kelią, Verneris globojo silpną jų startą. Nė vienas vėliau, pagerbdamas ją, nėra nukėlęs skrybėlės, vien apkalbinėja smuklėse, kad ji nimfomanė. Ji labai gerai pažįstanti tuos rašeivas, visus mūsų kultūros ir literatūros cechų užkulisius, kur mažai mokama, skolos ir vekseliai neleidžia laisviau atsikvėpti, per daugelį metų niekas nepagarsėja, visur apgaulė ir bjaurus melas! Viskas užnuodyta, vieni kitus pjauna ir žudo!

— Redaktoriaus nėra namie! — mandagiai atsakė ji jaunuoliui, slapčia žvilgtelėjusi į jo batus, geriausiai bylojančius apie padėtį žmogaus, atnešusio savo rankraštį redaktoriui, kad jį atspausdintų, išvestų į pasaulį naują poetą, naują genijų, naują desperatą, kurio karjera baigsis, kaip baigiasi visų: prie korektorių stalo, beprotnamyje arba elgetaujant gatvėje.

To jaunuolio batai iš tiesų buvo suplyšę, kulnai numinti: stovė-

jo prieš ją vien ant padų tarsi antinas, pro kairiojo bato lopą švietė melsva dryžuota kojinė su rausvomis dėmėmis nuo išmirkusios senos, supuvusios odos. Buvo lietingas ruduo, spalio pabaiga, o tasai žmogus stovėjo prieš ją palaikiais drabužiais, visiškai sustipęs, be skėčio, be apsiausto, permirkęs kaip skenduolis.

„Kas galėtų būti tas jaunuolis, pradinės mokyklos mokytojas ar mokyklos nebaigęs mokinys?“ — pirmiausia pagalvojo Jadvyga, išvydusi prie savo durų tą mįslingą asmenį, kuris tapo didžiausio jos gyvenime nusivylimo priežastimi. Apytamsiame koridoriuje ūžė sugedęs tualeto bakelis — jis visada išsiduodavo pačiu nepatogiausiu metu,— o iš virtuvės sklido taukų kvapas, kepamų sklindžių čirškesys. Prie durų stovintis jaunuolis buvo, galima sakyti, dar vaikas: vešlūs šviesūs plaukai, žvilgsnis giedras — saulės nutvieksta žibuoklė. Nušiurusiomis drapanomis, išklaipytais prakiurusiais batais, jaunuolis atrodė gražus, tyras, iš jo sklido kažkokia keista, paslaptinga šviesa, tokia šviesa sklinda per senovinį laką iš kvatročento temperų. Priešais ponią Jadvygą stojo arkangelas Gabrielis auksu išsiuvinėta raudona tunika, atnešantis jai džiaugsmingą žinią: delne jis tiesė širdį, ant pečių jam krito šviesios garbanos, žvilgsnis — vasaros dangaus žydrumo. Tai truko tik akimirką. Juodomis ir baltomis marmuro plokštėmis išklotoje galerijoje, iš kurios atsivėrė platus vaizdas į žalią jūros įlanką, renesansiškoje prieblandoje, kada viršum slėnių ir vynuogynų skamba vakaro varpai,— toje kolonų galerijoje staiga suūžė sugedęs tualeto bakelis, ir visa fantastinė vizija išsisklaidė kaip smilkalai. Liko tikrovė: kepamų sklindžių kvapas virtuvėje, pavargusi moteris flaneliniu chalatu prie pravirų niūraus koridoriaus durų.

Jaunuolis nustebo, kad pono Vernerio nėra namie. Šiandien spalio dvidešimt antra, o ponas Verneris liepęs jam spalio dvidešimt antrą ateiti atsakymo. Jis įteikęs savo eilėraščius, jam buvo pasakyta dvidešimt antrą ateiti atsakymo.

— Nieko nežinau, pone! Prašom užeiti po pietų! Vyro dabar nėra namie! Viso geriausio!

Durys užsidarė, ir kai Jadvyga vėl atsidūrė prie kepamų sklindžių, jai visa širdimi pagailo to nuostabaus jaunuolio. „Sušlapęs, kone basas, alkanas, kodėl aš jo neįleidau, būtų bent apšilęs? Kodėl nepavaišinau sklindžiais? Nepasiūliau pietų? Ir kodėl Verneris negalėtų išspausdinti jo eilėraščių?“ — galvojo Jadvyga. Pagauta tos minties, ji puolė prie durų, tikėdamasi dar pavyti tą jaunuolį ant laiptų. Kai

vėl pravėrė duris, jis tebestovėjo toje pačioje vietoje, nuleidęs galvą, išblyškęs ir gražus lyg angelas. Buvo girdėti, kaip barbena į stogą lietus, kaip šniokščia latakuose vanduo ir švilpia kiaurai skrodžiantis drėgnas spalio pietys, o jaunuolis, kai jam buvo užtrenktos durys, pajuto, kad linksta keliai ir kojos darosi minkštos tartum iš tešlos. Jis stovėjo bejėgis prie užtrenktų durų kaip elgeta. Jaunuolį kaustė baimė, kad reikės eiti į tuščią gatvę, kur bėga upeliai ir lietaus čiurkšlės talžo prie kampo stovinčių fiakrų viršų, baimė dėl tos lemtingos spalio dvidešimt antrosios, kuri pasakys, ar jis iš tikrųjų gimęs poetu, ar ne, ir kai durys vėl atsidarė ir maloni ponia tamsiai violetiniu chalatu pasiūlė užeiti į vidų, jis pamanė, kad sapnuoja. Jis įžengė į laisvo mąstytojo, laisvės ir šviesos vėliavnešio Vernerio kambarį, kur buvo pilna knygų, statulų, paveikslų, į šiltą, jaukų kambarį su didžiuliu uždaru balkonu, kur tarpo tropikų augalai; malonioji ponia paprašė sėstis ir pailsėti, ponas Verneris turėtų netrukus pareiti.

Jis atsisėdo ir pradėjo pasakoti, kad daugiau kaip valandą stovėjęs ant lietaus priešais parduotuvės vitriną apačioje. Šalia triaukščio namo, kur turėjo butą Verneriai, buvo žaislų parduotuvė, ir jaunuolis drebančia širdimi laukė savo spalio dvidešimt antrosios, žiūrėdamas į guminius sviedinius, lakuotus garvežius ir baltą garbiniuotą pudelį rausvu kaip klouno snukučiu. Pro atviras parduotuvės duris sklindantis gumos ir dažytos skardos kvapas, mielas žaislų aromatas nuteikė jaunuolį pakiliai, o giliai slypintis, vos rusenantis jo poetiškumas suliepsnojo vasaros kaitra ir neapsakomu vasaros džiaugsmu. Džiaugsmu, kurį teikia po žalią pievą riedantys vaikiški skrituliai, kvapnūs sviediniai, raudoni dirižabliai, kubiukai, iš kurių galima sudėti senoviškus Anglijos uostus su pilku ūkanotu dangumi ir burlaiviais, linguojančiais prie molo, su juodais dūmais, virstančiais iš laivo, visu greičiu plaukiančio į Singapūrą, Borneo, Havajus... Iš žaislinių kubiukų pastatyto Anglijos miestuko parduotuvėse pilna cinamono, ryšuliai cinamono, įvairių kvapiųjų prieskonių, ananasų, mėnesienos tenai mėlynos kaip rašalas, o laivas plaukia į Singapūrą... Ir stovėdamas lietuje prieš parduotuvės vitriną, jis parašęs eilėraštį.

Jeigu ponia leistų, jis paskaitytų...

Šitaip Zvonimiras Pavlas perskaitė Jadvygai Jesenskai savo eilėraštį, šitaip spalio dvidešimt antrąją, pora metų prieš Pirmąjį pasaulinį karą Verneris atskleidė naują, daug žadantį lyriką, šitaip prasidėjo romanas, kuris baigėsi tuo, kad Jadvyga pabėgo su Pavlu.

— Nesuprantu! Su kokiu Pavlu?

— Zvonimiru Tichomiru Pavlu. *Gazette* redaktoriumi!

— Niekada nemaniau, kad Tichomiras Pavlas, *Gazette* redaktorius, rašė eilėraščius! Ar tai to paties *Gazette,* kurio skiltyse išspausdintas feljetonas apie mūsų „šachmatų partiją ištaigingiausiame viešbutyje“?

— Taip, tas pats!

— Tai tas pats Tichomiras Pavlas, kuris pirmasis išspausdino žinią „apie skandalą vieno įžymaus pramonininko vynuogyne“?

— Taip! Tas pats Pavlas, vienintelis žmogus, kurį tikrai visa širdimi mylėjau. Mudu su Verneriu priglaudėme jį, galima sakyti, kaip savo sūnų. Verneris susižavėjo juo ir, nieko nepaisydamas, reklamavo, o aš išmaudžiau jį, aprengiau, pavalgydinau; jis apsigyveno pas mus, Verneris davė „Tribūnoje“ jam techninio redaktoriaus vietą. Pavlas pradėjo laikyti egzaminus, susitvarkė. Verneris išleido jo pirmąją eilėraščių knygą, aš jį tiesiog ant rankų nešiojau, o kai keturioliktaisiais Verneris buvo suimtas, paaiškėjo, kad Pavlas įskundė, ir dėl to pas mus darė kratą. Jis buvo „Tribūnoje“ apmokamas agentas. O kai prieš keletą metų mane suėmė dėl to kokaino ir aš išgėriau kalio cianido, Pavlo *Gazette* per visą tardymą drabstė mane purvais. Jis visą savaitę spausdino sensacijas apie mane! Žmonės yra kiaulės, ir tiek!

Nepagyvenus mudviem vynuogyne nė kelių dienų, sykį švintant pažadino piktas Lordo lojimas. Kažkas beldėsi į stiklines verandos duris.

— Kas ten?

— Policija!

— Ko jums reikia?

— Atidarykit! Aš dėl prisiregistravimo!

Veltui aiškinau tam ponui, kad gyvenu savo name ir, suprantama, dėl to specialiai nesiregistravau laikydamas tai nereikalingu formalumu (juk esu užregistruotas kaip namo savininkas), bet jam labiau rūpėjo mano gyventoja negu aš, todėl užpildžiau registravimosi anketą ir palyginus lengvai atsikračiau to ankstyvo svečio. Po kelių dienų buvau pakviestas į atitinkamą įstaigą, kur man buvo uždėta triguba bauda, kiekviena po penkis šimtus dinarų. Pirma, dėl to, kad pats neprisiregistravęs, antra, kad nepriregistravęs savo gyventojos, ir trečia, kad suklaidinau valdžios organus.

Anketoje, kurią man buvo liepta užpildyti, parašiau, jog mano profesija — teisės mokslų daktaras be darbo, pasileidėlis, šmeižikas,

svetimoteris, išsiskyręs su žmona dėl savo kaltės, prie liudininkų užkluptas sangulaujant, iki šiol neteistas. Grafoje „pastabos“ pridūriau: įtartina, amorali asmenybė.

Apie Jadvygą parašiau: triguba našlė, ištvirkėlė, be aiškios profesijos, sugulovė, verčiasi pardavinėdama savo kūną. O prie „pastabų“: buvo įtariama prekiaujant kokainu, bandė nusižudyti, buvusi ištremta iš gyvenamosios vietos už amoralų elgesį, pirmoji vyriausiojo redaktoriaus daktaro Vernerio žmona.

Tuose ištvirkavimo, pamišimo ir moralinio supuvimo namuose išgyvenome su ponia Jadvyga Jesenska iki mano teismo. Paskui ji išvyko į Vieną, o aš — į kalėjimą.

VI

NUSIKALTIMAS IR BAUSMĖ

Salė, kurioje ponas daktaras Atila, kilmingasis Rugvajus, pirmininkavo teismo posėdžiui, nagrinėjančiam mano kaltę dėl keturių pono Domačinskio žmogžudysčių, buvo labiau panaši į koncertų negu į teismo. Čia susirinko visuomenės grietinėlė pasiklausyti psichopato, ligi šiol niekad neturėjusio polinkio kelti viešus skandalus, kurie ne tik verti pasipiktinimo, bet ir griežtos bausmės, numatomos įstatymų už nepavykusį mėginimą sudrumsti viešąją nuomonę.

Teismo salėje susirinko visi kaip į sensacingą premjerą: Sandineta ir Pipa, Bobis ir Robis, Mukis ir Kukis, Bukis ir Cukis, Fedi ir Medi, Bebi ir Ledi, Tekla ir Mimi, Dagmara Varagonska su senąja Akvakurti-Sarvaš-Dalska ir jaunąja Akvakurti-Mencetič-Maksimirska, žodžiu, visuomenės viršūnės, kurios turi savo nusistovėjusią konservatyvią nuomonę apie nepajudinamus patogaus gyvenimo principus, lošia bridžą, iš nuobodulio pasakoja banalius anekdotus, verda muilą, daro aferas su pašto ženklais, gamina naktipuodžius, grandines, spynas, prekiauja kailiais, prieskoniais, apskritai darbuojasi žemesniųjų gyventojų sluoksnių gerovei.

Prieš tą nelemtą teismą kiaurą naktį bluosto nesudėjau. Negalėjau įsivaizduoti, kaip pereisiu pro tuos išsirikiavusius prekybos agentus, kurie pardavinėja kaklaraiščius, rašo lotynų kalbos gramatikas, meldžiasi dievui, poruojasi kaip beždžionės, yra teisėtų santuokų ne-

teisėti vaikai ir didžiuojasi, kad neteisėti tėvai — baronai, turintys istorinius titulus, nors tie titulai nei istoriniai, nei titulai, o paprasčiausiai — tautos gėda! Aš niekada negerbiau tų savimeilių patvirkėlių, sudiržusių viengungių, kurie, turėdami daugiau kaip šešiasdešimt, vedė jaunas merginas, o dabar, pagarsėję kaip apgaudinėjami vyrai, šneka, lyg būtų pavyzdingų santuokų atstovai; tų praplikusių dinamito tiekėjų, provincijos viršininkų, statančių sau antkapius senovės graikų pavyzdžiu, tų hunų, totorių, štirijiečių, tiroliečių, Otakarų[7] ir Eulalijų. Pasąmonėje neapkenčiau jų ir tada, kai palaikiau su jais beprasmiškus darbo ryšius, kai tarnavau jiems vadinamomis savo profesijos žiniomis, vykdydamas geresnio, labiau kvalifikuoto darbuotojo funkcijas. Dabar aš atsiskyriau nuo šitos gaujos, likau vienas, ir kas man darbo dėl to sukiršinto papūgų ir varnų būrio, jei aš jaučiausi pakilęs, skrendąs vien dėl to, jog žemė išsprūdo iš po kojų? Įžengęs pro duris į salę kaip žmogus, pavėlavęs į koncertą, atėjęs paskutinis, praėjau pro pažįstamų minią, kaip einama viduriniu perėjimu pro užsėstas kėdes į savo vietą pirmoje eilėje, prie pat scenos,— galima būtų pasakyti,— į pačią garbingiausią vietą, priešais sunerimusią publiką, kuri nuščiuvo pasirodžius tarpdury pagrindiniam spektaklio herojui.

Savo vietoje, kuri banaliai vadinama kaltinamųjų suolu, radau tris *Gazette* egzempliorius. Antrajame Zvonimiro Tichomiro Pavlo redaguojamo laikraščio puslapyje po sensacinga antrašte „Ką apie save mano vienas moralistas?" buvo mano nuotrauka ir faksimilė prisiregistravimo anketos, dėl kurios sumokėjau baudą ir kurioje parašiau, jog esu ištvirkėlis, šmeižikas, sugulovas, išsiskyręs dėl savo kaltės, prie liudininkų užkluptas sangulaujant, ligi šiol neteistas, įtartina, amorali asmenybė.

Viskas buvo padaryta gana sąmojingai. Po sena mano nuotrauka (jaunimo kaukių baliuje su gitara po pažastimi ir taure šampano rankoje) įdėta anketos faksimilė atrodė kaip tikras dokumentas, liudijantis, jog asmuo, norįs kaltinti amoralumu kitus, pats yra abejotinos moralės. Tyliai apžiūrinėjau pono Zvonimiro Pavlo meną ir girdėjau, kaip už mano nugaros kvatoja visa salė. Visi šiugždino laikraščius, kuriuos kažkas buvo išdėliojęs ant kėdžių tarsi programas prieš spektaklio pradžią.

Daktaras Atila fon Rugvajus pradėjo teismo posėdį, po to buvo perskaitytas pono Domačinskio skundas, kurį pasirašęs generalinio direktoriaus juriskonsultas daktaras Hugas Hugas. Aš kaltinamas, kad apšaukiau poną Domačinskį banditu, kriminaliniu nusikaltėliu,

užkietėjusiu piktadariu, amoraliu asmeniu, kad daugeliui žmonių kartojau, jog Domačinskis banditas ir paleistuvis, nelegaliai gyvenąs su septyniomis žmonomis, turįs tris meilužes, kad ponas generalinis direktorius visiškai rimtai ketinęs mane nušauti kaip šunį, grasinęs revolveriu, ir taip toliau, ir taip toliau, ir iš to viso išeina, kad remiantis tokiu ir tokiu Baudžiamojo kodekso paragrafu, padariau nusikaltimą, kuris be jokių abejonių... ir taip toliau. „Taip, vis dėlto, ir taip toliau..." — kazuistiškai pasakytų daktaras Verneris.

Po tų visų formalumų žodžio paprašė įžeisto, apšmeižto ir pažeminto pono generalinio direktoriaus Domačinskio vardu daktaras Hugas Hugas.

Norėdamas teismą ir publiką paveikti kontrastais ir kuo labiau pabrėžti mano elgesio amoralumą ir niekingumą, ponas Hugas Hugas, pagarsėjęs oratorius, pirmiausia keliais štrichais nupiešė įžeisto asmens portretą.

— Didžiai gerbiamas teisme, prašom pažvelgti, kokia ryški individualybė yra mūsų visuomenės elito atstovas, ir jums paaiškės, koks pavojingas šis šmeižtas, ši insinuacija, šie prasimanymai, kuriuos mūsų Baudžiamasis kodeksas taip logiškai apibrėžia. Negali būti nė mažiausios abejonės, jog susidūrėme su sunkiu nusikaltimu, už kurį įstatymai numato griežtą bausmę. *Jus est ars boni et aequi* — teisė yra gėrio ir tiesos harmonija, teisė yra tobula polinkių ir įsitikinimų santarvė, todėl šią bjaurią ir labai nesveiką bylą turime nagrinėti rimtai ir santūriai, taip kaip tie, kurie skelbia nuosprendžius dorovės ir žmogaus orumo vardu, vardu idealo, viešpataujančio už erdvės ir laiko ir vadinamo tiesa.

Kas yra apšmeižtasis ir įžeistasis Domačinskis? Jis yra vienas iš žymiausių ir labiausiai gerbiamų mūsų krašto pramonininkų, vienas iš nuovokiausių, toliaregiškiausių organizatorių ir kūrėjų materialinės bazės, kuria šiais konkurencijos laikais remiasi visas mūsų tautos ūkis, visa mūsų pramonė, mūsų viltis, ekonominiu požiūriu vienintelis *raison d'être**. Ir štai šis žilaplaukis veikėjas, pradėjęs sunkaus ir įtempto gyvenimo septintą dešimtmetį, žmogus, kurio šešiasdešimties metų jubiliejų neseniai paminėjo visos institucijos, visos korporacijos, visos šakotos mūsų visuomeninio gyvenimo organizacijos, tas labiausiai nusipelnęs ir tuo pat metu kukliausias iš visų jubiliatų, ne tik entuziastingas materialinių gėrybių kūrėjas, bet ir nepaprastai

* Protingas pagrindas (*pranc.*).

daug nuveikęs visos tautos gerovei, pelnęs daugelio širdžių dėkingumą kaip kilnus geradaris; *aere perennius** gerais darbais ir humaniška veikla, kokios nežino naujos mūsų epochos metraštininkai, toji pavyzdinga asmenybė, nusipelnęs visuomenės veikėjas, praskynęs kelius ne tik kooperacijos, finansų, pramonės srityje, bet ir apskritai planingos, apgalvotos mūsų naujos, kartelių ekonominės veiklos pionierius — tas didis vyras vieną dieną buvo apspjaudytas, įžeistas, apšmeižtas ir dar asmens, kuris tarnybiniame, taip sakant, oficialiame dokumente teigia esąs „įtartina ir amorali asmenybė"!

Primesti žymiam, niekuo nekaltam žmogui sunkiausius kaltinimus, tvirtinti, kad jis užkietėjęs piktadarys, žudikas, kriminalinis nusikaltėlis, dėl savo įgimtų polinkių žudąs ir bet kuriuo momentu pasiryžęs vėl žudyti; sakyti, kad jo rankos suteptos žmonių krauju, kad jis amoralus, kad banditas, niekšas, apsigimęs sadistas, brutalus plėšikas, kad jis trypia kitų likimus, kad yra troglodita, apgavikas, ištvirkėlis, paleistuvis, tuo pat metu palaikąs intymius santykius su trim moterim, tris kartus nelegaliai susituokęs; iškoneveikti žmogų tokiais siaubingais keiksmažodžiais, kurių prasmės nederėtų aiškinti kultūringų ir gerai išauklėtų žmonių žodyne,— visa tai, didžiai gerbiamas teisme, iš pirmo žvilgsnio galėtų atrodyti kaip nesuprantama pikta mįslė, jeigu tų keiksmažodžių ir šmeižtų nebūtų paskleidęs asmuo, kuris ligi ano momento, kaip apšmeižtojo patarėjas, visai normaliai ėjo savo pilietines pareigas. Tai iš esmės absoliučiai paneigia bet kokias nepakaltinamumo ar nervų sutrikimo prielaidas.

Genialūs, altruistiški, konstruktyvūs pono generalinio direktoriaus Domačinskio darbai akivaizdūs visiems. Tuos darbus regi visi jo amžininkai ir visi jo bendradarbiai plačiausia šio žodžio prasme kone du dešimtmečius! Tuos genialius, konstruktyvius darbus, kaip ir bet kokią žmogaus kūrybinę veiklą, galima kritikuoti; jeigu žvelgtume pro padidinamąjį pykčio ir pavydo stiklą, galima būtų pastebėti ir kokių nors vos įžiūrimų trūkumų, tačiau visoje mūsų plačioje ir gražioje tėvynėje nerasi nė vieno, kuris, objektyviai įvertinęs tas puikias pastangas, nenusilenktų ir nenukeltų skrybėlės prieš žmogų, kuris tokių puikių rezultatų pasiekė pats vienas, be niekieno pagalbos, grumdamasis su prietarais, taip sakant, viską sukūrė iš nieko! Didžiai gerbiamas teisme, labai prašom mesti bent trumpą žvilgsnį į lentpjūves, į elektros stotis, į turbinas, į traukinius, prikrautus odos,

* Už varį tvirtesnis (*lot.*).

rąstų, lentų, į traukinius, kurie kiekvieną dieną pervažiuoja mūsų valstybės sieną ir tuo pačiu kelia mūsų pinigų vertę (ir, savaime aišku, mūsų gerovę), prašom žvilgtelėti į anglies kasyklas, į laivus, pilnus įvairių prekių, ir paklausti: kieno tai darbas ir kam privalome dėkoti, kad visa tai turime krašte, kur, taip sakant, prieš dvidešimt metų nieko nebuvo? Tai darbas vieno vienintelio žmogaus, kuris viską darė neieškodamas sau naudos,— nes vieną dieną investuodamas savo didžiulį kapitalą į tokią rizikingą įmonę, be jokios abejonės, turėjo būti pasiturintis, priešingu atveju kaip būtų galėjęs daryti tas investicijas, jeigu ne savo darbo, savo minimalaus pragyvenimo sąskaita? Toksai žmogus kaip Domačinskis, priklausantis aukščiausiam žmonių tipui, idealistams, kurie verčiasi pramone ne siekdami naudos, bet skatinami grynai kūrybinių paskatų (to žmogiško instinkto, kuris visais amžiais stūmė žmoniją į priekį), toksai žmogus neturi būti spjaudomas, šmeižiamas, purvais drabstomas, toks idealistas privalo gauti satisfakciją, kokios jis iš tiesų vertas: šmeižikas turi būti griežtai ir teisingai nubaustas!

Šiandien, kalbėdamas šiam garbingam forumui, siekiu vien kilnių tikslų ir noriu atkreipti dėmesį, didžiai gerbiamas teisme, kad pikti kaltinamojo žodžiai, nors kiek migloti ir ne visai konkretūs, neturėjo ir negalėjo turėti kitų ketinimų, vien parodyti, kad mano atstovaujamas asmuo yra savanaudis ir plėšrus kaip žvėris, šaudo aplink save nekaltus žmones tarsi pasiutusius šunis, grasina revolveriu savo svečiams, įgimto ir nepasotinamo gobšumo genamas kaupia turtus, skęsta amoralaus šeimyninio gyvenimo purve ir, logiška, jo gyvenimas yra egoizmo ir kriminalinių polinkių simbolis!

Kokį egoizmą galima prikišti Domačinskio veiklai? Dar vidurinėje mokykloje mokėmės logikos pradmenų ir žinome, kad žmonės mirtingi, taigi ir Domačinskis yra tik žmogus ir taip pat mirtingas, vieną dieną ir jis visus žemiškus reikalus perduos į rankas tam, kuris stovi virš visų teismų ir nuosprendžių. Ir Domačinskis vieną dieną užmerks žemiškas akis, tačiau mums jis nemirs, nes pasiliks jo darbų atminimas! Darbus, kuriuos Domačinskis paliks mums, perims nauja karta! Domačinskis, kaip žmonių elito atstovas, priklauso nesavanaudžiams materialinių gėrybių kūrėjams! Domačinskis yra miestų, plentų, užtvankų, hidroelektrinių, spaustuvių, našlaičių prieglaudų statytojas, auklėjamųjų ir labdarybės įstaigų steigėjas, jis — mūsų vargingo ir neraštingo proletariato globėjas, jis efektyviai gerina žemiausių mūsų gyventojų sluoksnių gyvenimą, jis žvaliai ir pakiliai

neša savąją atsakomybės naštą, sergsti tautos interesus kaip budri sąmonės ir sąžinės akis, jis — patriotas tauresne, idealia šio dažnai piktam vartojamo žodžio prasme, jis neaimanuoja dėl mūsų liaudies negandų, tvirtai įsitikinęs, kad gyvenime viską galima pasiekti tik atkakliomis valios ir proto pastangomis! Labai gerai žinodamas, kad ginti tautos interesus nėra kalbėti banalias frazes, bet dirbti, dirbti, tyliai dirbti užnugaryje pagal apgalvotą, vyrišką planą. Ir štai šis geradaris, šis našlaičių globėjas, šis pigių valgyklų, sanatorijų ir vaikų poilsio namų steigėjas, šis džentelmenas tikrąja žodžio prasme vieną gražią dieną buvo apspjaudytas, įžeistas, apšmeižtas, apšauktas žudiku, piktadariu, amoralia asmenybe?! Gerai sako liaudies patarlė: „Ką be garbės, verčiau be galvos!“

Ne tas, didžiai gerbiamas teisme, viešpaties akyse yra teisus, kas gyvendamas vaidino tariamą teisuolį, o tas, kas baigęs savo menką amžių, palieka gerus darbus! Šis žilo plauko sulaukęs mūsų visuomenės elito atstovas pražilo ne iš lengvo gyvenimo, jis nevedė gydomųjų arbatžolių vaistininko dukters (salėje juokas), metų metais veidmainingai nesilankstė kaip didžiausias pataikūnas, o paskui neapspjaudė savo geradario ir darbdavio; tas kovotojas *par exelence**, tas vienintelis nusipelnęs pagarbos, paprastas ir geras žmogus, viską, ką uždirbo, uždirbo garbingai, savo darbu ir talentu, ir jis turi visišką teisę reikalauti iš visuomenės (kaip organizuotos tautos ląstelės) atpildo.

Domačinskis priklauso tiems išmintingiems ir patyrusiems veikėjams, kurie niekada nebuvo politikai! Domačinskis niekada nemanė, kad politikos tikslas — gudravimas ir apsukri apgaulė, jis savo ekonominę misiją laikė svarbesne už kasdienines politines konsteliacijas. Vadovaudamasis principu, kad tikras liaudies mokytojas gali būti tik tas, kas pasiryžęs būti liaudies tarnu, tas pasiaukojantis daugiau kaip du šimtai vienuolikos įvairių draugijų narys ir įkūrėjas, garsių tautinių fundacijų narys ir globėjas, beveik visų mūsų laisvųjų miestų ir prekybos centrų garbės pilietis, tasai žmogus, daugiau kaip keturiasdešimt metų ištvermingai ir tvirtai ginantis tautos interesus, pirmose gretose kovojantis dėl nacionalinės ekonomikos stiprėjimo (kai eina kalba apie šlovę, jis — paskutinėse), kuklus ir dievobaimingas katalikas, geras patriotas, pamaldus ir nuoširdžiai tikintis, daugelio dievo namų mūsų mieste ir provincijoje donatorius, žmogus,

* Tikrąja žodžio prasme (*pranc.*).

kuris niekada nėra nieko nuskriaudęs, kuris, taip sakant, musės nėra užmušęs,— argi tasai žmogus gerai mums žinomu savo gyvenimu nusipelnė, kad būtų apšauktas užkietėjusiu piktadariu, kriminaliniu nusikaltėliu ir žudiku?

Prašom pasižiūrėti, didžiai gerbiamas teisme, į šį tūkstančių mūsų dorų darbininkų mentorių, į šį jo paties įmonių žymiausiąjį, ištvermingiausiąjį ir uoliausiąjį darbininką, į šį mūsų krašto sūnų: užkalnietį, zagrebietį, chorvatą, slovėną, jugoslavą, slavų slavą, europietį, į žmogų, kurį kadaise svetimšalių valdžios organai už politinius įsitikinimus — drąsius ir deklaratyvius — buvo atleidę iš valstybinės tarnybos; į tą garbingą vyrą, kuris plačiai žinomas ir už mūsų krašto ribų, kuris ir užsienyje yra gerbiamas, turi gerą vardą; šį genialų organizatorių pažįsta tūkstančių tūkstančiai mūsų piliečių, su juo palaiko ryšius ir bendradarbiauja keli šimtai tūkstančių žmonių — ar atsiras iš jų bent vienas, kuris per savo aklumą patikėtų, jog toksai ir toksai Domačinskis gali turėti piktadario polinkių ir kažkam grasinti pistoletu?

Šio vaišingo šeimininko namuose yra pabuvoję tūkstančių tūkstančiai žmonių, prie jo vaišių stalo per daugelį metų yra sėdėję šimtų šimtai asmenų, jo dosnumu naudojasi tūkstančiai šeimų, jo gyvenimą su pasididžiavimu visada minės visa tauta, ir kas išdrįs prikišti šiam geradariui, šiam svetingam žmogui, pasitinkančiam kiekvieną išskėstomis rankomis, šiam pavyzdingam krikščioniui, kad jis kriminalistas, piktadarys ir žudikas?

Dėl ko? Taip, didžiai gerbiamas teisme, iškelkime sau šį logišką klausimą, kad galėtume išnagrinėti visas aplinkybes, kurios atvedė mus į šią nedėkingą situaciją, prisiminkime vieną liūdną mūsų politinės praeities epizodą, nors geriau būtų, kad jis liktų užmarštyje!

Dėl to, kad prieš dvidešimt metų vieną audringą naktį šaudė į plėšikus? Didžiai gerbiamas teisme, kadangi šis tragiškas ir liūdnas atsitikimas yra vienintelis faktas, kuriuo remdamiesi mes turime nagrinėti, be jokios abejonės, piktas kaltinamojo insinuacijas pagal Baudžiamojo kodekso du šimtai devyniasdešimt aštuntą paragrafą, mano, kaip ieškovo interesų gynėjo, pareiga atkreipti didžiai gerbiamo teismo dėmesį į ypatingas šios tragedijos aplinkybes. Tai įvyko aštuonioliktaisiais metais, kada mūsų šalį buvo apėmęs chaosas, suirutė, siautėjo ginkluoti plėšikai, grėsė pavojus ne tik žmonių nuosavybei, bet ir gyvybei, ir kiekvienas gynėsi kaip sugebėjo.

Dvidešimt ketvirtas paragrafas numato, kad savigyna įstatymui neprieštarauja! Suprantama ir logiška, jog kiekvienas pilietis turi teisę gintis nuo jam gresiančio pavojaus! Ar gynimasis nuo užpuolikų yra nusikalstamas, ar žmogus, kuris vieną gūdžią rudens naktį, zvimbiant kulkų spiečiui, šovė į užsimaskavusius ginkluotus įsibrovėlius, peržengė būtinos savigynos ribas? Ar anais laikais, didžiai gerbiamas teisme, egzistavo teisėti viešosios tvarkos gynėjai, ar apskritai tomis sąmyšio ir bjaurios anarchijos dienomis kas nors gynė gyventojų nuosavybę?

Toji nepaprasta padėtis, didžiai gerbiamas teisme, kada pakvaišusios, įsisiautusios masės degino, plėšė ir naikino visa, kas pakliuvo po ranka, toji visuotinės anarchijos padėtis, kada kraujas liejosi upeliais, toji visais požiūriais maištinga, iš tiesų bjauri revoliucinė padėtis pati savaime ne tik sudarė galimybes, bet ir davė teisę, dar daugiau — įpareigojo kiekvieną stengtis atstatyti viešąją tvarką! Kas tomis liūdnomis ir grėsmingomis aplinkybėmis nuveikė ką nors viešajai tvarkai atstatyti, ne tik negali būti kaltinamas kokiu nors moralės požiūriu, bet atvirkščiai: tokius pavienius kovotojus ir anais laikais, ir šiandien reikia laikyti nusipelniusiais liaudžiai ir tėvynei! Ir jeigu mes, didžiai gerbiamas teisme, tais nacionalinio ir visuomeninio sambrūzdžio metais būtume turėję keletą dešimčių Domačinskių, tasai anų dienų sąmyšis ir akla anarchija nebūtų mūsų įstūmę į tokią aklavietę, kokioje buvome atsidūrę tūkstantis devyni šimtai aštuonioliktaisiais metais! Kokia logika ir kokia etika vadovaudamiesi galime leisti, kad šiandien būtų viešai spjaunama į veidą žmogui, kuris nacionalinės katastrofos dienomis turėjo tiek moralinės drąsos, kad stojo į kovą už tautos ir visuomenės idealus, kai tuo tarpu visa mūsų inteligentija miegojo pasyviu tariamai pažangiu miegu, miega ir dabar, o tokie morališkai nepatikimi tipai kaip kaltinamasis puola į isteriją!

Salėje plojimai.

„*Plaudite, cives*"*,— pamaniau išgirdęs garsius plojimus atviroje scenoje ir jau nė kiek neabejojau, kad visos teismo salės simpatijos ieškovo ir jo meistriško gynėjo pusėje, o tie ilgi demonstratyvūs plojimai, tiesą sakant, skirti man, sėdinčiam pirmame suole prieš visą klasę ir neišmokusiam pamokos.

Kodėl Hugas Hugas išmoko pamoką, kodėl Hugas Hugas visada

* Plokite, piliečiai (*lot.*).

moka pamokas, kodėl Hugas Hugas visada pasiruošęs, o tu bejėgiškai prakaituoji pirmame suole, šiugždeni laikraštį, skaitai Tichomiro Pavlo straipsnį apie save, apie savo amoralumą ir vėl nepasiruošęs, vėl tave klaus ir vėl nežinosi, ką atsakyti?

Taip, Hugas Hugas pirmūnas, Hugas Hugas kalikas, Hugas Hugas pataikūnas, Hugas Hugas išlaikys visus egzaminus labai gerai. Hugas Hugas, kaip aukščiausią J D I K P J I[8] pripažinimą, gaus dovanų karaliaus žiedą, Hugas Hugas bus išaukštintas ir *sub auspiciis regis**, Hugas Hugas taps geriausiu ir žymiausiu oratoriumi iš visų advokatų, Hugas Hugas už šią savo plokštelę (kuri groja visos teismo salės malonumui) gaus iš Domačinskio mažiausiai keturiasdešimt tūkstančių, Hugas Hugas privers mane sumokėti išlaidas advokatui, Hugas Hugas yra kalikas, jis sąmojingas, jis virš visko, jis šaiposi iš manęs kaip iš žmogaus, kuris vedė žioplą vaistininko dukterį ir gavo kraičio virškinimą reguliuojančių vaistažolių, o aš, varge tu mano, niekada negaliu iškalti to, kas man neaišku, o man viskas neaišku...

Daktaro Hugo Hugo kulkosvaidis toliau tratėjo ir svaidė aukščiausiojo laipsnio būdvardžius nenuilstamu preciziškai veikiančio mechanizmo tikslumu; jis taikliai apšaudė mano pilietinį nekaltumą, aplinkui zvimbė fatališkai įtikinami įrodymai, girdėjau, kaip toje moralinėje ugnyje žvangčioja Hugo Hugo iššautų tuščių frazių tūtos, kaip man pro galvą lekia smailios jo argumentų kulkos, galinčios kiaurai perverti mane kurio nors paragrafo logika, sutriuškinti vieną vienintelį, apgailėtiną ir juokingą mano argumentą: kai klausiausi Domačinskio žodžių, man visai nerūpėjo šio, be abejonės, įžymaus žmogaus objektyvi pilietinė, išorinė reputacija, bet grynai žmogiškas, vidinis, nematomas padorumas ir taip toliau, ir taip toliau...

Žmogus-megafonas Hugas Hugas, apsigaubęs advokato toga, griaudėja aukštajam forumui, kad „Domačinskis — mūsų alpinizmo, turizmo, transporto, žemės ūkio ir taninų gamybos organizatorius, Domačinskis — visų mūsų kultūros institucijų aukštas pareigūnas, Domačinskis — mūsų mokslo pažangos draugijos pirmininkas, Domačinskis užima garbingą vietą mūsų ekonomistų plejadoje šalia tokių milžinų kaip Sikirica, Milanovičius, Petranovičius ir taip toliau, ir taip toliau, Domačinskis — aukščiausių karaliaus ir imperatoriaus ordinų kavalierius, Domačinskis — bankininkas, padėjęs pamatus bankui, kur vienodai traktuojami ir stambūs, ir smulkūs indėlininkai,

* Karaliaus globojamas (*lot.*).

Domačinskis — bankų reorganizatorius naujovių ir humanizmo pagrindais, Domačinskis — mūsų pamatai, savas žmogus, skonio arbitras, kurio vardas amžinai bus susijęs su pramonės suklestėjimu; Domačinskis — išmintingas vargingiausių indėlininkų vadovas, dvarininkas, žemės ūkio specialistas, Domačinskis — pavyzdingas vynuogininkas, automobilizmo pionierius, Domačinskis — aktyviausias kovotojas dėl elementaraus mūsų ekonomikos lygio, Domačinskis — realistas, Domačinskis puikiai atstovauja mūsų šaliai užsienyje didžiausiuose prekybininkų, pramonininkų ir bankininkų forumuose, tarptautinėse komisijose gina tautos prestižą kitokiais argumentais ir kitokiais metodais, negu įsivaizduoja pusiau raštingi, atsilikę provincialai inteligentai prie vyno taurės verandoje, manydami, jog melu ir bjauriais šmeižtais galima išmušti iš kūrybinio kelio tokių plačių užmojų žmogų kaip Domačinskį. Argi gali Domačinskį, tokių grandiozinių žygių iniciatorių, veržlų kaip viesulas žmogų, kuriam užtikrinta vieta mūsų ekonomikos istorijoje, tą nuostabiai universalų ir monumentalų monumentalių darbų kūrėją, kuris gyvenime nieko taip neapkenčia kaip tuščių frazių, argi tokį Domačinskį gali sutrikdyti tušti žodžiai, pasakyti kažkokio nežinomo, sutrikusio, apkvaišusio valdininko, kuris pats save vadina ištvirkėliu ir paleistuviu, kuris viešai bendrauja su visiems žinomomis pasileidėlėmis ir to nesigėdi?“

Stovėdamas be jokio skėčio toje krušoje, tikroje frazių liūtyje, jaučiau, kaip mane neša superliatyvų srautas, kaip virsta ant manęs melo ir kvailysčių lavina, kaip su baisia jėga mane bloškia žemyn idiotiškos retorikos krioklys. Daktaro Hugo Hugo negailestingai demaskuotas, pastatytas į vietą, kurią šioje visuomenėje visada ir turėjau (nereikšmingas apmokamas tarnautojas), nuogas ir visų paniekintas kaip šmeižikas ir ištvirkėlis, jaučiau, kad man ir mano mažai guminei valtelei neišvengiamai gresia nelabai garbinga katastrofa. Jaučiau, kad plaukiu, plaukiu, mane neša dumblinas vanduo, traukia didžiulis logikos, prietarų, viešosios opinijos, teismo proceso pasekmių srautas, o ten toli plaukia kunigaikščio fregata, didingai plazda jos pergalingos vėliavos ir purpurinės burės, plaukia visa flotilė superliatyvų apie Domačinskį: „Domačinskis kaip admirolas, Domačinskis kaip lordas protektorius, jo laivai gabena į Persiją skardinius dubenis ir naktipuodžius; prikrauti įvairiausių prekių vagonai — jo; bankai, miestai, šviečiančios reklamos — vis jo, Domačinskio vyšnių brendis, Domačinskio muilas, kaminai, garlaivių dūmai, garvežių dūmai,

galingų vilkikų dūmai, mašinų dundesys, diržinių pavarų triukšmas, sirenų kauksmas, spauda, speciali *Gazette* laida: Domačinskio šmeižikas nuteistas aštuoniems mėnesiams griežto režimo kalėjimo, speciali laida. Domačinskis — daktaras Hugas Hugas — Domačinskis"...

Mano nusikaltimas — garbės suteršimas (be abejonės, „suteršiau garbę kitam asmeniui"), baudžiamas metais kalėjimo arba dešimt tūkstančių dinarų pinigine bauda! Būtų geriausia, jeigu fon Rugvajus priteistų man sumokėti tuos dešimt tūkstančių, bet fon Rugvajus yra Akvakurti-Sarvaš-Dalskos seserėnas, jis neskirs man piniginės baudos, jis priteis man kalėjimo, nes bausmės rūšis priklauso nuo jo laisvos valios, o jo laisva valia, be jokios abejonės, bus tokia laisva, kad priteis atimti man laisvę mažiausiai aštuoniems mėnesiams... Apšaukiau Domačinskį žudiku, banditu, kriminaliniu nusikaltėliu, amoraliu tipu, sakiau, kad norėjo mane nušauti, buvo išsitraukęs revolverį ir tik paskutinę akimirką jam buvo sutrukdyta — kalbėjau tai ne kartą daugeliui asmenų, visi liudininkai nurodyti; padarytas nusikaltimas — įžeistas žmogus, aš, be jokios abejonės, įžeidžiau kitą asmenį, tai yra poną Domačinskį, negerbiau jo kaip dera — to nepaneigsi, reikia būti nuosekliam ir blaiviai žiūrėti į šį faktą. Dabar tai jau ne privatus pokalbis su žmonėmis, kurie čia pašaukti kaip liudininkai, dabar jau vyksta lošimas prie žalio stalo, akivaizdoje kilmingojo pono Rugvajaus, kuris sėdi už nikeliuoto kryžiaus ir varsto mane savo skvarbių, šaltų kaip žuvies akių slidžiu, sakytum seilėtu žvilgsniu, jo pensnė blykčioja už kryžiaus, ant kurio kabo geltono vario Kristus. Aš Kristaus nematau, tik jo rankų trikampį kontūrą: dvi juodas linijas baltoje ryškioje šviesoje, kuri plūsta pro langą į tvankią, žmonių prisigrūdusią salę! Kaliošų, kvepalų, moterų, dervos, anglies kvapai. Lauke šlapdriba. Krenta sunkios šlapios snaigės, pro langą praskrido balandis, jo sparnų šnaresys buvo girdėti salėje, kur Hugas Hugas be atvangos loja apie Domačinskį; lauke pavasariu dvelkia vasario oras, nuo stogų latakais bėga vanduo, iš gatvės sklinda merginų juokas, o nuo aukšto platano, ant kurio dar laikėsi geltoni sutrūniję lapai, atitrūko šlapio sniego plakas, ir šios mažos vasario lavinos išsigandę žvirbliai čirškėdami išsisklaidė į visas puses tarp šakų tarsi juodos kartečės skeveldros.

Daktaras Hugas Hugas sako, kad dėl mano išpuolio negalį būti jokių diskusijų — žmogaus įžeidimas. Du šimtai devyniasdešimt septintas paragrafas skelbia: kas įžeidžia kitą asmenį, baudžiamas! Taip! Tačiau du šimtai devyniasdešimt aštuntame pasakyta: kas nedera-

mu elgesiu ar neteisėtais veiksmais sudarė pretekstą kitam asmeniui jį įžeisti...

Ar manęs neišprovokavęs tas trogloditas?

Taip, be abejonių!

Aš jį įžeidžiau, nes prie to mane privedė įžeistojo elgesys! Pirma, jis nušovė tuos žmones, antra, didžiavosi savo niekšinga žmogžudyste!

Taigi įžeidimas buvo provokacijos rezultatas, tiesa, moralinės, bet provokacijos! Bylą galima būtų nagrinėti remiantis trys šimtai vienuoliktu paragrafu: „jeigu kaltinamasis įrodo savo tvirtinimus, nebaudžiamas kaip šmeižikas, bet gali būti nubaustas už įžeidimą!" Domačinskis norėjo nušauti mane kaip šunį. Jis pareiškė, kad nušaus mane kaip šunį, apgailestavo, jog nenušovė manęs kaip šuns, jis išsitraukė revolverį, iš tikrųjų norėdamas nušauti mane kaip šunį, tą gali patvirtinti liudininkai...

Kokie liudininkai?

Tie didžiai mokslingi galiūnai, kilmingi apsišvietėliai, brangūs ir teisingi mūsų artimi — liudininkai? Šiuo momentu buvo nereikalinga sakyti teisybę. Netinkamas metas. Protingiau patylėti.

Tokios nuomonės buvo mano žmona Agneza, ministras Markas Antonijus Javoršekas, pašto ženklų ministras ponas Harambaševičius, verneriškos „vis dėlto, ir taip toliau" nuomonės, taip mano ponai daktaras Hugas Hugas, fon Rugvajus, Akvakurti-Dalska, taip maniau ir aš ligi penkiasdešimt dvejų metų, ir kas man, tiesą sakant, iš to, kad lioviausi galvojęs pagal tą pačią schemą?

Tiesą, bet kokią tiesą, reikia sakyti padoriai, europietiška maniera, kaip liepia ir leidžia įstatymas. Sakyti tiesą įžeidžiama forma — tolygu sakyti tariamą tiesą, sąmoningą netiesą arba tiesiog akivaizdų melą, kaip, pavyzdžiui, kad Domačinskis nušovė keturis žmones. „Kaltinamasis, be abejonės, sąmoningai norėjo įžeisti kitą asmenį", — tvirtina Hugas Hugas.

Aš, žinoma, negaliu įrodyti, kad Domačinskis iš tikrųjų ketino mane nušauti, negaliu įrodyti, kad iš tikrųjų jis išsitraukė revolverį, apskritai aš negaliu įrodyti jokios Domačinskio kaltės, nes Domačinskis nėra žmogus, nėra konkretus asmuo, tai sąvoka, vaizdas, visuomeninių santykių sąlygojama padėtis, todėl kokia prasmė ginčytis su patrankomis, arsenalais, laivais, kaminais, patentuotomis vinimis, su naktipuodžiais, kurie eksportuojami į Persiją? Būsiu nubaustas pagal trišimtą paragrafą „be jokių diskusijų", kaip sako ponas dak-

taras Hugas Hugas. „Kas, sąmoningai norėdamas įžeisti kitą asmenį, skleidžia gandus apie to asmens nusikaltimus, kurie arba teismo dovanoti, arba negalioja dėl senaties, baudžiamas iki šešių mėnesių kalėjimo arba pinigine bauda iki penkių tūkstančių dinarų".

Norėdamas nuplėšti Domačinskiui šlovę, apkaltinau jį padarius nusikaltimą, nors iš tikrųjų jo poelgis nebuvo nusikaltimas, bet žygdarbis, kuriuo jis nusipelnė tautai, ateities kartoms, visai tėvynei; tą audringą naktį jis pasirodė esąs tikras pranašas, numatė, kuria kryptimi eis Europos politika; dėl to jis nebuvo patrauktas į teismą, jam nebuvo priteista bausmė ir nebuvo dovanota, nes niekuo nenusikalto, tiktai aš jam primečiau nusikaltimą, kurio jis nepadarė, todėl būsiu nuteistas pagal trišimtą paragrafą.

Negalima primesti žmogui nepadaryto nusikaltimo, tai nesąžininga, juo labiau kai primetamą nusikaltimą iš tikrųjų reikia laikyti žygdarbiu, taip sakant, istorinės reikšmės įvykiu. Jeigu baudžiama už mėginimą primesti kitam nepadarytą nusikaltimą, kaip reikia bausti tą, kuris nusikaltimu nori paversti žygdarbį, didvyrišką poelgį, pastangas atstatyti viešąją tvarką, kovą su anarchija! Be abejo, aš būsiu neteisus ir pagal trys šimtai pirmą paragrafą: „Kas šmeižia kitą asmenį, teršia jo garbę, kenkia geram vardui ar kreditui, baudžiamas kalėjimu. Jeigu šmeižikas sąmoningai norėjo suteršti kito asmens gerą vardą ar pakenkti jo kreditui, baudžiamas šešiais mėnesiais griežto režimo kalėjimo". Šmeižtas — tai netiesa, šmeižtas kenkia geram vardui, kreditui, o kadangi Domačinskis jokiu būdu nelaikomas keturių žmonių žudiku, apgailestaujančiu, kad nenužudė manęs — penkto, kadangi Domačinskis nėra kriminalinis nusikaltėlis, bet tautinis veikėjas, mūsų ekonomikos globėjas ir taip toliau, tai melagingas tvirtinimas, kad jis mane norėjo nušauti kaip šunį ir kad buvo išsitraukęs revolverį, iš tiesų gali pakenkti geram jo vardui ir šlovei, gali sukelti įtarimą, kad aktyvus politinis kovotojas tikrai yra keturių žmonių žudikas ir norėjo mane nušauti kaip šunį. Iš viso to aiškiai matyti, jog aš tikrai kėsinausi į jo šlovę, gerą vardą ir taip toliau, ir taip toliau, ir taip toliau... taigi esu vertas bausmės, tai logiška, tai atitinka visas to velniško lošimo taisykles. Taip man ir reikia! O kam sėdau prie to prakeikto juridinio stalo lošti su daktaru Hugu Hugu, jeigu nemoku?

Iš Hugo Hugo prakeikto automato lėkė kulkos: „Domačinskis, Domačinskis, Domačinskis, ekonomika, šlovė, geras vardas, didvyriškumas, etika, anarchija, paragrafas, paragrafas, Domačinskis, pa-

ragrafas, geradarystė, humanizmas, *dolus eventualis, animus iniurandi, Beleidigung, offensio, Verleumdung, calumnia, delictum sui generis, la vie privée doit être murée, animus laedendi, Schmähung, ratio legis, delictum continuatum, diffamatio**, šmeižtas, garbė, Domačinskis, įstatymas, paragrafas, paragrafas, Domačinskis“... Klausydamasis to teisės automato, kuris taip smarkiai spjaudėsi svariais argumentais, jog visa teismo salė prisipildė įrodymų, paragrafų, aplink mane kaltinamųjų suole susikaupė toks kalnas šmeižtų, nusižengimų, melo, įžeidimų, netiesos, kriminalinių nusikaltimų, amoralumo, degradacijos, pamažu pradėjau jausti, kaip mane užverčia šio duobkasio kastuvas, kaip jis mane laidoja mano paties moralinio supuvimo kape, kaip krenta grumstai ant mano vargano karsto, dun dun kaskart vis didesni, dun dun vis sunkesni, kaip man vis sunkiau darosi alsuoti po ta našta, kaip grimztu į bjauraus savo amoralumo liūną, kaip skęstu purvyne. Pažvelgiau į dangų. Aukštai viršum platanų buvo pilka, viskas pilka, snigo vis smarkiau, vis ramiau, vienodais dribsniais, salė ėmė kilti aukštyn tarsi liftas, ir aš kilau drauge su juo, toli mieste skambėjo varpai, o šalimais siuvimo mašina siuvo man mirties drobulę, tra ta ta, tra ta ta, pa-ra-gra-fas, tra ta ta, viskas taip įkyru, tie kvepalai, ta Akvakurti, Hugas Hugas, Domačinskis, *delictum continuatum, la vie privée...*

— Alio, alio, pone daktare! Atrodo, kad jūsų sąžinė visiškai gryna, jeigu taip ramiai miegate kaltinamųjų suole! Teikitės laikytis padoriai, kitaip būsiu priverstas teismine nuobauda priminti jūsų pareigas! Ką jūs čia demonstruojate?

Juokas salėje.

Mane pažadino daktaro Atilos, kilmingojo Rugvajaus, balsas, ir aš pakėliau galvą:

— Prašau?

Juokas salėje.

— Nėra ko prašyti, koks čia dabar „prašau“, čionai vyksta teismas, pone daktare! Teisme nedera miegoti.

— Ko pageidaujate?

— Ko pageidauju? Kche! Trečią kartą klausiu, ar norite atsakyti

* Intrigos, neteisingumo dvasia, įžeidimas, neapykanta, šmeižtas, tiesos iškraipymas, tam tikras teisės pažeidimas, asmeninis gyvenimas negarsinamas, griovimo dvasia, plūdimas, įstatymo prasmė, nuolatinis teisės pažeidinėjimas, šmeižtų skleidimas (*lot., vok., pranc.*).

į ieškovo advokato kalbą? Prašom susikaupti! Čia ne mokykla, kur galima snausti suole. Suaugęs žmogus taip nesielgia!

Garsus darnus juokas salėje grąžino mane į tikrovę.

— Ak taip! *Diffamatio, ratio legis, calumnia,* Hugas Hugas, Domačinskis! Atleiskit, nenorėjau nieko demonstruoti!

— Pone daktare, aš jūsų nesuprantu! Gal jūs tikitės išlįsti sausas iš šios aferos, apsimetęs nepakaltinamu? Gal norite, kad, remdamasis du šimtai penkiasdešimtu paragrafu, iškviesčiau psichiatrą?

Juokas salėje.

— Kodėl psichiatrą? Jeigu kam nuobodu, tai dar nereiškia, jog jam reikalingas psichiatras! Prašom klausti...

— Ar jūs norite atsakyti į ieškovo advokato kalbą? Paskutinį kartą klausiu! Jokių pokštų aš nepakęsiu, įsidėmėkite! Teikitės atsistoti, kada kalbate su manim! Kche!

Iki šios akimirkos aš tikrai neturėjau jokio noro kalbėti. Jeigu teismui nebūtų pirmininkavęs tas antipatiškas Atila, kilmingasis Rugvajus, būčiau laikęsis savo nusistatymo: nesakęs nė žodžio, visiškai neprotestavęs prieš priteistą bausmę, trumpai šnekant, suvaidinęs pasyvų kvailį, kuris, nors savo kaltės nesuvokia, „bet vis dėlto, ir taip toliau“ sutinka su viskuo. Tačiau tas Atila, kilmingasis Rugvajus, sėdintis anapus nukryžiuotojo ir žalios gelumbės, sūnus kilmingojo Arpado Rugvajaus, vengrų klubo vicepirmininko ir vietinės geležinkelio draugijos pirmininko (per parlamento rinkimus, kaip Kueno statytinis, jis įsakė sušaudyti dvidešimt septynis rinkėjus ir šitaip laimėjo balsų daugumą), Atila, Arpado sūnus, kuriam prieš pusmetį atsakiau vyriausios dukters Agnezos ranką, tas kilmingas ponas, prisipažįstu, sunervino mane vos pasirodęs už stalo. Turėjau teisę pagal dvidešimt aštuntą ir trisdešimt pirmą paragrafą reikalauti, kad atstumtasis pretendentas būtų nušalintas nuo bylos nagrinėjimo, nes jis norėjo ne tik mano dukters rankos, bet ir keturių aukštų namo Vyskupo aikštėje, o aš nedaviau nei Agnezos, nei namo visų pirma dėl to, jog jo nepakenčiu, o antra — nenorėjau, kad mano anūkai būtų Atilos vaikai ir dar Arpado anūkai. Pasiteiravau savo pirmagimės, kokie jos santykiai su tuo Atila, ar čia nebūsią meilės ar ko panašaus, ir paaiškėjo, kad manoji vaistininko anūkė (sociališkai ribota kaip ir jos ponia motina) visiškai jam abejinga. „Tam antipatiškam tipui rūpi keturaukštis mūras, o ne meilė“,— atsakė ji man. Jeigu ponas Rugvajus nebūtų manęs išstatęs visos šios garbingos draugijos pajuokai (tam jis turėjo pagrindo, nes aš tos Hugo tirados metu

iš tiesų buvau valandėlę užsnūdęs), jeigu jis nebūtų manęs išprovokavęs savo pikta pastaba, girdi, aš noriu išsisukti nuo atsakomybės, apsimetęs nevisapročiu apsnūdėliu, kuris neatsako už savo veiksmus, būčiau dėl nieko neprieštaravęs. Domačinskio advokato sugniuždytas, sumaltas į smulkių juridiškų pelenų saują, būčiau leidęsis, kad mane išbarstytų į visas keturias pasaulio šalis ir mano žemiškomis dulkėmis nusausintų klasikinį teismo nuosprendį, pasirašytą tirštu rašalu žmonių kvailybės, kurioje skęstu kaip sena nusikamavusi musė rašalinėje. Šios garbingos publikos juokui buvau visiškai abejingas. Jaučiausi esąs pranašesnis už tą rinktinę gaują, tas aristokratiškas šiukšles, kaip jaučiasi žvėryno beždžionės už grotų, kada į jas spokso žmonės, išdarinėdami beždžioniškesnes grimasas negu jų uodegotieji giminaičiai. Tačiau kai Atila, kilmingasis Rugvajus, pašaipiai timptelėjo man už ausies tartum uodegotą idiotą, kai pradėjo kalbėti su manimi tartum su besmegeniu paralitiku bepročių ligoninėje, į jo įžūlų pamokomą toną atsakiau įnirtingu pasipriešinimu. Supratau, jog neleisiu, kad mane įžeidinėtų tas trumparegis spuoguoto veido tipas su pelenų spalvos taškuotu kaklaraiščiu (kaip vištos uodega, kurią sapnavo Jadvyga Jesenska). Niekada nemėgau šokinėti nuo aukšto tramplino, bet tuo metu nėriau nuo penkiasdešimt antro savo gyvenimo patirties aukšto, tarsi kišenėse būčiau turėjęs po tris parašiutus.

Galima sakyti, tiesiog sadistiškai jausdamas savo orumą, saugomą Baudžiamojo kodekso du šimtai dvidešimt devinto paragrafo, ponas Atila, kilmingasis Rugvajus, suirzusio karininko tonu garsiai ir energingai pakartojo, kad aš atsistočiau.

— Stokite, atsakinėti privalote stovėdamas! Ar supratote mane? Įspėju, kad nederamas jūsų elgesys trukdo nagrinėti bylą! Supratote?

— Klausau!

— Klausiu, ar supratote kaltinimą?

— Taip!

— Ar prisipažįstate kaltas?

— Prisipažįstu, kad kalbėjau kaltinime nurodytus žodžius, kuriuos taip gražiai citavo ponas daktaras Hugas, bet kaltas nesijaučiu.

— Tai kas gi čia dabar? Norite atsakinėti ar ne? Taip ar ne?

— Ir taip, ir ne! Arba nei taip, nei ne!

Juokas salėje.

— Štai matote? Girdite! Publika juokiasi iš jūsų!

— *Vox populi, vox dei!** (Pamaniau balsu. Nieko. Vis tiek.)

Juokas teismo salėje.

— Dar kartą įspėju, kad laikytumėtės padoriai, kitaip būsiu priverstas skirti jums teisminę nuobaudą! Ar supratote mane? Jums suteikiamas žodis! Prašom!

— Na ką gi, jeigu jau taip, prašom! Norėdamas išlaikyti prieš mane kalbėjusio oratoriaus stilių, pradėsiu klasikine citata, kad ir: *lex est quod notamus!***

— Ką jūs turite galvoj? — nutraukė mane iš pirmo sakinio Atila, kilmingasis Rugvajus, remdamasis savo karališkuoju du šimtai dvidešimt devintu paragrafu.— Ar visą teisę?

— Ne, turiu galvoje prieš mane kalbėjusio oratoriaus logiką, didžiai gerbiamas teisme! Ponas daktaras Hugas Hugas mano, kad jo samprotavimai yra įstatymas. Tą ir turėjau galvoje, sakydamas *lex est quod notamus*! Bet pono Hugo samprotavimai nebūtinai turi būti įstatymas man! Labiau negu ieškovo pono advokato logiką aš vertinu Seneką, kuris, apverkdamas Pompėją[9], labai subtiliai pastebėjo, kad net Pompėjo toga dengia ne visada švarias kelnes. *Magni nominis umbra****. Ir didžiausio genijaus šešėlis yra tik šešėlis!

Kad ir koks menkas, tiesiog pasigailėjimo vertas atrodyčiau šiuo metu, niekad nemaniau, kad teisme per savo bylą kalbėsiu taip patetiškai — su toga, su koturnomis, vos ne hegzametru. Ir jeigu galima prieš mane kalbėjusio pono generalinio direktoriaus Domačinskio advokato pono daktaro Hugo Hugo meistriškai kalbai formos požiūriu ką nors prikišti — tai nebent tą, kad šis impozantiškas pašlovinimas sugiedotas ne eilėmis. Ditirambai reikalauja eiliuotos formos.

— Ponas Hugas Hugas keliais bruožais taip meistriškai apibūdino tą įžymų pilietį, pateikė mums tokį teisingą, neiškreiptą to patricijaus portretą, jog šioje teismo salėje, manau, neatsiras nė vieno žmogaus, kuriam dabar neiškiltų aiškus, tiesiog perregimas vaizdas šio didžio vyro, galima sakyti, neabejotinos istorinės reikšmės reiškinio, pono Domačinskio vaizdas.

Sužinojome, kas yra ponas Domačinskis! Jis — miesto galva, inžinierius, jubiliatas, idealistas, realistas, altruistas, mecenatas, mentorius

* Liaudies balsas — dievo balsas (*lot.*).

** Įstatymas yra tai, ką mes laikome įstatymu (*lot.*).

*** Garsaus vardo šešėlis (*lot.*).

ir protektorius, globėjas ir užtarėjas! Jis — veikėjų veikėjas, kelių šimtų draugijų įkūrėjas, pirmininkas ir narys, liaudies tarnas, liaudies mokytojas, tautos gerovės ir šlovės gynėjas, jis didžiausias iš didžiausių, plejada tarp plejadų, trisdešimt tris kartus idealistas, realistas ir altruistas, mentorius ir lordas protektorius, jis — svetingiausias šeimininkas, pavyzdingiausias krikščionis, alpinizmo organizatorius ir savas žmogus! Nežinau, ar yra žemės rutulyje koks tamsuolis, kuris galėtų po tokios įtikinamos didžiai gerbiamo prieš mane kalbėjusio oratoriaus kalbos suabejoti, kad ponas Domačinskis nėra savas žmogus, kad mūsų krašte tokių žmonių reik su žiburiu ieškoti? Arba kad Domačinskis nėra idealistas, altruistas ir mūsų alpinizmo organizatorius? Ar yra toks analfabetas, kuris nežinotų...

— Turiu jus įspėti, pone daktare, jog tai nesusiję su byla! Teikitės nenukrypti nuo temos.

— Jeigu man neleidžiama baigti savo kalbos pirmojo sakinio, manau, jog visas lošimas beprasmiškas!

— Atsiprašau, čia joks „lošimas", supratote? Aš čia sėdžiu ne dėl to, kad klausyčiausi jūsų sąmojo, supratote? Tai demonstratyviai miegate, tai niekus kalbate! Paskutinį kartą įspėju! Nenukrypkit nuo temos, jums suteikiamas žodis!

— Antrą kartą suteikiate man žodį ir antrą kartą tvirtinat, jog aš jį turiu, iš tikrųjų antrą kartą iš manęs jį atimate, taip kad aš jo ir neturiu! Kaip aš galiu šio garbingo forumo akivaizdoje susiremti su prieš mane kalbėjusiu oratorium, jeigu man draudžiama kalbėti apie įžeistą ir apšmeižtą ieškovą? Juk aš negaliu gindamasis patetiškai sakyti, jog esu „žilaplaukis jubiliatas" arba „mecenatas", arba „idealistas", „protektorius", nes nieko nesu protegavęs ir nesu šventęs jokio jubiliejaus! Žinoma, labai gaila, bet taip yra! Taigi nesu „jubiliatas", o Domačinskis, kaip tvirtina ponas daktaras Hugas Hugas, yra „jubiliatas"! Aš nesu nei „inžinierius", nei „fabrikantas" — Domačinskis yra „inžinierius" ir „fabrikantas", bet jis nėra teisės daktaras, o aš esu! Bet ką apskritai gali įrodyti faktas, kad aš nesu tas, kas jis yra, sakysim: pavyzdingas patriotas, alpinizmo organizatorius, svetingas šeimininkas, savo svečiams grasinąs revolveriu ir apgailestaująs, kad jų nenušovė kaip šunų!..

— Tai netiesa, to Domačinskis jums niekada nėra pareiškęs! Tai viena iš jūsų melagysčių! Jūsų prasimanymas! — įsiterpė į mano kalbą pasipiktinęs Hugas Hugas.

— Palaukit! Klausydamasis jūsų daugiau kaip dvi valandas, taip

tyliai sėdėjau, jog net užmigau ir pažeidžiau šių garbingų namų tvarką, todėl manyčiau, kad ir jūs privalėtumėt taip elgtis! Galite ramiai miegoti, man tai nekliudys, bet prašom atsižvelgti į tai, kad polemizuoju su jumis be advokato. Šauksmais manęs neįtikinsite! Aš neketinu atsiimti nė vieno savo žodžio: *nescit vox missa reverti!** Aš laikausi savo pareiškimo! Tik norėčiau paaiškinti, kaip apskritai prie to prieita ir kodėl aš neketinu atsiimti nė vieno savo žodžio, bet man, tiesą sakant, to padaryti neleidžia abi pusės.

— Kokios abi pusės? — užriaumojo ant manęs ponas daktaras Atila, kilmingasis Rugvajus, tartum prieš jį būtų stovėjęs nepataisomas vagis.— Ką turite galvoje, sakydamas „abi pusės"?

— Didžiai gerbiamą teismą ir gerbiamą ieškovą!

— Būtų protingiau, jeigu nenukryptumėte nuo bylos!

— Gerai, nenukrypsime nuo bylos! Bylos esmę sudaro kaltinimas dėl garbės įžeidimo pagal Baudžiamojo kodekso du šimtai devyniasdešimt septintą ir trišimtą paragrafą ir dėl šmeižto pagal trys šimtai pirmą paragrafą, apie tai aš ir kalbu. Labai prašom. Ieškovo advokatas yra ponas Hugas Hugas, ginuosi — aš pats! Norėdamas paaiškinti priežastis, dėl kurių kaltinamasis įžeidė ir apšmeižė ieškovą, aš neišvengiamai turiu kalbėti apie apšmeižtojo ir įžeistojo asmenybę! Kodėl kaltinamasis įžeidė ir apšmeižė ieškovą, jeigu tam neturėjo absoliučiai jokio pagrindo? Girdėjome, pasak advokato, kad ieškovas yra septyniasdešimt septynių tūkstančių gražiausių epitetų junginys ir, jeigu aš gerai supratau, ponas Domačinskis yra ne kas kita kaip puikus *epiteton ornans***, kuris turi paprasto žmogaus pavidalą, o iš tikrųjų yra paslaptingas Platono idealaus antžmogio idėjos įsikūnijimas: „geras", „kuklus", „geradaris", „pamaldus", „pasiaukojantis", „bažnyčios donatorius", „mecenatas" ir t.t. Pagirtinos pono daktaro Hugo Hugo pastangos įrodyti mums objektyvų, pilietinį įžeisto asmens padorumą, toji pagirtina „samdomo profesionalo" ambicija už gražų honorarą sudainuoti gražią ariją, prieš mane kalbėjusio oratoriaus iš tiesų meistriški sugebėjimai verti ko nors daugiau negu įrodinėti tai, ko niekas neneigia. Manęs niekada nedomino pono Domačinskio pilietinė ir pasaulinė šlovė. Argi aš kada tvirtinau, kad ponas Domačinskis nėra pramonininkas, kad jis ne jubiliatas, kad nėra įkūręs dviejų šimtų vienuolikos draugijų?

---

* Pasakytas žodis negrįžta (*lot.*).

** Puošiamasis epitetas (*lot.*).

— Juokinga! Daugiau kaip tris mėnesius trimitavote *urbi et orbi**, kad Domačinskis — kriminalinis nusikaltėlis!

— Taip? O jūs manote, jog faktas, kad kas nors yra „dviejų šimtų vienuolikos draugijų įkūrėjas“, paneigia tikimybę, jog tasai „dviejų šimtų vienuolikos draugijų įkūrėjas“ vis dėlto nušovė keturis žmones dėl litro rislingo ir gyrėsi šia keturguba žmogžudyste? Jūs ištisas dvi valandas (reikia pripažinti, gana naiviai) deklamavote pagrindinius ir šalutinius „objektyvios“, „pilietinės“ ir „pasaulinės“, „dekoratyvinės“ ieškovo šlovės elementus, nors kaltinamasis netvirtino, kad yra priešingai. Kaltinamasis tiktai tvirtino, jog įžeistasis ir apšmeižtasis ponas generalinis direktorius Domačinskis nušovė keturis žmones kaip šunis ir gailisi, jog nenušovė ir penkto — kaltinamojo. Ir už ką? Už tai, kad kaltinamasis be jokio *animus iniurandi* išdrįso pasakyti, jog nepadoru girtis keturguba žmogžudyste! Kokį vaidmenį šiuo konkrečiu atveju gali vaidinti sudėtiniai „pasaulinės“, „pilietinės šlovės“ elementai? Tai, jog kažkas šaudo iš advokatiško automato superliatyvus į kaltinamąjį, tarsi laikydamas egzaminą, pompastiškai pabrėžia savo kliento šlovę, pilietines funkcijas, finansines galimybes, autoritetą, tai, kad gaisrininkai jo klientui po langais groja serenadas, kad kliento žmona buvo tokios ir tokios vėliavos krikštamotė arba kad klientas pastatė tris altorius — visa tai, nagrinėjant šią bylą, ne tik nėra svarbu, bet ir neturi su ja nieko bendra! Vadovaudamasis sveiko proto logika, prikišau vienam žmogžudžiui, kad jam stinga vidinio žmogiško padorumo, o kai jis pareiškė, jog „nušovė keturis žmones kaip keturis šunis“, pasakiau, jog normalus ir daugiau ar mažiau padorus žmogus negali girtis, kad nušovė keturis žmones kaip šunis už litrą rislingo! Aš nė vienu žodžiu, net mintyse, neprikišau jam to, kad nušovė, o tik tai, kad jis į tą kruviną žmogžudystę žiūri kaip į žygdarbį ir pasakoja tarsi anekdotą savo svečiams linksminti. Šiuo klausimu, o tai yra takto klausimas, mano požiūris iš pagrindų skiriasi nuo požiūrio ieškovo ir jo didžiai gerbiamo advokato, nes girdėjome, kaip jis Domačinskį dėl šios žmogžudystės laiko tiesiog didvyriu, nepaprastai nusipelniusiu istorijai, tautai, būsimoms kartoms, kone visai žmonijai...

— Eina kalba apie užsimaskavusius ginkluotus plėšikus, šaudyta savigynos tikslais, tai neprieštarauja įstatymui. Buvo nustatyta, jog apšmeižtasis neperžengė savigynos ribų! Tai, ką jūs šnekate, yra

* Miestui ir pasauliui (*lot.*).

nesąmonės. Aišku? Nesąmonės! — garsiai sušuko susinervinęs Domačinskio advokatas.

— Ir dėl nesąmonių nesutinku su jumis, pone daktare Hugai Hugai! *Defensio debet esse proportionata!** Argi užpuolikai, paties šaudžiusiojo prisipažinimu, nebėgo? Kokiu stebuklu jis galėjo nušauti trečiąjį prie verandos, o ketvirtąjį vynuogyno gale prie gyvatvorės, kurią išsigandęs valstietis norėjo peršokti? Jeigu tai buvo savigyna, kodėl valstiečiai leidosi bėgti nepaleidę nė vieno šūvio? Aš norėjau susipažinti su to įvykio protokolu, bet neradau, protokolas dingo... Vienas dalykas yra tikras: trečiasis ir ketvirtasis valstietis nušauti vynuogyne bėgant, o pirmieji du — prie įėjimo į rūsį. Užsimaskavę plėšikai neina į rūsį išgerti litro vyno. Be to, tą dieną vietos dienraštyje radau iš pirmo žvilgsnio smulkią, nereikšmingą žinutę, kad tie keturi žmonės nušauti į nugarą! Darydamas loginę išvadą šiuo atviru klausimu, aš jokiu būdu negaliu sutikti su prieš mane kalbėjusiu oratoriumi, jog ponas Domačinskis už šį žygdarbį vertas paminklo ir dar *aere perenius*, paminklo, išliksiančio būsimoms kartoms, tokio paminklo, kokio nusipelno kovotojai dėl teisybės ir dorovės. Šią bylą reikia nagrinėti remiantis du šimtai devyniasdešimt aštuntu paragrafu, kur aiškiai ir nedviprasmiškai pasakyta: jeigu kas nederamu elgesiu ar nusikalstamu veiksmu davė dingstį jį įžeisti, įžeidėjas gali būti išteisintas! Beje, čia kalbama ne apie tai, ar Domačinskis ką nors nušovė, ką nušovė ir kokiomis aplinkybėmis; detalės čia absoliučiai nesvarbu. Reikalas tas, jog tasai žmogus gyrėsi mums visiems, jog „nušovė keturis žmones kaip pasiutusius šunis" ir grasino „nušausiąs mane kaip penktą pasiutusį šunį", o kad taip iš tiesų buvo, jokių abejonių nėra! Aš buvau išprovokuotas amoralaus pasakojimo apie neabejotinai kriminalinį nusikaltimą. Tai, ką ieškovas laiko šmeižtu, atseit mano tvirtinimą, kad Domačinskis norėjo nušauti mane kaip šunį ir kad buvo išsitraukęs revolverį, yra teisybė, o ne šmeižtas! Jis iš tiesų tada išsitraukė revolverį...

— Netiesa! Įrodykite!

— Ką aš turiu įrodinėti? Visi, kurie buvo verandoje, matė revolverį...

— Netiesa! Niekas nematė revolverio! Tai buvo sidabrinis portsigaras. Jūs buvote girtas ir sidabrinį portsigarą palaikėte revolveriu.

---

* Gynyba turi atitikti puolimą! (*Lot.*)

Juokas salėje. Prisipažįstu, kad tasai juokas akimirką išmušė mane iš pusiausvyros.

— Nepaisydamas beždžioniško kikenimo man už nugaros, esu pasiryžęs iki mirties tvirtinti: Domačinskio rankoje buvo revolveris, o ne portsigaras!

— Oho oho! — pasigirdo publikoje balsų: tikriausiai tai buvo reakcija į mano pastabą dėl beždžioniško kikenimo.

— Nesiaiškinkite publikai! Tai ne jūsų reikalas! Nenukrypkite nuo bylos esmės,— įspėjo mane ponas daktaras Atila, kilmingasis Rugvajus, ir šališka jo pastaba dar labiau mane suerzino.

— Jūsų pareiga būtų nutildyti tas beždžiones man už nugaros! Tai išlepusiai grietinėlei, galima sakyti, gaujai, juokinga, jog kažkas nušovė keturis žmones ir grasino nušauti penktą! Tokia civilizacija, kuri teisme gina žudikus ir revolverius laiko portsigarais...

— Draudžiu jums toliau kalbėti tokiu tonu, aišku? Kas galima ir kas negalima, teismas sprendžia! Kalbėkite apie bylos esmę!

— Bylos esmė — įžeidimas ir įžeidimo sąvoka! Įstatymas numato, kad įžeidimo sąvoką turi nustatyti protinga teisminė praktika. Kas šioje salėje atstovauja protingai teisminei praktikai? Ponas daktaras Hugas Hugas, kuriam keturguba žmogžudystė yra drąsus žygdarbis, poelgis, vertas pagarbos, poelgis, vertas visos visuomenės ir tautos pagarbos? Tie ponai už mano nugaros, kuriems juokinga, jog kažkas revolverį laiko revolveriu, o ne portsigaru? Ponas daktaras Atila, kilmingasis Rugvajus, kuris čia sėdi Teisingumo deivės užrištomis akimis labui ir nė karto nepraleido progos parodyti, jog yra šališkas mano nenaudai...

— Prašom užprotokoluoti kaltinamojo žodžius,— atsisuko ponas daktaras Atila, kilmingasis Rugvajus, į sekretorių, rodydamas pirštu į protokolą kaip tikras valdininkas, įsitikinęs savo minčių reikšmingumu.—„Ponas Rugvajus, kuris čia sėdi Teisingumo labui ir nė karto nepraleido progos parodyti, jog yra šališkas mano nenaudai".

— Mano nenaudai...— tartum aidas pakartojo sekretorius, iškišdamas pro dantų švarplę liežuvį kaip silpnaprotis vaikas, kuris klasėje rašo diktantą, kartodamas paskui mokytoją kiekvieną žodį.

— Mano nenaudai, taškas, ar ponas baigėt?

— Mano nenaudai! Taškas!

— Taip! O dabar rašykite: kadangi kaltinamasis iš pat pradžių, nepaisydamas mažiausiai penkių perspėjimų, nederamu elgesiu įžeidi-

nėjo teismą, pagal du šimtai trisdešimtą Baudžiamojo kodekso paragrafą jis baudžiamas dešimčia dienų arešto.

— Pagal Baudžiamojo kodekso du šimtai trisdešimtą paragrafą jis baudžiamas dešimčia dienų arešto...

— Taip! Taškas! Kaltinamasis įspėjamas, kad pagal du šimtai trisdešimt trečią paragrafą jis neturi teisės apskųsti šio nuosprendžio, o jei kaltinamasis ir toliau elgsis įžūliai, jis bus pašalintas iš posėdžių salės. Ar supratote?

— Supratau, kur ne! Tiktai jūs manęs nesupratote, ir prašom protokole tiksliai užrašyti, kaip aš sakiau: ponas Rugvajus Atila, kilmingasis daktaras, kuris čia sėdi ne šiaip Teisingumo, bet Teisingumo deivės užrištomis akimis labui! Ir dar prašau, kad žodis Teisingumas protokole būtų parašytas iš didžiosios raidės...

Dešiniajame salės kampe ant didžiulės spintos iš tiesų stovėjo gipsinė Teisingumo deivės skulptūra: be vienos rankos tarsi invalidė, kitoje laikė kardą. Ji tikriausiai buvo nuimta nuo timpano vestibiulyje, nes viršum paradinių laiptų paprastai stovi tokios simboliškos statulos, puošiančios visuomeninių pastatų įėjimus. Toji Teisingumo deivė užrištomis akimis, puošniu, klostėmis krintančiu peplumu, sužalotu klasikiniu liemeniu, rankoje laikanti aštrų romėnišką kardą (be svarstyklių, kurios buvo nutrūkusios drauge su dešiniąja ranka), toji apgailėtina figūra ant spintos, apdulkėjusi, nešvari, pastatyta ant senų dokumentų *ad acta**, tuo momentu man atrodė kaip šio teismo proceso ir jo galutinio tikslo vaizdingas simbolis: *ad acta*. Šioje salėje bus paskelbtas nuosprendis dėl tos gipsinės lėlės, kuri tarsi kurčnebylė tyli ant spintos, o daktaras Hugas Hugas jos vardu reikalauja, kad aš tam nuosprendžiui paklusčiau, nors už šios gipsinės lėlės, šiame vakuume daugiau nieko nėra, keli skardiniai naktipuodžiai su įspaustu fabriko ženklu „Domačinskis D.D.“, keli lavonai vynuogyne prie altanos ir Teisingumo deivė ant spintos be dešinės rankos, todėl ji negali pasverti ir atskirti, kur yra įžeidimas, kur retorsija, kur revolveris, kur portsigaras.

Lyriškai nusiteikęs, truputį pavargęs, atitrūkęs nuo visos teismo salėje mane supančios aplinkos, pakartotinai pono daktaro Atilos, kilmingojo Rugvajaus, paragintas, „kad kalbėčiau, jeigu dar turiu ką pasakyti“, leidausi į miglotus samprotavimus, kurie, man atrodė, buvo pagrįsti, taurūs ir santūrūs. Tačiau, sprendžiant iš publikos rea-

* Į archyvą (*lot.*).

kcijos, mano įspūdis, kad kalbu ramiai ir santūriai, buvo klaidingas. Pasakiau, kad „Domačinskis pasielgtų drąsiai ir džentelmeniškai, jeigu pats, savo iniciatyva, stotų prieš teismą dėl tos keturgubos žmogžudystės ir šitaip išpirktų savo kaltę vienam iš pagrindinių visuomenės gyvenimo principų — teisingumo principui".

— Įrodyti tai daktarui Hugui Hugui ar jo klientui reikštų siūlyti jiems vaidmenį, kurio niekas iš šios rūšies žmonių niekada nesugebės suvaidinti: vaidmenį žmogaus, jaučiančio taktą ir skonį. Aš puikiai suprantu, kokios bergždžios mano pastangos (taip ir pasakiau) išaiškinti tiems išmintingiems ir oriems ponams, jog gyvenime dažnai pasitaiko tokių spektaklių, kada geriau tegu žlunga pagrindinis vaidmuo negu visas spektaklis ar netgi visas teatras su scena ir žiūrovais. Būna gyvenime situacijų, kada neabejotinai protingiau yra nuleisti uždangą vykstant veiksmui, o ne tada, kada ji paprastai nuleidžiama: nelogiškai, visiškai netikėtai, vidury svarbiausio ir geriausiai vaidinamo paveikslo, griaudėjant perkūnui, vėtrai draskant cirko palapinę, kai smarki liūtis gesina visus žiburius, o iš viso cirko po katastrofos, gaisro ir apgailėtino finalo lieka tik dvokiantys skarmalai!

— Tai senas triukas! — pradėjo susijaudinęs šaukti ponas daktaras Hugas Hugas, atsigręžęs į publiką ir abiem rankomis rodydamas į mane.— Didžiai gerbiamas teisme, tai senas gudrus rutinierius, siekiantis apsukriai atitraukti mūsų dėmesį nuo pagrindinio objekto į šalutinius dalykus! Kaltinamasis pliauškia tikras nesąmones: kas čionai yra pagrindinis aktorius, kas vaidina pagrindinį vaidmenį, kas sukėlė visą tą skandalingą aferą? Domačinskis ar jis? Žodžiai apie vėtrą, perkūniją — paprasčiausia demagogija, jais apeliuojama į žemiausius instinktus! Visa tai beprasmiškas kliedesys! Jeigu kieno vaidmuo žlugs, tai visų pirma jūsų, pone daktare! Tas jūsų spektaklis, kuriame vaidinate teisuolį, prastai surežisuotas! Nuo žlugimo jūsų neišgelbės nei turgaus riksmai, nei vadinamosios socialinės šmėklos, kurių mėginate šauktis! Tas jūsų triukas mums gerai pažįstamas!

— Pone daktare, tegu kaltinamasis baigia savo kalbą, tik nenukrypsta nuo temos,— pertraukė daktarą Hugą Hugą Atila Rugvajus, norėdamas parodyti, jog yra nešališkas ir gina mano interesus šiame garbingame forume.

— Taip, bet jis be paliovos įžeidinėja teismą, teismo procedūrą, teisingumą, mane patį ir mano klientą, o aš čia esu ne tam, kad ramiai klausyčiausi šio isteriko begalinių išpuolių! Tegu tas ponas

tvardosi, kitaip aš būsiu priverstas iškelti jam papildomą kaltinimą už naujus įžeidimus ir šmeižtus.

— Viskas bus užprotokoluota, pone daktare! Prašom! Jums žodis. Prašom. Kalbėkite! Prašom!

Vėl man suteiktas žodis. Pasižiūrėjau į laikrodį ir matydamas, kaip sekundžių rodyklė greitai ir beprasmiškai juda ratu nuo sekundės prie sekundės, prisiminiau klepsidras, pavaizduotas mirties pranešimuose: du piltuvėliai, iš vieno į kitą byra smėlis, ir apskritai viskas byra kaip smėlis klepsidrose. Viskas yra tiktai smėlis klepsidrose. Ir žodžiai, ir teismai, ir argumentai, ir aistros, ir teismo salės. Viskas vien smėlis... Rodyklės rodė lygiai be trijų minučių antrą valandą. Dangus aptemo, į langus daužėsi vasario pūgos vėjas. Salės gilumoje buvo uždegtas dujinis žibintas, ir visas teismas pasidarė panašus į melancholišką laidotuvių sceną teatre. Visų veidai buvo geltoni, išvargę, nuobodžiaujantys. Buvo vėlu. Reikėjo baigti.

Paskutiniai mano žodžiai smilko kaip spingsulės dagtis, vangiai driekėsi tarytum dūmų sruogos pažeme, ir staiga driokstelėjo nelyginant dinamitas akmenų skaldykloje. Visiems jau atrodė, kad iššaudytos visos raketos, bet ūmai iškilo ištisa jų puokštė, viską nutvieksdama nepaprasta šviesa: emocionali cirko pantomimos scena baigėsi komedija.

— Domačinskis, kurį jo advokatas pavertė pusdieviu, savo tariama analfabeto didybe panorėjo vario paminklo pavidalu išlikti ištisoms kartoms, todėl ir buvo jam sugiedota odė, kuria gal ir gėrėsis būsimos kartos, bet aš — nė už ką. Niekada advokato kalbos objektu dar nėra buvusi tokia dėmesio neverta figūra! Proziškas, banalus, pilkas Domačinskis virto patricijumi, išminčiumi, teisuoliu ir labdariu viename asmenyje. Visa, kas literatūroje sukurta tikrų didvyrių ir kilnių kovotojų garbei ir šlovei, mano gerbiamas kolega ponas daktaras Hugas Hugas devalvavo, pavertė ne tik neįtikimomis, bet ir įžūlaus melo frazėmis! Tokių žmonių kaip Domačinskis biustus reikėtų statyti judrių mūsų miesto gatvių kampuose šunims prieinamame aukštyje, kad kiekvienas sienas uostinėjantis keturkojis galėtų panaudoti juos savo reikalui. Tuo tarpu jis išaukštinamas kaip didvyriškumo, dorumo, teisingumo ir gerumo simbolis, kaip pavyzdys būsimoms kartoms, taigi išaukštinamas smurtas, o paniekinami dori papročiai, moralė! Ir kai žmogus pagalvoji apie tai, kas tą vakarą įvyko vynuogyne (kada Domačinskis grasino nušausiąs mane kaip šunį, nes aš nepritariau šauniai jo žmogžudystei, ir, be jokios abejonės, jau buvo išsitraukęs revolve-

rį), iškyla logiškas klausimas: ar mes visi nebeturime nė kruopelytės gėdos, kuri taip reikalinga kasdieninei pusiausvyrai ir savo pačių orumui išlaikyti, gėdos, kurios neprarado net žemiausi visuomenės sluoksniai: jokia prostitutė neišdrįs su kunigo arnotu lipti į sakyklą ir sakyti pamokslą! Bet kuris užkietėjęs piktadarys gėdytųsi, jeigu jo, tokio nenaudėlio, garbei skambėtų visų bažnyčių varpai! O čionai, viso teismo akivaizdoje, turėjome garbės konstatuoti, jog pasamdyto advokato melas, pataikavimas, meilikaujančios vingrybės sugebėjo paraližuoti bet kokį logišką mąstymą — juk plojimai šioje salėje garsiausiai nuaidėdavo tose jo kalbos vietose, kur melas buvo akivaizdžiausias! Aš netikiu, nenoriu ir negaliu tikėti tuščiais prasimanymais, nes nesu nei apmokamas oratorius, nei favoritas, nei naudos siekiantis pono Domačinskio pataikūnas, ir nemanau, kad jam galima girtis žmogžudyste vien dėl to, jog savo naktipuodžius eksportuoja į Persiją!

— Gerai kalba, bravo, kad taip iš jo lūpų tiesiai dievo ausin ir duok dieve jam sveikatos, bravo! — sušuko kažkas salės gilumoje tokiu skardžiu balsu, tartum būtų šaukęs, jog degame. Sunerimo ponios Akvakurti-Sarvaš-Dalska ir Maksimirska, o ponas daktaras Atila, kilmingasis Rugvajus, isteriškai šūktelėjo nežinomam maištininkui:

— Kas ten?

— Čia aš, ponas pirmininke! Teisybę sako žmogus, aš tarnavau pas tą Domačinskį. Tai plėšikas, kokio pasaulis nematė!

— Aš klausiu, kas šaukė?

— Taigi sakau, kad aš, ponas pirmininke. Petaras Krneta, gerai pažįstu Domačinskį. Teisingai kalba tas ponas: Domačinskis — didžiausias sukčius!

— Lauk! Tuoj pat išmeskit jį!

Metant iš salės Petarą Krnetą, kilo sambrūzdis, visuomenės grietinėlė, tos rūpestingai parinktos saldžios poniutės man už nugaros, išgirdusios šiurkštaus netašyto plebėjo balsą, išsigando ir ėmė bliauti savo tvankiame garde, tarsi vėjas būtų atnešęs vilko kvapą. Sidabrinės lapės, brangios apyrankės, rafinuotas, atsiganęs, muzikos pamokytas elitas ėmė šnibždėtis, sukinėtis, šūkauti. Pro stumdomų kėdžių brazdesį, kojų čiūžavimą ir durų trankymą iš koridoriaus sklido Petaro Krnetos balsas:

— Duok dieve jam sveikatos, jis teisingai kalbėjo, paleiskit mane! Aš niekuo nekaltas, tegyvuoja oratorius!

— Štai, prašom, patys matote, pone daktare, kokie jūsų neatsakingo elgesio rezultatai,— atsigręžė į mane daktaras Hugas Hu-

gas, susijaudinęs ir pasibaisėjęs.— Prašom, galite didžiuotis! Tai, atleiskite, arba kvaila, naivi demagogija, arba paranoja!

— O kai jūs tvirtinote, kad Domačinskį svetimšalių valdžia už politinius įsitikinimus atleido iš valstybinės tarnybos, tai ne paranoja?

— Kokia paranoja! Tai faktai!

— Taip, faktai. Teikitės pasižiūrėti į Aukštutinio Miholjaco savivaldybės bylą, ten pamatysite savo faktus ir turėsite garbės įsitikinti, jog tą jūsų pavyzdingą patriotą svetimšalių valdžia išmetė iš valstybinės tarnybos ne už jo drąsius ir viešai deklaruojamus politinius įsitikinimus, bet už paprasčiausią išeikvojimą. Būdamas Aukštutinio Miholjaco valsčiaus savivaldybės pirmininku, jis išeikvojo gana didelę pinigų sumą ir už tai buvo išmestas iš tarnybos, o ne dėl politinių įsitikinimų. Štai kokie, pone daktare, yra faktai, o jūsų ditirambai — paranoja!

Pirmą kartą per visą teismo procesą mano žodžiai paveikė publiką. Stojo tyla.

Senas rutinierius Hugas Hugas atsistojo ir, dėdamasis visiškai šaltakrauju, be jokio protestuojamo gesto pareikalavo, kad teismas užprotokoluotų šį mano pareiškimą ir, remdamasis trys šimtai pirmu paragrafu, papildytų kaltinimą už naują akivaizdų šmeižtą!

Kai šis formalumas buvo atliktas, ponas daktaras Atila, kilmingasis Rugvajus, neslėpdamas ironiškos šypsenos, paklausė manęs, ar turįs dar ką pasakyti.

— Turiu!

— Prašom!

— Girdėjome, kaip ponas daktaras, Domačinskio advokatas, tvirtino, jog veržlus „kaip viesulas" jo klientas, „universalus ir monumentalus" mūsų gerovės kūrėjas, aštuonioliktaisiais metais, nacionalinės katastrofos dienomis, kaip idealistas su šautuvu rankose gynė visos tautos interesus. Nacionalinės katastrofos dienomis, ketveriais metais anksčiau, keturioliktaisiais, tas idealistas taip gynė visos tautos interesus, jog tapo slaptu Sarajevo policijos agentu! Tomis dienomis jis siuntė žmones į kartuves!

— Tai įžūlus ir kvailas melas! — šaukė susinervinęs ponas daktaras Hugas Hugas.

— Deja, tai ne melas ir ne paranoja, bet paprasta, galima sakyti, nereikšminga tiesa!

— Prašom ir tą užrašyti į protokolą! Papildau kaltinimą pagal

trys šimtai pirmą paragrafą už naują šmeižtą: kad siuntė žmones į kartuves ir taip toliau.

— Savo žodžius apie išeikvojimą ir šnipinėjimą galiu įrodyti! Prašom pakviesti liudininku ministrą Krobatiną!

— Kuo čia dėtas ministras Krobatinas? Vėl nauji triukai?

— Prieš dvi dienas ministras Krobatinas pats susirado mane ir įdavė tam tikrus dokumentus, iš kurių aiškiai matyti, jog keturioliktaisiais metais Domačinskis (tada vieno Bosnijos vienuolyno sūrių gamyklos prekybos agentas) šnipinėjo Sarajevo policijai, ir per jį buvo suimta daug žmonių! Man tai atrodė nereikšminga, nes apskritai neketinau gintis, bet jeigu teismas traktuoja mane kaip paranoiką ir neatsakingą šmeižiką, aš apeliuoju į ministrą Krobatiną ir jo dokumentus. Be to, pageidauju, kad liudininkais būtų pakviesti visi asmenys, kurie buvo vynuogyne per vakarienę ir gali patvirtinti, kad Domačinskis buvo išsitraukęs revolverį ir grasino nušausiąs mane kaip šunį! Visi jie — Domačinskio liudininkai!

— Visa tai tik apgailėtini provincialo gudrūs triukai! — šaukė daktaras Hugas nepaprastai susijaudinęs, karštai gestikuliuodamas priešais žalią garbingojo forumo gelumbę.— Tai išsisukinėjimas nuo atsakomybės, isteriška teismo nuosprendžio baimė!

— Būtina atidėti bylą, pone daktare,— pertraukė jį prieš savo norą daktaras Atila, nes kitos išeities neturėjo.

— Aš laikausi savo pareiškimo ir prašau apklausti liudininkus, todėl, savaime suprantama, reikalauju atidėti bylą. Be to, reikalauju nušalinti poną Rugvajų!

— Užrašykite į protokolą pono daktaro žodžius: reikalauja nušalinti teisėją.

— Prašom užrašyti: nes netikiu jo nešališkumu. Pirma, dėl to, kad jis man jaučia antipatiją, net neapykantą. Antra, ponas Rugvajus prašė mano dukters rankos, o aš jam atsakiau. Kraičio reikalavo keturaukščio namo, bet aš nedaviau! Nesutikau dukters už jo išleisti ne dėl namo, bet nenorėdamas, jog toks žmogus būtų mano žentas. Namą gal ir sutikčiau atiduoti, gal ir dukterį, jeigu ji norėtų, bet juo pasitikėti — niekada! Yra dar vienas punktas, tikriau visas kompleksas, kuris bet kuriuo atveju neleidžia ponui Rugvajui teisėjauti keturgubos žmogžudystės ir ketinimo nužudyti bylai. Bet šio moralinių aplinkybių komplekso nereikia rašyti į protokolą! Tai asmeniniai reikalai.

— Pone daktare, prašom diktuoti.

— Tada rašykite: Arpadas Rugvajus, Atilos tėvas, Banska Jarugoje įsakė sušaudyti dvidešimt septynis rinkėjus. Tomis masinėmis žudynėmis Arpadas padarė karjerą, ir Atila Rugvajus, savaime suprantama, pernelyg nervingai, kone liguistai reaguoja į menkiausią aliuziją, susijusią su žmogžudyste, kaip moraline problema. Išaugęs tokioje aplinkoje, kur asmeninė laimė, karjera, visos šeimos auklėjimas remiasi masinėmis žudynėmis...

— Tai paranoja, ponai, tikra paranoja,— griaudėjo salės triukšme daktaro Hugo Hugo balsas.

Byla buvo atidėta.

VII

IR MĖNESIENA GALI BŪTI PASAULĖŽIŪRA

Muša katedros laikrodis. Keturi skaidrūs garsai ir vienuolika niūrių juodų dūžių. Muša laikrodis seniai mirusio Vengrijos karaliaus bažnyčios varpinėje, plaukia garsai virš miesto, sklisdami sidabriniu lanku, paslaptingos melodijos aidai sklando niūrioje kameroje, eina laikas, skamba bažnyčių bokštų laikrodžiai, naktis, jau po vienuoliktos, o laikas eina ir eina, nė akimirką nesustoja. Ir tai yra keisčiausia: laikas eina aplink mus, per mus, eina su mumis, mes einame jame, tačiau kartais mums atrodo, jog stovime vietoje, tik laikas lekia pro šalį tarsi fiakras, o paskui laiką pralenkiame, paliekame jį savo gyvenimo kely, pamiršdami šunų lojimą ir mažus nušiurusius fiakrus apleistose stotyse. Paslaptinga kelionė tęsiasi: tarpais mes patys velkame laiką savo vežimais pavargę ir nusiminę, o tarpais plaukiame juo tartum laivu. Laikas gyvena mumyse ir tik per mus jis turi prasmę. Mūsų fizinė, asmeninė būtis yra tik tariama, nes ir mes plaukiame drauge su viskuo, kas praeina, ir ištirpstame niūrioje erdvėje, kupinoje garsų ir laikrodžių dūžių, ir nė karto nė vienam žmogui nepavyko paaiškinti, ką iš tikrųjų reiškia būti, plaukti, nestovėti laike, kur tas laikas bėga drauge su mumis, per mus ir be mūsų, ir pagaliau — nors tas klausimas kvailas ir neaiškus — vis dėlto: kam visa tai?

Naktis dar vasaros, o lapai jau serga. Rytą vėjas atnešė ant mūsų

kameros lango pageltusį lapą, nuvytusį, aptrūnijusį lapą, pažymėtą mirties ženklu. Kalėjimo kieme šį rytą stovėjo valstiečių vežimai: vyrai mėtė pliauskas į rūsį. Vėliau, žiūrėdamas į šiaudų, arklių mėšlo ir bukų žievės mišinį, kuris liko išvažiavus valstiečių vežimams, pastebėjau purvyne pusžalį kaštoną. Pakliuvo tasai kaštonas į šį pilką kiemą, kažkas užmynė jį kaustytu užkulniu, ir dabar atrodė, jog kaštonas savo viduriu, savo sąmone visiškai pasiruošė mirti: vasarą pribrinkęs, baltas, sultingas jo minkštimas pradėjo rusvėti. Įgavo baltintos kavos, brandos spalvą, kuri turėjo reikšti pasiektą tikslą, uždarą ratą, beprasmybę, galą, trumpai tariant — mirtį.

Laiko bėgsmas viską veikia, be paliovos, atkakliai ir aklai. Ir bokšto laikrodžio mechanizmą, kuris skambina visam miestui, tarsi rodydamas kelią į nieką, ir fontano vandenį sename parke už pilko didžiulio, masyvaus teismo pastato, ir keturiasdešimt septintoje, Matko vienutėje priešais mus, mažą vėžliukę Žeraldiną, kuri ištisomis dienomis kruta mažytėje dėžutėje, susiraukšlėjusi, užsisklendusi savo šarvuose kaip nesuprantama prieštvaninė būtybė. Laiko bėgsmas viską neša, žudo ir naikina: kaštono vaisių dygiame sultingame tamsiai žaliame luobe, pasišiaušusiame tartum demoniškas dygliuotis, ir naktinį drugį, beviltiškai bandantį ištrūkti iš užburto šviesos rato, ir mūsų širdis, kurios, kaip atrodo iš pirmo žvilgsnio, pulsuoja pagal tikslų, o iš tiesų sunkiai suvokiamą viso organizmo planą; viskas apraizgyta laiko tinklo, įausta į gyvenimo audinį, tik žmogus atsiskyrė ir užsidarė neramios šiltos vasaros nakties vienatvėje. Atsiskyrė žmogus ir negali rasti vietos jį supančioje ir savo paties tuštumoje. Žmogus alkanas, žmogus siekia perkąsti gerklę kitiems dvikojams arba žūsta ištvirkavimo ugnyje. Žmogų persekioja šlykštūs, gašlūs vaizdai, slogūs kūno geiduliai, kurie mirksi jam kaip senos prostitutės prastai apšviestose gatvėse ir alėjų šešėliuose, jį slegia nepakeliama kūno našta — žarnų, virškinimo trakto, kaulų, gyslų, nervų kamuolys, kraujo banga, tvinksinti smilkiniuose ir užliejanti visas žmogaus mintis tarsi pavasario potvynis, amžinai alkanas skrandis — vienintelė mus varanti jėga ir vienintelė keliarodė žvaigždė tamsoje, o viskas plaukia, teka pagal tą patį dėsnį, pagal kurį maža vėžliukė Žeraldina kruta Matko dėžutėje, kaštono vaisius ruošiasi rudens puvimui ir mirusio Vengrijos karaliaus katedros laikrodis muša valandas, didingai skleisdamas savo dūžius sidabriniu tilstančių garsų ratu viršum stogų, kaminų, alėjų, kvapnios žvaigždėtos nakties ir žalios mėnesienos...

Ateina ruduo, o kai įsikūriau ant pilno blakių kalėjimo čiužinio, lijo balandžio lietus. Balandis, gegužė, birželis, liepa, rugpjūtis — penktą mėnesį guliu šioje dvokiančioje kameroje, o ligi lapkričio dvidešimt antros dar aštuoniasdešimt šešios dienos. Aštuonis mėnesius gavau už visus įžeidimus ir šmeižtus, o pakartotinis teismo proceso spektaklis, taip sakant, sceniniu techniniu požiūriu buvo ne toks įdomus kaip premjera. Atilos vietoje už žalios gelumbės sėdėjo labai mandagus išsičiustijęs ponas, vietoj Hugo Hugo Domačinskio advokatu buvo daktaras Aurelas Hermanskis, irgi toks pats mandagus ir išsičiustijęs, o pats teismas, pripažinęs mane kaltą ir priteisęs aštuonis mėnesius kalėti, praėjo be ypatingų incidentų. Atsakinėjau į klausimus „taip" arba „ne" visiškai abejingai. Hermanskis vedė bylą, griežtai laikydamasis teisinių formalumų, liudininkai davė parodymus susijaudinę ir veidmainingai, o patys faktai, kaip tokiais atvejais paprastai būna, nesutapo. Vieni liudininkai pareiškė, kad ne Domačinskis pirmas išsitraukė revolverį, o aš, kiti — kad nieko neatsimena. Vynas, pažiūros, nervai, ypatingos aplinkybės, visuomeniniai santykiai, reputacija, simpatijos, antipatijos ir taip toliau... Tai, kas mano rankoje sublizgėjo ir ką liudininkai vadino revolveriu, iš tikrųjų buvo portsigaras, o tai, kas blizgėjo Domačinskio rankoje, tik aš vienas mačiau, kad tai revolveris, visiems kitiems mano liudininkams tai buvo portsigaras. Abiejų pusių neteisingi parodymai. Svarbiausias mano liudininkas, į kurį aš dėjau daugiausia vilčių, ministras Krobatinas, į teismą neatvyko. Sakėsi turįs sunkų bronchitą, tą liudijo ir gydytojo pažymėjimas. Jo vardu advokatas daktaras Otas Otas perskaitė pareiškimą, kuris patvirtino mano teiginius: taip, ministras Krobatinas iš tikrųjų turėjęs rankose dokumentą, iš kurio matyti, kad Domačinskis keturioliktaisiais metais tarnavo Sarajevo policijoje slaptu agentu, ir Krobatinas iš tikrųjų pasiūlęs man pasinaudoti šiuo dokumentu savo byloje, bet aš atsisakęs motyvuodamas tuo, „jog šis dalykas manęs visai nedomina". Ministras Krobatinas pabrėžė, jog įsitikinęs, kad aš, remdamasis šiuo dokumentu, galėjau padaryti išvadą apie Domačinskio slaptą tarnybą Sarajevo policijoje keturioliktaisiais metais, bet jis dabar, deja, negalįs šio įrodymo pateikti, nes grąžinęs dokumentą į patikimą vietą. Jeigu, nagrinėjant bylą, būsią reikalinga, jis galįs nurodyti valdininką, kuris darė šio dokumento fotokopiją. O dėl antros man suteiktos informacijos, kad Domačinskis buvo atleistas iš valsčiaus savivaldybės pirmininko pareigų už išeikvojimą, ministras dabar aiškinosi, jog patikėjęs nepagrįstais gandais.

Domačinskis iš tikrųjų buvo atleistas iš valsčiaus savivaldybės pirmininko pareigų, bet tas buvo seniai, praėjo daugiau kaip keturiasdešimt metų, ir atleido jį ne už išeikvojimą, bet už netvarką kasoje. Kadangi trūkumą jis apmokėjo (tai buvo nedidelė suma), byla buvo nutraukta pagal Civilinį kodeksą, ir abi pusės pretenzijų neturėjo.

Žodžiu, mano byla praėjo labai sklandžiai, visiškai taikiai ir ramiai, abi pusės buvo patenkintos. Dėl nuosprendžio aš neprotestavau (abipusiam pasitenkinimui), Domačinskio advokatas Aurelas Hermanskis — irgi, tokiu būdu nemaloni byla buvo baigta pagal visus įstatymus. Pagal tuos pačius įstatymus persikėliau į šią kamerą (abipusiam pasitenkinimui), ant šio pilno blakių čiužinio, čia guliu nuo balandžio mėnesio, ir štai jau penktą kartą mėnulio pilnatis apšviečia mano kamerą, piešdama ant grindų lango kvadratą, grotų padalytą į dvidešimt mažesnių kvadratų: penkis horizontaliai ir keturis — vertikaliai. Guliu aukštielninkas, susidėjęs rankas už galvos, spoksau į šviesiai žalsvą mėnesienos stačiakampį, suskirstytą kvadratais, ir mąstau apie gilią ir mįslingą prasmę viso to, kas darosi man daugiau kaip metus laiko.

Nuobodulys (muša bokštų laikrodžiai, mėnesiena, blakės, paragrafai, tarpplanetiniai ir tarptautiniai santykiai), beprasmiški faktai kaip pašėlę lekia nežinia kur ir iš kur,— užplūsta galvas pavienių, nereikalingų ir pamišusių asmenų, kuriuos kamuoja nemiga, kurie neranda ramybės, kuriems aišku, jog žmonės gyvenime kalbasi tik apie dešras, kaip vienu įstatymu apeiti kitą įstatymą, kaip laimėti šachmatų partiją, kokių būta didingų mūšių istorinėje praeityje. Ir dabar klausimas: ką daryti su ta krūva istorinių mūšių, su tuo kalnu išloštų partijų, suvaidintų spektaklių, teismo bylų ir nuosprendžių, o tas kalnas jau toks didelis, jog neperdedant galima jį pavadinti žmonių kvailumo piramide. O žmogus visame tame nesiorientuoja arba orientuojasi tik kai kada! Yra asmenų, kurie sugeba susigaudyti. Arba atvirkščiai: yra asmenų, kurie nesiorientuoja, o didžioji dauguma užsiima buhalterija (ir net dviguba), didžioji dauguma tvarko įstatymus ir potvarkius, prekiauja, keliauja, valdo, didžioji dauguma neieško įsivaizduojamos išeities, kurios nėra ir, aišku, būti negali, didžioji dauguma gražiai, nuolankiai ir graudžiai meldžiasi šio ar kito pasaulio aukštesniems faktoriams, didžioji dauguma dirba, o dirbdama ir melsdamasi nejaučia baimės dėl savo pačios tuštumo. Didžioji kompaktiška dauguma orientuojasi. Jai gerai. Didžioji dau-

guma: akvakurti-sarvaš-dalskiai, atilos ir arpadai rugvajai, ministrai krobatinai ir harambaševičiai, tokios papūgos kaip Hugas Hugas ir Otas Otas, petretichai, furlanavai, dagmar-varagonskiai — visi jie lošia bridžą, visi knarkia, rūko, šnypščiasi nosis, drioksėdami pro kūno angas orientuojasi visatoje, ir jiems atrodo, jog tai vienintelis teisingas būdas orientuotis visatoje: leisti iš savęs orą kaip su švilpyne ir užpildyti aplinkinę erdvę aukštomis visuomeninėmis funkcijomis. Ir miegodamas, ir nemiegodamas žmogus knarkia — tai vienintelis būdas išspręsti visatos mįslę. Reikia knarkti ir būti patenkintam, kad šitaip oriai knarki. Aš neknarkiu, mane kamuoja nemiga, ir jeigu galėčiau, vaizdingai, patetiškai, beveik senamadiškai pasakyčiau, jog nekramtau nagų iš vienatvės, aš budžiu, nemiegu, tapau akylu savo sąžinės naktiniu sargu. Pro dūmus, melą, baimę ir nuobodulį klausausi laikrodžio nakties dūžių, ir toji mano vigilija, tas mano budėjimas, toji sargyba prie mano paties vienatvės, visa tai turi ir tuo pat metu neturi ypatingos reikšmės.

Norėdamas įveikti savo paties prieštaravimus, iškilti viršum velniškai komplikuotos tikrovės, žmogus privalo sutvarkyti chaosą savyje ir aplink save, suteikti prasmę beprasmiškumui savyje ir aplink save — tai įmanoma padaryti ypatingu savigynos metodu, kuris kasdieniniame gyvenime banaliai vadinamas „pasaulėžiūra".

Štai Valentas Žganecas iš Stubicos, pravardžiuojamas Mušekliu, senas brakonierius ir patyręs kareivis, šnopuoja šalia manęs pasienyje prie lango tartum vargonų dumplės, tas Valentas iš Stubicos turi savo „pasaulėžiūrą", ir jis patenkintas ta savo „pasaulėžiūra". Šiuo metu vienintelis jo rūpestis, kaip išvengti šešerių ar septynerių metų kalėjimo, nes pašovė eigulį. Jis yra recidyvistas ir jo „pasaulėžiūra" — kuo mažesnė bausmė! Ir daktaras Verneris turi savo „pasaulėžiūrą"! „Taip, vis dėlto, ir taip toliau" yra jo „pasaulėžiūra". Verneriui didžiausia problema — biudžeto ribose išplėšti iš jam skiriamų fondų kuo didesnę pinigų sumą, „taip, vis dėlto, ir taip toliau!" Ir Domačinskis turi solidžią savo „pasaulėžiūrą". Jau aštuonioliktaisiais metais jis orientavosi, kuria kryptimi suks Europos politika, tarnaudamas slaptojoje policijoje, jis tą žinojo jau keturioliktaisiais. Domačinskis niekada nebūtų iškilęs (atleistas iš savivaldybės pirmininko pareigų) iki naktipuodžių fabrikanto be savo „pasaulėžiūros", kuri tartum švyturys rodo kelią mūsų tamsybėse. Arpadas, Atila, Hugas Hugas, Markas Antonijus Javoršekas ir Otas Otas — visi jie turi savo „pasaulėžiūrą". Tai nėra dogmatiška pasaulėžiūra, tai ne scholastiniai

prietarai, tai šiek tiek pakoreguotos mums pažįstamos liberalios pažiūros: jeigu atsidūrėme šiame chaotiškame, anarchiškame pasaulyje, reikia turėti savo pažiūras, nes geriau plaukti orientuojantis pagal paprastą busolę negu pagal žvaigždes, ypač jeigu debesuota, žvaigždžių nėra, kaip kad šiuo atveju. Vagis Matkas, vėžliukės Žeraldinos savininkas keturiasdešimt septintoje kameroje, sakysim, turi savo geležinę, revolverio „pasaulėžiūrą". Apie septyniolika metų jis praleido kalėjimuose, o dabar sėdi už smulkią vagystę, o kai išeis į laisvę — „arba pabėgs į užsienį su didele pinigų suma, arba baigs amžių kartuvėse"! Vagis Matkas, Valentas Mušeklis, Domačinskis, mano žmona Agneza, jos baritonas — visi jie turi savo „pasaulėžiūrą", o aš, deja, neturiu, ir kas labiausiai stulbina, turint galvoje mano moralinių ir intelekto savybių visumą,— aš niekada negalėjau ja pasigirti. Jeigu kokia nors „pasaulėžiūra" galima būtų išspręsti savo mįslingą likimą — kaip revolveriu, migdomaisiais arba kitokiais žaislais: moterimis, kortomis, arkliais, karjera; jeigu neregėtai painią savo gyvenimo sampratą žmogus galėtų išpainioti kokia nors ideologine ricina, jeigu kur nors būtų „pasaulėžiūrų" parduotuvė, tokia kaip optikos ar tabako krautuvė su pagal visas taisykles padaryta iškaba „Karališkoji pasaulėžiūrų parduotuvė", žmogus galėtų įeiti, nusilenkti šeimininkui ir nusipirkti reikalingiausių, parankiausių ir moderniausių „pasaulėžiūrų" dėžutę. Žmogus galėtų įsigyti keletą tuzinų „pasaulėžiūrų" — turėtų sau išbandymui, atsargai. Apsirūpinęs reikalingu kiekiu šių pragariškų fosforo miltelių, jis apsišviestų savo tamsybes ir ramiai miegotų žinodamas, kad jam negresia jokie pavojai. Jeigu iškiltų koks neaiškus klausimas, žmogus turėtų pasidėjęs ant naktinio staliuko savo metafizinius degtukus ir bet kuriuo momentu užsidegtų žvakę. „Pasaulėžiūra" migdo protą, sąžinę ir širdį, didina potenciją, prailgina amžių, jaunina. Nereikia bijoti žemės drebėjimo ar kitokių netikėtų katastrofų, jeigu ant naktinio staliuko turi keletą dėžučių patentuotų „pasaulėžiūrų", kurios padeda geriau funkcionuoti smegenims, sustabdo sąžinės žagsėjimą, šviesina protą, garantuoja sėkmę gyvenime.

— Na gerai, žmogau,— sako man vienas iš mano kalėjimo bendrų, kuris sėdi čia už savo „pasaulėžiūrą",— gerai, žmogau, visa tai logiška, ką jūs pasakojate, bet jūs neturėjote ir neturite savo „pasaulėžiūros"!

— Teisybė! Aš neturiu savo „pasaulėžiūros", užtat ir sėdžiu, o

jūs sėdite už tai, kad turite! Priežastys skirtingos, o pasekmės vienodos!

— Logiška tik iš pirmo žvilgsnio! Kad aš patekau į kalėjimą — logiška! Aš sėdžiu už savo „pasaulėžiūrą", už savo „pasaulėžiūros" pasekmes. O už ką, po velnių, sėdite jūs, man regis, ir jums pačiam neaišku! Sėdėti už įžeidimą žodžiais — tai gali atsitikti turgaus prekiautojui, vežikui, tamsiam liumpenproletarui, kuris susimušė smuklėje su tokiu pat savo klasės draugu dėl „asmeninės garbės". Bet kad toks protingas ir teisiškai apsišvietęs vyras kaip jūs pasiklystų samprotaudamas ir nesusigaudytų savo paties požiūriuose — tai, turiu prisipažinti, mane stebina!

— Jūs, mielas jaunuoli, nesuprantate, kad „pasaulėžiūros" nuo amžių spiečiasi tarsi bitės. Tos nesuskaitomos, viską išsprendžiančios ir viską atspėjančios „pasaulėžiūros" švyscioja žmonijos sąmonės tamsybėje jau seniai, gal dvidešimt ar trisdešimt tūkstančių metų. Tos „pasaulėžiūros" žyra iš nuodėgulio ir tuoj pat, po kelių akimirkų gęsta, o žmonių sąmonė visą laiką lieka tokia pati: tokia pat nepermatoma, tokia pat tamsi! Kokios „pasaulėžiūros" iš manęs reikalaujate? Kad žmonija žengia į priekį, progresuoja, kad mes artėjame prie Platono ar švento Augustino valstybės, kad iš Lajolos valstybės keliaujame į Kosmopolį? Tokios? Štai žiūrėkit, šį vakarą, kada mudu šnekamės, Žemė yra apvali, o dar vakar buvo plokščia. Dar vakar Žemė buvo neaprėpiama plokštuma, kuri driekėsi lig Islandijos ir Gango, o šiandien ji — visai nedidelis kamuolys, atstumai joje tokie nedideli (palyginti su ilgus amžius viešpatavusiomis bekraščių atstumų tarp Islandijos ir Gango sąvokomis), jog juos galima įveikti greičiau, negu Žemė apsisuka apie savo ašį, taip sakant tarp dviejų pusryčių. Šiandien tuo pigiu, visiems įkyrėjusiu ir gerai pažįstamu rutuliu visomis kryptimis plaukioja laivai, skraido lėktuvai, važinėja traukiniai, laksto automobiliai — tarsi pagal kasdieninį tramvajų grafiką. Šiuolaikinėmis susisiekimo priemonėmis šiandien keliauja vadinamosios technokratinės „pasaulėžiūros", kaip vakar diližanais keliavo baroko „pasaulėžiūros", o užvakar — faraonų ir asirų, dar anksčiau — urvinio žmogaus „pasaulėžiūros", o rytoj bus falansterių, nors dar visai neseniai vyravo Mikelandželo. Šių laikų „pasaulėžiūra" — tai kolonijos, rinkos, futbolo rungtynės, didžiulės armijos, iliuzinis tikėjimas valstybių nenugalimumu, nepaliaujama baltosios rasės pažanga ir t.t. Toji „pasaulėžiūra" (kurią ir jūs laikote pačia teisingiausia) nėra Tibeto dvasininkų tikėjimas, nors tie dalailamos atstovauja kur

kas labiau organizuotiems tikintiesiems negu, sakysime, jūs šiame kalėjime! Kad bent mes suprastume vienas kitą! Dar vakar buvo laikoma absoliučia tiesa, kad Žemė panaši į didžiulį skardinį dubenį ant viešpaties stalo, prikrautą apelsinų, figų ir rojaus datulių; tas stalas laikėsi ant silpnų naivios „pasaulėžiūros" vištos kojelių, bet jeigu kas tuo netikėdavo — tuoj pat netekdavo galvos! Dabar, kai negrai prie Kongo naktimis muša būgnus, melsdami savo dievą Mėnulį gero antilopių ir ožkų prieauglio, irgi tuoj pat lekia galvos dėl trijų šimtų įvairiausių „pasaulėžiūrų", kurių kiekviena tam tikrame rate laikoma labiausiai atitinkančia dievo tiesas, o abejoti tų tiesų dieviškumu yra mirtina nuodėmė, baudžiama tuoj pat — nukertama galva! Kaip bjaurūs šliužai malajų džiunglėse šliaužia Žemės rutuliu tūkstančių tūkstančiai „pasaulėžiūrų", ir kas gali susigaudyti toje gyvenimo painiavoje, išvengti proto žabangų ir būti tikras, kad jo „pasaulėžiūra" rytoj nebus išmesta į sąvartyną, į metalo laužą?

— Kaip tik čia ir skiriasi mūsų požiūriai, mielas daktare! Aš tvirtinu, jog būtina kovoti su prietarais, neteisingomis prielaidomis ir tariamomis tiesomis! Reikia iškapoti žmonių kvailumo džiungles ir jeigu, kaip jūs vaizdingai nupasakojote, Žemės rutuliu tarsi ropliai džiunglėse šliaužioja tūkstančiai „pasaulėžiūrų", reikia paimti į rankas automatą ir iššaudyti tą melo ir kvailumo bjaurastį, išvalyti brūzgynais apaugusius plotus, asfaltuoti juos, sueuropinti.

— Vadinasi, likviduoti visus pasaulio sampratos skirtumus ir dar su šautuvu!

— Taip! Likviduoti neteisingas sampratas, taip, taip, likviduoti visas neteisingas sampratas, taip, taip, o svarbiausia, ką norėjau pasakyti, egzistuoja viena vienintelė samprata.

— O kokia ji, ta vienintelė samprata?

— Kuri atitinka tiesą!

— Čia ir glūdi paslaptis, kodėl ištisais amžiais buvo ir tebėra įvairių „pasaulėžiūrų", ir kiekviena per tūkstančius metų laikė save „vienintele, labiausiai atitinkančia tiesą"! Iš to nepakantumo ir išplaukia tų „pasaulėžiūrų" žmogėdriška, žvėriška priešistorinė tarpusavio kova. Vieni tiki, kiti žada išganymą, treti myli, ketvirti stengiasi išmėginti savo mokymą ir skelbia pozityvias tiesas, penkti, šešti, septyniasdešimt septinti muša būgnus, groja, skambina varpais, visi savinasi pirmenybę, grumiasi tarp savęs, žudo vieni kitus.

— Ir vis dėlto aš įsitikinęs, kad mano pasaulėžiūra teisinga — visų pirma todėl, kad atitinka tikrovę, antra, kad sintetinė! Ji nėra

ekskliuzinė, viską sujungia į vieną visumą, ji yra paprasta, aiški, tiksli ir logiška! Aš tikiu, jog galų gale ji laimės!

— Gerai, gerai! Vadinasi, jūs „tikite"?

— Taip, aš tikiu, nes žinau!

— Tarp tikėjimo ir tikro žinojimo nėra skirtumo! Išmėgintas žinojimas ir mokslu pagrįstas tikėjimas iš esmės yra tas pat! Tasai, kuris tiki, kad jo pasaulėžiūra yra moksliškai pagrįsta tiesa, žino, o ne tiki, arba „tiki, nes žino", yra visiškai panašus į tikintįjį, kuris tiki ne todėl, kad žino, bet todėl, kad nežino, jog nežino — taigi tiki. O reikėtų, kad žmogus suvoktų, jog nežino ir dėl to netikėtų. Ką gi reiškia žinoti, jog kažkas yra „tiesa" ir tikėti ta tiesa todėl, kad toji „tiesa išmėginta patirties"? Patirtimi dar galima įsitikinti, jog niekada niekas nesužinos, kas pagaliau yra „tiesa". Jūs tikite todėl, kad žinote, o aš tikiu, kad nežinau, tai yra — aš netikiu, kad žinau! Vadinasi, netikėdamas, jog žinau, arba tikėdamas, jog nežinau ir negaliu žinoti (nes mane to moko patirtis), laikydamasis savo pasaulėžiūros, žinau, jog iš principo niekuo tikėti nereikia, nė tuo, jog žinome, kad yra tokia „tiesa", nė tuo, jog patirtis mus kažko moko, nes ta pati ilgaamžė patirtis sako, kad niekada niekas neatskleidė gyvenimo mįslės paprasčiausiai dėl to, jog mirdavo anksčiau, negu jo protas įstengdavo tai padaryti. Per trumpas yra atskiro žmogaus amžius, kad iš savo „asmeninės patirties" galėtų spręsti apie gyvenimą, o kad mes nieko negalime išmokti iš tų, kurie, kaupdami savo patirtį, mirė anksčiau už mus, įtikinamai kalba pats gyvenimas! Gyvenimas yra trumpųjų bangų pavidalo dalelių sukimasis — čia ir glūdi gyvenimo paslaptis, kad jis toks trumpas tarsi trumposios bangos. Tai irgi viena iš šiuolaikinių mokslo patikrintų tiesų. Jeigu atskiro žmogaus gyvenimas truktų vienu amžium ilgiau, žmonija seniai būtų išnykusi nuo savižudybių.

— Vadinasi, mano pasaulėžiūrą laikote religinių pažiūrų atmaina? Jūs manote, kad aš suvokiu faktus kaip religingas žmogus?

— Būti religingam, vadinasi, tikėti, mąstyti, jausti, žinoti, trokšti ko nors, apie ką galėtum mąstyti, ką galėtum jausti, žinoti, kuo galėtum tikėti. Ir atvirkščiai: būti įsitikinusiam, kad jeigu tiki, mąstai, žinai ar trokšti, yra jėga, kuri tave verčia tikėti, mąstyti, trokšti, kad toji jėga, padedant tau pačiam, veikia tavo mintis, jausmus, tikėjimą, valią, žinių troškimą, bet ji veikia ne tavo valia, ji tau nepavaldi, ji veikė seniai prieš tau atsirandant, anksčiau, negu susikūrei savo pasaulėžiūrą, ji veiks ir tada, kai seniai nebebus nei tavęs, nei tavo pasau-

lėžiūros; toji jėga buvo vadinama dievu arba tikėjimu į dievą, o šiandien ji vadinama tikėjimu žmonija, tikėjimu žmonijos pažanga, žmonių vienybe, žmonių visuomeniškumu, tikėjimu geresne tarptautine ateitimi, žodžiu, jėga, kuri nepavaldi žmogui, bet srovena per žmoniją: žvaigždžių, saulės, visatos jėga, lietaus ar spermos lašelio jėga, jėga, kuri po keturių tūkstančių metų prabunda kviečio grūde iš Egipto faraono kapo, politikos, saulės spindulio, bažnyčios varpų jėga, žodžiu: suvokti tas jėgas ir žinoti, jog ištirpsi tarp tų jėgų, būsi toks pat aklas ir kurčias, koks buvai motinos įsčiose — tai, matote, nereiškia būti religingam, tai nereiškia tikėti, bet žinoti, jog nieko neįstengsi pažinti, tai reiškia būti mąstančiu žmogum!

— Tai, ką jūs šnekate, yra nihilizmas, panteizmas, hamletizmas, žodžiu, plepalai! Vien tik žodžiai! Niekai! Gryna verbalistika! Tuščios frazės! Mums lieka tylėti? Hamletas?

— Ne „niekai", bet jokia „pasaulėžiūra" neturi būti monopolis! Ką reiškia didžiulę ir neaprėpiamą gyvenimo problematiką įgrūsti į „žmogiškų silpnybių" rėmus, apriboti tikrai pražūčiai pasmerkta „pasaulėžiūra"? Tai reiškia gyvenimo reiškinį, kaip tokį, prilyginti prekei, kurią galima pirkti ir parduoti, šventųjų paveikslams, bažnyčiai ar politinei partijai!

— Tikra tiesa! Patirtis moko, kad žmogus, gyvendamas visuomenėje, neišvengiamai susiduria su tokiomis sąvokomis, kaip prekė, rinka, šventųjų paveikslai ir politinės partijos. Kas nori aktyviai gyventi visuomenėje, tas negali nepaisyti šių sąvokų. Ir man būtų žymiai įdomiau, jeigu jūs, daktare, paaiškintumėt, ką manote apie šių dienų visuomeninę santvarką, kaip tokią? Ar reikia ją pertvarkyti į tobulesnę, ar ne? Kaip atrodo pagal jūsų įsitikinimus, jūsų pasaulėžiūrą: ar reikia stengtis, kad ši neabejotinai atsilikusi forma būtų pakeista tobulesne, žmogaus orumą labiau atitinkančia? Tą jūs man pasakykite, o jūsų gražbylystės veikiau yra poezija, ne politika.

— Klausiate manęs, ką manau apie mūsų visuomenės santvarką, kaip tokią? Ar reikia ją pertvarkyti į tobulesnę, ar ne? Jūs manęs to klausiate! Labai atsiprašau, bet kur šiuo momentu mes esame?

— Kaip kur esame? Nesuprantu.

— Atsakykite, kur mes dabar esame?

— Kur esame? Kalėjime, suprantama.

— Kalėjime? Ar jūs žinote, kodėl aš kalėjime?

— Įžeidėt kažkokį savo šefą, direktorių ar ką?

— Taip? Įžeidžiau! Savo šefą? O kodėl aš jį įžeidžiau? Todėl,

kad buvau įsitikinęs, jog jis įkūnija, taip sakant, simbolizuoja tam tikrą visuomeninę santvarką, kurią aš savo rizika teisme pavadinau nusikalstama, banditiška, amoralia! Tikriausiai nebūčiau to padaręs, jeigu nebūčiau įsitikinęs, jog santvarką, kuriai atstovauja ponas Domačinskis, reikia keisti tobulesne!

— Jūs pasitenkinote apkaltindamas šefą, o kad reikia pakeisti visuomeninę santvarką tobulesne, teismui nepasakėte!

— Apie ką gi aš, po velnių, ten kalbėjau dvi valandas?

— Vien žodžiais koneveikėte Domačinskį.

— O ką aš, jūsų manymu, turėjau daryti? Kuo turėjau gintis, jeigu ne žodžiais? Gal man reikėjo liaupsinti Domačinskį kaip Hugas Hugas?

— Veikti, daktare, organizuotai veikti.

— O žodžiai, jūsų manymu, ne veikla?

— Ne, žodžiai yra deklamacija, ir jūs nuteistas už deklamaciją, bet ne už politiką. Ir tai jūsų byloje liūdniausias dalykas! Gaila pastangų ir laiko!

— Jūs manote, kad aš ne politikas? Aš juo ir nenorėjau būti! Aš kalbėjau kaip moralistas, ir aš manau, jog nė viena politika, kuri nesiremia žmogiškos moralės principais, neturi savo *raison d'être!* Tokia mano nuomonė! Ir jokia politinė programa, jeigu ji įgyvendinta be moralinių prielaidų, neturi progresyvios prasmės! Socializmas mus moko, jog žmogus yra pagrindinė to progreso bazė — suluošintas, nelaimingas, sutryptas, išnaudojamas žmogus, kurį pavergė ponai domačinskiai! Pasakykite man, ar atsiras mūsų miestelyje žmogus, kuris savo rizika išdrįstų Domačinskiui ar panašiems į jį žerti į akis visą teisybę? Ir jūs kaip sena boba vadinate tai deklamacijomis?

— Kad jūs ne politikas, aš supratau iš pat pradžių! Gal pabudo pražuvęs poeto talentas?

— Kodėl pražuvęs? Poetas manyje miegojo, šiandien jis pabudo ir prabilo, taip, jis miegojo, bet kad buvo „pražuvęs" — su tuo negalėčiau sutikti! Kiekvienas žmogus privalo sukurti savo gyvenimo dainą! Aš, kaip matote, dainuoju savo dainą daugiau kaip metai. Tai melancholiška daina, ji neturi kaži kokios prasmės, kaip ir pats gyvenimas, bet ji dėl to ne menkesnė už kitas dainas ir, svarbiausia,— jaudina! Aną dieną, kada ryžausi uždainuoti savo dainą, koks koncertas prasidėjo! Jums mano daina neturi politinės prasmės. Man nesvarbu, kaip ji vadinasi, man ji brangi, pagarbos verta, ir manau, jog reikia ją dainuoti toliau! Jums, žinoma, ji nepatinka, nes ji sukur-

ta ne pagal valdininkišką, profsąjunginį gegužės pirmosios „pasaulėžiūros“ trafaretą, bet man ji neatrodo menkesnė vien dėl to, kad jos negali praryti kaip jūsų Černyševskio dešros!

— Gerai, gerai, daktare, duokim ramybę tai dešrai, kurią išpopuliarino visai ne Černyševskis, bet jūs neišsisukinėkite! Atsakykite tiesiai, nenukrypdamas į savo gyvenimo „poeziją“ ar „problematiką“: ar reikia dabartinę mūsų visuomeninę santvarką pakeisti tobulesne? Taip ar ne? Jeigu sutarsime pagrindiniu klausimu, kokiu nors būdu galėsime išspręsti ir visą mūsų ginčą! Taigi reikia ar nereikia pakeisti dabartinę mūsų visuomeninę santvarką?

— Manau, kad būtinai reikia, bet aš nesiryžčiau kitokiu būdu, negu pasielgiau Domačinskio atveju!

— O kodėl?

— Kodėl? Leiskit visų pirma paklausti, ką jūs studijavote?

— Elektrotechniką! Baigiau Prahos politechnikos institutą!

— Taip? Studijavote elektrotechniką? Ar ryžtumėtės daryti apendicito operaciją?

— Ne!

— Nesiryžtumėt? O aš, kaip žinote, studijavau teisę! Būdamas teisininkas, nesiimčiau remontuoti sugadinto elektros variklio! To aš neišmanau! Taip pat nieko neišmanau apie visuomeninių santvarkų operacijas! To aš nestudijavau. Tam nepaprastai sudėtingam darbui man daug ko trūksta: fantazijos, išsimokslinimo, talento, polinkių, temperamento ir taip toliau. Aš galiu konstatuoti, kad esama padėtis manęs nepatenkina, turiu pakankamai fantazijos, kad patikėčiau, jog Domačinskis yra banditas, bet kaip tas banditizmas virs tobulesne forma, nežinau. To aš, matot, nestudijavau.

— Vadinasi, dėl savo „techninio pasiruošimo“ ir tam tikrų polinkių stokos jūs už tai, kad viskas liktų senosios santvarkos rėmuose?

— Ne, tai nereiškia, jog aš pritariu faktams pačios santvarkos rėmuose. Aš nesakau: kaip yra, tegu taip ir lieka, nes tai yra gerai! Bet aš ir nesakau, jog tik todėl yra blogai, kad tokia „ekonomika“. Visuomeninės santvarkos klausimą paversti kasdienine prekinių bei ekonominių ar sindikatinių-utilitarinių santykių mechanika, vadinasi, gyvenimo problematiką sutapdinti su partijų programomis, įstatais, paragrafais, dogmomis, apskritai — su katekizmu! Blogis egzistuoja ne vien todėl, kad tokia visuomeninė santvarka, ir kas tiki, jog nelikus tos santvarkos savaime atsiras gėris, yra tikintysis pačia naiviausia,

primityviausia, stačiai juokingąja šio žodžio prasme. Be to, kartoti banalias frazes apie visuomeninės santvarkos trūkumus, vadinasi, būti kapelionu, papūga, bažnytininku, gromuluoti dogmatines banalybes, apskritai būti tuo, ko pasaulyje neturėtų būti. Blogis egzistuoja ne tik todėl, kad gyvename vienokioje ar kitokioje visuomeninėje santvarkoje, bet todėl, jog žmonėms stinga moralinės drąsos reaguoti taip, kaip derėtų reaguoti vadovaujantis paprastu instinktu — žmogiškai.

— O kodėl žmonės pristigo moralinės drąsos? Žmogų morališkai suluošino ekonominės sąlygos. Jeigu pakeisime to luošinimo priežastis, pasikeis ir žmogaus moralė, daktare! Patirtis mus moko: ankštas batas gadina koją. Jūs, daktare, apeinate dalyko esmę! Ar avėti batus, tinkamus kojai, ar kamuotis su tais, kurie spaudžia? Ar reikia lajinę žvakę pakeisti elektros lempute, ar nereikia? Jūsų pasaulėžiūra, man rodos, labai panaši į kenčiančių romantikų pasaulėžiūrą, kurie daug deklamuodavo apie žmogų, kančią ir moralines problemas. Jūs norite kalbėti tik apie moralę, o apie politiką nė žodžio! Tai jums būdinga! O šiandien, kapitalistinės gamybos laikais, kada viskas mechanizuota, ir politinį požiūrį į pasaulį reikia mechanizuoti. Pertvarkymus reikia daryti ne iš meilės žmogui, o todėl, kad to reikalauja gyvenimo aplinkybės. Šitaip praktiškai žiūrint, viskas atrodo daug paprasčiau. Reikia atsakyti tiesiai: taip ar ne?

— Man nuo sena nepaprastai imponuodavo žmonės, kuriems viskas aišku ir kurie remiasi savo „neklystamais" įsitikinimais! Ir tam banditui Domačinskiui, dėl kurio aš čia patekau, visada viskas buvo aišku ir paremta patirtimi. Jis nušovė keturis žmones, aišku, jis pasiryžęs dėl savo skardinių dubenų sušaudyti keturiasdešimt milijonų, aišku, kad jam viskas aišku, tokiam banditui niekada neiškils nė mažiausios abejonės. O jums taip pat aišku, kad šią visuomeninę santvarką, be jokios abejonės, reikia pakeisti nauja, geresne, ir tuoj pat, per dvidešimt keturias valandas; tai jums patikrinta tiesa, kuria jūs tikite, kaip kiti tiki nekaltu prasidėjimu. Tai jūsų „pasaulėžiūra", kurią jūs turite, o aš ne, ir dėl tos savo „pasaulėžiūros" pasiryžęs žudyti, kaip žudo Domačinskis, remdamasis savo „pasaulėžiūra". Jūs irgi grasinate remdamasis savo „pasaulėžiūra", o mano patikrinta tiesa sako, jog šitaip yra nuo pasaulio sukūrimo. Aš nesu visuomeninių santvarkų specialistas, bet jeigu reikėtų pagal savo skonį sutvarkyti visuomeninę santvarką, visų pirma išmesčiau visas neprotingas, kvailas, banditiškas „pasaulėžiūras". Jeigu Domačinskis yra

kapitalizmas, visų pirma išmesčiau Domačinskį, vadinasi, ir kapitalizmą! Jeigu manęs paklausite, kas yra kapitalizmas, aš atsakysiu, jog tai labai sudėtinga finansinė sistema, reiškinys, kuris tegali egzistuoti šitaip: gaminti prekes ir mesti jas į rinką, tos rinkos uždaromos, atidaromos ir vėl likviduojamos, rinkose grumiasi pinigai, pinigai naikina prekes karais, valstybės ginkluojasi, atsiranda naujų pelno šaltinių, sudaromos sutartys, o tada kariaujama, žodžiu, tai labai komplikuoti finansų, rinkos ir kredito klausimai, aš per mažai žinau, kad galėčiau atsakyti į jūsų klausimą, ar noriu dabartinę santvarką pakeisti kokia nors tobulesne, šiuolaikiškesne! Kokia tobulesne ir šiuolaikiškesne santvarka? Domačinskį reikia pakeisti kažkuo kitu, kas būtų ne jis, kas būtų geresnis, padoresnis ir teisingesnis už jį!

— Juokingas klausimas. Kaip stearino žvakę pakeitė elektros lemputė, manufaktūras — mašinos, primityvius mechanizmus — šiuolaikinė technika, kaip po feodalizmo atėjo buržuazinė demokratija, taip ir dabartinę ekonominę anarchiją reikia pertvarkyti pagal aukštesnius ekonomikos principus, pagal principus tobulesnės visuomeninės santvarkos, kuri atitinka visus modernaus požiūrio į pasaulį reikalavimus. Domačinskis yra tik nereikšminga detalė!

— Dar vienas klausimas. Prašom pasakyti, ar esant tai jūsų tobulesnei visuomeninei santvarkai, kuri atitinka visus modernaus požiūrio į pasaulį reikalavimus, bus taip pat banditiškai žudoma kaip ir „nemodernaus požiūrio" laikais, kuriems atstovauja Domačinskis? Ar žudynės kapitalistų ir jų advokatų pavyzdžiu taps naujosios santvarkos pagrindu?

— Kol bus vočių, tol bus reikalingi chirurgai, daktare! Kol bus domačinskių, bus ir kriminalinių nusikaltimų!

— Ir jums tat aišku?

— Suprantama, kad aišku.

— Vadinasi, jūs šiuo momentu galėtumėte imti į rankas, taip sakant, chirurgines kartuves ar chirurginį kirvį ir pralieti kraują taip pat kaip Domačinskis su savo chirurginiu šautuvu? Vardan ko? Ne, aš nesuprantu tų sudėtingų dalykų, bet viena man aišku: tobulesnė visuomeninė santvarka man bus tik tokia, kurioje nebus kvailybių ir žudynių plėšimo tikslais! Kodėl taip manau, nežinau, bet man, be abejo, taip sako taurus žmogiškas instinktas.

— Jūs miesčionis, kuriam viskas susipainiojo! Pats nežinote, ko norite, ko nenorite, ir aš tvirtai įsitikinęs, jog anksčiau ar vėliau atsidursite kokiame nors katalikų vienuolyne kaip atsivertėlis! Su tokia

migla galvoje negalima būti politiku. Kiekvienas turi teisę šokti iš savo balkono, ypač jeigu jis yra namų savininkas ir turi balkoną antrame aukšte, kaip kad jūs. Bet prašom atsiminti vieną dalyką: nepervertinkite savo miesčioniško išpuolio! Tai yra daugiau ar mažiau nevykusi vienišo individo demonstracija, sensacija, kuri truputį sujudino mūsų balą, bet šitaip mąstydamas nieko nepasieksite, tai visiškai aišku. Siūlau paskaityti Talheimerį.

— Ačiū! Aš skaitau Budą ir šventą Tomą!

— Labanakt, daktare, geros kloties! Sukalbėkit už mano sielos išganymą tris „Sveika, Marija“!

Pro grotas į mano kamerą skverbiasi mėnesiena. Iš žvaigždėtų migių liejasi balta kaip alebastras šalta šviesa ant viso miesto, ant stogų; visur tylu šiuose užkeiktuose namuose, kur ant čiužinių knarkia pavargę žmonės, trumpindami savo gyvenimą beprasmiška ir žmogaus orumą žeminančia narkoze, kurią jiems paskyrė įstatymas, numatantis tam tikrą laiką išknarkti tarp kalėjimo sienų. Mano papiroso ugnelė žalsvoje prieblandoje žybsi ir gęsta kaip kalėjimo ar vienuolyno celėse uždarytų žmonių paslaptingos, užkrėstos „pasaulėžiūros“ spindesys. Įsidega raudonas tabako vainikėlis ir ištirpsta tamsiai žaliuose dūmuose, kurie kyla pro alebastrinę mėnulio šviesą, draikosi tarsi žali smilkalai ir dingsta rasotos rugpjūčio nakties alsavime. Jūs tikriausiai mėgstate mėnesieną, o aš jos nekenčiu. Tas idiotiškas baltas kaip kalkės skritulys, tas beprasmiškas gipsinis modelis visko, kuo gali virsti Žemė, žvaigždės, visata, tas kapų žibintas ties viskuo, kas dedasi Žemėje, kabo mums virš galvų nuobodus, kaip nuobodūs visi fizikos kabineto įrengimai; jaučiu, kad jei galėčiau perbraukti pirštu per mėnulio paviršių, nuo jo ledynų, kalnų tarpeklių, jūrų ir kraterių ant piršto galiuko liktų tik aitrių kaip kreida gipso dulkių, kurias galima nusivalyti patrynus pirštus: viskas, dulkės ir pelenai belieka iš dangaus kūno plokščio gipsinio modelio, iš tuščios dykynės, kur skirtumas tarp giliausio jūros dugno ir aukščiausio vulkano ne daugiau kaip pusė milimetro, kur daugiau nieko nėra, vien lygi alebastrinė plokštuma, apšviesta baltos magnezijos, kurčnebylios, bespalvės, bergždžios šviesos, kuri vos vos atsiduoda drėgna kreida — tokia kreida mokyklinėje lentoje rašomos mįslingos formulės. Štai kaip atrodo mėnulis žmogui, kuris neturi savo „pasaulėžiūros“ ir kuris, iššokęs iš savo namo antrojo aukšto balkono, užkudakavo apie moralę kaip višta, sudėjusi kiaušinį. Fui!

VIII

APIE LIETŲ, MIRTĮ IR MEILĘ, APIE KARĄ IR APIE MAŽĄ ŽVIRBLELĮ BŽEZINKOS STOTYJE

Pučia pietų vėjas. Man skauda galvą. Kameroje dvokia žibalu. Atsižvelgdami į nervinę būklę, man leido deginti žibalinę lempą, nes čia šviesa išjungiama devintą valandą, ir aš, kamuojamas nemigos, leidžiu naktis skaitydamas. (Neturiu supratimo, kas suteikė man tokią malonę. Tikriausiai Aukščiausiojo karališkojo teismo dėmesys.) Šunys. Traukiniai. Nakties tyla. Miegas. Teisingiau — pusiau miegas, pilnas neaiškių slogių vaizdų: moterys, moteriškos kelnės, purvinos katės, drumstas vanduo, žuvys, dantų skausmas, skolos. Laiptais šokinėja kuprotas neūžauga, dekoruotais marmuro laiptais; neūžauga užsidėjęs ministro Marko Antonijaus Javoršeko kaukę ir užsikabinęs per pečius gitarą; muzika, mandolinos, arfos, ant marmuro laiptų kilimai, pagaliau baliustradoje pasirodo Sinekas (mano bičiulis, jaunas inžinierius, kuris dėstė man savo pasaulėžiūrą) juoda mantija su didžiule raudona CX monograma ant krūtinės. Tame simboliškame maudulyje *Consiglio dei Dieci** tarėjo figūra, panaši į sekstantą, ir neūžauga su buvusio socialistų tribūno Marko Antonijaus Javoršeko kauke mane visiškai suglumino; nežinojau, ar toji rūsti inkvizitorių Dešimties taryba skelbia man mirties nuosprendį jauno inžinieriaus, ar liaudies tribūno, ministro demagogo Marko Antonijaus Javoršeko lūpomis. Mirties nuosprendį už neturėjimą aiškios „pasaulėžiūros“, kokią privalo turėti kiekvienas gerai organizuotas Dešimties tarybos narys. Pelės palėpėje. Kaukia vėjas dūmtraukyje. Pamėkliška naktis, kažkur toli loja šunys, rauda garvežiai geležinkelio stotyje. Šešiasdešimt šeši tūkstančiai minčių ir vaizdų sukasi mano galvoje kaip kaleidoskope, ir tuo pat metu iškyla klausimas: kodėl aštuonioliktųjų metų pavasarį Fošas[10] taip nevykusiai pravedė operaciją Vakarų fronte, kada mes visi aklai tikėjome šimtaprocentine sąjungininkų pergale, nors, paties Fošo žodžiais, tą pavasarį viskas kabojo ant plauko? Kodėl Žemė dar neprasmego, bet gyvuoja solidi ir tvirta ligi šios dienos, ištisus amžius, kieta ir masyvi kaip ąžuolinis kėglių

* Dešimties taryba *(lot.)*.

rutulys, ir sukasi, ir niekur neprasmenga, juk tas masyvus Žemės rutulys tik atrodo masyvus, o iš tiesų yra poringas, pilnas neaiškių plyšių! Kėglių ąžuolinis rutulys irgi poringas, jame knibždėte knibžda atomai kaip kosmoso jonvabaliai, Žemė galėtų subyrėti kaip kėglių rutulys, taip pat ir visas kosmosas, bet nesubyra, laikosi vienas už kito, viskas vyksta pagal tam tikrus dėsnius, kažkas viską laiko Saulės orbitoje. (Tas „kažkas" — dykas niekas. Vaikiškas barškutis. Kas „kažkas"? Tokios sąvokos kvailina žmogų.)

Šiandien pamačiau, kad mano kameros draugas (kuris knarkia ant savo čiužinio) Valentas iš Stubicos turi švento Roko paveikslėlį. Žmona jam atsiuntė nedidelį paketuką — šoninės bei viščiuką ir lyg netyčia įkišo nedidelį trispalvį švento Roko paveikslėlį — „dėl visa ko", pagaliau kas žino, gal kartais ir padės. Stovi barokinis šventas Rokas, Valento patronas, nežinomoje šalyje: tolumoje mėlynuoja kalnai, per žalią lauką tartum žaltys vinguriuoja upė, o švento Roko žaizdas laižantis šuo panašus į juodą pudelį. Šventas Rokas — geraširdis storulis sibaritas, niekas nepatikėtų, kad jis serga ir visas žaizdotas; šįryt kažkas už mūsų kameros naktikubilio dangčio rankenos užkišo rožę, baltą kvapnią rožę; žmogus yra visiškai išmuštas iš pusiausvyros ir užsikrėtęs tikrove, žvaigždės blausios ir tolimos, o man skauda galvą, jaučiuosi tartum kamuojamas migrenos tuščioje bažnyčioje; vasaros popietė, zyzia musės, čirškia žvirbliai prie bokšto, kažkur gieda gaidys. Tolumoje griaudžia. Pirmi lietaus lašai. Vėl griaudžia.

Kai pirmą kartą patyriau artilerijos ugnį savo kailiu, buvo pavasaris. Čiurleno upelis, linksmai lojo šunys, šlapiam sniege šnypštė iš garvežio išmestos žarijos, buvo ankstyvas pavasaris. Buvo girdėti, kaip nuo latakų kapsi vandens lašai, o tolumoje virš blizgančių bėgių ir storu šlapio sniego sluoksniu padengtų laukų garavo melsvi miškų masyvai. Per vieną akimirką rami ankstyvo pavasario popietė virto juoda arklių skerdykla; nedidelė tvarkinga provincijos geležinkelio stotelė (kur tyliai stuksena telegrafo aparatas, durys atviros, kad prirūkytą kambarį užlietų pavasario saulės banga, kur viskas savo vietoje: ir latakų muzika, ir šilta, saulės nutvieksta siena po stogu), spindintys bėgiai, miela pastelinė kovo dienos šviesa — viskas nugarmėjo į kruvinus, juodus liepsnojančio mirties vulkano nasrus. Skubiai pulta kinkyti arklius į baterijas, kilo panika, ėmė dundėti kanopos uždarytuose vagonuose, mažas žvirbliukas ant telefono laido akimirką

sustingo tarsi užhipnotizuotas, o paskui, paniškai sučirškęs, kaip žaibas nuskriejo tiesiai. Niekada nebūčiau patikėjęs, kad žvirbliai gali taip greitai skraidyti. Žvirblis yra tik švelnus plunksnų gumulėlis, bepigu buvo tam genialiam žvirbliui: jis sučirškė ir dingo, o man tarp užmuštų arklių, juodų kraujo klanų, tarp mažos stotelės griuvėsių, tarp siaučiančio gaisro, sudaužytų vagonų ir žmonių kaukolių — man ir mano draugams tai buvo tik pradžia to, ko nėra prasmės aprašinėti, nes tai „natūralūs", „elementarūs" reiškiniai kaip griaustinis, lietus ar žemės drebėjimas, reiškiniai, be abejo, pavojingi žmonių gyvybei, bet juos stebėdami žmonės paprastai gūžčioja pečiais (todėl, kad jie „natūralūs") ir bejėgiškai atsidūsta: „Ką gi, karas yra karas! Griaustinis yra griaustinis, lietus yra lietus! Žemės drebėjimas yra žemės drebėjimas! Taip yra! Einam toliau! Kas stipresnis, tas geresnis! Kova dėl būvio! Šiandien pietums sklindžiai! Valgykla — geriausias išradimas pasaulyje! Tegyvuoja karas!"

Karas primena nuskurusį provincijos cirką. Karas duoda spektaklius tolimiausiuose užkampiuose ir be paliovos kilnojasi iš vienos vietos į kitą pagal iš anksto numatytą nepaprastai pelningą planą. Karas panašus ir į fabriką: alyva ištepti lafetai, aprūkę kulkosvaidžiai, pabūklų vamzdžiai, žibintai, aplinkui išmėtytos įvairios detalės, suodini kaip metranpažai kareiviai, žodžiu, purvu apskretusi sena spaustuvė. Žliugsintys batai, purvinos kojos, suplyšę pusbačiai, votys, juodos panagės... Ant lentinių sienų fotografijos (nesimpatiškos moterys, pornografiniai atvirukai), vienintelė lektūra — prasti romanai, skutimasis lietuje, visada kažkas iš apačios pumpuoja arba iš viršaus leidžia geltoną nešvarų vandenį, apkasuose pūva čiužiniai, žmonės miega baloje po atviru dangum. Jau keli šimtmečiai žmonija kovoja su lietum (brangia dievo dovana), ir toje kovoje slypi apskritai didesnė žmonių civilizacijos prasmė. Stogais, skėčiais, kaliošais, palapinėmis, neperšlampamais apsiaustais ginasi žmonija nuo lietaus; saugodamiesi nuo lietaus, slepiamės šiltuose kambariuose, tiesiame virš galvų įvairius išradimus iš gelumbės, drobės, kaučiuko, išmintingai vegetuodami sausumoje, ginamės nuo dievo dovanos taikos metu. Kariauti — tai visų pirma mirkti lietuje po atviru dangum: be pastogės, be šilto kambario, be visų kitų išradingų priemonių apsisaugoti nuo lietaus. Kariauti — tai tūnoti baloje pliaupiant lietui: be skėčio, apiplyšusiam, purvinam, alkanam, ligotam. Karas — tai įkyri, monotoniška lietinga būklė iš nesuskaitomos daugybės lašų, kurie žmogų paverčia bename nušiurusia kate. Karas — tai kruvinas pasmirdęs sku-

duras ir sudaužytas matinis tualeto stiklas provincijos traukinio trečios klasės vagone, kuris nuvirto nuo bėgių ir dabar guli aukštielninkas baloje: garvežio kaminas įsibedęs į pelkę, vagonas guli aukštyn ratais lyg padvėsęs kuinas ant lietaus, kuris lyja ir lyja akompanuojant pabūklų gaudesiui ir įkyriai zyziant telefonui: „Alio, alio, prašom oberleitenantą Švarcą iš depo, skubiai!"

Per karą kareiviai mirksta ant lietaus, bet prieš juos palaidojant reikia atlikti karinio administracinio pobūdžio formalumus: oberleitenantas Švarcas iš depo turi pasirašyti formuliarą, oberleitenantas Vargonja, bataliono adjutantas, turi atsirasti ant 307 kalvos, kur kadetas aspirantas Klemenčičius padėjo savo galvą. Nebegyvas. Pasirašomi formuliarai, zyzia telefonai, „alio, alio, vakarienei bus sklindžiai, blogai girdėti, sklindžiai su varške, bravo", blakės, utėlės, žiurkės, purvas ir sklindžiai su varške, bravisimo, o lietus pliaupia, sunkus, švininis lietus, be galo atkaklus ir piktas, velniškai išmaningas, vis naujais būdais prasismelkia prie šiltos žmonių odos. Ko tik neišgalvoja niekingas, klastingas, idiotiškas lietaus lašas, kad tik prasiskverbtų prie niežuoto frontininko kūno ir nuslystų šlapiu šunišku sprandu kareivio, kuris, kaip oberleitenantas Vargonja, turi tvirtą seno frontininko „pasaulėžiūrą", susidedančią iš traškančių kepsnių: nesvarbu kas, svarbu, kad gerai iškepta ir valgant traškėtų, ypač jeigu užpilsi romu ir palydėsi senu riterišku posakiu: „Mielas *amico**, nedaug kariauti liko! Prašom! Ragauk! Puikus kepsnys!"

Kaip senose romantinėse dramose, taip ir šiandien kariaujama užsiglaudus už statinių tvoros. Tiliui[11] iš patrankų tratinant Magdeburgą, buvo kariaujama iš už brustvero, taip kaip ir šiandien, kada oberleitenantas Vargonja kramto keptą šoninę, užpildamas ją slyvine: „Mielas *amico,* nedaug kariauti liko, tra ta ra ta, *si vis bellum***, para para paralyžius!" O smėlio maišai sukrauti kaip malūne: tie maišai įmirkę nuo lietaus ir šlapimo, viskas kleketuoja, trata, dunda kaip pašėlusiame malūne, kur malamas purvas su žmonių žarnomis. Mes visi kaip malūnininkai malame patys save, trinamės ausis, mirkstame dieną naktį stovėdami lietuje, peršlapę ir šlapindamiesi kaip vežikų arkliai, žvilgčiojame pro savo purvino malūno langelį į lietų, į rūką, į purvyną, laukdami lemtingos kulkos į kaktą kaip loterijos laimėjimo.

---

* Bičiuli *(ital.).*

** Jei nori karo *(lot.).* Čia perfrazuotas lotyniškas posakis *Si vis pacem, para bellum* (Jei nori taikos, ruoškis karui).

Tose katakombose knarkia gyvi lavonai, nors kol kas jie skambina telefonu, šaudo; knarkia lavonai urvuose, kur viskas dvokia, viskas sustingę, visą laiką vienoda, beprasmiška, įkyru: spygliuota viela, pasmirdusi sriuba, varnos, žvirbliai, skystas purvas ir patrankų dundesys. Mažas brustvero langelis, keturkampė lentomis įrėminta šaudymo anga, pro kurią kareiviai spokso į purvyną priešais apkasą — ir ji yra tam tikra kareivių „pasaulėžiūra", didvyriška, be galo nuobodi, užtat iškilminga kaip Richardo Vagnerio gedulingas maršas iš „Dievų žūties". „Vienos naujajame laikraštyje" perskaičiau straipsnį, kur kažkoks Mailėnderis rašo apie mūsų pozicijas prie Dnestro ir sako, jog karas turi kažkokio iškilmingumo kaip Vagnerio muzika. Tas ponas Mailėnderis kelias dienas buvo pas mus, miegojo divizijoje, pavaišinome poną Mailėnderį sklindžiais, o jis išplūdo oberleitenantą Hlavatą kaip liokajų, kodėl jis žurnalistams neparūpino tarptautinių miegamųjų vagonų.

— Ak taip! Neturite miegamųjų vagonų į Krokuvą?

— Gaila, bet nieko negaliu padaryti, pone daktare! Pavyko gauti tik šį antros klasės vagoną... Dvivietės kupė, ponai! Labai prašom, ponai!

— Negi jūsų vadovybė mano, kad aš kratysiuos šitoje nešildomoje vištidėje ligi pat Krokuvos? Nieko sau malonumas! Dėkui už vaišingumą!

Šitaip kariauti, kaip kariauja ponas Mailėnderis iš „Vienos naujojo laikraščio" redakcijos, miegamajame vagone lošdamas bridžą, su fotoaparatu „Kodak" ir rašomąja mašinėle, vadinasi, kariauti remiantis tam tikra „pasaulėžiūra", tos pačios „pasaulėžiūros" pagrindu tarp Volgos, Dnestro ir Nemuno vyksta skerdynės, primenančios Vagnerio muziką.

„Pasaulėžiūrą", kieno ji bebūtų ir kam būtų skirta, visada sudaro daugybė vaizdų, vaizdinių, emocijų, kurias intelektualiai apdoroja ir išskirsto protas, skvarbus ir, jei galima taip pasakyti, apsukrus, nes sąmoningai stoja tarnauti palaimintam melui, kuris keliauja miegamaisiais vagonais, o tūkstančiai žmonių stimpa, kuris ilsisi paunksmėje kaip gyva Egipto mumija paauksuotame soste, o milijonai pūva nuo maro.

Sėdžiu už brustvero ir pro šaudymo angą stebiu rusų pozicijas šimtas devyniasdešimt antroje aukštumoje. Iš Dnestro slėnio, iš rusų apkasų kitame upės krante vėjas neša balalaikos garsus, o aš gir-

džiu, kaip *Verpflegungsoffiziersstellvertreter** Kardosis muša savo pasiuntinį, kodėl neišvalė jam batų, kaip jis nori ir kaip ponas *Verpflegungsoffiziersstellvertreter* Kardosis buvo įsakęs. Skaitau „Laisvojoje spaudoje" diskusiją su „Ženevos žurnalu": vienas to žurnalo rašeiva, kažkoks Mailėnderis iš anapus fronto savo straipsnyje prisimena prancūzų pozicijas prie Araso, jų istorinę misiją prie Reino ir cituoja Buržė[12]: girdi, visam pasauliui nepaprastai svarbu, kad Prancūzija stovėtų prie Reino kaip stiprus bastionas ir saugotų Europą nuo ekscesų! (*„Il importe au monde gue la France reste sur le Rhin la vigilante sentinelle chargée d'empecher l'excès en Europe".*)

Visų amžių viso pasaulio Mailėnderiai vienu balsu šaukia, jog būtina *Verpflegungsoffiziersstellvertreter* Kardosį aprūpinti moraliniais ir intelektualiniais migdomaisiais, kad tarptautinis ponas Kardosis galėtų ramiai žudyti ir smaugti, šaudyti, pūdyti savo artimą, matematiniu tikslumu pašalindamas iš šio proceso (dėl visa ko) menkiausius sveiko proto motyvus. Kada Kardosis skaito apie moralinę misiją prie Dunojaus, Dnestro, Balkanuose, prie Reino, apie civilizacijos sargybinius, kada jam sakoma, remiantis „pasaulėžiūra", jog pasiuntinio mušimas primena patetišką Richardo Vagnerio muziką, jis, stovėdamas už karališkojo brustvero prie šaudymo angos ir „saugodamas Europą nuo ekscesų", negalvoja apie tai, kad pliaupia lietus ir kad karas susideda iš vertikalių lietaus ir horizontalių kulkų trasų. Kulkų trasos pro tą keturkampę „pasaulėžiūrą" gali jam išgręžti akį, o nuo vertikalių lietaus trasų, kurios teka jam už apykaklės, jis gali gauti plaučių uždegimą ar bronchitą ir paguldyti savo jauną galvą šlovingame mūšio lauke — mirti nuo lietaus. Prisiskaitęs tokių kvailysčių apie misiją prie įvairių upių, Kardosis negalvoja apie lietų, jis tik sąžiningai vykdo aukštesnę, idėjinę savo misiją prie Dnestro, todėl pasiryžęs vargšą mūsų valstietį, varguolį, tėvynės gynėją, savo pasiuntinį spardyti ir net, reikalui esant, sušaudyti „kaip pasiutusį šunį". Svarbiausia įtikinti Kardosį, kad armija — tai jis, o misiją jis vykdo tautos, bažnyčios, partijos vardu, visos žmonijos vardu, kažkokios „pasaulėžiūros" vardu ir ją turi vykdyti iškilmingai, be skėčio, pliaupiant lietui; tada Kardosis tampa Domačinskiu, tada Domačinskio tikėjimas atitinka tiesą, tada bet kokie blaivūs žmogiško proto motyvai prilygsta nuliui. Domačinskis — tai prievarta, o prievarta paskelbiama vieninteliu valdžios

---

* Intendantūros viršininko pavaduotojas *(vok.)*.

principu moralės dėlei, o moralė — jėgos dėlei, „stipresniojo teisės“ dėlei, o „stipresniojo teisė“ turi savo mąstytojus, ir visi jie vieningai mąsto, jog mąstyti — tai vartoti prievartą!

Prieš dvidešimt metų, kariaudamas prie Dnestro, aš pats priklausiau kvailiams, kurie pasikliovė visokiais bastionais prie upių, buvau įsimylėjęs Prancūziją, jakobinų Marijaną[13] tartum gipsinę Orleano mergelės skulptūrą, ir drauge su Deruledu[14] tikėjau, kad Prancūzijai būtina krauju nuplauti tūkstantis aštuoni šimtai septyniasdešimtaisiais metais suteptą garbę[15], anais metais mano vienintelis idealas buvo prancūzų pergalė bet kuria kaina, net mano paties gyvybės kaina. Tų senų imperatoriškųjų ir karališkųjų Galicijos dienų idealas vadinosi Prancūzijos pergalė! Tada būdamas frankofiliškos, vadinasi, liberalios, laisvamaniškos, jakobiniškos, pergalingos, didvyriškos „pasaulėžiūros“, negalėjau kaip reikiant suprasti, kad daug išmintingesnė „pasaulėžiūra“ buvo to žvirbliuko nedidelėje stotelėje prie Černovicų (jos pavadinimą pamiršau, manau, kad Bžezinka). Jis nėrė išsigandęs iš tos beprasmiškos kanonados — šiltas kūnelis, plunksnuota inspiracija, kuri nežino, kas ta frankofiliška „pasaulėžiūra“, bet suvokia, kad imperatoriaus sviediniai nepriklauso tiems gyvenimo reiškiniams, kuriuos genialus žvirblis turėtų pagerbti savo plunksnuota esybe. O apskritai — pasaulyje per daug tų nelemtų „pasaulėžiūrų“. Vieni tiki, jog yra tokių granito uolų, kurių neįveiks jokie pragaro vartai, kiti tiki vėliavomis, trimitais, būgnininkais ir trimitininkais, net būgnais, dar kiti tiki pareiga, dievais, paminklais, pavėsinėmis, parodų paviljonais, kruvinu būgnų ir patrankų dundesiu, vargonais ir mašinomis, vėliavų chaosu, uolomis ir įrodymais — griaudėja mortyros, krenta arkliai, liepsnoja stotys ir miestai, o vienas mažas žvirbliukas buvo toks genialus, jog sučirškęs dūmė iš to beprotiško sambrūzdžio.

Visą gyvenimą skęsdamas nesuskaičiuojamose žmonių kvailybėse, kurios supo mane iš visų pusių, tarpais maniau, jog pajėgsiu atitrūkti nuo viso to ir gyvensiu vadovaudamasis savo logika, bet kiekvieną kartą kažkas sutrukdydavo atsisveikinti su ankstesniu gyvenimo būdu. Mūšiai, trankymasis karo keliais, nelaiminga ir slogi meilė Vandai (egzaltuotai fantazuotojai pusvengrei), perversmas, karjera, vedybos su Agneza, trys vaikai per septynerius metus, reliatyvi materialinė gerovė, teismo praktika, egzaminai, valstybinė tarnyba, kelionės į užsienį, namų statyba, maži vaikai, jų ligos, visuomeninės pa-

reigos, įgimtas tingumas — visa tai panašu į puodą, pilną piršto juodo marmelado, į kurį įklimpęs nebadausi, bet ir nepajudėsi.

Į kalėjimą pasiėmiau visą lagaminą senų laiškų, užrašų, savo kalbų teisme konspektus ir, vartydamas tuos senus pageltusius popierius, tarp nuobodžios, mieguistos, cilindruotos vidutinybės užfiksuotų sakinių (kartais ir šiokių tokių minčių) kartais pajusdavau protą, ne tokį jau buką, kad nesuvoktų, kas iš tikrųjų darosi. Tarp mandagių, įprastų kasdieninių frazių netikėtai švystelėdavo temperamentingas skaidrus žodis, protinga sąvoka, ir visas laiškas ar teisinė argumentacija man įgaudavo džiugios, gilios, kone simboliškos prasmės: ne veltui čirškėjo tas mano žvirbliukas Bžezinkos stotelėje prie Černovicų...

Vienoje tokioje pastaboje rašiau: protingiausia būtų išvykti. Kur? Į Havajus? Į Borneo? Į Kongą? Sučirkšti ir išvykti. Šįryt grįžau iš Pešto. Geležinkelio stotyje tas pats vaizdas, kurį visada matai grįžęs iš Pešto ar Vienos: miestelis su trim vežikais. O koks apgailėtinas sparnuotas angelas Starčevičevo kupole! Kam jis šviečia savo fakelu? Teko būti kavinėse. Liguista pagieža, vagiamos spaustuvės, išvežimo muitai, pažymėjimai, visur šmeižtai, paskalos. Dirbti mūsų viešose instancijose (nesvarbu, ar ji vadinama Atstovų susirinkimu ar redakcija, ar partija) nėra įrodymas, jog esi ypatingo proto. Žmogus užgraužiamas: apdrabstomas purvais, apspjaudomas ir sunaikinamas. Mūsų žmogui lemta arba nudvėsti užsienyje kaip šuniui, arba tapti prakilnybe. Nežinia kas blogiau. Mano senas pažįstamas daktaras V. S. grįžo į Zagrebą, jį paguldė į miesto įgulos ligoninę. Jis studijavo Šveicarijoje, buvo geras gydytojas, penkioliktaisiais metais Galicijoje pakliuvo į nelaisvę tame pačiame fronto ruože, kur už narsą buvo gavęs sidabro medalį, o dabar iš Sibiro belaisvių stovyklos per Švediją parsiųstas namo lyg siuntinys. Kaip koks daiktas! Užsiželdinęs barzdą lig juostos, nieko nebepažįsta, nervai visiškai pakrikę, žiūri į vieną tašką ir nė nesupranta, kad sugrįžo į tėvynę. Kokios iš tikrųjų reliatyvios ir neapsakomai skurdžios visos tos skambios ir patetiškos sąvokos, kaip „tėvynė“, „dievas“, „visuomenė“, „karas“, „pareiga“, „šlovė“ ir t.t. Kalbėjausi sykį su D. Jis tvirtai įsitikinęs, jog nepraeis nė metai, ir mes visi turėsime savo portfelį ir kabinetą. Jo nuomone, dabar vienintelis mūsų politinis idealas — turėti „savo portfelį“. „Mūsų tautinis portfelis“, pasak D., tai, šiaip ar taip, jo portfelis, ne mano! Čia ir yra visas mūsų pažiūrų skirtumas. Mane jis laiko lojaliu Austrijos kareiviu, o save maištininku. Kokia logika jis

remiasi — nežinau! Jis visada buvo pragmatikas, praktikas. Unijos šalininkas, sykį Vienoje man įrodinėjo, jog esame neverti arklių mėšlo ant kelio. Kai aš jam pasakiau, kad garsųjį dievo įsakymą „Nežudyk", kuriuo draudžiamos žmogžudystės, reikėtų pakeisti kartotiniu veiksmažodžiu[16], nes kiekvienam gali pasitaikyti nužudyti, jis man atsakė, jog neturi laiko lingvistinėms vingrybėms.

Iš tų eilučių prabyla žmogus, stovįs ant savižudybės ribos, susipainiojęs niūrioje savo sielos dramoje, nusivylęs savo paties patirtimi, turįs daugybę potencialių galimybių, o iš tikrųjų sugniuždytas, jo gyvenimas plaukia mažiausio pasipriešinimo kryptimi: po pilka ir nuobodžia sutuoktuvine antklode, savo namų paunksmėje, laukiant sklerozės ir iškilmingų pirmos klasės laidotuvių. Sužeistas tasai grįžtąs iš karo į savo gimtąjį miestą žmogus, krūpčioja nuo žodžių „tėvynė", „visuomenė", „šlovė", „pareiga". Nuvargęs tas ordinais apdovanotas žmogus, visiškai išsekęs, bet dar turi tiek sveiko proto, kad „mūsų portfelio" idealą (nors tai būtų ir jo paties portfelis) laiko nevertą žmogiškos „pasaulėžiūros", kuri jau tada, prieš dvidešimt metų, buvo „negatyvi" ir niekada netapo tokia pozityvi, kad galėtų patenkinti inžinierių Sineką. Šis lingvistinių vingrybių mėgėjas, veiksmažodžių veikslais erzinęs būsimus valstybės vyrus, nieko nepasiekė. Pradėjęs šeštą dešimtį, gaudo blusas ant kalėjimo čiužinio, kremtasi prie pageltusių savo atsiminimų puslapių ir skaito Budą. O dabar, pasižiūrėjus atgal, atrodo šitaip: jeigu nebūtų buvę to lemtingo išsiskyrimo su Vanda, jeigu tas žmogus būtų galėjęs gyventi normalų, paprastą gyvenimą, atitinkantį jo polinkius, nebūtų susipainiojęs daugybėje prieštaravimų ir nebūtų prasidėjęs su tuo pokario metų santuokos surogatu, su miesčioniška laime ir karjera... Visa tai buvo narkozė po didžiulės nelaimės.

Vanda buvo ištekėjusi už vieno žemesnio rango vengrų valdininko Munkače. Susipažinau su ja penkioliktųjų metų rudenį Stanislavovo geležinkelio stotyje, kai ji važiavo iš Lvovo, aplankiusi savo sužeistą vyrą — kažkokio vengrų pėstininkų pulko karininką. Toji moteris buvo kokiais ketveriais metais vyresnė už mane, o mūsų slogią, užnuodytą dviejų subrendusių žmonių kūnišką meilę galima būtų pavadinti nežabota, audringa, akla aistra. Tos varginančios, neramios kelionės tarp Strijo, Munkačo ir Stanislavovo galiausiai privertė Vandą ryžtis, ir vieną dieną ji atvažiavo pas mane į Peštą, pasakiusi vyrui, jog nusprendė su juo skirtis. Apsistojome viešbutyje,

buvo šešioliktųjų metų rudens pradžia; Budos lankose čirškė žiogai, o kitame Dunojaus krante žėrėjo girliandos dujinių žibintų, tartum pagerbiančių tą supuvusią meilę, kuri jau pirmomis laisvomis, žmoniškomis naktimis buvo pasmerkta mirti. Prisimenu, viešbučio tachta buvo užklota šiurkščiu persišku kilimu, ir aš jaučiau, kaip jis man graužia nuogus kelius. Kambaryje buvo prieblanda, žaliuzės nuleistos, nieko negalėjai įžiūrėti, vien baltą moters kūną su juodu šilkiniu apatinuku. Jaučiau stiprų Vandos mėgiamų „Kipro" kvepalų aromatą. Kažkas pabeldė į duris:

— Kas ten?

— Telegrama poniai!

Iš tikrųjų. Telegrama poniai, kuria jos vyras iš Munkačo pranešė, jog vienuoliktą valandą angina mirė jų septyniolikos metų duktė Vanda, ir jis prašo paskutinės paslaugos: kad Vanda atvažiuotų į dukters laidotuves.

Vanda tuoj pat, pirmu traukiniu, išvyko į septyniolikmetės dukters laidotuves, o aš žinojau, kad ji išvažiavo visam laikui ir nebegrįš. Kai Pešto geležinkelio stotyje nutolo paskutinio vagono raudonas žiburėlis, likau stovėti perone nieko nesusigaudydamas. Vakar penktą valandą po pietų, vadinasi, lygiai prieš dvidešimt aštuonias valandas, stovėjau toje pačioje vietoje, laukdamas greitojo traukinio iš Debreceno, o šįvakar pro mane praeina kažkokia kuprota ponia su lakuota dėžute skrybėlei. Kuprotoji ponia nešasi raudonų rožių puokštę, jos lagaminai apvilkti žalsvais užvalkalais; kur gali keliauti kuprotoji ponia ir kam jai tos rožės? Stoties gilumoje, lauke, skambėjo kareivių daina, atsimušdama į stiklinius skliautus, aidėjo tarsi bažnyčioje. Karinis ešelonas, girti kareiviai, apsikaišę lauko gėlėmis, adjutantų šūksmai, būgnų dundėjimas, pučiamųjų orkestro garsai, nešikų rėkavimas, keleivių spūstis prie naujo greitojo traukinio vagonų, o viršum stiklinio, permatomo stoties kupolo, viršum baltų dūmų debesio, aukštai žalioje švintančioje padangėje mirksėjo didelės sunkios žvaigždės.

Kažkoks suodinas vyras plaktuku daužė į Vienos greitojo traukinio vagonų ratus, ir visa stotis atrodė kaip kalvė: viskas suodina, juoda, viskas kvepia drėgnu moliu. Lekia žiežirbos, pukši dumplės, Vulkanas kala ant geležinkelio priekalo pragariškus motyvus: keliauja kuprotos moterys, vienuolės, kareiviai, viskas atrodo tarsi išmėtyti žaislai, o tarp tų išmėtytų žaislų ir aš esu toks žaislas: žmogus, nuo kurio prieš akimirką pabėgo laimės iliuzija.

Vandos duktė mirė angina? Ar čia nebus to idioto iš Munkačo pokštas? Nieko sau! Tokių pokštų nedrįstų krėsti nė žmogėdros.

Ant pirmojo kelio, kuriuo išvyko Debreceno greitasis, jau stovėjo kitas, skurdus priemiestinis keleivinis traukinys. Toje pačioje vietoje, kur buvo Vandos vagonas (kur aš paskutinį kartą pabučiavau jai ranką apšviestame lange), visiškai ten pat, kur Vanda ištiesė drebančią, šaltą kaip lavono ranką, dabar duktė atsisveikina su motina. Duktė pasidėjo ant medinės lentynos paketą, surištą virvele, ir, melancholiškai palenkusi galvą, kažką sako motinai, iš virpančio balso gali spręsti, kad ji ryja ašaras. Jai skaudu skirtis su motina, ji išvažiuoja į lietų, kur nešvariame kambaryje štampuos laiškus arba drėgna kreida rašys juodoje mokyklos lentoje, galvodama apie mamą (apie mirkytos tešlos bandeles mėlyname dubenėlyje ant stalo virtuvėje, kur kabo kalendorius, futliaras šepečiams ir narvelis su čirškiančia kanarėle); o motina — gležna juodai apsirengusi našlė: mama — tai virtuvė, mama — tai dubuo ant suoliuko po prausykle, mama — tai ugnis duonkepėje krosnyje, kur garuoja bandelės, tai vis mama, sudie, mama, sudie... *Kezét csókolom, mamus!**

Traukinys pajudėjo, žmogus tarsi lunatikas žiūri į šviesius vagonų kvadratus, atrodo, jog važiuoja ištisa virtinė apšviestų geležinkelio tualetų — tai viskas, ką spėjo išrasti žmonių civilizacija: įvairiomis kryptimis pagal tvarkaraštį po visą Žemės rutulį keliaujančius tualetus, patogius ir tiems, kurie važiuoja į laidotuves.

Nebeliko traukinio su apšviestais tualetais nė jo raudono žiburėlio, nutilo ir kareiviškų būgnų muzika, motina rūpestingai įsidėjo į rankinuką juodai apkraštuotą nosinę ir nuėjo, o aš vis dar stovėjau kaip įbestas ir žiūrėjau į bėgius. Vyrai juodais mundurais mėtė iš pašto vagono paketus. Ilgai stebėjau, kaip jie svaido paketus į vežimėlį, kupini prakaituotos, dvokiančios, stačiai demoniškos neapykantos, ir nežinau, kodėl tas bjaurėjimasis, su kuriuo dėžės ir ryšuliai krito į vežimėlį, ant žemės, ant bėgių, riedėjo ant perono, tas įtūžis, kurio pagauti vyrai mėtė juos atgal, spardė kojomis ir daužė kumščiais tartum kokius prakeiktus padarus, nežinau, kodėl tas žiaurus elgesys su negyvais daiktais man suteikė pasitenkinimo, ir aš kiek atsitokėjau. Peronu ėjo slovakai malkų kirtėjai, nešdamiesi ilgus pjūklus ir kirvius, sielininkai, būreliai pasimetusių, sutrikusių kareivių su skrynutėmis, ginklais, nevykusiai žvanginančių kardais bei pentinais. Pro

* Bučiuoju rankas, mama! (*Vengr.*)

mane skubėjo sunkūs, sukaitę milžinai kavaleristai, o aš niekaip negalėjau suvokti, kodėl jie apeina mane šonu su savo ryšuliais ir kuprinėmis, kodėl praeidami kelia prie kepurių ištiestas rankas, tartum mosuodami man. Tik vėliau toptelėjo mintis, jog esu karininkas, ir kareiviai paprasčiausiai sveikinasi su manim, kaip reikalauja statutas. Po stikliniu kupolu įlėkė greitasis traukinys iš Tatrų, pilnas žvalių, kalnų saulėje rudai įdegusių moterų: damos su prabangiais lagaminais, išpuoselėtos aukštuomenės damos tamsiais veidais, tarsi grįžtančios iš Somalio; jų laukė vyrai, irgi išpuoselėti aukštuomenės atstovai, kovotojai nuo Pešto asfalto tarp trijų kavinių netoli Operos. Anapus Tatrų guli purvyne lavonai, daugybė lavonų, įbedusių veidus į žemę. Vandos duktė mirė, Vanda išvažiavo į laidotuves. Vanda nebegrįš... Tartum miegodamas, sėdau į fiakrą prie geležinkelio stoties ir jau neatsimenu, kaip atsidūriau zoologijos sode. Ten vyko kareivių labdarybės koncertas, čia vežikas mane ir išlaipino; kilo raketos, ir rausvos jų šviesos atspindžiuose buvo matyti flamingai, snaudžiantys ant vienos kojos prie staliuko, kur aš gurkšnojau kaip kraujas tirštą vyną. Tame žvėryne, toje betonuotoje vištidėje su flamingais pasigėriau kaip dūmas, kad iš nevilties nenusižudyčiau ar nepradėčiau balsu raudoti, ar nepadaryčiau kokios dar didesnės kvailystės; norėjosi šokti į tų labdarių, išpuoselėtų ponų pulką, išsitraukti pistoletą ir šaudyti iš baimės, kurią man kėlė aplinkui tvyranti tuštuma.

Kitos dienos rytą pabudau smuklėje, kažkokiame užkampyje tarp Solnoko ir Debreceno, netoli geležinkelio į Munkačą. Tartum pro miglą prisiminiau, kad traukinyje, antros klasės kupė, kariavome su blakėmis. Kažkas, ieškodamas blakių, vartė apsitrynusius aksominius pagalvius, kažkas kalbėjo apie itališkus apelsinus. Kaip patekau į tą traukinį, į tą kupė, kur keleiviai ieškojo blakių, neatsimenu, tik ir šiandien matau, kaip dumia traukinys per rasotą mišką, kaip dunda ratai per tamsius tankumynus ir kaip siaurame antros klasės vagono koridoriuje vienas karininkas, atsirėmęs į kupė sieną, ritmingai linguoja traukinio taktu; lango stikle atsispindi blyškus jo veidas, prie apatinės lūpos prilipęs papirosas, jam bloga, o traukinys dunda per tamsiai rudą mišką.

Paskui pasijutau gulįs prie geležinkelio pylimo šlapioje žolėje — perplėšta rankovė, į kažkokią vielą perdrėkstas delnas (susikruvinau pusėtinai, šiaip buvo viskas gerai, tik kažkur dingo kardas). Girdžiu kurkiant varles, jaučiu drėgnas, rasotas kelio dulkes, matau šviečiantį smuklės langelį, kur verda guliašas ankstyviems keleiviams. Sėdė-

damas prie rūgštaus guliašo,— lėkštė buvo raudonomis ir mėlynomis gėlytėmis,— galutinai atsitokėjau ir pirmu ryto traukiniu grįžau į normalų, įprastą gyvenimą, kuris truko lig to fatališko vakaro vynuogyne.

Kur toji moteris? Tyli, nuolanki, jautri, pabrinkusiais paakiais motina, beprasmiškai kaltinanti save dėl dukters mirties, naktį prieš jai išvažiuojant mergaitė iš tiesų skundėsi, kad skauda gerklę, bet motina, susirūpinusi savo reikalais, nelabai kreipė dėmesį. Ji virpėdavo nuo nekalčiausio mano rankos prisilietimo, pagauta ekstazės, tirpte tirpdavo tartum vaškas, balsas jos buvo tylus, žemokas, o akys — žali gegužės vandenys, bekraštės, patvinusios pavasario tolumos. Pašėlusios, mėlynos, žvaigždėtos, žvėriškos naktys, karo griaustinis, būgnai, garvežiai, stotys, ypač paskutinė, beprotiška Pešto zoologijos sode: vienas liūtas pabudo nuo trenksmo ir raketų švytėjimo ir puolė blaškytis po narvą, vilkdamas per lentas auksinę uodegą. Kruvina liūto uodega, žėrinčios tartum siera akys, rausvi flamingai baseine ant vienos kojos, susimąstę kaip Egipto išminčiai, idiotiškas traukinys su blakėmis, lekiantis per drėgną rudą mišką, griaustinio trankymasis, viskas buvo žalia nuo žaibų, o aš kaukiau iš skausmo dėl moters, kuri man buvo kaip brangus Florencijos brokatas, kaip arfa grojamas Bramso valsas, tolima, keista, juodu triko tartum gyvačių tramdytoja, kvepiančiais palaidais plaukais, jos karštos ašaros riedėjo man per ranką. Kur tos nuostabios mūsų naktys upėje, laivelyje, kuris tykiai sliuogė juodu paviršiumi, be garso liesdamas didžiulius vandens lelijų lapus, naktys rasotame miške prie senos Karpatų pilies griuvėsių (ūkavo pelėdos ir dundėjo perkūnija po senos, apleistos tvirtovės skliautais), kur tos mūsų iliuzijos, puoselėtos tuščiose bažnyčiose, vagonuose, Stanislavovo ir Munkačo cukrainėse,— viskas žuvo per patrankų sviedinių trenksmą, naujų, nepaprastų įvykių srautą, kuris nunešė visas apgaulingas viltis, kaip vanduo nuneša popierinius laivelius...

Pasnigo pirmas sniegas, mano batai buvo suplyšę, leido vandenį. Šlapiomis kojomis, visas permirkęs, su sunkia, dvokiančia, sulamdyta kariška miline, nesiskutęs, išsekusiu katorgininko veidu stoviu už brustvero, ant kurio guli šlapias sniegas, ir spoksau į purvyną, į rūką, į rudenį ir laukiu kulkos, išganingos paklydėlės kulkos. Į galvą, į širdį, į pilvą... Laukiu plaučių uždegimo ar šiltinės. Bet nieko neatsitiko: negavau nei plaučių uždegimo, nei šiltinės, nei anginos. Gavau keletą kryžių. Už nuopelnus, paskui dar vieną už nuopelnus, paskui

didįjį sidabro ir dar mažąjį aukso. Ir po viso to seni vengrofilai kvaršina galvą, kad tu geras kareivis, o jie, matot, maištininkai ir tikisi „ministrų portfelių"!

IX

GRAUDŪS APMĄSTYMAI VALENTO ŽGANECO, PRAMINTO MUŠEKLIU

Rūškana lapkričio popietė, lyja, nuobodu, skauda galvą. Valentas Žganecas, gimtajame Aukštutinio Vugersko kaime pramintas Mušekliu, varguolis iš Stubicos, ligi keturiasdešimt devintų gyvenimo metų pusbadžiu gyvenęs dviejų su puse margo sklypelyje kaip „reliatyviai pasiturintis vynuogininkas", dabar sėdi kalėjime, nes pašovė eigulį, kuris sugavo jį brakonieriaujantį, ant mano medžioklinės viryklėlės verda arbatą ir klausosi, kaip jam skaitau knygą „Kalba Gautama Buda".

Kaip tikras, galima sakyti, tobulas buities specialistas, Valentas ėmėsi pareigų kurti krosnį, valyti batus, šluoti kambarį, virti arbatą ir nešioti kibirą. Valentas kruopščiai tvarko mano drabužius, baltinius, mūsų čiužinius, pagalves ir apklotus, plauna langus, prisiuva sagas, nešioja maistą, plauna indus, skalbykloje skalbia baltinius, jis atrado, kur galima pavogti šilto vandens, kur ir kaip gauti tabako, jis mano pasiuntinys ir laiškanešys, išmintingiausias patarėjas ir bičiulis, jis, be jokios abejonės, vienas iš protingiausių, labiausiai patyrusių ir genialiausių žmonių, kokių esu gyvenime sutikęs. Kariaudamas įvairiuose frontuose, aš visada stebėdavausi nepaprastu mūsų žmonių sugebėjimu spręsti praktinius klausimus, jų mokėjimu prisitaikyti ir nuovokumu. Kaip pakaustyti arklį, kada žmogus tam reikalui nieko neturi: nei ugnies, nei pasagų, nei plaktuko, o, žiūrėk, po valandėlės — ir ugnis liepsnoja, ir plaktukas atsirado, kažkas išsitraukė iš kišenės pasagvinių, ir kumelė pakaustyta. Arba kada tenka apsistoti apleistoje, kiauru stogu Galicijos kapų koplyčioje: vandens iki kelių, pliaupia lietus, visas kraštas apimtas nevilties, skęsta purvo jūroje, o, žiūrėk — ant cementinių koplyčios grindų dega senų kapinių kryžių laužas, verda arbata, kažkas atnešė glėbį sauso šieno, šilta, jauku, kvepia romas, o ant katafalko, kur statomas karstas su numirėliu, žmogus miega tartum minkščiausiame patale. Pavogti žąsį, prikepti sklin-

džių, iš konservų dėžutės padaryti puikią spingsulę, dingti be pėdsakų, kai mirtinai pavojingą užduotį įsako vykdyti nesimpatiškas vadas, bet parodyti didžiausią drąsą ir pasiaukojimą, jeigu tuos įsakymus duoda geras, dorų ketinimų viršininkas — visi tie nereikšmingi ir sykiu svarbūs žmogaus sąmoningumo ir savigarbos požymiai išmokė mane vertinti vieną labai brangų mūsų žmonių bruožą: nepaprastai subtiliai, instinktyviai pajusti vidines, moralines, žmogiškas karininko savybes. Toji išsivysčiusi šuniška uoslė ir yra aukščiausio laipsnio intuicija. Po kelių žodžių mūsų kareivis žinodavo, su kuo susidūrė: apsukriu gudreiva, doru žmogumi ar idiotu, kuris yra griežtas todėl, kad politiškai lojalus, ar su užsimaskavusiu skeptiku, kuris užsidėjęs karininko kaukę, bet netiki nei drausme, nei frazėmis, kurias jis privalo skelbti priešais jį išsirikiavusioms, sustingusioms rekrutų mėsos gretoms.

Nemaža parako uostęs ir šiaip gyvenime daug patyręs, Valentas Žganecas turėjo tobulai išsiugdęs visas tas savybes, kurios gal nedarytų tokio įspūdžio, jeigu jis būtų išsimokslinęs, o dabar šis žmogus su savo santūriu, vylingu, išradingu ir nepaprastos vidinės giedros kupinu humoru kalėjimo kameroje man buvo neišsenkamas juoko šaltinis. Iš Valento tarsi fontanas trykšte tryško linksma nuotaika, ir aš savo gyvenime niekada tiek nesijuokiau, kiek per tuos penkis mėnesius, praleistus su juo kalėjime. Tas nuostabus žmogus išmokė mane nemaloningomis aplinkybėmis žiūrėti į daiktus ir įvykius iš aukšto, su humoru, kuris gimsta tik kalėjimuose, paragrafų ir kartuvių atmosferoje. Atsisveikinau su Valentu tramdydamas ašaras, ir šiandien, kai pagalvoju apie tą brakonierių, man suskausta širdį: apsivilkęs storais katorgininko marškiniais, kažkur Lepoglavo kalėjime jis kaupia bulves, nenujausdamas, kad aš prisimenu jį su ilgesiu, kaip žmonės prisimena prarastus draugus ir artimuosius. Tarp daugybės daiktų, kuriuos žmogus tamposi kaip miesčioniško patogumo simbolį, Valentas jautėsi apsigimęs ordonansas. Lagaminus, neseserus, manikiūro žirklutes, odekolono buteliukus, muilą, skustuvą, knygas, rašymo reikmenis, plunksnakočius, popierių, laiškus, peiliukus, baltinius, sagas, raiščius, dantų šepetuką, kremą, šukas, laikraščius, žurnalus,— žodžiu, visą šiukšlių krūvą, kuri vaizdingai iliustruoja šių dienų civilizacijos tuštybę,— Valentas buvo idealiai sudėliojęs kameroje ant lentynų ir stalo. Niekada, nei ligi tol, nei po to, negalėjau įsivaizduoti geresnio kamerdinerio. Jis įpildavo man šilto vandens nusiprausti, aplenkė laikraščiais visas mano knygas, ant lango gaudydavo balandžius iš

vytelių nupintu įtaisu, grodavo armonika, kiauras naktis pasakodavo visokius dalykus (palyginti su jais, visa dabartinė mūsų literatūra nieko neverta), o kai rudens pradžioje vėl susirgau gripu ir gulėjau smarkiai karščiuodamas, Valentas mane gydė savo paties sutaisytais vaistais, virė arbatą, maišė gaivinamus gėrimus, slaugė kaip brolį, gali sakyti, ant rankų nešiojo, nes, kaip jis prisipažino atsisveikindamas,— nesklandžiai, šiurkščiai, bet nuoširdžiai,— buvo mane pamilęs. Iš viso to, ką jis per tuos penkis mėnesius apie mane ir iš manęs sužinojo, Valentas nusprendė, kad ir „ponų" esama žmonių, o tikėjimas, jog žmogus gali išlikti žmogum ir tapęs mokslų daktaru, padėjo Valentui kitaip žiūrėti į pasaulį ir į gyvenimą, suteikė vilties, kad dar ne viskas prarasta, kad gal dar bus įmanoma rasti išeitį, kad ne visų smegenys išdžiūvusios ir ne visų širdys virto akmeniu.

Iš visų mano knygų Valentas labiausiai susidomėjo Hardžio[17] „Budizmo vadovu". Valentą sužavėjo paslaptinga legenda nuo Gango krantų, pasakojanti apie dievišką princą, kurį nekaltai pradėjo jo motina karalienė su dieviška būtybe, pasirodžiusia balto dramblio pavidalu ir pasiuntusia į jos įsčias septynspalvį spindulį; gimė jis savo motinos — mergelės — pažastyje septyni šimtai metų prieš Kristų. Beveik kiekvieną dieną turėjau jam paskaityti laisvai išverstą vieną iš Budos pamokslų; Valentas tuo tarpu adydavo baltinius, siūdavo sagas, valydavo batus, virdavo arbatą arba rūkydavo, o paskui po kelias valandas gulėdavo nejudėdamas ir netardamas nė žodžio, linguodamas galvą, mąstydamas apie tokias velniškai paslaptingas sąvokas, kaip nirvana, mirtis arba žemiško gyvenimo apgaulingumas. Valento galvoje kylančios asociacijos nebuvo budistiškos, bet visas jo stebėjimų ratas, ta aukščiausia rezignacija, būdinga visiems tokio tipo žmonėms, su savo išmintimi atsidūrusiems vienatvėje, turėjo rytietiškos rezignacijos bruožų, ir kaip tik panašiu požiūriu į gyvenimą galima paaiškinti, kodėl Valentas taip susidomėjo princu, kuris gyvenimo paslaptį suvokė tą dieną, kada pirmą kartą pamatė numirėlį.

Lauke pilka lapkričio dulksna, o aš skaitau savo geram bičiuliui Valentui apie visatą, žvaigždes, apie žmonių kančias ir suklydimus, apie pirmapradę materiją apskritai; šalia manęs paprastas, eilinis žmogus, nieko neišmanąs nei apie Šventąjį raštą, nei apie mįslingas abstrakčias sąvokas, šis paprastas, eilinis žmogus žemę ir suvokia kaip žemę, jam žemė yra tikrai žemė, apie žemę jis mąsto: „Žemė yra mano",— ir džiaugiasi ta savo žeme, o kodėl? Todėl, kad jis nepažįsta žemės, atsakau. Paprastas, eilinis žmogus vandenį ir suvokia kaip

vandenį, apie vandenį jis mąsto: „Vanduo yra mano“,— ir jam linksma, o kodėl? Todėl, kad jis nepažįsta vandens, sakau aš. Ugnį jis ir suvokia kaip ugnį, apie ugnį jis mąsto: „Ugnis yra mano“,— ir gėrisi ugnim, o kodėl? Todėl, kad jos nepažįsta. Orą jis ir suvokia kaip orą, o suvokdamas orą kaip orą, apie jį mąsto: „Oras yra mano“,— ir jis patenkintas, o kodėl? Todėl, kad neturi supratimo apie orą, atsakau. Gamtą jis ir suvokia kaip gamtą, ir apie ją mąsto: „Ir gamta yra mano“. O kodėl? Todėl, kad jis nepažįsta gamtos. Dievus jis ir suvokia kaip dievus, o suvokdamas dievus kaip dievus, tas paprastas žmogus mąsto: „Tie dievai yra mano dievai“,— mąsto ir džiaugiasi tais dievais, o kodėl? Todėl, kad supratimo neturi apie tuos dievus, atsakau. Viešpatį jis ir suvokia kaip Viešpatį, nuo kurio viskas prasideda, ir galvodamas apie Viešpatį, kaip tokį, mano, kad Viešpats yra jo, ir džiaugiasi tuo savo Viešpačiu, o kodėl? Kadangi nieko nežino apie jį. Brahmą jis suvokia kaip Brahmą, jis Brahmą tokį įsivaizduoja, laiko jį savu ir džiaugiasi juo todėl, kad nepažįsta. Apsišvietusius žmones jis ir suvokia kaip apsišvietusius, palaimintuosius kaip palaimintuosius, stipriuosius bei galinguosius kaip stipriuosius bei galinguosius, nugalėtojų nugalėtojus, jiems jis lenkiasi, galingiesiems, palaimintiesiems ir nugalėtojams meldžiasi, jis tiki, kad jie yra galingi, palaiminti, stiprūs, bet supratimo neturi, ką reiškia būti stipriam ir galingam, palaimintam, nugalėtojų nugalėtoju. Paprastas, eilinis, neapsišvietęs, šventų raštų neskaitęs žmogus beribę visatą ir suvokia kaip iš tiesų bekraštę erdvę, o apie ją mąsto: „Toji bekraštė visata, toji beribė erdvė yra mano“,— ir džiaugiasi savo atradimu, nes neturi supratimo apie visatą. Jis lygiai taip pat suvokia ir sąmonės beribiškumą, nes neapsišvietęs ir nieko apie tai neišmano. Nebūties sferą jis ir įsivaizduoja kaip sferą, kurioje nieko nėra; paskutinę visa ko ribą jis ir suvokia kaip paskutinę ribą, kurią galima pamatyti; regima jam tai, kas iš tikrųjų matoma; girdima — ką iš tiesų galima išgirsti; mintis jam — tai, kas mąstoma; pažįstama — kas pažinta; vienovę įsivaizduoja kaip vienovę, kiekybę — kaip kiekybę, visatą — kaip visatą. Nebūtį, paskutinę ribą visa ko, ką galima pastebėti, visa, kas regima, girdima, mąstoma, pažįstama, kiekybę, vienovę ir visas visatas iš tikrųjų laikydamas paskutine visa ko riba, jis džiaugiasi savo pažinimu, nes jam atrodo, kad tas pažinimas iš tikrųjų yra jo. O kodėl? Todėl, kad jis nepažįsta nei paskutinės visatos ribos, nei viso to, kas buvo pamatyta, mąstyta ar pažinta.

O jeigu žmogus nori kovoti, jeigu nori pasiekti tikrą išmintį, te-

gu laiko žemę tik žeme ir jeigu ją laiko tokia, tegu apskritai negalvoja apie ją, tegu nekvaršina sau galvos, tegu liaujasi tikėjęs, kad „žemė yra jo", ir tegu ja nesidžiaugia. O kodėl? Kad pažintų ją, atsakau. Vanduo, ugnis, oras, gamta, dievai, gamtos vienovė ir įvairovė, visata — tegu visa tai kovojančiam žmogui būna tai, kas yra, ir tegu jis negalvoja apie visatą, tegu nemano, kad „visata yra jo", ir tegu nesidžiaugia, kad visata yra jo. O kodėl? Kad pažintų ją, atsakau. Jeigu kokia nors iliuzija išsisklaido, tegu jis įsisąmonina, jog tai buvo iliuzija ir kad ji tikrai išsisklaidė, o kai tuo įsitikins, tegu daugiau negalvoja apie tą iliuziją, tegu negalvoja, jog tai „išsisklaidžiusi iliuzija", tegu nesidžiaugia. Kodėl? Kad pažintų iliuziją ir kaip ji išsisklaido.

Žmogus, kuris nori įveikti iliuziją, kuris, galutinai išsilaisvinęs ir ištobulėjęs, padarė savo darbą ir pasiekė tikslą, išnarpliojo visus būties mazgus, žemę ir suvokia kaip žemę, žemę ir laiko žeme, bet, suvokdamas tai, jis negalvoja apie ją ir nemano, jog „tai jo žemė" ir nesidžiaugia ja. Kodėl? Todėl, kad žmogus, įveikęs visas iliuzijas, pažįsta žemę. Toks žmogus žino, kas yra vanduo, ugnis, oras, gamta, dievai, vienovė ir įvairovė, visata, visatą jis ir laiko visata, tačiau, galvodamas apie visatą, nemano, jog tai „jo visata", jis nesidžiaugia ja. Kodėl? Todėl, kad pažįsta ją. Jis žino, jog išsisklaidžiusios iliuzijos tėra išsisklaidžiusios iliuzijos, nesidžiaugia tuo kaip savo atradimu, nes žino, kas tai yra.

Ir toksai žmogus, kuris įveikė iliuzijas, kuris, galutinai išsilaisvinęs, padarė savo darbą ir šitaip išnarpliojo visus būties mazgus,— žemę suvokė kaip žemę, bet negalvojo apie ją, nemanė, kad tai „jo žemė" ir nesidžiaugė ja. O kodėl? Todėl, kad visi jo norai išblėsę, toks žmogus neturi jokių norų. Vanduo, ugnis, oras, gamta, dievai, vienovė ir įvairovė, ir visata — visa tai jam yra visata, bet jis apie visatą apskritai negalvoja, jis nemano, kad „visata yra jo" ir nesidžiaugia visata. Kodėl? Todėl, kad jo norai sutramdyti, toks žmogus neturi norų. Toks žmogus negalvoja apie žemę nei kad žemė yra žemė, nei kad žemė yra jo, nes jo neapykanta sutramdyta, toks žmogus nebejaučia neapykantos. Toks žmogus negalvoja nei apie žemę, nei apie orą, nei apie vandenį, nei apie tai, kad iliuzijos išsisklaido, negalvoja apie visatą, nes visi paklydimai sutramdyti ir klysti jis nebegali.

Tokiam tobulam žmogui žemė yra žemė, bet jis negalvoja apie ją ir nemano, kad tai yra „jo žemė", ir nesidžiaugia ja. Kodėl? Todėl, kad toks tobulas žmogus žemę pažįsta. Vanduo ir ugnis, oras ir gamta, dievai, vienovė ir įvairovė — visa tai tobulam žmogui yra visatos

dalykai, bet jis apie tuos visatos dalykus negalvoja, nemano, kad „visata yra jo“, ir ta visata nesidžiaugia. Kodėl? Todėl, kad tobulas žmogus pažįsta visatą, atsakau. Išsisklaidžiusios iliuzijos tobulam žmogui ir yra išsisklaidžiusios iliuzijos, o tai suvokęs, apie jas daugiau negalvoja ir nemano, jog tai „jo išsisklaidžiusios iliuzijos“. O kodėl? Todėl, kad tobulas žmogus jas pažįsta.

Tobulam žmogui, suvokiančiam savo tobulybę, žemė yra žemė, ir kadangi jam žemė yra žemė, jis apie ją negalvoja, nekvaršina sau galvos, nemano, jog tai „jo žemė“. Kodėl? Todėl, kad suprato, jog malonumai yra bet kokio blogio šaknys, jog būti ir egzistuoti — tai gimti, pasenti ir numirti.

Todėl sakau, kad tobulas žmogus suvokė neprilygstamą savo tobulumą, kada jam išblėso bet koks troškimas gyventi, kada jis tą troškimą savyje nuslopino, kada išsivadavo iš jo, įveikė jį. Vanduo ir ugnis, oras, gamta ir dievai, vienovė ir įvairovė, visa tai tobulam žmogui yra visata, bet jeigu visata jam iš tikrųjų yra visata, apie visatą jis nebegalvoja, nebekvaršina sau galvos ir nemano, kad visata yra „jo visata“, ir nesidžiaugia visata. Kodėl? Todėl, kad suprato, jog malonumai yra kančios šaknys, jog egzistuoti — tai gimti, o būti — senti ir numirti. Tobulas žmogus todėl suvokia savo tobulybę, kad jam išblėso troškimas gyventi, todėl, kad jis tą troškimą savyje užgesino, atsikratė jo, išsivadavo iš jo, įveikė jį. Tokiam žmogui išsisklaidžiusios iliuzijos ir yra išsisklaidžiusios iliuzijos, jis apie jas negalvoja, nemano, jog tai „jo išsisklaidžiusios iliuzijos“. O kodėl? Todėl, kad suprato, jog malonumai ir prabanga yra kančių ir blogio šaknys, jog būti — tai gimti, pasenti ir numirti. Ir todėl sakau, jog tobulas žmogus nuslopino savyje troškimą gyventi, tas troškimas jame išseko, jis išsivadavo iš jo, įveikė jį...

— Po teisybei, tas pat būdavo, kai penkiasdešimt trečiam pulke trimituodavo signalą:

Tikrai, kaip sakė vienas kinas: viskas pasauly niekai prieš nirvaną! Ištraukia žmogų iš močios kruviną kaip šunį, vos prasikala dantys, reumatas susuka, jeigu nepakorė, numirsi kaip padorus žmogus. Kol tapsi išmintingas, turi persirgti niežais, užminti ant vinies ar ant dyglio, turi įgelti gyvatė, pjaustytuvas pirštą nupjauti. O toliau? Susirenti trobą, pasiguldai lovon jauną mergą, o kas iš jos bus? Niurzga

boba, ragana, gyvent neduos, kraują siurbs, o žmonės sakys: „Gera jam, vedęs, turi pačią; pasimirė kaip padorus žmogus, duok dieve jam dangaus karalystę, ir visa gera pačiai paliko"... O kokia nauda žmogui iš moters? Kai viščiukas nugaišo, ji raudojo, o kai mane iš medžioklės vyrai parnešė visą kruviną ir žaizdotą — kaip manot, ką ji darė? Pradėjo mane plūsti, girdi, aš valkata, vagis, kartuvėse gyvenimą užbaigsiu. O kai tąsyk vos galo negavau (eigulys man kasą peršovė), mano pati tik atsiduso: „Kvailį ir bažnyčioj muša!"

„Tylėk, boba,— sakau jai.— Nei aš buvau bažnyčioj, nei aš kvailys, ko kabiniesi? Geriau duok karčiosios kvortą, gal greičiau išgysiu".

— Ir ką jūs manote, ponas daktare, davė man rakijos?

„O ką aš darysiu, kai liga surems, jeigu tu visą rakiją išlaksi?" — atšovė ji man.

— Tada aš atsikėliau, bobą prikūliau, troboj viską išdaužiau. Šiaip taip išgijau. Vienam mėšlas auksu pavirsta, o kitam auksas — mėšlu.

Dievaži, mano pati graži buvo kaip medinė Marija, o pyragus kepė tokius skanius, kad vištos trupinių nenorėdavo lesti, kai pabarstydavau kieme. Kaip sakoma, smagi moteriška, bet geriau ją tris kartus pamesti negu vieną kartą rasti. Kai po karo pasimirė nuo ispaniškojo gripo, pastačiau ąžuolinį kryžių (vienuolika forintų kainavo). Dar stovėdamas prie kapo duobės pagalvojau: „Paskutinis asilas būčiau, jeigu vėl kokią užsikarčiau ant sprando". Ir ką jūs manot, ponas daktare? Apie Užgavėnes jau antrą verčiau į lovą. Teisybę sakė kinas: žmogus — tai pilvas su devyniom žarnom, o devinta kurčia ir akla.

Po teisybei, visa, ką žmogus turi — kamara, o kamaroj statinaitė, ir jeigu išgeri, sako, kad girtas kaip kiaulė! O koks, teisybę pasakius, tas mužiko gyvenimas? Varosi į turgų paršiuką, sau, dievaži, net žarnokų gaili, karvei tešmenį aliejum tepa, kumelei klizmą stato ir po uodega smilko, pats kaip galvijas gyvena ir kaip galvijas dvesia! Teisybę sakė kinas: jeigu manai, kad statinaitė rakijos ko nors verta, klysti, mielasis! Jeigu manai, kad jauna mergina nepavirs niurzga boba — irgi klysti. O aš jum pasakysiu, ponas daktare: kas šiandien aplink mus darosi, yr kvailysčių kvailystė. Negali suprast, kur uodega, kur galva! Buvo kartą karalius su raudona rankove... Jeigu paklausi, kodėl jo rankovė buvo raudona, pasakys, kad esi kvailys. Kaip molio gniužulas ant žiedžiamojo rato, taip ir mes sukamės tarp žvaigždžių kvailybės ratu. Dievaži, tikrai: kas galvoja apie žemę ir mano, jog „žemė yra jo", ir vanduo, ir ugnis, ir žvaigždės", ir tai, kas

vadinama visata, irgi yra „mūsų“, tam visiškai protas pasimaišęs. Veidmainiai, apgavikai, melagiai, aplinkui karas ir maras, dievaži, protingai kadaise kalbėjo mano senelė: viskas, kas plunksnom apaugę, plaukais apžėlę, kas sausumoje gyvena ir ore skraido, kas ropoja kaip gyvatė, kas žingsniuoja ir kas plaukioja — viskas vieną dieną sudegs ir išgaiš. Atbėgs kruvini šunys degančiom akim, apsiputojusiais snukiais, ir viskas paskęs pūliuose. Valkatos žmones suvedžios, kankins, o ištvirkėliai šauks, kad viskas labai gerai ir taip turi būti, labai prašom, įstatymuose taip parašyta, o kas mano kitaip, tas yra vagis ir jį reikia pakarti! Sakykit, ponas daktare, argi ne taip yra? Varis ir geležis kris iš dangaus kaip šiandien lietus, taip senelė kalbėjo: bažnyčios skraidys ore tartum vėjo nupūsti lapai, o iš kalnų veršis liepsna ir derva, baisus dvokas kils nuo lavonų, padvėsusių asilų, pasiutusių šunų, kritusių jaučių, žiurkių. Viskas tiksliai išsipildė, kaip kalbėjo senelė, pamaniau sėdėdamas apkase, kada žlegsėjo sviedinių skeveldros pažliugusiame moly, o žmonės graibstėsi už pilvų, tampomi priešmirtinių traukulių... Sukis kaip nori, iš pelų virvės nenuvysi. Tikras pragaras — švilpia, žviegia, griaudžia, trata, net nusikeikti negali — antsnukis užmautas! Ir ką tu vargšas žmogus gali tam poniškam apkase daryti — nebent perst mužikišku užpakaliu? Nuo perdimo inkstai minkštėja, o per tuos kruvinus pusryčius nieks neklausė, kas pasidrąsindamas, o kas iš baimės nepajėgia susilaikyti: į priekį — „forverc“, visi atakon, mušk, durk kuo gali! Kaip suerzintos širšės kulkos varpė žmogų per tą ataką, per kvailą „forverc“, ir ką už tai gavom, šiandien klausiu? Atleisk, ponas daktare, špygą! Kaip išmintingai sako tas kinas: „Išsisklaidžiusios iliuzijos!“ Ir tas teisybė, ką sako apie „nugalėtojų nugalėtojus“. Tie nugalėtojai tik vadinami nugalėtojais, o iš tikrųjų tokie patys bėdžiai kaip ir mes. Viskas bezdalai, iš paviršiaus žiba, o viduje kliba! Iš paviršiaus žiūrint, kiekvienas gali būti feldfebeliu, kad tik turėtų raiščius ant kaklo ir tris žvaigždutes! Jeigu pilvą auksinėmis pynėmis apraizgysi, žvangančius pentinus prisegsi — tai ir kiaulė galės būti generolu.

Keturioliktais metais, kai mus mobilizavo, didelis subruzdimas buvo — grūdo mus kaip avižas piestoje. Dievaži, nedidelis malonumas su jaučiais kukurūzais misti, ir vanduo batuose kojų nešildo. Uogienės mums ant duonos niekas netepė, o kai kruviną polką tose velnių vestuvėse šokti reikia, geriau tūnoti kaip pelei po šluota ir niekam neužkliūti. Tokios mintys buvo mano galvoje. Todėl tylėjau, kaip burnon vandens paėmęs, kai mus po kareivinių kiemą varinė-

jo, bjauriausiais žodžiais plūdo, žarnas tąsė. Prisiminiau tada, kad mano velionis tėvas teisybę sakė, jog bažnyčioje tyliai persti reikia. Ne veltui sakoma, kur šeimininkė ilgai miega, ten kiaulės visad žviegia, o kur medį kerta, ten ir skiedros lekia, argi ne taip? Kas buvo toli, tas priartėjo, taip būna, kaip turi būti. Valakijoj žaibuoti pradėjo, o tu, mužike, vėl plikom rankom žarijas žarstyk, sietu vandenį nešiok! Už tvoros net nuo vėjo nepasislėpsi, ne tik nuo skeveldrų, kulkų, sviedinių, granatų, šautuvų ir kulkosvaidžių! Mums liepdavo už tvorų slapstytis, tai buvo kaime, kurį mes vadinom Neviltim. Toj prakeiktoj Nevilty ir likau gulėt patvory, nudrikiavo mane kaip „Zinger" siuvamoji kelnes, paskui visą suvarpytą pametė karo lauko ligoninėj ir ten išdrybsojau net ligi Trijų karalių.

„Trys karaliai visagaliai, neša laimę mum, bedaliam!" — giedojau, kai mane vėl paėmė į frontą. Jau turėjau mažąjį sidabro medalį, buvau parako uostęs kareivis, kaip sako kinas, nugalėtojų nugalėtojas, užsidėjau kantrybės šarvus ir vėl pakliuvau į septintą veikiančią kuopą kaip musė į barščius. Ką, teisybę pasakius, mužikui prarasti? Visą amžių su suskretusia boba gyvena, pats alkanas, apsiskarmalavęs vaikščioja, ir nedidelė bėda, jeigu anksčiau ar vėliau jam batus šuva apšlapins! Kur kirvis, ten ir kotas, taip man atrodė. Baloj gulėjęs sausas nebūsi, bet aš per tą balą iš septintos kuopos ištrūkau: nuo vienos padavėjos aludėje triperį gavau, ir toji liga, ponas daktare, tegu ją skradžiai, mane išgelbėjo. Jeigu tada nebūč toj aludėj prisigėręs, būč galvą paguldęs su visa savo septinta kuopa prie Labos nakties kaimo... Bet taip jau yr: iš bado šuo ir muses gaudo. Vieną dieną šilta, kitą — šalta, ir vėl gerai. Man geriau buvo triperį gydytis ir gulėt po antklode ligoninėje, negu Galicijoje tūnot apkasuos, iš baimės delnais užspaudus ausis nuo kulkosvaidžio tratėjimo. Iš venerinės ligoninės mane į puskarininkių mokyklą pasiuntė, norėjo puskarininkiu padaryti. Taip aš nuo Velykų lig Žolinės toj mokykloj išbuvau, bet per Žolinę penkioliktais metais, didelei savo gėdai ir graužačiai, egzamino (priufungu vadinamo) neišlaikiau (kur trumpa, ten trūksta), ir mane vėl į frontą pasiuntė. Taigi apie Visus šventuosius su vienuolikta kuopa atgalios į Labos nakties kaimą sugrįžau. Sakoma, skirta, kaip įspirta, bet aš šį kartą likau nesužeistas, ir mus iš Labos nakties į Liublianą permetė, o paskui ir į tą nelemtą Doberdą, kur mums tikrai riesta buvo. Ten šešioliktais per Grabnyčias trečią valandą po pietų kulką kakton gavau ir išgulėjau abatijoj su prakiurdinta galva net lig Žolinės. Po to vėl paėmė į veikiančiąją armiją, o iš ten

nukomandiravo į darbo komandą, kur gavau jefreitoriaus laipsnį. Tada aš jau žvangčiojau didžiuoju ir mažuoju sidabro medaliu kaip „nugalėtojų nugalėtojas“, bet užtat turėjau skylėtą galvą. Gera man buvo toj prakeiktoj darbo komandoj kaip pono dievo užanty. Galvą dar ilgai sopėjo, bet į frontą jau nebereikėjo ir, gal dievas duos, niekad nebereikės. Taigi dabartės sakykit, ponas daktare, kas, po teisybei, iš to viso išėjo? Kaip girnomis mus malė, kaulus traiškė. Smaugė mus kaip katinas kieman išleistus viščiukus, šakėm sakytum mėšlą kratė, o paskui šluotom vėlei krūvon šlavė, draskė kaip vanagas karvelius, kramtė kaip šunys, kapojo, visi žaizdoti buvom ir kraujais plūdom kaip šventas Rokas. Bet jiem vis dar neužteko! Mum odą lupo, kruvinas kempines iš mūsų darė, rekrutų pratybom smaugė, daktarai adatom badė ir peiliais skersai išilgai pjaustė, gulėjom ant stalų kruvinais marškiniais kaip naujagimiai, po to iš lavonų ištrauktom gyslom mus kaip maišus siuvo, gipso korsetus dėjo, o kai tu sulipdytas, suremontuotas,— vėl į rikiuotę, vėl gauni buože per šonkaulius, šratų į galvą, sakytumei mūsų galvos tik tam ir duotos, kad visokie mulkiai šaudytų į jas kaip poligonuos į skydus. Kas gi po visų tų trankymų ir blaškymų liko? Invalidumo pensija — dvidešimt dvi kronos ir penkiasdešimt filerių, o viską perskaičiavus ir mūsų pinigais pavertus, išėjo lygiai penki dinarai, arba penkios degtukų dėžutės, bet dabar ir tų nieks nebemoka.

Kai mus keturioliktais mobilizavo, buvom visi kaip vienas, vyrai tartum iš plieno nulieti! Naujintėliai batai, nauji mundurai, naujos kojinės, naujos milinės, nauji baltiniai (dar su smirdinčiu derviniu numeriu, kad žinotum, jog jų dar niekas nedėvėjo) taip gardžiai kvepėjo krautuvės naftalinu. Tai bent kvepėjom, batai girgždėjo, kraipėm užpakalius kaip mergos prie bažnyčios. Kaip eiklūs žirgai pakinktais mes žvanginom šautuvais, šovininėmis, durtuvais, kastuvėliais, pilnutėlaitėmis kuprinėmis. Žibintus mum prie šautuvų pakabino, kad žygiuojant būtų šviesu, kompasus dėžutėse ant kaklų parišo (kaip šuniui medalį), kad miške nepaklystume, raudonus bloknotus davė, kad turėtume kur rašyti. Taip mus, ponas daktare, išdabino, jog miela buvo žiūrėti. Jeigu dar būčiau sidabrinį laikrodį iš kur gavęs, tai nors piršliuosna važiuok. O kodėl ne? Tvarka buvo kaip reikiant. Moratoriumą paskelbė, skolų mokėti nereikia, boba pašalpą gauna, tau keptą viščiuką servetėlėje gražiai suvyniotą atneša, pyragų, monetos kišenėje skamba, raudoną bloknotą turi, šiltą antklodę turi, džiūvėsių atsargą turi, tabako turi, sagos žiba, nors

piršliais važiuok, trūksta tik rožės atlape. Kaip sakydavo kareiviai, „smulkiais reikmenim" irgi aprūpinti: maišeliu su druska ir pipirais, jeigu norėtum konservus pasiskaninti. Kitame maišely,— jeigu, neduok dieve, tau galvą prakiurdytų,— tvarsčiai, o ir buteliukas solidolo, skuduriukas sagoms blizginti ir, dieve tu mano, šepetėlis, kad prieš mirtį galėtum dantis išsivalyt nuo kukurūzų košės, svogūnų ir žalių slyvų iš Drinos sodų. Girdi, tegu vyrai išsivalo dantis po karališko kepsnio. Pirmomis dienomis, dievaži, mus šėrė kukuliais ir žuvelėmis iš dėžučių, po butelį alaus duodavo! O paskui sugrūdo į vagonus ir nuo to laiko kukulių nė pauostyt negavome: tai mes jau vadinome strategija. Mes gi buvom pėstininkai, ir mus geležinkelininkai generolo įsakymu iš vagonų iškraustė, baigės muzikos, baigės alus, dainų nebedainavom, tik žygiavom žygiavom, lauko virtuvės neveikė ir su kukuliais amžinai teko atsisveikinti! Prakaitas žliaugė per akis, o mes generolo įsakymu — vis „forverc" ir „forverc". Trimitininkai ir būgnininkai, tie, kurie karininkams baltinius skalbė ir sklindžius kepė, artileristai be pabūklų su ilgais peiliais žabiniams pjauti (kam tie artileristai ir tie ilgi peiliai, jeigu jokių įtvirtinimų niekur nematėm?) irgi pėdino su mumis į priekį. Mes turėjom tik durtuvus, kuriais vietoj lenktinių peilių viščiukus pjaudavom, tik gaila, kad viščiukai nuo mūsų išsislapstė. „Žiūrėk tu man,— maniau,— viščiukai turi proto, žino, kad karas ir kareiviai viščiukus gaudo". Visokios velniavos ten buvo: ir patrankų, ir pontoninių tiltų, ir kulkosvaidžių, motociklais orą gadino stori feldfebeliai, buvo ten pionierių ir ryšininkų, ir karo žandarmerijos, ir karo kapelionų, ir inžinierių, kurie statė didžiules išvietes, ir generolų, ir automobilių, ir karininkų valgyklų su sidabriniais šaukštais, tik valgyt neturėjom ko, o aš apie tą balaganą taip galvojau: „Kas moka vogti, moka ir paslėpti" ir nušvilpiau iš generolo puskarietės tris kilogramus šokolado ir padalijau būrio draugams. Tris dienas rijom šokoladą, gera mums buvo kaip varniukams po močios sparnu, tik kad varna mamulė ėmė mums geltonai juodu snapu akis kapoti. Šliaužėm kaip rūkas vėjo nešamas, kiekvienoj mėšlo krūvoj šaknis leidom, šautuvais į dangų vinis kalėm, o pilvuose nešėmės apgraužtus kaulus; viskas dvokė kačiašūdžiais, siera ir džiovinta žuvim, kurios devintą dieną pietums davė. Kurgi tu, brolau, sukramtysi tą žuvį, jeigu jos jūrų ryklys savo dantimis neįstengtų įveikti. Na, mieloji Gera[18], manau sau, prasti mūsų popieriai. Dievas siunčia palaiminimą, kuris mums reikalingas kaip šuniui penkta koja, taigi laikas mirti. Iškart sumečiau, kad generolas tikras kopūstgalvis

ir jo galybė neilgai tvers. Mūsų pulko vadas buvo didelis plepys. Kai norėdavo ką nors pasakyti, sukinėdavosi, tupinėdavo prieš išrikiuotą pulką kaip katinas pridirbt taisydamasis. Pirmiausia tris dienas tribūnai stogą dengė, paskui atvežė šieno vežimą, lyg būtų norėjęs užleist vištas ant kiaušinių, o galiausiai tarė: „Vyrai, Šventajam rašte pasakyta, kad ne tik duona gyvas būsi, bet ir viešpaties žodžiu".

Pataikė kaip pirštu į akį, nes duonos jau nebegaudavom, o ir po to daugiau niekada nebematydavom.

Velionis Stipa, duok dieve jam dangų, daug visokių niekų priplepėdavo, nesuprasi, būdavo, kur galva, kur uodega, bet vieną kartą velionis Stipa pasakė teisybę, kuri amžiams pasiliks, kol paskutinio vyro kapas žole apžels: „Karas, vyručiai,— pasakė jis,— tai vyrų mokykla!" Taip pasakė velionis Stipa ir šventą teisybę pasakė! Buvau aš toje mokykloje, ketvertą metų studijavau, daktaratą savo apsigyniau, mane galėtų tituluoti karo mokslų garbės daktaru. O aš jiems pasakyčiau, ką aš, kaip senas karo garbės daktaras, manau apie karą. Karas kaip šnapsas. Gerai, jeigu žinai saiką. Bet jeigu jis tave asilu ilgomis ausimis pavers, galvą prakiurdins, kaulus sutraiškys ir išmes įspyręs į tą kūno dalį, kurią ir karalius tam tikroj vietoj laiko pliką atkišęs, dievaži, tai jau ne karas, o tikra kiaulystė, už kurią tau niekas invalidumo pensijos nemokės! Mums kaip tik prie Drinos taip atsitiko. Atžygiavom prie Drinos su trimitais ir būgnais, su artileristais ir pionieriais, kulkosvaidininkais, su motociklais, turėjom kompasus ir šautuvus, ir kastuvėlius, ir kuprines, turėjom žibintus prie šautuvų, gėlių atlapuose ir, taip sakant, smulkius kareiviškus reikmenis, atėjau prie Drinos su dantų šepetuku ir solidolu sagoms šveisti, su pipirais ir druska maišely konservams pagardinti (virti statutas draudė, tegu, girdi, verda virėjai lauko virtuvėse, bet jose irgi niekas nieko nevirė, nes neturėjo ko, ir tas virtuves pelkėje paliko su senom patrankom), bet tų konservų taip ir nedrįsau pasišildyti, nes mane būtų nušovę kaip šunį, duonos irgi mum nedavė, vien džiovintos žuvies, ir, dievaži, su dantų šepetukais nepavyko mum Drinos forsuoti. Taip mum davė garo, jog patys nežinojome, kaip atgal sugrįžome. Svarbiausia, kad generolo įsakymu konservus sveikus atgal parsinešėm. Netrūko nė vienos dėžutės!

Kas mum davė garo, paklausite? Ar tie komitai[19] turėjo dantų šepetukus? Solidolo sagoms šveisti? Ar jie turėjo tuos „smulkius reikmenis"? Kas iš tokio generolo, generolo majoro ar generolo feldfebelio, jeigu kareivius tik džiovinta žuvim šeria, jeigu nešiojiesi

maišelį druskos, pipirų ir konservų, kurių valgyti tau neleidžia, ir nežinai, į ką šaudyti. Ar tie komitai turėjo pionierių ir karo kapelionų? Ar jie turėjo telefonus ir pontonus? Nė velnio jie neturėjo, bet, kaip sakoma, namie ir sienos padeda. Komitas atsipjovė lašinių bryzą — va jo davinys ir lauko virtuvė. Nei „smulkių reikmenų", nei dantų šepetukų jie neturėjo, užtat nešėsi užanty užsikišę po kelias granatas ir taip mum davė garo, jog mes galvotrūkčiais lėkėm per Driną atgalios. Taip ir buvo, tegu mane žemė praryja, jeigu aš meluoju...

Ir dabartės aš taip sau manau: jeigu — sergėk dieve ir Bistricos dievo motina — kiltų karas, nereikia man tų „smulkių kareiviškų reikmenų"! Atsirėšiu lašinių luistą, pasislėpsiu už gluosnių Oroslavlyje, įsikišęs į kišenę porą granatų, ir laikykitės tada, eiguliai ir visi šunsnukiai, kurie mus, ponas daktare, ant šitų čiužinių paguldė. Dievaži, tokia būtų, ponas daktare, mano karo strategija.

O dėl taikos strategijos (kaip šiandien sako, „taikos politikos"), tai aš apie tą politiką ničnieko neišmanau. Politika — malūnas, o aš nesu malūnininkas. Tik matau, kaip tas politikos malūnas savo valcais mus valcuoja. Tos girnos jeigu ką pačiumpa savo pragariškais dantim, tai gyvo nepaleidžia. Tas politinis malūnas savo velniškom girnom mužikui miltų nemala. Kiaurai per sietus matyti, kad anksčiau ar vėliau tas malūnas mužiko jei ir nesutrins į dulkes, tai kruopas iš jo tikrai padarys. Kokios girnos, tokie miltai.

Politinis veikėjas — tai ožys, po aptvarą lakstantis. Mum nereikia plepių, mum reikia darbininkų, kurie mūsų kiemą bent kiek pašluotų. Brūkšt su šluota, šiukšlės lekia į šoną, bet kad nematyti nei šlavėjų, nei šluotų, tik veikėjai aplink laksto: tu man — aš tau, tu man pinigo, aš tau vekselį... Politika — tai pilnas rėtis riešutų, o vidury sūris, aklus nesunku vesti, dievaži. Pasakei jiems: še tau monetą, jie ir puola viens per kitą, manydami, kad kuris nors iš jų tikrai tą monetą gavo. Mūsų politika verda kaip puode žirniai be dešros. Iš bezdalų virvę veja. O aš viena žinau: kur per ilga, ten reikia nukirpti, zuikis, kai gauna šratų, liaujasi stryksėjęs ir ant savo gauruoto užpakalio sėdasi. O mužikas, atleiskite, ant pliko! Mužikas kaip sraigė, bet kas gali jį sutrypti su visa jo lūšna, kuri dabar „autochtonine kultūra" vadinama. Jeigu mužikas automobilio negali turėti, tegu turi autokultūrą. Ir tai šis tas, dieve tu mano. Mums sako, jog kitur valstiečiai nė to neturi. Gali būti. Aš nesu politikas ir nežinau. Valstietis ar karo, ar taikos metais, ir valsčiuje, ir apskrityje, ir prieš kaimo

seniūną, ir prieš komisiją viena tegirdi: ei tu mužike, eikš čionai, šoktelėk ten, atnešk tą, sumokėk tiek ir tiek, galvijau tu neraliuotas, sukčiau, stuobry, kipše raguotas, išlaižyk tą, išplauk aną, išvirk pusryčius, išblizgink batus, išvalyk mundurą, nubėk tabako, tegu tave velniai, gulk, kelk, gulk, kelk, ain, cvaj, ain, cvaj, bėgte marš! Bum bum bum, velnias mužikui kūmas! Ir galų gale išeina, kad ligotas sveiką neša...

Jeigu kalbėt apie politiką, tai aš taip manyčiau: politika būtų teisinga, jeigu valstybės vyrai atsimintų, kad iš valstiečio nei žvirblis, nei antstolis neturi paimti nė vieno kviečio grūdo. Tai būtų pirmas, taip sakant, politinis koziris, o antras sektų iš pirmojo: geriau kaip čigonui važiuoti negu kaip ponui eiti, o mes stovim su kilpa ant kaklo ir ieškom pasauly ko nepametę. Taip yra. O kada manęs klausia, kokia mūsų žemė, iš karto žinau, ką atsakyti. Kokie laukai ar pievos tarp Ąžuolynės ir Dykynės, prie Pelkėtos daubos ir Ožkalaukio — geriau žinau už kokį valsčiaus raštininką ar matininką. Žinau, kad einant nuo Petaniako link Turčino, ąžuolynai ir uosynai baigiasi ir prasideda smėlėta dykynė, ir žinau, kad Ąžuolynėj prie bažnyčios žemė minkšta kaip pūkas, minkšta ir pagiry prie Veronikos koplyčios. Yra tenai, prie Pelkės, ir žemų, drėgnų vietų, kiek dumblėta palei gluosnyną, bet pusė bėdos, o jeigu suarsi prieš Velykas, gali gauti gerą derlių... Visur yra molio, o prie Dykynės labai sausa ir šlynas. Ten pupelių geriau nesodink. Prie Gradiščės tąsus molis, ten geriau būtų pastačius plytinę negu kamuotis su kukurūzais, bet ką tas vargšas valstietis gali padaryti? Jeigu tu iš tėvų paveldėjai margą dirvono, niekas tavęs nuo mokesčių neatleis. Vienodai moki, ar turi smėlynę, ar molynę, ar tavo žemė šlynuota, ar kalkėta, ar juodžemis kaip Bukvoseče. Ne veltui bukvosiečiai nosį riečia, net lietus jiems į šnerves prilyja. O ką daryti mums Aukštutiniame Vugerske, kur smėlynai ir kiečiausi molynai, ar mes kalti, kad dievas neapdovanojo mūsų puriu juodžemiu, kuris byra tarp pirštų kaip miltai, todėl Jezuševe žemės margas kainuoja septynis tūkstančius? Ant kalvelių ir pas mus vynuogės auga, jeigu kekių nesuryja filoksera ar neužpuola kokia kita bjaurastis, šalnos nepakanda ar kruša nenukapoja. Jeigu manęs, Valento Žganeco, kas klausia, kokia žemė tarp Bukvosečo ir Ožkalaukio, aš atmintinai žinau kiekvieną rėžį, bet jeigu, ponas daktare, paklaustumėt mane apie audimą, aš tylėčiau, nes apie audimą nieko neišmanau. Dar snarglys būdamas, spoksodavau, kaip velionė senelė per kiaurą žiemą prie staklių sėdi ir skietą stumdo, ir galvodavau: jeigu pakliūtum į tas

pragariškas stakles, jau niekas tavęs neištrauktų. Taip keistai jose viskas pynėsi: apačioj tarška pakojos kaip barškynės vynuogynuose prieš šventą Mykolą, skietas siūlus vis primuša, o šaudyklė laksto kaip strazdas narvely, peršoka iš vieno siūlų tarpo į kitą, ir aš niekaip negalėdavau suprasti, kaip tie siūlai susiaudžia, kaip sukasi tos šeivos, ritės... Dieve mano, čia viskas taip gudriai padaryta, tartum viduje būtų pasislėpęs koks išminčius ir viską nurodinėtų, diriguotų. Kartą per Visus šventuosius senelė išėjo į bažnyčią, o aš tymais sirgau ir likau vienas namie. Atsisėdau į stakles ir paleidau tą keistą malūną kaip tikras audėjas. Iš karto viskas susiraizgė, susimazgė, nytys sutrūkinėjo, pasileido, ir senelė, grįžusi iš bažnyčios, taip man įkrėtė, jog ligi šiol prisimenu.

Nieko neišmanydamas, į stakles sėda tik asilas, ir nors audimas nėra toks sudėtingas dalykas kaip politika, bet politikos imasi kas tik netingi, ir, man regis, mūsų politikai atrodo kaip snargliuotas vaikėzas audimo staklėse. Mes taip viską supainiojom, suraizgėm, sumazgėm, jog šiandien nėra žmogaus, kuris galėtų mum pasakyti, kaip tuos mazgus išpainioti ir iš to raizginio išsikapstyti. Politika pas mus yra ponų užsiėmimas, jų pramoga. Ponai jos mokėsi mokyklose, dvasinėse seminarijose, alkūnes ir kelnes trynė, daktaratus rašė, o dabar savo kiemuose po liepomis sėdi, užpakalius glostosi, vyną gurkšnoja, viščiukus ryja ir politikuoja iš dyko buvimo. Bepigu mūsų klebonui politikuoti: kiekvienas pas jį anksčiau ar vėliau ateis, kiekvienam reikės mirti, o kas jį už šešis šimtus forintų palaidos, jeigu ne klebonas. Tad ko jam nepolitikuoti? Bet papolitikuok, žmogau, jeigu mokesčių tris šimtus forintų turi sumokėti, o už kaštonus ar telyčią daugiau kaip šimto negausi, kuo pasišviesi troboje, jeigu smirdinčio žibalo negali nusipirkti, taip ir bezdi patamsy, velniai griebtų! Anksčiau, kai dar ponai mūsų į tuos rinkimus nevarydavo, ateidavo agitatoriai, vaišindavo mus Štainerio smuklėje guliašu, statydavo litrą rislingo (birzgalas ten būdavo, ne rislingas, nors Štaineris po aštuonis kreicerius imdavo), ir kas iš to išėjo? Dvidešimt dvi vietas gavo mūsų valstiečiai, o dvidešimt tris — vengrai. Geriau žvirblis rankoj negu briedis girioj, guodėsi mūsų valstiečiai, kada jiems prie pat klojimo šieno vežimas apvirto. „Varlei ir klano pakanka",— pasakė tuo tarpu vengras ir pradėjo statydintis mūrą Pranciškaus Juozapo aikštėje už Judo sidabrinius. Vengrams buvo sunku kaip ožiui kopūstų darže, o mūsų politikai toliau traukia seną dainelę, vėl tampo katei už uodegos: jeigu dievas duos, jeigu dievas duos...

Velionis Mileusničius, senas lapinas, kuris kadaise mūsų apylinkėse sukinėjosi kaip katinas apie karvelius, kartą atvažiavo į Stubicą ir po Gubčevo liepa kalbą sakė: girdi, savi turi palaikyti vieni kitus, ir akmuo, girdi, plauks, jeigu broliai vienybėje gyvens, o jeigu taip bus kaip ligi šiolei, visi pražūsim. Šitaip, kaip sakoma, iš tuščio į kiaurą pilstė, tarsi jam už tai kas mokėtų. Mileusničius pasakė, kad vengrai mus išnaudoja, kad mus nualino, kad neturim savo nei finansininkų, nei akcininkų ir kol vengrai mum finansinio savarankiškumo neduos, nei statyt nieko negalėsim, nei gero vynuogių derliaus neturėsim. Ir ne viską melavo tasai Mileusničius. Geležinkeliuose užrašai dviem kalbom, pašte vengriškai kalba ir Vengrijos herbas su angelais kabo, vengrų grafai Morkaus aikštėje ir parkuose, Varaždino apskrities viršininką vengrų banas paskyrė, o kas tą baną banu išrinko? Ir tai vadinasi laisvė? Mileusničius žodžio kišenėje neieškojo, daug lojo ir atrodė, jog kažką padarys. Kaip ten bebūtų, kakta sienos nepramuši. Vengrai taip prispaudė, kad nei su kuo pasikalbėt, nei susitikt, nei nosies nusišnypšt negali, švento Morkaus aikštėje banas girdi, kaip Stubicoje ožka mekena. Spausdinti nieko neleidžia, o jeigu kas iškelia savo reikalavimus, visi atšoka nuo jo, tartum blusų maišą būtų atrišę. Iš vienos pusės beteisiškumas, o iš kitos — Sutartis[20]; Sutarties rėmai pozityvūs, bet negali pro juos nosies įkišti, nes tuoj pat pozityviam dvikalbiam teisme, o iš ten kartuvėse atsiduri; vengras turi savų, vengrų advokatų, o tu saviškio negausi, net vaistinės savo neturime. Mileusničius tiek prišnekėjo mum apie dvikalbius užrašus geležinkelio stotyje, vaistines ir parduotuves, jog mum atrodė, jog svarbiausia turėti bent vieną vaistinę — Rume ar Vukovare — nesvarbu kur!

— Klausykit, vyručiai,— kalbėjo Mileusničius,— argi tie dvikalbiai pinigai arba tie užrašai mūsų? Kokia gi čia Sutartis, jeigu ją kaip kuprotą ožį jodinėja, savo vengriškas mokyklas statosi, mūsų pinigus sau į kišenę žeriasi, iš mūsų reikalavimų seime juokias kaip iš anekdotų? Kur mūsų vėliavos, kur dingo mūsų herbas nuo pašto dėžutės? Pasižiūrėkit, vyručiai! Pašto dėžutė raudona kaip vengriški pipirai ir angelai trimituoja Arpadų[21] garbei, o prie pašto trimito trispalvis kaspinas plevėsuoja, mūsų chorvatiško užrašo ant tos dvikalbės dėžutės nematyti. Čia ne mūsų dėžutė, ne mūsų paštas, ne mūsų politika, ir adresas ne mūsiškai rašomas, ir seime neturime daugumos, ir dėl visko kalta Sutartis.

Mileusničius buvo pasiryžęs eiti per ugnį ir vandenį, kad būtų

panaikinta toji prakeikta Sutartis, išreikalauta sava pašto dėžutė ir vaistinė, nors ir Rume ar Vukovare. Šitaip!

Aš tada dar snarglys buvau, būsimas rekrutas, klausiausi Mileusničiaus kalbų, kaip išreikalauti savo pašto dėžutę, ir taip sau maniau: toji prakeikta vengrų Sutartis guli kur nors užrakinta Budapešto bankuose, nei mes, stubiciečiai, ją sugalvojome, nei mes galime ją sunaikinti, bet toji dvikalbė ar trikalbė dėžutė — tai ne Sutartis, šunys jos nematė, bet, kaip ponas kalbėtojas gerai pasakė, tai simboliška dėžutė, prasmegtų ji skradžiai, ir atleiskit, mes vengrai niekada nebuvom ir niekada nebūsim, todėl geriausia būtų ją sudaužius...

Aš užplėšiau visa gerkle, kaip šaukia medžioklėje varovai,— o balso viešpats dievas man nepagailėjo,— kad net bendruomenės salės langai sužvangėjo: „Ponas daktare, jeigu taip yra, kaip jūs sakot, o taip, aišku, iš tikrųjų yra, kam mum ilgiau laukti? Sudaužykim tą prakeiktą dėžutę su jos vengriškais angelais!"

Kai tik aš riktelėjau tartum gyvatės įgeltas, kiti vaikinai tuoj pripuolė prie manęs, atseit lėksim tos dėžutės daužyti, bet Mileusničius ėmė mosikuoti rankomis ir šaukti:

— Vaikai, kur jūs, bijokit dievo! Ką jums apie Sutartį kalbėjau, viskas teisybė, bet kol Sutartis nepanaikinta, tegu pašto dėžutės lieka savo vietose!

„Be reikalo mum galvas kvaršino,— pamaniau,— koks paukštis, tokia ir giesmė". Nepamanykit nieko blogo, ponas daktare, bet taip, kaip mum su tuo Mileusničium nutiko, visada buvo ir bus. Tuščios kalbos... Pas mus ponai nuo seno politikuoja, mandatus savo apygardose kaip medžiokliai gaudo, o man (aš į skrendančią kregždę pataikau iš savo dar aštuonioliktais metais nudžiauto šautuvėlio) kiškelio neleidžiama nušauti, vien kažkokiam atsiprašant medžiotojui žvėris ir paukščius turiu varyti, barškyne tarškinti, šūkauti, klausytis, kaip jis meluoja, žiūrėti, kaip senus arklius prie pakinktų pratina. Penkiasdešimt metų mileusničiai ant tos Sutarties lojo kaip pasiutę, o kai atėjo valstietis ir norėjo tą vengrų Sutartį velniop pasiųsti (kaip aš siūliau sudaužyti pašto dėžutę), ponas medžioklis signalą liepia trimituoti, įsako viską palikti kaip yra. Kai aštuonioliktais valstietis norėjo ratus iš pelkės ištraukti ir Sutartį suplėšyti[22], atėjo mileusničiai ir įsakė „palikti kaip yra!" Taip viskas gražiai ir liko. Ir teisybę pasakius, jiems gerai!

Klausausi Valento, jau vėlu, katedros laikrodis išmušė antrą nakties. Nuo ketvirtos valandos po pietų pasakoja tasai brakonierius (jis gaus mažiausiai septynerius metus kalėjimo už tai, kad pašovė eigulį) apie ūdras, elnius, paukščius, karus, moteris, politiką, ir kiekvienas jo žodis, nupieštas vaizdas — tarsi užbaigtas paveikslas, kuriame darniai susiliejusi didelė gyvenimo patirtis ir įgimtas talentas. Tokius keturis valentus Domačinskis nušovė kaip „keturis maištaujančius dezertyrus, kaip keturis pasiutusius šunis“, o aš, kuris manau, kad jo elgesys nusikalstamas ir kad nepadoru girtis, jog nužudei keturis savo artimus, tokius kaip Valentas, esu apšauktas paranoišku šmeižiku.

Iš mūsų kamerų, kur tartum katakombose guli savo urvuose likimo bendrai (visi, paklusę griežtam kalėjimo režimui, brenda ilgu, purvinu, dvokiančiu, blakėtu miego kanalu), sklinda garsus knarkimas, naktis gaubia miestą, akla, ūkanota, pilka spalio naktis, o Valentas šneka apie mūsų opias problemas, apie skurdžias gyvenimo sąlygas taip logiškai, taip įtikinamai, tarsi jo žodžiai būtų direktyvos ar šūkiai, o ne šilto oro kamuoliukai, kurie, tik atsiradę, tą pačią akimirką išsisklaido mažoje tvankioje kameroje, kur trenkia žibalu, dvokia drėgnas čiužinys ir karboliu užpiltas naktinis kibiras.

— Gerai, Valentai, sakykim, kad to Mileusničiaus žodžiai „tegu viskas lieka kaip yra“ neegzistuoja. Ką, jūsų manymu, reikėtų padaryti, kad išeitume iš šios padėties?

— Aš, ponas daktare, nesu burtininkas, kad iš kliunkio šviežią kiaušinį padaryčiau. Aš nežinau, kaip man pačiam iš savo bėdos išsikapstyti. Jeigu tokių daktarų kaip jūs turėčiau visą pulką, batalioną ar bent kuopą, tai žinočiau, kaip komanduoti ir kuria kryptim žygiuoti.

— O vienos gretos tokių daktarų kaip aš jums nepakaktų, Valentai?

— Mielas daktare! Aš jum atvirai pasakysiu: tokių pas mus ir vienos gretos nesusidarys.

— Tai ką tada daryti, Valentai?

— Eisim į Lepoglavą, ponas daktare! Mano velionė senelė, tegu ilsisi ramybėje jos siela (dievaži, nežinau kodėl, bet kai prisimenu velionę senelę, visada pasidaro gera širdy), turėjo šimtametį kalendorių. Dar vaikigalis būdamas, mėgdavau žiūrėti jame paveiksliukus, tik labai bijojau ten nupieštos Užgavėnių kaukės. Tame senelės kalendoriuje buvo viena giesmė, kažkokia senovinė rauda lotynišku

pavadinimu *Miserere Tibi, Jerusalem!** Aš ją skaitydavau nuo pat pirmos dienos, kai tik išmokau skaityti, ir dar šiandien atsimenu. Jeigu jums įdomu, pasakysiu tą *Miserere Tibi*, kaip aš prisimenu:

Mes verkiam ir raudam, mes garsiai dejuojam,
Tarytum pelėdos nakčia aimanuojam.

Ir ašaros liejas be galo, be krašto,
Bazilikas žudo mus, kepenis drasko.

Visi tarsi šunys į mėnesį kaukiam,
Nors kūnai jau dvokia, bet sąžinė šaukia.

Ir aidi tamsybėje šauksmas lyg varpas,
Kaip liūto riaumojimas skamba mūs verksmas.

Žmogaus širdyje dievo kryžius supuvo,
Aplink siaučia maras, ir lūšnos sugriuvo.

Pelėdų balsais draskom mėnesio šviesą
Ir staugiam lyg šunys prie lūšnų degėsių.

Danguj tvyro baimė, vien dulkės krūtinėj,
Nes dievo ugnelę širdy užgesinom.

Virš mūsų jau kardas šveitrusis pakibęs,
Ir pragaras šiurpina savo baisybėm.

Tik aimanos girdis, dejonės begalės,
Koks ilgas, sunkus kryžiaus kruvinas kelias.

Vadų sumuštų tegirdėti verkimas,
Tarytum šunų nelaimingas inkštimas.

Juodam katile štai derva kunkuliuoja,
Tai pragaro liepsnos prakeiktos žėruoja.

---

* Vargas tau, Jeruzale! (*Lot.*)

Nutilo malūnas. Tolybėse nykiai
Vien mirštanti gervė kraujuodama klykia.

Nutilo upelis. Tyla ir ramybė,
Tik mėšlo galybė po vandeniu žiba.

Supuvo gėlynai, žiedai užsimerkė,
Žvaigždžių spindesys virto liulančiom pelkėm.

Žvaigždynai sustingo aukštybėj dangaus,
Po kaukėmis slepias žmogus nuo žmogaus.

Ir nudvėsė vėjas švininėj paskliautėj
Kaip šuo, pagaliau liovės ūžęs ir siautęs.

Lyg plytos sugriuvusio pastato sienos
Kas sau išsibarstė žmogeliai po vieną.

Pavirtęs bjauriais, nešvariais draiskalais
*Žygiuoja pasaulis gėdingais keliais.**

Taip buvo su ta mano *Miserere Tibi, Jerusalem*, kurią jūs teikėtės išklausyti. *Miserere* Man, *Miserere* Visiems mums, ponas daktare, linkiu jum labos nakties! Teisybę sakė kinas: žmogus gimsta, kad numirtų...

X

IŠ VISŲ PUSIŲ VIENI NEMALONUMAI

Kaip vadinamasis „laisvas pilietis“, kuris gali išgerti pagal savo anarchišką apsisprendimą ir pasirinkimą baltos kavos puodelį bet kurioje iš penkių mūsų „didmiesčio“ kavinių, patraukiau, lyg nieko nebūtų atsitikę, gatvėmis, didžiam mūsų gerbiamų gyventojų nustebimui, užsukdamas į viešąsias vietas. Mano supratimu, iš tikrųjų nieko neatsitiko. Įžeidžiau vieną garsų asmenį, pareiškiau, kad ne-

* Vertė H. Bakanas.

gerbiu jo įstatymų nustatyta tvarka, todėl pagal tuos pačius įstatymus buvau nubaustas; bausmę atlikau, aštuonis mėnesius romiai išsėdėjau kalėjime, ir man atrodė, jog byla baigta ir visų užmiršta. Tačiau įvyko priešingai: varganomis provincijos gyvenimo sąlygomis visa ši istorija mūsų piliečiams tebebuvo nesuprantama ir tik dabar kaip reikiant pradėjo jaudinti jų protus. Žinia, jie į viską reaguoja labai pamažu, galima sakyti — pavėluotai, bet toms varnoms tame dvokiančiame užkampyje niekaip netilpo galvoje, jog tarp jų atsirado paukštis, kuris nenori kaip visi krankséti prie dvėselienos ir garbinti visuotinę kvailybę. Kvailių minia, rodydama solidarumą, ėmė mane psichologiškai boikotuoti.

Sėdžiu išmuilintas kirpykloje. Galvoju apie tai, kad pastaruoju metu užmiršau daugybę patirtų įspūdžių: šauna kokia šviesi mintis, žmogui paaiškėja ištisa komplikuotų santykių grandinė, bet po valandėlės tas patirtas aiškumas ima blėsti ir visai aptemsta. Sotus ir nerūpestingas gyvenimas atpratina galvoti, kurti savyje žmogų, paverčia jį kempine. Iš tiesų tuščiai pragaišinau visą savo gyvenimą! Sukinėdamasis tarp kretinų, net knygas skaityti užmiršau! Paskutinę akimirką pabudau iš košmariško miego!

— Atsiprašau, pons daktare,— pertraukė mano mintis kirpėjas (gyvai ir neramiai mosuodamas blizgančiu skustuvu ties mano dešine akim),— atsiprašau, pons daktare, bet man įdomu, ar teisybę žmonės šneka, kad jus vėl pasodins į kalėjimą?

— Kaip tai į kalėjimą? Už ką?

— Nežinau, pons daktare! Vakar čia buvo daktaras Hermanskis ir pasakojo, kad jam esą labai gaila, kad jūs jam labai simpatiškas, kad jis neabejojąs jūsų gerais ketinimais, bet, atleiskit, jis pasakė, jog jums „visiškai pakrikę nervai" ir jis bus priverstas, nors jam labai nemalonu, pono Domačinskio vardu vėl paduoti prieš jus skundą, nes jūs, kaip ir prieš tą bylą, visame mieste kalbate, jog ponas generalinis direktorius Domačinskis banditas ir kriminalinis nusikaltėlis.

— Liaukitės, meistre, tuos niekus plepėję. Man tas neįdomu.

— Kaipgi jūs, pons daktare, leisite...

— Nieko aš neleisiu! Aišku, leisiu jums išmuilinti man smakrą ir nuskusti, tai jūsų darbas.

— Atsiprašau! Nenorėjau jūsų įžeisti! Bet žmonės teisybę šneka. Matot, koks jūs nervuotas! Ko jūs taip jaudinatės?

Jeigu tas kirpėjas nemostikuotų skustuvu apie kaklą, skelčiau

jam antausį! Aš nesu nei nervuotas, nei susijaudinęs, o jis lenda man į širdį ir norėtų įkišti mane į kalėjimą, nes skuta pono „generalinio" advokatą, yra kvailys ir padlaižys.

Ilgus metus artimas mano trukdė gyventi. Ateina kada užsimano, sėdi, zyzia, sukasi kaip bimbalas apie karvės uodegą, išūžia galvą dėl visokių niekų, kurie nei mano, nei jo reikalas. Šneka apie to ar to butą, apie ištuokas, apie parodas ar kieno nors docentūrą, o dabar kirpėjas kamantinėja, ar vėl nesėsiu į kalėjimą, kodėl kalbu apie Domačinskį tai, ką manau: kad Domačinskis kriminalinis nusikaltėlis ir banditas. Metų metais kalbėdavausi su artimu savo apie dalykus, kurie manęs niekada nedomino: apie ledynmečio žuvis, apie Kromvelį, apie Anglijos konstituciją, apie spaudą, karus, ištisi metai praeidavo tuščiai plepant, pasakojant bergždžias, nuobodžias kvailystes, o dabar penkiolika kartų per dieną turiu kalbėti apie Domačinskį. Ir dargi su visais: nuo kirpėjo anksti rytą ligi „Europos" kavinės kelnerio, kuris vakare atneša man kavą su serija košmariškų paskalų: kad daktaras Hugas Hugas iškėlęs visą virtinę bylų prieš mane, kad ponas daktaras, kilmingasis Rugvajus pareiškęs ponui generaliniam direktoriui S. S. (kortų lošimo salėje) tol nenurimsiąs, kol nenukirsiąs man galvos! (Rugvajus reikalauja, kad aš spaudoje viešai atsiprašyčiau.) Daugiau kaip aštuonerius metus dirbau pono Domačinskio reikalų patikėtiniu, pažinau tą klastingą gangsterį užkulisiuose ir be kaukės ir galėčiau apie jį parašyti keletą tūkstančių puslapių ar net visą biblioteką, bet kadangi buvau bandito pavaduotoju, tai garbės man nedarytų, todėl apie tas nemalonias detales niekada neturėjau noro galvoti. Gaila būtų laiko rinkti medžiagą eilinio vagies demaskavimui, aš nesu detektyvas ar mėgėjas bylinėtis. O be to, niekada gyvenime nemaniau, kad į savąją advokato karjerą žiūrėsiu kaip į dvilypę profesiją. Gana! Domačinskio advokatu galėjo būti tik moralinis kretinas! Ir dar šitiek metų! Ir apie Rugvajų moralės požiūriu galima būtų parašyti studiją, kuria žmogus įrodytų, jog yra visiškai teisus. Dieve mano, juk visi tie Rugvajai — smulkūs vagišiai! Gėrė žmonių kraują, tas tiesa, bet kas nėra susikruvinęs rankų? Neurologinio pobūdžio klausimų kompleksui, susijusiam su žmogžudyste, be abejo, teikia didelę reikšmę subjektas, kurio sūnus žudikas. Čia Rugvajaus silpnoji vieta, ir tokioje studijoje reikėtų sukaupti daugybę įrodymų, kad pareiškimas apie neurologinį kompleksą nėra įžeidžiamas! O ką tai reikštų? Sėdėti, kaupti duomenis mažiausiai metus, raustis bibliotekose, archyvuose, skaityti senus laiškus, kalbėtis su daugybe mulkių

ir nugalėti dvikovoje priešininką — šiaudų prikimštą kaliausę. Bergždžios būtų pastangos visų pirma todėl, kad per parengtinį tardymą reikėtų atsakyti tuoj pat, o paskui, ir taip toliau... Taigi — bergždžios būtų pastangos, sąžinė mūsų rami, o byla su Rugvajum vėl mums pasibaigtų šešiais ar aštuoniais mėnesiais kalėjimo. Ir viskas dėl nuoširdaus nemandagumo.

Žmonės iš tikrųjų nėra nei mandagūs, nei nemandagūs, nei geri, nei pikti. Tie nelabai protingi, vien savimi tesirūpinantys padarai maloniai elgiasi, kai susirenka prie padengto stalo — itin domisi vieni kitais ir rodo nepaprastą smalsumą, kol išsiaiškina, kad žmonos juos apgaudinėja ne mažiau kaip apgaudinėjamos pačios.

Iki dvidešimties metų žmonės pilni gyvenimo entuziazmo; iki dvidešimties metų jie vertina ir gerbia knygas (ne dėl rinkos kainos, kuri priklauso nuo išvaizdos, bet dėl poezijos), ligi dvidešimties metų žmonės mėgsta gėles, gerbia pomirtines kaukes tam tikrų keistuolių, kurie pasimirė nuo vadinamojo ašaringojo, romantiškojo idealizmo, o paskui — žudantis provincijos nuobodulys, užkampio sąlygų pagimdytas cinizmas, verslo paslaptys, dažniausiai prieštaraujančios geriems papročiams, bet pelningos. Domačinskis arba tarnyba pas jį, Rugvajus ir rugvajiškasis rugvajizmas, purvas ir kvailybė, kvailybė kvailybės purve. Tie patys mano aplinkos žmonės, tie ponai daktarai, teisininkai, kolegos, kurie taip kvailai stebėjosi, kad aš ryžausi mesti iššūkį Domačinskiui, įsitikinę, kad sapnuoti ne tos tikybos, kurią jie išpažįsta, dvasininką, yra blogas ženklas. Tie žmonės karpas gydo šuns kaulu, tiki, kad akies miežį galima pašalinti užkalbant peilio bukąja puse, kad reumatizmą geriausiai gydo katės uodega, o jeigu kas suabejoja tomis stebuklingomis paslaptimis, jie nusisuka nuo tokio akiplėšos, drįsusio įsibrauti į jų šventovę: „Atsiprašau, to aš jums neleisiu liesti, čia mūsų pažiūros..." Tiems miežininkams, katės uodegos gerbėjams, palūkininkams, lupantiems septynis su puse procento, aš atrodau iškamša, kuria klounai muša per galvas asilus Užgavėnių eisenoje. Tad ko stebėtis daktaru B. R., kai jis mane iškilmingai sustabdo gatvėje ir, pareikšdamas savo simpatiją, apgailestauja, jog taip giliai „nugrimzdau į kankinio psichozę". Girdi, blogas paukštis, kuris savo lizdą teršia.

— Jūs, kolega, kenčiate kaip šventas Sebastijonas! Jus subadys mūsų įstatymų ietys bei strėlės, ir jūs liksite gatvėje kaip elgeta, kaip Lozorius, kaip šventas Sebastijonas!

— Kodėl jūs, mielas kolega, nei iš šio nei iš to palietėt kelnių

trečią ir penktą sagą? Gal užsiimate juodąja magija? Gal man galite padėti savo burtais?

— Antai vienuolis praėjo! Žinojau, kad šįryt sutiksiu vienuolį! Man tas labai nemalonu. Turiu svarbų pasimatymą! Likit sveiki! O mano patarimus dėl švento Sebastijono įsidėmėkit, mielas daktare! Tai panašu į Stonjevaco[23] pokštus. Girdėjau, kad jums *ex officio** iškelta byla. Ir Rugvajus jus paskundė. Na, likite sveikas! Jūs tiesiog mėgaujatės baudžiamąja teise.

— Dar vienas klausimas: kodėl palietėt kelnių sagas, kai pro šalį ėjo vienuolis? Ar tai turi magiškos reikšmės?

— Tai nuo blogos akies. Vienuolis neša nelaimę, o kelnių praskiepe slypi antikinis sėkmės, sveikatos ir laimės simbolis! Likit sveikas, daktare! Vieną kartą liaukitės teršęs savo lizdą! Labai prašau dėl jūsų paties gero! Negi jūs manote, jog žmonės nežino, kad ilgus metus buvote dešinioji Domačinskio ranka?

— Sveiki!

— Aš pats, mano pone, esu individualistas ir nenoriu, kad mūsų asmeninis, individualus gyvenimas virstų skruzdėlynu! Aš ne skruzdėlė, pone daktare, nieko skruzdėliško manyje nėra. O jūs, kiek girdėjau, pastaruoju metu skelbiate kažkokias moralines teorijas, skirtas žmonių skruzdėlynams! Che che! Apsispjaudymas, krikščionybė, savęs šmeižimas!

— Nieko aš neskelbiu, ponas daktare, aš niekada nieko neskelbiau, todėl logiška, kad ir dabar nieko neskelbiu, kas prieštarautų anksčiau skelbtoms idėjoms, nes aš jų nesu skelbęs.

Žmogus, kuris sustabdė mane gatvėje, yra „daktaras", aukšto, generoliško rango valdininkas, laisvamanis, poetas, parašęs penkias ar šešias poezijos knygas asirų motyvais, apie Aleksandro Didžiojo žygį prieš Kserksą[24], apie Sardanapalą[25], apie bizonus ir jaguarus. Jo eilėraščiuose įsiutusios panteros drasko mažus vaikus, Aleksandras Didysis su laukinių dramblių kaimene įveikia Kserksą, nusiaubia visą Mesopotamiją, Tigras ir Eufratas nusidažo krauju, jis pats ne skruzdėlė ir visiškai teisėtai maištauja prieš bet kokius, kad ir menkiausius ketinimus laukinį, anarchišką jo gyvenimą paversti skruzdėlynu, ir tai, pasirodo, noriu padaryti kaip tik aš, pastaruoju metu siekiąs vienintelio idealo — kad kuo greičiau visi taptume ge-

* Pagal tarnybines pareigas (*lot.*).

rai sutvarkyto skruzdėlyno skruzdėmis ir kad kiekviena skruzdėlė dvidešimt keturias valandas per parą terštų savo skruzdėlyną. O jis, ponas daktaras, aukšto, generoliško rango valdininkas, yra bizonas, jaguaras, jis, matote, žūt būt nori būti individualistas, jis — biblinis Sardanapalas ir kentauras, žodžiu — antžmogis! Jis — Didvyris pagal savo didvyriškas „pažiūras“! Jis negali būti lyginamas su kitais. Jis nenori būti pilkas skruzdėlyno vienetas. Jis neapkenčia moralistų. Kas mums darbo, jei kažkas kažką nušovė, nudūrė, numarino ar nužudė? Kitokio gyvenimo jis neįsivaizduoja. Toks yra gyvenimas pats iš savęs, kaip procesas, kaip kosminė idėja. Kaip tik todėl tas generoliško rango civilis, rašantis laisvąsias eiles (ilgus, gauruotus šimtakojus) apie anarchiją ir ištvirkavimą, šlovinančias karus ir mūšius, niekada nėra uostęs parako ir savo tykiame, tvarkingame valdininko gyvenime nuo vieno mėnesio pirmos iki kito pirmos dienos niekada nėra girdėjęs patrankos šūvio (nebent „Hamlete“, kada per pirmą veiksmą Danijos karalius Klaudijus skelbia tostą), niekada nė vienu klausimu neturėjo savo pilietinės nuomonės, niekada niekam neprimetė savo įsitikinimų, išskyrus laisvąsias eiles ir rimus,— tai jam visa „laisvės“ problema. Jis nuo Kueno laikų ligi šios dienos visą gyvenimą, kaip pavyzdingas valdininkas, prieš savo įsitikinimus balsavo už visas valdžias ir visus režimus, buvo pavyzdingas raštininkas, viešai melavo prieš savo įsitikinimus, mat jis gina vienintelį savo įsitikinimą — individualios „laisvės“ sąvoką. O kas į ją kėsinasi? Aš, žmogus, kurį teismas pripažino šmeižiku bei melagiu ir nuteisė aštuonis mėnesius kalėti, žmogus žvirblis, kuris, kaip nustatė įstatymai, teršia savo lizdą. Ponas daktaras nenori skruzdėlyno, kurį „aš jam primetu“, bet pats yra tipiška skruzdėlė! Jis nenori pilko vienodumo, bet pats nuo galvos ligi kojų yra kanceliarijos žiurkė, kanceliarijos šiukšlė! Jam nepatinka, kad įžeidinėjami laivų savininkai, laivų statytojai, bankininkai, apskritai žmonės, kurie „pilkame šių laikų vergovės ir vergiškos psichikos fone yra vieninteliai sveikos, stiprios gyvenimo jėgos atstovai, nes finansininkai, pramonininkai yra mūsų dienų visuomenės branduolys, ne tiktai Auksas kapitalistine prasme, kaip mums, materialistams ir socialistams, atrodo“.

Kilstelėjau skrybėlę ir, netaręs tam Sardanapalui, bizonui, anarchistui individualistui ir verlibristui nė žodžio, nužingsniavau, banaliai tariant, savo gyvenimo taku. Kas galėjo pamanyti, kad grafo Kueno verlibristas pavadins mane „socialistu“?

Anksčiau buvau net šleikščiai nuolaidus, o dabar darausi vis ne-

tolerantiškesnis. Visada draugus pasirinkdavau pagal jų simpatiškumą, visai nepaisydamas jų lytinių polinkių (laikiau tai jų asmeniniu, intymiu dalyku, kuris man visai nerūpi), o kai išėjau iš kalėjimo, pasakiau keliems tokiems iškrypėliams, kad jie man nusibodo, įkyrėjo kaip kupriai, nes rūpinasi dalykais, kurie jiems nepriklauso.

— Eik, brolau, po velniais ir gaudyk pasismaginimui bernelius, o mane ir Domačinskį palik ramybėje. Tai ne tavo reikalas. Tau to nesuprasti. Tai neturi nieko bendra su prostata.

Vienam šykščiam mulkiui, namų savininkui, piniguočiui, kuris per dvidešimt metų manęs nė karto nebuvo pakvietęs pavakarieniauti, atsakiau, kad jis daug džentelmeniškiau pasielgtų, jeigu atsirevanšuotų už mano vakarienes. Per dvidešimt mūsų pažinties metų jis mano namuose vakarieniavo ne mažiau kaip penkiasdešimt kartų, o pats nė karto nepakvietė net aperityvo. Tai turėtų jam labiau rūpėti negu klausimas, ar aš teršiu savo lizdą, o jeigu taip — ar tai normalus reiškinys.

— Aš jūsų nebuvau pakvietęs vakarienės? O pardon, labai prašom! Negi neatsimenat, kaip buvome Vienoje *La Boule Blanche** restorane. Tai bjauri insinuacija. Dėl etiketo man negalite nieko prikišti! Pardon! Per Velykas jūsų mergaitėms pasiunčiau saldainių dėžutę.

Iš tikrųjų. Užmiršau. Žmogus teisybę sako. Prieš vienuolika ar dvylika metų atsitiktinai susitikome Kerntnerštrasėje, ir jis pakvietė mane pietų, geri pietūs buvo. Ir saldainių atsiuntė. Per Velykas. Prieš septynerius metus. Tikrai. Šokoladinių. Mergaitėms. O aš vėl nuosavame lizde palikau morališkai abejotiną pėdsaką, visiškai atitinkantį protiškai ir doroviškai pašlijusį mano profilį.

Vienai damai, kuri pradėjo įtikinėti mane, kad aš nesu savo dukterų tėvas, nes žmona metų metais apgaudinėjo mane viso miesto akivaizdoje, pasakiau, kad ji labiau pasileidusi negu profesionali gatvės merga, ir paprašiau pasitraukti nuo mano staliuko. Prieš kelerius metus, būdamas šios damos advokatu skyrybų byloje, susipažinau (susiklosčius aplinkybėms) su įvairiais užkulisiniais jos santykiais, apie kuriuos geriau nekalbėti. Ir toji visais atžvilgiais abejotinos reputacijos ponia viena iš pirmųjų turėjo garbės pakelti paslaptingą mano miegamojo uždangą ir parodyti visuomenei, kad aš — pakri-

---

* Baltas gaublys (*pranc.*).

kusių nervų apgautas vyras, kuris stengiasi užmaskuoti apgailėtiną savo padėtį apspjaudydamas kitus.

Kai vienoje pilnutėlėje kavinėje po popietinio koncerto apskaldžiau ausis kažkokiam Dizdarui-Barjaktarevičiui, tam tikros rūšies agentui ir provokatoriui, mieste atkakliai ėmė sklisti gandas, kad mano elgesyje vis aiškiau ir akivaizdžiau pasireiškia psichopatijos požymiai. Iš tiesų tasai nemalonus skandalas su Dizdaru-Barjaktarevičiumi buvo visiškai logiškas, tiesiog matematiškai logiškas, kaip ir konfliktas su Liubičičium, kai vos nelikau be akies; tie kruvini susirėmimai tik stiprino mano miesto gyventojų įsitikinimą, kad mane reikia apvilkti tramdomaisiais marškiniais.

Idiotiška išvada! Būna gyvenime situacijų, kada tik nuo antausio pranyksta įtampa, o kas tokių dalykų nesuvokia, kas moralizuoja triukšmingiems ir nervingiems mulkiams, kurie pešasi viešose vietose, tas yra morališkai bukas ir paprasčiausiai neturi fantazijos. Dvidešimt milijonų lavonų tokiam filisteriui visiškai normalus dalykas, kasdieninis reiškinys, o du antausiai kavinėje per koncertą — beprotybės įrodymas.

O įtartino tipo, Dizdaro-Barjaktarevičiaus, suktą galvą gaubė tautos didvyrio aureolė: keturioliktaisiais metais dėl kažkokio kažkieno laiško, kurio turinio jis nežinojo, tik pabuvo atsitiktiniu laiškanešiu, kurį perdavė, kam buvo skirtas, dvylika mėnesių išsėdėjo imperatoriaus kalėjime; praėjus keleriems metams po karo, pasinaudojęs giminystės ryšiais, gavo didelę kompensaciją. Pirmomis pokario dienomis, kada viešpatavo suirutė ir dar niekas nežinojo, kad įvykiai Europoje pakryps ta linkme, kurią tarsi pranašas numatė ponas Domačinskis, tasai Dizdaras-Barjaktarevičius leido garsų žurnalą anarchiškai individualiu, pusiau simbolišku pavadinimu „Atlantida“. Atlantida, anot Dizdaro-Barjaktarevičiaus, turėjusi būti Europa: kontinentas prieš katastrofą. Aplinkybių padedamas, po kelerių metų „Atlantidos“ redaktorius tapo vadinamuoju etnografiniu, folkloriniu optimistu. Vienintelė išeitis jam buvo liaudies siuvinėjimas, padavimai, liaudies dainos. Tapo Gandžio pasekėju, rašė antimarksistinius straipsnius, domėjosi antroposofijos klausimais, tapo dešiniosios pakraipos jaunimo grupių komiteto nariu, pradėjo skelbti mūsų tautinį atgimimą ir, per vieną naktį tapęs vyriausybės laikraščio bendradarbiu, išvyko į užsienį. Prisimenu, buvo kalbama apie jį, kad keliauja kaip pusiau oficialus šnipas, paskui sugrįžo, leido įtartinus almanachus, bandė organizuoti vieną kitą dienraštį, vėl kaip

delfinas nėrė į užsienį, pagaliau atsirado *Central* kavinėje, atsisėdo prie mano staliuko ir pradėjo mane erzinti. Prisipažįstu — viskuo! Antipatiška buldogo išvaizda. Spuoguotu snukiu. Lakuotais nagais, auksiniu portsigaru (iš karto pasakė jo vertę: du tūkstančiai du šimtai šveicariškų frankų), muilo dvoku, apsimestu optimizmu, švarplėta šypsena, gestais, balsu, kalbos būdu, žodžiu,— viskuo.

— O, sveiki, daktare! Kaip laikotės? Žiūriu, pradėjot vaidinti liaudies tribūną? Malonu jus matyti! Girdėjau, buvo įkišę į šaltąją, ir gerokai pasėdėjot. Čia, brolyti, ne juokai! Jeigu žmogus nori vaidinti arbitrą, turi žinoti, kokios bus pasekmės. Žinote, kaip pas mus žmonės sako: neturi šimto — nedėk kepurės ant stalo! Che che! O Domačinskį aš pažįstu! Gudrus lapinas! Tarnavo Sarajevo policijoje... Aiškus daiktas! Bet įrodyk, brolyti! Įrodyk! Vieną dalyką reikia pripažinti, mielas daktare! Kietą galvą turite! Galima pasveikinti. Girdėjau, kad Rugvajus ruošia naują ofenzyvą. Deja, teks susilaukti ir daugiau pasekmių, kurias numato galiojantys įstatymai! O aš atvykau iš Atėnų. Žinote, aš tuos garsiuosius Atėnus visai kitaip įsivaizdavau. Niekai. Pasakysiu jums, daktare, tokia provincija, kad didesnės nė būti negali! Dabar ruošiuosi į Berlyną, ten pabūsiu kokius du mėnesius. Dievaži, nežinau, kodėl žmonės nepatenkinti mūsų šalies tvarka. Aš išvažinėjau visą Europą ir galiu jums ramia sąžine pasakyti: nė vienoj šaly tiek nestatoma kaip pas mus. Iš Berlyno trauksiu į Briuselį. Tai nuobodus, pilkas, neapsakomai filisteriškas miestas.

— Gerai jums. Visą laiką keliaujate. Iš Paryžiaus į Atėnus, iš Atėnų į Berlyną, iš Berlyno į Briuselį. Metus išbuvote Romoje, Miunchene, Londone. Ir Paryžiuje. Kažkas man sakė, kad Paryžiuje ilgai buvote. Daugiau kaip dvejus metus!

— Ak taip! Paryžiuje? Paryžiuje išbuvau dvejus ar trejus metus... Susipažinau su Stravinskiu! Mielas žmogus. Truputį išdidus, bet šiaip malonus. Tiktai turi vieną ydą: visus kankina, brolau, savo fortepijonu, o skambina taip blogai, kad negali klausytis. Ir Pikasas buvo mane pasikvietęs: jis labai domisi mūsų freskomis. Pažadėjau Pikasui parašyti jo parodos Niujorke katalogui išsamią įžangą. Lotė[26] buvo pakvietęs mane arbatos puodelio. Beje, tarp mūsų kalbant, bet tik tarp mūsų, Lotė draugijoje visai nepripažįstamas Meštrovičius[27]. Žinote, Meštrovičius — tai mūsų garbė! O ką mes apskritai turime? Negošą[28], žiupsnelį liaudies dainų ir Meštrovičių! Norėjau jam padėti, gaila pasidarė žmogaus, ir sakau Pikasui: palaukit, mielas maestro, nekalbėkit taip apie mūsų skulptorių, bet jis

niekaip nenusileidžia. Ne ir ne! Sako: kur jam lygintis su Burdeliu[29]? Tiesą sakant, Burdelis irgi ne dievai žino kas, bet... Taigi, matote, nieko man neišėjo dėl Meštrovičiaus. O jūs nežinote, kad aš — *XX Siecle** bendradarbis? Taaaip! Parašiau straipsnį apie mūsų pietinių kraštų architektūrą. Dievaži, gerai moka: tris tūkstančius frankų už spaudos lanką. Jeigu šis darbas nebūtų toks mirtinai nuobodus, žmogus galėtum būti ir rašytoju. Paimkime Ploną[30]. Vasarą poilsiavau San Tropeze su jo žmona ir dukra, ir Plonas tiesiog prisaikdino mane, kad parašyčiau knygą, tokią lyg ir monografiją, apie mūsų kraštą: siūlo jis du tūkstančius šveicariškų frankų už lanką. Žinote, ką tai reiškia? Beje, apie monografijas. Vakar girdėjau, tarp mūsų šnekant, kad Lantošas (tikriausiai pažįstate tą perėjūną) rašo monografiją, ir žinote apie ką? Atspėkite! Che che! Neatspėsite ligi savo amžiaus galo! Lantošas rašo monografiją apie Domačinskį! Spausdins kreidiniame popieriuje keturiomis spalvomis. Daktaras Hugas jau išmokėjo jam avansą, gerai sumokėjo, dievaži. Beje, apie Domačinskį. Tarp mūsų kalbant, tik visiškai slaptai! Daktare, aš pažįstu žmogų, kuris davė ministrui Krobatinui to Sarajevo policijos dokumento fotokopiją! Autentiška fotografija jūsų dispozicijoje. Prašom teisingai mane suprasti. Aš netarpininkauju, aš tik įspėju jus grynai iš draugiškumo, nes tuose jūsų mūšiuose, kaip matyti, šaudoma monografijomis, o tai, dievaži, sunkioji artilerija, ir toksai dokumentėlis galėtų labai praversti.

Pamaniau, kad tuos dokumentus gauti būtų viliojantis dalykas. Bet tasai spuoguotas snukis prieš mane, tas įžūlus dinaroidas buvo man fiziologiškai šlykštus! Sako, kad jis nemažai žmonių pražudęs! Slaptas agentas nori papirkti mane policijos dokumentais. Aš atsisakiau. Gal nebuvo išmintinga, bet negalėjau daryti sandėrių su šiuo tipu. Pasirodžiau kvailys ir neišmanėlis.

— Dėkui. Tas dalykas manęs nebedomina. Aš jį išbraukiau iš savo darbotvarkės.

— Daktare, tasai žmogus beveik veltui atiduoda — nori penkių tūkstančių. Jums tai milžiniškos vertės dalykas! Galbūt lemtingas! Jūs stojote į kovą su krokodilais! Būkit atsargus! Kokie gi čia pinigai...

— Dėkui, dėkui.

— Tikrai nenorite?

---

* XX amžius (*pranc.*).

— Ne, dėkui!

— Tai paskutinis jūsų žodis?

— Žmogau, ar jūs nesuprantate, ką reiškia „dėkui"? Nenoriu! Dėkui!

— Ak šitaip? Matote, daktare! Tokia tyli, melancholiška rezignacija visada reiškia pralaimėjimą. Vadinasi, protas paėmė viršų. Taikstomės su faktais. Bet matote, Domačinskis nepriklauso melancholiškiems džentelmenams! Domačinskis pasisamdė Lantošą, o tas tipas Krobatinas (tarp mūsų kalbant, paprasčiausias niekšelis, dar daugiau — pavojingas galvijas) turi visą kolekciją įvairių dokumentų... Nežinau, ar tai teisybė, galvos neguldau, cituoju žodis žodin: „Pasakyk savo bičiuliui (taip pasakė, garbės žodis), kad Domačinskis man duoda penkiasdešimt tūkstančių už dokumentą, kompromituojantį tą kvailą daktarą".

— Kokį dokumentą? Kas turi perduoti dokumentą? Kokį?

— Jūs mane kvailiu laikote ar ką? Policijos dokumentą, kuris gražiai liudija, kad jūs keturioliktaisiais metais parašėte skundą prieš tautinį veikėją daktarą Vernerį.

— Dokumentą, kompromituojantį mane? Keturioliktaisiais metais?

— Žinoma, ne mane! Aš sėdėjau kalėjime, mano bičiuli, o jūs, ponai Austrijos karininkai, apdovanoti Austrijos imperatoriaus medaliais už drąsą mūšio lauke, rašinėjote skundus. O dabar vaidinate moralistus. Nieko sau moralė!

Ir, matote, kaip tik tuo momentu aš kirtau jam antausį, tą skambų fatališką antausį — pagal visas proto ir logikos taisykles. Sambrūzdis. Kelneriai. Šauksmai. Vienas padavėjas, tuo metu einantis pro šalį, išpylė penkis ar šešis bokalus alaus ant damų, sėdinčių prie gretimo staliuko. Stiklų džeržgesys ant marmuro grindų, išsigandusių ponių klyksmas, apstulbę kavinės lankytojai, valsas iš „Traviatos", policija, kvota prie bufeto, aplink mus susigrūdusių moterų pulkas, žodžiu, skandalas *Central* kavinėje. Rezultatas: penkios dienos arešto be teisės atsipirkti bauda, nes po konflikto su Petretichu tai buvo jau antras „viešosios tvarkos pažeidimas". O dar praėjus kelioms dienoms po mano išėjimo iš kalėjimo, įvyko trečias viešosios tvarkos pažeidimas, šį kartą „Europos" kavinėje.

Sėdžiu kavinėje, skaitau laikraščius. Skaitau vieno specialisto straipsnį, kuriame jis įrodinėja, kad dujų panaudojimas kare prieš Europos didmiesčius teigiamai paveiks socialinę selekciją. To mokslinio straipsnio autorius rašė, kad nuo gerai organizuotos nuodingųjų dujų atakos daugiausia nukentėtų kvartalai, kuriuose tankiai gyvena deklasuotos ir demoralizuotos miesto šiukšlės. Šiandien, kada toks aukštas gamybos techninis lygis, nekvalifikuota darbo jėga nereikalinga, ir dujų panaudojimas pramonės didmiesčiuose, be kitų pranašumų, turės ir tą, kad gerai organizuota visuomenė, masiškai išnuodijusi plebėjus, atsikratys padugnių, deklasuoto balasto.

— Sveikas!

— Sveikas!

— Neužimta?

— Prašom!

— Kaip laikais?

— Gerai! Dėkui. O tu?

— Ir aš! Dėkui!

Tai buvo mano klasės draugas Franja Liubičičius, kurį visi nuo vaikystės vadino Franceku. Francekas tapo banko valdininku, per karą tarnavo kažkokiame Bosnijos pulke lakūnu, vyresniuoju leitenantu, aeronautu. Maždaug tūkstantis devyni šimtai aštuonioliktųjų metų viduryje susitikau su juo Liublianoje, mažoje kavinukėje prie Pranciškonų bažnyčios, prieš kurią stovi paminklas Prešerenui[31]. Aš atvykau iš Galicijos, o jis tarnavo Venecijos sektoriaus bombonešių eskadrilėje. Pokalbis Liublianoje prasidėjo panašiai kaip ir dabar „Europos“ kavinėje.

— Sveikas!

— Sveikas!

— Neužimta?

— Prašom!

— Kaip laikais?

— Gerai! O tu?

— Ir aš! Dėkui. Šį rytą buvau Venecijoje. Aš tą išgarsintą Veneciją visai kitaip įsivaizdavau. Iš tiesų: daug triukšmo dėl nieko! Bala kaip Lonio laukai. Vien viksvos ir pelkės. Lagūnos! Atseit tos garsiosios lagūnos! Velniai griebtų! „Virš lagūnos spindi mėnesiena“ — cha cha! O aš į tą gražią mėnesieną ties lagūna, velniai griebtų, pasiunčiau mūsų mielajai Venecijai visą užtaisą širdingiausių sveiki-

nimų. Ir gondoloms, ir balandžiams, ir šventam Morkui! Velniai griebtų! Cha cha!

— Kokį užtaisą?

— Nagi tokį: pusantros tonos sprogmenų! Pakaks, velniai griebtų! Kaip manai?

Šį kartą „Europoje“ Francekas pasakojo ne apie savo sveikinimą Venecijai, velniai griebtų, bet apie tai, kad jį išmetę iš banko, kad dabar jis buhalteriaująs pas kažkokį muitininką, kad ieškąs geresnės ir pelningesnės vietos, kad jam reikią solidaus banko solidaus direktoriaus protekcijos, kad visi žmonės, po velniais, vagia ir sukčiauja, kad viskas remiasi vagystėmis ir apgavystėmis ir kad visi žmonės bjaurūs, pikti ir sugedę. Visi parsiduoda, visi paperkami, visi skundikai, visi šmeižikai, ir niekas neturi drąsos pasakyti, ką galvoja. Visas gyvenimas — bjauri, purvina smuklė, dvokiantis urvas, apgavikų landynė, viešieji namai. O kaip man einas? Girdėjęs iš vieno, kad man bus atimtas daktaro laipsnis, esą aš nevertas to akademinio titulo. Girdėjęs, kad Domačinskis man brangiai sumokėjo ir aš iš tos bylos gerokai pasipelniau.

— Kaip tai Domačinskis? Už ką Domačinskis man turėtų mokėti?

— Na žinai, po velnių. Būk geras, neapsimetinėk! Jeigu žmogus turi rankose faktų, po velnių, ir gali įrodyti tiesą, bet neįrodinėja, o sutinka be apeliacijos su nuosprendžiu, tai, po velnių, tokie dalykai veltui nedaromi! Pasakyk kaip senam draugui, tarp mūsų šnekant, kiek gavai?

— Ir tu tiki, kad aš nesikreipiau į aukštesnes instancijas, nes gavau iš Domačinskio kyšį?

— Tikiu, kodėl turėčiau netikėti? Man niekada neteko girdėti, kad kas nors, turėdamas rankose įrodymų, būtų pasitenkinęs nuosprendžiu ir sėdęs aštuoniems mėnesiams į kalėjimą! Juokingas dalykas! Ir kodėl tau nepaimti? Žinojai, kad būsi teisiamas pagal įstatymą už įžeidimą, ir tai buvo nebloga paslauga tam sukčiui, taigi dar vienas įrodymas, kad nėra pasaulyje žmogaus, kurio negalėtum papirkti! Tau nėra ko pykti, po velnių, aš tavęs nekaltinu, aš tik šiaip, kaip senam draugui, po velnių, juk žinai, kaip yra, po velnių...

— Atleisk, bet jeigu tu tiki, kad aš galėjau imti iš Domačinskio pinigus, tada mums nėra ko kalbėti! Tiktai todėl, jog esame sausakimšoje kavinėje, aš susilaikau nekirtęs tau antausio už tokias kalbas. Prašom keltis nuo mano stalo ir tuoj pat nešdintis!

— Tu mane varai nuo stalo? Šis stalas tiek pat mano, kiek ir tavo! Marš iš čia, parše neraliuotas! Lauk!

Paskutinius žodžius „parše neraliuotas, lauk!" Francekas Liubičičius riktelėjo taip garsiai, jog visi aplinkui mus neramiai pakėlė galvas, tikėdamiesi iš manęs, seno skandalų viešose vietose mėgėjo, naujo triuko. Prisimenu tą momentą. Jaučiausi labai nepatogiai. Išraudau visas ir pasipūčiau kaip kalakutas. Atsiprašau, bet jau nekalbant apie elementariausią pagarbą, nemalonu, kada tave visą laiką persekioja, be paliovos provokuoja, iš visų pusių įžūliai varsto kvaili žvilgsniai. Tebelaikydamas rankoje bambukinius rėmus su laikraščiu (kuriame skaičiau straipsnį apie dujų panaudojimą didmiesčiuose), norėdamas atsiriboti nuo barbaro, kuris mane provokuoja ir nenori pasitraukti nuo stalo, aš palengva (bent man taip atrodė) nustūmiau visas taures, puodukus ir kitus sidabro indus į Francekąą — simboliškai parodžiau, kad tarp mūsų viskas baigta.

Apipiltas kava, vandeniu ir arbata iš sidabrinio arbatinuko, kuris nuvirto tiesiai jam ant kelių, Liubičičius Francekas atsistojo ir tartum sprogmenų užtaisą žiebė man į kairę akį stiprų seno bombarduotojo ir boksininko smūgį. Atsipeikėjau klinikoje, kur išgulėjau dvi savaites, kupinas baimės dėl kairės akies likimo, nes visas smūgis teko ragenai. Keturiolika dienų gulėjau tamsiame, juodomis užuolaidomis užtrauktame kambaryje, ir tos keturiolika dienų niūriame, juodomis užuolaidomis užtemdytame kambaryje buvo paskutinės tykios, harmoningos mano neramaus, nemalonumų kupino gyvenimo dienos.

Guliu juodomis užuolaidomis užtemdytame kambaryje. Šiandien, kada visomis kryptimis plūsta didžiulės minios, kas tas vienišas subjektas tarp tos daugybės aistrų ir prietarų apakintųjų, ir ką gali žmogus sudužus laivui, neturėdamas gelbėjimo diržo ir nebūdamas toks trumparegis, kad galėtų svaigintis melo patosu, kuriuo nuo amžių narkotinami skenduoliai. Mūsų dienos plaukia kaip kino studijos *Fox 20th Century* siluetai. Laikraščiai beprotišku tempu krenta ant tikrovės ekrano, tas šviesos ir šešėlių žaismas. tas Europos melo spektaklis kasdien darosi niūresnis ir mįslingesnis, siaubas salėje didėja, ir niekas negali žinoti, kada bombos, krintančios ant Madrido ar Šanchajaus, kurias matome kino teatrų ekranuose, pradės kristi ir ant mūsų galvų. Kaip kinai liaudies teatruose, mes žiūrovų salėje miegame, valgome, gyvename ir mirštame. Dalyvaudami užkerėtame spektaklyje, būdami ir aktoriai, ir žiūrovai, nebesusigaudydami, kas aktoriai, o kas publika,

mes nežinome, kas į ką žiūri: ar aktoriai į žiūrovus, ar atvirkščiai? Jeigu scenoje kas persekiojamas, kai persekiojamasis krenta išsekęs, sunku pasakyti, ar ir varovai nėra persekiojami žvėrys, o kai žmogus mąsto pakilęs virš įsisiūbavusios minios, virš kapų ir aistrų, tame pamėkliškame armijų, statistikos skaičių, programų ir vėliavų sūkuryje, toje audroje, kuri stvėrė juodų skaitmenų debesį ir ėmė sukti jį kaip skėrių tuntą, jis pats yra to tunto skėrys, skaitmuo statistikos grafoje, statistas spektaklyje, kur žmonių minia čia nukryžiuoja aktorius, čia nešioja juos auksiniais palankinais kaip pusdievius. Mes stebime šimtmečių chaosą, o laikas neša mus kaip viesulas, į mus iš stiklinių muziejaus vitrinų šaltai ir rūsčiai žvelgia amžiai, mes žiūrime, bet ir patys esame apžiūrimi, ir kas kada sugebėjo išplaukti iš tų mįslingų sūkurių, iš to taifūno mažesne negu riešuto kevalas valtimi, pakilti kaip vėjo nešamas pūkas? Visi nepaprastai nuobodaus ir prasto filmo „Domačinskio akcinė bendrovė" aktoriai, visi tie hemorojininkai, pilki ponai geriausiu atveju primena gerai ištreniruotus metrdotelius. Jie labai gerai išlaikė egzaminus provincijos mokyklose, jų švarkai, stropiai išlygintos kelnės, smailianosiai pusbačiai, šilkiniai marškiniai, dabitiškai užrišti brangūs kaklaraiščiai, išpuoselėtos, kremais išteptos, išmasažuotos rankos — visa tai egzaminas egzaminų komisijai, tam tikros rūšies trečiųjų teismo procesas, arba aukštos klasės laidotuvės. Mūsų filmo demonstravimas, be abejo, yra pelningas renginys, gerai surežisuotas, nuglaistytas, gerai suvaidintas, statistai laukia pagrindinio vaidmens atlikėjo, išsirikiavę dviem eilėm, kaip daroma provincijos teatruose: aktorius išeina nešdamasis krepšyje svarbius dokumentus ir šypsodamasis pagal etiketą atsisėda prie žalia gelumbe užtiesto stalo. Jis, ponas generalinis direktorius, praneša ponams bendrovės nariams, kad krepšyje atsinešė kelis šimtus vagonų skardinių naktipuodžių, todėl, kupini optimizmo, galime tikėtis, jog ateinančiais metais laukia puikios biznio perspektyvos. Toji pono generalinio direktoriaus šypsena įteiklesnė už prekybos agento šypseną ir, nors gresia bankrotas, jam svarbiausia, kad garantuoti dienpinigiai ir kad turi savo advokatą, kuris sugalvos tam bankrotui atitinkamą juridinę argumentaciją. Ištisus dvidešimt metų buvau to spektaklio statistu. Klausydavausi tų ponų kalbų, drauge su jais iškilmingai sutikdavau jų žmonas, grįžtančias iš kurortų, kai būdavau pakviestas vakarienės, įteikinėdavau damoms rožių puokštes, fotografuodavausi per šventinius banketus greta mūsų pramonės asų, nė neįtardamas, jog esu nereikšminga, pilka figūra puošnių tualetų ir žėrinčių brangenybių ver-

nisaže, frakuotas samdinys, kuris tyli stovėdamas ant kilimo krašto, atsisukęs į pagrindinius veikėjus, ir seka žvilgsniu savo šeimininką, kaip gerai išmuštruoti darbuotojai akimis lydi šefą, žingsniuojantį garbingos palydos priekyje. Buvau antraeilis statistas, kuris susirinkusiems žurnalistams dalija konferencijos tekstą, išsičiustijęs, išsipuošęs publikos smalsumui patenkinti: „Ponas pirmininkas įžanginiu žodžiu padėkojo Jo ekscelencijai ministrui, ponui daktarui tokiam ir tokiam", ir taip toliau. Arba: „Mūsų kartelių bendradarbiavimas, vieningas mūsų požiūris į produkcijos ir rinkos problemas leidžia su didžiausiomis viltimis giedrai žvelgti į mūsų jaunos pramonės ateitį", ir taip toliau.

„Giedrai žvelgti į pramonės ateitį" — tai prekyba rūku. Dviejų ar trijų „jaunų ekonomikų", kurių, kaip ir mūsų, laukia „giedra ateitis", tarptautinio suartėjimo pretekstu visuomenės šiukšlės geria šampaną už pasikeitimą prekėmis (tai yra „jaunos pramonės" produktais, kitaip sakant, generalinio direktoriaus Domačinskio naktipuodžiais), šnipai plečia draugystės ryšius tarp pramonių, kriminaliniai nusikaltėliai, kaip Domačinskis, skelbia tarptautinių prekybinių santykių meilę ir santarvę. Sukčiai tikėjimą keičia pagarba, karo griuvėsiuose kuriama „jauna pramonė", kuri greit gimdys naujus karus (kaip blakės blakiukus), šitaip užminuotuose laukuose keliami banketai „giedrai ateičiai", pasirašomos prekybinės sutartys, ant neapmokėtų vekselių kyla ištisos prekybinės civilizacijos. Tos saldo-konto civilizacijos grasina viena kitai kiekviena savo „giedra ateitimi", savo „požiūrių vieningumu" naikina viena kitą dėl to paties tikslo: gauti kuo didesnius procentus. Dėl kapitalo augimo ir pelningos amortizacijos statomi miestai, rašomos knygos, liepsnoja kontinentai, minomis sprogdinamos įmonės, kurioms atėjo vekselių mokėjimo terminas. Varžytinės paprastai vyksta lyjant, nuo amžių per tas varžytines milijonai su šautuvais rankose mirksta už brustverų kitų naudai. Domačinskis žudo tik tada, kai jam grasina „plebėjiškos kiaulės", valentai. Kitose srityse šį darbą už Domačinskį atlieka kvalifikuoti asmenys, o kad tos žudynės turėtų šiokį tokį moralinį intelektualinį pagrindą, mokslininkai ir specialistai (mailėnderiai) stengiasi įrodyti, kad Domačinskis ir Kardosis (žudydami) daro chirurginę operaciją ir šitaip gelbsti „jauną pramonę" nuo tikros mirties, kitaip tariant, nuo mūsų konkurento „giedros ateities". O po visu tuo, kaip ten bebūtų, slypi viena paprasta logiška tiesa, kuri, kaip pasakytų Sinekas, „patikrinta patirties", ir, deja, atitinka faktinę padėtį: guli nužudytas žmogus. Tikriau: guli nužudyta žmogaus sąvoka. Nužudytas žmogus. Nužudė žmogų, kaip tokį, ir tamsią naktį numetė vynuogyne.

Visa kita tik išorinė dekoracija! Nužudžiusieji žmogaus sąvoką gali turėti savo skulptorių, kurie stato jiems paminklus, gali turėti savo moralistų, kurie moksliškai motyvuoja tokių politinių operacijų būtinumą, gali turėti savo laikraščių, savo spaudą, kuri, gindama jų kapitalą, falsifikuoja faktus; apie tuos žmones gali būti rašomos monografijos ir spausdinamos keturiomis spalvomis specialiame olandiškame popieriuje (Lantošas apie Domačinskį antrašte „Magnato gyvenimas"), jiems galima organizuoti ne vieną, o šimtus „pasaulėžiūrų", ir vis dėlto: pergalėse, iškilminguose banketuose ir fejerverkuose, bažnyčios varpų skambesyje ir rotacinių mašinų gausme, kasdieniniame kvailame bruzdesyje ir niekšybėse slypi nepaneigiama, neabejotina tiesa: žmogaus sąvoka nužudyta, išniekinta, sukruvinta... Guli keturi lavonai vynuogyne, du prie rūsio laiptelių, vienas prie verandos, vienas toliau, vynuogyne prie gyvatvorės. Tie du, kurie prie rūsio, nušauti į galvą. Anam prie verandos — dvi kulkos peršovė plaučius, o ketvirtajam — kaklo arteriją. Keturi žmonės. Kad negraužtų sąžinė, Domačinskis tuos keturis žmones, keturis valentus, keturis brakonierius pavertė „maištaujančių kiaulių", „plėšikų", „brakonierių" sąvokomis, ir nors Hugas Hugas šią gėdingą ir niekšišką žmogžudystę dangstė puošniomis frazėmis, žmogžudystė lieka žmogžudystė, o piktadarybė — piktadarybė. Ir jeigu aš nebūčiau paprasčiausias asilas, apie kurį kalba Šekspyras „Hamlete":

Matyti, aš turiu karvelio širdį,
Ir nėr many tulžies, jei nejuntu
Skriaudos kartumo viso... Juk kitaip
Seniai aš būčiau maitą jo nešvankią
Sulesinęs pagairių vanagams!
Begėdiškas ir kraugeriškas niekšas!
O keršte!
*Koksai aš asilas!..**,

visai tai Domačinskio problemai suteikčiau visai kitą, konkrečią formą. Bet, deja, kaip sako inžinierius Sinekas, aš neturiu savo pasaulėžiūros. (Jis turi, bet nepadarė nė tiek kiek aš.) Iššokau iš antro aukšto balkono (sakoma) kaip pamišęs anarchistas individualistas vien tik tam, kad sukelčiau sambrūzdį provincijos mieste. „Nežinau, ko noriu"— štai ir

* II veiksmas, II paveikslas. Iš anglų k. vertė A. Churginas.

viskas! Aš žinau, ko nenoriu, o tai nėra daug. Tačiau derėtų žinoti, ko reikia norėti. Net Valentas numojo ranka. Jis iš patirties žino, kad iš tokių kaip aš pas mus nesusidarys nė pėstininkų būrio. Ir ką Valentas padarytų su tokių kaip aš neurastenikų būriu?

Koks apskritai buvo mano gyvenimas? Kas esu aš ir visa aplink mane?

Laikraščiai, nauji veidai, nemalonumai, žmonių virtinės, verandoje į lempos stiklą daužosi drugiai, žmogus, miegojęs daugiau kaip trisdešimt metų, pabudo, atsikėlė ir dėl visiškai paprastos, logiškos ir visiems suprantamos tiesos pakliuvo į keblią padėtį. Žmonės apskritai nemėgsta, kada jiems sakai, jog tiesa ne tai, ką jie įpratę laikyti tiesa (nes jiems tai naudinga, nes jie įtikėjo tais, kurie tas tiesas skelbė, nes tai naudinga arba jiems patiems, arba jų darbdaviams), ir kas galų gale yra tiesa? Kaip atrodo mano paties gyvenimo tiesa? Tekėjo upės, lijo lietūs, rūke švysčiojo karinių prožektorių spindulių pluoštai, su Jadvyga Jesenska valandėlę kitą man buvo gera paprastame nešvariame viešbučio kambaryje, miestai, stotys, vagonai, padvėsę arkliai, smuklės, vynas, dūmai: dūmai, dūmai, o viršum visų tų pilkų, nuobodžių veidų, viršum didžiulių mano paties cigarečių dūmų kamuolių, aukštai sučirškėjo tasai žvirblis Bžezinkos stotyje, mažas žvirblelis ant telefono laido sučirškėjo ir nuskrido, išsigandęs žmonių kvailumo.

Guliu juodomis užuolaidomis aptemdytame kambaryje ir negaliu rasti atsakymo į pagrindinį klausimą: ar pasveiksiu, ar visiškai apaksiu ir pasiliksiu juodame kambaryje su savo vienatve, visiškai vienišas; o gal dar manęs laukia mūšis, ir visa, kas šiandien buvo, yra tiktai tyli, idiliška uvertiūra mūšio, kuriame žūsiu, bet neatiduosiu vėliavos ir jos neišsižadėsiu? Ar aš apskritai turiu vėliavą? Ar tie niūrūs šešėliai, šmėkšojantys aplink mane šiame tamsiame kambaryje, nėra gęstančios lempos virpčiojimas? Tirtantys pailgi šešėliai prieš užgęstant žiburiui — vis tai nebylūs ženklai, jog artėja maloni ir tikrai paskutinė tamsa.

Ko apskritai verta žmogaus gyvybė, jeigu ji tampa žvėriškos galvažudystės metafora? Nuo amžių gyvybė buvo tyriausias ir prasmingiausias reiškinys ten, kur suspindi paslaptinga grožio akimirka: išskleisti balandžio sparnai šilto pavasarinio dangaus pastelinės mėlynės fone, skaidrių paukščio sparnų plazdėjimas auštant dienai ir virpant jaunos tuopos lapams. Reikėtų išvažiuoti. Išvažiuoti iš šio baisaus, juodomis užuolaidomis užtemdyto kambario kažkur į pietus, į pastelinę rytmečio prieblandą. Tyliai sugirgždėjo vienišos trobelės durys

alėjos gale, pro akmenų aptvaro stulpus išbėgo baltas ožiukas, nuo ryto vėjelio suvilnijo rasota žolė, krykščia paukščiai viršum laurų ir oleandrų. Fraskatis, Grotaferata, Kastel Gandolfas[32] kaip šviesios mėlynos simfonijos linija skaidriame Albanijos kalnų kontūrų pianissimo, pinijos, kiparisai, krioklių ūžesys, šviesa ir šešėliai renesanso paveiksle sunkiais, niūriais paauksuotais rėmais. Gurgena šaltinis ąžuoliuko paunksmėje, padange plaukia balti debesėliai, skambčioja varpeliai, girdėti birbynės garsai: idilė. Vienu žodžiu idilė.

XI

INTERMEDIJA SIKSTO KOPLYČIOJE

Akies nepraradau. Išėjęs iš klinikos ir atsėdėjęs aštuonių dienų areštą „už viešosios tvarkos pažeidimą“, iškeliavau į Italiją: klajojau po Umbriją, Perudžią, pavasarį praleidau Sienoje, Velykas šventčiau Romoje. Apie mano kelionę po Italiją, ypač gyvenimą Romoje, dėl kvailo atsitikimo Siksto koplyčioje vėliau mūsų užkampis kalbėjo kaip apie didžiausią skandalą: girdi, Siksto koplyčioje mane ištikęs pamišimo priepuolis — užšokęs ant didžiojo altoriaus po Mikelandželo „Paskutiniu teismu“, numėtęs nuo jo sidabrines žvakides, sužeidęs vieną seną anglę, mane, suprantama, apvilkę tramdomaisiais marškiniais ir uždarę beprotnamyje. Visa tai neatitinka faktų. Tai ne kas kita kaip pikti prasimanymai, kurie, susiklosčius ypatingoms aplinkybėms, įgavo kvailos tiesos pavidalą, bet, šiaip ar taip, dėl jų buvau tiriamas ir grįžau į savo miestą, perėjęs visus mokslinius ir klinikinius formalumus, liudijančius, jog neabejotinai esu nepakaltinamas.

Štai kaip iš tikrųjų viskas buvo.

Po nuostabių ankstyvo pavasario dienų San Džiminjane ir Sienoje prieš Velykas atvykau į Romą, kada jau kregždės nardė apie varpines, kada šventiškai nusiteikusiame mieste viskas žydėjo ir kvepėjo, žemėje šmėžavo skraidančių balandžių šešėliai, į dievo namų prieblandą pro langus skverbėsi paslaptingas paukščių sparnų plazdenimas (viršum besidraikančių smilkalų ir antkapių plokščių) tarsi šnabždesys iš už sienų, kur viskas bjauru, sudarkyta ir nešvaru.

Užuot didingai skelbusi savo amžinumą, Roma kas žingsnis mane

įtikinėjo, jog viskas laikina, viskas praeina, nieko nebelieka, žūsta, paskęsta laike kaip neramus plazdantis balandžio šešėlis bažnyčios langų vitraže, kada viduje tylu, o prie popiežiaus kapo traška ir rūksta juodais dūmais stora žvakė tarytum niūrus ir baisus inkvizicijos laužų simbolis. Roma — nemirtingumo ir amžinumo metafora — kas žingsnis man neramiai kalbėjo, kad nėra ir niekada nebuvo nė vieno altoriaus, kuris nebūtų sugriuvęs, o kiekvienas pastatas priminė, jog būtinai turėjo sugriūti ankstesnis, stovėjęs toje vietoje, kur dabartinis ragina stebėtis amžinybe. Laikas žaidžia bažnyčiomis kaip ir visais žmogaus rankų tvariniais ir neša jas į padebesius lyg vėjas rudenio lapus, ir visos žmonių pastangos nurūksta erdve kaip dulkės keliu, kuriuo praeina žmogus, pasiklydęs tame sūkuryje, įsitikinęs, jog jo kelias turi aukštesnę paskirtį, apgaudinėjąs save nepagrįstomis prielaidomis, kad gyvenimo prasmę sudaro žmogus ir tušti žmonių prietarai.

Kiekviena Romos plyta įrodo, kad amžiams einant nebuvo tokių žmogaus pastangų, kurioms nebūtų grėsęs pavojus, jos išsilaikydavo tol, kol žmogus pajėgdavo priešintis tam pavojui. Romos architektūra — tai ne kas kita, kaip gynybinės sienos, bastionai ir bokštai, iškelti vėjarodžiai, plazdančios vėliavos, būgnų tratėjimas ir amžinas savinimasis vienintelės išganingos „pasaulėžiūros" monopolio. Nuo Panteono iki Kongregacijos visi Romos šventieji ir dievai, visi antkapiai, visi paminklai, bibliotekos ir altoriai — viskas plaukia kaip potvynis, visam tam nuolatos gresia nauji potvyniai, užeinantys su liūtimis kaip viską nešanti ir griaunanti stichija, apie kurią rašo Petrarka savo „Triumfuose"; ką dar apie laiko pergalę prieš žmogų galima pasakyti po Petrarkos? Barokinis Romos spektaklis, tas paskutinis garso virpesys, Jėzuitų bažnyčios varpo atodūsis mirštančioje Romoje (nuo Liuterio iki paskutinių enciklikų, kuriose kalbama apie marksizmą) ir amžinoji Roma — Palatino rūmai, dieviškos kilmės imperatorių buveinė, Nazariečio namai, Viešpaties Ganytojo miestas — šiandieną nuobodžių mėnesienų miestas su operečių muzika užsieniečiams, trypinėjantiems po senąsias Europos kapines kaip ožkos, kurios šimtmečiais ganėsi Palatino kalvoje, vadinamojoje *Monte Capricino,* neturinčioje jokios kitos prasmės, vien tą — ožkų ganykla. Šimtmečiais.

Šitaip pakiliai nusiteikęs, žvelgiau į šiandieninę mūsų Europos tikrovę su barbarystės šimtmečių retrospekcija, tie laikai (neabejotinai) sugrįš, bet jie nesupras ir neįvertins mūsų, šių dienų Europos vertybių, dabartinė Europa jiems bus tiktai ožkų ganykla; taigi ramus ir nuolankus mano nusiteikimas ant *Monte Capricino* paneigia (be jokių kalbų)

bet kokį irzlumą ar psichinės pusiausvyros sutrikimą, kuris buvo man priskirtas — atseit aš užsikoręs ant Siksto altoriaus ir sunkia sidabrine žvakide sužeidęs kažkokią rafinuotą anglę.

Tą gegužės rytą, kada įvyko tas nemalonus, stačiai gėdingas incidentas Siksto koplyčioje, objektyviai kalbant, buvau veikiau mieguistas negu susinervinęs. Lauke šviečia pavasario saulė, o bažnyčioje prieblanda; trečdalį lubų dengia pastoliai ir cerata, aukštai virš mūsų galvų kažkoks subjektas iš dailininkų cecho švilpauja tango. Sėdžiu priekinėje, atitvertoje bažnyčios dalyje prie pat grotelių, ir stebiu galus, teutonus ir barbarus, kurie tarsi galvijai grūdasi priešais „Paskutinį teismą". Per šimtmečius ilgos virtinės praeina pro šį altorių: provincijos kapelionai su brevijoriais ir žiūronais rankose, išdžiūvusios trumparegės senos anglės, gaunančios per metus iš gerai investuoto kapitalo keturių su puse procento, arba dviejų trijų tūkstančių svarų sterlingų rentą; neūžauga moteris dideliu pagurkliu, sekanti paskui prancūzų grupę, o grupę veda vadovas, kuris mekena kaip hermafroditas ir mosikuoja rankomis, tikindamas savo klausytojus, kaklaraiščių ir sardinų pardavėjus, kad Pinturikjas[33] tikriausiai turėjo ką nors galvoje, kai tapė šias freskas abiejų sienų pano. Pro Mikelandželą praeina barbarai, didžiuodamiesi emaliuotais savo „pasaulėžiūros" ženklais atlapuose: kaip liktorių trispalviais virbų ryšulėliais su kirveliu viduryje, svastikomis, dviračiais, sviediniais, žvaigždėmis, gaubliais, lelijomis, kryžiais, visais pamišusios epochos simboliais, neturinčiais nei intelektualinės, nei moralinės, nei estetinės išvaizdos. Tai dviračių ir naktipuodžių kūrimo epocha, epocha, kuri išrado automatinį plunksnakotį ir esperanto kalbą, vienintelis jos tikslas: per kuo trumpesnį laiką kuo daugiau naktipuodžių ir esperantininkų, kuo pigesnė rinka ir kuo daugiau pelno. Epocha, kai Kristaus mokslas skelbiamas su dūdų orkestru ir skautų uniforma, su ketureile rikiuote, su būgnais ir lėkštėmis, su tautinėmis vėliavomis (tarsi tai būtų kariškos pratybos, spartietiška fizinė mankšta su ugniagesiais ir fejerverku), epocha, kuri sistemingai tyčiojasi iš visko, kas žmogaus yra žmogiška. Ji pagal kažkokį planą slopina visus žmogaus polėkius, idiotiškai maivydamasi žaidžia savo pačios kvailumo uodega. Ir kur keliauja tie laukiniai su emaliuotais simboliais atlapuose, kam susiskirstė klasėmis ir poklasiais pagal uniformas ir skardines „pasaulėžiūras", ko ieško čia, Siksto koplyčioje?

Scenos gilumoje viršum altoriaus ant sienos plūsta didžiulė tamsiai mėlyna ir tamsiai ruda masė kaip vandens srautas, nešąs paklai-

kusius iš siaubo sudužusio laivo keleivius — į prarają, atsivėrusią už altoriaus, į pragarą. Tame demoniškame užkeiktame sraute šešėlių prieblandoje spurda siaubo apimtų skenduolių figūros, raumeningos nuogo žmogiškumo kekės krenta pro prarajos žiotis į nebūtį, kyla lyg paukščiai išskėtę sparnus aukštyn, stengiasi ištrūkti, maldauja, plūsta, šaukia ir keikiasi, ir visa tai tėra plaikstymasis mėlynos ir juodos vėliavos, kuria mums vienas velionis, prieš pasitraukdamas iš šio pasaulio, davė paslaptingą ženklą: mostelėjo dar kartą savo juodu ir rudu kaspinu ir dingo nebūtin.

Dingo nebūtin? O šitas protas negali dingti. Negali visiškai išnykti. Antai sėdi klaupte prie grotelių tarp štirijiečių poros ir dviejų panelių anglių ir melancholiškai tyli nepritapdamas prie tų mekenančių ožkų, kurios ganėsi Palatino ir Forumo kalvose ir kurios ganysis ir mekens ant ateities šimtmečių kapų, kaip dabar mekena ant vakarykščių kapų.

Lauke krykščia kregždės. Balandžių šešėliai krenta ant alavu aptaisytų langų stiklų, gatvėse skamba saulėtas Romos gegužinis rytas, o čia vėsu kaip rūsy; kaip Bžezinkos stotelėje prie Černovicų, kai iš vagonų buvo kraustomi arkliai, taip ir čia aidi barbariškos kanopos dvikojų turistų, kurie grūdasi kaip galvijai, laižosi šnerves, klausydamiesi itališko Chlestakovo (jis čia vadinamas čičerone), kaip jis loja už penkias lyras per valandą: „*Le plafond, qu'on peut examiner plus commodément avec les miroirs, a été commencé par Michel Angele 10.V.1508 et achevé le 31. octobre 1512*“*.

Atsidūriau prie Berninio[34] kolonados, ketindamas eiti į Siksto koplyčią, bet sargybinis su ietimi pastojo man kelią, aiškindamas, kad į koplyčią dabar reikia eiti ne Karališkaisiais laiptais, bet pro naują įėjimą iš Leono gatvės.

Šitaip su dviem vienuolėmis astmatikėmis užkopiau į Vatikano muziejų naujais laiptais, tuo absurdišku spiraliniu toboganu (juo galėtų užlipti ir vežiko arklys). Palikęs naująjį įėjimą, iš tiesų vertą mūsų husariškos civilizacijos, kai net į Vatikaną įeinama pro marmuru išklotą portalą tarsi į kokią garinę pirtį, prašuoliavau per biblioteką, trokšdamas kuo greičiau patekti į Siksto koplyčią. Ta baisi pompaduriška setecento biblioteka, ant lubų ir supraportų diletantiškai tempera tapytos popiežių žemiškojo gyvenimo scenos, į Siks-

* Lubas, kurias patogiau apžiūrėti per veidrodį, Mikelandželas pradėjo tapyti 1508 m. gegužės 10 d., o baigė 1512 m. spalio 31 d. *(Pranc.)*

to koplyčią plūstanti minia — visa tai yra sunkiai suvokiamas minties ir tikrovės disonansas. Vatikanas, kurio vėliavoje Mikelandželo Kristus ir Nuogas Žmogus daug artimesni Dzeusui ar Prometėjui negu šiuolaikiniams Kristaus mokslo prekiautojams (kurie įvedė į bažnyčią elektrą), Vatikanas prisitaikė prie dabartinės technokratiškos „pasaulėžiūros", jam labiau rūpi masinė prekyba negu estetinė prekės vertė. Tarptautinės masinės rinkos požiūriu, diletantiškai tempera tapyti primityvių motyvų paveikslėliai, banalūs atvirukai (popiežius lošia šachmatais su Juozapu II) gražesni negu Mikelandželas, kaip gražesnė yra iš gipso nulieta Lurdo dievo motina negu marmurinis graikiškas torsas.

Vatikano dekoratyvinių baisybių suglumintas (kaip kokios neišsprendžiamos problemos), praėjau pro Berninio kolonadą, trenkiančią pisuaru (kolonų šešėliai nuo amžių tam ir tarnavo; vergai iššluodavo žmonių paliktas šiukšles ir nešvarumus), ir sunkiai slegiamas begalinių, kukliausio skonio neturinčių koridorių, siaurais, pilko marmuro plokštėmis klotais perėjimais (taip fatališkai primenančiais restoranų pisuarus), patekau į Siksto koplyčią. Pro vieną šaudymo angą perėjime pamačiau du popiežiaus gvardiečius su oranžinėmis juodais dryžiais uniformomis (kaip juos tapė Rafaelis), kurie prižiūrėjo, kaip iš sunkvežimio (aštuonių cilindrų fiato) kraunamos *Campari-Bittera* dėžės. Kažkoks pranciškonas, praėjęs pro mane koplyčios prieangyje, paskleidė tolediškus kvapus: prisiminiau keturiasdešimt trečią kamerą, Valentą Žganecą, kalėjimą, visas sargybas, kuriose stovėdamas praleidau jaunystę, ir šitaip, apgaubtas aromato, sklindančio nuo savo artimo kūno, stovėjau ir žiūrėjau į atsivėrusį vaizdą — jis iš tikrųjų vertas pasirodyti šiai pasmirdusiai žmonijai kartą per septynis tūkstančius metų.

Kūrybinės galimybės, kurias atskleidžia meno kūriniai koplyčios sienose, kelia žmogui drąsią mintį, jog mūsų gyvenimas turi gilesnę prasmę negu, sakysim, prekybinis susirašinėjimas ar karai dėl susikomplikavusių prekybinių santykių ir konkurencijos. Siksto koplyčios sienose sustojo paprastas gyvenimas, toks paprastas kaip šis paveikslas ir tuo savo paprastumu nesuprantamas, kaip nesuprantamos yra ašaros, lietus, nuodai, debesys ar žvaigždės. Kaip įstengė reumatu sergąs, persekiojamas, vienišas, paniekintas ir nepripažintas menininkas vienu rankos mostu sukurti ne vieną, bet trisdešimt tūkstančių olimpų siautėjančiose pragaro ir dangaus stichijose, kurių velniškas griaudėjimas dar šiandien tebeaidi nuo Gango iki Arizonos. Visi dievai nuo Egipto ir

Jeruzalės iki Romos, visi tie didžiuliai, rūstūs, nuogi milžinai prie juodų atsivėrusio dangaus žiočių, ties šėlstančiomis pragariško požemio upėmis, viskas be galo paslaptinga kaip vandenyno alsavimas, kaip bangų mūša, kaip vėtra, kaip perkūnija, rožės kvapas ar širdies plakimas. Kaip jis galėjo, kaip išdrįso, kaip sugebėjo?

Gerai! Iš kur katė, neišmanydama farmakologijos, žino, kad nuo galvos skausmo ar skrandžio jai padeda rabarbarai ar kitos žolės? O kaip tasai žvirblis ant telefono laido Bžezinkos stotyje suprato, kad griaudėja kanonada ir pasilikti toje vietoje pavojinga? Kodėl sėkla plaukia prieš srovę? Kodėl skraido paukščiai? Ir dar taip išdidžiai? Kodėl keturkojai plaukia, nors niekada niekas jų nemokė?

Į visus tuos klausimus Siksto koplyčios siena neatsako, bet žiūrėdamas į ją jauti, kad protas, pasinėręs į šį kosminį rudos, juodos ir mėlynos spalvos siautulį, nežiūrėjo į vulkanines visatos žiotis pro pigų, komercinį „pasaulėžiūros“ stiklą, bet krito į Siksto koplyčią kaip krenta meteorai, ir kas turi uoslę tokiems dalykams, gali užuosti, kad koplyčios kalkės kvepia visatos siera, o priešais ją amžių amžiais mekena visa žmonija kaip ožka, spoksodama į niaurią žmogaus aistrų ir proto bangą.

Saulėtas pavasario rytas Romoje, įkyriai, nemaloniai klega turistai, nejausdami nė mažiausios pagarbos vietoms, po kurias jie vaikšto. Kaustytais alpinistų batais, tarsi veršiai, ožkos ar kiti atrajotojai, kanopomis kaukši į lentas, šokinėja, traliuoja, kikena, mekena, kvatoja, švilpauja tie pakvaišę trumparegiai dvikojai, vieni kitiems kažką šaukia, mosuoja rankomis, žiūronais, stiklais, veidrodžiais, knygomis — mugės kleganti minia iš ekskursijos po Romą grįžta į savo hutentotų liūną, į savo barbariškus tvartus, prie savo miesčioniškų suktybių, prie žmogžudysčių... Septyni tūkstančiai nesusipratimų per akimirką, apie visa tai reikėtų parašyti knygą.

— Apie visa tai reikėtų parašyti knygą,— tariau sau balsu, sėdėdamas nuleista galva, įsigilinęs į savo mintis, į tą audringą, niūrų paveikslą apie Viešpaties Rūstybę, bejėgis ir suglumęs nuo barbariško savo artimų antplūdžio.

— Knygą? — paklausė manęs Siksto koplyčios siena iš prieblandos: smalsiai, geraširdiškai, su švelniu ironijos atspalviu, kaip paprastai skamba balsai iš ano pasaulio, balsai, kurie stebi gyvenimą iš anapus ir yra pakilę viršum smulkių, kasdieninių nuobodybių, viršum kasdieninio šurmulio.

— Taip, knygą apie visa tai, kas čia dedasi! Apie visus tuos susi-

pynusius mūsų laikų prieštaravimus, kurie taip šiurkščiai braunasi į šią šventovę šį gegužės rytą.

— Jūs, pone, įėjote čia pro biblioteką?

— Taip. Tiesą sakant, nežinau. Jūs turite galvoje tuos ilgus koridorius, pristatytus setecento stiliaus spintų, kurios su savo puošmenomis labiau tiktų laikyti kokios nors madingos anų laikų damos kosmetikos reikmenims negu Vatikano knygoms. Jūs turite galvoje kambarius, kur ant sienų pavaizduotas popiežių gyvenimas, o vienoje įstiklintoje spintoje laikoma švento Stepono karūna — Vengrijos katalikų dovana popiežiui Leonui XIII.

— Taip, tai Vatikano biblioteka. Ir po viso to, ką turėjote garbės matyti, dar jums pakanka naivios drąsos tikėti, kad knyga ar paveikslu apskritai galima ką nors pasakyti? Ar ką nors įrodyti? Kokie paveikslai? Kokios knygos? Ką iš viso galima pasakyti šiais laikais, kada žmonės tiki vien pergalinga futbolo jėga? Daugiau kaip keturis šimtus metų stovi ši koplyčia tokia pati kaip ir šį rytą, ir per keturis šimtus dvidešimt penkerius metus ji niekam nieko nepasakė. Ji nesugebėjo prabilti ir į Vatikano gyventojus, jeigu jie padarė tą naują pisuaru dvokiantį įėjimą, jeigu laiko šventas knygas koketiškose dėžėse, išpuoštose gėlėmis ir Vato[35] stiliaus paveikslėliais, tat ko norite iš tų maldininkų, apie kuriuos jūs (beje, teisingai) pasakėte, kad mekena kaip ožkos ant *Monte Capricino?* Keturis šimtus dvidešimt penkerius metus ši koplyčia niekam nepasakė nė žodžio, o tie vienetai, kuriems Siksto koplyčia galėtų ką nors pasakyti, niekada jos nematė (daugumas), nes neturėjo pinigų. Tiems vienetams, kuriems šios sienos kažką sako, nereikėjo laukti, kol praeis keturi šimtmečiai, nes tokių buvo ir tada, kai dailininkas tapė šias sienas, jų yra ir šiandien, bet tai nereiškia, kad laikas eina į priekį, atvirkščiai, tokie žmonės yra fatališkas įrodymas, kad šiais pseudoeuropietiškais laikais nėra žodžio „pažanga“. Viskas stovi vietoje. Ir laikas stovi, ir gyvenimas, iš pradžių sukurtas laike, įstatytas ir matematiškai tiksliai išspręstas. Didelis ir tuo pat metu smulkmeniškas, išsivystęs ir neišsivystęs, gimstantis ir mirštantis, pradžioje baigtas ir pabaigoje pradėtas, liguistas ir sveikas, besijuokiantis pro ašaras — verksmas ir džiaugsmas tose pačiose lūpose kaip žaibas ir vaivorykštė tame pačiame danguje, ir koks išminčius galėtų pasakyti, kad žaibas po septyniasdešimt tūkstančių metų nebebus žaibas, o kas tolimoje ateityje verks iš skausmo, tai tas skausmas nebebus toks, koks yra šiandien, kada mes verkiame. Tapyti ir rašyti galima tam tikrame laike arba šalia jo, tai

yra žiūrėti į laiką pagal to laiko mados taisykles, taip kaip kalbėti, mąstyti ir vaikščioti. Protingi žmonės, kuriuos gamta apdovanojo gabumais, gali apgaudinėti save drauge su savo laiku. Vienas, nuo kitų laikų atskirtas laikas panašus į gražią, jauną ir kvailą kurtizanę, kuri įsitikinusi, kad varpai skamba, kriokliai šniokščia, saulė keliauja dangumi tik jai. Tai, kaip tapė Rafaelis, yra genialus, tiesiog mokyklinis pavyzdys, kaip reikia nerūpestingai piešti savo laikui ir drauge su juo: taip žmogus balkone groja gitara ar žaidžia su prijaukinta beždžione. Nežinau, ar jūs pastebėjote melodramišką stancų[36] pantomimą: scenos centre, apsuptas arkadų, ant marmuro plokštės tarsi popiežiaus pergalingo trimito gaida, iškilęs patetiškas aukso kryžius — ties sudaužytu marmuriniu antikos torsu. Taip šiandien yra. Taip šiandien į visas puses pardavinėjamas protas, tai uždarbio, mados, pasisekimo, stipendijos klausimas, bet jeigu kas kalba ar raižo aštriu peiliu, jeigu kas nori nusiskalpuoti, nusiplėšti kruviną odą kaip kruviną tuniką, jeigu nori išplėšti sau vidurius, suleisti nagus į savo kūną, į savo paslaptį, jeigu nori atsiskleisti — jis lieka vienas, niūrus ir tolimas, ponai cilindruočiai ir privatdocentai nežino, ką su juo daryti, nes jis nėra šventojo paveikslas nuodėmių atleidimui, jis — įtartinas tipas, pasiklydęs mėnesienoje tarp žvaigždžių, moralės klausimais jis neturi tvirtos savo „pasaulėžiūros“, nejaučia reikalo būti dervišas, tikėti katekizmu, žiūrėti į pasaulį pagal instrukcijas. Apskritai nereikia žiūrėti, tik matyti, čia slypi visa žmogaus paslaptis.

— *Das gefält mir aber goar und ganz net. Dös ist ja alles so dreckig und schmutzig, woas ist denn das alles, überhaupt? Verstehst du was, Mutti, davon, da schau mal her, der hat ja nur ein Aug.*

— *Woas! Lass mich! Wieviel hast du für den Spiegel g'zahlt, Franzi? Ich hab dir g'sagt, s'hat keinen Sinn den Spiegel zu kaufen.*

— *Schau mal, Mutti, wirst sehen, dös ist abör lustig: der Sokrates, der sitzt ja oben auf einer Wolke, ganz, ganz oben, schau mal.*

— *Franzi, hoerst du, sag mal, wieviel kostet der Spiegel?**

* — Tas man visai nepatinka. Viskas čia nešvaru, bjauru, apskritai kas čia yra? Ar tu čia ką nors supranti, mama, žiūrėk tasai su viena akim.

— Ką! Leisk mane! Kiek tu sumokėjai už veidrodėlį, Francai? Sakiau, kad nėra prasmės pirkti to veidrodėlio.

— Žiūrėk, mama, čia tikrai juokinga: Sokratas sėdi aukštai ant debesio, aukštai, aukštai, tu tik pažiūrėk.

— Francai, ar tu girdi, aš klausiu, kiek kainavo veidrodėlis? (*Vok.*)

— *Les fresques du haut sur le côté ont été executées vers 1480 par les principaux maîtres florentins et ombriens de l'époque. A côté gauche vous voyez Moïse voyageant en Egypte avec sa femme Séphora...*

— *Le plafond, qu'on peut examiner plus commodément avec les miroirs...**

— *The main field of the Sixtine ceiling is divided into four larger fields alternating with five smaller fields. The following is the order of the subjects depicted in them: 1. The dividing of the light from the darkness. 2. The creation of sun, moon, and stars and of the herbage. 3. The creation of the waters. 4. The creation of man. 5. The creation of woman...***

— O daktare, tai jūs? Ką čia veikiate?

— Stebiu štai šitas kiaules ir ožkas. Ne jiems Mikelandželas nutapė savo *Dies Irae****.

— Ak taip? Puiku. Jūs, taip sakant, gėritės menu? Ar seniai Romoje? Dar ilgai būsite Romoj? Kas galėjo pamanyti? Toks nuostabus sutapimas...

Tai buvo Golombekas su žmona. Padidinto riebumo šveicariško sūrio fabriko „Elvyra" generalinis direktorius, padidėjusio riebumo ponas Karlas Golombekas su savo padidėjusio riebumo žmona Elvyra, mergautine pavarde fon Goumbek. Toji sūrinė pora neturėjo jokio pagrindo rodyti man lipšnumą, nes mano veide negalėjo pastebėti jokio džiaugsmo dėl mūsų netikėto susitikimo, ir man iš pat pradžių krito į akis, kad jie nė vienas nesuteikė man garbės ir nepaspaudė rankos. Įkyrus kaip kriuksintis paršas, tas Karlas Golombekas tuoj pat apipylė mane smalsiais, kone detektyviškais klausimais: kada atvykau į Romą, kur gyvenu, kiek būsiu, iš kur atvažiavau, ar gaunu laiškų iš namų, su kuo bendrauju, ar esu informuotas apie naujausius įvykius, ką esu aplankęs, kokiu būdu atvykau, ką veikiu, kokie tolesni planai, ar ketinu keliauti kur nors toliau, ar teisybė, kad ruošiuosi į Ameriką?

* — Freskas ten aukštai šone tapė apie 1480 m. žymiausi to meto Florencijos ir Umbrijos dailininkai. Kairėje matote Mozę ir jo žmoną Zeforą, keliaujančius į Egiptą...

— Lubas patogiau apžiūrėti per veidrodį... (*Pranc.*)

** Siksto koplyčios lubos padalintos į keturias didesnes dalis, kurios dar suskirstytos į penkias mažesnes. Pavaizduotos temos eina šitokia tvarka: 1. Šviesos atskyrimas nuo tamsos. 2. Saulės, Mėnulio, žvaigždžių ir augalų sukūrimas. 3. Vandenų sukūrimas. 4. Žmogaus sukūrimas. 5. Moters sukūrimas... (*Angl.*)

*** Rūstybės diena (*lot.*), t.y. Paskutinis teismas.

— Į Ameriką? Kodėl į Ameriką?

Jis, girdi, skaitęs laikraščiuose, kad ruošiuosi bėgti į Ameriką. Taip bent mano policija ir davė įsakymą suimti mane, nes įtaria, jog palaikau ryšius su plačiai veikiančia pinigų klastotojų gauja.

Siksto koplyčioje tarp barbarų, tarp kriuksinčių kiaulių ir mekenančių ožkų kaimenės padidinto riebumo trumparegis storulis aiškina man, jog esu tarptautinės pinigų klastotojų gaujos narys ir kad duotas įsakymas suimti mane, o jis laimingas, jog užtiko mane Siksto koplyčioje. Puiku. Ir ko aš apsimetinėjąs? Ko dedąsis prakilniu džentelmenu? Kam vaidinąs, jog man visa tai nerūpi? Jeigu žmogui nesviltų padai, jei jis nebūtų toks neurastenikas, neapsimetinėtų meno mylėtoju,— jeigu jo sąžinė būtų rami,— pasiduotų valdžios atstovams ar bent nueitų į pasiuntinybę...

— Visa tai iš piršto išlaužta. Čia tikrai kažkoks nesusipratimas. Aš juk palaikau ryšius su daktaru Kaminskiu, daktaras Kaminskis žino mano adresą.

— Na matot, kad meluojat? Kad pats sau prieštaraujate! Koks daktaras Kaminskis? Tik ką sakėt, jog jau mėnuo, kai negaunate jokios žinios iš namų. Išsisukinėjate. mano mielas!

— Karlai, dėl dievo meilės. nesinervink! Tai juk ne tavo reikalas...

— Kaip tai ne mano reikalas, Muti? Tai kiekvieno doro piliečio reikalas. Tuoj pat reikia pranešti pasiuntinybei.

Pajutau, tiesiog fiziškai pajutau, kad turiu apsisukti ir nueiti. Kuo greičiau iš čia pasitraukti! Pabėgti! Antra vertus, pagalvojau, jog tasai kretinas iš tikrųjų pamanys, kad esu nusikaltėlis ir bėgu nuo policijos, ir, būdamas kvailas, gali sukelti aliarmą. Pabandžiau pasitelkti į pagalbą logiką.

— Ar skaitėt laikraščiuose, kad duotas įsakymas mane surasti ir suimti? Kada skaitėt?

— Kada, kada... Juokingas klausimas! Prieš kokias tris savaites.

— Ak prieš tris savaites! Laikraščiai rašė, jog aš susidėjęs su pinigų klastotojais?

— Nerašė, kad jūs pats klastojate, ne, tik palaikote ryšius su klastotojais!

— Taip? Ir jūs tikite, jog aš tikrai susidėjau su pinigų klastotojais?

— O kodėl gi ne? Žmogus, kuris grasino revolveriu savo gera-

dariui... Žmogus, kuris sėdėjo kalėjime... Žinote, kaip yra! *In der Not*...* Prašom!

Apsisukau ketindamas eiti, bet Golombekas impozantiška mėsininko figūra užstojo man kelią.

— Ko taip išsigandot? Ko drebat? Nebijokit! Policijai aš jūsų neįduosiu. Kiek nuo manęs priklauso — jums kelias laisvas. Tik tiek jums pasakysiu: gėdykitės! Fu!

Šveičiau jam per akinius ir nosį, sukruvinau ir pats susikruvinau. Išgirdę triukšmą, subėgo prižiūrėtojai, moterys, ekskursijų vadovai, vaikai, pranciškonai, jėzuitai, Vatikano gvardiečiai, karabinieriai, visa minia, plūstanti Vatikano koridoriais ir perėjimais. Perkirsta pono generalinio direktoriaus Karlo Golombeko nosis, jo akinių stiklų šukės mano dešiniame delne, kruvinos nosinės, kruvina vata iš Vatikano kvestūros pirmosios pagalbos spintelės, spirito kvapas, tvarstis ant nosies, pleistrai ir tvarsčiai dailios medicinos sesers švelniose rankose, o paskui mane smulkiai apklausinėjo jėzuitas tėvas Džiakomas, kuris prisistatė esąs *nobile di Acquaforte e San Pedro in Castello***. Tasai *Giacomo nobile di Acquaforte e San Pedro in Castello,* suverenios valstybės policijos kvestorius, apsuptas gvardiečių, buvo labai mandagus, taktiškas ir palyginus inteligentiškas, savo pareigas vykdė šiltai, žmogiškai. Smulkiai paaiškinau, kaip viskas įvyko ir ypač pabrėžiau, kad man baisiai nemalonu, kad šioje istorinėje vietoje, kuri sukėlė man daug kilnių jausmų, buvau priverstas pasiduoti tamsiam žvėriškam instinktui, bet, deja, kitos išeities neturėjau.

Nobile di Acquaforte e San Pedro in Castello pareiškė man Vatikano kvestūros vardu, kad ir jis apgailestauja dėl šio nepaprasto įvykio (tokio Popiežiaus valstybėje dar nėra buvę), bet priverstas, nors ir jaučia pagarbą ir supranta mano padėtį, perduoti mane, pagal Popiežiaus valstybės ir Karališkosios Italijos pasirašytą konvenciją, karabinieriams, kurie laukia už šio kambario durų. *Nobile di Acquaforte e San Pedro in Castello* atliko savo tarptautinę konvencinę pareigą ir perdavė mane Karališkosios Italijos karabinieriams, o Karališkosios Italijos karabinieriai uždėjo man antrankius ir įstūmė į šarvuotą automobilį. Policija perdavė kvestūrai, kvestūra atvežė prie sienos, mane perėmė pasienio valdžia ir atidavė policijai, policija, pareikalavus prokuratūrai,— teismui, o šis — į beprotnamį ištirti.

* Bėdai prispyrus... (*Vok.*)
** Akvafortės ir San Pedro in Kastelo bajoras (*ital.*).

XII

TARP DUŽENŲ

Dėl to, kad aš įkliuvau į tą painiavą, kaltas Matkas. Vėžlės Žeraldinos savininkas, mano kalėjimo bendras iš keturiasdešimt septintos kameros, įsilaužėlis, jau septyniolika metų išsėdėjęs kalėjime, be jokių piktų kėslų įpainiojo mane į nemalonią klastotų banknotų istoriją.

Kartą prieš Kalėdas Matkas man paskambino, tuo metu jis buvo išėjęs į laisvę (tarp įsilaužimo, už kurį atsėdėjo penkerius metus, ir suklastotų banknotų aferos), jog norįs pasitarti vienu labai sudėtingu klausimu; ta proga jis paprašė, kad aš („kaip geras bičiulis") priimčiau į savo seifą kažkokius jo dokumentus, nes jis vėl gali dingti. Tai buvo paketėlis, užantspauduotas Matko antspaudu (tiksliau — jo draugės Žeraldinos piršto atspaudu); tą paketėlį padėjau apatinėje seifo lentynėlėje ir visiškai užmiršau. Kai apie Velykas Matko kompanija įkliuvo, pagrindinis klišės gamintojas, kažkokio fotografo padėjėjas Petris prisipažino, kad „suklastotų banknotų po šimtą dinarų visa kolekcija neliesta, išskyrus septynis banknotus, kurie jau paleisti į apyvartą, ir tūkstantį penkis šimtus, kuriuos paslėpė Matkas". Reikia pripažinti, kad Matkas iš karto nepasidavė, bet galų gale buvo priverstas kapituliuoti, ir tokiu būdu spaudoje pasirodė Golombeko man atvežta informacija: esu įtariamas, jog palaikau ryšius su banknotų klastotojų gauja, o kadangi išvykau į užsienį, duotas įsakymas mane surasti ir suimti. Tą rytą, kai mane perdavė pasienio policijai, mano bute buvo padaryta krata ir seife rastas tasai Matko paketas. Matkas per akistatą atvirai pareiškė, jog man nebuvo prasitaręs nė vienu žodeliu, kas tame pakete, o aš manęs, kad tai jo asmeniniai dokumentai, tačiau vis tiek buvau uždarytas parengtiniam tardymui į kalėjimą, kur teko praeiti galybę sudėtingų, beprasmiškų ir žeminančių beprotnamio procedūrų, kol galų gale pavyko ištrūkti į laisvę.

Niekas dėl viso to taip nesigraužė kaip Matkas. Ne dėl to, kad jam pražuvo kolekcija brangių asignacijų, bet kad įtraukė mane į avantiūrą, kuri man buvo reikalinga, pasak Matko, kaip arkliui šiaudai. Matkas, be jokios abejonės, buvo riteriškos prigimties. Tikras džentelmenas! Jis kadaise dirbo laikrodininko padėjėju, devyniolikos metų (susiklosčius aplinkybėms) buvo neteisingai apkaltintas auksinio

laikrodžio vagyste. Pažymėtas gėdinga vagies žyme, jis, visiškai logiška, buvo priverstas nusiristi iki vagišiaus įsilaužėlio.

Kiekvieno žmogaus gyvenime yra tokių valandų, kada jis girdi savo paties likimo mašinos ratų girgždesį. Šeštadienis. Nuobodus rudens šeštadienis; laikrodininko mokinys sėdi su monokliu akyje ir peiliuku atidaro tarsi sraigės kiautą seno laikrodžio dangtelį, klausosi spindinčių ratukų tiksėjimo, baksnoja yla keistus sraigės metalinius vidurius, kur žėri rubinai ir sukasi tarsi vabaliukai dantyti tekinukai. Šeštadienis, Matkas įsimylėjęs panelę Martą, pašto praktikantę, kuri vakariniuose kursuose mokosi stenografijos ir, jeigu išlaikys buhalterijos egzaminus, gaus gerą raštvedės vietą prekybos įmonėje. Šeštadienis, rytoj sekmadienis, Marta su savo raudonu apsiaustu bus nuostabi! Sekmadienį jų laukia iškyla į parką miesto pakrašty, irstymasis ežere, gulbės, armonika, fotografavimasis, limonadas, kinas... Šeštadienis, paskutinė mėnesio diena, o devyniolikmetis laikrodininko mokinys neturi nė sudilusio skatiko (paėmęs avanso už visą savaitę į priekį), ir jis ryžtasi lemtingam žingsniui — nusprendžia užstatyti pataisyti atneštą auksinį laikrodį Nr. 274b, kurį reikia pataisyti per dvi savaites. Likimas panorėjo, kad laikrodžio savininkas ateitų į dirbtuvę pirmadienį, devintą valandą ryto: netikėtai išvykstąs ilgesniam laikui ir norįs atsiimti savo laikrodį Nr. 274b.

Laikrodininko mokinys Matkas prisipažino, kad laikrodis Nr. 274b užstatytas lombarde. Štai lombardo kvitas Nr. 333c. Jis būtų išpirkęs jį vėliausiai iki ateinančio šeštadienio. Kvota policijoje. Matkas prisipažįsta. Lengvinančių aplinkybių nėra. Laikrodininko mokinys, kuris jau devyniolikos metų vagia laikrodžius, vogs ir toliau, jis apsigimęs vagis! Trys mėnesiai kalėjimo. Iš pradžių trys mėnesiai. Paskui naujas skyrius: bastymasis, badavimas, ieškojimas darbo.

Kas gi duos darbo, jeigu laikraštis išspausdino žinutę, kad Matkas, laikrodininko mokinys,— vagis?

— Atsiprašau, jūs esate tas Matkas, kuris pavogė laikrodį Nr. 274b?

— Aš nevogiau! Aš jį užstačiau ir būčiau išpirkęs. Tą šeštadienį neturėjau nė skatiko kišenėje. Buvo mėnesio pabaiga. Aš buvau susižiedavęs. Mano sužadėtinė...

— Man visai nerūpi, kad buvote susižiedavęs! Negi jūs įsivaizduojate, kad aš savo juvelyrinėje parduotuvėje, kur tiek brangenybių, laikysiu vagį?

— Aš gi dirbu pas jus daugiau kaip metai ir turėjau tūkstantį progų jus apvogti...

— Atsiprašau, aš nenoriu laikyti vagies, kuris pavogė laikrodį Nr. 274b. Malonėkite: štai jūsų daiktai, jūsų sąskaita, jūsų pinigai, ir viso geriausio!

Užtrenktos durys, šaligatviai, lietūs, ruduo, žiema, pavasaris, vėl ruduo, vėl gruodis, o jis su baltais suplyšusiais teniso bateliais, kuriuos padovanojo vienas tenisininkas, nes gruodžio mėnesį suplyšę teniso bateliai jo spintoje buvo nereikalingas balastas. Pabandykite apie Kalėdas, kada lauke šlapdriba, pavaikščioti suplyšusiais drobiniais batais kaip Matkas, kuris užstatė laikrodį Nr. 274b, ketindamas jį išpirkti, bet netesėjo žodžio, nes techniškai buvo neįmanoma, ir dabar, atgailaudamas už savo mirtiną nuodėmę, jis visą gyvenimą turės bristi per sniegą drobiniais bateliais ir senu švarku ant pliko kūno. Kada dvidešimtmetis jaunuolis pasmerkiamas tokiai niekingai mirčiai, logiška ir suprantama, kad jame bunda pasipriešinimas, prabyla troškimo gyventi logika, ir jam pradeda atrodyti, jog reikia tapti vilku, jei esi ujamas kaip vilkas. Pirma vagystė, antra vagystė, pirmas įsilaužimas, trečia vagystė, ir visai natūralu: atitinkamos pasekmės. Pirmą kartą treji metai kalėjimo. Vagystės kartojasi. Įsilaužimas į juvelyrinę parduotuvę. Septyneri metai kalėjimo. Vėl laisvė, vėl su drobiniais batais per sniegą, skambučiai prie svetimų durų, vėl vagystės, keli įsilaužimai iš eilės, keletas drąsių pabėgimų į užsienį, juvelyrinių parduotuvių plėšimo specializacija, brangenybių pardavimas, pogrindis, dešimt metų, penkiolika metų, septyniolika metų, banknotų klastojimas, šio pavojingo žaidimo perspektyvos: kartuvės arba turtingas gyvenimas užsienyje. Greičiausiai — kartuvės!

Su Matku ir jo draugu banknotų fotografavimo specialistu Petriu tardomajame kalėjime išbuvau beveik du mėnesius, kol mano bičiulis advokatas Kaminskis realizavo savo geranorišką kombinaciją — įkišo mane į psichiatrinę ligoninę ištirti. Neturiu jokio pagrindo abejoti savo bičiulio daktaro Kaminskio gerais norais, nors nuo pat pirmų mūsų pažinties dienų pastebėjau, kad jam trūksta sveikos nuovokos. Niekam niekada nei mano poelgiai, nei žodžiai nedavė dingsties manyti, jog esu ne visai sveiko proto, tik per tuos priverstinius tyrimus, ir tai suprantama, kelis kartus neišlaikė nervai. Visų pirma, nieko nežinojau, jog tai mano draugo daktaro Kaminskio „geranoriška kombinacija“, turėjusi ištraukti mane iš gresiančių nemalonumų, su manim buvo taip elgiamasi, kad „mano nervai“, švelniai tariant,

buvo niekis, palyginti su tuo, kuo žmogus rizikavo tokioj ligoninėj, kur arbitrų protas ir elgesys buvo kur kas labiau pamišėliškas negu jų tiriamųjų psichopatų. Jeigu toje kalėjimo ligoninėje už grotų nebūčiau susidūręs su daktaru Katančičium, šantažistu, pamfletistu, žmogumi, kurio gyvenimo laivas sudužo, o jis čia atsidūrė dėl labai susikomplikavusios teisinės situacijos, nežinau, kaip būtų pasibaigusi naujausioji mano avantiūra, kada draugai įkišo į beprotnamį, gelbėdami nuo didžiulės atsakomybės, gresiančios kiekvienam banknotų klastotojui ar jo padėjėjui.

Daktaras Katančičius pilietinę garbę prarado išeikvodamas savo klientų pinigus, o politiškai (jis buvo vienos patriotinės miestiečių partijos centro komiteto narys) jį sužlugdė partijos bendraminčiai, būgštaudami dėl pernelyg didelių jo gabumų. Tai paprasta, apgailėtina žmogaus duženos istorija, prasmingai ir liūdnai iliustruojanti mūsų gyvenimą. Aš pats to daktaro Katančičiaus nepažinojau, o visa, ką apie jį buvau girdėjęs (ir tai buvo paskutinė jo tragiškos karjeros dalis), daugiausia skandalingi, be galo neigiami dalykai: amoralus ištvirkautojas, girtuoklis, niekšas, šantažistas, rašantis pamfletus pasipelnymo tikslais, apvogė savo klientus ir todėl prarado advokatūrą, pavojingas rašeiva, žodžiu — pusiau avantiūriškos, pusiau bohemiškos, lengvabūdiškos natūros žmogus, kuris pražudė savo šeimą ir anksčiau ar vėliau nudvės patvory. Tasai daktaras Katančičius leido pusiau literatūrinį, pusiau politinį dvisavaitinį žurnalą, ir, prisimenu, kai į rankas patekdavo jo straipsnis, visada jausdavau pasidygėjimą, kone pasibjaurėjimą jo rašymo maniera, nuo kurios lieka įtartinas kvapas, ypač kada jis liaupsina žmones, aiškiai nešvariais keliais gaunančius pajamų, arba patetiškai kalba apie tikro, neapsimestinio patriotizmo aukštus tikslus. Žinojau, kad šiam žmogui uždrausta verstis advokatūra, kad dvejus ar trejus metus išsėdėjo kalėjime už išeikvojimą, kad buvo patrauktas į teismą už šmeižtą, bet apie tuos dalykus galvojau abejingai, kaip tikras *homo cylindriacus*, o apie daugelį dalykų — apskritai nieko negalvojau, tiktai Katančičiaus vardas palikdavo man nemalonų kvapą. Tarytum atmatų duobės ar naktipuodžio. Kadangi visa mano miesčioniška egzistencija buvo susijusi su generalinio direktoriaus pono Domačinskio skardinių naktipuodžių gamyba, mintis apie kažkokį provincijos pamfletistą man buvo nemaloni kaip ir mintys apie naktipuodžius, kuriuos aš pats padėjau gaminti ir kuriais rėmėsi mano, kaip garbingo piliečio, gyvenimas. Susipažinęs su juo iš arčiau, atsidūręs karbolių dvokiančiame

grotuotame narve, kur žmogui, apvilktam tramdomaisiais marškiniais, viskas atrodo kitaip, mano nuomonė apie Katančičių visiškai pasikeitė. Visi klastoja vekselius, visi ima kyšius už tiesos nutylėjimą, visi vagia, sukčiauja, glemžiasi pinigus, tiktai duženos, gimusios teisuoliais,— žmonės, kurių nervai pakirsti, o gyvybės instinktą valdo protas,— trypiami, spjaudomi, nes nesugebėjo susirasti vietos žvėryne, kur viešpatauja vienas vienintelis principas — kraujas, nuleistas iš mūsų artimo gerklės, yra šilčiausias ir maistingiausias...

— Aš, kaip matot, sutryptas. Kodėl? Todėl, kad išdrįsau pasipriešinti žmonių kvailybei,— kalbėjo daktaras Liudevitas Katančičius, sėdėdamas ant čiužinio ir pūsdamas papiroso dūmų kamuolius, visiškai ramiai ir šaltakraujiškai, tarsi apie kokį kitą žmogų.— Leidausi kvailio sutrypiamas, todėl ir pats esu kvailys, štai, trumpai kalbant, mano katastrofos priežastis! Jeigu būčiau nesileidęs trypiamas, o pats trypęs visus, šiandien būčiau garsus ir gerbiamas žmogus! Dilema buvo neriteriška, mažų mažiausia ne *pro foro externo*, mano žlugimo ar bent jau mano žlugimo teigiamos reikšmės niekas nežino, tik aš pats! Visi, kurie šiandien spjaudo į mane, niekina iš savo aukštybės, visa ta gauja drebėtų ir iš baimės privarytų pilnas kelnes nuo mano žvilgsnio ar plunksnos brūkštelėjimo, jeigu panorėčiau tapti niekšu ir griebčiau jiems už gerklės. Bet aš pasirinkau niekam nematomos, užslėptos kančios kelią, nors vis tiek negaliu pasakyti, kad mano sąžinė būtų visiškai rami. Bergždžiai guodžiuosi, kad mažiausiai penkiolika kartų turėjau progos atsikratyti visų nemalonumų, išsižadėdamas savo politinių įsitikinimų. Kodėl to nepadariau, nežinau; reikia nusileisti, jei neužtenka ryžto kovoti. Kai žmogus visiškai prasilošia, reikia turėti drąsos paleisti sau kulką į kaktą. O aš įsipainiojau į tas istorijas, būdamas pakrikusių nervų. Jau tada buvau praeities žmogus. Jau tada buvau vargeta. Štai ką aš jums pasakysiu. Jeigu norite, paklausykite seno, daug mačiusio, gyvenimo katastrofą patyrusio žmogaus patarimo, ir prašom įsidėmėti, mielas daktare ir kolega, kad ir jus sutryps, tas aišku kaip dukart du keturi. Jūs turite vieną pranašumą, palyginti su manim: nesate apgavikas ir išeikvotojas. Bet ir prieš jus veikiama senu metodu: klastotojas, pamišėlis, teismo pripažintas šmeižikas, policijos šnipas, įtartina asmenybė, paranoikas, paralitikas, klimaksas... Prisižiūrėjau suturkėjusių, suvokietėjusių ir suvengrėjusių snukių, visą gyvenimą stebėjau tuos išgamas, kurie, išniekinę savo pavardes, tapo banditais, žinojau, kad tarp mūsų nėra žmonių, kurie neklausytų vien pilvo ir savo patogumų

įstatymo, ir turiu prisipažinti, mielas daktare, jūs mane nustebinote. Jūs ryžotės iš trisdešimt trijų mūsų krašto mėšlo rūšių išrinkti vieną tokį bjaurų snukį ir pasakyti į akis, kad jis yra nulis, feldfebelis, kuris, apsisiautęs oria patricijaus toga, pučiasi kaip varlė, o iš tikrųjų yra paprastas provincijos skardininkas, barškinantis savo smirdančius puodus. Šlovė jums! Tačiau neužmirškite, mielas kolega, kad bakstelėjęs pirštu į paprastą banditą ir viešai pavadinęs jį tuo, kas jis yra — banditu, sukėlėte prieš save mūsų visuomenės grietinėlės išpuoselėtas sąžines. Kas prieš domačinskius neropoja keturiomis ir tartum pudelis už cukraus gabaliuką nelaižo jiems rankų, tas bus sutryptas, sunaikintas, apspjaudytas, išmestas į purvyną kaip dvėseliena. Aš, atvirai kalbant, bijau dėl jūsų. Jeigu būčiau jūsų vietoje, materiališkai nepriklausomas, žinot, ką padaryčiau? Parduočiau viską ir išvažiuočiau...

Mano padėtis, kai išėjau iš ligoninės, kad galėčiau laisvas gintis, nebuvo pavydėtina. Po pirmos bylos su Domačinskiu prieš mane tarsi šmėkla provincijos teatro scenoje išdygo antroji, kur buvau kaltinamas vėl įžeidęs ir apšmeižęs šį garbingą žmogų, ką, be abejo, patvirtins patikimi liudininkai. Be Domačinskio bylos, kurios data jau buvo paskirta, laukė dviguba byla su Rugvajais: velionio Arpado Rugvajaus ir gyvojo Atilos Rugvajaus vardu paduotas didelis skundas, kad aš įžeidęs ir apšmeižęs šiuos garbingus ir kilmingus žmones. Be to, dar gautas teismo kolegijos skundas (pusiau oficialus), oficialus prokuratūros skundas dėl daugybės įstatymų pažeidimų, keletas smulkių skundų dėl tiesioginių įžeidimų (Akvakurti-Dalskos, fon Petreticho ir t.t.), advokatų Hugo Hugo ir Oto Oto skundai, pramonininko Karlo Golombeko skundas dėl sunkaus kūno sužalojimo, mano uošvio vaistininko, skrandį gydančių arbatžolių atradėjo, skundas dėl dovanojimo akto (kuriuo man padovanojo triaukštį namą Vyskupo aikštėje) suklastojimo; Matko — Petrio procesas dėl banknotų klastojimo, skyrybų byla, kurią iškėlė mano žmona Agneza ir kurioje aš, be kita ko, kaltinamas ir lytiniu iškrypimu, žodžiu, visas prekinis vagonas komplikuotų teisinių problemų, ir joms spręsti reikėtų daug didesnės advokato kontoros negu manoji, kurios vienintelis darbuotojas ir klientas, kai nutraukiau santykius su Domačinskiu, buvau aš pats.

Sėdėdamas susimąstęs prie popierių krūvos ir vartydamas privačią korespondenciją, kuri susikaupė dar man būnant Italijoje, susidomėjau paslaptingu laišku iš Vienos. Kas man galėtų rašyti iš Vienos?

Šviesiai pilkas vokas, prasčiokiška kampuota moters rašysena. Adresas teisingas, siuntėjo adreso nėra, Vienos pašto štampo data — kovo pradžia. Laiško kvapas? Neaiškus. Tarytum drėgno krakmolo. Taip kvepia lyginami marškiniai. Drėgme dvelkė tas paslaptingas laiškas iš Vienos, laikydamas rankoje, pajutau, kad jis nelengvas... Kas galėjo būti tame pilkame, truputį aplamdytame voke? Kartonas? Nuotrauka?

Iš tikrųjų! Tarp dviejų kartono lakštų (kodėl tarp kartono?) įdėtas Vienos „Žurnalo" numeris su juodai įrėmintu pranešimu apie savižudybę Vienos *Tref* bare. Toji smulki, iš pirmo žvilgsnio nepastebima žinutė buvo storai apvesta raudonu pieštuku, visos eilutės raudonai pabrauktos. Žinutė skelbė: „Artistės savižudybė. *Tref* bare šį vakarą po savo pasirodymo nusinuodijo artistė, senovinių dainų atlikėja Jadvyga Jesenska. Savižudybės priežastys nežinomos". Žurnalo krašte ta pačia ranka ir tuo pačiu rašalu kaip ir adresas ant voko buvo parašyta: „Velionės pageidavimu. Su pagarba — Neli". Pavardė neišskaitoma. Taškas. Taškas. „Jadvyga nusinuodijo Vienos *Tref* bare. Priežastys nežinomos. Velionės pageidavimu". Parašas neišskaitomas. Tas buvo dar kovo pradžioje, kai aš keliavau po Umbriją.

Jeigu parašyčiau, kad ši žinia mane sukrėtė, būtų neteisybė. Tartum nuo adatos dūrio į kokainu užmarintą raumenį, labai toli, kūno periferijoje, užšaldytame, kone poliariniame sąmonės taške pajutau buką, šaltą dilgtelėjimą. Atsistojau, užsidegiau cigaretę, perėjau kelis kartus per kambarį ir sustojau prie lango. Buvo šilta vasaros naktis, po kaštonų vainikais gyvenimas plaukė toliau, tartum nieko ypatingo nebūtų atsitikę. Kažkoks ledų pardavėjas važiavo namo, gatvėje bangavo baltai sidabrinė jo acetileninio žibinto šviesa, mesdama ant namų sienų didžiulius šešėlius; tie šešėliai tartum laivas, supamas bangų, siūbavo alėjoje išilgai gatvės, o iš toli, per namų stogus, sklido miesto parke grojančio pučiamųjų orkestro garsai. Priešais, kitoje gatvės pusėje, buvo matyti tuščias kambarys. Visame bute nieko negalėjau matyti nei girdėti. Tamsiai raudonų tapetų fone iškilmingai tviskėjo šviečiančio toršero oranžinis didžiulio gaubto šilkas, o kambario gilumoje spindėjo tamsaus paveikslo paauksuoto rėmo kraštas. Ilgai stovėjau prie lango visiškai nieko negalvodamas, pūsdamas dūmus ir stebėdamas, kaip sūkuriuoja plonos jų sruogos ir plaukia metaliniu karnizu. O paskui man šovė į galvą netikėta, keista idėja. Įjungti radiją ir susilieti su garsais. Žmogus gali pa-

sislėpti, pabėgti, dingti tarp garsų, ištirpti garso bangoje, paskęsti karčiose ir tamsiose violončelės amplitudėse. Žmogus gali susilieti su garso sklidimo lanku, su bangavimu baliono, kuris kyla palikdamas apačioje vertikalias fleitos gijas, įsipindamas į sidabrinius serpentinus, sukančius vis drąsesnius vingius, į varpo skambesį, į nerealias aikšteles, iš kurių atsiveria tolimi bekraščiai horizontai, kur niūrių platanų paunksmėje šniokščia krioklys ir treliuoja birbynė. Mus apgaubia švelnus poilsio aksomas, palaimingų garsų lietus, virpantis muzikos šydas, krioklio šniokštimas, ir mes krentame į žvaigždėtas, sūkuringas, tamsias gelmes. Neramiai banguoja balionų ir permatomų uždangų erdvė, kertama daugybės vertikalių. Skliautai plečiasi, niūrūs tamsių pastatų skliautai, o iš viršaus tartum miško versmės srovė krenta balsvai žalia šviesa. Žmogus yra vienišas, žmogus kenčia, žmogus eina ir eina, keliauja, bėga, nusimeta nuo pečių naštą, skrenda, supasi ant bangų, ištirpsta niūriame aide, skrenda atsikratęs kūno ir dingsta užburtame kraujotakos rate, lieka tik mieguistas šešėlis, apgailėtina, nuvargusi figūra su papirosu rankoje, be nuovokos vis sukanti keistus elektrinės gitaros stygų įtempimo skrituliukus, o gitara groja ir groja tuščiame kambaryje, kur ant stalo guli Vienos „Žurnalas" su pranešimu apie Jadvygos Jesenskos mirtį. O čia kyla papirosų dūmai, sūkuriuoja kamuoliai, niūrūs žmonių kančios kamuoliai, šniokščia dumblinos požemio upės ir neria į aistras tartum į bedugnes, katiluose rūksta derva, ryjamas kąsnis neslysta žemyn, į skrandį, žemės traukos kryptimi, bet kyla aukštyn, prie stiklinių smegenų skliautų, kur atsivėrė visi pastatai be stogų ir viskas lekia aukštyn, visi judesiai darosi perregimi, skaidrūs, tobuli, stikliniai, malonūs, skambūs...

Fleitos, smuikai, altas, šilko kaspinai, tviskantys šilko kaspinai, varpeliai, kavalkada, šuoliavimas, šuoliuoja sunkioji kavalerija, lekia dunda kavalerija kaip uraganas — karčiai, trimitai, lenktynės, greitis, nuogo žmogiškumo bėgimas paskui idilę: kyla stačiai į dangų dūmai viršum laimingo stogo, pienas aprasojusiame alaviniame puode ant senoviško stalo, gurgena šaltinis, klekena cimbolai, skamba arfa.

O per milimetrą į dešinę: garvežiai, kulkosvaidžiai, įstatymai, pentinai, pabūklai, fabrikų gausmas, tuštumos jausmas, visiškas vakuumas galvose ir širdyse, vertikaliai absoliučios tamsos ašis, apie kurią tarsi viesulas verpetuoja begalinės tamsybės. Toje tamsioje tuštumoje lektoriaus balsas iš erdvės: apie šunų ligas didmiesčiuose ryšium su šiuolaikinio transporto greičiu, kito žmogaus balsas apie

nuodingąsias dujas ir didžiųjų valstybių ginklavimąsi, opera, plojimai auksu tviskančioje salėje, gelsvas kaip dramblio kaulas atspindys partitūrose, plojimai auksu tviskančioje salėje, griaudėjantys plojimai ložėse, laiko tempas, viens du, viens du, nesibaigiančių kolonų maršas trisdešimt trim priešingom kryptim, viens du, viens du, mitingai, plojimai, minios kauksmas, vėliavos, varpai, patrankos, raketos... Armonika: *parlez moi d'amour**, o per milimetrą į dešinę: Madridas, Šanchajus... Per milimetrą į kairę: žygiuojantys batalionai, viens du, viens du, traškesys ir žiežirbos po plona tos stebuklingos dėžutės fanera tuščiame kambaryje, dūmai, varpai, gaisrai, antenos, bažnyčios, naktis ir vienatvė žmogaus, kuris susinervinęs sukinėja radijo aparatą, tarsi siųstuvo bangomis ieškotų kontakto su kažkuo tuštumoje. Žmogiškasis kontaktas, Mocartas, „Užburtos fleitos“ motyvas. Visa Europa šį vakarą groja fokstrotą, o čia žmogus neapsakomai vienišas, apsuptas garsų, tarp šokių ir žudynių, sėdi vienišas ir klausosi pro savo dėžės plyšius, kaip tolimame, nežinomame operos teatre prieš spektaklį derinami instrumentai. Auksu tviskančioje salėje instrumentai kalbasi tarp savęs kaip paukščiai prieš aušrą miške, nuo rasos drėgname miške, viršum kurio šviečiasi tamsiai mėlynas plieninis dangus, o žmogus tokiame tamsiame miške galėtų ir pasiklysti. Kopenhaga praneša, kad jauniausias Johano Sebastiano Bacho sūnus, gimęs 1735 m., mokėsi muzikos pas brolį Martiną Bolonėje; Londonas transliavo Bacho sūnaus koncertą, *La situation du gouvernement, vous pouvez profiter***... Kreisleris kalba iš Niujorko, kad jis daugiau kaip trisdešimt kartų griežęs kaip koks gatvės muzikantas Niujorko gatvių sankryžose, ir niekas iš praeivių nesusidomėjęs, kad griežia virtuozas; kaukia sirena, reflektoriai, elegantiška mada, teniso varžybos: krenta kamuoliukai, tekšt, tekšt, *fifteen—forty, match—ball*, tekšt, tekšt, tinklas, *fifteen—thirty, game****, šeši—trys, bravo, dirigento lazdelės bilsnojimas į pulto kraštą, paukščiai miške nutilo, tsss, stoja tyla, tik kažkoks senas bonvivanas kosti pirmoje eilėje, tsss, ramūs ir orūs styginių garsai tirpsta savo pačių harmonijoje, palengva kaip prieblanda gęsta kantilena, tra ta ta ta kala automatai virš šlapio brustvero, sirena, skambalas prie geležinkelio bėgių, pa-

---

* Kalbėkite man apie meilę (*pranc.*).

** Vyriausybės padėtis, galite pasipelnyti... (*Pranc.*)

*** Penkiolika—keturiasdešimt, lemiamas servas... penkiolika—trisdešimt, geimas (*angl.*).

šėlusiu greičiu dumia traukinys, žmonės keliauja, švilpia radijo bangos eteryje, kaukia vėjas, pūga, fagotai mekena kaip ožkos Viduržemio jūros miesto turguje: spindi jūra, supasi žvejų laivai, pučiant švelniam mistraliui, skamba vidudienio varpai...

Dan dan dan, vidurnaktis, Vestminsterio katedros varpai, kažkas mirė — smuikas tyliai dainuoja apie fontanus, apie nuogus moterų pečius pilnoje salėje, pragertas altas naktiniame restorane. Vėlu. Pianisto kairiajame lūpų kamputyje rūksta cigaretė, alkoholis, skamba gongas, perregima garsų uždanga, spindi rasa mėnesienoje, niūri melancholiškų akordų lavina, trimitai pūgoje, Morzės abėcėlės moskitų dūriai, ta tata, tata tata tatata, kažkur skęsta laivai audroje, tamsoje...

Naktis. Tamsoje kaip žiedai skleidžiasi instrumentai, teka tamsiai ruda dervos lava, lava verda, rūksta, viskas rūksta, liepsnoja gaisrai, griaudėja vulkanai, o vienas balsas, išsitepęs dvokiančia pomada, patetiškai deklamuoja apie tarptautinių jėgų pusiausvyrą. Skamba varpeliai, gaudžia vargonai, valsas iš „Linksmosios našlės“. „Dabar eisime į „Maksimą“... Kad taip būtų galima užmigti. Užmigti. Ramiai ir visam laikui. Išnykti.

1938

DU MILŽINAI

Tie milžinai — Ivas Andričius, pasaulinio garso serbų prozininkas, Nobelio premijos laureatas, ir Miroslavas Krleža, žymiausias chorvatų rašytojas. Gimę beveik tuo pačiu laiku, jie nugyveno ilgą ir spalvingą gyvenimą, tapo aktyviausi socialistinės Jugoslavijos literatūros kūrėjai, pagarsinę savo tautų kūrybinį genijų plačiajame pasaulyje.

Kodėl kaip tik jiedu — tokie nepanašūs nei temperamentu, nei kūrybos problematika, nei braižu?

Pasakyti, kad abu, beje, daugelio nacionalinių literatūros premijų laureatai, buvo labai talentingi — maža. Atsakymas, manyčiau, glūdi glaudžiame jų visuomeniniame ir kūrybiniame sąlytyje su savo tautų likimu, kuriam būtent XIX ir XX amžių sandūroje teko neregėtai prieštaringi, unikalūs visuotinės reikšmės išbandymai ir lūžiai.

Penkis šimtmečius — nuo osmanų užkariavimo 1463 m.— trukusi turkų priespauda Balkanuose XIX a. antroje pusėje pagaliau ėmė silpnėti, nors Bosnija (I. Andričiaus gimtinė) ir Chorvatija (M. Krležos tėvynė) kaip tik tuomet atsidūrė Habsburgų Austrijos-Vengrijos monarchijos sudėtyje. Vieną nacionalinę priespaudą pakeitė kita. Kokios nuotaikos buvo užvaldžiusios jų kartos jaunimą, galima spręsti ir iš tokio fakto — Gavrilas Principas, 1914 m. Sarajeve pasikėsinęs į Austrijos-Vengrijos sosto įpėdinį Pranciškų Ferdinandą, buvo I. Andričiaus bičiulis, o juk dėl to pasikėsinimo įsiliepsnojo Pirmasis pasaulinis karas. Bet ir karas nebenuslopino tautų kovos už nacionalinę nepriklausomybę — jis baigėsi Habsburgų monarchijos ir Romanovų imperijos subyrėjimu. Visoje Europoje 1918—1920 m. ėmė kurtis nepriklausomos tautinės valstybės — Bosnija ir Chorvatija įsijungė į savarankišką Serbų, chorvatų ir slovėnų karalystę. Bet čia vėl prasidėjo ilga ir atkakli įvairių politinių partijų ir klasių kova, kuri baigėsi tik po Antrojo pasaulinio karo Jugoslavijos federacinės liaudies respublikos paskelbimu.

Tie įvykiai čia minėti ne tik dėl vadinamojo istorinio fono — jie buvo abiejų rašytojų realus gyvenimo turinys. Reikia pabrėžti, kad glaudus sąlytis su savo krašto ir liaudies likimu abiem rašytojams nebuvo koks romantiškos

jaunystės epizodas. M. Krleža netrukus po karo suartėjo su darbininkų judėjimu, aktyviai jame dalyvavo, raštu ir žodžiu kovojo su buržuazinėmis partijomis, tad nenuostabu, kad hitlerininkų okupacijos metais ustašiai (fašistuojantys chorvatų nacionalistai) suėmė rašytoją ir tik seno bičiulio pastangomis M. Krleža buvo „įtaisytas" į beprotnamį ir šitaip jam išgelbėta gyvybė. O I. Andričius šiaip ne taip iš Berlyno sugrįžo į Belgradą, nelaimingiausią, kaip tuomet buvo sakoma, miestą Europoje, ir čia, mažame bute netoli nuolat bombarduojamo geležinkelio, parašė savo svarbiausius prozos veikalus, atsisakęs pensijos, kurią jam pasiūlė profašistinė vyriausybė, uždraudęs okupacijos metais spausdinti naujus ir pakartotinai leisti ankstesnius kūrinius.

Abiejų žymiausių Jugoslavijos rašytojų biografijas, nepaisant jų individualumo, galima būtų apibendrinti tuo pačiu motto — I. Andričiaus žodžiais apie gyvenimą okupuotoje tėvynėje: „Aš džiaugiuos, kad visus tuos metus gyvenau su savo tauta. Tas laikotarpis man buvo lemtingas daugeliu atžvilgių. Aš išėjau sunkią ir didžią mokyklą".

Epocha, kiekvieno menininko kūryboje palikusi vis kitokius pėdsakus, inspiravo nepakartojamus kūrybinius ieškojimus, kurių čia vertėtų išryškinti bent vieną kitą bruožą.

* * *

Šiandien mums nelengva įsivaizduoti jaunojo Miroslavo Krležos pasaulėjautą ir estetines simpatijas, tačiau kaip tik nuo jų būtina, mano įsitikinimu, pradėti, kad bent kiek aiškiau galėtume suvokti tolesnius šio originalaus XX a. prozininko, poeto, dramaturgo, publicisto ir meno tyrinėtojo, įvairių žanrų daugiau kaip šešiasdešimties knygų autoriaus, kūrybinius interesus ir brandą.

Prisimindamas savo kūrybinę jaunystę, M. Krleža yra prisipažinęs, kad visur — „ir manieže, ir po cirko kupolu, ir Budapešto kabinetuose iš manęs vis labiau veržėsi romantiška, galbūt juokinga, bet neabejotinai nuoširdi gribojedoviška dvasia..." Romantiškumas, anaiptol netapatus romantizmui, kaip meno krypčiai, lėmė ir jaunatvišką M. Krležos lyrikos atmosferą, kurioje pasaulis suvokiamas kaip išmintinga ir nuostabi Būties Harmonija, tikriau — jos nuojauta, kurią jis deklaruoja eilėraštyje „Vakaro sutemos":

Aš senų seniausiai svajoju apie bendražmogišką sąmonę,
galvoju apie sapną, suprantamą visiems.
O, be abejo, kažkur yra Šventasis,
ir jam, be abejo, suprantami
ir aiškūs visi tie disonansai.
Jo širdyje turi būti stebuklinga styga.
Tikiu: ji kada nors suvirpės,
ir milijardai žmonių
užgiedos vieną himną.

Ir skausminga muzikos nuojauta,
kuri gimsta vakaro sutemose,
ir giedančių moterų eisenos,
ir šitie apgirtę būriai,
ir graudūs vargonai
užgiedos Būties Harmonijos giesmę.
(pažodinis vertimas)

Romantiškas pasaulio, kaip paslėptos, bet nujaučiamos Būties Harmonijos, suvokimas, daugeliu atvejų sąlygojo M. Krležos ankstyvosios poezijos nuotaikas ir žanrus, kuriuos jis pats mėgo apibūdinti muzikos terminais — simfonija (poema „Trys simfonijos", 1917), muzikinė fantazija, noktiurnas, rapsodija (poema proza „Chorvatiška rapsodija", 1918), legenda,— o ir anuometinė kritika (I. Gorenčevičius) dažnai charakterizuodavo jo poeziją kaip giesmių giesmę, psalmes ir pan. Atkreipiu į tai dėmesį neatsitiktinai. M. Krleža visą gyvenimą domėjosi muzika kaip kūrėjas, bandantis suvokti muzikos paslaptį, kuri leistų harmonizuoti gyvenimo chaosą. Kai 1914 m. užrašuose jis apibūdina muziką kaip „lyrinį voratinklio siūlą tarp širdies ir proto", kai beveik po pusės amžiaus, 1959 m., eseistiniuose straipsniuose vis dar svarsto „keistuosius muzikologijos ir logikos ryšius", bando suvokti (1960 m. apmąstydamas jaunystės bendražygio L. Babičiaus dailę) lyrinę temperatūrą, kuri aibes smulkmenų sulydo į vieningą meninę būties koncepciją — mes galime kalbėti ne tik apie intuityvią pasaulio vienovės nuojautą, bet ir apie būdingą kiekvienam didžiam menininkui siekimą perkurti realybę pagal prasmės ir grožio dėsnius.

Gaivališko ir temperamentingo M. Krležos tas siekimas buvo toks stiprus, kad ne tik kūrybinėje, bet ir visuomeninėje programoje nedvejodamas ir visai natūraliai stojo socialinės lygybės ir progreso šalininkų pusėn:

Giedos civilizuoti anūkai
giesmę, kurią barbarai sukūrė ateities vardan —
šviesią Būties Harmoniją.

Pirmasis pasaulinis karas smogė triuškinantį smūgį visoms klasikinėms harmoningoms pasaulio koncepcijoms tiek filosofijoje, tiek estetikoje. Kaip tik po šio karo vokiečių dadaistai paskelbė garsiąją tezę *Die Kunst ist tot**, turėdami galvoje, be abejo, klasikines meno koncepcijas. M. Krleža pasaulinį karą taip pat suvokė kaip „karingą audrą — realybės ir vaizduotės susidūrimą", kurio neišvengė visi jo kartos rašytojai, ne tik serbas I. Andričius, bet ir vokietis E. M. Remarkas, anglas R. Oldingtonas, prancūzai G. Apolineras ir A. Barbiusas, rusai V. Chlebnikovas ir V. Majakovskis. Karo siaubo

* Menas miręs (*vok.*).

akivaizdoje klasikinės pasaulėjautos subyrėjo ir išorė, kaip socialinė utopija, ir vidus, kaip estetinės harmonijos sąvoka. Išorinis pasaulis, kurį užgriuvo karas, virto prakeiktais namais, pragaru: prisiminkime 1918 m. M. Krležos eilėraštį „Mūsų namas", kurio gyventojai girdi vien tiktai „gaudžiančią Mirties giesmę", kur jau nebeliko nė užuominos apie Būties Harmoniją:

Nuo baisingo smūgio
subyrės simboliai, ištirps prakeiksmai,
išnyks visų
tragedijų, komedijų, smuklių ir šventovių,
viešnamių, lazaretų, beprotnamių apžavai...

(pažodinis vertimas)

Karo metais M. Krleža dažnai rašė reportažus iš fronto į Zagrebo spaudą, bet jau tuomet nesitenkino reportažine fakto tiesa. Karą jis suvokia kaip universalią, grėsmingą literatūrai, „komedijoms ir tragedijoms", XX a. problemą, kurią neatsitiktinai antrą kartą — jau Antrojo pasaulinio karo metais — „Palydimajame žodyje dviem dramoms" apibrėžė kaip „beletristikos mirtį", nes klasikinė literatūra tapo bejėgė prieš „kasdieninę masinių žudynių realybę".

Ankstesnį tipišką eilėraščio pavadinimą „Psalmė" pakeitė „Sudraskyta psalmė", o klasikinę estetiką bei žanrų klasifikaciją M. Krležos pokario kūryboje — „sudraskytos estetikos", „sudraskytų žanrų" koncepcija, ir šito nesuvokus, skaitytojui nelengva bus suprasti ne tik visą įvairių žanrų M. Krležos kūrybą, bet ir paskirų žanrų pavidalus, tarp jų — ir šiame tome spausdinamą romaną „Ant proto ribos" (1938), kuris taip pat sunkiai telpa į klasikinio, įprasto romano rėmus: jie deformuojami energingų eseistikos šuorų, gausių publicistinių intelektualinių svarstymų įvairiais psichologijos, filosofijos, estetikos ir kt. klausimais.

Ir vis dėlto „sudraskytų žanrų" poetika M. Krležos kūryboje niekad nebuvo nei teoriškai, nei praktiškai absoliutinama, kaip ne kartą yra atsitikę XX a. modernistinėje literatūroje. M. Krleža atidžiai sekė, kiek galima spręsti iš jo gausios eseistikos, menines ir literatūrines epochos sroves, įvairių „izmų" atsiradimą ir sunykimą, o ir pats atidavė nemažą duoklę ir ekspresionizmui, ir simbolizmui, patyrė M. Prusto kūrybos įtaką (ypač romane „Filipo Latinovičiaus sugrįžimas"), bet kūrybinę orientaciją visados lėmė jo paties talentas, o ne madingos literatūrinės programos. Pasaulio literatūroje aptinkame įvairių įkvėpimo šaltinių — nuo bendravimo su nakties dvasiomis (Novalis) iki papuvusių obuolių kvapo (Šileris), bet M. Krležos talentą bene geriausiai apibūdintų jo paties formulė „Įkvėpimas — tai ugnikalnis".

M. Krleža, kaip retas XX a. Europos rašytojas, juto ne tik senojo, klasikinio pasaulio bei meno žūtį, bet ir stichišką progreso galią, pažangos jėgą,

naujų kūrybinių ieškojimų perspektyvas. Pranašaudamas chaosą, jis matė ir jame gimstančią harmoniją:

Kalėjimų įniršis ir varpų skambesys,
ir šlamėjimas vėliavų, ir orkestrai —
viskas kartu —
susilies į vieningą ugningą giesmę —
ir liepsnojantį vėją vėliavos šlovins
šventąja chaoso, ugnies ir eonų daina.

(pažodinis vertimas)

Kone simboliškai šiandien skamba šios 1918 m. parašyto eilėraščio eilutės, kai žinome, kad paskutinis ir didžiausias M. Krležos kūrinys — daugiatomis, iš dalies autobiografinis memuarų romanas — buvo pavadintas „Vėliavos" (1962—1968). Tarsi „romanas-upė" (literatūrologijos terminas šiuo atveju, beje, labai tinka) jis aprėpė visą rašytojo gyvenimo istorinę bei dvasinę patirtį. Matyt, išties pranašiškas turėjo būti poetinės jaunystės manifestas, išaukštinęs tris „šventosios dainos" stichijas, kurioms rašytojas buvo ištikimas visą gyvenimą. Tai „chaosas", kaip istorinės tikrovės materija, „ugnis", kaip vitalinių galių simbolis, ir „eonai", kaip kūrybingieji tarpininkai tarp dievybės, būties paslapties ir mirtingojo žmogaus.

Poezijoje M. Krležos meninis gaivališkumas atsispindėjo spontaniška, įkvėpta, dažniau visuomeniška negu intymia lyrika („Trys simfonijos", 1917; „Lyrika", 1919; „Giesmių knyga", 1931; „Lyrikos knyga", 1932; „Giesmės sutemose", 1937, ir kt.), o jo dramaturgija, kurta taip pat daugiausia iki Antrojo pasaulinio karo, pasižymėjo kur kas realesnėmis istorinėmis kolizijomis. Tiesa, ankstyvosios dramos „Kristupas Kolumbas" (1918), „Mikelandželas Buonarotis" (1919), nors ir rėmėsi konkrečiu istorinių asmenybių gyvenimu, vis dėlto buvo sumanytos kaip simboliniai kūriniai apie herojus-titanus, įkūnijančius žmonijos genijų, buriantį jos likimą. Neatsitiktinai, matyt, Augustas Cesarecas (įžymus chorvatų prozininkas, M. Krležos bendražygis leidžiant pažangų žurnalą „Plamen", komunistas, ustašių sušaudytas hitlerinės okupacijos metais) pristatė 1923 m. tarybiniams skaitytojams „Kristupą Kolumbą" kaip universalią simbolinę dramą, kurią, jo nuomone, galima suvokti ir kaip „simbolinį rusų revoliucijos ir jos vado Lenino atvaizdą. Laivas išplaukė ieškoti naujosios žemės".

Ilgainiui M. Krleža, perėjęs nuo lyrinės prie analitinės būties interpretacijos, nutolo ir nuo idėjų dramos. Garsusis dramų ir novelių apie Glembajevų giminę ciklas pradėjo naują M. Krležos kūrybos etapą — jo dėmesio centre atsidūrė istoriškai konkrečių socialinių reiškinių, turtingos ir senos miestiečių giminės istorija. Trijų dramų ciklas („Glembay LTD bankas", 1928; „Baronienė Lenbach", 1928 ir „Leda", 1931), pritapdamas prie garsių pasaulinės literatūros „šeimos likimo" romanų (E. Zola „Rugon-Makarai",

T. Mano „Budenbrokai", M. Gorkio „Artamonovai" ir kt.), visapusiškai atskleidė išnaudotojų klasės, parazituojančių žmonių psichologijos socialinį ir moralinį nuosmukį bei išsigimimą.

Ėmus analizuoti chorvatų istorinę realybę, netrukus prasidėjo aštri įvairių žanrų polemika su valdančiaisiais visuomenės sluoksniais ir jiems atstovaujančiais įvairių partijų ideologais. Ir drauge su A. Cesarecu redaguotuose marksistinės pakraipos žurnaluose, ir savo paties leistoje periodikoje („Danas", 1934; „Pečat", 1939—40), ir publicistikos knygose (ypač garsiojoje „Mano sąskaitos su jais", 1932) M. Krleža aistringai polemizavo ir su klerikaliniais, ir su nacionalistiniais, ir su kairuoliškai nusiteikusiais miesčionijos bei inteligentijos atstovais, susilaukdamas iš visų pusių aršių kontrsmūgių. Suprantama, kad ir tuometiniuose jo romanuose ypač ženklus poleminis publicistinis pradas. Romano „Ant proto ribos" (1938) ištisi puslapiai ir dialogai primena karštus monologus ar diskusijas aktualiomis politikos temomis. Socialinė ir ideologinė buržuazinės miesčionijos veidmainystė — pagrindinis romano leitmotyvas, vystomas įvairiais siužetiniais atsišakojimais, nors pats sumanymas be galo paprastas: per patį veidmainystės maskaradą vienas žmogus išdrįsta nusiimti kaukę. Ir tą „dramatišką valandėlę šešėlis virto žmogumi ir prabilo. Tik tiek..." Iki tol pagrindinis romano herojus, visų gerbiamas advokatas, gyveno ramiai ir sočiai, kaip ir visa pasiturinčioji miesto inteligentija: „buvau santūrus pilkas nulis santūrių pilkų nulių masėje". Bet vieną dieną nei iš šio, nei iš to tas beasmenis ir visiems patogus pilietis pareiškė aukštuomenei (tiksliau generaliniam direktoriui Domačinskiui), kad viskas yra amoralu ir niekšinga. Į klausimą, kas tas „viskas", romanas atsako apnuogindamas išnaudotojiškos „cilindruotų ponų" psichologijos dvilypumą: žodžiais moralumas ir humanizmas, o darbais — ciniška ekonominė priespauda ir panieka pačių išnaudojamoms „elgetų ir tamsuolių" masėms. Kiekvienam, kas išdrįsta, kaip romano pasakotojas, pirštu bakstelėti į paprasčiausią plėšiką ir viešai pavadinti jį tuo, kas jis yra iš tikrųjų, tenka stoti į mūšį su visa įžūliais šmeižtais ir šantažu apsiginklavusia „išrinktųjų" mafija, kurios klasinė neapykanta išeina iš sveiko proto ribų. Kiekvienas, kas išdrįsta atvirai įvertinti savo klasinę ir žmogiškąją esmę, kas nebijo įsižiūrėti į save, tas „lieka vienas, niūrus ir tolimas, ponai cilindruočiai ir privatdocentai nežino, ką su juo daryti, nes jis nėra šventojo paveikslas nuodėmių atleidimui, jis — įtartinas tipas, pasiklydęs mėnesienoje tarp žvaigždžių, moralės klausimais jis neturi tvirtos savo „pasaulėžiūros", nejaučia reikalo būti dervišas, tikėti katekizmu, žiūrėti į pasaulį pagal instrukcijas..."

Politinei ir moralinei polemikai su smulkiąja buržuazija skirtas ir tritomis M. Krležos romanas „Banketas Blitvoje" (I, II t. — 1938—39, III t.— 1962). Prisiminus, kad *Lietuva* chorvatiškai *Litva* ir kad M. Krleža 1925 m. važiavo iš Berlyno per Lietuvą į Rygą, o iš ten — į Tarybų Rusiją (kelionę aprašė knygoje „Kelionė į Rusiją", 1926), galima numanyti, kad rašytojas, vaizduodamas nesamą šalį Blitvą, galvoje turėjo Lietuvą (beje, ir kai kurių veikė-

jų pavardės, žinomi įvykiai, romano epigrafas iš lietuviško eilėraščio patvirtina, kad Blitvos prototipu pasirinkta Lietuva maždaug fašistinio perversmo laikotarpiu). Tačiau M. Krleža siekia universalumo, jam rūpi sukurti apibendrintą mažos buržuazinės valstybėlės modelį, kuris skaitytojo gali būti lengvai pritaikytas ir buržuazinei Lietuvai, ir buržuazinėms Latvijai, Chorvatijai, Serbijai ar nūdienos marionetinėms Lotynų Amerikos bei Afrikos šalims šalelėms. Nevengdamas šaržo ir sarkazmo, M. Krleža išnarsto marionetinės Blitvos vidaus ir užsienio politikos ekonominius bei psichologinius variklius, tikslus ir formas: visos gražios diktatūrinės vyriausybės „kovos" ir kalbos apie nepriklausomybę, demokratiją, laisvę ir tautinį suklestėjimą — tik gerai surepetuotas patriotiškai nusiteikusių valdinių vaidinimas „garbingosios Tėvynės garbingų piliečių" miniai.

Harmoningos, teisingumu ir lygybe paremtos visuomenės idealai, dėl kurių visą gyvenimą taip įkvėptai grūmėsi M. Krleža — publicistas ir politinis veikėjas, buvo grindžiami, be abejo, ne vien didžiai apsišvietusio, enciklopediškos erudicijos (jis vadovavo Jugoslavijos bibliografinei ir enciklopedinei leidybai) intelektualo filosofinėmis pažiūromis bei logika. Be miesčionijos ir inteligentijos pasaulėjautos meninio tyrinėjimo ir atvirai publicistinių-eseistinių apmąstymų minėtuose romanuose, taip pat lietuvių skaitytojui žinomame romane „Filipo Latinovičiaus sugrįžimas" (1932, liet. 1969), M. Krleža nuo pat kūrybinio kelio pradžios poetizavo, o vėliau įdėmiai istoriškai analizavo chorvatų valstiečių etiką ir gyvenimo filosofiją, likimą ir tautinius lūkesčius karų sūkuriuose ir socialinės priespaudos kasdienybėje (apsakymų rink. „Chorvatų dievas Marsas", 1922; „Chorvatiška rapsodija", 1918, ir kt.). Brandžiausias šios probleminės krypties, o gal ir visos M. Krležos grožinės kūrybos pasiekimas — poetinis ciklas „Petricės Kerempuho baladės" (1936), kuriame stebina ne tik archaiška Zagrebo apylinkių tarmė (ja parašytas ciklas), bet ir chorvatų legendų, dainų, padavimų atmosfera, gaubianti liaudies žmogų, kuris šimtmečiais gyveno išnaudojamas feodalų, engiamas bažnyčios ir miesčionijos, apgaudinėjamas ideologinių vadeivų.

* * *

Ivo Andričiaus kūrybinis temperamentas — įžymaus bendraamžio chorvato priešybė. Turiu galvoje ne tik produktyvumą: I. Andričius iki Antrojo pasaulinio karo išleido tiktai dvi poetinės prozos knygas — „Ex ponto" (1918) bei „Nerimas" (1920) ir tris apsakymų rinkinius, kurių kiekvieną sudarė šešios novelės, o visi jie turėjo tą patį pavadinimą *Pripovetke*, t.y. apsakymai, apysakaitės (1924, 1931, 1936). Viena iš kliūčių kūrybiniam darbui buvo, matyt, įtemptas diplomato darbas. Juk okupacijos metais, užsidaręs savo mažame bute Belgrade, rašytojas parašė net tris, žymiausius romanus: „Drinos tiltą", „Travniko kroniką" ir „Panelę", kurie visi buvo išleisti tuoj pat po karo — 1945 m.

Įdėmiau įsižiūrėjus į I. Andričiaus kūrybą, aiškėja, kad toli gražu ne išorinės aplinkybės lėmė jos, atrodytų, lėtą ir lygią raidą audringų politinių aistrų ir literatūrinių ginčų metais. I. Andričiaus amžininkas kritikas M. Rističius įžvalgiai atkreipė dėmesį kaip tik į vidinę, iš šalies menkiau pastebimą, bet nuolatinę jo kūrybos brandą: „Tuo metu, kai iškildavo ir tarpusavy grumdavosi įvairios srovės ir tendencijos, kai įsiplieksdavo, kryžiuodavosi ir gesdavo įvairūs spinduliai ir žvaigždės, kai prieš daugumą jų buvo organizuojami pamfletiniai mūšiai, Andričiaus kūryba, nutvieksta ramaus, bet anaiptol ne šalto ir ne mirusio grožio, paklusdama paslaptingiems autonominės būties dėsniams, augo ir šakojosi tarsi koralų rifas, kuris atlaiko visas gamtos audras ir verpetus".

Kokie tie paslaptingieji I. Andričiaus kūrybos dėsniai, mes galime tik apytikriai spėti, iškelti vieną kitą hipotezę.

Kūrybinis startas, kaip minėta, sutapo su Bosnijos jaunosios kartos revoliuciniu patriotiniu judėjimu. Literatūrinis jo debiutas, poetinės prozos knyga „Ex ponto" (nors spaudoje eilėraščius skelbė nuo 1911 m.) sutapo su kolektyviniu jaunų, pažangiai nusiteikusių poetų leidiniu „Jaunoji chorvatų lyrika" (1914) ir turėjo simbolišką pavadinimą (lot. „iš gelmės, iš verpetų"), tad neatsitiktinai M. Krleža šią knygą (susilaukusią daugiau kaip dvidešimt recenzijų!) pavadino „ištisos kartos vargų ir kančių dokumentu".

Sunku pasakyti, kas galėjo dėtis mąslaus jauno poeto sąmonėje, susidūrus su žiauria ir paradoksalia istorine realybe: už kilnias idėjas tenka atsidurti kalėjime, o draugo anarchisto šūvis į nekenčiamo tirono įpėdinį baigiasi beprasmiškomis pasaulinio karo žudynėmis, į kurias įsivėlė daugybė šalių... Šiaip ar taip, ir „Ex ponto", ir antroji poetinės prozos knyga „Nerimas" buvo kupinos nuojautos, kad visa žmogaus veikla yra absurdiška, o visos vertybės — abejotinos ir iliuzinės.

Ieškodamas išeities iš filosofinės aklavietės, o gal norėdamas pasitikrinti poetines nuojautas realesniame, patvaresniame istorijos kontekste, I. Andričius trečiajame dešimtmetyje atsigręžia į gimtosios Bosnijos praeitį. Tai buvo didysis kūrybinis rašytojo atradimas, ilgainiui peraugęs į svajonę ir sumanymą meniškai atkurti Jugoslavijos tautų istoriją, jos karus, svetimtaučių priespaudą, papročius, legendas, prietarus ir padavimus. Buvo sumanytas grandiozinis triptikas („Travniko kronika", „Sarajevo kronika" ir „Belgrado kronika"), bet galutinai užbaigti rašytojui pavyko tik pirmąją dalį. Tačiau smarkiai klystume manydami, kad sąvoka „kronika" I. Andričiaus poetikoje taip pat turi tradicinę — metraštinę, chronologiško aprašymo prasmę. Kartą suabejojęs vidinio gyvenimo vertybėmis ir subjektyviąja tiesa, rašytojas priėjo išvadą: „būtina rašyti ir pasakoti, bet ne iš savo paties gyvenimo /.../. Tie, kurie taip daro, klysta ir dėl savęs, ir dėl skaitytojų, o labiausiai nusižengia tiesai". Istorinė praeitis ir tapo neįkainojama objektyvia medžiaga pasakojimams „ne iš savo paties gyvenimo", bet apie savo paties „nerimą", filo-

sofines nuojautas, įsitikinimus. Dėl to gimtosios Bosnijos paveikslas ir novelėse, ir romane „Drinos tiltas“ darosi toks daugiaplanis ir daugiaprasmis. Čia tikrai dokumentiniu kronikos tikslumu fiksuojami Bosnijos kasdienės buities, papročių, sunkios ir tragiškos istorijos faktai, atsiveria osmaniškųjų Rytų ir krikščioniškųjų Vakarų kultūrų priešprieša, sąveika ir sintezė, naujomis spalvomis ir interpretacijomis sužėri liaudies legendų ir mitų, musulmonų folkloro siužetai ir figūros. Enciklopediškas istorinės I. Andričiaus prozos turtingumas, be abejo, nebuvo atsitiktinis — Graco universitete tęsdamas kalinimo ir karo nutrauktas humanitarines studijas (buvo studijavęs Zagrebe, Vienoje ir Krokuvoje), rašytojas domėjosi istorija ir 1924 m. vokiečių kalba apsigynė daktaratą „Dvasinio gyvenimo raida Bosnijoje turkų viešpatavimo sąlygomis“. Istorinės medžiagos kaupimas buvo ne tik rašytojo jaunystės aistra: kai po jo mirties beveik tuo pačiu metu buvo išleistos šešios knygos (iki tol niekur nespausdinti tekstai ir fragmentai), vieną jų — „Pakelės ženklai“ (1975) — sudarė įvairiausi viso gyvenimo užrašai, kurių leitmotyvu dažnai buvo Jugoslavijos istorijos, jos tautų likimo, Rytų ir Vakarų civilizacijų apmąstymai ir kt.

Tačiau istorinė faktografija niekad nenustelbia filosofinių I. Andričiaus prozos koncepcijų. Tarsi apibendrindamas savo ankstyvąją novelistiką ir būsimuosius romanus-kronikas, rašytojas 1935 m. pabrėžia, kad ne pačiuose istorijos faktuose, o liaudies „pasakojimuose slypi tikroji žmonijos istorija“, kad tiktai jie leidžia nuspėti, „jei ne galutinai atskleisti istorijos prasmę“. Šitokios filosofinės perspektyvos nušviesta Bosnija I. Andričiaus prozoje pavirsta atšiauria ir paslaptinga šalimi, erdve, kur tarsi sustingo laikas, kur lyg snaudžiantys ugnikalniai čia vienur, čia kitur prasiveržia karšti jausmai, svajonės ir visa naikinančios aistros: „Siauras horizontas, skurdi žemė, atšiaurus klimatas, plėšikavimai ir karai gyventojus nuo mažens padarydavo smulkmeniškais, gudriais maniakais. Kai jaunuolis subręsdavo, vesdavo, susilaukdavo vaikų ir jam sukakdavo dvidešimt penkeri, būdavo jau pilnai pasirengęs miestelio gyvenimui, visiškai susiformavęs tipas: niūrus, pakumpęs, rimtas, beveik visados nekalbus ir susirūpinęs. Anksti pasenęs, jis dar gyvendavo kokį penkiasdešimt metų, daugiau beveik nesikeisdamas, tik vis labiau žildamas ir kumpdamas.

Linksmybių miestelio gyventojai nepažįsta: santūrus gyvenimo džiaugsmas pasireiškia arba nežabota aistra, arba skandalais. O visa, ką sunkus gyvenimas ir negailestinga kova dar palieka jų žmogiška, pažaboja bažnyčios dogmos, nepajudinami archaiški šeimyniniai santykiai ir pirkliška savigarba. Bet kai kada ima ir atsiskleidžia netikėtas solidarumas, drąsa, dėkingumas ir didybė“.

Etinių imperatyvų ir tamsių instinktų įelektrinta atmosfera būdinga ne tik čia pacituotam apsakymui „Meilė miestelyje“ (1923), bet ir visai I. Andričiaus tarpukario novelistikai. Sunkus ir lėtas gyvenimas čia teka tarytum ramiai ir paprastai, bet staiga — kaip perkūnas iš giedro dangaus žmones užgriū-

va girtos orgijos, savižudybės, prievarta, beprotybė, žmonių dramos ir tragedijos. Lietuvių skaitytojui šios novelės galėtų asocijuotis su puikiu J. Grušo apsakymu „Sunki ranka“, parašytu irgi tarpukario metais.

Ir ankstyvosios, ir ypač pokarinės I. Andričiaus novelistikos („Nauji apsakymai“, 1948; „Veidai“, 1960) absurdiško žiaurumo pasaulyje, kur net instinktyvus gėrio siekimas ar meilė ribojasi su savo paties likimo griovimu ar nesąmoningu mylimo žmogaus dvasios žalojimu, vis dėlto būna pragiedrulių. Turiu omeny ne tik platesnį temų ratą, bet ir paties rašytojo dar 1920 m. apie save pasakytus žodžius, kad „žmogaus aš niekados neužmiršdavau. Už visų mano karčių žodžių vis dėlto visad stovi žmogus su savo laimės troškimu“. Jau 1935 m. pusiau eseistiniame, pusiau fantastiniame apsakyme „Pasikalbėjimas su Goja“ rašytojas bando perprasti kitokio, ne tik materialiniais ir gyvuliškais poreikiais gyvenančio, bet ir kuriančio žmogaus dramatizmą, kuris kyla iš išankstinio žinojimo, kad kiekviena didi ir kilni mintis — „paukštė atklydėlė ir kankinė“. Neatsitiktinai šio apsakymo herojus yra žymusis ispanų dailininkas Franciskas Goja, įsiamžinęs savo kūryba, teikiančia žmonėms dvasinį gėrį. Lygiai toks pat kūrybinių žmogaus galių įsikūnijimas yra ir senovinis tiltas per Driną, sujungęs I. Andričiaus vaikystės mieste Višegrade du upės krantus, dvi — Rytų ir Vakarų — civilizacijas. Jau ankstyvajame apsakyme „Meilė miestelyje“ „ilgas romėniškas tiltas su vienuolika didžiulių, nuostabiai suvestų arkų“ herojui yra kone vienintelė paguoda „laukiniame sulysusių gyvulių ir užguitų žmonių krašte“. Romane „Drinos tiltas“ jis jau išauga į didingą simbolį, iškylantį virš būties absurdo ir žmogaus laikinumo — nenugalimo žmogaus tikėjimo ir vilties idėją statyti žinant, kad bus sugriauta. Toji viltis remiasi ne į logiką, bet į dar tvirtesnį pamatą — į geravalį kūrybingą žmogų: „Kas žino? Gal šis bjaurus tikėjimas, kuris viską tvarko, gražina, keičia ir tobulina, o paskui staiga praryja ir sugriauna, išsiplės po visą žemę, gal netikėliai visą dievo pasaulį pavers dykyne savo beprotiškoms statyboms ir barbariškam griovimui, ganykla savo nepasotinamam alkiui malšinti ir nesuprantamoms užgaidoms tenkinti? Visko gali būti. Tačiau vieno dalyko negali būti: negali būti, kad visiškai būtų išnykę dideli, išmintingi ir dievobaimingi žmonės, kurie dievo garbei stato amžinus statinius, trokšdami, kad žemė būtų gražesnė, o žmogus joje gyventų lengviau ir gražiau“.

Finalinė romano „Drinos tiltas“ idėja mirštančio hodžos lūpose pasiekė bendražmogiškąsias viršūnes, kurios matomos iš visur ir visur įkvepia žmogų gyvenimui. Iš esmės tai ne tik „Drinos tilto“ idėja — ji gyva visuose geriausiuose I. Andričiaus kūriniuose. Neatsitiktinai Nobelio premija jam buvo paskirta už kūrybos visumą.

Pats I. Andričius visą gyvenimą rentė patvaraus meninio pasaulio statinį, tvirtai įsitikinęs, pasak jo žodžių premijos gavimo proga, kad „pasakotojas ir jo kūryba neturi prasmės, jei vienaip ar kitaip netarnauja žmogui ir žmogiškumui“.

* * *

Du milžinai. O juk savo kūrybinio kelio pradžioje jiedu buvo tarsi antipodai — M. Krleža, jaunystėje žavėjęsis anarchistiniu F. Nyčės patosu, buvo nelyginant žaižaruojantis kūrybinių idėjų ir žanrų fejerverkas, o I. Andričius, ištikimas S. Kierkegoro egzistencializmo šalininkas, atrodė esąs dvasinio susikaupimo ir blaivios meditacijos įsikūnijimas. Galbūt tarp jų būta ir netiesioginės opozicijos. M. Krleža dažnų polemikų įkarštyje suvedinėdavo „sąskaitas su visais", puolančiais jį iš visų pusių, o I. Andričius savo papratimu kartą pasižymėjo užrašų knygelėje, kad „būti produktyviu ir žymiu rašytoju — tas pats, kas sukrauti tarp savęs ir kitų žmonių šūsnis prispausdinto popieriaus ir visą kalną neaiškumų bei nesusipratimų". Kas dabar žino?..

Matyt, ir pasaulinėje literatūroje, kaip žmonijos istorijoje, visa, kas nereikšminga ir smulku, ilgainiui nubyra, lieka tik meno tiesos ir grožio viršūnės.

Jugoslavijos tautų literatūroje tokios iškilios, iš visų žemės kraštų matomos viršūnės — Miroslavas Krleža ir Ivas Andričius.

ALGIMANTAS BUČYS

PAAIŠKINIMAI

IVAS ANDRIČIUS (1892—1975)

IVO ANDRIČ

Ivas Andričius gimė 1892 m. spalio 9 d. Travnike, amatininkų šeimoje. Pradinę mokyklą baigė Višegrade, o gimnaziją Sarajeve. 1912—1914 m. studijavo Zagrebe, Vienoje ir Krokuvoje. Pirmojo pasaulinio karo metais už dalyvavimą nacionaliniame judėjime buvo suimtas, sėdėjo Splito, Šibeniko kalėjimuose. 1915 m. ištremtas į Ovčarevo kaimą, 1917 m. amnestuotas. Tais pačiais metais mobilizuotas, bet dėl sveikatos paleistas. 1919 m. persikėlė į Belgradą. 1924 m. Grace apsigynė daktaratą. Nuo 1921 m. iki 1941 m. dirbo Jugoslavijos diplomatinėje tarnyboje: Romoje, Bukarešte, Grace, Paryžiuje, Madride, Briuselyje, Ženevoje ir Berlyne. Nuo 1926 m. Serbijos mokslų akademijos narys korespondentas, Sarajevo, Belgrado ir Krokuvos universitetų garbės daktaras. 1946—1952 m. Jugoslavijos rašytojų sąjungos pirmininkas. 1961 m. už literatūrinę kūrybą I. Andričiui paskirta Nobelio premija.

Kūrybinį kelią pradėjo eilėraščiais. 1918 m. pasirodė poetinės prozos knyga „Ex ponto", 1920 m.— eilėraščių rinkinys „Nerimas" ir pirmasis apsakymas „Alijos Džerzelezo kelias". 1924 m., 1931 m. ir 1936 m. išėjo apsakymų knygos „Apsakymai".

Hitlerinės okupacijos metais I. Andričius gyveno Belgrade, atsidėjęs vien kūrybiniam darbui. 1945 m. išleido du istorinius romanus: „Drinos tiltą", „Travniko kroniką" ir „Panelę". 1948 m. išėjo apsakymų rinkinys „Nauji apsakymai", „Rinktiniai apsakymai" (1956) ir apysaka „Sakmė apie vizirio dramblį". Pokario metais išėjo apsakymų ir apysakų knygos daugiausia istorine tema: „Prakeiktas kiemas" (1954), „Veidai" (1960), „Moteris ant akmens" (1962), „Sakmė apie valstietį Simaną ir kiti apsakymai" (1963), „Mustafas Maradžaras ir kiti apsakymai" (1965), „Anikos laikai" (1967) ir kt.

I. Andričius yra parašęs esė apie Jugoslavijos rašytojus (Vuką, Negošą, Radičevičių, Matavulį, Stankovičių), dailininkus (Bijeličių, Križaničių, Petrovičių), knygą apie ispanų dailininką Goją („Užrašai apie Goją", 1961), įspūdžius iš kelionių po Italiją, Ispaniją, Portugaliją, Kiniją, Tarybų Sąjungą.

Lietuvių k. išleista I. Andričiaus apysakų bei apsakymų knyga „Prakeiktas kiemas" (1982). Romanas „Drinos tiltas" pirmą kartą išėjo 1965 m.

DRINOS TILTAS

1 *kapija* — vartai.

2 *Mechmedas-paša Sokolovičius* (1505—1579) — Osmanų imperijos valstybės veikėjas. Gimė valstiečių šeimoje netoli Višegrado, dar vaikas buvo paimtas į janyčarus. Drinos tiltas ir kiti statiniai Višegrado apylinkėse susiję su jo vardu.

[3] *seimenai* — turkų pėstininkai.

[4] *karalaitis Markas* — garsus serbų epinio dainų ciklo herojus. Jo prototipas — Makedonijos-Serbijos karalius Markas, Turkijos sultono vasalas.

[5] *Džerzelezas Alija* — Bosnijos musulmonų tautosakos legendinis herojus.

[6] *šeichas Turhanija* — turkų epo herojus.

[7] *salepas* — karštas saldus gėrimas.

[8] *...ligi 1878 metų...*— šiais metais turkų Bosnija buvo prijungta prie Austrijos-Vengrijos imperijos.

[9] *Novakas* — serbų liaudies dainų herojus plėšikas.

[10] *Cargradas* — senasis Konstantinopolio pavadinimas.

[11] *bairamas* — musulmonų šventė, kuria baigiasi ilgas pasninkas.

[12] *hidžra* — Mahometo ir jo pasekėjų bėgimas iš Mekos į Mediną 622 m. Nuo hidžros musulmonai skaičiuoja metus.

[13] Nuo žodžio *mutevelija* — valdytojas.

[14] *Karadžiordžė* (tikr. Džiordžė Petrovičius, 1768—1817) — Serbijos 1804—1813 m. sukilimo prieš turkų priespaudą vadas, Karadžiordževičių dinastijos pradininkas.

[15] *serdaras* — Osmanų imperijoje — lauko armijos vadas.

[16] *Milošas Obrenovičius* (1780—1860) — vienas iš serbų sukilimo prieš turkus 1815 m. vadų. Pirmasis Serbijos kunigaikštis, Serbijai gavus autonomiją.

[17] *firmanas* — sultono įsakas.

[18] *muftijus* — musulmonų dvasininkas.

[19] *muderis* — musulmonų dvasinės mokyklos (medresės) viršininkas.

[20] *PJ I* — Pranciškus Juozapas I (1830—1918), Austrijos-Vengrijos imperatorius.

[21] *...žuvo Jos Didenybė imperatorienė Elžbieta* — Austrijos imperatorienę Elžbietą nužudė Ženevoje 1898 m. rugsėjo mėnesį italų anarchistas Lukenis.

[22] *Jovanas Cvijičius* (1865—1927) — serbų visuomenės veikėjas, geografas, Serbijos mokslo ir meno akademijos akademikas. *Josipas Jurajus Štrosmajeris* (1815—1905) — Chorvatijos politinis veikėjas, politinio slavų vienijimosi ideologas, Zagrebo universiteto įkūrėjas. *Karlas Kautskis* (1854—1938) — vokiečių socialdemokratas, II Internacionalo lyderis ir teoretikas. *Augustas Bebelis* (1840—1913) — Vokietijos ir tarptautinio darbininkų judėjimo veikėjas.

[23] *Frydrichas Nyčė* (1844—1900), *Maksas Štirneris* (1806—1856) — vokiečių filosofai.

[24] *...Pjemonto pavyzdžiu...*— Pjemonto sritis — Italijos vienijimosi centras. Serbijos buržuazija skelbė idėją, kad Jugoslavijos vienijimosi centru turi būti Serbija.

[25] *Jovanas Zmajus* (tikr. Jovanas Jovanovičius, 1833—1904) — įžymus serbų poetas romantikas.

[26] *Vidovdanas* — pravoslavų bažnytinė šventė (birželio 28 d.) ir mūšio prie Kosovo metinės. Kosovo mūšyje 1389 m. turkai sumušė Serbijos ir Bosnijos kariuomenę, Serbija neteko nepriklausomybės, buvo prijungta prie Osmanų imperijos. 1914 m. birželio 28 d., per Vidovdaną, Sarajeve buvo pasikėsinta į Austrijos-Vengrijos sosto įpėdinį Pranciškų Ferdinandą.

[27] *Karas čia pat...*— Sosto įpėdinio Pranciškaus Ferdinando nužudymas Austrijai-Vengrijai buvo pretekstas paskelbti karą Serbijai. Šis karas išsiplėtė ir virto Pirmuoju pasauliniu karu. Serbijos fronte karo veiksmai prasidėjo 1914 m. rugpjūčio 12 d.

MIROSLAVAS KRLEŽA (1893—1981)

MIROSLAV KRLEŽA

Miroslavas Krleža gimė 1893 m. liepos 7 d. Zagrebe. Pradinę mokyklą ir pirmąsias gimnazijos klases baigė Zagrebe. Studijavo Budapešto karo akademijoje. 1913 m. Balkanų karo metu išvyko į Serbiją, bet serbų policija, palaikiusi jį šnipu, grąžino į Austriją-Vengriją, kur buvo apkaltintas dezertyravimu ir degraduotas. Pirmojo pasaulinio karo metais, kaip Austrijos-Vengrijos armijos eilinis, kariavo Galicijoje ir Karpatuose.

Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, gyveno Zagrebe ir Belgrade, dirbo vien literatūrinį darbą, buvo pažangios krypties žurnalų („Plamen", „Književna republika" ir kt.) redaktoriumi, dalyvavo darbininkų judėjime.

1941 m., susikūrus vadinamajai nepriklausomai Chorvatijos valstybei, kuriai vadovavo hitlerinių okupantų statytiniai ustašiai, M. Krleža buvo suimtas, jo knygos uždraustos. Po išvadavimo aktyviai reiškėsi literatūrinėje ir kultūrinėje veikloje: nuo 1945 m. Zagrebe leidžiamų žurnalų „Republika" ir „Forum" redkolegijos narys, nuo 1948 m. Jugoslavijos mokslų ir menų akademijos viceprezidentas, nuo 1950 m. Jugoslavijos leksikografijos instituto direktorius, vėliau „Jugoslavijos enciklopedijos" vyriausiasis redaktorius.

M. Krleža debiutavo prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą simbolistine drama „Legenda". 1917 m. išleido pirmuosius eilėraščių rinkinius „Ponai" ir „Trys simfonijos". Reikšmingesnės kitos poezijos knygos: „Lyrika" (1919), „Giesmių knyga" (1931), „Lyrikos knyga" (1932), „Giesmės sutemose" (1937), „Petricės Kerempuho baladės" (1937). Tačiau daugiausia reiškėsi įvairiuose prozos žanruose: išleido keletą apsakymų rinkinių („Trys panelės Melanijos sužadėtiniai", 1920; „Chorvatiška rapsodija", 1918; „Chorvatų dievas Marsas", 1920; „Tūkstantis ir viena mirtis", 1933, ir kt.), keturis romanus („Filipo Latinovičiaus sugrįžimas", 1932; „Ant proto ribos", 1938; „Banketas Blitvoje", 1938—1939; „Vėliavos", 1967), keletą esė, reportažų, memuarų knygų („Europa šiandien", 1935; „Dešimt kruvinų metų", 1937; „Kaip atrodo reikalai", 1953; „Vaikystė", 1972, ir kt.).

Svarbią vietą M. Krležos kūryboje užima dramos. Žymiausios iš jų yra „Golgota" (1922), „Vilkų slėnis" (1923), „Agonija" (1928), „Ponai Glembajevai" (1929), „Leda" (1932), „Eretėjas" (1959).

Lietuvių kalba išleistas M. Krležos romanas „Filipo Latinovičiaus sugrįžimas" (1969).

ANT PROTO RIBOS

1 *„Žalieji kadrai"* — revoliucingai nusiteikę Austrijos-Vengrijos armijos kareiviai, kurie I pasaulinio karo metais dezertyruodavo iš armijos.

2 *...priklausė rotariečių klubams...* — Rotariečių klubas — organizacija, įkurta 1905 m. Čikagoje, paplito daugelyje šalių. Ji skelbė, kad susibūrę draugėn įvairiausių profesijų žmonės (po 1 atstovą) tampa visuomeniškai aktyvesni.

3 *Pitigrilis* — italų rašytojo Segrė Dino slapyvardis.

4 *Markas Antonijus* (83—30 m. pr. m. e.) — romėnų vadas, Cezario šalininkas, II triumvirato narys.

5 *Stefanas Tisa* (1861—1918) — reakcingas Austrijos-Vengrijos politinis veikėjas.

6 *PJ I* — Pranciškus Juozapas I — Austrijos imperatorius ir Vengrijos karalius.
7 *Otakarai* — Čekijos karaliai iš Pršemislų dinastijos (XII—XIII a.).
8 *JDIKPJ I* — jo didenybė imperatorius ir karalius Pranciškus Juozapas I.
9 *Pompėjas* (106—48 m. pr. m. e.) — garsus romėnų vadas, pirmojo triumvirato narys.
10 *Ferdinandas Fošas* (1851—1929) — Prancūzijos maršalas, vyriausiasis Antantės kariuomenės vadas paskutinėje I pasaulinio karo fazėje.
11 *Johanas Gerklas Tilis* (1559—1632) — vokiečių karvedys, per Trisdešimties metų karą laimėjo kelias pergales. 1631 m. jo kariuomenė užėmė Magdeburgą.
12 *Polis Šarlis Žozefas Buržė* (1852—1935) — prancūzų rašytojas ir kritikas, Prancūzų akademijos akademikas. Parašė romanų („Žiauri mįslė", 1885; „Mokinys", 1889; „Skyrybos", 1904; „Vidurdienio demonas", 1914), kuriems būdinga moralinė problematika, psichologizmas, poezijos kūrinių, literatūros kritikos etiudų apie Š. Bodlerą, G. Floberą, Stendalį, I. Teną ir kt.
13 *Marijana* — juokaujamas Prancūzijos respublikos pavadinimas.
14 *Polis Deruledas* (1846—1914) — prancūzų politikas nacionalistas.
15 *...tūkstantis aštuoni šimtai septyniasdešimtaisiais metais suteptą garbę...* — po šešių Prancūzijos—Prūsijos karo savaičių kone šimto tūkstančių prancūzų armija pasidavė, o Napoleonas III 1870 m. rugpjūčio 31 d. buvo paimtas į nelaisvę prie Sedano.
16 *...kartotiniu veiksmažodžiu...* — serbų-chorvatų kalba šis įsakymas yra įvykio veikslo veiksmažodžio forma — „nenužudyk".
17 *Edmundas Hardis* (1852—1904) — religijų istorijų tyrinėtojas, parašęs studijų apie budizmą.
18 *Gera* — miestas dabartinės VDR pietuose, gavęs miesto teises 1237 m.
19 *komitai* — taip vadinta serbų kareivius per I pasaulinį karą.
20 *Sutartis* — turima omeny 1868 m. Vengrijos ir Chorvatijos sutartis, pagal kurią buvo sudaryta dualistinė valstybė ir Chorvatija su tam tikromis autonominėmis teisėmis atiteko Vengrijai.
21 *Arpadai* — Vengrijos kunigaikščių ir karalių dinastija, valdžiusi 889—1301 m.
22 *...Sutartį suplėšyti...* — turima omeny chorvatų kariuomenės dalių sukilimas, numalšintas 1918 m.
23 *Stonjevacas* — psichiatrinė ligoninė netoli Zagrebo.
24 *Kserksas* (mirė 465 m. pr. m. e.) — persų karalius, Darijaus I sūnus. Jo žygis prieš Graikiją baigėsi pralaimėjimu prie Salamino (480 m. pr. m. e.). Mūšis prie Salamino sudarė Eschilo tragedijos „Persai" siužeto pagrindą.
25 *Sardanapalas* (Asurbanipalas) — Asirijos valdovas 669—626 m. pr. m. e. Ninivoje jis įkūrė didelę pleištaraščio lentelių biblioteką.
26 *Andrė Lotė* (1885—1962) — prancūzų dailininkas impresionistas.
27 *Ivanas Meštrovičius* (1883—1962) — garsus jugoslavų skulptorius ir architektas, tobulinęsis pas Rodeną.
28 *Petaras Negošas* (tikr. Petrovičius Petaras II, 1813—1851) — Juodkalnijos poetas, tęsęs serbų herojinio epo tradicijas. Kėlė slavų tautų vienybės idėją.
29 *Emilis Antuanas Burdelis* (1836—1895) — įžymus prancūzų skulptorius, sukūręs daug skulptūrinių portretų (Bethoveno, Rodeno, Franso, Mickevičiaus).
30 *Ežėnas Plonas* (1836—1895) — prancūzų leidėjas ir literatūrologas.
31 *Francė Prešerenas* (1800—1849) — slovėnų poetas.
32 *Fraskatis* — kurortinis miestelis į pietryčius nuo Romos. *Grotaferata* — graikų

vienuolynas netoli Romos. *Kastel Gandolfas* — senovės pilis, į ją 1933 m. perkelta Vatikano observatorija.

[33] *Pinturikjas* (tikr. Bernardinas di Betas di Bjadžas, apie 1454—1513) — italų tapytojas, ankstyvojo renesanso (Umbrijos mokyklos) atstovas, su P. Perudžinu sukūrė Siksto koplyčios Vatikane šonines freskas (1481—1483).

[34] *Džovanis Lorencas Berninis* (1598—1680) — italų architektas ir skulptorius, žymiausias italų baroko atstovas. Šv. Petro aikštę supančią ovalinę kolonadą Berninis pastatė 1657—1667 m.

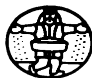
[35] *Antuanas Vato* (1684—1721) — prancūzų tapytojas, Paryžiaus karališkosios tapybos ir skulptūros akademijos akademikas.

[36] *stancai* — Rafaelio nutapytos freskos Vatikano salėse.

Parengė STASYS SABONIS

TURINYS

PASAULINĖS LITERATŪROS BIBLIOTEKA
БИБЛИОТЕКА ВСЕМИРНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

КНИГА **111** KNYGA

ИВО АНДРИЧ

МОСТ НА ДРИНЕ

МИРОСЛАВ КРЛЕЖА

НА ГРАНИ РАССУДКА

Романы

На литовском языке
Перевёл с сербохорватского *Стасис Сабонис*. Художник *Арвидас Каждайлис*
Издательство «Вага», 232600, Вильнюс, пр. Ленина 50

IVAS ANDRIČIUS

DRINOS TILTAS

MIROSLAVAS KRLEŽA

ANT PROTO RIBOS

Romanai

Tituliniame puslapyje:
Ivano Meštrovičiaus (1883—1962)
skulptūra „Motina su kūdikiu"
Parengė dail. *Rimantas Dichavičius*

Redaktorė *Z. Marys*. Men. redaktoriai *V. Armalas* ir *A. Nekrošius*
Techn. redaktorė *E. Juzėnienė*. Korektorės *L. Giedraitienė* ir *R. Gabrilavičienė*

IB Nr. 4951

Duota rinkti 87.06.03. Pasirašyta spaudai 87.11.10. Leidinio Nr. 12184
Formatas 60×90 1/16. Ofsetinis popierius Nr. 1
Garnitūra „Taims", 10 punktų. Fotorinkimas. Ofsetinė spauda
29 sąl. sp. l. 30,5 sąl. spalv. atsp. 30,2 apsk. leid. l.
Užsakymas 3352. Tiražas 90 000 egz. Kaina 4 rb 10 kp

Leidykla „Vaga", 232600, Vilnius, Lenino pr. 50
Rinko K. Poželos spaustuvė, 233000, Kaunas, Gedimino 10
Spaudė Motiejaus Šumausko spaustuvė, 232600, Vilnius, Strazdelio 1

Andričius I.

An38 Drinos tiltas: Romanas / I. Andričius; Iš serbų-chorvatų k. vertė S. Sabonis. Ant proto ribos: Romanas / M. Krleža; Iš serbų-chorvatų k. vertė S. Sabonis; [Baig. str., p. 443—453, A. Bučio; Paaišk., p. 455—459, S. Sabonio].— V.: Vaga, 1988.— 461 p.— (Pasaul. literatūros b-ka / Red. komis.: K. Ambrasas ir kt. Kn. 111. XX a. literatūra).

I. Andričiaus (1892—1975), Nobelio premijos laureato, istorinis romanas-kronika „Drinos tiltas" vaizduoja Bosnijos tautų likimą turkų ir Austrijos-Vengrijos priespaudoje. M. Krležos (1893—1981) satyrinio-publicistinio romano „Ant proto ribos" centre — buržuazinės miesčionijos moralinė ir politinė veidmainystė.

A $\frac{4703010100—006}{M852(08)—88}$ 192—88

BBK 84.4Jug-44

U (Jug)